(६) अथ विवाहप्रकरणम्

गौरीनन्दनमिष्टसिद्धिसदनं विघ्नावलीभेदनं
नत्वा ज्यौतिषिकाग्र्यरामरचिते मौहूर्त्तचिन्तामणौ ।
गोविन्दो बुधनीलकण्ठविधिवित्सूनुः सतामग्रणी-
र्बह्वर्थं करपीडनप्रकरणं व्याख्याति विद्वन्मुदे ॥

अथ विवाहप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र विवाहशब्देन पाणिग्रहणाख्यः संस्कारविशेष उच्यते—ते च विवाहा अष्टौ । उक्तञ्च मनुना—

'चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् । अष्टाविमान्समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥

ब्राह्मो दैवस्तथा चाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥' इति ।

अष्टविधविवाहलक्षणानि

एषां लक्षणान्याह याज्ञवल्क्यः—

(१) 'ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्कृता ; तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ (२) यज्ञस्थऋत्विजे दैव (३) आदायार्षस्तु गोद्वयम् । चतुर्दशप्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥ इत्युक्त्वाचरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने । स कायः पावयेत्तज्जः षट् षड्वंश्यान्सहात्मना ॥ (५) आसुरो द्रविणादानाद् । (६) गान्धर्वः समयान्मिथः । (७) राक्षसो युद्धहरणात् (८) पैशाचः कन्यकाछलात् ॥' इति । कायः प्राजापत्यः । छलं वञ्चना ।

एतेषु कालनियमानियमव्यवस्था

एषां कालनियममाह नारदः—'प्राजापत्यब्राह्मदैवविवाहा ऋषिसंज्ञकाः । उक्तकालेषु कर्त्तव्याश्चत्वारः फलदायकाः ॥ गान्धर्वासुरपैशाचराक्षसाख्याश्च सर्वदा ।' इति । अत एव—'सार्वकालमेके विवाहम् ।' इति गृह्यकारवचनं गान्धर्वादिविवाहविषयम् ।

विवाहे उपोद्घातः अनाश्रमबालपुत्रोत्पत्त्यादिरित्यादिरूपः

स च विवाहः स्त्रीपुरुषद्वयायत्तः । तत्रापि बहुधा पुरुषायत्तः—'अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः । आश्रमादाश्रमं गच्छेदेष धर्मः सनातनः ॥' इति च स्मरणादितराश्रमोपजीव्यतया प्राधान्याच्चेति समावर्त्तनानन्तरं पुरुषेणावश्यं विवाहे यतितव्यम् । किञ्च अग्निहोत्रादीनां नित्यानां कर्मणां करणे पत्नीं विना नाधिकार इति स्मृतौ स्मरणात् । 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इति श्रुत्या पुत्राभावे परलोके दुर्गतिबोधनाच्च । तत्र पुत्राद्युत्पत्तिस्तु दम्पत्योरानुकूल्यं विना न स्यात् । उक्तञ्च याज्ञवल्क्येन—'यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्द्धते ।' इति । त्रिवर्गो धर्मार्थकामात्मकः ।

स च ज्योतिःशास्त्रैकदेशविवाहपटलाधीन इत्येतत्सर्वं मनस्यालोच्य सप्रयोजनं विवाह-प्रकरणारम्भं वसन्ततिलकया प्रतिजानीते—

भार्या त्रिवर्गकरणं शुभशीलयुक्ता शीलं शुभं भवति लग्नवशेन तस्याः।
तस्माद्विवाहसमयः परिचिन्त्यते हि तन्निघ्नतामुपगताः सुतशीलधर्माः ॥ १ ॥

भार्येति। शुभं भर्त्रादेरनुकूलं शीलं स्वभावस्तेन युक्ता भार्या त्रिवर्गस्य धर्मार्थकाम-रूपस्य करणं स्थानमस्ति। अत्र स्त्रीनपुंसकलिङ्गयोः सामानाधिकरण्यं 'वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाणम्' इतिवत्साधु अजहल्लिङ्गत्वादस्य। तस्याः सुलग्नवशेन शीलं शुभं भवति। यतः सुतशीलधर्माः तन्निघ्नतां विवाहाधीनताम्—'अधीनो निघ्न आयत्तः' इति 'त्रिवर्गो धर्मकामार्थैश्चतुर्वर्गः समोक्षकैः' इति चामरः। उपगताः प्राप्ताः। अतो हीति निश्चयेन विवाहसमयः परिचिन्त्यते विचार्यते इति।

विवाहफलम्

उक्तञ्च कश्यपेन—

'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि गृहस्थाश्रममुत्तमम्। य आधारोऽन्याश्रमाणां भूतानां प्राणिनां तथा ॥
ऋणत्रयच्छेदकारि धर्मकामार्थसिद्धिदम्। एतत्सर्वं स्थितं स्त्रीषु शीलवृत्तान्वितासु च ॥
तच्छीलवृत्तलब्धिस्तु सुलग्नवशतो भवेत्।
तस्मात्सम्यग्लग्नशुद्धिं प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥' इति।

ऋणत्रयं—देवऋणं पितृऋणमृषिऋणञ्च। वसिष्ठोऽपि—

'कश्चिद् गृहाश्रमसमो न परोऽस्ति धर्मः सोऽपि स्थितः सुगुणवृत्तयुताङ्गनासु।
उद्वाहलग्नवशतो गुणवृत्तलब्धिस्तासां तथाविधसुलग्नमतः प्रवच्मि ॥'

तत्तत्कर्मणां सुलग्नेऽनुष्ठाने जन्मकालीनग्रहजन्यदुरदृष्टनाशो भवति

ननु जन्मकालीनखेचरावेदितशुभाशुभं दुरतिक्रममिति विवाहलग्नानर्थक्यमिति चेन्न। ज्यौतिषस्मृत्यावेदितशुभसमयारब्धविधिजन्यापूर्वजनितशुभफलेन जन्मान्तरीय-दुरष्टध्वंसो भवतीत्येवमर्थतया सार्थक्यात्। अत एवाह सत्याचार्यः—'शुभक्षणक्रिया-रम्भजनिताः पूर्वसम्भवाः। सम्पदः सर्वलोकानां ज्योतिस्तत्र प्रयोजनम्' ॥ इति। एवं व्रतबन्धादावपि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

हिन्दी—सुन्दर स्वभाव (सदा पति के अनुकूल चलने) वाली स्त्री[1] धर्म, अर्थ एवं काम, इन तीनों वर्गों को देती है और पति को सहयोग देकर तीन ऋणों से मुक्त कराती है। स्त्री की सुशीलता विवाहकालिक लग्न के अधीन है, अर्थात् शास्त्रविहित शुभ मुहूर्त में विवाह होने से स्त्री का स्वभाव और आचरण पवित्र होता है। इसलिये विवाह का विचार (इस प्रकरण में) किया जाता है, क्योंकि पुत्र (सुसन्तति), शील (सुन्दर स्वभाव) और धर्म विवाहकालिक लग्न के अधीन होते हैं।

---

१. किसी विद्वान् की उक्ति है—

'सेवादासी रतौ वेश्या भोजने जननी समा।
विपत्तौ मतदात्री च सा जाया जगदुर्लभा ॥'

विशेष—यद्यपि जन्मकालिक ग्रह-स्थितिवश मानवमात्र (जीवमात्र) को शुभाशुभ फल भोगना अनिवार्य है, तथापि कार्यों में शुभ समयजनित अपूर्व फल से जन्मान्तरीय कर्मजन्य शुभाशुभ फल का उपशमन होकर नया प्रारब्ध बन जाता है, उसका फल तत्काल भोगना पड़ता है। अतः सब जीवों के लिये शुभ समय देखना आवश्यक है ॥ १ ॥

अथ तावत्प्रश्नलग्नाद्विवाहयोगद्वयं स्रग्धरयाऽऽह—

आदौ सम्पूज्य रत्नादिभिरथ गणकं वेदयेत्स्वस्थचित्तं
कन्योद्वाहं दिगीशानलहयविशिखे प्रश्नलग्नाद्यदीन्दुः ।
दृष्टो जीवेन सद्यः परिणयनकरो गोतुलाकर्कटाख्यं
वा स्यात्प्रश्नस्य लग्नं शुभखचरयुतालोकितं तद्विदध्यात् ॥ २ ॥

आदाविति । अथशब्दो मङ्गलार्थो ग्रन्थमध्यस्थत्वात् । यथोक्तम्—'ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥' इति । आदौ गणकं ज्योतिर्विदं रत्नादिभी रत्नमणिसुवर्णवस्त्रफलादिभिः सम्पूज्य ततः प्रष्टा जनः कन्याया उद्वाहं गणकं वेदयेत् ज्ञापयेत् । 'गतिबुद्धि' इत्यादिना विदेर्बुद्ध्यर्थत्वादणौ कर्त्तुः कर्मत्वम् । कीदृशं गणकम् ? स्वस्थचित्तमव्याकुलान्तःकरणं 'स्वस्थे चित्ते बुद्धयः सम्भवन्ति' इति लोकोक्तेः । रत्नादिग्रहणमप्येतदर्थमेव । यदाह वसिष्ठः—'शुभे दिने दैवविदं त्वभिज्ञं ताम्बूलपुष्पाक्षतपूर्णपाणिः । प्रष्टा च गत्वा प्रणिपत्य पृच्छेन्निवेद्य तस्मै वरकन्यायोर्भे ॥' इति । उत्पलोऽपि—'प्रष्टा मणिकनकयुतैः फलकुसुमै राशिचक्रमभ्यर्च्य । पृच्छेद्यथाभिलषितं भक्त्या विनयान्वितः प्रश्नम् ॥' इति ।

तयोः प्रथमो योगः

तत्रैको विवाहयोग उच्यते—दिगिति । यदि प्रश्नलग्नाद्दशमैकादशतृतीयसप्तमपञ्चमानामन्यतमे स्थाने स्थितश्चन्द्रो जीवेन गुरुणा दृष्टस्तत्र सद्यः शीघ्रं परिणयनकर्त्ता स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'लग्नात् त्रिपञ्चास्तदशायगस्तु हिमद्युतिर्जीवनिरीक्षितश्च । तयोस्तु सम्बन्धकरस्तदानीं नार्कांशुलुप्तो न च नीचगश्चेत् ॥' तयोर्वरकन्ययोः । कश्यपोऽपि—'लग्नाद् दुश्चिक्यपुत्रास्तकर्मलाभगतः शशी । गुरुदृष्टस्तयोरेव सम्बन्धं कुरुते सदा ॥' इति । सम्बन्धं विवाहम् ।

अथापरो योगः

द्वितीयो योग उच्यते । गोतुलेति । गौर्वृषः वृषतुलाकर्काणामन्यतमं प्रश्नलग्नं वा स्यात् तच्चेत् शुभग्रहैर्युतमवलोकितं वा भवेत् तर्हि तत्परिणयनं विदध्यात् । 'विलग्नगा गोघटकर्कटाश्च हिमांशुदैत्येज्यसमन्वितास्ते । सवीक्षिता वा यदि कन्यकाया लाभो भवेत् तत्र च पृच्छकस्य ॥' इति वसिष्ठोक्तेः । कश्यपोऽपि—'लग्नस्थाश्चन्द्रशुक्राभ्यां वीक्षिताः संयुत श्च वा । कुर्वन्ति कन्यकालाभं यदि गोघटकर्कटाः ॥' इति ।

योगान्तरेऽपि

अत्र नारदादिभिः शुक्रचन्द्रयोर्दृष्टियोगश्चाभिहितः । ग्रन्थकर्त्रा तु शुभखचरत्वाद् बुधगुर्वोरपि दृष्टिरुक्ता । सा कन्याया भर्तृप्रश्ने सति तत्प्राप्तिसूचिका ज्ञेया । तुल्यन्यायत्वात् । अथवा—'लग्नं विधुभृगुजयुतालोकितम्' इति पाठः कल्प्यः ॥ २ ॥

हिन्दी—पहले अपनी शक्ति के अनुसार रत्न आदि (रत्न, द्रव्य, फल, पुष्प एवं वस्त्र) से ज्योतिषी की पूजा करके, प्रसन्नचित्त ज्योतिषी से कन्या के विवाह का प्रश्न पूछे।

(क) यदि प्रश्नलग्न से १०।११।३।७।५वें स्थान में चन्द्रमा हो और उसको बृहस्पति पूर्ण दृष्टि से देखता हो तो शीघ्र विवाह-संबन्ध कराने वाला होता है।

(ख) अथवा वृष, तुला एवं कर्क लग्न हो और शुभग्रह से (बृहस्पति, शुक्र, बुध और पूर्णचन्द्र) युक्त या दृष्ट हो (या किसी शुभग्रह से युक्त और किसी से दृष्ट हो) तो भी विवाह शीघ्र होता है॥ २॥

अथान्यद्विवाहयोगद्वयं द्रुतविलम्बितेनाह—

विषमभांशगतौ शशि-भार्गवौ तनुगृहं बलिनौ यदि पश्यतः।
रचयतो वरलाभमिमौ यदा युगलभांशगतौ युवतिप्रदौ॥ ३॥

विषमेति। चरणद्वयं स्पष्टार्थम्। अत्रोत्तरार्द्धसम्मतिवाक्योक्तकन्यालाभप्रदयोगाद्वैपरीत्यमिति युक्तितो निबद्धं ग्रन्थकृता। अयमेको विवाहयोगोऽभिहितः।

विवाहे योगान्तरम्

अथापरो विवाहयोगः। यदेमौ शशिभार्गवौ युगलभांशगतौ युग्मराशिगतौ युग्मांशकगतौ च बलिनौ सन्तौ तनुगृहं पश्यतस्तदा कन्याप्रदौ स्याताम्। यदाह नारदः—'शुक्रेन्दू युग्मराशिस्थौ युग्मांशकगतौ यदा। वीक्षिते बलिना लग्ने कन्यालाभो भवेत् तदा॥' इति॥ ३॥

हिन्दी—(क) प्रश्नकाल में—विषम राशि (१।३।५।७।९।११ पुरुषसंज्ञक राशि) में और विषम राशि के नवमांश में चन्द्रमा तथा शुक्र हों और बलवान् होकर लग्न को देखते हों तो कन्या के लिये वर का लाभ (कन्या का विवाह) होगा, ऐसा कहना चाहिए।

(ख) एवं प्रश्नकाल में चन्द्रमा और शुक्र दोनों बलवान् होकर समराशि (२।४।६।८।१०।१२ स्त्री-राशि) में और समराशि के ही नवमांश में स्थित होकर प्रश्नलग्न को देखते हो तो वर के लिये स्त्री का लाभ[1] समझना चाहिए॥ ३॥

अथ प्रश्नलग्नाद्वैधव्ययोगत्रयं शालिन्याऽऽह—

षष्ठाष्टस्थः प्रश्नलग्नाद्यदीन्दुर्लग्ने क्रूरः सप्तमे वा कुजः स्यात्।
मूर्ताविन्दुः सप्तमे तस्य भौमो रण्डा सा स्यादष्टसंवत्सरेण॥ ४॥

षष्ठेति। यदि प्रश्नलग्नादिन्दुश्चन्द्रः षष्ठाष्टमस्थस्तदा कन्या अष्टसंवत्सरेण विवाहवर्षादिति शेषः, रण्डा भर्तृनाशिका स्यात्। ततः स्वयमपि म्रियेत। सर्वथा द्वयोरपि मरणमष्टमाब्दानन्तरं स्यादित्यर्थः। सम्मत्यनुरोधात्। यदाह वसिष्ठः—

---

१. ग्रन्थान्तरे स्त्रीलाभयोगः—

'केन्द्रापगैर्नवमगैः सुतगैश्च सौम्यैर्लग्नाच्छशीत्रिसुतमार्गरसायगो वा।
उष्णांशुजीवबुधदृष्टियुता विवाहकार्ये वरस्तु लभते प्रमदां मनोज्ञाम्॥
सुरपतिरविसौम्यैर्दृष्टस्त्रिसुतमदनायगः शशी लग्नात्।
भवति विवाहकर्ता त्रिकोणकेन्द्रेषु सौम्याश्चेत॥' इति।

'प्रष्टुर्विलग्नात्प्रबलः शशाङ्कः शत्रुस्थितो मृत्युगृहस्थितो वा ।
यद्यष्टमाब्दात्परतो विवाहं करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च ॥' इति ।

अपरो वैधव्ययोगः

अथान्यः—वा अथवा लग्ने यः कश्चित्क्रूरग्रहः स्यात्ततः सप्तमे स्थाने कुजो भौमो भवेत्तदाऽष्टवर्षमध्ये रण्डा स्यात् । यदुक्तं नारदेन—'यदि लग्नगतः क्रूरस्तस्मात्सप्तमगः कुजः । विज्ञेयं मरणं पुंसः सप्तमाब्दान्तरे यदि ॥' केचित्सप्तमेऽपि क्रूरग्रहमेवंविधे प्रश्ने निषेधन्ति । यदाह कश्यपः—'एको लग्नगतः पापः पापोऽन्यः सप्तराशिगः । आसप्तमाब्दान्मरणं पुरुषस्य न संशयः ॥' इति । 'यद्युदयस्थः क्रूरस्तस्माद्यदि सप्तमो भवेत्पापः । सप्तभिरब्दैर्मरणं विज्ञेयं तस्य पुरुषस्य ॥' इति । वसिष्ठोऽपि—'एकोऽपि लग्नोपगतश्च पापः पापस्ततोऽन्यः खलु सप्तमस्थः । आसप्तमाब्दान्निधनं वरस्य बलान्वितौ तौ कुरुतस्त्ववश्यम् ॥' एषां मते 'सप्तमे वा खलः स्यात्' इति पाठः कल्प्यः । अस्मिन् पाठे विशिष्य कुजग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । पापत्वादेव तल्लाभादिति युक्तमुत्पश्यामः ।

वैधव्ययोगान्तरम्

अथापरः—वा अथवा मूर्तौ लग्ने इन्दुः तस्य सप्तमे स्थाने भौमो भवेत्ततोऽष्टवर्षानन्तरं रण्डा स्यात् । उक्तश्च नारदेन—'यदि लग्नगतश्चन्द्रस्तस्मात्सप्तमगः कुजः । विवाहानन्तरं भर्त्ता त्वष्टवर्षं न जीवति ॥' इति ॥ ४ ॥

हिन्दी—(क) प्रश्नलग्न से यदि छठे या आठवें स्थान में चन्द्रमा हो ।

(ख) अथवा प्रश्न में कोई पापग्रह हो और उससे सातवें स्थान में मंगल हो ।

(ग) अथवा प्रश्नलग्न में चन्द्रमा हो और उससे सातवें स्थान में मंगल हो तो वह कन्या विवाह से ८ वर्ष के भीतर विधवा होगी, ऐसा समझना चाहिए ॥ ४ ॥

अथ प्रश्नलग्नात्कुलटामृतवत्सायोगविकल्पं दोधकवृत्तेनाह—

प्रश्नतनोर्यदि पापनभोगः पञ्चमगो रिपुदृष्टशरीरः ।
नीचगतश्च तदा खलु कन्या सा कुलटा त्वथवा मृतवत्सा ॥ ५ ॥

प्रश्नतनोरिति । यदि प्रश्नलग्नात्पापग्रहः पञ्चमस्थानस्थः शत्रुग्रहावलोकितः सन् स्वनीचगतश्च स्यात्तदा खलु निश्चितं सा कन्या कुलटा वेश्या भवेदथवा मृतवत्सा मृतापत्या वा भवेत् । तुः पादपूरणे । यदाह कश्यपः—'स्वनीचगः शत्रुदृष्टः पापः पञ्चमगो यदा । मृतपुत्रां करोत्येव कुलटां वा न संशयः ॥' इति । नारदोऽपि—'लग्नात्पञ्चमगः पापः शत्रुदृष्टः स्वनीचगः । मृतपुत्रा तदा नारी कुलटा वा न संशयः ॥ इति । शत्रुमित्रमध्यग्रहान् 'मित्राणि द्युमणेः' इत्यादिना वक्ष्यत्यत्रैव ॥ ५ ॥

हिन्दी—प्रश्नलग्न से पाँचवें स्थान में कोई पापग्रह हो तथा अपने शुभग्रह से देखा जाता हो और अपनी नीच राशि का हो तो वह कन्या निश्चित रूप से कुलटा (परपुरुषों से समागम करने वाली) या मृतवत्सा (जिसके बच्चे हो-हो कर मर जाय) होती है ॥ ५ ॥

अथ विवाहभङ्गयोगं पुष्पिताग्रयाऽऽह—

यदि भवति सितातिरिक्तपक्षे तनुगृहतः समराशिगः शशाङ्कः।
अशुभखचरवीक्षितोऽरिरन्ध्रे भवति विवाहविनाशकारकोऽयम् ॥ ६॥

यदीति। सितातिरिक्तपक्षे कृष्णपक्षे तनुगृहतः यदि शशाङ्कश्चन्द्रः समराशिषु वृषकर्कादिषु गतः सन् तनुगृहतः प्रश्नलग्नराशितोऽरिरन्ध्रे षष्ठेऽष्टमे वा स्थाने स्थितः अशुभखचरैः पापग्रहैरवलोकितो भवति तदाऽयं योगो विवाहस्य विनाशकारको भवति। तदुक्तं नारदेन—'कृष्णपक्षे शशी लग्नाद्युग्मराशिगतो यदि। पापदृष्टो न सम्बन्धं करोत्येवारिरन्ध्रगः॥' इति। विवाहविनाशकारक इत्यत्र प्रयोगः समासानुपपत्तिरित्यस्य समाधिश्च ग्रन्थान्ते करिष्यते॥ ६॥

हिन्दी—यदि प्रश्न पूछने के समय कृष्णपक्ष हो और उस समय चन्द्रमा सम-राशि (२।४।६।८।१०।१२) का होकर छठवें या आठवें स्थान में पड़ा हो और उसे अशुभ ग्रह देखते हों तो वह चन्द्रमा विवाह को नष्ट करने वाला होता है अर्थात् ऐसी ग्रह-स्थिति हो तो विवाहभंग-योग होता है॥ ६॥

एवं प्रश्नलग्नाद्वन्ध्यामृतापत्यादियोगानभिधायेदानीं जन्मकालीनबालवैधव्ययोगविचारमतिदिशंस्तत्परिहारान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं विधाय व्रतं
सावित्र्या उत पैप्पलं हि सुतया दद्यादिमां वा रहः।
सल्लग्नेऽच्युतमूर्तिपिप्पलघटैः कृत्वा विवाहं स्फुटं
दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेद्दोषः पुनर्भूभवः॥ ७॥

जन्मोत्थमिति। यथा प्रश्नलग्नाद्विधवायोगो विचारितस्तथा जन्मोत्थं जन्मकालीनं च बालविधवायोगं विलोक्य जातकशास्त्राज्जन्मकालीनलग्नवशतो वैधव्ययोगं विचार्य वक्ष्यमाणव्रतं कारयेदित्यन्वयः। तत्र बालविधवायोगानाह होरामकरन्दे गुणाकरः—

'त्यक्ता ध्रुवेनोष्णकरेऽस्तसंस्थे बाल्येऽपि भौमे विधवा प्रदिष्टा।
पापग्रहालोकनवर्गयाते कन्यैव वन्ध्या भवतीति सूतौ॥
वैधव्यं क्रूरखेटैर्मदनगृहगतैर्मिश्रितैः स्यात्पुनर्भूः
पापैस्तैर्वीर्ययुक्तैर्भवति परिहृता प्रेयसा सौम्यदृष्टे।
अन्योन्यांशस्थयोश्च क्षितिसुतसितयोर्बन्धकी योषिदुक्ता
चन्द्रोर्वीसूनुशुक्रा यदि मदनगृहे प्रेयसोऽनुज्ञया सा॥' इति।

अन्यमपि श्लोकं पठन्ति

'लग्ने व्यये च पाताले जामित्रे चाष्टमे कुजे।
कन्या भर्तुर्विनाशाय भर्त्ता कन्याविनाशदः॥' इति।

अथ वैधव्ययोगपरिहारः

जातकीयवैधव्ययोगपरिहार उच्यतेऽस्माभिः—'द्यूनाद्वाचाम्पतिशुभगते रन्ध्रभाद् भ्रातृमृत्युर्नीहारांशोरुदयगृहगतस्तद्वपुश्चिन्तनीयम्।' इति। गुणाकरेण सप्तमस्थानाद्भर्तृ-

सौभाग्ये विचार्ये इत्युक्तम् । तत्र—'यो यो भावः स्वामिदृष्टो युतो वा सौम्यैर्वा स्यात् तस्य तस्यास्ति वृद्धिः । पापैरेवं तस्य भावस्य हानिर्निर्देष्टव्या पृच्छतां जन्मतो वा ॥' इति भट्टोत्पलोक्तेः । स्वस्वामिसौम्यैरीक्षितं चेत्सप्तमस्थानं भवति तदा तद्भावसुखं वाच्यम् । केचित्तु स्त्रीणां महत्यरिष्टयोगे भर्तुश्च स्वल्पारिष्टयोगे तत्परिहारमाहुः ।

अथ प्रबलवैधव्ययोगे प्रतीकारः

अथापरिहार्य्ये वैधव्ययोगे प्रतीकारमाह—विधायेति । रह इति वक्ष्यमाणमिहापकृष्टव्यम् । पित्रादिः सुतया कन्यया कृत्वा रह एकान्ते हि निश्चयेन सावित्र्या व्रतं विधाय कारयित्वा उत अथ वा पैप्पलं पिप्पलसम्बन्धि व्रतम् एकान्ते विधाय पश्चादिमां कन्यां सुलग्ने चिरजीविने वराय दद्यात् । तदुक्तं व्रतखण्डे—'सावित्र्यादिव्रतादीनि भक्त्या कुर्वन्ति याः स्त्रियः । सौभाग्यं च सुहृत्त्वं च भवेत्तासां सुसन्ततिः ॥' इति । सावित्रीव्रतकरणप्रकारस्तत्रैव प्रसिद्धः संहितासारे—'अवैधव्यकरैर्योगैर्विवाहपटलोदितैः । वरायायुष्मते देया कन्या वैधव्ययोगजा ॥' इति ।

पिप्पलव्रतमुक्तं ज्ञानभास्करे

'बलवद्विधवायोगे बाल्ये सति मृगीदृशाम् । पिता रहसि कुर्वीत तद्भङ्गं शास्त्रसम्मतम् ॥
सुदिने शुभनक्षत्रे चन्द्रताराबलान्विते । अवैधव्यकरे योगे लग्ने ग्रहबलान्विते ॥
व्रतारम्भं प्रकुर्वीत बालवैधव्यनाशनम् । सुस्नाता चित्रवस्त्राढ्या कन्या पितृगृहाद् बहिः ॥
नीत्वाश्वत्थशमीस्थाने यद्वा बदरिकाश्रमे । आलवालं प्रकुर्वीत विपुलं मृदुकर्षितम् ॥
कुमार्याचार्यनिर्दिष्टं कृत्वा सङ्कल्पमादरात् । करकाम्बुप्रपूर्णेन सिञ्चनं प्रतिवासरम् ॥
चैत्रे चाश्विनमासे च तृतीयाऽसितपक्षतः । यावत्कृष्णतृतीयान्या मासमेकं यथाविधि ॥
ब्राह्मणानां तथा स्त्रीणां पूजनं च समाचरेत् ।
तदाशिषाप्नुयात्कन्या सौभाग्यं च सुखान्वितम् ॥
प्रतिमां पार्वतीशानीं वैणवे भाजनेऽर्चयेत् । चन्दनाक्षतदूर्वाद्यैर्बिल्वपत्रैर्यथाविधि ॥
उपचारैर्यथाशक्त्या नैवेद्यैः प्रतिवासरम् । एवं व्रतप्रभावेण बालवैधव्यनिष्कृतिः ॥
जायते कन्यकानां च ततः पाणिग्रहक्रिया ।' इत्यश्वत्थव्रतम् ।

प्रबलवैधव्ययोगपरिहारस्त्रिधा

अथान्यदपि अपरिहार्यबालवैधव्ययोगापहारकं प्रकारत्रयमाह—वा रह इत्यादि । वा अथवा रह एकान्ते अच्युतमूर्तिः विष्णुप्रतिमा पिप्पलघटौ प्रसिद्धौ एषां मध्ये अन्यतरेण मनोऽभीष्टेन साकं सल्लग्ने वक्ष्यमाणदूषणरहिते सौभाग्यगुणान्विते च विवाहलग्ने विवाहं कारयित्वा पश्चात्तां कन्यां स्फुटं लोकप्रसिद्धं यथा भवति तथा चिरजीविने आयुष्मते वराय दद्यात् पित्रादिरधिकारी । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे—'बालवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रुप्रतिमादिभिः । कृत्वा लग्नं रहः पश्चात्कन्योद्वाह्येति चापरे ॥' इति । कुम्भ इत्युपलक्षणम् । तेन मन्थन्यपि ग्राह्या । द्रुर्वृक्षः । 'पलाशीद्रुद्रुमागमाः' इत्यमरः । स चाश्वत्थ एव नान्यः । प्रतिमा विष्णुप्रतिमा । शिरोभुजाद्यवयवयुता सौवर्णी न शालग्रामशिला । सर्वत्रापि प्रमाणं वक्ष्यते ।

कुम्भविवाहः सूर्यारुणसंवादे

'विवाहात्पूर्वकाले च चन्द्रताराबले शुभे । विवाहोक्ते च मन्थन्या कुम्भेन सह चोद्वहेत् ।।
पिता सङ्कल्पबाह्यं च विवाहं विधिपूर्वकम् । सूत्रेणावेष्टयेत्पश्चाद्दशतन्तुविधानतः ।।
कुङ्कुमालङ्कृतं देहं तयोरेकान्तमन्दिरे । ततः कुम्भं च निःसार्य निमज्य सलिलाशये ।।
ततोऽभिषेचनं कुर्यात्पञ्चपल्लववारिभिः । तत्सर्वं वस्त्रपूजाद्यं ब्राह्मणाय निवेद्य च ।।
कन्यालङ्कारवस्त्राद्यं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ।।'

कुम्भप्रार्थना च तत्रैव

'वरुणाङ्गस्वरूपस्त्वं जीवनानां समाश्रय । पतिं जीवय कन्यायाश्चिरं पुत्रान् सुखं वरम् ।।
देहि विष्णुवराद्देव कन्यां पालय दुःखिताम् ।' इति ।

अश्वत्थविवाहस्तत्रैव

'सुहृद्द्विजगुरून्नारीं मङ्गलोच्चारणैः समम् । आहूयोद्वाहकाले च रम्यभूमौ सुमण्डपे ।।
गत्वा प्रणम्य गौरीं च गणनाथं च भूरुहम् । भवानीं चैव मन्थानीं पिता मन्त्रमुदीरयेत् ।।
उद्वाहयिष्ये विधिवदश्वत्थेन मनोहराम् । कन्यां सौभाग्यसौख्यार्थं हेतवेऽहं द्विजोत्तम ।।
नमस्ते विष्णुरूपाय जगदानन्दहेतवे । पितृदेवमनुष्याणामाश्रयाय नमो नमः ।।
वनानां पतये तुभ्यं विष्णुरूपाय भूरुह ! । नमो निखिलपापौघनाशनाय नमो नमः ।।
पूर्वजन्मभवं पापं बालवैधव्यकारकम् । नाशयाशु सुखं देहि कन्याया मम भूरुह ! ।।''

इत्यश्वत्थेन सह विवाहसङ्कल्पप्रार्थने । विवाहस्तु कुम्भविवाहवद्विधेयः । इत्यश्वत्थविवाहः ।

विष्णुप्रतिमया सह विवाहः

एवं विष्णुप्रतिमया सौवर्ण्या सह विवाहं विधाय प्रतिमादानं विधेयम् । अथ प्रतिमादानविधिस्तत्रैव—

'शुभे मासि सिते पक्षे सानुकूलग्रहे दिने । ब्राह्मणं साधुमामन्त्र्य सम्पूज्य विविधार्हणैः ।।
तस्मै दद्याद्विधानेन विष्णोर्मूर्त्तिं चतुर्भुजाम् । शुद्धवर्णसुवर्णेन वित्तशक्त्याथवा पुनः ।।
निर्मितां रुचिरां शङ्खगदाचक्राब्जशोभिताम् ।
दधानां वाससी पीते कुमुदोत्पलमालिनीम् ।।
सदक्षिणां च तां दद्यान्मन्त्रमेतमुदीरयेत् । यन्मया पूर्वजनुषि घ्नन्त्या पतिसमागमम् ।।
विषोपविषशस्त्राद्यैर्हतो वातिविरक्तया । प्राप्यमाणं महाघोरं यशःसौख्यधनापहम् ।।
वैधव्याद्यतिदुःखौघनाशाय सुखलब्धये । बहुसौभाग्यलब्ध्यै च महाविष्णोरिमां तनुम् ।।
सौवर्णीं निर्मितां शक्त्या तुभ्यं सम्प्रददे द्विज ! । अनघाद्याहमस्तीति त्रिवारं प्रवदेदिति ।।
एवमस्त्विति विप्राशीर्गृहीत्वा स्वगृहं विशेत् । ततो वैवाहिकं भूयो विधिं कुर्यान्मृगीदृशः ।।'

इति प्रतिमादानविधिः । इति विष्णुप्रतिमाविवाहः ।

एवं घटेनाश्वत्थेन वा विष्णुरूपेण वा एकान्ते विवाहं विधाय पश्चाद्वादित्रघोषपुरःसरं पित्रादिः कन्यादानाधिकारी कन्यामायुष्मते वराय दद्यात् ।

अथ कन्यादातारो विवाहे

कन्यादातॄनाह याज्ञवल्क्यः—'पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा । कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥' इति । ननु 'पुनर्भूर्दिधिषूरूढाद्विः' इत्यमरोक्तेर्द्विःपरिणीतायाः कन्यायाः पुनर्भूत्वेन महादोषः सम्भवतीत्यपेक्षायामाह—अत्र न भवेदिति । अत्रैवं विधेयम् । कुम्भादिविवाहानन्तरं कन्यायाः पुनरायुष्मद्वरेण सह विवाहविषये पुनर्भूभवः पुनर्भूसम्भूतदोषो नास्ति । कुतो दोषो नास्तीत्युच्यते विधानखण्डे तथाऽभिधानात्—

'स्वर्णाम्बुपिप्पलानां च प्रतिमा विष्णुरूपिणी । तया सह विवाहे च पुनर्भूत्वं न जायते ॥'

चकाराद् घटस्यापि ।

'लक्ष्मीरूपा सदा कन्या हरिरूपं सदा जलम् । हरेर्दत्तं च यद्दानं दातुः पापहरं सदा ॥
लक्ष्मीनारायणप्रीत्यै या दत्ता कन्यका बुधैः । तारयेत्सकलं दातुः कुलं पूर्वापरं सदा ॥
चन्द्रगन्धर्ववह्न्यम्बुशिवसोमस्मरा इमे । पतयः कन्यकानां च बाल्यात्सन्ति सदैव ते ॥
तदुद्वाहविधिर्यत्नात्कृतो नो जनयेदघम् । यथालिभुक्तं कमलं देवानां पूजनाय वै ॥
अर्हं भवति सर्वत्र तथा कन्या नृणां भवेत् ॥' इति ।

धर्मशास्त्रेऽपि—'यत्किञ्चित्कथितं शास्त्रे शान्तिकं पतिरक्षणे । तत्पापमपि नो पापं येन धर्मोऽभिरक्ष्यते ॥' इति । श्रुतावपि सोमादिभिः सहोद्वाहोऽभिहितः—'सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः । तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः ॥ सोमोऽददद् गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये । रयिं च पुत्रांश्चादादग्निर्मह्यमथो इमाम् ॥' इति । अतो देवभोग्यानां कन्यानां पुरुषविवाहे यथा न दोषः पुनर्भूभवस्तथाऽत्रापि । अत एव हि लोकेऽपि शिष्टाचारो दृश्यते—'मन्थन्या भास्करो यत्नात्कृतवान्दुहितुर्विधिम् । रेणुकोऽपि स्वकन्यायास्तरूद्वाहं चकार सः ॥' इति विधानखण्डे उक्तत्वात् । अत एव 'पित्रा मात्रा तथा भ्रात्रा दत्ता या तोयधारया । विप्राग्निसुहृदां साक्ष्यं कृत्वा सोद्वाहिता भवेत् ॥' इति । कात्यायनादिभिर्विवाहस्य परिभाषितत्वादेकदा कन्या पुरुषविवाहं निर्वर्त्य पुनर्द्वितीयपुरुषविवाहे जाते सा पुनर्भूरेवेत्यलमियता ॥ ७ ॥

हिन्दी—उक्त रीति से प्रश्नकालिक विधवा-योग तथा जातकशास्त्रोदित कन्या के जन्मकालिक बालविधवा-योग का भी विचार करके कन्या से सावित्रीव्रत और पिप्पलव्रत करवाकर शुभ मुहूर्त में चिरंजीवी (जिसके जन्मपत्र में दीर्घायु योग हो, या सामुद्रिकशास्त्र के अनुसार ललाट एवं हस्त में दीर्घायुप्रद रेखाएँ या अंगों में दीर्घायुप्रद लक्षण पड़े हों) वर के साथ उस कन्या का विवाह करे अथवा एकान्त स्थान में उत्तम मुहूर्त में परमचिरंजीवी श्रीविष्णु भगवान् की एक कर्ष (१ तोला) सुवर्ण की मूर्ति, पिप्पलवृक्ष और घट (ताम्रकलश) के साथ विधिपूर्वक उस कन्या का विवाह करके, फिर किसी चिरंजीवी वर के साथ उसका विवाह करे । यहाँ विष्णु-प्रतिमा, पिप्पलवृक्ष तथा घट से विवाह करने पर पुनर्भू दोष नहीं होता है और उस कन्या का वैधव्य-दोष नष्ट हो जाता है ।

विशेष—प्रसंगवश कतिपय वैधव्यादि दुष्टयोग और उनका परिहार—

'व्ययेऽष्टमे भूमिसुतस्य राशावगौ सपापे भवतीह रण्डा ।
मदे कुलीरे सखी कुजेऽपि धवेन हीना रमतेऽन्यलोकैः ॥

पापग्रहे सप्तमलग्नगेहे भर्ता दिवं गच्छति सप्तमाब्दे ।
निशाकरे चाष्टमवैरिभावे तदाष्टमाब्दे निधनं प्रयाति ॥
सप्तमेशोऽष्टमे यस्याः सप्तमे निधनाधिपः ।
पापेक्षणयुतो बाला वैधव्यं लभते ध्रुवम् ॥
सप्तमाष्टपती षष्ठे व्यये वा पापपीडितौ ।
तदा वैधव्यमाप्नोति नारी नैवात्र संशयः ॥
द्व्यादिपापयुते भौमे सप्तमे चाष्टमे स्थिते ।
बालवैधव्ययोगः स्यात् कुलनाशकरी वधूः ॥
क्रूरव्योमचरः स्त्रीणामष्टमस्थो विलग्नतः ।
नीचारिपापकर्मस्थो यदि मृत्युकरः पतेः ॥
लग्नादिन्दोर्यदा पापा मन्दाष्टान्त्याद्यतुर्यगाः ।
पत्युर्भार्याविनाशाय भार्यायाः पतिनाशनम् ॥'

अन्ये दुष्टयोगाः—

'सूर्ये कुजे लग्नकलत्रसंस्थे स्वर्क्षोच्चगेऽप्यर्थयुते च रण्डा ।
पापैः सुतस्थैः सुतवर्जिता स्यात् लग्ने कलत्रे कुलटा शनौ सा ॥
लग्नास्तरन्ध्रगैः पापैर्विधवा व्ययगैः खलैः ।
पुत्रस्थैरसुता नारी दरिद्रा धनबन्धुगैः ॥'

बृहज्जातके च २४।१०—

'सौरारर्क्षे लग्नगे सेन्दुशुक्रे मात्रा सार्धं बन्धकी पापदृष्टे ।
कौजेऽस्तांशे सौरिणा व्याधियोनिश्चारुश्रोणी वल्लभा सद्ग्रहांशे ॥'

सारावल्याम् ५४।१४—

'शुक्रासितौ परस्परभागसंस्थौ शौक्रे च दृष्टिपथगा ग्रहये घटांशे ।
स्त्रीणामतीव मदनाग्निमदः प्रवृद्धः स्त्रीभिः समं च पुरुषा कृतिभिर्लभन्ते ॥'

भावकुतूहले—

'तनौ चतुर्थे निधने व्यये वा मदालये पापयुतः कुजः स्यात् ।
अनङ्गलीलां प्रकरोति जारैः पतिं तिरस्कृत्य विलोलनेत्रा ॥'

विषकन्यायोगो जातकालङ्कारे—

'भौमाङ्के कृत्तिकायां शतभिषजि तथा सूर्यमन्दारवारे
भद्रासंज्ञे तिथौ या किलजननमियात्सा कुमारी विषाख्या ।
लग्नस्थौ सौम्यखेटावशुभगगनगश्चैक आस्ते ततो द्वौ
वैरिक्षेत्रानुयातौ यदि जनुषि तदा सा कुमारी विषाख्या ॥'

एषां भङ्गयोगः—

'लग्नाद् विधोर्वा यदि जन्मकाले शुभग्रहो वा मदनाधिपश्च ।
द्यूनस्थितो हन्त्यनपत्यदोषं वैधव्यदोषं च विषाङ्गनाख्यम् ॥'

अन्यच्च—

'केन्द्रे त्रिकोणे यदि भार्गवः स्याद्
वाचस्पतिः शशिसुतः शशलाञ्छनो वा ।
वैधव्यसन्ततिविनाशकरान् समस्तान्
दोषान्निहन्ति तरणिर्हि यथान्धकारम् ॥

केन्द्रे कोणे शुभाढ्यश्चेत् त्रिषडायेऽप्यसद्ग्रहाः ।
तदा भौमस्य दोषो न मदने मदपस्तथा ॥'

वरकुण्डल्यामप्यस्य परिहारो भवति । यथा—

'शनिर्भौमोऽथवा कश्चित्पापो वा तादृशो भवेत् ।
तेष्वेव भवनेष्वेव भौमदोषविनाशकृत्'॥
पतिहन्त्री यदा नारी, पत्नीहन्ता पुमानपि ।
तदा वैधव्ययोगस्य भङ्गो भवति निश्चयात् ॥'

वरकुण्डल्यां शुक्रादुभयोः कुण्डल्यां सप्तमेशादपि विचारो भवति । यथा—

'शुक्रश्चेत्स खलः खलान्तरगतो वा स्यात्तथा भार्गवात्,
पापास्तुर्यमदान्त्यमृत्युगृहगा नारीहराः स्युस्तदा ।
एवं चेन्मदपोऽपि नो यदि शुभैः खेटैर्युतो वेक्षितः,
कुर्यात् तौ मदविह्वलौ गतह्रियौ वा दुर्भगौ दम्पती ॥'

कस्यचिन्मते लग्नेन्दुद्यूनपशुक्रेभ्यः विचारः कार्यः—

'लग्नाच्चन्द्राच्च शुक्राच्च सप्तमेशाद् यदाऽशुभाः ।
लग्नाम्बुद्यूनरिष्फाष्टगताः स्त्रीहानिकारकाः ॥
एवं लग्नाच्च चन्द्राच्च द्यूनपाच्च यदा खलाः ।
उक्तस्थानगताश्चेत् स्युः पत्युर्हानिकरा मताः ॥'

स्त्रीपुंसोर्मध्ये प्रथमं कस्य मृति इत्यस्य ज्ञानम्—

नाम्नो रेखाक्रतुगुणा द्विगुणाक्षरसंयुता ।
तष्टा त्रिभिर्द्विशेषे स्त्री म्रियते खैकयोः पुमान् ॥

इत्यादि परिहाराः सन्ति । व्रतादिविषये तु पीयूषधारायां द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

अथास्याः कन्यायाः कीदृशमपत्यं प्रथमं भवितेति प्रश्ने स्रग्विणीछन्दसोत्तरमाह—

प्रश्नलग्नक्षणे यादृशापत्ययुक् स्वेच्छया कामिनी तत्र चेदाव्रजेत् ।
कन्यका वा सुतो वा तदा पण्डितैस्तादृशापत्यमस्या विनिर्दिश्यते ॥ ८ ॥

प्रश्नेति । तत्र ज्योतिर्वित्समीपे यादृशापत्ययुक्यादृशापत्यमेव विवृणुते । कन्यकेत्यादि । शेषं पद्यं स्पष्टार्थम् । यदाह शौनकः—'आलिङ्ग्य शिशुं कन्या पृच्छाकमाश्रित्य तिष्ठति प्राक् चेत् । स्त्रीहस्ता स्त्रीजननी पुंहस्ता पुत्रजननी च ॥' इति । कन्या यस्य कस्यापीति शेषः ॥ ८ ॥

हिन्दी—प्रश्न करने के अवसर पर यदि कोई (सधवा) स्त्री जिस प्रकार की सन्तान (कन्या या पुत्र) के साथ बिना बुलाये अपनी इच्छा से वहाँ आ जाये तो उसी तरह की सन्तान (कन्या और पुत्र) उस लड़की की भी होगी, ऐसा जानना चाहिए ॥ ८ ॥

अथ सामान्यतो निमित्तवशेन शुभाशुभप्रश्नं स्रग्विण्याऽऽह—

शङ्खभेरीविपञ्चीरवैर्मङ्गलं जायते वैपरीत्यं तदा लक्षयेत् ।
वायसो वा खरः श्वा शृगालोऽपि वा प्रश्नलग्नक्षणे रौति नादं यदि ॥ ९ ॥

शङ्खेति। शङ्खः प्रसिद्धः, भेरी वाद्यविशेषस्ताम्रादिनिर्मितः, विपञ्ची वीणा, एतेषां रवैः प्रश्नलग्नक्षणे श्रुतैर्मङ्गलं जायते। उपलक्षणत्वान्मनोह्लादितुरगगजच्छत्रादिसान्निध्येऽपि शुभं द्रष्टव्यम्। यदाह शौनकः—

'वादित्रतूर्यघोषो वीणावेणुप्रगीतशब्दाश्च। शङ्खध्वनिः प्रशस्तः पृच्छाकाले कुमारीणाम्॥
वृषभो रथो गजो वा शङ्खः पद्मं ध्वजोऽथवा छत्रम्।
सर्पति पृच्छकदेशे सोत्तमतां व्रजति सर्वलोकस्य॥' इति।

सा विवाह्या कन्या।

प्रश्नसामान्येऽशुभज्ञानोपायः

अथाशुभयोग उच्यते—वैपरीत्यमिति। वायसः काकः, खरो गर्दभः, श्वा कुक्कुरः, शृगालः प्रसिद्धः। यदि प्रश्नलग्नक्षणे वायसादिर्नादं शब्दं रौति तदा वैपरीत्यं अशुभं लक्षयेत्। उपलक्षणत्वादुलूकोष्ट्रमहिषनादोऽप्यशुभः। उक्तञ्च शौनकेन—'श्वशृगालोलूकरवो महिषोष्ट्रगजाविकप्रलापो वा।' इति। बृहस्पतिरपि शृगालादिसान्निध्यं निषिद्धमाह—'शृगालमहिषोष्ट्राश्च शिवामेषाजकुक्कुटाः। खरकौशिकमार्जारा न प्रशस्ताः समीपगाः॥' इति।

अन्येऽपि शुभाशुभज्ञानोपायाः विवाहादिप्रश्ने

अत्र प्रसङ्गादस्माभिः शौनकोक्ता शुभाशुभयोगा लिख्यन्ते। तत्र शुभयोगाः—

'कृकलासवानरोरगगर्दभसंश्लेषणं मिथोऽपि भवेत्।
दैवज्ञपृच्छकानां कन्या एकत्र संरमते॥

(कन्या एकत्रेत्यत्र संहिताया अविवक्ष्यमाणत्वाद् वृद्धचभावः)।

भिद्यति यद्युदकुम्भः शय्यासनपादुकादिभङ्गो वा।
प्रश्नसमयेऽपि यस्यास्तया वैधव्यमादेश्यम्॥
उदयात्सप्तमसंस्थे रविभृगुतनये शशाङ्के वा।
वैधव्यं क्षितितनये सप्तमगे कन्यका म्रियते॥
सप्तमगोऽर्कः कन्यां मृतप्रजां पुंश्चलीं करोत्युदयात्।
कथितं तु यथोद्वाहे योज्यं तत्प्रश्नसमयेऽपि॥'

अथ शुभा अपि

'पृच्छक-वर्णत्रितयं समीपमाश्रुत्य तिष्ठति च्छागः।
तस्यादेश्यं विदुषा यदा तदा यागभोगित्वम्॥
यदि पृच्छालग्नस्थौ गुरुसौम्यौ दीर्घजीविनं कुरुतः।
पञ्चमसंस्थौ पुत्राज्जामित्रगतौ धनं विपुलम्॥
सर्पन्ति यदि कुमाराः समीपगाः पृच्छकस्य विगतभयाः।
सा कन्या पुत्रवती कथनीया मङ्गलवती च॥
प्रमदात्मकद्रेष्काणे वनितांशो यदि विलग्नमायातम्।
दृष्टः शुक्रेन्दुभ्यां कन्यालाभं समादिशति॥

प्रमदाभवननिविष्टाः प्रेक्ष्यन्ते यदि विलग्नमायातम् ।
योषिद्ग्रहैः सुबलिभिः कन्यालाभं तदा ब्रूयात् ॥
एवं कुमारिकाणां पृच्छालग्ने वरोपलब्धिः स्यात् ।
द्रेष्काणे भवने वा नवांशके नृग्रहैर्बलिभिः ॥'

एवं शुभाशुभग्रहसूचितं निमित्तसम्भूतं च ज्ञात्वा वक्तुर्ज्योतिर्विदो माहात्म्यमाह स एव—

'एवं कुमारिकाणां गुणदोषतश्च कथनीयम् । दौःशील्यं निर्धनता वैधव्यं वान्यथात्वं वा ॥
दृष्ट्वा निमित्तवर्गं नीचोच्चविधिं च जामित्रम् ।
कथयति फलमुद्वाहे तस्य न मिथ्या भवेद्वाणी ॥' इति ।

एवमन्यानि शुभाशुभनिमित्तानि क्षुतादिकानि च ग्रन्थान्तरेभ्यो ज्ञेयानि । शुभाशुभज्ञानायोपश्रुतिसम्पादनतत्प्रकारौ—

'आरोप्याक्षतपूरिते गणपतिं प्रस्थादिपात्रे शनैः
सम्मार्जन्यधिवेष्टिते युवतयस्तिस्रः सकन्या निशि ।
निर्याता रजकादिवेश्मसु करे कृत्वा तमभ्यर्चितं
यां वाचं शृणुयुस्तदर्थसदृशी लोके किलोपश्रुतिः ॥' इति ।

तत्रोपश्रुतिमन्त्रः—'उपश्रुतिर्महादेवि चाण्डालगृहवासिनी । यथार्थं ब्रूहि देवि ! त्वं शक्रराज्यप्रवर्द्धिनी ॥ इत्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ९ ॥

हिन्दी—प्रश्नलग्न के समय यदि शंख, भेरी (नगारा), वीणा तथा देवपूजन के अवसर पर बजने वाले बाजों का शब्द हो (हाथी, घोड़ा, छत्र, चामर आदि राजचिह्नों, मांगलिक वस्तुओं का दर्शन हो) तो विवाह में मंगल (कल्याण) होगा, ऐसा कहना चाहिए। इसके विपरीत कौवा, गधा एवं सियार के शब्द सुनाई पड़ें या ऊँट, भैंसा, कुत्ता, भालू, उल्लू, गिद्ध आदि के शब्द या दर्शन हों तो विवाह विघ्नप्रद होगा, ऐसा कहना चाहिए ॥ ९ ॥

अथ कन्यावरणमुहूर्त्तं मत्तमयूरच्छन्दसाऽऽह—

विश्वस्वातीवैष्णवपूर्वात्रयमैत्रैर्वस्वाग्नेयैर्वा करपीडोचितऋक्षैः ।
वस्त्रालङ्कारादिसमेतैः फलपुष्पैः सन्तोष्यादौ स्यादनु कन्यावरणं हि ॥१०॥

विश्वेति । उत्तराषाढास्वातीश्रवणपूर्वात्रयानुराधाधनिष्ठाकृत्तिकानक्षत्रैः, अथ वा विवाहनक्षत्रैरुपलक्षिते काले वस्त्रालङ्कारादिभिरादिशब्देन खाद्यमधुरवस्तुभिः समेतैः फलपुष्पैरादौ कन्यां सन्तोष्य अनु पश्चात्कन्यावरणं हि निश्चयेन स्यात् । उचितऋक्षैरित्यत्र 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः ।

कन्यावरणप्रकारः

यदाह वराहः—'पूर्वात्रयश्रवणमित्रभवैश्वदेवहौताशवासवसमीरणदेवतेषु । द्राक्षाफलेक्षुकुसुमाक्षतपूर्णपाणिरश्रान्तशान्तहृदयो वरयेत् कुमारीम् ॥' इति । फलानि पूगीफलादीनि । कश्यपः—

'पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे चन्द्रताराबलान्विते । विवाहोक्तेषु ऋक्षेषु कुजवर्जितवासरे ॥

मासाद्यदिवसं रिक्तामष्टमीं नवमीं तिथिम्। त्यक्त्वान्यदिवसे गन्धस्रक्ताम्बूलफलान्वितैः॥
सह वृद्धद्विजगणैर्वरयेत् कन्यकां सतीम्।'

अत्र लग्नशुद्धिर्महेश्वरेणोक्ता—'अशुभैस्त्रिषडायसंस्थितैः शुभखेटैः सुतधर्मकेन्द्रगैः। यदि वोपचये गुरौ सिते हरिजस्थे वरयेत् कुमारिकाम्॥' इति। हरिजं लग्नम्, वरणं प्रार्थना।

वाग्दानप्रकारः

'वाचा दत्ता त्वया कन्या पुत्रार्थं स्वीकृता मया। वरावलोकनविधौ निश्चितस्त्वं सुखी भव॥' इति। एवंरूपा वाग्दानाख्येति यावत्।

विवाह्यकन्याया योग्यायोग्यस्वरूपादयः

तत्र विवाह्यकन्यालक्षणमाह मनुः—

'अव्यङ्गाङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम्।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम्॥
नोद्वहेत्कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम्।
नालोमिकां नातिलोमां च वाचाटां न पिङ्गलाम्॥
ऋक्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम्।
न पक्ष्यहिप्रेष्यनाम्नीं न विभीषणनामिकाम्॥' इति।

अन्त्यश्चाण्डालः। शातातपः—

'ह्रस्वस्वरां मेघवर्णां मधुपिङ्गललोचनाम्। तादृशीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः सुखमेधते॥'

विष्णुपुराणेऽपि

'न श्मश्रुव्यञ्जनवतीं न चैव पुरुषाकृतिम्। नातिबद्धेक्षणां तद्वत्कृशाङ्गीं नोद्वहेत्स्त्रियम्॥
यस्यातिरोमशे जङ्घे गुल्फौ यस्यास्तथोन्नतौ। गण्डयोः कूपकौ यस्या हसन्त्याश्चैव जायते॥
नोद्वहेत्तादृशीं कन्यां प्राज्ञः कार्यविचक्षणः॥' इति।

अतिबद्धेक्षणां निमीलितप्रायनेत्रामित्यादिसामुद्रिकशुभाशुभलक्षणलक्षितां परीक्ष्य कन्यां वरयेदिति। सामुद्रिकलक्षणानि काशीखण्डे वराहसंहितायामप्युक्तानि तत एव ज्ञेयानि॥ १०॥

हिन्दी—उत्तराषाढा, स्वाती, श्रवण, तीनों पूर्वा (पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपद), अनुराधा, धनिष्ठा एवं कृत्तिका इन ९ नक्षत्रों में अथवा विवाह में विहित (६।४५) नक्षत्रों में पहले वस्त्र, आभूषण, द्रव्य, फल, पुष्प आदि से कन्या का सन्तोष करके तदनन्तर कन्या का वरण करे॥ १०॥

अथ वरवरणमुहूर्तमाह—

धरणिदेवोऽथवा कन्यकासोदरः शुभदिने गीतवाद्यादिभिः संवृतः।
वरवृतिं वस्त्रयज्ञोपवीतादिना ध्रुवयुतैर्वह्निपूर्वात्रयैराचरेत्॥ ११॥

धरणिदेव इति। धरणिदेवो ब्राह्मणः पुरोहितादिः। शेषं स्पष्टार्थं पद्यम्। उक्तञ्च व्यवहारचण्डेश्वरेण—

'पूर्वात्रितयमाग्नेयमुत्तरात्रितयं तथा । रोहिणी तत्र वरणे भगणः शस्यते सदा ॥
उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च ।
देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन वा ॥' इति ।

कीदृशाय वराय कन्या देयेत्याह वसिष्ठः

'कुलं च शीलं च सनाथतां च विद्यां च वित्तं च वपुर्वयश्च ।
वरे गुणान् सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥' इति ।

कीदृशाय वराय न देयेत्याह चण्डेश्वरः

'सितकुष्ठिन्यपस्मारे ब्रह्मघ्ने राजयक्ष्मिणि । अन्धे च परिवित्तौ च बधिरे दूरदेशगे ॥
व्यसनासक्तचित्ते च न देया कन्यका बुधैः ।' इति ।

परिवित्तिलक्षणममरसिंहेनोक्तं—

'परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् । परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्' इति । व्यसनं द्यूतादि । वसिष्ठोऽपि—

'अत्यासन्ने नातिदूरेऽप्यत्याढयेऽप्यतिदुर्बले । वृत्तिहीने च मूर्खे च षट्सु कन्या न दीयते ॥
दूरस्थानामविद्यानां मोक्षधर्मानुवर्त्तिनाम् ।
शूराणां निर्द्धनानां च न देया कन्यका बुधैः ॥' इति ।

गुणाढयायैव वराय कन्या देया—

अत एव मनुः

'काममामरणात्तिष्ठेद् गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि । न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥' अत्र हीनगुणाय कन्या न देया किन्तु गुणवते देयेत्यत्र तात्पर्यम् । न पुनरसंस्कृतायास्तस्या रजोदर्शनानन्तरमवस्थानं युक्तम्, दोषस्मरणात् ।

रजस्वला तु न देया, नोद्वाह्या च । यदाह वात्स्यः—

'माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥
यस्तां विवाहयेत् कन्यां ब्राह्मणो मदमोहितः ।
असम्भाष्यो ह्यपाङ्क्तेयः स भवेद् वृषलीपतिः ॥' इति ।

वृषली रजस्वला । याज्ञवल्क्यः—'अप्रयच्छन्नवाप्नोति भ्रूणहत्यामृतावृतौ ।' भ्रूणो बालकः । ऋतू आर्तवं रजः । नारदोऽपि—'यावन्त ऋतवस्तस्याः समतीयुः पतिं विना । तावन्त्यो भ्रूणहत्याः स्युस्तस्य यो न ददाति ताम् ॥' इति । अत एवाह वसिष्ठः—'रजो हि दृष्टं यदि कन्यकायाः कुलद्वयं दुर्गतिमेति तस्याः । तस्मान्नितान्तं च तदुक्तकालं नोल्लङ्घ्य पाणिग्रहणं विधेयम् ॥' इति ॥ ११ ॥

हिन्दी—शुभ दिनों (शुभवार, शुभतिथि, शुभयोग) में ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी), कृत्तिका एवं तीनों पूर्वा, इन ८ नक्षत्रों (अथवा विवाह में विहित मुहूर्त) में ब्राह्मण (कन्यापक्षीय पुरोहित) अथवा कन्या का सगा भाई आदि गाना बजाने आदि मांगलिक वस्तुओं के साथ वस्त्र;

यज्ञोपवीत, फल, मेवा, द्रव्य, पात्र, अक्षत, नारियल, सुपारी, श्वेत चन्दन तथा हल्दी आदि वस्तुओं से वर का वरण करें।

'उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च।
देयं वराय वरणे कन्या भ्रात्रा द्विजेन वा॥' (बृ० दै० रं०)

इसको वर का टीका या तिलक भी कहते हैं। (वर और कन्या के शुभाशुभ लक्षण के लिये पीयूषधारा देखें)॥ ११॥

अथ कन्याविवाहकालं ग्रहशुद्धिं च वसन्तमालिकाछन्दसाऽऽह—

गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात्।
रविशुद्धिवशाच्छुभो वराणामुभयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः॥ १२॥

गुर्विति। कन्यकानां विवाहः षडब्दकोपरिष्टात् षड्वर्षातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु गुरुशुद्धौ सत्यां विवाहः शुभः। अर्थात्पुरुषाणां विषमवर्षेषु रविशुद्धौ विवाहः शुभः। तदाह च्यवनः—'षडब्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या वर्षद्वयं यतः। सोमो भुङ्क्तेऽथ गन्धर्वस्ततः पश्चाद्धुताशनः॥' इति। इदमस्य व्याख्यानम्, जन्मान्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां भुङ्क्ते तदनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनुष्याधिकार इति षडब्दतः प्राग्विवाहो न कार्यः। ततः षड्वर्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः।

स्त्रीणां युग्मे पुंसामयुग्मे वयस्येव विवाहः कार्यः

यदाह नारदः—'युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पाणिपीडनम्।
एतत्पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्यये नाशनं तयोः॥' इति।
कश्यपोऽपि—'विवाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेऽब्दे पुत्रपौत्रदः।
अयुग्मे श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु मृत्युदः॥' इति।
एवं सति स्त्रीणां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः।

विवाहे कन्याया अष्टमं नवमं दशमं च वयः श्रेष्ठम्

अत एवाह व्यासः—'अष्टवर्षा भवेद् गौरी नववर्षा च रोहिणी।
दशवर्षा भवेत् कन्या द्वादशे वृषली स्मृता॥' इति।

अष्टमनवमदशमवयसि कन्यादाने सुफलमन्यथाऽशुभमिति

अस्य फलश्रुतिमाह मात्स्यः—'गौरीं ददन्नाकलोकं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत्। कन्यां ददद् ब्रह्मलोकमतः परमसद्गतिम्॥' प्राप्नोतीति शेषः। 'गौरी विवाहिता सौख्य-सम्पन्ना स्यात्पतिव्रता। रोहिणी धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भवेत्॥ कन्या विवा-हिता सम्पत्समृद्धा स्वामिपूजिता।' इति। ननु नवमवर्षाया रोहिण्या अयुग्मवर्षत्वा-द्विवाहः सम्भवति। गर्भतो नवमवर्षग्रहणेऽयुग्मवर्षत्वापरिहारात्स दोषस्तदवस्थ एव। ये तु 'अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेत्' इति चण्डेश्वरवाक्यमभ्यसन्ति, तन्मते सुतरां विवाहाभावः। उच्यते—'युग्मेऽब्दे सम्पदः सौख्यं विद्याधर्मायुषः सदा। भर्त्तु-र्दुष्टा भवत्योजे निषेकान्नात्र संशयः॥' इति पराशरवाक्याद् गर्भग्रहणं यथावसीयते। नारदादिवाक्ये तु जन्मत इत्यपि। तत्र षष्ठवर्षानन्तरं जन्मतो विषमवर्षीयमासत्रयानन्तरं

नवमासाः शुभाः समवर्षीयमासत्रयं च । इदमेव च मासत्रयं नारदादिमते गृह्यते इति युक्ता व्यवस्थेति युक्तमुत्पश्यामः । एतदेवाभिप्रत्योक्तं श्रीपतिनिबन्धे—'मासत्रयादूर्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव यावत् । विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सन्तो वात्स्यादयो गर्गवराहमुख्याः ॥' इति । 'अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत् । तस्माद् गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रता ॥' इति चण्डेश्वरोक्तिश्च सार्थिका । एवं नवमवर्षस्यायुग्मत्वप्रयुक्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव । तस्मादनन्तरं तु सुखेन विवाह इति व्यासवाक्येनाविरोधः ।

स्त्रीणां गुरोः पुंसां रवेरुभयोश्चन्द्रस्य बलमावश्यकमेव विवाहे

एवं विहितवर्षे यस्मिन्काले गुरुशुद्धिर्भवेत्तद्वशेन विवाहः कार्यः । गुरुशुद्धिस्तु—'बटुकन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः । श्रेष्ठो गुरुः खषट्त्र्याद्ये: पूजयाऽन्यत्र निन्दितः ॥' इत्युपनयनप्रकरणेऽभिहिता । यदाह गुरुः—'स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः । वरस्यार्कबलं ग्राह्यमैन्दवं तूभयोरपि' ॥ इति । 'सुरगुरुबलमबलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मिबलमेव । चन्द्रबलं दम्पत्योरवलोक्य विशोधयेल्लग्नम् ॥' इति वराहोक्तेश्च । एतच्चावश्यकत्वार्थमित्यभिहितम् । यदा द्वयोरपि गुरुबलमिष्टं भवेत्तदा पाणिग्रहः शुभदः ।

रविगुरुबलान्यतराभावे विवाहादौ तत्सम्पादनोपायादिः

द्वयोरन्यतरस्य गुर्वर्कशुद्धयै विवाहकालान्तरासम्भवे च तत्पित्रादिना पूजां कारयेत् । 'रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ । क्षौरं ताराशुद्धौ शेषं चन्द्राश्रितं कर्म ॥' इति राजमार्त्तण्डोक्तसामान्यवाक्यालोचनात् वराणां विवाह्यानां पुंसां रविशुद्धिवशेन विवाहः शुभः । उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः शुभः स्मृतः । अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता । यदा तु कन्या कालातिक्रान्ता भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः—

'दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविवर्जिता । तस्यास्तारेन्दुलग्नानां शुद्धौ पाणिग्रहो मतः ॥' इति ।

प्राप्ते काले गुरुशुद्धयादिविचार इति तत्त्वम् । सा च गुरुरविचन्द्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिहिता । गोचरबलाभावेऽष्टकवर्गादिबलं ग्राह्यमित्याह नारदः—'गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम् । यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गजम् ॥' इति ॥ १२ ॥

हिन्दी—कन्या के जन्म से ६ वर्ष की उम्र के बाद सम ८।१०।१२ वर्षों में रजोदर्शन के पहले वृहस्पति की शुद्धि (५।४६ में कथित) से और वर को सूर्य की शुद्धि से विषम वर्षों में एवं दोनों को चन्द्र की शुद्धि से विवाह करना उत्तम होता है ।

विशेष—(१) रविशुद्धिः गर्गोक्ताः—

'रविस्त्रिदशमारिस्थस्तथैकादशगः शुभः ।
चतुरष्टान्त्यगोऽनिष्टः शेषस्थानेषु मध्यमः ॥
मध्यमस्थानगे सूर्ये शुभराशिः पुरो यदा ।
त्रयोदशदिनं त्यक्त्वा शेषस्थं शुभमादिशेत् ॥'

तुलाराशि के लिए विशेष वचन भी उपलब्ध है—

'धर्मधीधनगतो दिवाकरस्तौलिराशिगमितस्य शोभनः।
गर्गाङ्गिरोवत्सवसिष्ठगौतमपराशराद्या मुनयो वदन्ति ॥'

अन्यच्च—

'द्वितीयपञ्चाङ्कगतो दिवाकरस्त्रयोदशाहात्परतो शुभप्रदः।
जूकराशिप्रसूतानां युग्मकुम्भाऽलिगे रवौ।
विवाहः शुभदः प्रोक्तो न विश्वांशविचारणा ॥

इति रणवीर (ज्योतिर्निबन्ध)

(२) चन्द्रशुद्धि गोचरप्रकरण में देखें।

सूर्य-चन्द्र-गुरुशुद्धि-सारणी

सूर्य	चन्द्र	गुरु	
३।६।१०।११	३।६।७।१०।११	२।५।७।९।११	शुभ
१।२।५।७।९	१।२।५।९	१।३।६।१०	पूज्य
४।८।१२	४।८।१२	४।८।१२	अनिष्ट

(३) गुरुशुद्धि ५।४६ में देखिए।

शास्त्रों में ऋषियों ने रजोदर्शन के पूर्व विवाह करने पर विशेष वल दिया है। रजोदर्शन शीतोष्णप्रधान-देशवश न्यूनाधिक अवस्था में होता है। जिस देश में सामान्यतः जिस अवस्था में रजोदर्शन होता है, उसके पूर्व ही विवाह कर देना चाहिए—

'रजस्वला यदा कन्या गुरुशुद्धिर्न चिन्तयेत्।
अष्टमेऽपि प्रकर्तव्यो विवाहस्त्रिगुणार्चनात् ॥'

—ज्यो० नि०।

'अतिप्रौढा तु या कन्या कुलधर्मविरोधिनी।
अतिशुद्धापि सा देया चन्द्रलग्नवलेन तु ॥'

यदि विशेष कारणवश कन्या का विवाह समय से न हो सके तो विवाह-योग्यता प्राप्त्यर्थ संस्कारभास्कर में वर्णित आश्वलायन के वचनानुसार प्रायश्चित्त करके विवाह करना चाहिए—

'पिता ऋतून् स्वपुत्र्यास्तु गणयेदादितः सुधीः।
दानावधि गृहे यत्नात्पालयेच्च रजोवतीम् ॥
दद्यात्तु ऋतुसङ्ख्या गाः शक्तः कन्या पिता यदि।
दातव्यैका तु यत्नेन दाने सङ्ख्या यथाविधिः ॥
दद्याद् वा ब्राह्मणेष्वन्नमतिनिस्वः सदक्षिणम्।
तदतीत सङ्ख्येषु वराय प्रतिपादयेत् ॥
उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः।
अदृष्टरजसे दद्यात् कन्यायै रत्नभूषणम् ॥
तामुद्वहन् वरश्चापि कूष्माण्डे जुहुयाद् घृतम् ॥' इति ॥ १२ ॥

अथैवं गुरुशुद्धिमुक्त्वेदानीं विहितमासान्द्रुतविलम्बितेनाह—

मिथुनकुम्भमृगालिवृषाजगे मिथुनगेऽपि रवौ त्रिलवे शुचेः।
अलिमृगाजगते करपीडनं भवति कार्त्तिकपौषमधुष्वपि॥ १३॥

मिथुनेति। मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ, मृगो मकरः, अलिर्वृश्चिकः, वृषः प्रसिद्धः, अजो मेषः, एतद्राशिगते रवौ सति।

आषाढे शुक्लदशमीपर्यन्तं विवाहो मिथुने रवौ

तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्ये शुचेराषाढस्य त्रिलवे तत्तृतीयांशे आषाढशुद्धप्रतिपदमारभ्य दशमीपर्यन्तं करपीडनं विवाहो भवति।

विवाहे मासविशेषाः

अर्थादितरराशिगते सूर्ये सति आषाढशुक्लदशम्यनन्तरं हरिशयने च सति विवाहो न स्यात्। यदाह कश्यपः—

'उत्तरायणगे सूर्ये मीनं चैत्रं च वर्जयेत्। अजगोद्वन्द्वकुम्भालिमृगराशिगते रवौ॥
मुख्यं करग्रहं त्वन्यराशिगें न कदाचन।' इति।

वसिष्ठः

'दिनाधिपे मेषवृषालिकुम्भनृयुग्मनक्राख्यघटर्क्षसंस्थे।
माघद्वये माधवशुक्लयोश्च मुख्योऽथवा कार्त्तिकसौम्ययोश्च॥' इति।

(घटस्तुला, शुक्रो ज्येष्ठः, सौम्यो मार्गशीर्षः, मुख्यो विवाह इति शेषः)

'आर्द्रोदयादूर्ध्वमिनस्य कार्यं नक्षत्रवृन्दे दशके कदाचित्।
मासोक्तकर्मेतरमङ्गलाढ्यं कुर्यान्न सुप्तेऽपि तथा मुरारौ॥'

एतेन हरिशयनात् प्राक्कालः साधीयानित्यभिहितं भवति।

विवाहे उक्तमासेषु सौरचान्द्रमासयोरैक्यं श्रेष्ठमन्यतरस्तु मध्यमः

अत्र सामान्यतो मासशब्देन चान्द्र एव मासो गृह्यते। 'इन्द्राग्नी यत्र हूयेते' इत्याद्युक्तेः। अत्र तु सौरचान्द्रमासद्वयोपादानादुभयोरैक्ये विवाहफलमविकलं भवति। तदुक्तं केशवार्केण—'प्रायः सौरं मानमिष्टं विवाहे तत्किं चान्द्रं मानमाहुः फलेन। तस्मात्सम्यक् तत्फलाप्तिस्तदैक्ये सौरो मासः केवलः किञ्चिदूनः॥' इति। अस्यार्थः कश्यपादिभिः सौरा एव मासा उक्ताः, तेषां च प्राशस्त्यम्। 'विवाहादौ स्मृतः सौरो यज्ञादौ सावनो मतः' इति वृद्धगर्गस्मरणात्। नारदादिभिस्तु—'माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठमासाः शुभप्रदाः। मध्यमाः कार्त्तिको मार्गशीर्षो वै निन्दिताः परे॥' इति चान्द्रा एवोक्ताः। एतत्प्राशस्त्यं च वसिष्ठेनोक्तम्—'उद्वाहयज्ञोपनयप्रतिष्ठातिथिव्रतं क्षौरमहोत्सवाद्यम्। पर्वक्रिया वास्तुगृहप्रवेशः सर्वं हि चन्द्रेण विगृह्यते तत्॥' इति। अतो द्वयोः सौरचान्द्रमासयोरैक्ये विवाहादिशुभम्, एकतरपक्षाश्रयेण मध्यममिति निष्कृष्टोऽर्थः। एवञ्च मकरसङ्क्रान्तौ माघः, कुम्भे फागुनः, मेषे वैशाखः, वृषे ज्येष्ठः, मिथुने आषाढतृतीयांशः, तुलायां कार्त्तिको देवोत्थानादुत्तरः, वृश्चिके मार्गशीर्षः शुभ

इत्यर्थः । केचित्तु चान्द्रमासं मुख्यमाहुः । तेनायमर्थः । फाल्गुनोऽपि विहित इति मीनसङ्क्रमणसद्भावेऽपि शुभः । चैत्रो निषिद्ध इति मेषसङ्क्रान्तिसद्भावेऽप्यशुभः । तदुक्तं विवाहवृन्दावने—'झषो न निन्द्यो यदि फाल्गुने स्यादजस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः । मध्वाश्रितौ द्वावपि वर्जनीयावित्यादिवाचामियमेव युक्तिः ।।' इति । 'अजस्तु वैशाखगतो न निन्द्यः' इति तु निर्मूलमेव । नहि मेषसङ्क्रमः क्वचिन्निषिद्धोऽस्ति । तदेतदविचारितरमणीयम् । कुतः ? यतो यन्मते सौरमासस्यैव मुख्यत्वं तन्मते मेषः प्रशस्त इति चैत्रेऽपि विवाहप्रसङ्ग इति विपरीतस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् । उक्तञ्च चूडारत्ने—'पौषेऽपि मकरस्थेऽर्के चैत्रे मेषगते रवौ । आषाढे मिथुनादित्ये केऽप्याहुः करपीडनम् ।।' इति । किञ्च वसिष्ठवाक्ये—'दिनाधिपे मेषवृषा'वित्यादौ सौरचान्द्रमासयोरुपादानस्य वैयर्थ्यापातात् । 'तस्माद् द्वयोरैक्ये विवाहः प्रशस्तः तत्र माघफाल्गुनवैशाखज्येष्ठा मुख्याः । यत्र तु निषेधानन्तरं प्रतिप्रसवो यथा दक्षिणायने विवाहं निषिद्ध्य कार्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र मध्यमत्वम् । अत एव कार्त्तिकसौम्ययोश्च वसिष्ठेन पृथगुक्तम् । नारदवाक्ये तु तयोः स्पष्टमेव मध्यमत्वमुक्तम् । अतो विवाहपटले गर्गः—'पुत्रोपेता तु कार्त्तिके । धनधान्यसुतोपेता सौम्ये भर्तृपरायणा' इत्युक्तवान् । तदपि धनुःसङ्क्रान्तिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम् । हरिशयनात्प्रागाषाढतृतीयांशश्च मध्यमः । हरिस्वापान्तर्गता आषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिकाः पौषश्चैते निषिद्धाः ।

धनुर्गतपौषो विवाहे निषिद्धः

धनुषि पौषस्त्वत्यन्तं निषिद्धः 'मीने धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे । क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म च ।।' इति गर्गोक्तेः । अन्नमन्नप्राशनं विहितकालातिक्रान्तं, क्षौरं चौलं च स्वतन्त्रम् । यत्तूपनयनाङ्गं क्षौरं तस्य न निषेधः 'चैत्रे मीनगते रवौ' इति विहितोपनयनस्य विषयालाभात् । अथोत्तरार्धं व्याख्यायते—अलीति । अलिमृगाजाः प्राग्व्याख्याताः । एतद्राशिगते सूर्ये सति कार्तिकपौषमधुष्वपि करपीडनं भवति । यथा वृश्चिके कार्तिकः, मकरे पौषः, तथा मीने चैत्रोऽपीत्यर्थः । इदं तु सौरमासग्राहिणां मतम् । अत एवाधुनोक्तचूडारत्नस्थवाक्ये 'केऽप्याहुः करपीडनम्' इत्युक्तम् । श्रीधरोऽपि—'पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवन्मेषगतो यदा स्यात् । प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिथुनस्थितेऽर्के ।।' इति । तदेतत्प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् ।

अत्यन्तातिक्रमेऽयं कालः

अथ वा केवलमताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गीकृत्य कालान्तरानपेक्षिण्यवश्यदेयकन्याविषयम् । अत्र 'गीर्वाणाम्बुप्रतिष्ठा' इत्यादिना मासनिर्णयः सामान्यतः कृतोऽप्येतादृशविशेषाभिधानार्थं पुनर्ग्रन्थकृतोक्तः ।। १३ ।।

हिन्दी—मिथुन, कुम्भ, मकर, वृश्चिक, वृष और मेष राशि के सूर्य में (अर्थात् लगभग १५ नवम्बर से १५ दिसम्बर, १४ जनवरी से १४ मार्च और १४ अप्रेल से १६ जुलाई या हरिशयनी एकादशी तक) विवाह उत्तम होता है। मिथुन राशि के सूर्य में आषाढ के प्रथम तृतीयांश अर्थात् आषाढशुक्ल प्रतिपदा से दशमी-पर्यन्त विवाह होता है। हरिशयन के बाद मिथुन का सूर्य

रहते हुए भी विवाह नहीं करना चाहिए। वृश्चिक में सूर्य रहे तो कार्तिक में, मकर का सूर्य हो तो पौष में और मेष में सूर्य हो तो चैत्र में विवाह उत्तम होता है। अर्थात् विवाह में सौरमास की ही प्रधानता है, चान्द्रमास की नहीं ॥ १३ ॥

वर के लिए सूर्यबल सारणी

(बिना सूर्य-पूजन किये विवाह का समय)

राशियाँ	चान्द्रमास	सौरमास	दिनाङ्क
मेष राशि के लिए–	ज्येष्ठ	वृषराशि का सूर्य १४°-३०°	२९ मई से १६ जुलाई
चू. चे. चो. ला. ली.	आषाढ़	मिथुन का सूर्य	
लू. ले. लो. अ.	माघ	मकर का सूर्य	१५ जनवरी से १४ मार्च
	फाल्गुन	कुम्भ का सूर्य	
वृषराशि के लिए–	आषाढोत्तरार्ध	मिथुन का सूर्य १४°-३०°	२९ जून से १६ जुलाई
ई. उ. ए. ओ. वा.			
वी. वु. वे. वो.	माघ-फाल्गुन	मकर १४°-३०°, कुम्भ का सूर्य	२४ जनवरी से १४ मार्च
मिथुनराशि के लिए–	मार्गशीर्ष	वृश्चिका का सूर्य	१४ नवम्बर से १४ दिसम्बर
का. की. कु. घ. ङ.	फाल्गुन	कुंभ का सूर्य १४°-३० मार्च	१ मार्च से १४ मार्च
छ. के. को. हा.	वैशाख	मेष का सूर्य	१४ अप्रैल से १४ मई
कर्क राशि के लिए	मार्गशीर्ष	वृश्चिक का सूर्य १७°-३०°	२९ नवम्बर से १४ दिसम्बर
हि. हू. हे. हो. डा.			
डी. डू. डे. डो.	वैशाख-ज्येष्ठ	मेष-वृष का सूर्य	१४ अप्रैल से १४ जून
सिंह राशि के लिए–	माघ	मकर का सूर्य	१४ जनवरी से १३ फरवरी
मा. मी. मू. मे. मो.	वैशाख-ज्येष्ठ	मेष का सूर्य १४°-३०°	२९ अप्रैल से १६ जुलाई
टा. टी. टू. टे.	आषाढ़	वृष-मिथुन का सूर्य	
कन्या राशि के लिए–	मार्गशीर्ष	वृश्चिक का सूर्य	१५ अक्टूबर से १४ दिसम्बर
टो. पा. पी. पू. ष.	माघ	२८ जनवरी	१३ फरवरी
ण. ठ. पे. पो.	फाल्गुन	कुंभ का सूर्य	१३ फरवरी से १४ मार्च
	ज्येष्ठ	वृष का सूर्य १४°-३०°	२९ मई से १६ जुलाई
	आषाढ़	मिथुन का सूर्य	
तुला राशि के लिए–	आषाढ़	मिथुनार्क में १४°-३०°	१९ जून से १६ जुलाई
रा. री. रू. रे. रो.	मार्गशीर्ष	वृश्चिकार्क में १४°-३०°	२९ नवम्बर से १४ दिसम्बर
ता. ती. तू. ते.	फाल्गुन	कुंभार्क में १४°-३०°	२८ फरवरी से १४ मार्च
वृश्चिक राशि के लिए-	माघ	मकरार्क में	१४ जनवरी से १४ फरवरी
तो. ना. नी. नू. ने.			
नो. या. यी. यू.	वैशाख	मेष के सूर्य में	१४ अप्रैल से १४ मई
धनुराशि के लिए–	माघ	मकरार्क में १४°-३०°	२९ जनवरी से १४ मार्च
ये. यो. भा. भी. भू.	फाल्गुन	कुंभार्क में	
ध. फ. ढ. भे.	वैशाख	मेषार्क में १४°-३०°	२९ अप्रैल से १६ जून
	ज्येष्ठ	वृषार्क में	

मकरराशि के लिए– भो. ज. जी. खी. खू. खे. खो. गा. गी.	फाल्गुन ज्येष्ठ-आषाढ़ मार्गशीर्ष	कुंभार्क में १४°-३०° वृषार्क में १४°-३०° एवं मिथुनार्क वृश्चिकार्क में	१ मार्च से १३ मार्च २९ मई से १६ जुलाई १७ नवम्बर से १४ दिसम्बर
कुंभ राशि के लिए गू. गे. गो. सा. सि. सू. शे. शो. दा.	वैशाख आषाढ़ मार्गशीर्ष	मेषार्क में मिथुनार्क में १४°-३०° वृश्चिकार्क	१४ अप्रैल से१४ मई २९ जून से १६ जुलाई १४ नवम्बर से १४ दिसम्बर
मीन राशि के लिए दी. दू. थ. झ. ञ. दे. दो. चा. ची.	वैशाख ज्येष्ठ मार्गशीर्ष माघ	मेषार्क में १४°-३०° वृषार्क वृश्चिकार्क में १४° मकरार्क	२९ अप्रैल से १४ जून २९ नवम्बर से १४ दिसम्बर १४ जनवरी से १३ फरवरी

विशेष—उक्त समय के अतिरिक्त अन्य समय में तथा हरिशयन में (आषाढ़ शुक्ल ११ से कार्तिक शुक्ल ११ तक) विवाह वर्जित है।

अथ मासप्रसङ्गाज्जन्ममासादिप्रयुक्तनिषेधविधीन् रथोद्धतावृत्तेनाह—

आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासभतिथौ करग्रहः।
नोचितोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद् द्वितीयजनुषोः सुतप्रदः॥ १४॥

आद्येति। यस्मिन् चान्द्रे मासे जन्म स जन्ममासः जन्मतिथिमारभ्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममासो वेति। उच्यते। द्वयमप्याद्यप्रकरणे 'जन्मर्क्षमासतिथयः' इति पद्यव्याख्यावसरे विविच्य व्याकृतमस्माभिः। यस्मिन् भे नक्षत्रे जन्म तज्जन्मभम्। यस्यां तिथौ जन्म सा जन्मतिथिः। समाहारद्वन्द्वः। आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः। उपलक्षणत्वात्तन्मुहूर्तोऽपि। तत्राद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोः करग्रहो विवाहो नोचितो निषिद्ध इत्यर्थः। यदाह वसिष्ठः—'स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षणेषु वैनाशिकाद्यृक्षगणेषु चैवम्। नोद्वाहमात्माभ्युदयाभिकाङ्क्षी नैवाद्यगर्भद्वितयं कदाचित्॥' क्षणो मुहूर्तः। नारदोऽपि—'न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा। आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रहः॥' इति। जन्मदिवसे जन्मतिथौ।

जन्मदिनादिनिषेधानामपवादः

आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने—'जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः पञ्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः। तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे गमने क्षुरे च॥' इति। अथेति। द्वितीयजनुषोरनाद्यगर्भयोश्चेद्विवाहः तर्हि सुतप्रदो विबुधैः पण्डितैः प्रशस्यते। एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम्। सर्वथाऽऽद्यगर्भराहित्यं विवक्षितम्। केचित्तु 'चेदनाद्यजनुषोः' इति पठन्ति। यदाह च्यवनः—'जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि। जन्मलग्ने भवेदूढा पुत्राढ्या पतिवल्लभा॥' इति। चण्डेश्वरः—'जन्ममासे तु पुत्राढ्या धनाढ्या जन्मभोदये। जन्मलग्ने भवेदूढा वृद्धा सन्ततिसौख्यभाक्॥' इति। एतच्चानाद्यगर्भविषयम्। आद्यगर्भे साक्षान्निषेधाभिधानात्॥ १४॥

वर या कन्या यदि दोनों प्रथम गर्भ से उत्पन्न हों तो जन्ममास, जन्मनक्षत्र एवं जन्मतिथि में विवाह करना उचित नहीं। यदि दोनों द्वितीय गर्भ से उत्पन्न हों तो दोनों का विवाह जन्ममासादि में पुत्र उत्पन्न करने वाला होता है। ऐसा पण्डितों का मत है ॥ १४ ॥

अथ प्रसङ्गाज्ज्येष्ठमासप्रयुक्तं विशेषं शालिन्याऽऽह—

ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं सम्प्रदिष्टं त्रिज्येष्ठं चेन्नैव युक्तं कदापि।
केचित्सूर्यं वह्निगं प्रोज्झ्य चाऽऽहुर्नैवान्योऽन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः ॥१५॥

ज्येष्ठद्वन्द्वमिति। पुत्रो ज्येष्ठः, कन्या च ज्येष्ठा, मासोऽपि ज्येष्ठ इत्येतत्त्रिज्येष्ठं ज्येष्ठात्रयमुच्यते। तत्कदापि नैव युक्तं, नैव प्रशस्तम्। ज्येष्ठे मासे ज्येष्ठवधूवरयोर्नैव विवाहः कार्य इत्यर्थः। यदा त्वेकतरज्येष्ठत्वे ज्येष्ठे मास्यपि भवति। यदाह गुरुः—'ज्येष्ठे न ज्येष्ठयोः कार्यं नृनार्योः पाणिपीडनम्। तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासेऽपि कारयेत् ॥' इति। एतच्चान्यतरेण ज्येष्ठत्वे द्विविधं ज्येष्ठे मासो ज्येष्ठो वरश्च, ज्येष्ठो मासः कन्या च ज्येष्ठा, एतज्ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं सम्प्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः। एको ज्येष्ठोऽन्यद्द्वयमज्येष्ठमुत्तममेव। यदाह वराहः—'द्वौ ज्येष्ठौ मध्यमौ प्रोक्तावेकज्येष्ठः शुभावहः ॥ ज्येष्ठत्रयं न कुर्वीत विवाहे सर्वसम्मतम् ॥' इति। पराशरोऽपि—'अज्येष्ठा कन्यका यत्र ज्येष्ठः पुत्रो वरो यदि। व्यत्ययो वा तयोस्तत्र ज्येष्ठमासः शुभप्रदः ॥' इति। केचित्तु ज्येष्ठमासाभावेऽपि वरकन्ययोर्ज्येष्ठत्वमपि मध्यममाहुस्तदसत्। वधूवरान्यतरज्येष्ठराहित्यं विवक्षितं तद्वाक्यं प्रागुक्तम्। किन्तु जन्ममासज्येष्ठमासयोरभावेऽपि द्वयोर्वधूवरयोः सर्वथा निषिद्धो विवाहः। यदाह गर्गः—'ज्येष्ठायाः कन्यकायाश्च ज्येष्ठपुत्रस्य वै मिथः। विवाहो नैव कर्त्तव्यो यदि स्यान्निधनं तयोः ॥' इति। तदेतदुक्तं ग्रन्थकृता 'नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः' इति। ज्येष्ठत्रयनिषेधस्त्वतिदोषाधिक्यसूचनार्थः।

त्रिज्येष्ठमिति शब्दस्य साधनम्

कथं त्रिज्येष्ठमित्यस्य साधुत्वम्? यावता ज्येष्ठो मासः ज्येष्ठो वरः ज्येष्ठा कन्येति। त्रीणि पदानि तेषां ज्येष्ठा इति द्वन्द्वापवादे 'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इत्येकशेषो न प्राप्नोति, सरूपत्वाभावात्। अथोच्यते। ज्येष्ठो मासः ज्येष्ठश्च वरः ज्येष्ठा च कन्येति विग्रहे यद्यपि 'सरूपाणाम्' इत्येकशेषो वैरूप्यान्न प्राप्नोति, तथापि 'सरूपाणाम्' इत्यनुवृत्तौ 'पुमान् स्त्रिया' इत्यकशेषे 'यः शिष्यते स निवर्त्यमानार्थमाचष्टे' इति ज्येष्ठाविति पदं संसाध्य ज्येष्ठश्च ज्येष्ठौ चेति विग्रहे सेत्स्यति। तन्न, असारूप्यादेवात्राप्येकशेषाभावस्य सिद्धेः। अथ मासवाची ज्येष्ठशब्दोऽस्ति। 'वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम्' इत्यमरोक्तेः। आदिवृद्धिरहितेन ज्येष्ठमासशब्देन साकमेकशेषो भविष्यति। तदापि अमरोक्तावेव 'ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम्' इति आदिवृद्धिसहितस्य पाठादनुशासनबलाच्च। तथा हि ज्येष्ठानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासीत्यत्र 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' इत्यणि सति 'तद्धितेष्वचामादेरि'त्यादिवृद्धौ 'यस्येति च' इत्यकारलोपे ज्यैष्ठ इति सिद्धम्। ततः स्त्रियां 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपि पुनः 'यस्येति च' इति लोपे सिद्धं ज्यैष्ठीति। तस्माज्ज्यैष्ठी विद्यतेऽस्मिन्नित्यर्थे 'सास्मि-

न्पौर्णमासीति संज्ञायाम्' इत्यणि 'यस्येति च' इतीकारलोपे सिद्धं ज्यैष्ठमिति। अत एवामरसिंहोऽपि—'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा। नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे ॥' इत्यादिवृद्धिसहितानेव पौषादीनूचे। क्वचित्तु ज्यैष्ठमिति पाठः सप्रामादिकः, तस्मादेकशेषः सर्वथाऽनुपपन्नः। एवमशुद्धैकशेषाङ्गीकारे सत्यपि त्रिशब्देन साकं त्रयाणां ज्येष्ठानां समाहार इति। तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च' इति तत्पुरुषसमासे 'सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः' इति द्विगुसंज्ञायाम् 'द्विगोः' इति ङीपि त्रिज्येष्ठीति भाव्यं न पुनस्त्रिज्येष्ठमिति दूषणद्वयमस्ति अत्र क्रमेण समाधिः। 'ओर्गुणः' इत्यत्र 'ओरोत्' इति वक्तव्ये गुणग्रहणं 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति परिभाषाज्ञापनार्थम्। तेन 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धेरनित्यतामङ्गीकृत्य ज्येष्ठमासप्रयोगोपपत्तिः। अतो ज्येष्ठी च ज्येष्ठश्चेति सरूपत्वादेकशेषः सिद्धः। ततस्त्रिशब्देन समासे 'पात्राद्यन्तस्य न' इति स्त्रीत्वनिषेधात्पात्रादेराकृतिगणत्वान्नपुंसकत्वमङ्गीकार्यमिति सिद्धं त्रिज्येष्ठमिति। अथास्यापवाद उच्यते—केचिदिति। सत्यावश्यकत्वे सूर्यं वह्निगं कृत्तिकास्थं प्रोज्झ्य त्यक्त्वा ज्येष्ठमासेऽपि ज्येष्ठस्य वरस्य कन्याया वा विवाहः शुभ इति केचिदूचुः।

ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे इत्यत्राप्येतदपवादातिदेशः

एतच्च तुल्यन्यायत्वाज्ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे इति सामान्यतो मङ्गलकृत्यनिषेधेऽपि द्रष्टव्यम्। यदाह भरद्वाजः—

'ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कुर्वीत भास्करे चानलस्थिते।
नोत्सवादीनि कार्याणि दिग्दिनानि च वर्जयेत् ॥'

अत्र विशेषमाह स एव—

'दशाहं चैव गर्गस्तु त्रिदशाहं बृहस्पतिः।
अर्कभोग्यानग्निभयं मुनिः प्राह पराशरः ॥' इति।

तन्त्रान्तरेऽपि—

'कृत्तिकास्थं रविं त्यक्त्वा ज्येष्ठे ज्येष्ठस्य कारयेत्।
उत्सवादीनि कार्याणि दिनानि दश वर्जयेत् ॥
व्रतबन्धं विवाहं च चूडां कर्णस्य वेधनम्।
ज्येष्ठमासे न कुर्वीत कल्याणं ज्येष्ठपुत्रगम् ॥' इति।

मार्गशीर्षेऽपि ज्येष्ठवच्छुभकृत्यनिषेधः

अत्र ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोर्ज्येष्ठमासवन्मार्गशीर्षेऽपि मङ्गलकृत्यनिषेधमाह वात्स्यः—'मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे विवाहं चौलमेव च। ज्येष्ठपुत्रदुहित्रोश्च न कुर्वीत व्रतं तथा ॥' भरद्वाजोऽपि—'मार्गशीर्षे तथा ज्येष्ठे क्षौरं परिणयव्रतम्। आद्यपुत्रदुहित्रोश्च यत्नतः परिवर्जयेत् ॥' इति। स्वयं च ग्रन्थकर्त्रा—'ज्येष्ठापत्यस्य न ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेऽपि नेष्यते' इत्युक्तं प्राक्। कैश्चिद्ग्रहणं शिष्टाचाराभावं सूचयितुं कृतम् ॥ १५ ॥

हिन्दी—विवाह में दो ज्येष्ठ (ज्येष्ठ मास और ज्येष्ठ कन्या या ज्येष्ठ वर) मध्यम होता है। यदि तीनों ज्येष्ठ (ज्येष्ठ मास, ज्येष्ठ कन्या और ज्येष्ठ वर) हों तो कभी ठीक नहीं होता। किसी (भारद्वाज आदि) आचार्य के मत में कृत्तिका के सूर्य को छोड़कर (शेष रोहिणी और मृगशिरा के २ चरण में सूर्य के रहने पर) विवाह करना चाहिए और कन्या तथा वर दोनों ज्येष्ठ हों तो कदापि विवाह नहीं करना चाहिए। (यहाँ ज्येष्ठ शब्द प्रथम गर्भ से उत्पन्न कन्या या वर को कहा गया है) ॥ १५ ॥

अथ निजकुलोत्पन्नानां तथैकोदराणामपि पुत्रकन्यानां विवाहादिमङ्गलकृत्ये कालनियमपुरःसरं पूर्वापरभावनिषेधं विशेषान्तरं च हरिणीच्छन्दसाऽऽह—

सुतपरिणयात्षण्मासान्तः सुताकरपीडनं
न च निजकुले तद्वद्वा मण्डनादपि मुण्डनम् ।
न च सहजयोर्देये भ्रात्रोः सहोदरकन्यके
न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्धे शुभे न पितृक्रिया ॥ १६ ॥

सुतपरिणयादिति । देहलीदीपकन्यायेनात्रापि निजकुल इति सम्बध्यते। निजकुले स्ववंशे सुतस्य परिणयाद्विवाहात्परतः षण्मासान्तः सौरमासषट्कमध्ये सुतायाः कन्याया विवाहो न स्यात्। उक्तञ्च वसिष्ठेन—'पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्र्याः कदाचिदाषण्मासात्कार्यमुद्वाहकर्म'। इति। नारदोऽपि—'पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये। कुर्यान्न व्रतमुद्वाहान्मङ्गले नाप्यमङ्गलम् ॥' इति। अयं च निषेधः कुलपरो द्रष्टव्यः। यदाह वात्स्यः—'स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः कथ्यते पुंविवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिः। निर्गमाद्दादितो न प्रवेशो हितस्तत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कीर्तितः ॥' इति। अब्दभेदे तु नायं कालनियम इति 'चूडाव्रतं च' इत्यत्र ग्रन्थकृद्वक्ष्यति।

विवाहानन्तरं चोलोपनयनव्रतसमावर्तनानि कार्याणि उक्तकालमध्ये

निजकुल इति। स्ववंशे पुत्रस्य कन्याया वा मण्डनाद्विवाहान्मुण्डनं चौलमुपनयनं महानाम्न्यादिव्रतचतुष्टयं समावर्त्तनं वा तद्वत्षण्मासान्तर्न कार्यम्। यदाऽऽहात्रिः—'कुले ऋतुत्रयादर्वाङ्मण्डनान्न तु मुण्डनम्' इति। तस्मान्मुण्डनान्मण्डनं कार्यम्। यदाह नारदः—'मुण्डनान्मण्डनं कार्यम् मण्डनान्नैव मुण्डनम्' इति। तथा कन्याविवाहादनन्तरं पुत्रस्य विवाहः कार्यः। वसिष्ठः—'पुत्रीविवाहात्परतः सदैव शुभप्रदं पुत्रविवाहकर्म' इति।

एकोदरयोस्सहोदरकन्यके न देये

न चेति। सहजयोः सोदरयोर्भ्रात्रोस्सहोदरकन्यके न देये नोद्वाह्ये। उक्तञ्च नारदेन—'न चैकजन्मनोः पुंसोरेकजन्ये तु कन्यके। नूनं कदाचिदुद्वाह्ये नैकदा मुण्डनद्वयम् ॥' इति। 'एकजन्ये तु कन्ये द्वे पुत्रयोर्नैकजन्ययोः' इति वसिष्ठोक्तेश्च। अत्र चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेनैकस्मै वराय सहोदरकन्याद्वयमपि न देयमित्यर्थः। 'न पुत्रीद्वयमेकस्मै प्रदद्यात्तु कदाचन' इति वसिष्ठोक्तेः।

प्रत्युद्वाहो न कार्यः

नारदोऽपि 'प्रत्युद्वाहो नैव कार्यो नैकस्मै दुहितृद्वयम्' इति। प्रत्युद्वाहो विनिमयविवाहः। मत्पुत्राय चेत् त्वया कन्या दीयते तदा मयापि त्वत्पुत्राय कन्या देयेत्येवं पणबन्धरूपः। कान्यकुब्जभाषया गुरावट् इत्याहुः। एतादृशः पणबन्धो भगिन्यादिदानेऽपि द्रष्टव्यः।

एकोदरयोः षण्मासाभ्यन्तरे समानसंस्कारौ न विधेयौ

न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्द्धे इति। सुतश्च सुतश्च सुतौ। 'सरूपाणाम्' इत्येकशेषः। सुता च सुता च सुते। पूर्ववदेकशेषः। सुता च सुतश्च सुतौ। 'पुमान् स्त्रिया' इत्येकशेषः। सुतौ च सुता च इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्वः। अत्रापि 'पुमान्स्त्रिये'त्येकशेषः। सहजाश्च ते सुताश्चेति कर्मधारयः। तेषां सोदरभ्रातॄणां विवाहः अब्दार्धे वर्षार्द्धे सौरषण्मासमध्ये न कार्यः। यदाह नारदः—'विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि। असंशयं त्रिभिर्वर्षैस्तत्रैका विधवा भवेत् ॥' विवाह इत्युपलक्षणम्। तेन समानसंस्कार एकमातृजयोः पुत्रयोर्वा न कार्य इत्यर्थः। तथा च वृद्धमनुः—'एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः। न समानक्रियां कुर्यान्मातृभेदे विधीयते ॥' इति। समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निषिद्धेत्यर्थः। एकवत्सर इति कालसावकाशद्योतनाय षण्मासमध्ये तु सर्वथैव न कार्या। 'विवाहस्त्वेकजन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदि' इत्यनुपदोक्तनारदवाक्यस्वरसात्।

यमलयोः षण्मासाभ्यन्तरेऽपि समानसंस्कारौ न विधेयौ

यमलजातयोस्त्वपत्ययोर्नियतकालानां जातकर्माद्येककर्मणामेकक्रियात्वेऽपि निषेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात्। नन्वत्र पुरुषस्त्रियोरित्युक्ते पुरुषकन्ययोरेव समानक्रियानिषेधोऽवगम्यते न द्वयोः कन्ययोः पुत्रयोर्वेति। न च पुरुषौ च स्त्रियौ चेति द्वन्द्वे कृते द्वयोः पुत्रयोः कन्ययोर्वा निषेधः सेत्स्यतीति वाच्यम्। यतः 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदेवार्थं गमयति' इति न्यायात् पुत्रकन्ययोरनिषेधः स्यात्। आवृत्त्या विवक्षितार्थसिद्धिश्चेति चेन्न। आवृत्तौ प्रमाणाभावात्। किञ्च पुरुषौ च स्त्रियौ चेति कृतैकशेषयोः पुरुषयोः स्त्रियोश्चेति 'चार्थे द्वन्द्वः' इति द्वन्द्वे चतुष्ट्वापत्तौ द्विवचनानुपपत्तेः। ननु 'युगपदधिकरणवचनो द्वन्द्वः' इति वार्तिककारवचनाद् धवौ च खदिरौ च धवखदिरावित्यादावन्योन्यसाहित्यप्रतिपत्तये द्विवचनबहुवचनान्तेनैव द्वन्द्वान्तःपातिना सर्वेण पदेन विगृहीतव्यमिति। अत एव द्वन्द्वापवादके एकशेषसूत्रे महाभाष्यकृतापि सहविवक्षायामेकशेष इत्येकः पक्षः पक्ष उपन्यस्तः। तत्र तेनैवाशङ्क्य समाहितं 'न तर्हीदानीमिदं भवति। वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षौ वृक्षाश्च वृक्षाश्च वृक्षा इति। नैतत्सहविवक्षायां भवति तथापि 'निदर्शयितुं बुद्धिरेव निदर्शयितव्या' इति। अतः कृतसाहित्यप्रतिपादनयोः पुरुषयोः स्त्रियोश्च द्विवचनान्तयोर्द्वन्द्वेनैव बहुवचनोपपत्तिः। एवं सति पुत्रकन्ययोः सोदरयोः समानक्रियानिषेधो न तु पुत्रयोर्द्वयोः स्त्रियोश्चेति। वस्तुतस्तु तत्रैकवचनान्तपदविग्रह एव। साहित्यप्रतिपत्तिस्तु द्वन्द्वतात्पर्यादुपपन्नेति नानेकपदलक्षणादिक्लेशः सोढव्यः इत्येतत्प्रपञ्चितं तन्त्ररत्ने महतायासेन। महाभाष्यकृदुक्तिस्तु

द्व्यादीनामेव परस्परसाहित्येन द्विवचनाद्यर्थसम्पत्तौ वचनान्तरानवसरप्रतिपादिकेत्यभियुक्ताः। तथा च प्रागुक्तश्चतुष्ट्वापत्तिरूपो दोषः स्यादेवेति। अस्त्विति चेन्न। एकमातृजयोरिति द्विवचनानुपपत्तिः स्यात्। तत्रापि बहुवचनमस्तु। एकमातृजातानामेकवत्सरे पुरुषाणामिति चेन्न। उभयथापि छन्दोभङ्गदोषापत्तेः। किञ्च यद्ययमर्थो विवक्षितः स्यात्तदा छन्दोभङ्गदूषणमपहाय स्पष्टैरेव पदान्तरैर्नारदादिवाक्यवन्निषेधं कुर्यात्। अत्र ब्रूमः। एकमातृजयोः सोदर्ययोर्ययोः कयोश्चित्समानक्रियानिषेध इत्येतावानस्य वचसोऽर्थः। द्विवचनोपादानं तु द्वयोरपि निषेधो यथा स्यात्। तत्र कैमुतिकन्यायेन त्रयाणां सोदराणामर्थाक्षिप्त एव निषेधः। पुरुषस्त्रियोरिति तु पदं दृष्टान्तार्थम्। नारदादिवाक्ये तु बहुवचनोपादानं बहूनामपि सोदराणां सङ्ग्रहार्थम्, न तु बहुत्वविवक्षायां बहूनामेव सोदराणां निषेधार्थम्। तेन द्वयोर्बहूनां वा सोदराणां निषेधः सिद्ध्यति। अत एव पराशरोऽपि—'एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन्वत्सरे यदि। पाणिग्रहो भवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेत्॥' इति॥

अथैकदा एकोदरयोरुपनयनसंस्कारो न विधेयः

तुल्यन्यायत्वाद्यज्ञोपवीतसंस्कार्यत्वाद् द्वयोरन्यतरस्य नाश इत्यर्थः। 'नैकदा मुण्डनद्वयम्' इति वसिष्ठोक्तेः। एकदा एकस्मिन् वर्षे मुण्डनं चौलमुपनयनं वा।

सोदरस्त्रिपुंसयोर्विवाहोपनयनयोरिति स्त्रीणामुपनयनं तत्र प्राप्नोतीत्यादिविचारः

ननु कन्याविवाहकाल एव उपनयनं निर्णीयते। यदाह हारीतः—'द्विविधः स्त्रियो ब्रह्मवादिन्यः सद्योवध्वश्च। तत्र ब्रह्मवादिनीनामुपनयनं वेदाध्ययनं भिक्षाचर्या च। सद्योवधूनां तु उपस्थिते विवाहः कार्यः'। एवं सति सोदरकन्याविवाहस्य सोदरपुत्रोपनयनस्य च समानसंस्कारत्वात्तयोरेकवर्षे निषेधः स्यात्। उच्यते 'गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् गर्भैकादशेषु राजन्यं गर्भद्वादशेषु वैश्यम्' इति। अन्यच्च—'वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत ग्रीष्मे राजन्यं शरदि वैश्यम्' इति। आपस्तम्बादिसूत्रेषु—'स्वकुलाचारधर्मज्ञो माघमासे तु फाल्गुने। विधिज्ञश्चार्थवांश्चैत्रे वेदवेदाङ्गपारगः॥ वैशाखे धनवान् वेदशास्त्रविद्याविशारदः। उपनीतः कुलाढ्यः स्याज्ज्येष्ठे विधिविदांवरः॥' इति।

नारदसंहितास्वपि ब्राह्मणादिवर्णत्रयग्रहणात्पुंल्लिङ्गस्याविवक्षितत्वाच्च स्त्रीशूद्राणां व्रतबन्धनिषेधावगमात्। यानि तु—'विप्राणामुपनयनं वसन्तसमये धराधिनाथानाम्। ग्रीष्मर्तौ शरदि विशां मासाः साधारणाश्च माघाद्याः॥' इति वसिष्ठादिवाक्यानि पुंस्त्रीसाधारणानि प्रतीयन्ते, तानि नारदवाक्यैकतावलात्पुंविषयकाण्येव। ब्राह्मण्यश्च विप्राश्च विप्रा इति 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषेऽपि प्रमाणाभावः। अत एव याज्ञवल्क्यः—

'गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात्पुरा। षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तो मास्येते जातकर्म च॥
अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः। षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकुलम्॥
एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम्।'

इत्युक्त्वा मध्ये चोपनयनं विहाय 'तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः' इत्याह स्म। ततो 'गर्भाऽष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्। राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्॥' इत्युपनयनमुवाच। यद्येषोऽभिप्रायोऽनभिमतः स्यात्तदा 'चूडा

कार्या यथाकुलम्' इत्यस्याग्रे 'गर्भाष्टमे' इत्येकं पद्यमुक्त्वा 'एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवम्। तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः'॥ इत्यवक्ष्यत्। अतः स्त्रीणामुपनयनं नास्त्येव। यत्तु प्रागुक्तं हारीतवाक्यं तत्कल्पान्तरविषयम्। यदाह यमः—

'पुराकल्पे हि नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीग्रहणं तथा॥
पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत् परः।
स्वगृहे चैव कन्याया भैक्षचर्या विधीयते॥' इति।

ननु यद्यपि मुख्यमुपनयनं स्त्रीणां नास्ति। तथापि आतिदेशिकमस्ति। यदाह मनुः—'वैवाहिको विधिः स्त्रीणामौपनायनिकः परः। पतिसेवा गुरौ वासो गृहार्थेऽग्निपरिक्रिया॥ इति। या तेन समानक्रिया सेत्स्यतीति, सत्यम्। अतिदेशोऽयमुपनयनधर्मप्राप्त्यर्थः। यथा ब्राह्मणादीनामुपनयनात्प्राक् कामचारकामवादकामभक्षाद्याचाराणामदोषतास्ति। तदनन्तरं तूपनयनधर्माणां सन्ध्यास्नानादीनां प्राग्धर्मनिरसनपूर्वकमनुष्ठानं यथास्ति तथा स्त्रीणामपि विवाहात्प्राक् कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वन्ति। विवाहस्य तु द्विजत्वसिद्धिकरत्वादनुष्ठिते विवाहे कामचारादिधर्मनिरासपूर्वकं 'पतिसेवा गुरौ वासः' इत्यादिकमनुष्ठानं भवेदिति। नन्वतिदेशेन स्त्रीणामुपनयनधर्मप्रापणमस्तु समानसंस्कारत्वमप्युच्यते, नात्र समानशब्दः सदृशार्थकः। तेन तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वं सादृश्यमिति सादृश्यलक्षणाद्यथाकथञ्चित्सर्वत्र सादृश्यसम्भवेन विजातीयसंस्काराणामपि चौलान्नप्राशनानां सोदरपुम्भ्रातृसम्बन्धिनां निषेधप्रसङ्गात् शिष्टाचारविरोधाच्च। किं त्वेकशब्दपर्यायः सदृशशब्दस्तेनैकजातीयक्रियानिषेधः। उपनयनत्वेन विवाहत्वेन वैकजातीयत्वम्। एवं सर्वेष्वपि कर्मसु एकजातीयत्वं द्रष्टव्यम्। तस्मात् सोदरपुत्रकन्यासम्बन्धिनोर्विवाहोपनयनयोः समानसंस्कारत्वाभाव इत्येव सिद्धान्तः फलितः। अतः षाण्मासिको निषेधस्तयोर्नास्ति। तेनात्र प्रथमं पुत्रोपनयनं विधाय यथावकाशं कन्याविवाहः सुखेन कार्यः। तस्मादेकमातृजयोः पुत्रयोः कन्ययोः पुत्रकन्ययोर्वा विवाहादिरूपः समानक्रियानिषेधः षण्मासमध्येऽस्त्येव।

अथ भिन्नमातृजभ्रातृभगिन्योर्नायं निषेधः

केचित्तु कन्याविवाहादनन्तरं द्वितीयकन्याविवाहः समनन्तरमेव दोषाभावात्सुखेन कार्यं इत्याहुः। यदुक्तं गर्गेण—'पुत्रीपरिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम्। पुत्र्यन्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति सूरयः॥' इत्याहुः। तन्न। भिन्नमातृविषयत्वाद् गर्गवाक्यस्य पूर्वोक्तपराशरवाक्यस्वरसात्। 'समानापि क्रिया कार्या मातृभेदे तथैव च। विवाहे दुहितुः कार्यो न विवाहश्चतुर्दिनम्॥' इति नारदोक्तेश्च।

एकोदराणां न मङ्गलत्रयं कार्यं पूर्वोक्तकालाभ्यन्तरे

वसिष्ठेन तु विशेषोऽभिहितः—'एकोदरप्रसूतानां नात्र कार्यत्रयं भवेत्। भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीत्॥' इति चौलोपनयनविवाहरूपं कार्यत्रयम्। तदुक्तं च्यवनेन—'आदौ चौलं ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः। मातृभेदे बुधैरुक्तो

मातरैक्ये न कर्हिचित् ॥' इति । भिन्नोदरयोरपि भगिनीभ्रात्रोर्मङ्गलद्वये मण्डपाचार्यभेदाद्यावश्यकता ।

एवंस्थिते भिन्नोदरमङ्गलं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन्मण्डपे न कार्यम् । किञ्च गृहभेदादाचार्यभेदाद्वा कार्यम् । यदाह वसिष्ठः—'द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैश्च । आवश्यकं शोभनमुत्सुको वा द्वारेऽथ वाचार्यविभेदतोऽपि ॥' इति । द्वारे द्वारभेदे ।

यमलविषये मण्डपाचार्यभेदादीनामावश्यकता नास्ति

यमलजातयोस्त्वयमपि निषेधो नास्ति । 'एकस्मिन्वत्सरे प्राप्ते कुर्याद्यमलजातयोः । क्षौरं चैव विवाहं च मौञ्जीबन्धनमेव च ॥' इति पराशरोक्तेः । क्षौरं चौलम् । भट्टकारिकायां च—'एकस्मिन्वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा । कर्त्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रात्रोर्यमलजातयोः ॥' इति ।

ज्येष्ठानुक्रमेण संस्कारः यमलविषये, ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वनिर्णयश्च

तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण—'जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतो ज्येष्ठता मता ॥' इति मनूक्तेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठत्वम् । देवलोऽपि—'यस्य जातस्य यमयोः पश्यति प्रथमं मुखम् । सन्तानः प्रथमश्चैव तस्मिञ्ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितम् ॥' इति । सन्तानो वंशः ।

श्राद्धानन्तरमेव मङ्गलकृत्यं न मङ्गलकृत्यमध्ये श्राद्धम्

शुभे इति । शुभे विवाहादिमङ्गलकृत्ये पितृक्रिया श्राद्धक्रिया न कार्या । विशेषेणाभिधानात् कुलेऽयं निषेधः । 'मङ्गलेनाप्यमङ्गलम्' इति नारदोक्तेः । अमङ्गलं श्राद्धं तु समाप्ते एव मङ्गले कार्यमित्यर्थः । अथवा श्राद्धदिने समीपस्थिते तदनन्तरं लग्नं निर्धार्य्य विवाहादिमङ्गलकृत्यं कार्यमित्यर्थः ॥ १६ ॥

हिन्दी—अपने कुल में तीन पुरुष के भीतर पुत्र के विवाह के अनन्तर ६ महीने तक पुत्री अथवा छोटे सहोदर का विवाह नहीं करना चाहिए। पुत्र या पुत्री के विवाह के बाद तीन कुल के भीतर मुण्डन नहीं करना चाहिए। दो सगे भाइयों को दो सगी बहिनें नहीं देनी चाहिए। (पिता के एक होने पर भी भिन्नमातृज हो तो विवाह किया जा सकता है—पी० धा० द्रष्टव्य) दो सगे भाइयों या बहिनों का विवाह ६ महीने के भीतर नहीं करना चाहिए। यदि एक गर्भ से दोनों की उत्पति हो तो दोनों का समान संस्कार एक दिन या एक मण्डप में हो सकता है। शुभ कार्य (विवाह, उपनयन, मुण्डन) के बाद ६ मास तक श्राद्धकर्म नहीं करना चाहिए ॥१६॥

अथान्यत् प्रतिकूलदोषमुपजातिकयाऽऽह—

वध्वा वरस्यापि कुले त्रिपूरुषे नाशं व्रजेत्कश्चन निश्चयोत्तरम् ।
मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते शान्त्याऽथवा सूतकनिर्गमे परैः ॥ १७ ॥

वध्वा इति । निश्चयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि वध्वाः कन्यायास्तथा वरस्यापि कुले वंशे तत्रापि त्रिपुरुषमध्ये कश्चन सपिण्डो नाशं व्रजेत् प्राप्नुयात् तत्र मासोत्तरं मरणदिनादारभ्य त्रिंशद्दिनं प्रातिकूल्यं ततः शान्त्या स्वनुष्ठितया विवाहः सुखेनेष्यते ।

उक्तञ्च स्मृतिचन्द्रिकायाम्—'कृते वाङ्निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति गोत्रिणः। तदा न मङ्गलं कार्यं नारीवैधव्यदं ध्रुवम् ॥' इति। विशेषमाह मेधातिथिः—'पुरुषत्रयपर्यन्तं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम्। प्रवेशनिर्गमौ तद्वत्तथा मुण्डनमण्डने ॥ इदं तु पित्रादिभिन्न-विषयं द्रष्टव्यम्। उक्तञ्च माण्डव्येन—'अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं माससम्मितम्। तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो लग्नं विधीयते ॥' इति।

प्रातिकूल्यस्य बलवत्ता वर्षषण्मासत्रयैकमासपर्यन्तम्

पित्रादिमरणे तु विशेषमाह शौनकः—'वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः। एतेषां प्रातिकूल्यं च महाविघ्नप्रदं भवेत् ॥' इति। 'पिता पितामहश्चैव माता वापि पितामही। पितृव्यः स्त्रीसुतो भ्राता भगिनी वा विवाहिता। एभिरेव विपन्नैश्च प्रातिकूल्यं बुधैः स्मृतम् ॥' इति। 'अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिदूचुर्न तद्भवेत्।' उक्तेभ्योऽन्यैः। प्रातिकूल्यस्य नियतं कालमाह माण्डव्यः—

'वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्मृतिः। तदा संवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् ॥ पितुराशौचमब्दं स्यात्तदर्धं मातुरेव हि। मासत्रयं च भार्यायास्तदर्धं भ्रातृपुत्रयोः ॥'

दैवज्ञमनोहरे विशेषः

'प्रातिकूल्ये सपिण्डस्य मासमेकं विवर्जयेत्।
विवाहस्तु ततः पश्चात्तयोरेव विधीयते ॥
दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पित्रोर्वा प्राणसंशये।
प्रौढायामपि कन्यायां प्रातिकूल्यं न दुष्यति ॥' इति।

मेधातिथिः

दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च।
उदासवर्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते ॥
सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना।
शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् ॥
अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे।
यः करोति शुभं तावद्विघ्नस्तस्य पदे पदे ॥' इति।

आवश्यकत्वे स्वाशौचनिवृत्तौ शान्तिं कृत्वा मासमध्येऽप्युद्वाहः कार्यः

आवश्यकत्वेऽपवादमाह—अथवेति। स्वस्ववर्णपुरस्कारेणाशौचनिर्गमे मरणाशौच-निर्गमे सति शान्त्या च स्वनुष्ठितया विवाहः कार्यं इति परैराचार्यैरिष्यते। यदाह मेधातिथिः—'प्रेतकार्याण्यनिर्वर्त्य चरेन्नाभ्युदयक्रियाम्' इति। ज्योतिःप्रकाशेऽपि—प्रातिकूल्येऽपि कर्त्तव्यो विवाहो मासमन्तरा। शान्तिं विधाय गां दत्त्वा वाग्दानादि चरेद् बुधः ॥' इति। सत्यावश्यकत्वे स्वस्वाशौचादनन्तरं मासमध्येऽपि शान्तिं विधाय विवाहः कार्य इत्यर्थः। पूरुष इत्यत्र 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः 'पूरुषा नराः' इत्यमरश्च ॥ १७ ॥

हिन्दी—विवाह का निश्चय होने के बाद वधू या वर के कुल में तीन पुरुष के भीतर यदि किसी की मृत्यु हो जाय तो उस (मृत्यु) के १ महीने के बाद विवाह करना उचित है। किसी (मेधातिथि आदि) आचार्य के मत से आवश्यक में मरणाशौच व्यतीत हो जाने पर शान्ति (विनायकशान्ति और कूष्माण्डीहवन) करके विवाह करना चाहिए ॥ १७ ॥

अथ प्रवेशनिर्गमौ तद्वत्तया मुण्डनमण्डने' इति प्रागुक्तमेधातिथिश्लोकोत्तरार्द्धपदार्थं सापवादमुपजातिकयाऽऽह—

चूडाव्रतं चापि विवाहतो व्रताच्चूडा च नेष्टा पुरुषत्रयान्तरे।
वधूप्रवेशाच्च सुताविनिर्गमः षण्मासतो वाऽब्दविभेदतः शुभः ॥ १८ ॥

चूडेति। चूडा चौलं व्रतमुपनयनश्च अपिशब्दान्महानाम्न्यादिसमावर्त्तनं च विवाहात्परतः पुरुषत्रयान्तर एव नेष्टम्। तथा व्रतादुपनयनाच्चूडा पुरुषत्रयपर्यन्तं नेष्टा। तथा वध्वाः स्नुषायाः प्रवेशादनन्तरं कन्याया विनिर्गमोऽपि पुरुषत्रयपर्यन्तं नेष्टः। एतन्मूलवाक्यं 'पुरुषत्रयपर्यन्तम्' इत्यादि 'आदौ चौलं ततो मौञ्जी' इत्यादि च प्राग्लिखितम्। तस्मान्मूलपुरुषस्य चतुर्थत्वादौ नायं दोषः। स चायं दोषः पुरुषत्रये षण्मासपर्यन्तमेव। अतः षण्मासत इति मासषट्कानन्तरमयं व्यत्यस्तोऽपि विवाहादि सर्वो विधिः शुभः। एतन्मूलवाक्येऽपि 'कुले ऋतुत्रयादर्वाक्' इत्यादि प्रागुक्तम्।

अब्दभेदे तु षण्मासाभ्यन्तरेऽपि विवाहः

अत्रापवाद उच्यते। वाब्देति। वा अथवाऽब्दभेदाद् वर्षभेदात् षण्मासमध्येऽपि शुभः। यथा माघे मासि विवाहो वैशाखे चौलं यज्ञोपवीतं वा भवत्येवेत्यर्थः। तदुक्तं संहितासारावल्याम्—'फाल्गुने चैत्रमासे तु पुत्रोद्वाहोपनायने। भेदादब्दस्य कुर्वीत नर्त्तुत्रयविलङ्घनम् ॥' इति। अत्र फाल्गुनपदं प्रागब्दगतमासान्तरस्याप्युपलक्षणम्। चैत्रपदं चोत्तरवर्षगतवैशाखाद्युपलक्षणम्। तत्र कैमुतिकन्यायेन यत्र स्वल्पं कालान्तरं तत्रापि निषेधाभावस्ततोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम्? अब्दभेदस्यैव प्रयोजकत्वात् ॥ १८ ॥

हिन्दी—अपने कुल में तीन पुरुष के भीतर विवाह के बाद चूडाकर्म या उपनयन नहीं करना चाहिए और व्रतबन्ध के बाद भी चूडाकर्म नहीं करना चाहिए। एवं पुत्रवधू के प्रवेश के अनन्तर ६ मास के भीतर कन्या का विनिर्गम (पितृगृह से पतिगृह गमन भी) नहीं करना चाहिए। किन्तु वर्ष बदल जाने पर ६ मास के भीतर भी किया जाय तो उत्तम होता है (फाल्गुन में वधूप्रवेश करके वैशाख में कन्या की विदाई ६ मास के भीतर होती है और विवाहोत्तर उपनयन, मुण्डन तथा उपनयनानन्तर मुण्डन भी होते हैं) ॥ १८ ॥

अथ प्रसङ्गान्मूलादिदुष्टनक्षत्रोत्पन्नयोर्वधूवरयोः श्वशुरादिपीडकत्वं वसन्ततिलकयाऽऽह—

श्वश्रूविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः कन्यासुतौ निर्ऋतिजौ श्वशुरं हतश्च।
ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजञ्च शक्राग्निजा भवति देवरनाशकर्त्री ॥ १९ ॥

अथ विशाखामूलाश्लेषोत्पन्नप्रोक्तदोषापवादमनुष्टुभाऽऽह—

द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा।
मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजातौ तयोः शुभौ ॥ २० ॥

श्वश्रूविनाशमिति । अहिजावाश्लेषोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्र्वाः साक्षाद्भर्तुर्मातुर्विनाशं विधत्तः कुरुतः । यथा निर्ऋतिजौ मूलोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वशुरं हतो मारयतः । उक्तञ्च वसिष्ठेन—'नैर्ऋत्यभोद्भूतसुतः सुता वा क्षिप्रादवश्यं श्वशुरं निहन्ति । तदन्त्यपादे जनितो निहन्ति नैवोत्क्रमेणाहिभवः कलत्रम् ॥' इति । अहिभव इति पुंस्त्वमविवक्षितम् । सुतः सुता वेति पूर्वोक्तेः । 'मूलजा श्वशुरं हन्ति व्यालजा च तदङ्गनाम्' इति नारदोक्तेश्च । तस्य श्वशुरस्याङ्गनां पत्नीम् । वरस्य कन्याया वा साक्षान्मातरं न तु सापत्नमातरं हन्तीत्यर्थः । तदेव स्पष्टमुक्तं वसिष्ठेन—'जनकं जननीं हन्ति भर्तुर्मूलाहिधिष्ण्यजा ।' इति । तुल्यन्यायत्वात्कन्याया अपि साक्षान्मातरम् ।

ज्येष्ठाद्विशाखानक्षत्रजा पत्युर्भ्रातृहन्त्री

ज्येष्ठेति । ज्येष्ठानक्षत्रोत्पन्ना कन्या स्वधवाग्रजं भर्तुर्ज्येष्ठभ्रातरं हन्ति । शक्राग्निजा विशाखानक्षत्रोत्पन्ना कन्या देवरस्य भर्त्तुः कनिष्ठबन्धोर्नाशकर्त्री भवति । यदाह वसिष्ठः—'सुरेशताराजनिता धवाग्रजं द्विदेवताराजनिता तु देवरम् ।' इति । हन्तीत्यनुवर्तते । नारदोऽपि—'ऐन्द्री पत्यग्रजं हन्ति देवरं तु द्विदैवजा ।' इति ।

द्वीशेति । द्वीशं विशाखा, अन्यत्पूर्वार्द्धे स्पष्टमेव । यदाह च्यवनः—विशाखा तुलया युक्ता देवरस्य शुभावहा । विशाखावृश्चिकोद्भूता देवरं हन्त्यसंशयम् ॥' इति । वृद्धनारदोऽपि—'न हन्ति देवरं कन्या तुलामिश्रद्विदैवजा । चतुर्थपादजा त्याज्या दुष्टा वृश्चिकपुच्छवत् ॥' तस्माद्विशाखाचतुर्थपादे निषेधः फलित इत्यर्थः ।

मूलस्य चतुर्थे आश्लेषाया आद्यचरणे उत्पन्नयोर्विषये च न दोषो विवाहे

मूलेति । तयोः श्वशुरश्वश्र्वोः । मूलचतुर्थचरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ श्वशुरयोः सौख्यदौ । आश्लेषाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ श्वश्र्वोः सौख्यदौ । तदुक्तं नारदेन—'सुतः सुता वा नियतं श्वशुरं हन्ति मूलजा । तदन्त्यपादजो नैव तथाश्लेषाद्यपादजः ॥' अत्र पुंस्त्वमविवक्षितम् । हेतुः स एव ॥ १९-२० ॥

(इति वधूवरयोर्विवाहे सामान्यतो गुणदोषविचारः)

अथैवं वधूवरयोः सामान्यतो गुणदोषविचारं निरूप्य मेलकसम्बन्धी विचारः प्रस्तूयते । तत्र केचिद्दशकूटान्याहुः । तदाह नारदः—

'दिनं गणश्च माहेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरेव च । राशिराश्यधिपौ रज्जुर्वश्यं वेधो दश स्मृताः ॥
पुनश्च वर्णकूटं च माहेन्द्रं च ततः परम् । एते द्वादशयोगाश्च प्रीतिभेदाः प्रकीर्तिताः ॥'
इति । अन्येऽष्टादशकूटान्याहुः । यदाह गर्गः—

'माहेन्द्रं गणकूटश्च दिनकूटश्च योनिजम् । स्त्रीदीर्घं रज्जुकूटश्च वश्यं वर्णाख्यकूटकम् ॥
राशिराश्यधिपाख्ये च वेधो नाड्याख्यकूटकम् ।
भूतलिङ्गाख्यकूटश्च जात्याख्यं पक्षिकूटकम् ॥
योगिनीगोत्रकूटश्च कूटान्यष्टादशैव तु ।
दम्पत्योर्वृद्धिकारीणि यत्नाच्चिन्त्यानि शास्त्रतः ॥' इति ।

हिन्दी—(क) आश्लेषा नक्षत्र में उत्पन्न कन्या तथा वर सास को, (ख) मूल नक्षत्र में उत्पन्न कन्या या वर श्वशुर को, (ग) ज्येष्ठा नक्षत्र में उत्पन्न कन्या अपने पति के बड़े भाई को और (घ) विशाखा में उत्पन्न कन्या अपने देवर को नष्ट करती है। विशेषता यह है कि विशाखा के पहले ३ चरण में उत्पन्न कन्या अपने देवर को सुख पहुँचाती है और मूल के चतुर्थ चरण में तथा आश्लेषा के प्रथम चरण में उत्पन्न कन्या या वर अपने सास-श्वशुर को अर्थात् (क) आश्लेषा के प्रथम चरण में उत्पन्न कन्या-वर सास को तथा (ख) मूल के चतुर्थ चरण में उत्पन्न कन्या-वर अपने श्वशुर को सुख देने वाले होते हैं॥ १९–२०॥

तत्र दशकूटानां तत्तद्देशविशेषप्रसिद्धत्वात् तानि विहाय सर्वदेशप्रसिद्धान्यष्टकूटानि सलक्षणानि विवक्षुरादौ तान्यनुष्टुप्छन्दसाऽऽह—

वर्णो वश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम्।
गणमैत्रं भकूटं च नाडी चैते गुणाधिकाः॥ २१॥

वर्ण इति। एते राशिकूटभेदा वर्णादिमैत्र्यां सत्यां गुणाधिका एकादिगुणाधिकाः स्युः।

कूटभेदेन गुणभेदाः

यथा वर्णमैत्र्यामेको गुणः, वश्ये द्वौ गुणौ, तारायां त्रयो गुणाः, योनिमैत्र्यां चत्वारः, ग्रहमैत्र्यां पञ्च, गणमैत्र्यां षट्, सद्भकूटे सप्त, नाडीभेदेऽष्टावित्यर्थः। तदुक्तम्—'वर्णो वश्यं तारायोनिग्रहगणभकूटनाडिकाश्चेति। ज्ञेया यथोत्तरं ते बलिनः स्त्रीपुंसयोर्घटने॥' इति। स्त्रीपुंसयोरिति 'अचतुर' इत्यादिना निपातितः। दैवज्ञमनोहरेऽपि—

'नाडीभेदे गुणा अष्टौ सप्त सद्राशिकूटके। षड्गुणा गणमैत्र्याश्च सौहार्दे पञ्च खेटयोः॥
योनिमैत्र्याश्च चत्वारस्त्रयस्ताराबले गुणाः।
वश्यत्वे द्वौ गुणौ प्रोक्तौ वर्ण एकः प्रकीर्तितः'॥ इति॥ २१॥

हिन्दी—१ वर्ण, २ वश्य, ३ तारा, ४ योनि, ५ ग्रहमैत्री, ६ गण, ७ भकूट और ८ नाडी, ये ८ कूट वर-वधू के मेलापक में देखे जाते हैं। इन में क्रम से उत्तरोत्तर ११ गुण अधिक कहा गया है अर्थात् वर्ण में १ गुण, वश्य में २ गुण, तारा में ३ गुण, योनि में ४ गुण, ग्रहमैत्री में ५ गुण, गण में ६ गुण, भकूट में ७ गुण तथा नाडी में ८ गुण होते हैं।

विशेष—सब गुणों का योग (वर्णादि सभी कूटों के उत्तमोत्तम बनने पर) $\frac{८(८+१)}{२}$ = ३६ होते हैं। अवान्तर भेदों के विचार से इनमें गुणों की संख्या कम हो जाती है, अतः गुणों का योग अर्धाधिक अर्थात् १८ से अधिक आवे तो विवाह-सम्बन्ध किया जाता है। गुणों का योग १८ से कम हो तो विवाह नहीं करना चाहिए। **'अहीन्दूर्ध्वं गुणैक्यं शुभम्'** (मुहूर्तमार्तण्ड)। ज्योतिर्निबन्ध में १६ गुण में निन्द्य, १७ से २० तक मध्य, २१ से ३० तक गुण योग में उत्तम और ३१ से ३६ तक उत्तमोत्तम कहा गया है। यह सद्भकूट में देखना चाहिए। यदि दुष्ट भकूट हो तो २० तक अशुभ, २१ से २५ तक मध्यम, २६ से ३० तक उत्तम तथा उसके बाद उत्तमोत्तम होता है। ३६ श्लोक की टीका भी द्रष्टव्य है।

'गुणैः षोडशभिर्निन्द्यं मध्यमा विंशतिस्तथा।
श्रेष्ठं त्रिंशद्गुणं यावत्परतस्तूत्तमोत्तमम्॥

सद्भकूटे इदं प्रोक्तं दुष्टकूटेऽथ कथ्यते ।
निन्द्यं गुणैर्विंशतिभिर्मध्यमे पञ्चभिस्ततः ॥
तत्परैः पञ्चभिः श्रेष्ठं ततः श्रेष्ठतरं गुणैः ।'—ज्यो० नि० ।

आचार्य ने नृदूर का विचार भी (६।६३ में) कहा है, इसमें गुण नहीं होता । भकूट के गुण-विचार में इसका उपयोग होता है ।

आचार्य ने वर्ग और पूर्वभागादि का भी उल्लेख किया है । उनमें पति-पत्नी के परस्पर प्रेम का विचार किया जाता है । गुण से कोई सम्बन्ध नहीं है ॥ २१ ॥

अथ प्रतिज्ञाक्रमेण वर्णकूटं तावत्प्रमाणिकयाऽऽह—

द्विजा झषालिकर्कटास्ततो नृपा विशोऽङ्घ्रिजाः ।
वरस्य वर्णतोऽधिका वधूर्न शस्यते बुधैः ॥ २२ ॥

द्विजा इति । मीनवृश्चिककर्कराशयो द्विजा ब्राह्मणाः, ततोऽनन्तरमन्ये मेषसिंहधनूराशयो नृपाः क्षत्रियाः, वृषकन्यामकरा विशो वैश्याः, मिथुनतुलाकुम्भाः अङ्घ्रिजाः शूद्राः । ततश्च वधूवरराश्योर्वर्णौ ज्ञात्वा वरस्य वर्णतो ब्राह्मणादिकाद्वधूरधिका ज्येष्ठवर्णा बुधैर्न शस्यते, किन्तु समा हीना वा शस्यत इत्यर्थः । यदाह नारदः—

'झषालिकर्कटा विप्रास्तदूर्ध्वाः क्षत्रियादयः । पुंवर्णराशौ स्त्रीराशौ समे हीने तथा शुभम् ॥
वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहीनस्तु यः पुमान् ।
विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्त्ता विनश्यति ॥'

वर्णकूटे गुणसङ्ख्या

अत्रैको गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा । वर्णहीने तु गुणाभावः । तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे—'एको गुणः सदृग्वर्णे तथा वर्णोत्तमे वरे । हीनवर्णे वरे शून्यं केऽप्याहुः सदृशे दलम् ॥' इति । दलमर्द्धम् ॥ २२ ॥

हिन्दी—मीन, वृश्चिक तथा कर्क, ये ३ राशियाँ ब्राह्मण वर्ण हैं; मेष धनु एवं सिंह राशियाँ क्षत्रिय वर्ण; वृष, मकर एवं कन्या वैश्य वर्ण और मिथुन, कुम्भ तथा तुला शूद्र वर्ण हैं । वर के वर्ण से कन्या का वर्ण अधिक (श्रेष्ठ) हो तो उस वर के लिये वह वधू कल्याणकारिणी नहीं होती है, ऐसा विद्वानों का कथन है । अर्थात् कन्या के वर्ण से वर का वर्ण उत्तम अथवा समान हो तो विवाह मंगलकारी होता है ।

विशेष—गुण-विचार—

'एको गुणः सदृग्वर्णेऽथवा वर्णोत्तमे वरे ।
हीने वरेऽधिके शून्यं केऽप्याहुः सदृशे दलम् ॥'—ज्यो० नि० ।

राशि-वर्णबोधक सारणी

ब्राह्मण	क्षत्रिय	वैश्य	शूद्र
मीन, कर्क, वृश्चिक	मेष, सिंह, धनु	वृष, कन्या, मकर	मिथुन, तुला, कुम्भ

		वर्ण-गुणबोधक सारणी				अन्यमतेन गुणबोधकसारणी			
		वरवर्ण				वरवर्ण			
		ब्राह्मण	क्षत्रिय	वैश्य	शूद्र	ब्राह्मण	क्षत्रिय	वैश्य	शूद्र
कन्यावर्ण	ब्राह्मण	१	०	०	०	॥	०	०	०
	क्षत्रिय	१	१	०	०	१	॥	०	०
	वैश्य	१	१	१	०	१	१	॥	०
	शूद्र	१	१	१	१	१	१	१	॥

परिहारविवाहपटले—

'हीनवर्णो यदा राशी राशीशो वर्ण उत्तमः।
तदा राशीश्वरो ग्राह्यस्तद्राशिं नैव चिन्तयेत् ॥' २२ ॥

अथ वश्यकूटमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजास्तु भक्ष्याः।
सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत् ॥ २३ ॥

हित्वेति। नरराशयो मिथुनकन्यातुला एषां सर्वेऽपि मेषादयः सिंहं त्यक्त्वा वश्याः। ननु मनुष्याणां च जलचराः कथं वश्या यत उभयोः सहावस्थानाभाव इत्यत आह— तथेति। एषां नरराशीनां जलजाः कर्कमकरकुम्भमीनास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या इति सूचयितुं तुशब्दः। सिंहस्य वशे अलिं वृश्चिकं विना सर्वे राशयो वश्याः। अन्यदनुक्तं चतुष्पदानां, जलचराणां चतुष्पदजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्यत्वं नराणां मनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयम्। यदाह वसिष्ठः—'वश्यास्त्यक्त्वा राशयोऽन्ये नृभानां सिंहं तस्याप्येकमन्ये विधेयाः। कीटं त्यक्त्वा लोकतोऽन्यत्प्रसिद्धं वश्यावश्यं नैव तोयालयाश्च ॥' तोयालया जलचराः अलिश्च ते परस्परं वश्या नैव स्युरित्यर्थः।

अत्र गुणविभागो दैवज्ञमनोहरेऽभिहितः

'सख्यं वैरं च भक्ष्यं च वश्यमाहुस्त्रिधा बुधाः। वैरे भक्ष्यगुणाभावो द्वयोः सख्ये गुणद्वयम् ॥ वश्यवैरे गुणस्त्वेको वश्यभक्ष्ये गुणोऽधिकः।' इति। यद्यपीदं वधूवरयोः परस्परं तुल्यमेवोक्तम्, तथापि सत्यावश्यकत्वे वरं प्रति भक्ष्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोपेक्ष्यं न तु विपरीतम्। 'वर्णज्येष्ठा तु या नारी' इत्यनेन समानन्यायत्वात्। अन्योऽन्यवश्यत्वे तूत्तममेव ॥ २३ ॥

हिन्दी—सिंह को छोड़कर सभी (मेष, वृष, कर्क, वृश्चिक, धनु का उत्तरार्ध, मकर, कुम्भ तथा मीन) राशियाँ मनुष्य राशि (मिथुन, कन्या, तुला एवं धनु का पूर्वार्ध) के वश्य हैं और इन उक्त राशियों में जलचर (कर्क, मकर, कुम्भ एवं मीन) राशियाँ मनुष्य राशि के भक्ष्य भी हैं। वृश्चिक को छोड़कर सभी (१।२।३।४।६।७।९।१०।११।१२) राशियाँ सिंह के वश्य

(मानी गयी) हैं। इससे अधिक मनुष्यों के परस्पर व्यवहार से जानना चाहिए। वर के लिये कन्या वश्य, भक्ष्य उचित है।

गुणविचारः (दैवज्ञमनोहरे)—

'वैरभक्ष्ये गुणाभावो द्वयोः सख्ये गुणद्वयम्।
वश्यवैरे गुणस्त्वेको वश्यभक्ष्ये गुणार्धकः॥' २३॥

२	वर					
	२	द्विपद	चतुष्पद	जलचर	सिंह	वृश्चिक
कन्या	द्विपद	२	१	॥	०	१
	चतुष्पद	१	२	१	०	१
	जलचर	॥	१	२	१	१
	सिंह	०	०	१	२	०
	वृश्चिक	१	१	१	०	२

अथ ताराकूटमनुष्टुभाऽऽह—

कन्यर्क्षाद्वरभं यावत् कन्याभं वरभादपि।
गणयेन्नवहृच्छेषे त्रीष्वद्रिभमसत्स्मृतम्॥ २४॥

कन्यर्क्षादिति। कन्याजन्मनक्षत्राद्वरनक्षत्रं यावद् गणयेत्। तथा वरनक्षत्रादपि कन्यानक्षत्रं गणयेत्। ततो विशिष्टेऽङ्के नवभिर्भक्ते यदवशिष्टं तच्च त्रिपञ्चसप्तमितं भवेत् तदाऽसत् अशुभदं स्मृतम्, अन्यथा द्विचतुःषडष्टनवमितं चेत्स्यात्तदा शुभमित्यर्थादुक्तं भवति। यदाह नारदः—

'स्त्रीभमारभ्य गणने नव पर्यायतः क्रमात्। जन्मत्रिपञ्चसप्तस्थं पुम्भं स्याद्वरनाशनम्॥
पुम्भमारभ्य गणने स्त्रीभं जन्मादिके स्थले। स्त्रीविनाशो भवेत्तस्माद्दिनकूटं विवर्जयेत्॥'

दिनकूटं शार्ङ्गीयेऽपि—

'नरर्क्षाद् गणयेद्यावत्कन्यर्क्षं कन्यभादपि। वरभं नवहृच्छेषास्तारा: सन्ति परस्परम्॥
त्यक्त्वा त्रिपञ्चसप्ताख्याः शेषोद्वाहे मिथः शुभाः।' इति।

यत्तु कश्यपेन—'गणयेत् कन्यकाधिष्ण्यादावृत्त्या वरजन्मभम्।
जन्मत्रिपञ्चसप्तर्क्षं हित्वाऽन्यर्क्षं शुभप्रदम्॥' इति।

कन्यानक्षत्रादेव गणनोक्ता। अत एव—'भीरुभादचलपञ्चतृतीयाः शोकवैरविपदे वरताराः' इति केशवार्केणाप्युक्तमत्यावश्यकद्योतनार्थम्। तथाहि—द्वयोरपि परस्परनक्षत्रगणने शुभं चेच्छुभमेवाशुभं चेदशुभमेव। तत्रैकस्मादन्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभत्वेऽपि स्त्रीनक्षत्राद्वरनक्षत्रं त्वशुभं नापेक्षितमेवेति भावः।

अत्र गुणविभागः

अत्र गुणविभागो दैवज्ञमनोहरे—'एकतो लभ्यते तारा शुभा चैवाशुभान्यतः। तदा सार्द्धो गुणश्चैव ताराशुद्ध्या मिथः स्त्रियः॥ उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समादि-

शेत् ॥' इति । अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धेत्युक्तम् । तद्ग्रन्थकृता एकनक्षत्रे तावत् 'राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं तथैव' इति वक्ष्यमाणत्वान्नोक्तम् । दशमैकोनविंशतितारयोस्तु निषेधो दुष्टभकूटे ज्ञेयः । सद्भकूटे तु दोषाभाव इत्यर्थः ॥ २४ ॥

हिन्दी—कन्या के नक्षत्र से वर के नक्षत्र तक और वर के नक्षत्र से कन्या के नक्षत्र तक पृथक्-पृथक् गिने, जितनी संख्या हो उसमें अलग-अलग ९ से भाग देने पर यदि ३।५।७ शेष बचे तो तारा शुभ नहीं होती है। शेष (१।२।४।६।८।९) ताराएँ शुभ होती हैं। ताराओं का नाम (४।१२) में लिखा है।

गुणविमर्शः (दैवज्ञमनोहरे)—

'एकतो लभ्यते तारा शुभाश्चैवाऽन्यतोऽशुभाः ।
तदा सार्धं गुणाश्चैव ताराशुद्धया मिथस्त्रयम् ॥
उभयोर्न शुभस्तारा तदा शून्यं समादिशेत् ॥' २४ ॥

वर

कन्या

	१	२	३	४	५	६	७	८	९
१	३	३	१॥	३	१॥	३	१॥	३	३
२	३	३	१॥	३	१॥	३	१॥	३	३
३	१॥	१॥	०	१॥	०	१॥	०	१॥	१॥
४	३	३	१॥	३	१॥	३	१॥	३	३
५	१॥	१॥	०	१॥	०	१॥	०	१॥	१॥
६	३	३	१॥	३	१॥	३	१॥	३	३
७	१॥	१॥	०	१॥	०	१॥	०	१॥	१॥
८	३	३	१॥	३	१॥	३	१॥	३	३
९	३	३	१॥	३	१॥	३	१॥	३	३

अथ योनिकूटं शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

अश्विन्यम्बुपयोर्हयो निगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः
सिंहो वस्वजपाद्भयोः समुदितो याम्यान्त्ययोः कुञ्जरः ।
मेषो देवपुरोहितानलभयोः कर्णाम्बुनोर्वानरः
स्याद् वैश्वाभिजितोस्तथैव नकुलश्चान्द्राब्जयोन्योरहिः ॥ २५ ॥

ज्येष्ठामैत्रभयोः कुरङ्ग उदितो मूलार्द्रयोः श्वा तथा
मार्जारोऽदितिसार्पयोरथ मघायोन्योस्तथैवोन्दुरुः ।
व्याघ्रो द्वीशभचित्रयोरपि च गौरर्यम्णबुध्न्यर्क्षयो-
र्योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं भयोन्योस्त्यजेत् ॥ २६ ॥

अश्विनीति । ज्येष्ठेति च । अश्विनीशततारकयोर्हयः अश्वो योनिरुक्तः । स्वातीहस्तयोः कासरो महिषः । 'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः' इत्यमरः । वस्वजपाद्भयोर्धनिष्ठापूर्वाभाद्रपदयोः सिंहः, याम्यान्त्ययोर्भरणीरेवत्योः कुञ्जरो हस्ती, पुष्यकृत्तिकयोः मेषोऽजः, कर्णाम्बुनोः श्रवणपूर्वाषाढयोर्वानरः स्यात्, उत्तराषाढाभिजितोर्नकुलः, चान्द्रं मृगः, अञ्जयोनिर्ब्रह्मा, तद्भं रोहिणी तयोरहिः सर्पो योनिः, ज्येष्ठानुराधयोः कुरङ्गो हरिण उदितः, मूलार्द्रयोः श्वा कुक्कुरः, तथा पुनर्वस्वाश्लेषयोर्मार्जारः । अथ मघापूर्वाफल्गुन्योः उन्दुरुः, विशाखाचित्रयोर्व्याघ्रः, उत्तराफल्गुनी बुध्न्यर्क्षमुत्तराभाद्रपदा तयोर्गौर्योनिः । तथा तथैव अपि चेत्यादयः शब्दाः पादपूरणार्थाः ।

विरुद्धयोर्वैरम्

फलमाह—पादगयोरिति । एकस्मिन् पादे चरणे उक्तनक्षत्रयोन्योः परस्परं महावैरं भवेदन्यथा नेत्यर्थः । यथा 'अश्विन्यम्बुपयोर्हयो निगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः' इति पादः । तत्रोक्तयोर्भयोन्योरश्वमहिषयोर्महावैरं भवेत् । एवं सिंहहस्तिनोरित्यादिष्वपि द्रष्टव्यम् । यदाह वसिष्ठः—'अश्वेभमेषभुजगद्वयकुक्कुरौ तु मेषौ तु मूषकमथोन्दुरुगोलुलायाः । शार्दूलमाहिषगवारिमृगद्वयं श्वा कीशोऽथ बभ्रुयुगकीशगवाश्वसिंहाः ॥ गौकुञ्जराविति यथाक्रममश्विन्यादिभानां भवन्ति खलु कल्पितयोनिरूपाः ।' लुलायो महिषः, गवारिर्व्याघ्रः । 'अवङ्स्फोटायनस्य' इत्यवङादेशः । कीशो वानरः । बभ्रुर्नकुलः । 'बभ्रूरगं श्वैणमिभेन्द्रसिंहमोत्वाखुसंज्ञं त्वजवानरौ च । गोव्याघ्रमश्वोत्तरमाहिषं च वैरं नृनार्योर्नृपभृत्ययोश्च ॥' इति बभ्रूरगमित्यादौ च—'येषां च विरोधः शाश्वतिकः' इत्येकवद्भावः ।

योनिदोषाणामपवादः फलानि च

एतत्फलं सापवादमाहात्रिः—

'एकयोनिषु सम्पत्त्यै दम्पत्योः सङ्गमः सदा । भिन्नयोनिषु मध्या स्यादरिभावो न चेत्तयोः ॥
योनेरभावे नोद्वाहः स तु कार्यो वियोगदः । राशिर्वश्यं च यद्यस्ति कारयेन्न तु दोषभाक् ॥'

दोषो वियोगरूपः ।

योनिकूटे गुणविभागः

अत्र गुणविभागो दैवज्ञमनोहरे—

'अष्टाविंशतिताराणां योनयस्तु चतुर्दश ।
मैत्रं चैवातिमैत्रं च विवाहे नरयोषितोः ॥
महद्वैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमम् ।
मैत्रे चैवातिमैत्रे च खेन्दुद्वित्रिचतुर्गुणाः ॥' इति ॥ २५-२६ ॥

हिन्दी—अश्विनी और शतभिषा की अश्व (घोड़ा) योनि, स्वाती और हस्त नक्षत्र की कासर (भैंसा) योनि, धनिष्ठा एवं पूर्वाभाद्रपदा की सिंह, भरणी तथा रेवती की हाथी, पुष्य-कृत्तिका की मेष (भेड़ा), श्रवण एवं पूर्वाषाढा की वानर, उत्तराषाढा तथा अभिजित् की नकुल, रोहिणी एवं मृगशिरा की सर्प, 'ज्येष्ठा एवं अनुराधा की मृग, मूल व आर्द्रा की कुत्ता, पुनर्वसु-आश्लेषा

स्पष्टज्ञानार्थ योनि-गुणबोधक सारणी

	अश्वि.	हस्त	धनि.	भरणी	पुष्य	श्रवण	पू. पा.	मृग.	ज्येष्ठा	मूल	पुन.	मघा	विशा.	उ.फा.
	शत.	स्वाती	पू.भा.	रेवती	कृत्ति.	पू. पा.	अभि.	रोहि.	अनु.	आर्द्रा	श्लेषा	पू .फ.	चित्रा	उ. भा.
४	अश्व	महिष	सिंह	गज	मेष	कपि	नकुल	सर्प	मृग	श्वान	मार्जा.	मूषक	व्याघ्र	गौ
अश्व	४	०	१	२	३	२	२	१	३	२	३	३	१	३
महिष	०	४	१	३	३	२	२	२	२	२	२	२	१	३
सिंह	१	१	४	०	१	२	२	२	१	१	२	१	२	१
गज	२	२	०	४	२	२	२	२	२	२	३	२	१	२
मेष	३	३	१	२	४	०	३	१	३	२	३	२	१	३
कपि	२	२	२	२	०	४	२	१	२	२	२	२	१	२
नकुल	२	२	२	२	३	२	४	०	२	१	२	२	२	२
सर्प	१	२	२	२	१	१	०	४	१	१	१	१	२	१
मृग	३	२	१	२	३	२	२	१	४	०	२	२	१	२
श्वान	२	२	१	२	२	२	१	१	०	४	१	१	१	१
मार्जार	३	२	२	३	३	२	२	१	२	१	४	०	२	२
मूषक	३	२	१	२	२	२	२	१	२	१	०	४	२	२
व्याघ्र	१	१	२	१	१	१	२	२	१	१	२	२	४	०
गौ	३	३	१	२	३	२	२	१	२	१	२	२	०	४

की मार्जार, मघा तथा पूर्वाफाल्गुनी की मूषक, विशाखा-चित्रा की व्याघ्र और उत्तराभाद्रपद व उत्तराफाल्गुनी की गौ योनि होती है। श्लोक में एक-एक चरण में कही गई दो-दो योनियों में परस्पर महावैर होता है, उन्हें विवाह में त्याग देना चाहिए। यथा प्रथम पाद में कथित घोड़ा-भैंसा, द्वितीय पाद में कथित सिंह-हाथी, तृतीय पाद में कथित मेष-वानर, चौथे पाद में कथित नकुल-साँप, पाँचवें पाद में कथित मृग-कुत्ता, छठे पाद में कथित मार्जार-मूषक तथा सातवें पाद में कथित व्याघ्र और गौ में आपस में महावैर होता है, जो योनि-विचार में निन्दित है।

गुणविभागः, यथा दैवज्ञमनोहरे—

'महद्वैरे च वैरे च, स्वभावे च यथाक्रमम्।
मैत्रे चैवातिमैत्रे च, खेन्दुद्वित्रिचतुर्गुणाः॥'

परिहारः—

'योनेरभावे नोद्वाह्य स तु कार्ये वियोगहा।
राशिवश्यं च यद्यस्ति कारयेन्न तु दोषभाक्॥' २५-२६॥

अथ क्रमप्राप्तां ग्रहमैत्रीं शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

मित्राणि द्युमणेः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ
सौम्यश्चास्य समो विधोर्बुधरवी मित्रे न चास्य द्विषत्।

शेषाश्चास्य समाः कुजस्य सुहृदश्चन्द्रेज्यसूर्या बुधः
शत्रुः शुक्रशनी समौ च शशभृत्सूनोः सिताहस्करौ ॥ २७ ॥
मित्रे चास्य रिपुः शशी गुरुशनिक्ष्माजाः समा गीष्पते-
र्मित्राण्यर्ककुजेन्दवो बुधसितौ शत्रू समः सूर्यजः ।
मित्रे सौम्यशनी कवेः शशिरवी शत्रू कुजेज्यौ समौ
मित्रे शुक्रबुधौ शनेः शशिरविक्ष्माजा द्विषोऽन्यः समः ॥ २८ ॥

मित्राणीति । मित्रे इति च । द्युमणेः सूर्यस्य भौमगुरुचन्द्रा मित्राणि, शुक्रशनी वैरिणौ, अस्य सूर्यस्य सौम्यो बुधः समः, न शत्रुर्न मित्रम् । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । विधोश्चन्द्रस्य बुधरवी मित्रे, च पुनरस्य विधोर्द्विषत् शत्रुर्नास्ति । किन्तु शेषाः मङ्गलगुरुशुक्रशनयः समा एव । भौमस्य चन्द्रगुरुसूर्याः सुहृदः, बुधस्तु शत्रुः, शुक्रशनैश्चरौ समौ । शशभृत्सूनो-र्बुधस्य सिताहस्करौ शुक्रसूर्यौ मित्रे, अस्य बुधस्य शशी चन्द्रः शत्रुः, गुरुशनिभौमाः समाः । गीष्पतेर्गुरोः सूर्यभौमचन्द्रा मित्राणि, बुधसितौ शत्रू सूर्यजः शनिः समः । कवेः शुक्रस्य बुधशनी मित्रे, चन्द्रसूर्यौ शत्रू, कुजगुरू समौ । शनेः शुक्रबुधौ मित्रे, रविचन्द्र-भौमा द्विषः शत्रवः, अन्यो बृहस्पतिः समः ।

यदाह कश्यपः—

'रवेः समो ज्ञो मित्राणि चन्द्रारेज्याः परावरी । इन्दोर्न शत्रवो मित्रे रविज्ञावितरे समाः ॥
समौ कुजस्य शुक्रार्की बुधोऽरिः सुहृदः परे । ज्ञस्य चन्द्रो रिपुर्मित्रे शुक्रार्की इतरे समाः ॥
गुरोरारेन्दुजा मित्राण्यार्की मध्यः परावरी । भृगोः समावीज्यकुजौ मित्रे ज्ञार्की परौ रिपू ॥
शनेर्गुरुस्समो मित्रे शुक्रज्ञौ शत्रवः परे ।' इति ।

एतत्फलं सापवादमाह जगन्मोहने वसिष्ठः

'अन्योऽन्यमित्रं शस्तं स्यात् सममित्रं तु मध्यमम् ।
उदासीनं कनिष्ठं स्यान्मृतिदं शात्रवं स्मृतम् ॥
शत्रुमित्रं च विज्ञेयं दम्पत्योः कलहप्रदम् ।
अन्योऽन्यसमशत्रुत्वं दम्पत्योर्विरहप्रदम् ॥' विरहो वियोगः ।

अस्यापवादस्तत्रैव—

'राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलावंशकाधिपौ । तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः शुभमिच्छता ॥'

ग्रहमैत्र्यां गुणविभागो दैवज्ञमनोहरे—

'ग्रहमैत्रं सप्तविधं गुणाः पञ्च प्रकीर्त्तिताः । तत्रैकाधिपतित्वे च मित्रत्वे गुणपञ्चकम् ॥
चत्वारः सममित्रत्वे द्वयोः साम्ये त्रयो गुणाः ।
मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरे गुणार्द्धकम् । परस्परं खेटवैरे गुणशून्यं विनिर्दिशेत् ॥
असद्भे सममित्रादौ व्येका ग्राह्या यथोदिताः ।'

व्येका यथोदिताश्चत्वार इत्यर्थः ।

शुक्रार्कजादिशब्दे पूर्वनिपातविचारः

अत्र शुक्रार्कजौ शुक्ररवीत्यादिषु—'अजाद्यदन्तम्' इति 'द्वन्द्वे घि' इत्यर्कजरविशब्दयोः पूर्वनिपातः पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वान्न भवति । एवमपि—'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङ्

प्राप्नोति । सत्यम्, एकहविर्भाक्त्वेन प्रसिद्धसाहचर्ययोरेव द्वन्द्वे आनङ् विधीयते । अत्र तु तदभावान्नानङ् ।

अत्र परे इत्यत्र साधुत्वनिर्णयः

परे इति । 'परं दूरान्यमुख्येषु परेरिपरमात्मनोः' इति यादवोक्तेः परशब्दो नानार्थः। अत्र परशब्दस्य 'पूर्वपरावर' इत्यादिना व्यवस्थार्थवाचित्वे जसि वैकल्पिकसर्वनाम-संज्ञोक्तेः । व्यवस्था नाम स्वाभिधेयापेक्षाऽवधिनियमः । स्वाभिधेयं च दिग्देशकालाः । अत्र तु शत्रुवाचके परशब्दे व्यवस्थार्थाभावाद्वैकल्पिकी सर्वनामसंज्ञा न प्राप्नोति । ततश्च—'जसः शी' इति सर्वनामकार्याभावेऽनुपपन्नः परे इति प्रयोगः । यद्येवं 'वितेनुरिङ्गालमिवायशः परे' इति नैषधः 'तथा परेषां युधि चेति पार्थिवः' इति कालिदासः । इत्यादिषु हि शत्रुवाचकपरशब्दस्य भवदुक्तिप्रकारेण सर्वनामसंज्ञाया अप्रवृत्तेः कथं सर्वनामकार्यप्रसङ्गः ? उच्यते, गुणरत्नमहोदधिकारादयस्तच्चिन्त्य एवं-तादृशः प्रयोग इत्येवमाहुः । परे इति शिष्टप्रयोगदर्शनात् परशब्दस्य नानार्थत्वादेवंविधे विषये व्यवस्थावाची परशब्दः । कथं स्वस्मात्परः ? परदेशावस्थित इति देशवाच्य-त्वात् । तच्च परदेशावस्थितत्वं यद्यपि पुत्रमारभ्य शत्रुपर्यन्तं साधारणम् । तथापि 'वितेनुरिङ्गालमिवायशः परे' इत्यादिषु युद्धप्रस्तावाच्च शत्रुपरः परशब्दः । एवमत्रापि पद्ये मित्रसमानां पार्थक्येनाभिधानात् परशब्दस्य वृत्तिरिति ग्रन्थकृदाशयः । अथवा व्यक्तमेव पठितव्यं—'रविशशिक्ष्माजां द्विषोऽन्यः समः' इत्यलं विस्तरेण ॥ २७–२८ ॥

हिन्दी—सूर्य के चन्द्रमा, मंगल एवं बृहस्पति ये तीनों मित्र; शुक्र, शनि शत्रु और बुध सम है। चन्द्रमा के बुध एवं सूर्य मित्र; शेष सब ग्रह (मंगल, बृहस्पति, शुक्र, शनि) सम हैं। इसके कोई शत्रु नहीं है। मंगल के चन्द्रमा, बृहस्पति तथा सूर्य मित्र; बुध शत्रु और शुक्र, शनि सम हैं। बुध के शुक्र एवं सूर्य मित्र; चन्द्रमा शत्रु और गुरु, शनि व भौम सम हैं। बृहस्पति के सूर्य, मंगल एवं चन्द्रमा मित्र; बुध, शुक्र शत्रु तथा शनि सम है। शुक्र के बुध, शनि मित्र; सूर्य, चन्द्रमा शत्रु और मंगल, बृहस्पति सम है एवं शनि के बुध, शुक्र मित्र; चन्द्रमा, सूर्य तथा मंगल शत्रु और अन्य (बृहस्पति) सम हैं।

ग्रहमैत्रीबोधक सारणी

रवि	सोम	भौम	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	
चं.मं.बृ.	सू. बु.	सू.च.बृ.	सू. शु.	सू.च.मं.	बु. श.	बु. शु.	मित्र
बुध	मं. बृ. शु. श.	मं. शु. श.	म. बृ. श.	श.	मं. बृ.	बृ.	सम
शु. श.	×	बु.	च.	बु. शु.	सू. च.	सू. च. मं.	शत्रु
सिंह	कर्क	मेष वृश्चिक	मिथुन कन्या	धनु मीन	वृष तुला	मकर कुम्भ	ग्रहराशि

गुणज्ञानं दैवज्ञमनोहरे—

'तत्रैकाधिपतित्वे च मित्रत्वे गुणपञ्चकम् ।
चत्वारः सममित्रत्वे द्वयोः साम्ये त्रयो गुणाः ॥
मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरे गुणार्धकम् ।
परस्परं खेटवैरे गुणः शून्यं विनिर्दिशेत् ॥'

ग्रहमैत्री-गुणबोधक सारणी

५	सू.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.
सू.	५	५	५	४	५	०	०
चं.	५	५	४	१	४	॥	॥
मं.	५	४	५	॥	५	३	॥
बु.	४	१	॥	५	॥	५	४
बृ.	५	४	५	॥	५	॥	३
शु.	०	॥	३	५	॥	५	५
श.	०	॥	॥	४	३	५	५

परिहारः—'राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलांवंशकाधिपौ ।
तन्मैत्रेऽपि च कर्तव्यं दम्पत्योः शुभमिच्छता ॥' २७-२८ ॥

अथ गणकूटं वसन्ततिलका-मालिनीभ्यामाह—

रक्षोनरामरगणाः क्रमतो मघाहिवस्विन्द्रमूलवरुणानलतक्षराधाः ।
पूर्वोत्तरात्रयविधातृयमेशभानि मैत्रादितीन्दुहरिपौष्णमरुल्लघूनि ॥ २९ ॥
निजनिजगणमध्ये प्रीतिरत्युत्तमा स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा सम्प्रदिष्टा ।
असुरमनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो दनुजविबुधयोः स्याद्वैरमेकान्ततोऽत्र ॥३०॥

रक्ष इति । क्रमतः रक्षोनरामरगणाः वाक्यत्रयेणोच्यन्ते । मघा प्रसिद्धा, अहिराश्लेषा, वसुर्धनिष्ठा, इन्द्रो ज्येष्ठा, मूलं प्रसिद्धम्, वरुणः शततारका, अनलः कृत्तिका, तक्षा चित्रा, राधा विशाखा, एतानि भानि रक्षोगणः । पूर्वात्रयमुत्तरात्रयं चेत्येवं षड्भानि । विधाता रोहिणी, यमो भरणी, ईश आर्द्रा, एतानि भानि नरगणो मनुष्यगणः । मैत्रमनुराधा, अदितिः पुनर्वसुः, इन्दुर्मृगः, हरिः श्रवणः, पौष्णं रेवती, मरुत् स्वाती, लघूनि अश्विनीहस्तपुष्याः । एतानि भान्यमरगणो देवगण इति । यदाह नारदः—

'रक्षोगणः पितृत्वाष्ट्रद्विदैवत्येन्द्रतारकाः । वसुवारीशमूलाहिकृत्तिकाभिर्युतास्ततः ।
तिस्रः पूर्वोत्तराधातृयममाहेशतारकाः । इति मर्त्यगणाः ज्ञेयाः स्युरमर्त्यगणाः परे ॥
हयादित्यार्कवाय्वन्त्यमित्राश्वीज्येन्दुतारकाः ।' इति ।

एतत्फलमाह—**निजनिजगणमध्य इति** । स्वस्वगणविद्यमानस्त्रीपुरुषनक्षत्रयोः सतोरत्युत्कटोत्तमा प्रीतिः स्यात् । यथा राक्षसगणयोः स्त्रीपुंसयोस्तथा मनुष्यगणयोस्तथा देवगणयोर्वा परस्परमत्युत्कृष्टा प्रीतिः स्यादित्यर्थः । अमरा देवाः, मनुजा मनुष्याः, देवमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः परस्परं प्रीतिर्मध्यमा नोत्कृष्टा सम्प्रदिष्टा । असुरमनुजयोः राक्षसमनुष्यगणयोः स्त्रीपुंसयोः मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः । द्वयोर्वाऽन्यतरस्य वेत्याकाङ्क्षायां—'प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते' इति न्यायेन मनुष्यगणस्यैव नाशः । दनुजविबुधयो राक्षसदेवगणयोः स्त्रीपुंसयोरेकान्ततो निश्चयेन परस्परं वैरं स्यात् । अत्र गणकूटे । यदाह नारदः—'दम्पत्योर्जन्मभे चैकगणे प्रीतिरनेकधा । मध्यमा देवमर्त्यानां राक्षसानां तयोर्मृतिः ॥'

राक्षसगणविषये

कश्यपस्त्वेवमाह—'स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमामरमर्त्ययोः । मर्त्यराक्षसयोर्वैरमसुरासुरयोरपि ॥' इति । अयमर्थः । पुरुषो रक्षोगणः स्त्रीमनुष्यगणा तदा वैरं यदि वैपरीत्यं तदा मृत्युः । तथा पुरुषो रक्षोगणः स्त्री देवगणा तदा वैरं, वैपरीत्ये मृतिः । उक्तञ्च—'राक्षसी यदि वा नारी नरो भवति मानुषः । मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः शुभावहः ॥' शार्ङ्गीये—'रक्षोगणः पुमान् स्याच्चेत्कन्या भवति मानवी । केऽपीच्छन्ति तदोद्वाहं व्यस्तं कोऽपीह नेच्छति ॥' इति । एतत्तुल्यन्यायत्वाद्देवराक्षसयोरपि द्रष्टव्यम् ।

गणकूटे गुणविभागः

अत्र गुणविभागो दैवज्ञमनोहरे—

'षड्गुणा गुणसादृश्ये पञ्च स्युः सुरमानुषे ।
नार्या देवो नरः पुंसश्चत्वारो वा गुणास्त्रयः ॥
देवराक्षसयोः शून्यं तथैव नरराक्षसोः ।
पुंसो रक्षोगणो यत्र नार्या देवोऽथवा नरः ॥
गुणौ द्वौ क्रमतश्चैको गुणो ग्राह्योऽन्यथा न हि ॥' इति ।

अस्यापवादमाह गर्गः—

'ग्रहमैत्री च राशिश्च विद्यते नियतं यदि । न गणाभावजनितं दूषणं स्याद्विरोधदम् ॥'

अत्रिरपि—

'राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः । गणादिदौष्ट्येऽप्युद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः ॥'

अमुं परिहारं ग्रन्थकृदप्यग्रे वक्ष्यति । मनुरपि—

'ग्रहमैत्री च रज्जुश्च यदि नाडी पृथक् तयोः ।
विवाहः शुभदः कन्या राक्षसी वा नरो नरः ॥' इति ।

रज्जुकूटं तु ग्रन्थकर्त्रा नोक्तम् ॥ २९-३० ॥

हिन्दी—मघा, आश्लेषा, धनिष्ठा, ज्येष्ठा, मूल, शतभिषा, कृत्तिका एवं चित्रा, ये नक्षत्र राक्षस गण के हैं; तीनों पूर्वा (पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा), तीनों उत्तरा (उत्तरा-

फाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा), रोहिणी, भरणी तथा आर्द्रा ये ९ नक्षत्र मनुष्य गण के हैं और अनुराधा, पुनर्वसु, मृगशिरा, श्रवण, रेवती, स्वाती एवं लघुसंज्ञक (हस्त, अश्विनी, पुष्य) ये ९ नक्षत्र देवगण के हैं।

समान गण के वर-वधू में आपस में परम प्रेम रहता है। देवगण और मनुष्यगण में मध्यम श्रेणी की मित्रता होती है। राक्षस और मनुष्यगण में मृत्यु होती है। देवता और राक्षसगण में वर-कन्या हों तो बराबर वैर बना रहता है।

पंचाङ्ग में तथा मार्तण्ड के मत से निम्नलिखित गुण बनते हैं, किन्तु दैवज्ञ मनोहर के मत से कन्या देवगण की, वर मनुष्यगण का हो तो ४ गुण, वर राक्षसगण का, कन्या देवगण की हो तो २ गुण, वा राक्षणगण की कन्या, मनुष्यगण का वर हो तो १ गुण होता है (पी० धा० द्र०)।

वर / कन्या	अनु. पुन. पुष्य मृग. स्वाती श्रव. रेव. अश्वि. हस्त	३ पूर्वा, ३ उत्तरा. रोहि. भरणी, आर्द्रा	मघा. अश्विनी, धनि. ज्ये. मूल. शत. कृ. चि. वि.
६	देव	मनुष्य	राक्षस
देव	६	५	१
मनुष्य	६	६	०
राक्षस	०	०	६

परिहारः—'सद्भकूटं योनिशुद्धिर्ग्रहसख्यं गुणत्रयम्।
एष्वेकतमसद्भावे कन्या रक्षो गणाः शुभाः ॥' (ज्यौ० नि०) ॥ २९-३० ॥

अथ राशिकूटमनुष्टुभाऽऽह—

मृत्युः षष्ठाष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे।
द्विर्द्वादशे निर्धनत्वं द्वयोरन्यत्र सौख्यकृत् ॥ ३१ ॥

मृत्युः षष्ठाष्टके इति। स्त्रीपुंसराश्योः परस्परं षष्ठाष्टमराशित्वे सति मृत्युर्ज्ञेयः। यथा मेषकन्ययोः मेषवृश्चिकयोः एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बालानां हानिर्नाशः स्यात्। यथा सिंहधनुषोः। एवं द्विर्द्वादशे सति निर्धनत्वं दारिद्र्यं स्यात्। तथा मेष-वृषयोः। अन्यत्र तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे समसप्तमे वा सौख्यकृत्पाणिपीडनं स्यात्। यदाह नारदः—'षष्ठाष्टके मृतिर्नन्दनवमे त्वनपत्यता। नैःस्वं द्विर्द्वादशेऽन्येषु दम्पत्योः प्रीतिरुत्तमा ॥' इति।

राशिकूटे विशेषो ज्योतिःप्रकाशे—

'पुंसो गृहात्सुतगृहे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च।
द्विर्द्वादशे धनगृहे धनहा च कन्या रिष्फे स्थिता धनवती पतिवल्लभा च ॥' इति।

अन्यच्च—

'मृगः कुलीरेण घटेन सिंहो वैरप्रदः स्यात् समसप्तकोऽयम्।
तुला वृषेणाथ वृषेण सिंहो मेषेण कीटो मिथुनेन मीनः ॥
चापेन कन्या घटभेन चालिर्दौर्भाग्यदैन्ये दशतुर्यकेऽस्मिन्' ॥ ३१ ॥

हिन्दी—वर और कन्या की राशि यदि आपस में ६–८ हो तो विवाह मृत्युकारक होता है। ९–५ हो तो सन्तान की हानि होती है। २–१२ हो तो दम्पती के पास निर्धनता रहती है। अन्यत्र अर्थात् समसप्तक ५–११, ४–१० ये शुभ होते हैं।

समसप्तक, तृतीयैकादश, चतुर्थ-दशम, षडष्टक, नवम-पंचम तथा द्विर्द्वादश, ये ६ प्रकार के भकूट कहे गये हैं। इनमें प्रथम के ३ उत्तम माने गये हैं, शेष (४।५।६) अशुभ फलदायक हैं तथा इन ६ में प्रत्येक के अशुभ और शुभ दो-दो भेद होते हैं। राशिस्वामियों की शत्रुता में अशुभ कूट और अन्य स्थिति में शुभ माना गया है। यथा—

१. समसप्तक १-७, २-८, ३-९, ४-१०, ५-११, ६-१२ में कर्क-मकर तथा सिंह-कुम्भ का समसप्तक अशुभ एवं शेष शुभ है। यथा—'मृगः कुलीरेण घटेन सिंहः वैरप्रदः स्यात्समसप्तकत्वम्।'

२. चतुर्थदशम के—१-४, २-५, ३-६, ४-७, ५-८, ६-९, ७-१०, ८-११, ९-१२, १०-१, ११-२ तथा १२-३, ये १२ भेद होते हैं। इनमें १, ३, ५, ७, ९, ११ मैत्री वा एकाधिपत्य होते हैं, अतः शुभ होने चाहिए। शेष अशुभ होते हैं।

३. तृतीयैकादश सभी उत्तम माने गये हैं।

४. षडष्टक—ये भी १२ प्रकार के होते हैं। १-८, २-९, ३-१०, ४-११, ५-१२, ६-१, ७-२, ८-३, ९-४, १०-५, ११-६, १२-७, इनमें प्रथम, तृतीय, पंचम, सप्तम, नवम एवं एकादश भेदवाला षडष्ट एकाधिपत्य तथा सख्य पड़ने से उत्तम तथा २।४।६।८।१०।१२ भेद के षडष्टक परस्पर शत्रु होने से अशुभ कहे गये हैं—

'वैरषड्काष्टकं मेषकन्ययोर्घटमीनयोः। चापाक्षयोर्नृयुक्कीटभयोर्घटकुलीरयोः ॥
पञ्चास्यमृगयोर्जन्मराशेः प्रोक्तेऽशुभप्रदः। मित्रषष्ठाष्टकं कीटमेषयोर्वृषजूकयोः ॥
कर्किचापभयोर्मीनसिंहयोर्मृगयुग्मयोः । कन्यकाकुम्भयोरन्यत्प्रयत्नादिह वर्जयेत् ॥'

५. नव-पंचम के भी १२ भेद बनते हैं और सब परस्पर मित्र ही हैं, उनमें ६ शुभ और ६ अशुभ कहे गये हैं।

'मेषे च चापे, मकरे वृषे च, कुम्भे च युग्मे, झषकर्कटे च।
कुम्भे तुलायां झषकीटयोश्च शत्रुत्रिकोणे बहुदुःखहानिः॥
मेषे च सिंहे, वृषभे च कन्यके युग्मे घटे वृश्चिककर्कटे च।
सिंहे च चापे, मकरे युवत्या, मित्रत्रिकोणे बहुपुत्रलाभः॥

पुरुष की राशि से पाँचवीं कन्या की राशि हो तो अशुभ तथा नवम कन्या की राशि हो तो शुभ होता है।

६. द्विर्द्वादश के भी १२ भेद होते हैं। मीनादि समराशि से दूसरी राशि उत्तम अर्थात् १२-१, २-३, ४-५, ६-७, ८-९, १०-११ मित्र अथवा एकाधिपत्य होने से शुभ कहा गया है एवं मेषादि विषमराशियों से दूसरी राशि अर्थात् १-२, ३-४, ५-६, ७-८, ९-१०, ११-१२—हो तो अशुभ द्विर्द्वादश होते हैं।

'द्विर्द्वादशं शुभं प्रोक्तं मीनादौ युग्मराशिषु।
मेषादौ युग्मराशौ तु निधनत्वं न संशयः॥'

दुष्टभकूट में गुणाभाव होता है, किन्तु यदि योनिमैत्री और अबलादूर (६।३६ श्लोक) हो तो ४ गुण होते हैं। योनिमैत्री और अबलादूर में से यदि एक ही हो तो १ गुण होता है।

एक राशि में ७ गुण होते हैं, किन्तु एक चरण हो जाय तो शून्य गुण ही प्राप्त होता है।

भकूटगुणवोधक सारिणी

७	मे.	वृ.	मि.	क.	सि.	क.	तु.	वृ.	ध.	म.	कु.	मी.
मेंष	७	०	७	७	०	०	७	०	०	७	७	०
वृष	०	७	०	७	७	०	०	७	०	०	७	७
मिथुन	७	०	७	०	७	७	०	०	७	०	०	७
कर्क	७	७	०	७	०	७	७	०	०	७	०	०
सिंह	०	७	७	०	७	०	७	७	०	०	७	०
कन्या	०	०	७	७	०	७	०	७	७	०	०	७
तुला	७	०	०	७	७	०	७	०	७	७	०	०
वृश्चिक	०	७	०	०	७	७	०	७	०	७	७	०
धनु	०	०	७	०	०	७	७	०	७	०	७	७
मकर	७	०	०	७	०	०	७	७	०	७	०	७
कुम्भ	७	७	०	०	७	०	०	७	७	०	७	०
मीन		७	७	०	०	७	०	०	७	७	०	७

अच्छे भकूट में भी यदि नृदूर और राशिरिपुता (वश्य) हो तो ६ गुण हो जाते हैं। भिन्न राशि-नक्षत्र एक (द्विर्द्वादश) हो तो ५ गुण होते हैं। अन्य शुभ भकूट में ७ गुण होते हैं, ऐसा मुहूर्तमार्तण्ड में लिखा है—

'दुष्कूटे यदि योनिमैत्रमबलादूरं तदाम्भोधयः
नो चेत्खं त्वनया यदैकमिह भूर्भाध्यैक्यके खं गुणः।
सत्कूटे वरदूरता भरिपुता षड्भिन्नराश्यैकके
पञ्चान्यत्र सुकूटके च गिरयोऽथो नाडिभेदे गजाः॥'

ग्रन्थकार ने इसका परिहार आगे के श्लोक में कहा है॥ ३१॥

अथास्य दुष्टभकूटस्य परिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभो-
ऽथो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाड्यृक्षशुद्धिर्यदि
अन्यर्क्षेऽशपयोर्बलित्ववसखिते नाड्यृक्षशुद्धौ तथा
ताराशुद्धिवशेन राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः॥ ३२॥

प्रोक्त इति। प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे सत्यपि चेद् द्वयोः स्त्रीपुरुषराश्योरेकाधिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभो गदितः। यथा षष्ठाष्टके मेषवृश्चिकयोस्तुला-वृषयोर्वा द्विर्द्वादशे मकरकुम्भयोः नवमपञ्चमे त्वेकाधिपत्याभावः। अथवा राशीश्वरयोः

राशिस्वामिनोः सौहृदे मैत्रे परिणयः शुभो गदितः । तथा षष्ठाष्टके मीनसिंहयोरित्यादौ नवपञ्चमे मेषधनुषोरित्यादौ, द्विर्द्वादशे मीनमेषयोरित्यादौ । यदाह वसिष्ठः—'द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वा षष्ठाष्टके राक्षसयोषितो वा । एकाधिपत्ये भवनेशमैत्रे शुभाय पाणिग्रहणं विधेयम् ॥' इति । राजमार्तण्डः—'भवेत् त्रिकोणे बहुपुत्रवित्ताद् द्विर्द्वादशे चार्थमुपैति कन्या । षष्ठाष्टके सौख्यफलं विधत्ते स्त्रीणां विवाहो ग्रहमैत्रभावे ॥' इति । एकाधिपत्येऽपीति शेषः । अत एव ग्रहमैत्रैकाधिपत्याभावे वैरषष्ठाष्टकमित्यादि वदन्ति । यदाह नारदः—'वैरषष्ठाष्टकं मेषकन्ययोर्घटमीनयोः । चापोक्षयोर्नृयुक्कीटभयोः कुम्भकुलीरयोः । पञ्चास्यमृगयोर्जन्मराशेः प्रोक्तोऽशुभप्रदः ॥' इति । उक्षा वृषः । चापोक्षयोरित्यकारान्तनिर्देश आर्षः । एतद्भिन्नं मित्रषष्ठाष्टकमित्याहुः । तदुक्तं जगन्मोहने—'मित्रषष्ठाष्टकं कीटमेषयोर्वृषजूकयोः । कर्किचापभयोर्मीनसिंहयोर्मृगयुग्मयोः । कन्यकाकुम्भयोरन्यत्प्रयत्नादेव वर्जयेत् ॥' इति । एवञ्च ग्रहमैत्र्यभावे वैरं नवमपञ्चममित्याहुः । तथा च शाङ्र्गधरीये शुक्रः—'मीनालिभ्यां युते कीटे कुम्भे मिथुनसंयुते । मकरे कन्यकायुक्ते न कुर्यान्नवपञ्चमे ॥' इति । कीटः कर्कटः । एतादृशस्य नवपञ्चमस्य फलान्तरमुक्तं कैश्चित् । तथा ज्योतिर्निबन्धे शाङ्र्गधरः—'वरवध्वोर्मातृपित्रोर्जीवतोस्तद्विनाशकृत् । त्रिकोणमीनकीटाद्यं न स्यादन्यत्र दोषदम् ॥' इति । एतत्फलमनार्षत्वाद् उपेक्ष्यम् । इतोऽन्यच्च मेषसिंहादिकं नवपञ्चमं ग्रहमैत्रीसत्त्वान्मित्रं नवपञ्चममिति । ननु कर्कादिकमपि त्रिकोणं ग्रहमैत्रीसत्त्वान्मित्रनवपञ्चममिव, कथम् ? गुरोश्चन्द्रो मित्रमेव चन्द्रस्य तु गुरुः समोऽपि मित्रमिवापदोषतैव—'विगुणस्य गुण.' इति न्यायात् । तथा सति त्रिकोणदोषोच्छेदापत्तिः स्यादिति चेत् । उच्यते, यत्र ह्येकस्य मित्रत्वमपरस्य समत्वं तत्र दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहारः । तादृशं मीनकर्कादिकं त्रिकोणचतुष्टयमेव सम्भवति । यत्र तूभयोरपि ग्रहमैत्री तत्रैव मेषसिंहादिके मित्रनवपञ्चममिति व्यवहृतिः । अयं च परिहारो वरवध्वोर्मातापित्रोरित्यस्यापि दोषान्तरे सत्यसति वा समूलत्वे नाशको भवति, तुल्यन्यायत्वात् । मृतमातापितृकयोस्तु वरवध्योर्नायं दोषोन्मेषः । एवं द्विर्द्वादशेऽपि ।

द्विर्द्वादशराशिकूटे विशेषः सुफलः

तथा जगन्मोहने वसिष्ठकश्यपौ—

'द्विर्द्वादशं शुभं प्रोक्तं मीनादौ युग्मराशिषु ।
मेषादौ युग्मराशौ तु निर्धनत्वं न संशयः ॥
आयुष्यसम्पत्सुतभोगसम्पत्पुत्रार्थसम्पत्पतिसौख्यसम्पत् ।
सौभाग्यसम्पद्धनधान्यसम्पज्झषादियुग्मे क्रमतः फलानि ॥
अजादियुग्मे क्रमतः फलानि वैधव्यमृत्युर्वधबन्धनानि ।
वियोगसन्तापमतीव दुःखं वसिष्ठगर्गप्रमुखैः स्मृतानि ॥' इति ।

तथासत्यपि नाडीदोषः सर्वथा त्याज्य एव

अथैवंविधेऽपि प्रीतिषष्ठाष्टकादिविषये नाडीदोषः सर्वथा त्याज्य एवेत्याह—नाड्यृक्षशुद्धिर्यदीति । 'ज्येष्ठार्यम्णेशनीराधिपभयुगयुगम्' इत्यादिना वक्ष्यमाणानां

त्रिविधनाडीनक्षत्राणां शुद्धिः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिरेकस्यां कस्यामपि नाड्यां यदि न भवति तदा प्रीतिषष्ठाष्टकादि विधेयम्। यद्येकस्यां नाड्यां स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितिस्तदा तु नैव विवाहः। उक्तञ्च रत्नमालायाम्—

'भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात्तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव षष्ठाष्टकेऽपि।
शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे स्यान्न नाडीसमाजः॥' इति।

अपिशब्दान्नवमपञ्चमद्विर्द्वादशयोरपि। अत्र केचित् षष्ठाष्टकस्यैव मरणरूपानिष्टफलश्रवणान्न तस्यापवादकः। षष्ठाष्टकेऽपीति परिहारः। किन्तु निन्दां प्रतिपादयतोऽपिशब्दात्तस्य वाक्यस्याधिपतिमैत्र्यादिगुणप्रशंसाद्वारा नवमपञ्चमद्विर्द्वादशयोरेव दुष्टभकूटयोर्विधानपर्यवसानात्तयोरेवापवादक इति। यथा—'ब्रह्महापि नरः पूज्यो यदि स्याद्विपुलं धनम्' इति। अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्नरपूजापरा। न तु धनवद्विप्रघ्ननरपूजापरापीति. मैवं वोचः। 'द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वा षष्ठाष्टके' इत्यादि वसिष्ठादिवाक्यानि दुष्टभकूटापवादभूतान्यधिपतिमैत्र्यादिविशिष्टषष्ठाष्टकादिविधत्ते 'षष्ठाष्टके मृत्यु'रित्यादीनि निन्दार्थवादवाक्यानि ग्रहवैरग्रस्तषष्ठाष्टकादिविषयाणि। अन्यथा दुष्टफलषष्ठाष्टकनिराकरणस्य नवमपञ्चमस्य द्विर्द्वादशयोरपि तुल्यत्वेनापवादकवाक्यानां विषयालाभात्। दृष्टान्ते तु ब्रह्मघ्नप्रायश्चित्तविधानस्य वैयर्थ्यापाताद् धनस्तुतिर्धनवत्प्रशंसापरैवेति युक्तमुत्पश्यामः। अथ नाडीसमाजपदस्यायमर्थः। अश्विन्यादित्रिकगणनया त्रिविधानां नाडीनक्षत्राणां वेधो नाडीसमाजः। यदाह श्रीपतिः—

'नाड्यस्तिस्रोऽन्यस्तनिःशेषधिष्ण्यास्त्रिभ्यश्चाश्वादिभ्य एव प्रसूताः।
सर्पाकारस्तत्र नाडीसमाजो नक्षत्राणामेकनाडीस्पृशं स्यात्॥' इति।

एवं च यत्र भकूटादयः सप्त भेदाः शुभा भवन्ति, तत्र नाडीदोषश्चेत्तदा विवाहो न विधेयः। उक्तञ्च सप्तर्षिमते विवाहपटले—'सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकूटादिकान् सप्तभेदान्प्रशस्तान्' इति। अत्र केचित् नाडीसमाजशब्दोपादानात् समाजशब्दस्य समुदायवाचित्वात् त्रिचतुःपञ्चपर्वनाडीत्रयसमुदाये स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकनाड्या पातस्तदा समस्तवश्यादिगुणसत्त्वेऽपि विवाहो नैव भवेत्। यदा त्रिचतुःपञ्चपर्वनाडीष्वेकैव नाडी स्त्रीपुरुषयोः स्यात्तदा भवत्येव विवाहः। अत एव—'भकूटादिकान् सप्तभेदांश्च ते ताम्' इति विपरीतं वचनमनुकूलम्। अस्यायमाशयः—ते इति बहुत्वात्सप्त भकूटादयः शुभास्तामित्येकवचनानुरोधादेकामेव नाडीं परिहरेयुः न तु नाडीसमाजविद्धमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। यतः 'चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः' इति वाक्याच्चतुश्चरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायास्त्रिपर्वैव त्रिचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाः द्विपर्वैव द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्यायाः पञ्चपर्वैव नाडीगणनेति नियमाद्युगपन्नाडीत्रयविचारासम्भव एव। किञ्च रत्नमालादिवाक्येषु पार्थक्येन नाडीकूटाभिधानात्तत्रत्यसमाजपदं नाडीसंस्थनक्षत्रसमुदायपरम्। तथा हि अश्वादिभ्यस्त्रिभ्य एव नक्षत्रेभ्यः प्रसूतान्यस्तनिःशेषधिष्ण्याः सर्पाकारास्तिस्रो नाड्यः स्युः। तत्रैकनाडीस्पृशां नक्षत्राणां समाजा नाडी स्यात् इति। ननु—

'यस्मादनर्थकलहागममृत्यवः स्युः पाणिग्रहादनु तयोः खलु नाडियोगः।
तस्माच्चतुस्त्रियमलाङ्घ्रिषु भेषु नूनं नाडीसमाज इति चिन्त्यमनुक्रमेण॥'

इति वृद्धगर्गवचनान्नाडीसमाज एव स्थिते दोषः नैकस्यां नाड्यामिति चेत्, उच्यते। स्वयमेव 'चतुस्त्रियमलाङ्घ्रिषु भेषु' इति परिगणितविषयत्वेनाभिधानान्नाडीसंस्थनक्षत्रसमुदायविषयकमिति किञ्चित्रं पर्वचतुःपर्वनाड्योर्देशविशेषविषयत्वेन त्रिनाड्यास्तु सर्वदेशविषयत्वादेतस्या एव निषेधो युक्तः। तानि च देशविशेषवाक्यान्यग्रेऽभिधास्ये। अतः—'भकूटकान् सप्तभेदांश्च ते ताम्' इत्यत्र पाठे प्रशस्तानिति पठन्ति अभियुक्ताः शाङ्‌र्गधरीयज्योतिर्निबन्धकारादयः। तस्मान्नाडीसमाजपदस्य प्राग्वदेव व्याख्यानं न्याय्यम्। ननु यत्र नाडीनक्षत्रशुद्धिरस्ति यथा भरणीहस्तयोः षष्ठाष्टकं वर्त्तते ग्रहमैत्र्यपि नास्ति तत्र किं कार्यमत आह—अन्यर्क्षेऽशपयोरिति। अन्यर्क्षे प्रीतिषष्ठाष्टकादिभ्योऽन्यराशौ कोऽर्थः। राशिस्वामिनोः परस्परं शत्रुत्वे वा षष्ठाष्टकादौ च सति अंशपयोस्तद्राशिनवांशस्वामिनोर्बलित्वसखिते स्याताम्, बलित्वं च सखिता च प्रथमाद्विवचनान्तं पदं बलित्वं सबलित्वमुच्चादिस्थितत्वेन सखिता परस्परमैत्री ते उभे चेद्भवतः सखितायामुपलक्षणत्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाहः शुभो निरुक्तः। उक्तञ्च जगन्मोहने वसिष्ठेन—'राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलावंशकाधिपौ। तन्मैत्रेऽपि च कर्त्तव्यं दम्पत्योः सुखमिच्छता॥' इति। नन्वयं परिहारो राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्यनुवादात्केवलग्रहदौष्ट्यापवादको न तु दुष्टभकूटग्रहवैरस्य। उच्यते। 'खेटारित्वं नाशयेत्सद्भकूटम्' इत्यग्रे ग्रन्थकृद्वक्ष्यति। तत्र—'नभोगारिभावं हरेत्सद्भकूटम्'। इति सप्तर्षिमतविवाहपटलीयवाक्यसम्मतत्वेनास्माभिरभिधास्यते। तदेव केवले ग्रहवैरापवादकमस्ति न त्विदमपि। ननु द्वयोर्वाक्ययोर्यथाश्रुतशब्दस्वरसेनार्थे जिज्ञासिते एकस्मिन्नेव ग्रहदौष्ट्यरूपे परिहारद्वयं दृश्यते। अथैकस्मिन्नेव दुष्टभकूटके भवनपतिसुहृत्त्वमित्यादिनानेकपरिहाराभिधानमित्यतोऽत्र वचने न किञ्चित्तादृशं विषयं पश्यामः। सत्यम्। 'नभोगारिभावं हरेत्सद्भकूटम्' इति तु निःसन्देहं ग्रहवैरस्यापवादकत्वम्। परन्तु—'राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैत्रत्वे चांशनाथयोः। विवाहं कारयेद्धीमान्दम्पत्योः सौख्यवर्द्धनम्॥' इति जगन्मोहनस्थवसिष्ठवाक्येन प्रागुक्तवसिष्ठवचःसमानार्थकं दुष्टभकूटग्रस्तग्रहवैरापवादकम्। तथाहि—न्यूनार्थं एकस्मिन् वाक्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति तद्राशिनवांशस्वामिनोः परस्परमैत्री चेच्छुभो विवाह इत्यर्थः। अत्रांशनाथयोः सबलत्वविचारो नास्ति। यत्र त्वंशनाथयोरुच्चादिस्थितत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति द्वयमस्ति तद्दुष्टभकूटग्रस्तग्रहवैरापवादकमित्यधिकार्थवचनस्यार्थः। नन्वनयोर्वाक्ययोः सामान्यविशेषभावात् न्यूनार्थकवाक्यार्थानुवादे परस्परवाक्यस्य सबलत्वविधानपुरःसरैकवाक्यत्वादुपसंहारन्यायेन विशेष एव पर्यवसानं कस्मान्न भवति? यथा—पुरोडाशं चतुर्धा करोत्याग्नेयं चतुर्द्धा करोतीति वाक्यद्वये। अत्र हि सामान्यतो यत्किञ्चिद्देवताकस्य पुरोडाशस्य चतुर्धाकरणं प्राप्तमग्निदेवताक एव पुरोडाशे चतुर्द्धाकरणं पर्यवस्यतीति चेत्। उच्यते, वेदे हि कर्तुरस्मरणात्तादृशवैदिकवाक्येषु तथा भिन्नकर्तृकेषु स्मृतिवाक्येष्वप्येवंविधा गतिरुचिता न त्वेककर्तृकेषु स्मृतिवाक्येषु। अन्यतरवाक्यानर्थक्यापत्तेः। तत्र किमर्थकमित्याकाङ्क्षायामधिकार्थकेन न्यूनार्थकमित्यत्रानयोर्वाक्ययोरेककर्तृकयोरेकप्रकरणपठितयोश्चावश्यं भिन्नार्थकत्वं वाच्यम्। तत्र कस्य कोऽर्थः? इति सन्देहे न्यूनाधिकार्थकं केवलं ग्रहवैरापवादकमेव। नन्वपिशब्दस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादिष्टविषयो लप्स्यत इति चेन्न,

तदर्थकवचनान्तरस्य स्पष्टस्याभावेऽपिशब्दस्य समुच्चयार्थताया दुर्लभत्वात्। एवञ्च—'नभोगारिभावं हरेत्सद्भकूटम्' इत्यपि वाक्यं ग्रहवैरापवादकम्। तुल्यबलत्वाद् व्रीहि-यववत्। अंशनाथस्य सबलत्वाभिधायकं तु राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्येतद्वाक्यमुभयविरोध-परिहारार्थकम्। तथाहि—राशी च नाथौ च एतेषां समाहारो राशिनाथं तस्मिन् राशिनाथ इत्येवं समाहारद्वन्द्व आश्रीयेत। तथा सत्ययमर्थः। राशी विरुद्धौ षष्ठाष्ट-कादिना। नाथौ विरुद्धौ। कयोर्नाथावित्याकाङ्क्षायां ययोः षष्ठाष्टकादिविचारस्तयोरेव सन्निहितत्वात्। ग्रहणमिति। तयोः राश्योर्नाथौ विरुद्धौ—'मित्राणि द्युमणेः' इत्यादिना परस्परं शत्रू स्यातां तद्राशिनवांशस्वामिनोः सबलत्वे मित्रत्वे च समुचिते सति विवाहः शुभदः। नन्वतिक्लिष्टे समाहारद्वन्द्वे किं प्रयोजनम्? उच्यते, अंशनाथसबलत्वस्याधिक-रणमेव। तच्च युगपदुत्पन्नस्य दोषद्वैविध्यस्य राशिविरोधग्रहविरोधरूपस्य परिहार-रूपमित्यवगम्यते। अत एव ज्योतिःशास्त्राभियुक्ता एवंविधे उभयविरोधे एवंविधं समाधिमाश्रित्य विवाहं कारयन्तीत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तम्।

नाडीनक्षत्रयोर्वेधाभावे विवाहः

अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह। नाड्यृक्षशुद्धौ तथेति। प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रेषु स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाड्यामवस्थित्यभावश्चेत्तदा विवाहः शुभः। यथा भरणीहस्तयोः सत्युभयविधविरोधे राशिनवांशयोः क्रमेण पञ्चमचतुर्थयोर्यौ स्वामिनौ सूर्यभौमौ तयोर्मैत्र्यप्यस्ति, स्वनवांशस्थितत्वात्सबलत्वमपि। तत्र विवाहः शुभफलदो निगदितः। यतोऽत्र स्त्रीपुंसनक्षत्रयोरेकनाड्यामवस्थित्यभावः। यदा त्वश्विनीहस्ताख्ये इव द्वयोर्नक्षत्रे स्यातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्ध्यभावात्सकलगुणवत्त्वेऽपि विवाहो न भवति, किं पुनरेवंविधे विषये इति। 'सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकू-टादिकान् सप्तभेदान्प्रशस्तान्।' इत्युक्तेः।

वधूवरर्क्षयोः परस्परं वश्यत्वे विवाहः

अथैतत्परिहारसम्भवे परिहारान्तरमाह—ताराशुद्धिवशे इति। अत्रान्यर्क्ष इत्यनु-वर्त्तते। प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम्। एवंविधे विषये षष्ठाष्टकादौ च सति यदि स्त्री-पुंसनक्षत्रयोः परस्परं ताराशुद्धिवशे 'कन्यर्क्षाद्वरभं यावत्' इत्यादिना ताराशुद्धिरूपे वशे वश्यत्वे द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमनवमतारासंज्ञके सति बुधैर्विवाहः शुभो निगदितः। अत्रोदाहरणानि बुधैर्ध्येयानि। अत्र सम्मतिः—'अन्योऽन्यताराविशुद्धौ' इत्युक्ता। राज-मार्त्तण्डेनायमर्थः स्पष्टमभिहितः—

मैत्री क्षेत्रपयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्
तारामित्र–८ सुमित्र–९ जन्म–१ शुभदा क्षेमा च सम्पत्करी।
षष्ठाष्टे नवपञ्चमे व्ययधने योगेषु पुंयोषितोः
प्रीत्यायुःसुतवृद्धिवित्तजनकः कार्यो विवाहस्तदा॥' इति।

चकारात्षष्ठी च। जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशिभेदे चरणभेदे वा शुभा ध्येया। दशमैकोनविंशतितारे शुभे एव। अत्रापि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैव। नाडीशुद्ध्य-भावे विवाहो नैव भवेत्, उक्तैवात्र सम्मतिः।

तयोर्मिथो वश्यत्वाभावेऽपि विवाहो भवति

अथैतस्यापि परिहारस्यासम्भवे परिहारान्तरमाह—अथ राशिवशताभाव इति । अत्रापि द्वयोः स्त्रीपुंसयो राशिनाथविरोधादिके विषये षष्ठाष्टकादौ सति—'हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्याः' इत्यादिना पुरुषराशेः स्त्रीराशिवशताभावसत्त्वे सति विवाहः शुभो निगदितः । 'यदि भवनवशित्वम्' इति श्रीपत्युक्तिश्च अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवोक्तादेव हेतोः । तदयमत्र निष्कृष्टोऽर्थः । षष्ठाष्टमनवमपञ्चमद्विर्द्वादशाख्येषु दुष्टभकूटेषु सत्सु परस्परं ग्रहमैत्र्ये एकः परिहारः, एकाधिपत्यं द्वितीयः, ग्रहवैरेऽप्यंशपयोः सबलत्वं मैत्री च तृतीयः, ताराशुद्धिश्चतुर्थः, राशिवश्यत्वं पञ्चमः । सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडीशुद्धिरपेक्षितैव । नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहो नैव स्यादिति । एवञ्च ग्रन्थकर्त्रा—'भवनपतिसुहृत्त्वम्' इत्यस्य श्रीपतिश्लोकस्य वाक्यचतुष्टयमङ्गीकृत्य तावत्परिहाराभिधानं कृतम् । तट्टीकाकृन्महादेवोऽप्येवमेव व्याख्यत् । यत्र हि प्रत्येकं परिहारकत्वं तत्र गुणसमुदायः परिहारकः स्यादिति किं वाच्यम् ? वस्तुतस्तु—'मैत्री क्षेत्रपयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्तारामित्रसुमित्रजन्मशुभदा क्षेमा च सम्पत्करी' इत्यादिप्राग्लिखितेन राजमार्तण्डवाक्येन दुष्टे भकूटे ग्रहमैत्र्या सह तथैकाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव परिहारिका समुचिता । अर्थादेकस्य मित्रत्वेऽपरस्य समत्वे वश्यत्वापेक्षात्वे । अत एतद्वाक्यं ज्योतिःसारसागरकर्त्रा पितृचरणैश्चैवं विवृतम्—'अत्रान्योऽन्यमित्रत्वे तुल्याधिपतित्वे वा ताराशुद्धिरेव चिन्त्या । एकान्तरमित्रतायां तु वशित्वादिगुणान्तरापेक्षा । शत्रुत्वे तु सर्वथात्यागः' इति । अत एवैतस्मिन्पद्ये चेत्पदाभिधानादेकवाक्यतावसायः । एवं श्रीपतिवाक्यमपि व्याकर्त्तव्यम्, एकवाक्यताबलात् । तत्र षष्ठाष्टके पुनः 'भवनपतिसुहृत्त्वम्' इति सकलगुणसत्त्वमेव परिहारकम् । अन्ययोर्दुष्टभकूटयोर्द्वयमेव । यदाह ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—'ग्रहमैत्रं शुभा तारा राशिवश्यं त्रिभिः शुभम् । षष्ठाष्टकं बुधाः प्राहुर्द्वाभ्यां द्वचर्कं त्रिकोणकम् ॥'' इति । द्वयर्कं द्विर्द्वादशं 'द्विर्द्वादशे वा नवपञ्चमे वा' इत्यादीनि वसिष्ठवाक्यानि तूपलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अत्र यथासम्प्रदाये व्यवस्था ध्येयेत्यलमियता ।

सौहृदशब्दस्य साधुत्वविचारः

सौहृद इति । सुष्ठु हृदयं यस्यासौ सुहृन्मित्रम् । 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति साधुः । सुहृदो भावः सौहृदम् 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' इत्यण् । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिः । केचित्तु सुष्ठु हृदयं यस्यासौ सुहृदयः, तस्य भावः सौहृदमिति युवादित्वादणि 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेश इत्याहुः । अपरे तु—'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यभिधानान्मनोवाची हृच्छब्दः सुष्ठु हृन्मनो यस्येति सुहृत्तस्य भावः प्राग्वदणिरूपं सिद्धमित्यभिदधुः । तदुभयमपि चिन्त्यम् । यतो 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धौ सत्यां सौहार्दमित्येव स्यात्, न तु सौहृदमिति । ननु प्रथमपक्षेऽप्यनेनैव सूत्रेणोभयपदवृद्धिः कस्मान्न भवति ? नहि तत्र कश्चिद्विशेष उपादीयते । उच्यते । 'ओर्गुणः' इत्यत्र ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात्' इति ज्ञापकाद् 'हृद्भग' इत्यस्यानित्यत्वेनाप्रवर्तमानत्वादादिवृद्धिरेवात्रेति ऋजवः समा-

दधते। परे तु प्रतिपदोक्तहृदयपर्यायस्य हृच्छब्दस्य हृद्भग इत्यत्र ग्रहणाद् 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृदादेशस्यादिवृद्धिर्नेति साधयन्ति तद् 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यादि ग्रन्थविरुद्धम्। तथाहि 'वा शोकष्यञ्रोगेषु' इत्यत्र सौहार्दं सौहृदय्यम् ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्। हृदादेशपक्षे—'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिरिति काशिकाकारोऽव्याख्यत्। वयं तु ब्रूमः। 'हृद्भग' इत्यत्र 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषया हृदयवाचिनो हृदयादेशस्य हृच्छब्दस्यैव ग्रहणम्। तेनात्र 'सुहृद्-दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातितस्य सुहृच्छब्दस्य मित्रवाचित्वेनार्थवत्त्वेऽपि तदवयवो हृच्छब्दस्तदन्तस्योत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति। अवयवस्यानर्थकत्वादित्यादि-वृद्धिरेवात्र भवति। अमुमेवाशयं मनसि निधाय—'विनयं विशेषयति सौहृदेन सः' इति माघः। 'सौहृदं हि मनसो न गेहयोः' इति केशवार्कोऽपि सौहृदशब्दं प्रायुङ्क्तेति निरवद्यमिति ॥ ३२ ॥

हिन्दी—दुष्टभकूट के पाँच परिहार—

(क) दुष्टभकूट में यदि वर-कन्या के राशि-स्वामी एक ही हों (मकर, कुम्भ, मेष, वृश्चिक, वृष, तुला) और नाड़ी शुद्ध हो तो विवाह शुभ होता है।

(ख) वर-कन्या के राशि-स्वामियों में परस्पर मित्रता हो (मेष-सिंह, मीन-सिंह, मेष-धनु, कन्या-तुला, वृष-मिथुन, कर्क-सिंह, मीन-मेष, वृश्चिक-धनु राशि हो) और नाड़ी शुद्ध हो तो विवाह शुभ होता है।

(ग) अन्यर्क्ष में राशिस्वामियों की समता (या शत्रुता) में भी दोनों के नवांशपतियों में मित्रता हो और अंशपति बली (अपने नवांश, उच्चराशि के नवांश या अपने मित्र के नवांश वर्गोत्तम में) हो और नाड़ी शुद्ध हो तो विवाह शुभ होता है।

(घ) यदि वर-कन्या दोनों की ताराएँ उत्तम हों और नाड़ी शुद्ध हो तो विवाह शुभ होता है।

(ङ) राशिवश्यता के रहते नाड़ी शुद्ध हो तो (अन्य परिहारों की प्रवृत्ति न रहने पर भी) विवाह शुभ होता है ॥ ३२ ॥

अथ दुष्टानां गणकूटभकूटग्रहकूटानां परिहारं शालिन्याऽऽह—

मैत्र्यां राशिस्वामिनोरंशनाथद्वन्द्वस्यापि स्याद् गणानां न दोषः।
खेटारित्वं नाशयेत् सद्भकूटं खेटप्रीतिश्चापि दुष्टं भकूटम् ॥ ३३ ॥

मैत्र्यामिति। स्त्रीपुंसराशिस्वामिनोर्मैत्र्यां सत्यां तथा राशिनवांशयोर्द्वन्द्वं युग्मं तस्यापि मैत्र्यां सत्यां गणानां दुष्टगणानां दोषो न स्यात्। स्त्री रक्षोगणा पुमान्मनुष्य-गणो देवगणो वा तदा गणदोषो न स्यादित्यर्थः। यदाहात्रिः—'राशीशयोः सुहृद्भावे मित्रत्वे वांशनाथयोः। गणादिदौष्टचेऽप्युद्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः॥' इति। अथ सद्भकूटं शुभफलदं भकूटं राशिकूटं तृतीयैकादशादिकं खेटारित्वं ग्रहयोः शत्रुतासम्बन्धिनं दोषं नाशयेत्। एवमेव खेटप्रीतिर्ग्रहमैत्री चापि दुष्टं भकूटं षष्ठाष्टकादिकसम्बन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः। तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले—'नभोगारिभावं हरेत्सद्भकूटं विरुद्धं भकूटं हरेत्खेटमैत्री। सदा नाशयत्येकनाडीसमाजो भकूटादिकान् सप्तभेदांश्च तेषाम्॥' अत्र चतुर्थचरणः—'प्रोक्ते दुष्टभकूट'—इत्यादिना पुनरुक्तोऽपि स्मरणाविच्छेदार्थं

पठितः। यत्तूक्तं नारदेन—'एकाधीशे मित्रभावे शुभदं पाणिपीडनम्। द्विर्द्वादशे त्रिकोणे च न कदाचित्षडष्टके ॥' इति।

एतन्नाडीदोषे सत्येव द्रष्टव्यम्। अधुनोदितवाक्यस्वरसात्।

'भवनपतिसुहृत्त्वं स्यात्तथैकाधिपत्यं यदि भवनवशित्वं चैव षष्ठाष्टकेऽपि।
शुभकृदिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ यदि खलु फणिचक्रे स्यान्न नाडीसमाजः॥'

इति श्रीपत्युक्तेश्च। अन्यथा प्रागभिहितवसिष्ठादिवाक्यान्यनर्थकान्यापद्येरन्निति ॥ ३३ ॥

हिन्दी—(क) वर-कन्या दोनों के राशिस्वामियों की आपस में मित्रता हो अथवा दोनों के नवमांश-स्वामियों में मित्रता हो तो गण का दोष नहीं होता। (ख) उत्तम भकूट हो तो ग्रह-मैत्रीजनित दोष नष्ट हो जाता है तथा ग्रहमैत्री उत्तम हो तो दुष्ट भकूट का दोष नष्ट हो जाता है ॥ ३३ ॥

अथ क्रमप्राप्तसकलकूटप्रधानं नाडीकूटं स्रग्धरयाऽऽह—

ज्येष्ठार्यम्णेशनीराधिपभयुगयुगं दास्रभं चैकनाडी,
पुष्येन्दुत्वाष्ट्रमित्रान्तकवसुजलभं योनिबुध्न्ये च मध्या।
वाय्वग्निव्यालविश्वोडुयुगयुगमथो पौष्णभं चापरा स्याद्
दम्पत्योरेकनाड्यां परिणयनमसन्मध्यनाड्यां हि मृत्युः ॥ ३४ ॥

ज्येष्ठेति। ज्येष्ठा प्रसिद्धा, अर्यम्णमुत्तराफल्गुनी, ईश आर्द्रा, नीराधिपो वरुणस्तद्भं शततारका, एभ्यो नक्षत्रेभ्यो युगयुगं द्वयं द्वयं ज्येष्ठा मूलम्, उत्तराफल्गुनी हस्तश्च, आर्द्रा पुनर्वसुश्च, शततारका पूर्वाभाद्रपदा चेत्यर्थः। दास्रभमश्विनी च। एतन्नक्षत्रनवकं परस्परमेकनाडीत्युच्यते।

मध्यनाडी

अथ पुष्यः प्रसिद्धः, इन्दुर्मृगः, त्वाष्ट्रं चित्रा, मित्रोऽनुराधा, अन्तकं भरणी, वसुर्धनिष्ठा, जलभं पूर्वाषाढा, योनिः पूर्वाफल्गुनी, बुध्न्योऽहिर्बुध्न्यः उत्तरभाद्रपदा। एतन्नक्षत्रनवकं परस्परं मध्यनाडीत्युच्यते।

अन्त्यनाडी

अथ वायुः स्वाती, अग्निः कृत्तिका, व्याल आश्लेषा, विश्वोडूत्तराषाढा, एभ्यो युगयुगं स्वाती विशाखा च कृत्तिका रोहिणी च आश्लेषा मघा च उत्तराषाढा श्रवणश्चेत्यर्थः। पौष्णभं रेवती च एतन्नक्षत्रनवकमपरा तृतीयनाडीत्युच्यते।

तासां फलानि

एतत्फलमाह—दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोरेकनाड्यां परिणयनमसद्दुष्टफलं स्यात्। मध्यनाड्यां हि निश्चयेन मृत्युर्द्वयोरपि स्यात्।

'मूलेन्द्रार्कभपाश्यजैकचरणादित्यार्यमेशाश्विभै-
र्याम्येन्द्वीज्यभमित्रभाग्यवसुभत्वाष्ट्राम्बहिर्बुध्न्यभैः।

अन्यैर्नाड्य इहैकनाडिनवके स्यातां द्विभे चेन्मृति-
र्गोदादक्षिणतः क्वचिन्नृपमुखे पार्श्वैकनाडी हिता ॥'

गोदादक्षिणतः सर्ववर्णेषु पार्श्वैकनाडी हिता । क्षत्रियादौ क्वचित् । अन्यकन्याया अलाभे पार्श्वैकनाडी हितेत्यर्थः । यदाह गर्गः—'नाडीकूटं तु सङ्ग्राह्यं कूटानां तु शिरोमणिः । ब्रह्मणा कन्यकाकण्ठसूत्रत्वेन विनिर्मितम् ॥' इति । वराहः—'आद्यैकनाडी कुरुते वियोगं मध्याख्यनाड्यामुभयोर्विनाशः । अन्त्या च वैधव्यमतीव दुःखं तस्माच्च तिस्रः परिवर्जनीयाः ॥' इति ।

अथ चक्रन्यासो वसिष्ठेनोक्तः—

'आवृत्तिभिर्भैस्त्रिभिरश्विभाद्यं क्रमोत्क्रमात्सङ्गणयेदुडूनि ।
यदेकपर्वण्युभयोश्च धिष्ण्ये नेष्टा नृनार्योर्भृशमेकनाडी ॥'

फलेऽपि विशेषमाह वसिष्ठः—

'सा मध्यनाडी पुरुषं निहन्ति तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यकां तु ।
आसन्नपर्य्यायसमागता चेद्वर्षेण साप्यन्तरिता त्रिवर्षैः ॥' इति ।

उत्तरार्द्धस्यायमर्थः । आसन्ने समीपस्थिते पर्याये आवृत्तौ चेदेकनाडी समागता यथाऽश्विन्यार्द्रयोर्भरणीमृगयो रोहिण्याश्लेषयोर्वा सा नाडी वर्षेणैकेन स्त्रीपुंसयोरुक्ता शुभफलदात्री स्यात् । यदा त्वश्विन्युत्तराफल्गुन्योरितरक्तव्यवधाना सा नाडी त्रिभिर्वर्षैरुक्ता शुभफलदात्री स्यात् ।

नाडीसङ्ग्रहो गुणाश्च

अत्र सफले नाडीनक्षत्रे अस्मदुक्तं पद्यद्वयम् ।

'दस्रेशादित्ययमार्केन्द्रमूलतोयाधीशाजाङ्घ्रिभान्येकनाडी ।
मध्या याम्येन्द्वीज्ययोन्यृक्षचित्रामित्रर्क्षाम्भोवस्वहिर्बुध्न्यभानि ॥
वह्निब्राह्मर्क्षाहिपित्र्यानिलर्क्षद्वीशाविश्वेविष्णुपौष्णे परा च ।
दम्पत्योर्भे सन्निकृष्टे हि दुःखं वर्षेण स्यात् सान्तराले त्रिवर्षैः ॥'

ग्रन्थकर्त्रा तु नाडीदोषस्य तावदवस्थाक्रममनङ्गीकृत्य नाडीनक्षत्राण्येवोक्तानि । अश्विनीमृगयोरिव नाडीभेदे तु दोषाभाव एव । तेनाष्टौ गुणा इत्यर्थः ।

इयं चाश्विन्यादित्रिकगणना कन्यायाश्चतुश्चरणे जन्मनक्षत्रे सति यदा त्रिचरणं नक्षत्रं तदा कृत्तिकामारभ्य चतुःपर्वगणना साभिजित् । द्विचरणत्वे तु कन्यानक्षत्रस्य मृगशीर्षतः पञ्चपर्वगणना । यदाह नारदः—

'चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात् ।
वह्निभादिन्दुभान्नाडी त्रिचतुःपञ्चपर्वसु ॥
गणयेत् सङ्ख्यया चैकनाड्यां मृत्युर्न संशयः ।'

अमुमर्थं स्पष्टमाह गर्गः—

'चतुःपात्कन्यकाऋक्षं गणयेदश्विभादिकम् । त्रिभं सव्यापसव्येन भिन्नं पर्वं सुखावहम् ॥

कन्यकर्क्षं त्रिपाच्चेत्स्याद् गणयेत्कृत्तिकादिकम् ।
चतुर्भिः पर्वभिस्तद्वदभिजित्तारकान्वितम् ॥
कन्यकर्क्षं द्विपाच्चेत्स्याद् गणयेत्सौम्यभादिकम् ।
पञ्चभिस्त्ववरोहे तु पञ्चमाङ्गुलिवर्जिते ॥'

एतत्फलमप्याह गर्गः—

'संश्लिष्टा मध्यनाडी तु पुरुषं हन्ति वेगतः ।
संश्लिष्टा पार्श्वनाडी तु कन्यकां हन्त्यसंशयम् ॥' इति ।
'आसन्ना त्वेकनाडी स्यादासन्नमृतिदायिनी ।
दूरस्था चैकनाडी स्याददूरानिष्टकारिणी ॥' इति ।

दूरं बहुकालम् ।

जगन्मोहने नारदः—

'एकनाडीविवाहश्च गुणैः सर्वैः समन्वितः । वर्जनीयः प्रयत्नेन दम्पत्योर्निधनं यतः ॥' इति ।

अथ देशभेदेन नाडीगणनाक्रमभेदानां नियमः

आसां नाडीनां देशभेदेन व्यवस्थामाह जगन्मोहने नारदः—'चतुर्नाडी त्वहल्यायां पाञ्चाले पञ्चनाडिका । त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्जनीया प्रयत्नतः ॥' इति । अहल्यापाञ्चालौ देशविशेषौ । सर्वदेशशब्दः अहल्यापाञ्चालव्यतिरिक्तदेशेषु वर्त्तते । 'विशेषसन्निधाने आम्नातं सामान्यं तद्व्यतिरिक्ते सामान्ये वर्त्तते' इति न्यायाद् । 'ब्राह्मणा आयाता वसिष्ठोऽप्यायात' इतिवत् । ननु—'चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः' इति 'चतुर्नाडी त्वहल्यायाम्' इत्यनयोर्वाक्ययोः सामान्यविशेषभावयोः समापन्नयोरयमर्थः सम्पन्नः । कन्यर्क्षे चतुःपादे सत्यश्विन्यादित्रिनाड्यहल्यापाञ्चालव्यतिरिक्तसर्वदेशेषु स्यात् । तथा कन्यर्क्षे त्रिपादे कृत्तिकादिचतुःपर्वनाड्यहल्यायामेव स्यात् । तथा कन्यर्क्षे द्विपादे मृगादिपञ्चपर्वनाडी पाञ्चाल एव स्यात् । एवं देशभेदेन नाडीनैयत्ये सति तद्देशेषु प्रोक्तो नाडीविचारो भिन्नेषूत्पन्नायां कन्यकायां न स्यादेव । तथा त्रिपादे वा कन्यर्क्षे सति सर्वेष्वपि देशेषु त्रिनाडीविचारो न स्यात् । एवं सति पुनर्वसुकृत्तिकाप्रभृतीनां त्र्यङ्घ्रीणामुभयपार्श्वधिष्ण्यानां तत्तन्नाडीस्थैः सर्वनक्षत्रैः सह नाडीविचाराभावः प्रसज्येत । तथा मृगचित्राधनिष्ठाद्व्यङ्घ्रीणां मध्यनाडीधिष्ण्यानां मध्यनाडीसंस्थैः सर्वैर्भरण्यादिभैः सह च तथा चतुष्पादे भे तु देशविशेषे नाड्यभाव एव प्रसज्येत । न चेष्टापत्तिरिति वाच्यम्, आर्यावर्तनिवासिसकलशिष्टाचारविरोधप्रसङ्गात् । न च—'त्रिनाडी सर्वदेशेषु वर्जनीया प्रयत्नतः' इत्युक्तेरहल्यापाञ्चालयोरपि देशयोस्त्रिनाड्यस्त्येवेति वाच्यम्, 'चतुर्नाडी त्वहल्यायां पाञ्चाले पञ्च नाडिका' इत्येतद्विशेषविधानात् । अत्रेमां समाधिसरणिं पश्यामः । 'चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात् । वह्निभादिन्दुभान्नाडी त्रिचतुःपञ्चपर्वभिः ॥' इति पद्येन कश्यपो नाडीत्रयविचारमभिधायानुपदमेव—'रेखास्तिस्रो विरच्याशु दस्रभाद्यानि विन्यसेत् । एकरेखास्थयोर्मृत्युर्दम्पत्योर्जन्मधिष्ण्ययोः ॥' इति पुनरपि त्रिनाडीमुपन्यस्तवान् । सा च त्रिनाडी सर्वेष्वपि कन्यानक्षत्रेषु सर्वेष्वप्यहल्यापाञ्चालसहितेषु देशेषु अवश्यं विचार्या यथा स्यादित्येतदर्थमुक्ता ।

न चेदं त्रिनाड्या लक्षणवाक्यमिदमिति वाच्यम् । एवं चतुर्नाडीपञ्चनाड्योरपि लक्षणाभिधानं कर्त्तव्यं स्यात् । किञ्च यदि लक्षणवाक्यमङ्गीक्रियेत तदा वसिष्ठवाक्यवदनुलोमविलोमगणना वक्तव्या स्यात् । सा च नोक्तेति विधिवाक्यमेवैतत् । तस्माद्वसिष्ठादिभिर्देशनक्षत्रभेदेनानित्यप्रवृत्तिके चतुःपञ्चनाड्यावुपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात्सकलनक्षत्रव्यापित्वाच्च त्रिनाड्येवोक्ता । न चैतावता चतुःपञ्चनाड्यौ स्वस्वदेशव्यतिरिक्तान्यदेशेषु नैवावलोक्ये किन्तु सर्वेष्वपि देशेषु विचार्ये । तत्र स्वदेशे दोषमहत्त्वमन्यदेशे दोषाल्पता । त्रिनाडी तु सर्वत्रैव समानदोषा । यदाह मनुः—

'अहल्यायां चतुर्नाडीसंयोगः कालमृत्युदः । एष योगोऽन्यदेशेषु ह्यपमृत्युफलप्रदः ॥
पञ्चनाडीसमायोगः पाञ्चाले कालदण्डदः । इतरत्र समायोगो दुःखदारिद्र्यदोषकृत् ॥
त्रिनाड्यां तु समायोगः सर्वत्रानिष्टकारकः' । इति ।

यत्तु ज्योतिर्निबन्धे, ज्योतिःप्रकाशे अश्विन्यादित्रिनाडीं प्रकृत्याभिहितम्—'निधनं मध्यमनाड्यां दम्पत्योर्नैव पार्श्वयोर्नाड्योः' इति । तत्र पार्श्वनाड्यां मृत्युरूपमहादोषाभावं मत्वा विवाहादिकरणं शुभमित्यर्थः । ततः क्षत्रियादिविषयं गोदावरीतो दक्षिणदेशवासिविषयं वा । तदप्युक्तं तत्रैव—'करग्रहे पृष्ठनाड्यौ न निन्द्ये इति यद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषयं गौतम्या याम्यतस्तथा ॥' इति । गौतमी गोदावरी । अत्रार्थे आर्षमूलं मृग्यम् ।

त्रिनाड्यपि गुरुप्रभुपण्याङ्गनादावनिष्टा

इयं चाश्विन्यादित्रिनाडी गुर्वादिष्वप्यनिष्टा प्रभुपण्याङ्गनादौ न शुभैव । उक्तञ्च स्वरोदये—

'एकनाडी स्थिता यत्र गुरुमन्त्राश्च देवताः । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
प्रभुः पण्याङ्गना मित्रं देशं ग्रामं पुरं गृहम् ।
एकनाडीस्थितं भव्यं विरुद्धं वेधवर्जितम् ॥' इति ।

अत्र नाडीवेधे चरणवेध आवश्यकविषयस्त्याज्यः

एतदप्युक्तं तत्रैव—

'आद्यांशेन चतुर्थांशं चतुर्थांशेन चादिमम् । द्वितीयेन तृतीयं तु तृतीयेन द्वितीयकम् ॥
एवं भांशव्यधो येषां जायते वरकन्ययोः । तेषां मृत्युर्न सन्देहः शेषांशाः स्वल्पदोषदाः ॥'

नाडीदोषे जपादिकम्

तत्राप्यावश्यकत्वे गुरुः—

'दोषापनुत्तये नाड्या मृत्युञ्जयजपादिकम् । विधाय ब्राह्मणांश्चैव तर्पयेत्काञ्चनादिना ॥
हिरण्मयीं दक्षिणां च दद्याद्वर्णादिकूटके । गावोऽन्नं वसनं हेम सर्वदोषापहारकम् ॥' इति ।

अष्टकूटानामेवोक्तौ हेतुः

एवं सर्वसम्मतत्वादष्टौ कूटभेदा अभिहिता नान्ये—'माहेन्द्रं गौडदेशे च मालवे रज्जुसंज्ञकम्' इत्यादि बादरायणवाक्येन कूटानां तत्तद्देशविषयतापादनात् । ते च कूटभेदा

वसिष्ठसंहितायामस्मत्पितुश्चरणकृते टोडरानन्दे च सामान्यविशेषभावसहिता द्रष्टव्याः ॥' इति ॥ ३४ ॥

ज्येष्ठा, आर्द्रा, उत्तराफल्गुनी एवं शतभिषा इन से दो-दो नक्षत्र (ज्येष्ठा-मूल, आर्द्रा-पुनर्वसु, उत्तराफल्गुनी-हस्त, शतभिषा-पूर्वाभाद्रपदा) और अश्विनी इन ९ नक्षत्रों की आदि नाड़ी होती है।

नाड़ी तथा गुणबोधक चक्र

नक्षत्र	आर्द्रा, पुन. उ.फा. हस्त, ज्ये. मूल, शत. पू. भा. अश्विनी	भर.मृग. पु., पू. फा., चित्रा अनु. पू. षा, धनि. उ. भा.,	कृ. रो. आश्ले. मघा, स्वाती, विशा. उ. षा. श्रवण, रेवती
८	आदि	मध्य	अन्त
आदि	०	८	८
मध्य	८	०	८
अन्त	८	८	०

पुष्य, मृगशिरा, चित्रा, अनुराधा, भरणी, धनिष्ठा, पूर्वाषाढा, पूर्वाफल्गुनी तथा उत्तराभाद्रपदा इन ९ नक्षत्रों की मध्य नाड़ी होती है। स्वाती, कृत्तिका, आश्लेषा एवं उत्तराषाढा से २-२ नक्षत्र (स्वाती, विशाखा, कृत्तिका, रोहिणी, आश्लेषा, मघा, उत्तराषाढा तथा श्रवण) और रेवती ये नौ नक्षत्र अन्त्य नाडी के हैं।

वर-वधू की एक नाड़ी चाहे आदि अथवा अन्त्य हो तो अशुभ फल देती है और मध्या नाड़ी दोनों की हो तो मृत्युदायक होती है।

परिहार—'एकनक्षत्रजातानां नाडीदोषो न विद्यते।
चेदेकाङ्घ्रिभवौ स्यातां दम्पती न शुभं भवेत् ॥'

अन्य भेद और शान्ति के लिये (पी० धा० द्रष्टव्य) ॥ ३४ ।

अथैवं कूटान्यभिधायेदानीं नक्षत्रराश्यैक्ये विशेषं शालिन्याऽऽह—

राश्यैक्ये चेद्भिन्नमृक्षं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं तथैव।
नाडीदोषो नो गणानां च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात् ॥ ३५ ॥

राश्यैक्ये इति। द्वयोः स्त्रीपुंसयोरेकराशित्वे सति यदि भिन्नमृक्षं स्यात्तदा नाडीदोषो गणानां च राक्षसमनुष्यगणानां च नोषो नास्ति। यथा एकस्मिन्राशौ शततारकापूर्वाभाद्रपदापादत्रयं च इत्येवंरूपो नक्षत्रभेदः। तथैव नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं राशिद्वयं चेत्स्यात्तदापि प्रागुक्तो दोषो न स्यात्। उपलक्षणत्वात्तारादोषोऽपि न भवेत्। यथा एकस्मिन्नेव नक्षत्रे पूर्वाभाद्रपदाख्ये पूर्वाभाद्रपदायाः प्रथमपादत्रयं कुम्भे चतुर्थचरणाश्च मीने इत्येवंरूपो राशिभेदः। यदाह नारदः—

'एकराशौ पृथग्धिष्ण्ये दम्पत्योः पाणिपीडनम्। उत्तमं मध्यमं भिन्नराश्येकर्क्षगयोस्तयोः ॥
एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहः प्राणहानिदः।'

वसिष्ठः—'दम्पत्योर्जन्मभे चैक्ये राशौ च निधनं तयोः।
एकस्य च तथोद्वाहे किञ्चिद्भेदेऽपि वा न वा ॥' इति।

नक्षत्रभेदे राशिभेदे च गर्गः—

'एकराशिं विना नाडीयोगमादौ विवर्जयेत् ।
न दोषस्त्वेकराशिस्थे भकूटेऽन्येषु मृत्युदः ॥' इति ।

भृगुरपि—'दम्पत्योरेकराशिश्चेत्पृथगृक्षं यदा भवेत् ।
वसिष्ठोक्तो विवाहः स्याद् गणनाडीं न योजयेत् ॥' इति ।

अत एवाह केशवार्कः—

'अभिन्नराश्योर्यदि भिन्नमृक्षमभिन्नमृक्षं यदि भिन्नराश्योः ।
प्रीतिस्तदानीं निबिडा नृनार्योश्चेत्कृत्तिकारोहिणीवन्न नाडी ॥' इति ।

चतुर्थचरणस्यायमर्थः । चेद्यदि कृत्तिका रोहिणीवत्स्यात्तदापि नाडीदोषो न स्यात् । उपलक्षणत्वाद् गणदोषोऽपि । यथा कृत्तिकारोहिण्योरेकनाडीत्वेऽपि गणदौष्टयेऽपि तत्सूचिताऽशुभफलं नैव स्यात् ।

स्त्रीपुन्तारयोः प्रथमा पुन्तारा चेदेव शुभो विवाहः

अत्रापि प्रथमतः पुन्तारापेक्षिता द्वितीया स्त्रीतारेत्यपि विशेषो ध्येयः । यदाह गर्गः—'एकराशौ पृथग्धिष्ण्ये पुन्तारा प्रथमा भवेत् । अतीव शोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चेत्त्वशोभना ॥' इति । तदैवं कैमुतिकन्यायेन यत्र नाडीगणदोषाद्यभावो यथा रोहिणी-मृगयोर्हस्तचित्रयोर्वा तत्र पाणिपीडनं शुभं स्यादिति किं वाच्यमित्यर्थः ।

राश्यैक्ये नक्षत्रैक्ये पादभेदे विवाहः

अथैकराशिनक्षत्रत्वेऽपवादमाह—नक्षत्रैक्ये इति । स्त्रीपुंसयो राश्यैक्ये नक्षत्रैक्ये च यदि चरणभेदो यथा भरण्याः प्रथमपादे पुंसो जन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्तदापि शुभं कल्याणं स्यात् । तदुक्तं केशवार्केण—'पराशरः प्राह नवांशभेदादेकर्क्षराश्योरपि सौम-नस्यम् ॥' इति । सौमनस्यं प्रीतिः । वसिष्ठेनापि—'एकगृहसम्भवानां भवति विवाहः सुतार्थसम्पत्त्यै । यद्युभयोरेकर्क्षं भवति तदा चांशको भिन्नः ॥' इति । एतच्च सङ्कोच-विषयं वेदितव्यम् । तथा च जगन्मोहने—'एकर्क्षे चैकराशौ च विवाहस्त्वशुभः स्मृतः । सङ्कोचे तु तदा कार्यो भिन्नः पादो यदा तयोः ॥' इति ।

नक्षत्रैक्यं तद्गणना च

अत्रापि विशेषो ज्योतिर्निबन्धे विधिरत्ने—'रोहिण्यार्द्रामघेन्द्राग्नी तिष्यश्रवण-पौष्णभम् । उत्तरा प्रोष्ठपाच्चैव नक्षत्रैक्येऽपि शोभनाः ॥' इति ॥ इन्द्राग्नी विशाखा । तदेतत्स्पष्टमुक्तं तत्रैव विधिरत्ने—'विशाखिकार्द्रश्रवणप्रजेशतिष्यान्त्यतत्पूर्वमघाः प्रशस्ताः । स्त्रीपुंसतारैक्यपरिग्रहे तु शेषा विवर्ज्या इति सङ्गिरन्ते ॥' इति । शेषा-स्तारा इत्यर्थः ।

जन्मनक्षत्रादीनामज्ञाने तज्ज्ञानोपायः

अथ द्वयोरन्यतरस्य वा जन्मराशिनक्षत्राद्यज्ञाने उपायमाह वसिष्ठः—

'अज्ञातजन्मनां नृणां नामभे परिकल्पना । तेनैव चिन्तयेत्सर्वं राशिकूटादि जन्मवत् ॥

जन्मभं जन्मधिष्ण्येन नामधिष्ण्येन नामभम् ।
व्यत्ययेन यदा योज्यं दम्पत्योर्निधनप्रदम् ॥' इति ।
'कुर्यात् षोडश कर्माणि जन्मराशौ वलान्विते ।
सर्वाण्यन्यानि कर्माणि नामराशौ वलान्विते ॥' इति ।

बृहस्पतिरपि—'व्यवहारराजसेवासङ्ग्रामग्राममैत्रेषु ।
ज्ञातेऽपि जन्मराशौ फलमुक्तं नामराशिवशात् ॥' इति ।

नाम्नः सकाशाज्जन्मनक्षत्रज्ञानं स्वरोदयाभिहितशतपदचक्रान्तर्गतस्वीयनामादि-वर्णवशाज्ज्ञेयमिति । यस्तु ऋकारादिवर्णो नास्ति ऋषभादिनामसु च दृश्यते तत्र यथा-सम्प्रदायं व्यवस्था ॥ ३५ ॥

हिन्दी—(क) वर-वधू दोनों की राशि एक हो और नक्षत्र भिन्न-भिन्न हो;

(ख) अथवा दोनों का नक्षत्र एक हो तथा राशि अलग-अलग हो तो नाड़ी और गण का दोष नहीं होता है ।

(ग) एवं यदि नक्षत्र एक हो, किन्तु चरण अलग-अलग हों तो भी नाड़ी और गण का दोष नहीं होता (नक्षत्रमेल उत्तम कहा जाता है) ।

एक ही नक्षत्र, एक ही चरण हों तो विवाह उत्तम नहीं होता । श्री केशव ने विवाह-वृन्दावन (३।५) में कहा है—'एकांशकलेऽपि समप्रभावान्न भर्तृभार्या व्यवहारसिद्धिः ।'

यदि वर के नक्षत्र से कन्या का नक्षत्र दूसरा हो तो अशुभ होता है ॥ ३५ ॥

अथ सेवकादिभस्य स्वाम्यादिभात् पूर्वत्वे विशेषं वसन्ततिलकयाऽऽह—

सेव्याधमर्णयुवतीनगरादिभं चेत् पूर्वं हि भृत्यधनिभर्तृपुरादिसद्भात् ।
सेवाविनाशधननाशनभर्तृनाश-ग्रामादिसौख्यहृदिदं क्रमशः प्रदिष्टम् ॥३६॥

सेव्याधमर्णेति । स्पष्टार्थम् । तथा चोक्तं डामरसङ्ग्रहे—

'भामिनीजन्मनक्षत्राद् द्वितीयं पतिजन्मभम् । न शुभं भर्तृनाशाय कथितं ब्रह्मयामले ॥
प्रथमं सेव्यजन्मर्क्षं द्वितीयं सेवकस्य च । न सेवा सुस्थिरा तस्य जलबुद्बुदवत्प्रिये ॥' इति ।
'ऋणग्राहकजन्मर्क्षं प्रथममृणदस्य भात् । द्वितीयमृणसम्बन्धो न कर्त्तव्यः कदाचन ॥
कदाचिद् द्रव्यलोभेन क्रियते नैव लभ्यते । पार्वतीप्राणनाथेन प्रोक्तं डामरसङ्ग्रहे ॥
ग्रामभं प्रथमं यस्य द्वितीयं जन्मभं भवेत् ।
न ग्राह्यः सर्वथा ग्रामो यतः प्राप्यार्थनाशदः ॥' इति ॥ ३६ ॥

हिन्दी—(क) नौकरी में यदि स्वामी का नक्षत्र सेवक के नक्षत्र से पहले हो तो सेवा का नाश होता है । यथा—अश्विनी स्वामी का नक्षत्र, भरणी सेवक का नक्षत्र ।

(ख) ऋण के आदान-प्रदान में यदि अधमर्ण (ऋण लेने वाले) का नक्षत्र उत्तमर्ण (ऋण देने वाले महाजन) के नक्षत्र से पूर्व हो तो ऋण का नाश होता है अर्थात् वह द्रव्य महाजन को नहीं मिलता । जैसे–रोहिणी ऋणी का और मृगशिरा महाजन का नक्षत्र हो तो रुपया मारा जाता है अथवा मुकद्दमा लड़ना पड़ता है ।

(ग) विवाह में कन्या का नक्षत्र वर के नक्षत्र से पूर्व हो तो पति का नाश होता है या पति से पत्नी को कोई सुख नहीं मिलता । जैसे–पुनर्वसु नक्षत्र का वर और पुष्य नक्षत्र की कन्या हो तो अनिष्ट होता है ।

(घ) ग्रामवास-विचार में यदि ग्राम का नक्षत्र निवासी के नक्षत्र से पहले हो तो ग्राम-निवास का सुख नष्ट हो जाता है। यथा—बसने वाले व्यक्ति का उत्तराफल्गुनी नक्षत्र हो और नगर, मोहल्ला या ग्राम का हस्त नक्षत्र हो तो निवास करने वाला व्यक्ति दुःखी रहता है।

विशेष—(क) इस उपर्युक्त प्रकार से वर्ण से लेकर नाड़ी-पर्यन्त कूटों का विचार करके यदि सब गुणों का योग १८ से अधिक हो तो विवाह शुभ होता है।

'अहीन्दूर्ध्वं गुणैक्यं शुभम्'—मुहूर्तमार्तण्ड।

(ख) किसी आचार्य के मत में १६ गुणैक्य तक निषिद्ध, १६ के बाद से २० तक गुणैक्य हो तो मध्यश्रेणी, उसके बाद २१ से ३० तक गुणैक्य हो तो उत्तम श्रेणी, उससे अधिक अर्थात् ३१ से ३६ तक गुणयोग आये तो विवाह-सम्बन्ध उत्तमोत्तम कहा गया है। यथा—

'गुणैः षोडशभिर्निन्द्यं मध्यमा विंशतिस्तथा।
श्रेष्ठं त्रिंशद्गुणं यावत् परतस्तूत्तमोत्तमम् ॥'

(ग) किसी-किसी आचार्य का मत है कि उत्तम वर की उपलब्धि में नाड़ी और ग्रहमैत्री उत्तम बनती हो अर्थात् १३ गुणयोग हो तो विवाह-सम्बन्ध शुभ होता है, परन्तु इन (१३ गुणों) में स्त्री का सौभाग्ययोग एवं वर का दीर्घायुयोग देखना आवश्यक है।

(घ) किसी के मत में भकूट-नाड़ी इन दोनों की बनने पर विवाह कर लेना चाहिए—

'एकाधिपत्ये समसप्तके वा लाभे तृतीये दशमे चतुर्थे।
नाडीवियोगे गणनाप्रभावं न चिन्तयेदुद्वहनादिकाले ॥'

इस सिद्धान्त को वंगदेशीय विद्वान् मान्यता देते हैं।

इस प्रकार राशि-मेलापक में गुणैक्य का और ग्रह-मेलापक में (६।७ में कथित दौर्भाग्यादि विचार करके) ग्रहस्थिति का विवेचन करके कन्या की अपेक्षा वर के ग्रह प्रबल हों तो विवाह-सम्बन्ध दाम्पत्य जीवन को सुखमय, आरोग्यताप्रद एवं धन-संपत्ति से समृद्ध बनाने वाला होता है। २१वें श्लोक में भी इसका उल्लेख है—

सामने के चक्र में यदि वर और कन्या का जन्म आर्द्रा के ३ चरण में, हस्त के ३ चरण तथा उत्तराभाद्रपदा के ४ चरण में हो तो क्रम में ङ, ण, ञ अक्षर नाम के आयेंगे, जिनसे नाम नहीं बन पाता। यदि नाक्षत्रिक नाम रखना ही हो तो विवेचन के साथ ङ के स्थान ग मान कर गदाधर, गंगा इत्यादि नाम रखने चाहिए। ण के स्थान में उसी वर्ग का तीसरा अक्षर ड मानकर डकारादि नाम रखने चाहिए। एवं ञ के स्थान में उसी वर्ग का तीसरा अक्षर जकारादि जगन्नाथ, जानकी आदि रखने चाहिए। किन्तु राशि-मेलापक ङ, ण, ञ से ही मिलाना चाहिए—

'न दृष्टा ङ-ञ-णा वर्णा नामादौ सन्ति ते नहि।
चेद् भवन्ति तदा ज्ञेया ग-ज-डास्ते यथाक्रमम् ॥'

श-स, व-ब, अ-आ, इ-ई, उ-ऊ, ए-ऐ, ओ-औ में भेद नहीं माना जाता।

यदि जन्मनाम का ज्ञान न हो तो नाम से ही गणना देखी जाती है।

एक का जन्मनाम दूसरे के पुकारने के नाम से गणना देखना शास्त्रविरुद्ध है—

'अज्ञातजन्मनां नृणां नामभे परिकल्पना।
तेनैव चिन्तयेत् सर्वं राशिकूटादि जन्मवत् ॥
जन्मभं जन्मधिष्ण्येन नामधिष्ण्येन नामभम्।
व्यत्ययेन यदा योज्यं दम्पत्योर्निधनप्रदम् ॥' ३६ ॥

अथ प्राच्यसम्मतं वर्गकूटमार्ययाऽऽह—

अकचटतपयशवर्गाः खगेशमार्जारसिंहशुनाम् ।
सर्पाऽऽखुमृगावीनां निजपञ्चमवैरिणामष्टौ ॥ ३७ ॥

अकचटेति । नामकर्मप्रकरणे चूचेचोलापदेष्वाद्य इत्यज्हलरूपाः सर्वे वर्णा अस्माभिरभिहिताः । तत्राज्रूपोऽवर्गः कुचुटुतुपु इति पञ्चवर्गाः, एको यवर्गः, अन्यः शवर्गः, एवमष्टौ वर्गाः । तत्र अवर्गः खगेशस्य गरुडस्य, कवर्गो मार्जारस्य, चवर्गः सिंहस्य, टवर्गः शुनः कुक्कुरस्य, तवर्गः सर्पस्य, पवर्गः आखोर्मूषकस्य, यवर्गः मृगस्य, शवर्गो मेषस्य । अत्र निजात्स्वस्मात्पञ्चमा वैरिणो येषां ते तथोक्ताः । गरुडसर्पयोः, मार्जारमूषकयोः सिंहमृगयोः, श्वमेषयोः परस्परं महावैरमित्यर्थः । अत्र स्त्रीपुंसयोर्नक्षत्रद्वयं भक्ष्यभक्षकवर्गे चेत् भवेत्तदा न शुभम् । यदा त्वेकवर्गे उदासीनवर्गे वा स्यात्तदा शुभमेव । एवञ्च स्वामिसेवकयोरपि विचार्यम् ।

उक्तञ्च ज्योतिर्निबन्धे—

'वर्गेशास्तार्क्ष्यमार्जारसिंहश्वव्यालमूषकाः ।
मृगश्च शशकस्तत्र स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुः ॥ ३७ ॥

हिन्दी—अवर्ग (अ आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ अं) का स्वामी गरुड, कवर्ग (क ख ग घ ङ) का स्वामी मार्जार, चवर्ग (च छ ज झ ञ) का स्वामी सिंह, टवर्ग (ट ठ ड ढ ण) का स्वामी श्वा (कुत्ता), तवर्ग (त थ द ध न) का स्वामी सर्प, पवर्ग (प फ ब भ म) का स्वामी मूषक, य र ल व (अन्तःस्थ वर्णों) का स्वामी मृग और श ष स ह (ऊष्म वर्णों) का स्वामी भेडा होता है । एवं वर्ग से पाँचवाँ वर्ग शत्रु होता है ।

यह वर्ग-विचार वर-वधू, दो मनुष्यों की मैत्री, स्वामि-सेवक, गृह-गृहेश और ग्राम-नगर-निवासी में करना चाहिए ॥ ३७ ॥

अथेन्द्रवज्रया पूर्वमध्यापरभागयोगीनि भान्याऽऽह—

पौष्णेशशाक्राद्रससूर्यनन्दाः पूर्वार्द्धमध्याऽपरभागयुग्मम् ।
भर्ता प्रियः प्राग्युजि भे स्त्रियाः स्यान्मध्ये द्वयोः प्रेम परे प्रिया स्त्री ॥ ३८ ॥

पौष्णेशेति । पौष्णाद्रेवत्याः षड्भं भानि जात्याभिप्रायमेकवचनम् । पूर्वार्द्धयोगीनि ज्ञेयानि । आर्द्रादिद्वादशमध्यभागयोगीनि ज्ञेयानि । ज्येष्ठादीनि नव अपरभागयोगीनि ज्ञेयानि । फलमाह भर्त्ता प्रिय इति । अयं भावः । राज्ञामन्तःपुरस्थस्त्रीसमागमे गणिकादिसमागमे वा पूर्वार्द्धे युजि नक्षत्रे सति स्त्रीणां भर्त्ता प्रियः । मध्यभागयुजि भे परस्परं प्रीतिर्भवेत् । परे परभागयुजि भे स्त्री नृणां प्रिया भवेदिति । एवं वधूवरयोर्नवसमागमेऽपि ज्ञेयमिति रत्नमालाटीकायां महादेवेनोक्तम् ॥ ३८ ॥

हिन्दी—रेवती से ६ नक्षत्र (रेवती, अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी एवं मृगशिरा) प्रथम भाग, आर्द्रा से १२ (आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा तथा अनुराधा) नक्षत्र मध्यभाग और ज्येष्ठा से ९ नक्षत्र (ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वाभाद्रपदा एवं उत्तराभाद्रपदा) उत्तरभाग के हैं ।

प्रथम भाग के नक्षत्रों में वर-वधू दोनों का नक्षत्र पड़े तो स्त्री को स्वामी प्रिय होता है। मध्य भाग में दोनों का नक्षत्र हो तो वर-वधू दोनों आपस में बहुत प्रेम करते हैं और अपर भाग में दोनों का नक्षत्र हो तो पति अपनी पत्नी से अधिक प्रेम करता है। इसके विपरीत दोनों में प्रेम का अभाव रहता है, परिणामस्वरूप कुटुम्ब-कलह एवं दारिद्र्य का निवास रहता है ॥ ३८ ॥

अथ विवाहे एवं मासशुद्धिं दम्पत्योरानुकूल्यशुद्धिं चोक्त्वेदानीं सूक्ष्मं निर्दोषं दिनलग्नविचारं वक्ष्यति। तत्रैकविंशतिः सर्वसम्मता दोषा नारदेन परिगणिताः—

'एकविंशतिदोषाणां नामरूपफलानि च। पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः ॥
पञ्चाङ्गशुद्धिरहितो दोषस्त्वाद्यः प्रकीर्त्तितः। उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीयः सूर्यसङ्क्रमः ॥
तृतीयः पापषड्वर्गो भृगुः षष्ठः कुजोऽष्टमः। गण्डान्तं कर्त्तरीरिष्फषडष्टेन्दुश्च सङ्ग्रहः ॥
दम्पत्योरष्टमं लग्नं राशिर्विषघटी तथा। दुर्मुहूर्त्तो वारदोषः खार्जूरिकसमाङ्घ्रिभम् ॥
ग्रहणोत्पातभं क्रूरविद्धर्क्षं क्रूरसंयुतम्। कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशतिः ॥' इति।

अन्यैस्तु दश दोषा उक्ताः—

'वेधश्च लत्ता च तथा च पातः खार्जूरयोगो दशयोगचक्रम्।
युतिश्च जामित्रमुपग्रहाश्च बाणाख्यवज्रौ दश चैव दोषाः ॥'

इति व्यवहारोच्चयेऽभिधानात्। दुर्मुहूर्त्तो 'रवावर्यमा' इत्यादिः। वारदोषः कुलिकादिः। क्रूरसंयुतमित्यस्योपलक्षणत्वादकालवृष्टिना कोऽपि दोषो गृह्यते। यदाह वसिष्ठः—'पञ्चाङ्गशुद्धिरहिताश्चोत्पाताऽकालवृष्टिजाः।' इति।

एतद्दोषाणां फलानि

एषां दोषाणां कर्मविशेषे फलमाह वसिष्ठ एव—

'एकविंशन्महादोषास्त्वेते ब्रह्ममुखोदिताः। कदाचिन्नैव सीदन्ति गुणानां कोटिकोटिभिः ॥
तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम्। विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतबन्धने ॥
ग्रामनाशः प्रतिष्ठायां सीमन्ते गर्भनाशनम्। नवान्नभोजने मृत्युः कृषौ तत्फलनाशम् ॥
कर्त्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम्। यात्रायां कर्तृनाशः स्याद्युद्धयाने विशेषतः ॥
लभते सुमहत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्मभिः ॥' इति।

षड्वर्गस्वरूपाणि

ग्रन्थकर्त्रा तु दोषलक्षणस्य वक्तव्यत्वात्पृथग्दोषनामानि नोक्तानि। तत्र पञ्चाङ्गदोषदुर्मुहूर्त्तवारदोषग्रहणोत्पातनक्षत्रदोषा आद्ये शुभाशुभप्रकरणे निरूपिता एवेति पुनर्नोच्यन्ते। दुर्मुहूर्त्तवारदोषयोः पुनरभिधाने प्रयोजनं तत्रैव वयं वक्ष्यामः। अतोऽन्यान् दोषान्सलक्षणान्विवक्षुरादौ व्याख्यानिरपेक्षत्वेन सुगमं षड्वर्गदोषमाह—कुजशुक्रेत्यादिचतुर्भिः पद्यैः। तत्र गृहनवांशस्वामिनः आदिमेन मञ्जुभाषिणीवृत्तेनाह—

कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्यचन्द्रजाः कविभौमजीवशनिसौरयो गुरुः।
इह राशिपाः क्रियमृगास्यतौलिकेन्दुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः ॥ ३९ ॥

कुजेति । अत्र लग्नादीनां लक्षणं नारदेनोक्तम्—

'त्रिशद्भागात्मकं लग्नं होरा तस्यार्द्धमुच्यते ।
लग्नत्रिभागो द्रेष्काणो नवमांशो नवांशकः ॥
द्वादशांशो द्वादशांशस्त्रिशांशस्त्रिशदंशकः ।
षड्वर्गाः कथिता ह्येते तेषामीशा इमे स्मृताः ॥' इति ।

तेषां स्वामिनः

तत्रैते भौमशुक्रबुधचन्द्रसूर्यबुधशुक्रभौमगुरुशनिगुरवः क्रमेणेह षड्वर्गे राशिपा मेषादिराशीनां स्वामिनः ।

नवांशैरंशलग्नानां विभागो राशीशाश्च

क्रियेति । क्रियो मेषः, मृगास्यं मकरः, तौलिकं तुला, इन्दुभं कर्कः, एभ्यो राशिभ्यो द्वादशस्वपि राशिषु नवांशविधिर्बुधैरुच्यते । मेषे मेषादेव, वृषे मकरादेव, मिथुने तुलातः, कर्के कर्कादेव । एवं सिंहेऽपि मेषादेव । एवं कन्यादिष्वपि राशिषु मकरादित एव । एवमेव धनुरादिष्वपीत्यर्थः । यदाह नारदः—

'सिंहस्याधिपतिर्भानुश्चन्द्रः कर्कटकेश्वरः । मेषवृश्चिकयोर्भौमः कन्यामिथुनयोर्बुधः ॥
धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रो वृषतुलेश्वरः । शनिर्मकरकुम्भेश इत्येते राशिनायकाः ॥' इति ।
'नवमांशा मेषसिंहचापमेषादयः क्रमात् । क्रमाद् गोमृगकन्यासु ज्ञेयाः स्युर्मकरादयः ॥
तुलामिथुनकुम्भेषु स्युः क्रमेण तुलादयः ।
अलिकर्कटमीनेषु क्रमात् स्युः कर्कटादयः ॥' इति ॥ ३९ ॥

हिन्दी—मंगल, शुक्र, बुध, चन्द्रमा, सूर्य, बुध, शुक्र, भौम, गुरु, शनि, शनि और बृहस्पति—ये ग्रह क्रम से मेष, वृष आदि १२ राशियों के स्वामी होते हैं ।

राशि-स्वामीबोधक सारणी

राशि	मेष	वृष	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनु	मकर	कुम्भ	मीन
स्वामी	भौम	शुक्र	बुध	चन्द्र	सूर्य	बुध	शुक्र	भौम	गुरु	शनि	शनि	गुरु

मेष, मकर, तुला और कर्क से मेषादि राशियों में क्रम से नवांश जानने की विधि पण्डितों ने कही है । यथा–मेष राशि में मेष से धनु राशि तक के ९ नवमांश, वृष राशि में मकर से कन्या तक के ९ नवमांश, मिथुन राशि में तुला से मिथुन तक के ९ नवमांश, कर्क राशि में कर्क से मीन-पर्यन्त ९ नवमांश होते हैं । फिर सिंह से आगे सब राशियों में इसी प्रकार गिनना चाहिए ।

अर्थात् मेष, सिंह, धनु राशियों में—मेष से धनु तक ९ नवमांश; वृष, कन्या, मकर राशियों में—मकर से कन्या तक ९ नवमांश; मिथुन, तुला, कुम्भ राशियों में—तुला से मिथुन तक ९ नवमांश और कर्क, वृश्चिक, मीन राशियों में—कर्क से मीन तक ९ नवमांश होते हैं ।

प्रत्येक राशि में ३० अंश होते हैं । नवमांश नवें भाग को कहते हैं । इसलिये ३०° का नवम भाग= $\frac{३०^\circ}{९}$ =३०°।२०' का होता है अर्थात् प्रत्येक राशि में ३°।२०' का प्रत्येक नवांश होता है । स्पष्ट रूप से जानकारी के लिये दो प्रकार की नवांश-सारणी देखनी चाहिए ।

इस सारणी से सिद्ध है कि चर राशियों में चर से, स्थिर राशियों में उससे नवम राशि से और द्विस्वभाव राशियों में उससे ५वीं राशि से नवमांश प्रारम्भ होता है—

'चरे स्वस्मात् स्थिरे स्वाङ्काद् द्वन्द्वे तत्पञ्चमादितः ।
नवमांशा बुधैः प्रोक्ता होराविद्भिः पुरातनैः ॥'

१—नवांशसारणी												नवांश	२—नवांशसारणी			
मेष	वृष	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चि.	धनु	मकर	कुम्भ	मीन	अंशकाल	मे.सिं.ध.	वृ.कं.म.	मि.तु.कुं.	क.वृश्चि.मी.
मेष	मकर	तुला	कर्क	मेष	मकर	तुला	कर्क	मेष	मकर	तुला	कर्क	३।२०	१ मं.	१० श.	७ शु.	४ चं.
वृष	कुम्भ	वृश्चि.	सिंह	वृष	कुम्भ	वृश्चि.	सिंह	वृष	कुम्भ	वृश्चि.	सिंह	६।४०	२ शु.	११ श.	८ मं.	५ सू.
मिथुन	मीन	धनु.	कन्या	मिथु.	मीन	धनु.	कन्या	मिथुन	मीन	धनु.	कन्या	१०।०	३ बु.	१२ बृ.	९ बृ.	६ बु.
कर्क	मेष	मकर	तुला	कर्क	मेष	मकर	तुला	कर्क	मेष	मकर	तुला	१३।२०	४ चं.	१ मं.	१० श.	७ शु.
सिंह	वृष	कुम्भ	वृश्चि.	सिंह	वृष	कुम्भ	वृश्चि.	सिंह	वृष	कुम्भ	वृश्चि.	१६।४०	५ सूर्य	२ शु.	११ श.	८ मं.
कन्या	मिथु.	मीन	धनु.	कन्या	मिथुन	मीन	धनु.	कन्या	मिथुन	मीन	धनु.	२०।०	६ बु.	३ बु.	१२ बृ.	९ बृ.
तुला	कर्क	मेष	मकर	तुला	कर्क	मेष	मकर	तुला	कर्क	मेष	मकर	२३।२०	७ शु.	४ चं.	१ मं.	११ श.
वृश्चिक	सिंह	वृष	कुम्भ	वृश्चि.	सिंह	वृष	कुम्भ	वृश्चि.	सिंह	वृष	कुम्भ	२६।४०	८ मं.	५ सू.	२ शु.	११ श.
धनु.	कन्या	मिथु.	मीन	धनु.	कन्या	मिथुन	मीन	धनु.	कन्या	मिथुन	मीन	३०।०	९ बृ.	६ बु.	३ बु.	१२ बृ.
चर	स्थिर	द्विस्वभाव	चर	स्थिर	द्विस्वभाव	चर	स्थिर	द्विस्वभाव	चर	स्थिर	द्विस्वभाव					

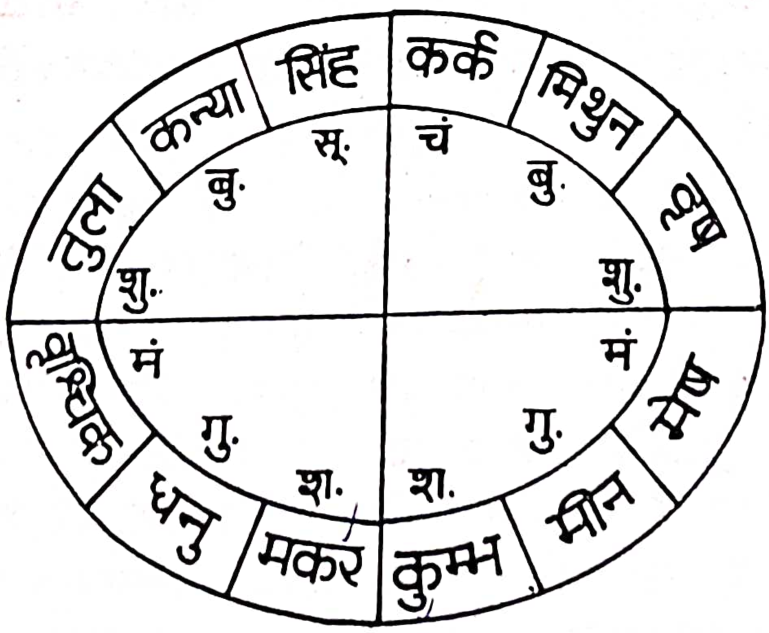
विशेष—श्री वाराहमिहिराचार्य ने अपने बृहज्जातक नामक ग्रन्थ में सूर्य-चन्द्र को राजा, मंगल को सेनापति, बुध को कुमार, गुरु-शुक्र को सचिव और शनि को प्रेष्य (सेवक) कहा है—

'राजानौ रविशीतगू क्षितिसुतो नेता कुमारो बुधः ।
सूरिर्दानवपूजितश्च सचिवौ प्रेष्यः सहस्रांशुजः ॥'

इसके अनुसार राजा के पास अधिक और सेवकादिकों के पास कम सामग्री होनी चाहिए। यहाँ सूर्य और चन्द्र का १–१ राशि पर तथा भौमादि ग्रहों का २–२ राशियों पर अधिकार क्यों हो गया ? इस प्रश्न के उत्तर में श्रीगुणाकर दैवज्ञ ने अपने 'होरा मकरन्द' नामक पुस्तक में लिखा है—

'सिंहादिचक्रार्धविभुर्विवस्वान् कर्क्यादितः शीतरुचिर्विलोमात् ।
ओजस्विनः सूर्यग्रहेषु खेटाश्चन्द्रेषु जाता मृदवो भवन्ति ॥
कण्ठीरवं विक्रमितां विलोक्य स्वीयं पदं तत्र चकार सूर्यः ।
शैत्याद् तदासन्नतया कुलीरे निजं बबन्धालय मेणलक्ष्मा ॥
अन्ये ग्रहा गृहयियाचिषया क्रमेण तिग्मांशु-शीतमहसोः सदनं समीयुः ।
प्राप्तक्रमेण ददतुर्भवनानि तौ तु तारा ग्रहा द्विभवनास्तत एव जाताः ॥' (१।१३-१५)

राजा होने के कारण सूर्य चक्रार्ध (सिंह से ६ राशियों) के स्वामी और चन्द्रमा दूसरे चक्रार्ध (कर्क से उलटे ६ राशियों) के स्वामी हैं। सूर्य ओजस्वि तथा चन्द्रमा कोमल राशियों के स्वामी हैं। अतः अन्य ग्रह सूर्य के राशियों में रहने पर तेजस्वी और चन्द्रमा के भाग में स्थित रहने पर कोमल होते हैं। सूर्य ने अपने अनुरूप पराक्रमी सिंह राशि पर अपना स्थान निश्चित किया। उसके पास ही अपने स्वभाव के अनुरूप शीतरश्मि चन्द्रमा ने कर्क राशि पर अपना घर निश्चित कर लिया। अन्य ग्रह गृहयाचना की अभिलाषा लेकर सूर्य और चन्द्रमा के घर गये। उन दोनों से १-१ घर प्राप्त करके २-२ घर के स्वामी हो गये। पहले कुमार (बुध) को सूर्य ने कन्या और चन्द्र ने मिथुन दिया। फिर क्रम से शुक्र, मंगल, गुरु और शनि राजा के पास गये और सूर्य तथा चन्द्र से क्रमोत्क्रम से १-१ राशि प्राप्त करके २-२ राशियों के स्वामी हो गये। स्पष्टता के लिये चक्र देखिये—

अथ होराविधिं गायत्रीच्छन्दोभेदेन शशिवदनावृत्तेनाह—

समगृहमध्ये शशिरविहोरा ।
विषमभमध्ये रविशशिनोः सा ॥ ४० ॥

समगृहेति । पञ्चदशभागात्मिकैका होरा समराशिमध्ये प्रथमा चन्द्रस्यापरा सूर्यस्य । विषमराशिमध्ये प्रथमा रवेरपरा चन्द्रस्येत्यर्थः । 'होरार्केन्द्वोरोजराशौ समभे चन्द्रसूर्ययोः' इति नारदोक्तेः ॥ ४० ॥

हिन्दी—प्रत्येक राशियों में १५।१५ अंश की दो होराएँ होती है । सम (वृष, कर्क, कन्या, वृश्चिक, मकर और मीन) राशियों में १५° तक पहली होरा चन्द्रमा की, १६° से ३०° दूसरी होरा सूर्य की होती है एवं विषम (मेष, मिथुन, सिंह, तुला, धनु कुम्भ) राशियों में १° से १५° तक पहली होरा सूर्य की, उसके बाद १६° से ३०° तक दूसरी होरा चन्द्रमा की होती है ।

होरासारणी

राशि / अंश	वृष, कर्क, कन्या, वृश्चिक, मकर, मीन	मेष, मिथुन, सिंह, तुला, धनु, कुम्भ,
१°—१५°	चन्द्रमा की	सूर्य की
१६°—३०°	सूर्य की	चन्द्रमा की

कतिपय व्यक्तियों ने नारदादि मुनियों, वराह, वल्लाल, गुणाकर, श्रीपति, केशव, नारायण-भट्ट, गणेश, राम, ढुण्ढिराज, गोविन्द, कालिदास आदि ऋषिवत्पूज्य विद्वानों एवं ज्योतिर्निबन्ध, वृहद्दैवज्ञरञ्जन, होरारत्न इत्यादि प्रामाणिक निबन्धों से प्रतिपादित होरा को षड्वर्ग, सप्तवर्ग या दशवर्ग आदि वर्गों के साधन में अनुपयोगी और अशुद्ध सिद्ध करने का भगीरथ प्रयत्न किया है और "ऋषि-प्रणीत पद्धति को भूल जाने की" चर्चा करते हुए "कौन-सी आर्ष-पद्धति भूल गई" इसको न लिखते हुए अपनी एक नई पद्धति से होरानयन करना आरम्भ किया है, जो निराधार एवं शास्त्रविरुद्ध है । विद्वान् उस पर विचार करें ॥ ४० ॥

अथ त्रिंशांशद्रेष्काणान् वसन्ततिलकयाऽऽह—

शुक्रज्ञजीवशनिभूतनयस्य बाणशैलाष्टपञ्चविशिखाः समराशिमध्ये ।
त्रिंशांशको विषमभे विपरीतमस्माद् द्रेष्काणकाः प्रथमपञ्चनवाधिपानाम् ॥४१॥

शुक्रज्ञेति । समराशिमध्ये क्रमेण प्रथमतः पञ्चानामंशानां शुक्रः स्वामी, ततः शैलानां सप्तानां ज्ञो बुधः, ततोऽष्टानां जीवो गुरुः, ततः पञ्चानां शनिः, ततो विशिखा बाणाः पञ्च, तेषां भूतनयो भौमः । शुक्रज्ञेत्यादिसमाहारद्वन्द्वः । विषमभे तु अस्मात् समराशेर्विपरीतं ज्ञेयम् । यथा प्रथमतः पञ्चानां भौमः, ततः पञ्चानां शनिः, ततोऽष्टानां गुरुः, ततः सप्तानां बुधः, ततः पञ्चानां शुक्रः इत्यर्थः । अयमेव त्रिंशांशकसञ्ज्ञ इति । यदाह नारदः—'कुजार्कीज्यज्ञशुक्राणां बाणेष्वष्टाद्रिमार्गणाः । भागाः स्युर्विषमे ते तु समराशौ विपर्ययात् ॥' इति । अत्र केचिदाहुः—तुर्विशेषे । तु शब्दो हि प्रथमाबहु-वचनान्तः । ततः प्रथमान्तसामानाधिकरण्यानुरोधादानन्तर्याच्च बाणादिका भागा एव परामृश्यन्ते न स्वामिनः । अनानन्तर्याद्भिन्नविभक्तिकत्वाच्च । तथासत्ययमर्थः । समराशौ तु विशेषः । ते बाणादिका भागा विपर्ययाद् व्यत्यस्तस्थितानामेव कुजादीनां ज्ञेयाः । यथा प्रथमतः पञ्चानामंशानां स्वामी भौमः, ततः सप्तानां शनिः, ततोऽष्टानां गुरुः, ततः पञ्चानां बुधः, ततः पञ्चानां शुक्र इति । मूलेऽप्येवमेव वक्तुमुचितम् ।

तत्कस्य हेतोर्द्वयोरपि वैपरीत्यम् । उच्यते—अव्ययानामनेकार्थत्वात्तुशब्दस्य समुच्चयार्थत्वाङ्गीकरणात्कुजादयोऽपि समुच्चीयन्ते । तथा सति बाणादिका भागाः कुजादिकाः स्वामिनोऽपि विपर्यस्ता ज्ञेया इत्यर्थः । अत्रार्थे प्रमाणं श्रुतिकीर्तिवचनं यथा—

'पञ्चाथ पञ्च चाष्टौ सप्त च पञ्चैव चोजभवनेषु ।
धरणिसुतमन्दसुरगुरुबुधशुक्राणां क्रमेणांशाः ॥
पञ्चैव सप्त चाष्टौ पञ्चपञ्चाथ युग्मभवनेषु ।
भागा भार्गवशशिसुतसुरेज्यशनिभूमिपुत्राणाम् ॥' इति ।

अत एव वराहेणापि—

'युजि तु ते विपर्यस्ताः' इत्यत्र तुशब्दः प्रयुक्तः । यदि नायमर्थोऽभिप्रेतः स्यात्तदा न केऽपि तुशब्दं प्रयुञ्जीरन्निति सर्वं निरवद्यम् ।

द्रेष्काणका इति । अत्र प्रमाणं—दशांशाः द्वादशसु राशिषु प्रथमो द्रेष्काणः प्रथमस्य स्वराश्यधीशस्य द्वितीयो द्रेष्काणः स्वराशितः पञ्चमराशीश्वरस्य तृतीयः स्वराशितो नवमराशीश्वरस्य । यथा वृषे प्रथमो द्रेष्काणो वृषाधीशशुक्रस्य, द्वितीयः कन्याधीशबुधस्य, तृतीयो मकराधीशशनेरित्यर्थः । 'स्युर्द्रेष्काणा लग्नपञ्चनवराशीश्वराः क्रमात्' इति नारदोक्तेः ॥ ४१ ॥

हिन्दी—सम (वृष, कर्क, कन्या, वृश्चिक, मकर, मीन) राशियों में पहले ५ अंश तक शुक्र का, उसके बाद ७ अंश बुध का, उसके अनन्तर ८ अंश बृहस्पति का, फिर ५ अंश शनि का, उसके पश्चात् ५ अंश मंगल का त्रिंशांश होता है। विषम (मेष, मिथुन, सिंह, तुला, धनु, कुम्भ) राशियों में इसके विपरीत अर्थात् पहले ५ अंश मंगल का, फिर ५ अंश शनि का, फिर ८ अंश बृहस्पति का, फिर ७ अंश बुध का, उसके अनन्तर ५ अंश शुक्र का त्रिंशांश होता है।

प्रत्येक राशि में १०-१० अंश का १-१ द्रेष्काण माना गया है। एक राशि में ३। द्रेष्काण होते हैं। जिस राशि (लग्न) में द्रेष्काण देखना हो प्रथम १० अंश तक उसी राशि का द्रेष्काण, उसके अनन्तर ११–२० अंश तक उससे पाँचवीं राशि का दूसरा द्रेष्काण, उसके बाद ३० अंश तक उससे नवीं राशि का द्रेष्काण होता है। सर्वत्र राशिस्वामी ही द्रेष्काणस्वामी होते हैं ॥ ४१ ॥

त्रिंशांश सारणी

मेष, मिथुन, सिंह, तुला, धनु, कुम्भ	वृष, कर्क, कन्या, वृश्चिक, मकर, मीन
५° मंगल (५° मेष) १–५	५° शुक्र (५° वृष) १–५
५° शनि (५° कुम्भ) ६–१०	७° बुध (७° कन्या) ६–१२
८° गुरु (८° धनु) ११–१८	८° गुरु (८° मीन) १३–२०
७° बुध (७° मिथुन) १९–२५	५° शनि (५° मकर) २१–२५
५° शुक्र (५° तुला) २६–३०	५° मंगल (५° वृश्चिक) २६–३०

द्रेष्काणवोधक सारणी

राशि	मेष	वृष	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनु	नकर	कुम्भ	मीन
प्र० १°–१०°	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२बृ.
द्वि. ११°-२०°	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.
तृ. २१°-३०°	९ बृ.	१०श.	११ श.	१२बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.

अथ द्वादशांशं षड्वर्गोपसंहारं सफलं वसन्ततिलकयाऽऽह—

स्याद् द्वादशांश इह राशित एव गेहं होराऽथ दृक्कनवमांशकसूर्यभागाः ।
त्रिंशांशकश्च षडिमे कथितास्तु वर्गाः सौम्यैः शुभं भवति चाशुभमेव पापैः ॥४२॥

स्यादिति । इह षड्वर्गे द्वादशांशः सार्द्धमंशद्वयं तत्स्वराशित एवेष्टांशान्तं गणितं सद्यस्तद्राशिस्वामी स द्वादशांशेश्वरः । 'आरभ्य लग्नराशेस्तु द्वादशांशेश्वरः क्रमात्' इति नारदोक्तेः । अन्यच्चरणत्रयं स्पष्टतरम् । तदुक्तं वसिष्ठेन—

'लग्नं तदर्द्धं च ततस्त्रिभागो नवांशकश्च द्विदशांशकश्च ।
त्रिंशांशकश्चेति हि वर्गषट्कं शुभं शुभव्योमचराधिपत्यम् ॥
यः पापषड्वर्गभवो हि दोषः पश्चाङ्गसौम्यग्रहलग्नजातम् ।
गुणौघमम्भोधिममोघबाणः शुष्यत्यशेषं खलु राघवस्य ॥' इति ।

तस्मात् सौम्यपापग्रहषड्वर्गसाङ्कर्ये सति सौम्यषड्वर्गस्त्रिभ्योऽधिकश्चेच्छुभः त्रिभ्यो हीनश्चेदशुभ इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

हिन्दी—एक राशि (३०°) के १२वें भाग $\frac{३०}{१२}$=२°।३०' को द्वादशांश माना गया है। प्रत्येक राशि (लग्न) में राशि से द्वादशांश गिना जाता है। यथा–मेष में पहला मेष का, दूसरा वृष, तीसरा मिथुन, चौथा कर्क, पाँचवाँ सिंह, छठा कुम्भ, सातवाँ तुला, आठवाँ वृश्चिक, नवाँ धनु, दसवाँ मकर, ग्यारहवाँ कुम्भ और बारहवाँ मीन का द्वादशांश होता है। एवं वृष में पहला वृष का, दूसरा मिथुन का, चौथा सिंह का···इत्यादि; मिथुन में प्रथम मिथुन का, दूसरा कर्क का······इत्यादि एवं इसी प्रकार कर्कादि राशियों का भी समझना चाहिए।

इस तरह राशि, होरा, द्रेष्काण, नवांश, द्वादशांश और त्रिंशांश ये षड्वर्ग कहे गये हैं। शुभग्रहों का वर्ग शुभ फल और पापग्रहों का वर्ग अशुभ फल देने वाला होता है। अतः शुभ कार्यों में शुभग्रहों का वर्गैक्य अधिक हो तो उत्तम है ॥ ४२ ॥

विशेष—षड्वर्गज्ञानविधिः । यथा स्पष्टार्कः ३।०।७४।० ।

(क) सूर्य कर्क राशि में है, अतः चन्द्रमा की राशि हुई।

(ख) कर्क राशि के प्रथम होरा में होने से चन्द्र की होरा हुई।

(ग) कर्क राशि के पहले द्रेष्काण में है, अतः चन्द्रमा का द्रेष्काण हुआ।

(घ) कर्क राशि में कर्क से ही नवांश आरम्भ होता है, अतः चन्द्रमा का नवांश हुआ।

(ङ) द्वादशांश भी कर्क में कर्क ही से आरम्भ होता है, अतः चन्द्रमा के द्वादशांश में सूर्य हुआ।

द्वादशांश-बोधक सारणी

राशि	मेष	वृष	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनु	मकर	कुम्भ	मीन
२।३०	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२ बृ.
५।०	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२ बृ.	१ मं
७।३०	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२ बृ.	१ मं.	२ शु
१०।०	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२ बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.
१२।३०	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२ बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.
१५।०	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२ बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.
१७।३०	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२ बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.
२०।०	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२ बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.
२२।३०	९ बृ.	१० श.	११ श.	१२ बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं
२५।०	१० श.	११ श.	१२ बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.
२७।३०	११ श.	१२ गु.	१ मं	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.
३०।०	१२ बृ.	१ मं.	२ शु.	३ बु.	४ चं.	५ सू.	६ बु.	७ शु.	८ मं.	९ बृ.	१० श.	११ श

(च) समराशि में पहला त्रिंशांश ५ अंश तक शुक्र का होता है, अतः सूर्य शुक्र के त्रिंशांश में हुआ। इस प्रकार सूर्य सभी शुभ ग्रह के वर्ग में होने से सर्वोत्तम हुआ। एवं सभी ग्रहों को स्पष्ट कर के षड्वर्ग बना लेना चाहिए। जो ग्रह अधिक शुभ वर्ग में रहता है वह उत्तम फल देता है। पापग्रह का वर्ग अधिक हो तो अशुभ फल होता है।

अथ गण्डान्तदोषं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ज्येष्ठापौष्णभसार्पभान्त्यघटिकायुग्मं च मूलाश्विनी-
पित्र्यादौ घटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गण्डान्तकम्।
कर्काल्यण्डजभान्ततोऽर्धघटिका सिंहाश्वमेषादिगा
पूर्णान्ते घटिकात्मकं त्वशुभदं नन्दातिथेश्चादिमम्॥ ४३॥

ज्येष्ठेति। गण्डान्तं नाम सन्धिविशेषः। स चानेकविधः—नक्षत्रसन्धिस्तिथिसन्धिर्लग्नसन्धिस्तथा योगसन्धिः करणसन्धिः वर्षसन्धिरयनसन्धिर्ऋतुसन्धिर्मासस्सन्धिः पक्षसन्धिर्दिनसन्धी रात्रिसन्धिर्मध्याह्नसन्धिः प्रातःसन्धिः सायंसन्धिर्निशीथसन्धिश्च। तत्र तिथिनक्षत्रलग्नविशेषाणां यः सन्धिर्नियतकालः स गण्डान्तसंज्ञः। अन्येषां तु सन्धिनियतकालसन्धिशब्दवाच्य एव।

नक्षत्रगण्डान्तदोषस्तत्फलानि च

तत्रादौ नक्षत्रगण्डान्तमुच्यते। ज्येष्ठा प्रसिद्धा, पौष्णभं रेवती, सार्पभमाश्लेषा, एषामन्ते घटिकाद्वयम्। तथा मूलाश्विन्यौ प्रसिद्धे, पित्र्यं पितरो देवतास्येति पित्र्यं

मघा, 'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति यत्। एषामादौ घटिकाद्वयं च गण्डान्तं नाम। यथा रेवत्यश्विन्योराश्लेषामघयोर्ज्येष्ठामूलयोरन्तरालवर्तिघटीचतुष्टयं नक्षत्रगण्डान्तमशुभदमित्युत्तरार्द्धेनान्वयः। तदुक्तं रत्नमालायाम्—

'पौष्णाश्विन्योः सार्पपित्र्यर्क्षयोश्च यच्च ज्येष्ठामूलयोरन्तरालम्।
तद्गण्डान्तं स्याच्चतुर्नाडिकं हि यात्राजन्मोद्वाहकालेष्वनिष्टम्॥' इति।

यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

'यदन्तरालं पितृसार्पयोश्च मूलेन्द्रयोराश्विनपौष्णयोश्च।
भसन्धिगण्डान्तमिति त्रयं तद्यामप्रमाणं शुभकर्महन्तृ॥' इति।

यामः प्रहरः। नक्षत्रभोगस्येति शेषः। नारदोऽपि—

'सार्पे न पौष्णधिष्ण्यान्ते षोडशांशा भसन्धयः।
तदग्रभेष्वाद्यजाताः पापा गण्डान्तसंज्ञकाः॥
उग्रं सन्धित्रितयजं गण्डान्तत्रितयं महत्।
मृत्युदं जन्मयानादिविवाहस्थापनादिषु॥'

षोडशांशो नक्षत्रभोगस्यार्द्धप्रहर इति यावत्। अद्यजाताः षोडशांशाः, तदेतद्दोषमहत्त्वाल्पत्वसूचनार्थम्। तथा हि चतुर्घटिके नक्षत्रगण्डान्ते महान्दोषस्तदधिके त्वष्टघटिकात्मके मध्यमदोषः। ततोऽप्यधिके चरणावधिके त्वल्पो दोषः। अत एवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते—

'सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्याः पादा भसन्धयः।
तदग्रभेषु सार्द्धांशो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते॥
व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा।
एतद्भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु वर्जयेत्॥' इति।

अर्द्धांशश्चरणार्द्धं प्रहर इत्यर्थः। दीपिकायां च—

'आद्ये मघाचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च।
रेवत्यन्ते चतुर्भागे विवाहः प्राणनाशकः॥' इति।

अथ लग्नगण्डान्तमुच्यते—

कर्केति। कर्कः प्रसिद्धः, अलिर्वृश्चिकः, अण्डजो मीनः 'मीनो वैसारिणोऽण्डजः' इत्यभिधानात्। एषां भानां लग्नानामन्तः, सप्तम्यन्तात्तसिः। अन्तेऽर्द्धघटिका तथा सिंहमेषौ प्रसिद्धौ, अश्वो धनुः, एषां लग्नानामादिभूतार्द्धघटिका गण्डान्तं नाम। तथा कर्कसिंहयोर्वृश्चिकधनुषोर्मीनमेषयोर्वा लग्नयोरन्तर्वर्तिन्येका घटिका लग्नगण्डान्तमशुभमित्यर्थः। यदाह कश्यपः—'सिंहकर्कटयोश्चापकीटयोर्मीनमेषयोः। गण्डान्तमन्तरालं तन्नाडिका निधनप्रदा'॥ इति। यत्तु नारदेनोक्तम्—'कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः। गण्डान्तमन्तरालं स्याद् घटिकार्द्धं मृतिप्रदम्॥' इति। वसिष्ठेनापि—'लग्नान्तरालं घटिकार्द्धमेतत्कुलीरहर्योरलिचापयोश्च। मीनाजयोः सर्वगुणान्निहन्ति लोभो यथा सर्वगुणान्नरस्य॥' इति तद्दोषाधिक्यसूचनार्थम्।

अथ तिथिगण्डान्तमुच्यते—

पूर्णान्त इति। पूर्णाः पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यस्तासामन्ते घटिकैका, तथा नन्दा प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यस्तासामादिभूतैका घटिका तिथिगण्डान्तं नाम। यथा पञ्चमीषष्ठयोर्दशम्येकादश्योः पञ्चदशीप्रतिपदोर्वा तिथ्योरन्तरालवर्तिघटीद्वयं तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः। यदाह नारदः—

'पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं सदा।
गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु ॥' इति।

यत्तु कश्यपेनोक्तम्—

'पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीचतुष्टयम्।
उद्वाहजन्मयानेषु गण्डान्तं निधनप्रदम् ॥' इति।

तद्दोषतारतम्यसूचनार्थम्। एवं गण्डान्तसंज्ञः सन्धिरुक्तः। तत्र तिथिलग्नगण्डान्तपरिहारः शाकल्यसंहितायाम्—

'तथैव तिथिगण्डान्तं नास्तीन्दौ बलशालिनि।
तथैव लग्नगण्डान्तं नास्ति जीवे बलान्विते ॥' इति।

अत्र प्रसङ्गादन्येषामपि सन्धिरुच्यतेऽस्माभिः।

यदाह गुरुः—

'घटिकाद्वयमृक्षान्ते मासान्ते तु दिनत्रयम्।
वर्षान्ते वर्जयेत् पक्षं ग्रहणाद्दिनसप्तकम् ॥' इति।

तिथ्यादिसन्धिमप्याह वसिष्ठः—

'पक्षेऽब्दसन्धिस्त्रिदिनं च माससन्धिस्त्रिनाड्यः खलु सन्ध्ययोश्च।
नाड्यश्चतस्रस्तिथिऋक्षयोगं सन्धिस्तदर्द्धं करणस्य सन्धिः ॥'

सौरचान्द्रसावननाक्षत्राब्देषु त्याज्यदिनानि विवाहे

वर्षेषु विशेषमाह स एव—

'सौराब्दान्ते त्यजेत् पक्षं चान्द्रे तु नवमं त्यजेत्।
सावनान्तेऽष्टमं त्याज्यं नाक्षत्रे पौष्णभात् त्र्यहम् ॥' इति।

अत्रापि विशेषमाह स एव—

'अब्दाः स्युस्त्रिविधा जीवसौरचान्द्राह्वयाः सदा।
तेषामादौ तथा चान्ते त्रिदिनं वर्जयेच्छुभे ॥' इति।

अयञ्च सर्वकार्यसाधारणो निषेधः, अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्तनिषेधस्य वैयर्थ्यापातात्।

गुरुः—

'ऋक्षान्ते पुत्रनाशः स्यान्मासान्ते तु धनक्षयः।
वर्षान्ते वर्गनाशः स्याद् ग्रहणात् सर्वनाशनम् ॥' इति।

सर्वत्रापवादो विवाहे

आवश्यकत्वे तु—'नक्षत्रयोगतिथिसन्धिषु नाडिकैका तिथ्यंष्टविंशतिपलैः सहितोभ-यत्र। कर्कालिमीनतनुसन्धिषु दिक्पलानि त्यक्तानि शेषविवरेषु च पञ्च पञ्च ॥' इति। वासनासिद्धं केशवार्कवाक्यमनुकर्त्तव्यम्। वासना च सिद्धान्तशिरोमणावभिहिता—

'शशितनुविकलाभ्यश्चन्द्रभुक्तेन्दुभान्वोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एवाभिरेव।
पृथगथ गतिगुण्या नाडिकाः सन्धिरासा भतिथिकरणयोगानां फलं तत्र मिश्रम् ॥' इति।

सन्धिफलमप्याह केशवार्कः—

'सन्धौ पुरन्ध्री शुचमेति वन्ध्या मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धिः।
वदन्ति वात्स्या ऋतुना विमूढा निशीथमध्यं दिनसन्धिषूढा ॥' इति।

अर्द्धरात्रमध्यन्दिनसन्धिर्मध्ये निशाह्नोर्घटीत्र्यंशमित्याद्यप्रकरणेऽभिहितः। सन्धि-सन्धिस्तु केशवार्केणोक्तः—

'रवेर्भवेदेकगृहाधिकस्य यदंशवृन्दं खलु सायनस्य।
तदत्र राशिद्वयभागतष्टं स्पष्टं वसन्तादृतवो भवन्ति ॥
तत्सन्धयोऽङ्गाङ्गघटीसमाः स्युर्द्विसङ्गुणाश्चेद्विषुवायनीयाः।
स सन्धिसन्धिः खलु यत्र शेषं शून्यं भवेदेष विशेषपुण्यः ॥' इति।

मीनसङ्क्रान्तिमारभ्य वसन्तादृतुगणनेति पक्षमङ्गीकृत्यैकगृहाधिकस्येत्युक्तम्। ग्रन्थ-कृदप्येतद्विषुवायनेष्विति पद्येन सङ्क्रान्तिदोषे वक्ष्यतीत्यलमतिप्रसङ्गेन।

अभिजिन्मुहूर्तेऽपि गण्डान्तदोषस्यापवादान्तरम्

गण्डान्तदोषपरिहारमाह वसिष्ठः—'गण्डान्तदोषमखिलं मुहूर्तोऽभिजिदाह्वयः। हन्ति यद्वन्मृगं व्याधः पक्षिसङ्घमिवाखिलम् ॥' तदेतद्दोषापवादाख्यस्य प्रकारस्य नियामकत्वाद्विवाहविषयं न जातकादौ ॥ ४३ ॥

हिन्दी—ज्येष्ठा, रेवती, आश्लेषा के अन्त्य की दो घटी और मूल, अश्विनी, मघा के आदि की दो घटी, यह नक्षत्र-गण्डान्त होता है।

कर्क, वृश्चिक, मीन (लग्नों) के अन्त्य की आधी घटी और सिंह, धनु, मेष (लग्नों) के आदि की आधी घटी को लग्न-गण्डान्त कहते हैं।

पूर्णा (५।१०।१५ या ३०) तिथियों के अन्त्य की एक घटी और नन्दा (१।६।११) तिथियों के आदि में एक घटी को तिथिगण्डान्त कहते हैं, इन (१. नक्षत्रगण्डान्त, २. लग्नगण्डान्त, ३. तिथिगण्डान्त) में विवाहादि शुभ कार्य निषिद्ध हैं।

गण्डान्त होने की युक्ति २।५७ में वर्णित है। गण्डान्तादि समस्त दोषों का एकत्रीकरण आगे (६।१०८-११० में) कहा जायेगा ॥ ४३ ॥

अथ कर्त्तरीदोषमनुष्टुभाऽऽह—

लग्नात् पापावृज्वनृजू व्ययार्थस्थौ यदा तदा।
कर्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदा ॥ ४४ ॥

लग्नादिति। यदा पापग्रहौ लग्नाद्व्ययार्थस्थावृज्वनृजू द्वादशस्थः पापग्रहो मार्ग-गतिर्द्वितीयस्थः पापग्रहो वक्री स्यात्तदा कर्त्तरीनाम दोषः। कृन्तति स्त्रीपुंसयोः प्राणां-

श्छेदयतीति 'कृती छेदने' इति धात्वर्थानुसारादन्वर्था । सम्मुखकर्त्तरीयं मृत्युदारिद्रय-शोकदा भवेत् । यदाह नारदः—

'लग्नाभिमुखयोः पापग्रहयोर्ऋजुवक्रयोः । सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्योर्गलकर्त्तरी ।
कर्त्तरीदोषसंयुक्तं यल्लग्नं तत्परित्यजेत् ।
अपि सौम्यग्रहैर्युक्तं गुणैः सर्वैः समन्वितम् ॥ इति ।

गर्गोऽपि—

'व्यये मार्गगतिः क्रूरो वक्री क्रूरो धने यदि । तौ च लग्नांशतुल्यौ च तदा घोराख्यकर्त्तरी ॥'

कर्तरीदोषाभावः

यदा तु द्वितीये मार्गी द्वादशे च वक्री अथ द्वावपि क्रूरौ व्ययार्थस्थौ सन्तौ शीघ्रिणौ वक्रिणौ वा स्यातां तदा कर्त्तरी नास्त्येव । यदाह वसिष्ठः—'लग्नस्य पृष्ठाग्रगयोरसाध्वोः सा कर्त्तरी स्यादृजुवक्रगत्योः । तावेव शीघ्रौ यदि वक्रचारौ न कर्त्तरी चेति पितामहोक्तिः ॥' इति ।

चन्द्रलग्नयोः कर्त्तरीदोषः

इयं कर्त्तरी चन्द्रस्यापि द्रष्टव्या । यदाह कश्यपः—'चन्द्रस्य कर्त्तरी तद्वच्छुभदृष्टा न दोषदा' इति । परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरग्रहमध्यगतत्वदोषोऽस्त्येव कर्त्तरीतोऽल्पफलः, कन्यानाशकरत्वात् । यदाह वसिष्ठः—'क्रूरग्रहमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथवा क्रूरग्रहणम् । ते यमसदनाभिमुखं गमनं चेच्छन्ति कन्यायाः ॥' इति । कर्त्तरीदोषे त्वन्यदप्यपवादान्तरं 'पापौ कर्त्तरिकारकौ' इत्यादिना स्वयं वक्ष्यति ।

अन्यत्रापि कर्त्तरीदोषः

अत्र लग्नादित्युपलक्षणात्सर्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषो ध्येयः । 'यो यो भावः स्वामिदृष्टो युतो वा' इत्यादिना तुल्यन्यायत्वात् । तत्र लग्ने कर्त्तरी यदा महादोषकरी लग्नभङ्गाधायकत्वात्तस्या अन्यत्र तादृशदोषाभाव इति तत्त्वम् । अत्र केचित् द्वादशे यः कश्चित्पापग्रहो भवतु मार्गी द्वितीयस्थाने यदि राहुः केतुर्वा स्यात्तदा कर्त्तर्येव नास्तीत्याहुस्ते प्रष्टव्याः । किं राहुकेत्वोर्ग्रहत्वाभावात्क्रूरग्रहत्वाभावाद्वा दृश्यग्रहत्वाभावाद्वा कर्त्तरी नास्ति ?

राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं श्रुतिस्मृतिभ्याम्

नाद्यः । राहोर्ग्रहत्वं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्यसिद्धम् । तथाहि—'स्वर्भानुर्ह वा आसुरिः सूर्यं तमसा विव्याध' इति माध्यन्दिनीया श्रुतिः । कश्यपश्च—'छिन्नोऽपि विष्णुचक्रेण सुधामयशिरास्तमः । केशवस्य वरेणासौ तथापि ग्रहतां गतः ॥' इति । नारदोऽपि—'अमृतास्वादनाद्राहुःशिरश्छिन्नोऽपि सोऽमृतः । विष्णुना तेन चक्रेण तथापि ग्रहतां गतः ॥' इति । यद्यपि—'अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्त्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रमन्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः ॥' इति सूर्यसिद्धान्ते पातानामदृश्यतोक्ता । तथापि चन्द्रपातस्य हि ग्रहत्वं वाचनिकमेव । 'स्वभ्रुवे कुमुदिनीपतिपातो राहुमाहुरिह केऽपि

तमेव' इति भास्कराचार्योक्तेश्च । अत एव राहोर्नैर्ऋतदिक्स्वामित्वं दानं च संहिताकर्तृभिरुक्तम् । राहोरधःशरीरभागः केतुसंज्ञ इति पुराणप्रसिद्धम् ।

राहुकेतवः क्रूरग्रहाः

न द्वितीयः । ननु केन वचनेन राहुकेत्वोः क्रूरत्वमुच्यते ? न च—'क्षीणेन्द्वर्कयमाराः पापास्तैः संयुतः सौम्यः' इति वराहेणोक्तमिति वाच्यम् । तदुपादानाभावादेव । किञ्च पापग्रहत्वानभिधानाच्छुभग्रहत्वमेवावसीयते । न च—'गुरुबुधशुक्राः सौम्याः सौरिकुजार्का निसर्गतः पापाः । शशिजोऽशुभसंयुक्तः क्षीणोऽपि निशाकरः पापः ॥' इति कल्याणवर्मवाक्ये शुभग्रहमध्ये गणनाभावात्क्रूरत्वमिति वाच्यम् । पापग्रहमध्येऽपि गणना नास्तीति शुभग्रहत्वस्यापि सुवाच्यत्वात् । उभयभ्रष्टत्वेन वा नरसिंहवज्जात्यन्तरस्यापि वक्तुं शक्यत्वादिति चेत्, सत्यम् ।

'सूर्यभौमशनिराहुकेतवः पापसंज्ञखचराः क्षयिचन्द्रः ।
पूर्णचन्द्रगुरुशुक्रसोमजाः सर्वकर्मसु हि सौम्यखेचराः ॥'

इति वसिष्ठेन कण्ठतः क्रूरत्वाभिधानादस्ति क्रूरत्वम् । स्वरोदयेऽपि—'बुधशुक्रेन्दुजीवाश्च सदा सौम्यग्रहा मताः । शन्यर्कराहुमाहेयाः केतुः क्रूरग्रहा मताः ॥' इति ।

फलदातृत्वेन राहुकेत्वोर्ग्रहत्वं दृश्यत्वेऽपि

न तृतीयः । ननु 'स्वयमशक्तः कथं परान्साधयिष्यति' इति न्यायात्सदा चाक्षुषदर्शनाभावमितस्य राहोः केतोर्वा कथं फलदातृत्वासामर्थ्यमिति चेत् । न, अमावास्यायां प्रतिपदि वोत्पन्नस्य लग्नादिदुष्टस्थानस्थितचन्द्रस्यारिष्टत्वमशुभफलजनकत्वं भवन्मते निरर्थकमापद्येत । ननु 'षष्ठेऽष्टमे च चन्द्रः सद्यो मरणाय पापसन्दृष्टः । अष्टाभिः शुभदृष्टो मिश्रैर्वर्षैस्तदर्द्धेन ॥' इति वाराहोक्तेस्तत्फलं भविष्यतीति चेत् । इहापि—

'स्वच्छन्दत्वं कदशनरतिर्वल्लभत्वं विशील्यं व्याधिः सुश्रीमतिरथसुखं गर्भपातप्रवृत्तिः । द्यूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवं वक्त्ररोगं स्वर्भानौ वाप्यथ शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति वसिष्ठपद्ये शनिवद्राहुकेत्वोः शुभाशुभफलदातृत्ववचनं किं वायसैर्भक्षितम् । सारावल्याञ्च—'राहुश्चतुष्टयस्थो निधनाय निरीक्षितो भवति पापैः । वर्षैर्वदन्ति दशभिः षोडशभिः केचिदाचार्याः ॥ अजवृषकर्कटलग्ने रक्षति राहुः समस्तपीडाभ्यः । पृथ्वीपतिः प्रसन्नः कृतापराधं यथा पुरुषम् ॥'

इति राहोः शुभाशुभफलाभिधानमस्ति । ननु वराहेण राहोः फलं कुत्रापि नोक्तमिति चेन्न । 'सोपप्लवे शशाङ्के सक्रूरे लग्नगे कुजेऽष्टमगे । मात्रा सार्द्धं म्रियते चन्द्रवदर्केण शस्त्रेण ॥' इति वराहपद्येऽपि राहुकेत्वोरन्यतराभिधानमस्ति । तथाहि किमिदं चन्द्रग्रहणं राहुसाहित्यकृतमुत केतुसाहित्यकृतमिति । तत्र ग्रहणीयं चन्द्रे लग्नगे सक्रूरे इत्यत्र क्रूरसाहित्यमभिहितम् । क्रूरास्तु सूर्यभौमशनय एव विवक्षिता इति चेत् । सूर्यस्य तावद्योगाभावश्चन्द्रग्रहणे हि सप्तमराशिस्थत्वात् । भौमस्यापि योगः कुजेऽष्टमग इत्युक्तेर्नास्ति । पारिशेष्याच्छनेरेव योगो वाच्यः । तत्र स्पष्टार्थं शनिपदग्रहणमेव कस्मान्नाकारि । अतः सामान्यवाचिनः क्रूरशब्दस्य प्रयोगाद्राहुकेत्वोरन्यतरयोगोऽपि विवक्षितः,

अपरस्य सप्तमराशिस्थत्वात्। योगोऽपि एकराशिस्थत्वे स्यान्न तु भिन्नराशिस्थत्वे इति। एवञ्च ग्रहणसम्बन्धिलग्नस्य सूर्यारिष्टेऽपि राहुकेत्वोरन्यतरयोगो व्याख्येयः। अत एव 'राहुस्तमोऽगुरसुरश्च शिखीति केतुः' इति पर्यायाभिधानं कृतम्। विवाहपटलेऽपि 'मरणं लत्ताराहोः कार्यविनाशं भृगोर्वदन्ति' इति कण्ठतो राहुलत्ताऽप्युक्ता। तस्माद्वराहमतेऽपि राहुकेतुयोगो विवक्षित एव। एवं सति जातके यथा राहोः शुभाशुभफलदातृत्वं वचनाद् बोध्यते तथा विवाहेऽपि प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यादपि। तत्र तुल्यन्यायत्वात्कर्त्तरीदोषे सत्यप्यदृश्यत्वे फलदातृता त्वयापि वक्तव्यैव। ननु—'पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः। यदा त्वस्तगयोर्वापि कर्तरी नैव दोषदा॥'

इति कश्यपाद्युक्तेरस्तङ्गतत्वेन राहुकेत्वोः कर्त्तरीदोषो नास्तीति चेत्, भ्रान्तोऽसि। शृणु। 'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद्विशेषणमर्थवत्' इति न्यायादस्तङ्गतत्वविशेषणं भौमस्य क्रूरयुक्तबुधस्य शनेर्वेति त्रयाणामेव सम्भवति न सम्भवति च। सूर्यस्तु नित्योदित एव राहुकेतू नित्यास्तमिताविति, व्यभिचाराभावात्त्रयाणां नैव विशेषणम्। यथा—'एत्येधत्यूठ्सु' इत्यत्रानुवर्तमानमेज्ग्रहणं सम्भवव्यभिचाराभ्यामेतेरेव विशेषणम्। यथा उपैति उपेत इति दर्शनादिण एवैजादावित विशेषणं न त्वेधतेः। एजादित्वादेव। नाप्यूठः। अनेजादित्वादेवेति। तस्मादीदृशे विषयेयं परिहारो न प्रवर्तते। किञ्च किमस्तगत्वं क्षितिजसन्निधिकृतमुत सूर्यसान्निध्यकृतं वेति। तत्र क्षितिजसन्निधिकृतं यत्तत्सूर्यादिसकलग्रहसाधारणम्। तथा सत्यस्तगत्वविशेषणवैयर्थ्यम्, प्रागुक्तन्यायात्। राहोस्तु नारदादिवाक्याच्छिरोरूपमण्डलावगतेः—'इन्द्वर्कमण्डलाकृतिरसितत्वात्किल न दृश्यते गगने' इति वराहोक्तेस्तमोरूपत्वात्तादृक्स्वरूपानुपलब्धेरगोचरत्वपरम्। स्थापनमप्यस्य चन्द्रशरमण्डलक्रान्तिमण्डलस्वस्तिके। यदाह केशवार्कः—'वेश्म चास्य शशभृद्विमण्डलक्रान्तिमण्डलमिलच्चतुष्पथे' इति। अत एव न विद्यन्ते गावः किरणा यस्येत्यगुरित्यत्रान्वर्थताप्यवसीयते। यदि सूर्यसन्निधिकृतमित्युच्येतेति चेत्, न। इतरग्रहवद्राहोरप्युदयास्तप्रसिद्ध्यभावात्। किञ्च कालांशानभिधानात् कदोदितः कदास्तमितश्चेति निर्णेतुमशक्यत्वात्। एवं केतोरप्येतद् द्रष्टव्यम्। ननु केतूदयो ह्युत्पातादौ प्रत्यक्षतो दृश्यत इति चेन्न। तस्यानियतदिक्प्रभवत्वात् अनियतनक्षत्रप्रमेयत्वाच्च। किञ्च केतूत्पातो हि लोके दूरदृष्टसूचकः। अनियतेन बहुना स्वल्पेनापि वा कालेन भवेत्। सूर्यसान्निध्यकृतोदयास्तौ तु नियतकालावेवेति तयोः केत्वोर्भेदः स्वीकर्त्तव्यः। तस्माद्राहुकेतू समदृशावेवेति प्रागुक्तदोषानवसरः। तस्मात् स्थितं राहुकेत्वोर्द्वितीयस्थानस्थितत्वेन वक्रित्वात्कर्तरीदोषोऽस्त्येवेति सिद्धान्तः। ननु ग्रहाणां कथं शुभाशुभफलदातृत्वमरिष्टपरिहारकर्तृत्वं च। यतो—

'यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः पङ्क्तिम्। व्यञ्जयति शास्त्रमेतत्तमसि द्रव्याणि दीप इव॥' इति स्वसिद्धान्तव्याघातः, सत्यम्। उपरिष्टाच्चिन्तयिष्यतेऽस्माभिरेतदित्यलमतिप्रसङ्गेन॥ ४४॥

हिन्दी—विवाहलग्न से पापग्रह मार्गी होकर बारहवें और वक्री होकर दूसरे स्थान में हो तो कर्तरी नाम का योग होता है। यह कर्तरी योग मृत्यु, दारिद्र्य और शोक को देने वाला होता है।

यदि सामान्य गति से चलने वाला भी पापग्रह बारहवें स्थान में हो और राहु या केतु दूसरे स्थान में हो, तब भी कर्तरीयोग होता है और दूसरे मार्गी, बारहवें वक्री ग्रह हो तो कर्तरीयोग नहीं होता, किन्तु पापान्तस्थ लग्न तो होता ही है। (उसका परिहार ६।८८ में देखें) ॥ ४४ ॥

अथ सङ्ग्रहदोषमनुष्टुभाऽऽह—

चन्द्रे सूर्यादिसंयुक्ते दारिद्र्यं मरणं शुभम् ।
सौख्यं सापत्न्यवैराग्ये पापद्वययुते मृतिः ॥ ४५ ॥

चन्द्रे इति । सूर्ययुक्ते चन्द्रे दारिद्र्यं स्यात् । भौमादियोगे मरणादिफलं क्रमेण स्यादित्यर्थः । पापग्रहसाहित्ये शुभफलं राहुकेत्वोरपि द्रष्टव्यम् ।

यदाह नारदः—

'शशाङ्के ग्रहसंयुक्ते दोषः सङ्ग्रहसंज्ञकः । सूर्येण संयुते चन्द्रे दारिद्र्यं भवति ध्रुवम् ॥
कुजेन मरणं व्याधिः सौम्येन त्वनपत्यता । दौर्भाग्यं गुरुणा युक्ते सापत्न्यं भार्गवेण तु ॥
प्रव्रज्या सूर्यपुत्रेण राहुणा कलहः सदा । केतुना संयुते चन्द्रे नित्यं कष्टं दरिद्रता ॥
तस्मिन् सङ्ग्रहदोषे तु विवाहं नैव कारयेत् ।' इति ।

सापत्न्यं सापत्नभावः—भर्त्तुस्त्र्यन्तरं स्यात् । अत्र गुरुबुधसाहित्यफलमशुभमुक्तम् । ग्रन्थकर्त्रा तु वसिष्ठवाक्ये केचिन्मताभिप्रायेण शुभफलमुक्तम् । तदुक्तं वसिष्ठेन—

'दारिद्र्यं रविणा कुजेन मरणं सौम्येन न स्युः प्रजा
दौर्भाग्यं गुरुणा सितेन सहिते चन्द्रेण सापत्नकम् ।
प्रव्रज्यार्कसुतेन सेन्दुजगुरौ वाञ्छन्ति केचिच्छुभं
द्व्याद्यैर्मृत्युरसद्ग्रहैः शशियुतैर्दीर्घप्रवासः शुभैः ॥' इति ।

अत एव श्रीपतिनोक्तं 'शुभं च दम्भोलिभृदीज्यविद्भ्याम्' इति । दम्भोलिर्वज्रस्तं विभर्ति स दम्भोलिभृदिन्द्रस्तस्येज्यः पूज्यो बृहस्पतिरित्यर्थः ।

चन्द्रस्य पापद्वित्र्यादिग्रहयोगे मृतिः, सौम्यबहुग्रहयोगे पत्युर्देशान्तरेऽवस्थितिः

पापेति । पापद्वयेन युते उपलक्षणत्वात्पापत्रयादिभिर्युते, मृतिरेव स्यात् । 'पापद्वययुते चन्द्रे दम्पत्योर्मरणं ध्रुवम्' इति नारदोक्तेः । बहुसौम्यग्रहयोगे तु बहुकालं पत्युर्देशान्तरेऽवस्थानं स्यात् । तद्वाक्यमधुनैवाभिहितम् ।

अथ सग्रहचन्द्रदोषापवादः

अथास्य परिहारो नारदेनोक्तः—'स्वक्षेत्रगः स्वोच्चगो वा मित्रक्षेत्रगतो विधुः । युतिदोषाय न भवेद्दम्पत्योः श्रेयसे तदा ॥' इति । क्वचिद्वर्गोत्तम इति पठ्यते । कश्यपेनापि—'तुङ्गमित्रस्वराशिस्थः शुभयुक्तः शुभप्रदः । एवंविधः क्रूरयुतः सम्पूर्णफलदः शशी ॥' इति ४५ ॥

हिन्दी—विवाह-समय में यदि चन्द्रमा सूर्यादि ग्रहों से युक्त हो तो क्रम से दारिद्र्यादि अशुभ फल होता है। अर्थात् सूर्य से युक्त हो तो दारिद्र्य (यह स्थिति कृष्णचतुर्दशी अमावास्या शुक्लप्रतिपदा को हो सकती है, अन्य तिथियों में नहीं), भौम से युक्त हो तो मरण, बुध के साथ

हो तो शुभ, गुरु के साथ हो तो सुख, शुक्र के साथ हो तो सापत्न्य (सौत से) कष्ट, शनि के साथ हो तो वैराग्य (स्त्री-पुरुष के आपसी संयोग में उदासीनता) होता है। यदि दो पापग्रहों से युक्त चन्द्रमा हो तो मृत्यु होती है।

यदि चन्द्रमा अपनी राशि अथवा अपने उच्चराशि का हो तो दोषाल्पता हो जाती है ॥४५॥

अथाष्टमलग्नदोषं सापवादमनुष्टुभाऽऽह—

जन्मलग्नभयोर्मृत्युराशौ नेष्टः करग्रहः।
एकाधिपत्ये राशीशे मैत्र्ये वा नैव दोषकृत् ॥ ४६ ॥

जन्मलग्नेति। जन्मलग्नजन्मराश्योः सम्बन्धिनि मृत्युराशावष्टमलग्ने करग्रहो नेष्टः। यदाह नारदः—

'दम्पत्योरष्टमं लग्नं त्वष्टमो राशिरेव च। यदि लग्नगतः सोऽपि दम्पत्योर्निधनप्रदः ॥
स राशिः शुभयुक्तोऽपि लग्नं वा शुभसंयुतम्।
लग्नं विवर्जयेद्यत्नात्तदंशांश्च तदीश्वरान् ॥' इति। निधनं मरणम्।

जन्मलग्नराश्यपेक्षया विशेषो विवाहलग्नस्याष्टमत्वे

अत्र जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः—'इष्टं स्वजन्मलग्नं तज्जन्मराशिरनिष्टदः। लग्नगस्तु तयोः स्थानाच्छुभान्युपचयानि वै ॥' इति। नारदोऽपि—

'जन्मराश्युद्गमो नैव जन्मलग्नोदयः शुभः।
तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् ॥' इति।

अथाष्टमलग्नदोषपरिहारमाह—

एकेति। जन्मराशिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाहलग्नस्य च स्वाम्यैक्ये सति यथा मेषवृश्चिकयोः तथा द्वयो राशीश्वरयोः मैत्रे यथा सिंहमीनयोः अत्र हि सूर्यगुर्वोरन्योन्यप्रीतिरस्ति। एतादृशविषये लग्नाष्टमदोषकृद्विवाहो न स्यात्। यदाह कश्यपः—

'जन्मेशाष्टमलग्नेशौ मिथो मित्रे व्यवस्थितौ।
जन्मराश्यष्टमर्क्षोत्थदोषो नश्यति भावतः ॥' इति ॥ ४६ ॥

हिन्दी—जन्मलग्न और चन्द्रमा से आठवीं राशि के लग्न में विवाह वर और कन्या दोनों के लिए अशुभ फलद होता है। किन्तु एकाधिपत्य अथवा विवाहलग्न और जन्मलग्न के स्वामियों में मित्रता हो तो यह दोष नहीं होता। (जैसा कि आगे के ४७वें श्लोक में स्पष्टीकरण किया गया है) ॥ ४६ ॥

अथोत्तरार्द्धोक्तमेवार्थं स्पष्टमुपजातिकयाऽऽह—

मीनोऽक्षकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं लग्नं यदा नाष्टमगेहदोषकृत्।
अन्योन्यमित्रत्ववशेन सा वधूर्भवेत् सुतायुर्गृहसौख्यभागिनी ॥ ४७ ॥

मीनेति। उक्षा वृषः, स्त्री कन्या, अन्ये प्रसिद्धाः। एते राशयो यद्यष्टमलग्नं स्युः। यथा सिंहान्मीनः, तुलातो वृषः, धनुषः कर्कः, मेषाद् वृश्चिकः, मिथुनान्मकरः, कुम्भात्कन्याष्टमलग्नं तदाष्टमगेहदोषकृन्न भवेत्। कुतः ? इत्यत आह—अन्योन्येति।

प्रागुक्तपरस्परप्रीतिवशेनेदं चोपलक्षणं मेषवृश्चिकयोस्तुलामकरयोश्च एकाधिपत्यात् एवं सति सा वधूः परिणीता कन्या सुतायुर्गृहसौख्यभागिनी स्यात् । उक्तञ्च—

'झषकुलीरवृषालिमृगाङ्गना जननराशिविलग्नगृहाष्टमाः ।
शुभफला भृगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि परस्परम् ॥' इति ।

परिहारान्तरमप्याह गुरुः--

'लग्नादष्टमराशीशः केन्द्रगः शुभवीक्षितः ।
यद्यष्टमगतस्योक्तदोषमाशु व्यपोहति ॥
रन्ध्रेशः स्वशुभांशस्थस्तुङ्गः स्वक्षेत्रमित्रगः ।
अष्टमस्थानदोषो हि विनश्यति न संशयः ॥' इति ॥ ४७ ॥

हिन्दी—वर-वधू की जन्मराशि या लग्न से आठवाँ लग्न यदि मीन, वृष, कर्क, वृश्चिक, मकर, कन्या हो तो अष्टम का दोष नहीं होता; क्योंकि ऐसी दशा में आपस में मैत्री अथवा एकाधिपत्य होने से वह वधू पुत्र, आयु, गृह और सौख्य को भोगने वाली होती है। अर्थात् यदि वर-वधू का जन्मलग्न वा जन्मराशि विषमसंख्यक सिंह, तुला, धनु, मेष, मिथुन, कुम्भ हो तो इन लग्नों में विवाह शुभफलद होता है। अन्य (वृष, कर्क, कन्या, वृश्चिक, मकर, मीन—सम) राशि हो तो निषिद्ध होता है ॥ ४७ ॥

अथाष्टमलग्नदोषप्रसङ्गाज्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमेशस्य तदंशस्य च लग्नस्थितत्वदोषं तथा द्वादशभवनदोषं कुसुमविचित्राच्छन्दसाऽऽह—

मृतिभवनांशो यदि च विलग्ने तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्यात् ।
व्ययभवनं वा भवति तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात् ॥ ४८ ॥

मृतीति। अष्टमभवननवांशो यदि विलग्ने स्यादथवाऽष्टमभवनस्वामी विलग्ने स्यात्तदा शुभकरो न स्यात् । यदाह कश्यपः—'दम्पत्योरष्टमे लग्ने राशौ वापि तदंशके । तदीशे वा लग्नगते तयोर्मृत्युर्न संशयः ॥' इति ।

अथ जन्मराशिभ्यां द्वादशं लग्नं तदंशस्तत्स्वामी वा लग्ने इति दोषत्रयम्

व्ययभवनं जन्मलग्नराशिभ्यां द्वादशं भवनमथवा व्ययांशोऽथवा व्ययस्वामी यदि लग्ने स्यात्तदा कलहकृत् स्यात् । उक्तञ्च कश्यपेन—

'तथैव द्वादशे लग्ने तदंशे वा तदीश्वरे ।
विवाहे लग्नगे नैःस्व्यं नित्यं स्यात् कलहो द्वयोः ॥' इति ।

नारदेनापि—

'दम्पत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः ।
अर्थहानिस्तयोस्तस्मात्तदंशस्वामिनं त्यजेत् ॥' इति ॥ ४८ ॥

हिन्दी—वर-वधू के जन्म-समय में आठवीं राशि का नवमांश तथा उसका स्वामी विवाह-लग्न में पड़ जाये तो अशुभ फलप्रद होता है। और बारहवीं राशि का नवांश अथवा बारहवीं राशि का स्वामी विवाहलग्न में पड़ा हो तो वर-वधू में सदा कलह (मतभेद या झगड़ा) होता रहता है ॥ ४८ ॥

अथ विषघटीदोषं वंशस्थाभ्यामिन्द्रवज्रया चाह—

खरामतो-३०ऽन्त्यादितिवह्निपित्र्यभे खवेदतः ४० के रदतश्च ३२ सार्पभे ।
खबाणतो-५०ऽश्वे धृतितो-१८ऽर्यमाम्बुपे कृते-२०र्भगत्वाष्ट्रभविश्वजीवभे ॥४९॥
मनो-१४र्द्विदैवानिलसौम्यशाक्रभे कुपक्षतः २१ शैवकरेऽष्टितो-१६ऽजभे ।
युगाश्वितो १४ बुध्न्यभतोययाम्यभे खचन्द्रतो १० मित्रभवासवश्रुतौ ॥५०॥
मूलेऽङ्गबाणाद् ५६ विषनाडिकाः कृता ४ वर्ज्याः शुभेऽथो विषनाडिका ध्रुवाः ।
निघ्ना भभोगेन खतर्क-६०भाजिताः स्फुटा भवेयुर्विषनाडिकास्तथा ॥५१॥

खरामेत्यादि । रेवतीपुनर्वसुकृत्तिकामघानक्षत्रेषु खरामतः त्रिंशद्घटिकोत्तरं कृताश्चतस्रो घटिका विषनाडिकाः शुभे कार्ये वर्ज्याः स्युरिति तृतीयश्लोकेनान्वयः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । के रोहिण्यां कृतेर्विंशतेः । अजभे पूर्वाभाद्रपदायाम् । अन्यानि पदानि स्पष्टानि । तदेयं षष्टिघटीरूपे नक्षत्रभोगे ध्रुवकाश्चतस्रो विषनाडिकाश्च प्रोक्ताः ।

षष्टिघटिका न्यूनाधिक्ये विषनाडिकाप्रमाणानि

न्यूनाधिकत्वे तु स्पष्टीकरणमुच्यते—अथो इति । विषनाडीनां ध्रुवाः खरामत इत्येवमादयो नक्षत्रभोगेनेष्टेन निघ्नाः खतर्कैः षष्टचा भाजितास्ततो विषनाडिका ध्रुवाः स्पष्टा भवेयुरित्यर्थः । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन, यदि घटीषष्टचात्मकभभोगेनेमे ध्रुवका इमाश्चतस्रो विषनाडिकाश्च लभ्यन्ते तदेष्टभभोगेन किमिति तत्र ध्रुवा विषनाडिकाश्चेष्टभभोगेन गुण्याः षष्टचा भाज्या इति फलितम् । यदाह कश्यपः—

'वियद्बाणा वेददस्राः खरामा व्योमसागराः ।
वेदचन्द्राश्चन्द्रदस्राः खरामा व्योमबाहवः ॥
नेत्राग्नयो व्योमगुणाः शून्यदस्राः गजेन्दवः ।
क्ष्माबाहवो वियद्दस्राः शक्राश्चन्द्राः खभूमयः ॥
वेदचन्द्रास्तर्कबाणा वेददस्राः खबाहवः ।
व्योमेन्द्रवो व्योमचन्द्रा धृतयस्तर्कभूमयः ॥
वेदाश्विनः खरामाः स्युर्दास्रर्क्षाद् घटिकाः क्रमात् ।
आभ्यः परस्तात्क्रमशश्चतस्रो विषनाडिकाः ॥
ऋक्षाद्यन्तद्घटीनिघ्नाः षष्टिभक्ताः स्फुटाः स्मृताः ।
विषनाडीदोषदुष्टं लग्नं सर्वगुणान्वितम् ॥
शुभैः सर्वैश्च संयुक्तमपि पञ्चेष्टकं त्यजेत् ।' इति ।

वसिष्ठः—

'कुर्वन्त्युद्वाहितां कन्यां विधवां वत्सरत्रयात् ।
अन्यस्मिन्मङ्गले ताश्च निधनं चाथ निर्द्धनम् ॥' इति । ताः विषनाडिकाः ।

तिथिवारयोर्विषनाडिकाः

अथ प्रसङ्गाद् ग्रन्थान्तरोक्तास्तिथिवारविषनाडिकाः प्रोच्यन्तेऽस्माभिः । **दैवज्ञमनोहरे—**

तिथी–१५षु–५नागा–८द्रि–७गिरी–७पु–५वारिधि–४-
गजा–८द्रि–७दिक्–१०पावक–३विश्व–१३वासवाः १४।
मुनी–७भ–८सङ्ख्या प्रथमातिथेः क्रमात्परं विषं स्याद् घटिकाचतुष्टयम्।
नखा२०द्वयं २ द्वादश १२ दिक् च १० शैला ७
बाणाश्च ५ तत्त्वानि २५ यथाक्रमेण।
सूर्यादिवारेषु परं चतस्रो नाड्यो विषं स्यात् खलु वर्जनीयम्॥'
ज्योतिःसागरे—

'विवाहव्रतचूडासु गृहारम्भप्रवेशयोः।
यात्रादिशुभकार्येषु विघ्नदा विषनाडिकाः॥' इति।

अथ विषनाडिकादोषापवादः

अस्य परिहारमाह दैवज्ञमनोहरे गुरुः—

'चन्द्रो विषघटीदोषं हन्ति केन्द्रत्रिकोणगः।
लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केन्द्रे वा लग्नपस्तथा॥' इति।

फलप्रदीपे—

विषनाड्युत्थितं दोषं हन्ति सौम्यर्क्षगः शशी।
मित्रदृष्टोऽथवा स्वीयवर्गस्थो लग्नपो भवेत्॥' ४९–५१॥

हिन्दी—रेवती, पुनर्वसु, कृत्तिका और मघा इन ४ नक्षत्रों में ३० घटी के बाद, रोहिणी में ४० घटी के बाद, आश्लेषा में ३२ घटी के बाद, अश्विनी में ५० घटी के बाद, उत्तराफाल्गुनी और शतभिषा में १८ घटी के बाद, पूर्वाफाल्गुनी, चित्रा, उत्तराषाढा और पुष्य में २० घटी के बाद, विशाखा, स्वाती, मृगशिरा और ज्येष्ठा में १४ घटी के बाद, आर्द्रा और हस्त में २१ घटी के बाद, पूर्वाभाद्रपदा में १६ घटी के बाद, उत्तराभाद्रपदा, पूर्वाषाढा, भरणी में २४ घटी के बाद, अनुराधा, धनिष्ठा और श्रवण में १० घटी के बाद और मूल में ५६ घटी के बाद, ४-४ घटी (नक्षत्रमान ६० घटी मानने से) विषघटी होती है, जो समस्त शुभ कार्यों में वर्जित है। इस विषनाडी ध्रुवा को भभोग से गुणा करके ६० का भाग देने पर स्पष्ट ध्रुवघटी तथा विषघटी होती है॥ ४९–५१॥

अथ दुर्मुहूर्तदोषं विवक्षुरादौ दिवामुहूर्तान्मालिनीच्छन्दसाऽऽह—

गिरिशभुजगमित्राः पित्र्यवस्वम्बुविश्वे-
ऽभिजिदथ च विधाताऽपीन्द्र इन्द्रानलौ च।
निर्ऋतिरुदकनाथोऽप्यर्यमाऽथो भगः स्युः
क्रमश इह मुहूर्त्ता वासरे बाणचन्द्राः॥ ५२॥

गिरिशेति। अत्र बाणचन्द्रा इत्युक्तेर्मुहूर्तस्य पार्थक्येन लक्षणं नोक्तम्। गिरिशो महादेवः, भुजगः सर्पः, मित्रं सूर्यविशेषः, पित्र्यवस्वम्बुविश्वे प्रसिद्धाः, अष्टमोऽभिजित्। ततो विधाता ब्रह्मा, इन्द्रः इन्द्रानलौ च। अत्र समुदितयोर्व्यासज्यवृत्तिदेवतात्वम्। ततश्च मुहूर्तस्वामिन इत्यपेक्षितम्। पित्र्येति नक्षत्राभिधानादयुक्तं प्रतिभाति। अथवा नक्षत्रतदीशयोरभेदोपचारात् स्वामिनिवृत्तिः। 'इन्द्रस्य' अल्पाच्तरत्वात्पूर्वनिपातः।

निर्ऋती राक्षसः। उदकनाथो वरुणः, अर्यमा भगश्चेमौ सूर्यविशेषौ। इत्येते बाण-चन्द्राः पञ्चदश वासरे मुहूर्ताः स्युः। यदाह नारदः—

'दिवामुहूर्त्ता रुद्राहिमित्राः पितृवसूदकम्।
विश्वे विधातृब्रह्मेन्द्रा इन्द्राग्न्यसुरतोयपाः॥
अर्यमा भगसंज्ञश्च विज्ञेया दश पञ्च च।' इति॥ ५२॥

हिन्दी—दिन में १५ मुहूर्त होते हैं, इन्हीं को स्वामि-तिथ्यंश भी (१।५६) कहते हैं। यह दिनमान के १५वें भाग के समान होता है और नक्षत्रों का भाग समझा जाता है। नक्षत्रों के स्वामी ही इन मुहूर्तों के स्वामी होते हैं। दिन में पहले मुहूर्त के स्वामी गिरिश (आर्द्रा), २रे के सर्प (आश्लेषा), ३रे के मित्र (अनुराधा), ४थे के पितृगण (मघा), ५वें के वसु (धनिष्ठा), ६ठे के जल (पूर्वाषाढा), ७वें के विश्वेदेव (उत्तराषाढा), ८वें के ब्रह्मा (अभिजित्), ९वें के विधाता (रोहिणी), १०वें के इन्द्र (ज्येष्ठा), ११वें के इन्द्राग्नि (विशाखा), १२वें के निर्ऋति (मूल), १३वें के वरुण (शतभिषा), १४वें के अर्यमा (उत्तराफाल्गुनी) और १५वें के स्वामी भग (पूर्वाफाल्गुनी) होते हैं॥ ५२॥

अथ रात्रिमुहूर्त्ताननुष्टुभाऽऽह—

शिवोऽजपादादष्टौ स्युर्भेशा अदितिजीवकौ।
विष्णवर्कत्वष्टृमरुतो मुहूर्त्ता निशि कीर्त्तिताः॥ ५३॥

शिव इति। प्रथममुहूर्त्तस्वामी शिवः। ततोऽजपादादष्टौ भेशा नक्षत्रस्वामिनो मुहूर्त्तेशाः स्युः। यथा अजपादः अहिर्बुध्न्यः पूषा अश्विनौ यमः अग्निर्ब्रह्मा सोम इत्यष्टौ ततो दशमेशोऽदितिः जीवको गुरुः। स्वार्थे कः। विष्णवर्कत्वष्टृमरुतः प्रसिद्धाः। एते निशि मुहूर्त्ताः प्रकीर्तिताः। मुनिभिरिति शेषः। यदाह नारदः—

'ईशाजपादहिर्बुध्न्यपूषाश्वियमवह्नयः।
धातृचन्द्रादितीज्याख्यविष्णवर्कत्वष्टृवायवः॥' इति।

मुहूर्तलक्षणं तत्फलं च

मुहूर्तलक्षणं कश्यपेनोक्तम्—'अह्नः पञ्चदशो भागो मुहूर्त्तोऽथ तथा निशि' इति। प्रयोजनमाह नारदः—'यस्मिन्नृक्षे हि यत्कर्म कथितं निखिलं च यत्। तद्दैवत्ये तन्मुहूर्त्ते कार्यं यात्रादिकं सदा॥' इति। यात्रेत्युपलक्षणं देवस्थापनाद्यं कार्यम्। 'धिष्ण्ये प्रोक्तं स्वामितिथ्यंशकेऽस्य' इति ग्रन्थकृताऽप्युक्तम्॥ ५३॥

हिन्दी—रात्रि में १५ मुहूर्त होते हैं, जिनका नाम नक्षत्रों के स्वामी का नाम है। जैसे पहले के शिव (आर्द्रा), २ से ९ तक पूर्वाभाद्रपदा से आठ नक्षत्रों के स्वामी अर्थात् २रे के अजपाद (पूर्वाभाद्रपदा), ३रे के अहिर्बुध्न्य (उतराभाद्रपदा), ४थे के पूषा (रेवती), ५वें के अश्विनी-कुमार (अश्विनी), ६ठे के यम (भरणी), ७वें के अग्नि (कृत्तिका), ८वें के ब्रह्मा (रोहिणी), ९वें के चन्द्र (मृगशिरा), १०वें के अदिति (पुनर्वसु), ११वें के जीव (पुष्य), १२वें के विष्णु (श्रवण), १३वें के अर्क (हस्त), १४वें के त्वाष्ट्र (चित्रा) और १५वें के मरुत् (स्वाती) हैं॥ ५३॥

मुहूर्तस्वामी-बोधक सारणी

संख्या	दिवा मुहूर्त		रात्रि मुहूर्त	
१	आर्द्रा	गिरिश	आर्द्रा	शिव
२	आश्लेषा	सर्प	पू. भाद्र.	अजपाद
३	अनुराध	मित्र	उ. भाद्र.	अहिर्बुध्न्य
४	मघा	पितृगण	रेवती	पूषा
५	धनिष्ठा	वसु	अश्विनी	अश्विनीकु.
६	पूर्वाषाढ	जल	भरणी	यम
७	उत्तराषा.	विश्वेदेव	कृत्तिका	अग्नि
८	अभिजित	ब्रह्मा	रोहिणी	ब्रह्मा
९	रोहिणी	ब्रह्मा	मृगशिरा	चन्द्र
१०	ज्येष्ठा	इन्द्र	पुनर्वसु	अदिति
११	विशाखा	इन्द्राग्नी	पुष्य	जीव
१२	मूल	निर्ऋति	श्रवण	विष्णु
१३	शतभिषा	वरुण	हस्त	अर्क
१४	उत्तराफा.	अर्यमा	चित्रा	त्वष्ट
१५	पूर्वाफा.	भग	स्वाती	मरुत

अथावसरप्राप्तान्निषिद्धमुहूर्त्तान् भुजङ्गप्रयातेनाऽऽह—

रवावर्यमा ब्रह्मरक्षश्च सोमे कुजे वह्निपित्र्ये बुधे चाभिजित् स्यात् ।
गुरौ तोयरक्षो भृगौ ब्राह्मपित्र्ये शनावीशसार्पौ मुहूर्ता निषिद्धाः ॥ ५४ ॥

रवाविति । रवेर्वारेऽर्यमा लक्षणया अर्यमस्वामिकचतुर्दशसङ्ख्याको मुहूर्त्तो निषिद्धः । एवं सोमवारे ब्रह्मरक्षः । द्वन्द्वैकवद्भावः ब्रह्मरक्षःस्वामिकौ मुहूर्त्तौ निषिद्धौ । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । पदानि स्पष्टार्थानि । ईशो महादेवः । यदाह नारदः—

'अर्यमाराक्षसौ ब्राह्मौ पित्र्याग्नेयौ तथाऽभिजित् । रक्षःसार्पौ ब्राह्मपित्र्यौ भौजङ्गेशाविनादिषु । वारेषु वर्जनीयास्ते मुहूर्त्ताः शुभकर्मणि ।' ननु दुर्मुहूर्तोपलक्षितास्तिथ्यंशाः 'सूर्ये षट्स्वरनाग' इत्यादिनोक्ता इति पुनरत्राभिधानमयुक्तमिति चेत् । सत्यम् । अग्रे कुलिका अपि वक्तव्याः सन्ति । तत्पुनरुक्तिपरिहारावसरे समाधास्ये ॥ ५४ ॥

हिन्दी—रविवार को १४वाँ अर्यमा नाम का मुहूर्त, सोमवार को ९वाँ ब्रह्म और १२वाँ निर्ऋति, मंगलवार को ७वाँ वह्नि और ४था पित्र्य, बुधवार को ८वाँ अभिजित, बृहस्पतिवार को ६ठा तोय और १२वाँ रक्ष, शुक्रवार को ९वाँ ब्राह्म और ४था पित्र्य तथा शनिवार को १ ईश और २ सर्प मुहूर्त निषिद्ध कहे गये हैं। इनमें शुभकार्य वर्जित हैं ॥ ५४ ॥

त्याज्यमुहूर्तबोधक सारणी

वार	रवि	सोम	भौम	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
दिन में मु. सं.	१४	९।१२	४।७	८	६।१२	४।९	१।२
रात्रि में मु. सं.	×	८	७	×	×	८	१

अथ वेधदोषं विवक्षुर्विहितनक्षत्रादिकमभिजिन्मानं च प्रहर्षिण्याऽऽह—

निर्वेधैः शशिकरमूलमैत्र्यपित्र्यब्राह्मान्त्योत्तरपवनैः शुभो विवाहः।
रिक्ताऽमारहिततिथौ शुभेऽह्नि वैश्व-प्रान्त्याङ्घ्रिश्रुतितिथिभागतोऽभिजित्स्यात्।५५॥

निर्वेधैरिति। मृगशिरोहस्तमूलानुराधामघारोहिण्युत्तराफल्गुन्युत्तराषाढोत्तराभाद्रपदास्वातीनक्षत्रैः निर्वेधैर्वेधाख्यदोषरहितैः विवाहः शुभः शुभफलप्रदः। यदाह वसिष्ठः—

'स्वात्यां मघायां निर्ऋतौ ध्रुवान्त्यमित्रेन्दुहस्तेषु च कन्यकानाम्।
पाणिग्रहस्त्विष्टफलप्रदः स्यादविद्धभेष्वेव गुणान्वितानाम्॥'

नारदोऽपि—

'पौष्णधात्र्युत्तरामैत्रमरुच्चन्द्रार्कपित्र्यभैः। समूलभैरविद्धैस्तैः स्त्रीकरग्रह इष्यते॥' इति।

स्त्रीग्रहणं मुख्यत्वसूचनार्थम्। गृहस्थाश्रमस्य तदायत्तत्वात्।

निषिद्धतिथिवारादयः

रिक्तेति। रिक्तामाः प्रसिद्धाः। अभिवर्जिततिथिषु शुभेऽह्नि शुभग्रहवासरेऽपि विवाहः शुभः। यदाह वसिष्ठः—

'शुक्लद्वितीयादित एव कृष्णे पक्षे दशम्यन्तर्गताः प्रशस्ताः।
तास्वष्टमीस्कन्दगणेशदुर्गाचतुर्दशी चापि तिथिर्विवर्ज्या॥
वाराः प्रशस्ताः शुभखेचराणां सूर्यार्किवारौ खलु मध्यमौ तौ।
त्याज्यः सदा भूमिसुतस्य वारः कामार्कतिथ्योरपि तौ प्रदोषौ॥' इति।

तौ सूर्यार्किवारौ त्रयोदशीद्वादश्योः प्रदोषौ प्रकृष्टदोषावित्यर्थः। गणेशश्चतुर्थी।

चतुर्थीकर्मान्तं श्राद्धं यथा नापतेत्तथा लग्नावश्यकता विवाहादौ

अत्र यदि विचारितविवाहदिनमारभ्य चतुर्थीकर्मपर्यन्तं पित्र्याद्यावश्यकश्राद्धदिनममावास्या वा भवति तदा विवाहो न कार्यः। उक्तञ्च—

'विवाहमारभ्य चतुर्थिमध्ये श्राद्धं दिनं दर्शदिनं यदि स्यात्।
वैधव्यमाप्नोति तदाशु कन्या जीवेत् पतिश्चेदनपत्यता स्यात्॥' इति।

अन्यच्च—

'विवाहमध्ये यदि तत्क्षयाहस्तत्राश्रमाख्याः पितरो न यान्ति।
वृत्ते विवाहे परतस्तु कुर्याच्छ्राद्धं स्वधाभिर्न तु दूषयेत्तम्॥' इति।

अथाभिजिन्मानम्

वैश्वेति । वैश्वमुत्तराषाढा, तस्यान्त्याङ्घ्रिश्चतुर्थचरणः, श्रुतेः श्रवणस्य पञ्चदशांशो मिलित्वाऽभिजिद्भोगः स्यात् । यदाह वसिष्ठः—

'अभिजिद्भोगमेतद्वै वैश्वदेवान्त्यपादमखिलं तत् ।
आद्याश्चतस्रो नाड्यो हरिभस्यैतच्च रोहिणीविद्धम् ॥'

प्रयोजनमप्यधुनैव वक्ष्यति ॥ ५५ ॥

हिन्दी—पञ्चशलाका चक्र में सूर्यादि ग्रहों से वेधरहित मृगशिरा, हस्त, मूल, अनुराधा, मघा, रोहिणी, रेवती, तीनों उत्तरा (उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढ़ा, उत्तराभाद्रपदा) एवं स्वाती, इन ११ नक्षत्रों में; रिक्ता (४।९।१४) और अमावस्या को छोड़कर अन्य (१।२।३।५।६।७।८।१०।११।१२।१३।१५) तिथियों में शुभग्रह के (बुध, गुरु, शुक्र तथा सोम) वारों में विवाह करना उत्तम कहा गया है ।

उत्तराषाढा का चतुर्थ चरण और श्रवण की ४ घटी (मध्यममान से) अभिजित् नक्षत्र का भोग होता है ।

विशेष—सूत्र-ग्रन्थों की मान्यता ज्यौतिषशास्त्र की अपेक्षा अधिक है । पारस्करगृह्यसूत्र के ८–९ सूत्र 'त्रिषु त्रिषूत्तरादिषु । स्वातौ मृगशिरसि रोहिण्यां वा' में उत्तराफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, उत्तराषाढा, श्रवण, धनिष्ठा, उत्तराभाद्रपदा, रेवती, अश्विनी, स्वाती, मृगशिरा एवं रोहिणी, इन १२ नक्षत्रों में विवाहसंस्कार करने का विधान है । इनमें चित्रा, श्रवण, धनिष्ठा एवं अश्विनी ये ४ नक्षत्र क्यों छोड़ दिये गये और मघा, अनुराधा मूल क्यों ले लिये गये ? इस पर पण्डितों को विचार करना चाहिए ॥ ५५ ॥

अथ वेधदोषं पञ्चशलाकाचक्रोद्धारनिरपेक्षं स्पष्टार्थं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वेधोऽन्योन्यमसौ विरिञ्च्यभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयो-
र्विश्वेन्द्वोर्हरिपित्र्ययोर्ग्रहकृतो हस्तोत्तराभाद्रयोः ।
स्वातीवारुणयोर्भवेन्निर्ऋतिभादित्योस्तथोपान्त्ययोः
खेटे तत्र गते तुरीयचरणाद्योर्वा तृतीयद्वयोः ॥ ५६ ॥

वेध इति । विरिञ्चिः रोहिणी, रोहिण्यभिजितोर्ग्रहैः क्रूराक्रूरैः कृतो वेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत् । रोहिणीस्थे ग्रहे अभिजिद्विद्धः अभिजित्स्थे रोहिणीविद्धः । एवं सर्वत्र व्याख्येयम् । पदानि स्पष्टार्थानि ।

पञ्चशलाकावेधचक्रम्

यदाह नारदः—

'तिर्यक्पञ्चोर्ध्वगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणयोः ।
द्वितीयशम्भुकोणेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत् ॥
भान्यतः साभिजित्येकरेखाकोणे च विद्धभम् ॥' इति ।

चक्रोद्धारो यथा—

'चक्रे तस्मिन्नेकरेखास्थितेन तद्विद्धर्क्षं खेचरेण प्रदिष्टम् ।
क्रूरैर्विद्धं सर्वधिष्ण्यं विवर्ज्यं सौम्यैर्विद्धं नाखिलं पाद एव ॥' इति ।

ननु—अष्टाविंशतिनक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोः परस्परवेधे चतुर्दश युग्मानि वक्तव्यानि स्युः, कथमष्टावेवाभिहितानि, उच्यते। विवाहे ह्येकादशनक्षत्राणामेव प्राशस्त्याभिधानात्तद्वेधोपयोगीन्येतावन्त्येव युग्मानि सम्भवन्तीति तावतामेवाभिधानम्। अत एव दैवज्ञमनोहरे—

'रोहिण्यभिजितोर्मूलादित्ययोर्मृगवैश्वयोः । रेवत्युत्तरफल्गुन्योर्मघाश्रवणयोर्भवेत् ॥
हस्तोत्तराभाद्रपदयोः स्वातीवारुणयोर्मिथः । अनुराधाभरण्योश्च वेधोऽयं पञ्चरेखजः ॥'

वाराहीयविवाहपटले प्रत्येकं वेधफलम्—

'रविवेधे च वैधव्यं पुत्रशोको भवेत्कुजे। वन्ध्या पण्डितवेधे दीक्षाकरणं करोति गुरुवेधे ॥
भृगुसुतवेधे पुत्री दासी रविजेन्दुराहुसम्भूते।' इति।

पण्डितो बुधः दीक्षाकरणं प्रव्रज्या। चरणवेधमाह—खेट इति। तत्र तस्मिन्नक्षत्रे विद्यमाने ग्रहे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा परनक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः। यदि तृतीयपादे तदा द्वितीयचरणस्य वेधः। एवं यदि द्वितीयपादे तदा तृतीयपादस्य वेधः। यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य वेध इत्यर्थः। यदाह वसिष्ठः—

'अतोऽन्त्यपादमादिगो द्वितीयगस्तृतीयकं तृतीयगो द्वितीयकं चतुर्थगस्तु चादिमम्।
भिनत्ति वेधकृद्ग्रहो न चान्यपादमादरात् ॥'

एतद्यपि शुभाशुभग्रहसाधारणं प्रतीयते, तथापि सौम्यग्रहपरं द्रष्टव्यम्। यतो वसिष्ठेनैव खार्जूरदोषाभिधानावसरे—

'विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं क्षतादृते।
तथैव पादो न शुभोऽवशिष्टाः पादाः शुभाश्चेति पितामहेन ॥'

इत्याशङ्क्य समाहितम्—

'पाद एव न शुभः शुभग्रहैर्विद्ध इत्यखिलशास्त्रसम्मतम्।
क्रूरविद्धभयुतं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादतः ॥' इति।

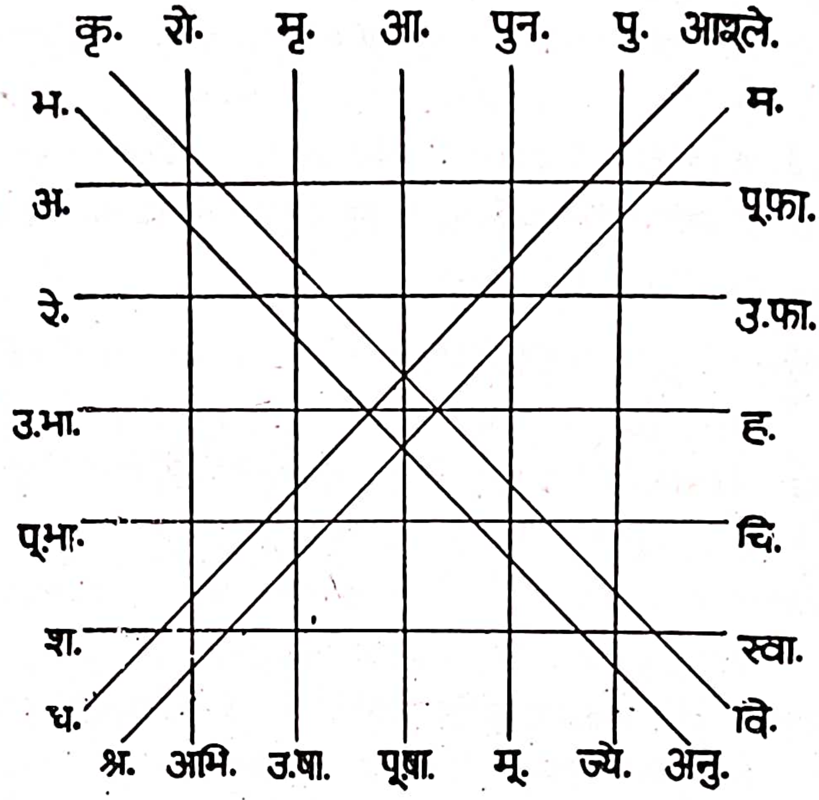
नारदः—'पादमेव शुभैर्विद्धमशुभैर्नैव कृत्स्नतः'। इति। कश्यपोऽपि—

'क्रूरविद्धं युतं धिष्ण्यं क्रूराक्रान्तं च कृत्स्नभम्।
मणिहेममयं हर्म्यं भूताक्रान्तमिव त्यजेत् ॥' इति।

कृत्स्नभं सकलनक्षत्रम्। तस्मात्क्रूरग्रहविद्धे सम्पूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्धे चरणत्याग इति सिद्धान्तः। तत्र विवाहे पञ्चशलाकावेध एव। यदाह वसिष्ठः—'पञ्चशलाकाचक्रे पाणिग्रहणं भवेद्यविधिरुक्तः। शस्तः शुभमित्रकृतः सप्तशलाकाज इतरत्र ॥' इति। श्रीपतिः—'वधूप्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने। वेधः पञ्चशलाकाख्योऽन्यत्र सप्तशलाककः ॥' इति ॥ ५६ ॥

हिन्दी—रोहिणी-अभिजित्, भरणी-अनुराधा, उत्तराषाढा-मृगशिरा, श्रवण-मघा, हस्त-उत्तराभाद्रपदा, स्वाती-शतभिषा, मूल-पुनर्वसु तथा उत्तराफाल्गुनी-रेवती, इन दो-दो नक्षत्रों में परस्पर वेध होता है अर्थात् इन दोनों में से किसी नक्षत्र पर कोई ग्रह हो तो दूसरा नक्षत्र विद्ध कहा जाता है और परस्पर विद्ध नक्षत्रों में एक के चौथे चरण से, दूसरे नक्षत्र के १ चरण से तथा तीसरे और दूसरे चरण से वेध होता है। विद्ध नक्षत्रों में विवाह नहीं करना चाहिए।

पंचशलाकावेधबोधक चक्र

'वधूप्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने।
वेधः पञ्चशलाकाख्येऽन्यत्र सप्तशलाकका: ॥' ५६ ॥

अथ केचित्सप्तशलाकाचक्रे वेधमाहुः। तदर्थं चक्रन्यासं विनैव वेधदोषं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

शाक्रेज्ये शतभानिले जलशिवे पौष्णार्यमर्क्षे वसु-
द्वीशे वैश्वसुधांशुभे हयभगे सार्पानुराधे तथा।
हस्तोपान्तिमभे विधातृविधिभे मूलादिती त्वाष्ट्रभे-
ऽजाङ्घ्री याम्यमघे कृशानुहरिभे विद्धेऽद्रिरेखे मिथः॥ ५७॥

शाक्रेति। अद्रिरेखे सप्तशलाकाख्ये चक्रे शाक्रेज्ये ज्येष्ठापुष्यनक्षत्रे मिथः परस्परं क्रूराधिष्ठितत्वेन विद्धे ज्ञेये। एवं जलशिवे पूर्वाषाढार्द्रे विद्धे ज्ञेये। एवं सर्वत्र व्याख्येयम्। वैश्वसुधांशुभे उत्तराषाढामृगशिरसी हयभगे अश्विनीपूर्वाफल्गुन्यौ उपान्तिमभमन्त्यस्य समीपमुपयाति उत्तराभाद्रपदा। अन्यत्स्पष्टम्। अत्र मूलवाक्यं स्वरोदयस्थं यज्ञोपवीतप्रकरणेऽभिहितम्। चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चयेऽपि—

'सप्त सप्त विनिपात्य रेखिकास्तिर्यगूर्ध्वमथ कृत्तिकादिकम्।
लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेखखगमेन विध्यते ॥' इति।

दीपिकायां—'यस्याः शशी सप्तशलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे।
उद्वाहवस्त्रेण तु संवृताङ्गी श्मशानभूमिं रुदती प्रयाति ॥'

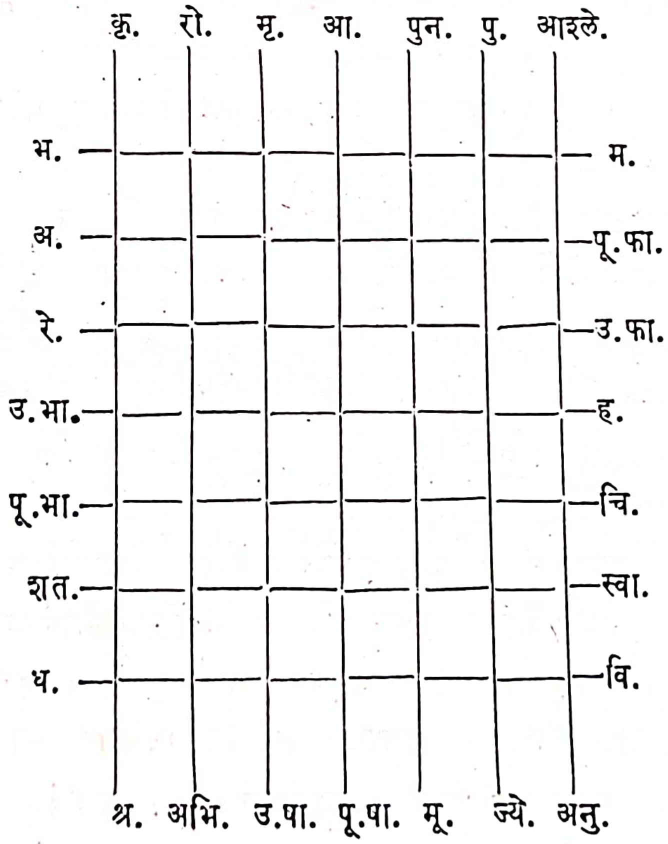
तथा च भोजः—'विद्धे सप्तशलाकाख्ये विधवा लग्नवाससा।
पुनर्यात्यचिरान्नारी मुखाग्नौ मुखचन्द्रिकाम् ॥

वैधव्यं च नक्षत्रतुल्याब्दैर्भवति । तदुक्तं वराहेण—'नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैः सदसत्' इति । अत्रापि तुल्यन्यायत्वात्क्रूरवेधे सम्पूर्णं नक्षत्रं त्याज्यं, शुभग्रहवेधे पादस्त्याज्य इति ध्येयम् । नन्वत्र प्रागुक्तहेतोरष्टावेव नक्षत्रयुग्मानि वाच्यानि, किमर्थं चतुर्दशयुग्मानामभिधानम् ? उच्यते । सप्तशलाकाज इतरत्रेति वचनात्सकलशुभकर्मसु विचार्यमाणत्वादेतावतामुक्तिः—

'भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण च । शुभाशुभेषु कार्येषु वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥' इति स्वरोदयेऽपि सामान्यतोऽभिधानात् ॥ ५७ ॥

हिन्दी—सप्तशलाका चक्र में ज्येष्ठा-पुष्य, शतभिषा-स्वाती, पूर्वाषाढा-आर्द्रा, रेवती-उत्तराफाल्गुनी, धनिष्ठा-विशाखा, उत्तराषाढा-मृगशिरा, अश्विनी-पूर्वाफाल्गुनी, आश्लेषा-अनुराधा, हस्त-उत्तराभाद्रपदा, रोहिणी-अभिजित्, मूल-पुनर्वसु, चित्रा-पूर्वाभाद्रपदा, भरणी-मघा एवं कृत्तिका-श्रवण, इन दो-दो नक्षत्रों में परस्पर वेध होता है। यहाँ भी ४।१।३।२ चरणों में वेध होता है। आचार्यों का मत है कि शुभ ग्रहों के वेध में चरण, पापग्रह से विद्ध होने पर सम्पूर्ण नक्षत्र त्यागना चाहिए ॥ ५७ ॥

सप्तशलाका-वेध चक्र

अथ क्रूराक्रान्तादिनक्षत्रदोषं सापवादमनुष्टुभाऽऽह—

ऋक्षाणि क्रूरविद्धानि क्रूरमुक्तादिकानि च ।
भुक्त्वा चन्द्रेण मुक्तानि शुभार्हाणि प्रचक्षते ॥ ५८ ॥

ऋक्षाणीति । क्रूरग्रहैर्विद्धानि ऋक्षाणीति । तथा क्रूरैर्मुक्तानि त्यक्तानि आदिशब्दात्क्रूराक्रान्तानि क्रूरगन्तव्यानि च । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । त्रिविधोत्पातैः दूषितानि ऋक्षाणि ज्ञेयानि । तानि यदि चन्द्रेण भुक्त्वा मुक्तानि सन्ति तदा

शुभार्हाणि प्रचक्षते वदन्ति। मुनय इति शेषः। यदाह वात्स्यः—'भुक्तं भोग्यं तथाक्रान्तं विद्धं पापग्रहेण भम्। मङ्गलेषु च कार्येषु यत्नतः परिवर्जयेत् ॥' इति। वसिष्ठोऽपि— 'उत्पातभं ग्रहणभं क्रूरविद्धस्थितं च यत्। दहत्येव शुभं कर्म राघवाग्निशरोम्बुधिम् ॥' इति। शार्ङ्गीये—

'क्रूराश्रितं क्रूरविमुक्तविद्धं गन्तव्यधिष्ण्येषु कुमारिकाणाम्।
वदन्ति पाणिग्रहणे मुनीन्द्रा वैधव्यमब्दैस्त्रिभिरेवमाहुः ॥' इति।

क्रूरोत्पाताद्याक्रान्तस्य भस्य चन्द्रेण भोगे न दोषो विवाहे

अस्यापवादमाह केशवार्कः—'उत्पातपापग्रहदूषितं भं यदीन्दुराक्रम्य पुनर्भुनक्ति। तदा तदर्हं किल मङ्गलेषु त्यजेत् समाक्रान्तधनू रवीन्द्वोः ॥' इति ॥ अयमवधिराक्रान्तनक्षत्रभिन्नविषयो वेदितव्यः। तत्र हि चाण्डालधृतहस्तस्नानवच्चन्द्रभोगस्यानिर्णेजकत्वात्। तदुक्तं शार्ङ्गीये—

'यद्धिष्ण्यं दोषसंयुक्तं स्यात्तथापीन्दुसंयुतम्। शुभकार्येषु तत्त्याज्यमन्यकर्मसु सिद्धिदम् ॥
यथा हि चाण्डालधृतैकहस्तो मज्जन्नगाधेऽपि सरित्प्रवाहे।
भवेन्न पूतः शशिभोगतोऽपि तथा न शुध्येदुडु पापयुक्तम् ॥
स्पृष्ट्वा गते तु चाण्डाले शुद्धिराप्लवनाद्यथा।
तथा भुक्त्वा गते क्रूरे चन्द्रभोगाद्विशोधनम् ॥' इति

अत एवोक्तं वसिष्ठेन—

'गन्तव्यधिष्ण्यं खलु भुक्तभं यत्क्रूरैर्महोत्पातविदूषितं च।
चन्द्रोपभोगादमलं तदानीं शुभेषु कार्येषु शुभप्रदं च ॥' इति।

एतच्च सामान्यन्यायत्वात् क्रूरविद्धे भे चन्द्रभोगादपि शुद्धिर्नास्तीत्युक्तम्। यत्तु नारदेनोक्तम्—'ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम्। यावच्च रविणा भुक्त्वा मुक्तं तद्दग्धकाष्ठवत् ॥' इति। तद्यद्वाक्यं वाचनिकमिति न्यायेन ग्रहणोत्पातभयोः षण्मासपर्यन्तं निषेधस्ततोऽपि यावद्रविणा भुक्त्वा न त्यक्तं तावत् त्यजेत्। तत्रापि चन्द्रग्रहण एव। सूर्यग्रहणीयनक्षत्रस्य तु षण्मासानन्तरं सूर्यभोगासम्भव एवाऽऽवर्षमतो न 'क्रूरमुक्तादौ रविभोगापेक्षा। उत्पातभस्य तु चन्द्रोपभोगोऽप्यावश्यकः। वसिष्ठवाक्यालोचनात्। अत्र क्रूरवेधे निखिलं भं त्याज्यं न चरण एव। तदुक्तं कश्यपेन— 'क्रूरविद्धयुतं धिष्ण्यं निखिलं नैव पादतः। अन्यैरपि गुणैर्युक्तं सर्वदोषविवर्जितम् ॥
त्यजेदनर्घ्यमाणिक्यं कलङ्कोपहतं यथा।' इति।

अयञ्च क्रूराधिष्ठितत्वे दोषः क्रूरग्रहचन्द्रयोरेकराशिस्थत्वे वेदितव्यः। यदा तु चन्द्रः प्रथमपादे क्रूरग्रहश्च तृतीयपादे एवं सति राशिभेदोऽप्युपजायते तदा क्रूरग्रहाधिष्ठितत्वदोषो नास्तीति ध्येयम्। उक्तञ्च ज्योतिर्निबन्धे—

'एकस्मिन्नधिपे धिष्ण्ये भिन्ने राशौ खलग्रहे शशिनि।
तच्चन्द्रर्क्षे कुर्याद्विवाहयात्रादिकं सर्वम् ॥' इति।

यथा मृगशिरसि प्रथमे पादे चन्द्रः तृतीये क्रूरग्रहः तत्र सत्यप्येकनक्षत्रत्वे राशिभेदो द्वयोरिति ॥ ५८ ॥

हिन्दी—पंचशलाका या सप्तशलाका चक्र में जो नक्षत्र पापग्रहों से विद्ध हो, पापग्रहों से मुक्त हो, आदि पद से पाप-भोग्य, पाप-भुक्त, त्रिविधोत्पात से दूषित हो, वह नक्षत्र चन्द्रमा से भोगकर छोड़ दिया गया हो तो शुभकर्म में वर्तने योग्य होता है ॥ ५८ ॥

अथ लत्तादोषमुपजातिकयाऽऽह—

ज्ञराहुपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे भं सप्तगोजातिशरैर्मितं हि ।
संलत्तयन्तेऽर्कशनीज्यभौमाः सूर्याष्टतर्काग्निमितं पुरस्तात् ॥ ५९ ॥

ज्ञेति । सप्त प्रसिद्धाः गावो नव जातयो द्वाविंशतिः शराः पञ्च एतैर्मितं भं स्वाक्रान्तनक्षत्राज्ज्ञराहुपूर्णेन्दुसिताः स्वपृष्ठे संलत्तयन्ते । यथा बुधः सप्तमं राहुर्नवमं पूर्णेन्दुः पूर्णिमान्तचन्द्रो द्वाविंशम् । तच्च गतकृष्णपक्षे पञ्चमीषष्ठीसप्तमीनामन्यतमस्यां सम्भवति । शुक्रः पञ्चमं स्वपृष्ठे लत्तयतीत्यर्थः । अर्कशनीज्यभौमाः क्रमेण पुरस्तादग्रे सूर्याष्टतर्काग्निमितं संलत्तयन्ते । यथा सूर्यः स्वाक्रान्तनक्षत्राद् द्वादशं शनिरष्टमं गुरुः षष्ठं भौमस्तृतीयम् अग्रतो लत्तयतीत्यर्थः । यदाह नारदः—'पुरतः पृष्ठतोऽर्काद्या दिनर्क्षं लत्तितश्च यत् । अर्काकृतिगुणाङ्गर्तुबाणाष्टनवसङ्ख्यभम् ॥' इति । सूर्यः पुरतश्चन्द्रः पृष्ठत एवं क्रमेण भौमादयोऽपि पुरतः पृष्ठतश्च लत्तयन्तीत्यर्थः । वराहोऽपि—

'सूर्यो द्वादशमृक्षं षष्ठं गुरुरवनिजस्तृतीयं तु ।
संलत्तयति दिवाकरपुत्रोऽष्टममग्रतः पादैः ॥
पश्चाद् द्वाविंशतिभं पौर्णिमचन्द्रस्तु पञ्चमं शुक्रः ।
स्वर्भानुरपि नवमं सप्तममृक्षं शशाङ्कसुतः ॥' इति ।

प्रत्येकं वेधफलमाह स एव—

'रविलत्ता वित्तहरी नित्यं कौजी विनिर्दिशेन्मरणम् ।
चान्द्री नाशं कुर्याद् बौधी नाशं वदत्येव ॥
सौरी मरणं कथयति बन्धुविनाशं बृहस्पतेर्लत्ता ।
मरणं लत्ता राहोः कार्यविनाशं भृगोर्वदन्तीति ॥'

नन्वग्रलत्ता वा पृष्ठलत्ता वा वक्तव्या, किमिति द्वैरूप्यकथनम् । अत्र समाधत्ते केशवार्कः—

'इति सति द्युसदामभिलत्तने यदनुलत्तनमुक्तमृषिव्रजैः ।
तदुडुपश्चिमपूर्वविभागयोरनधिकाधिकदोषविवक्षया ॥' इति ।

अनधिकः स्वल्पः । अत्र राहोः सदा वक्रित्वान्नवमगणनाक्रमेणैव ग्राह्या । यथाऽश्विन्यां राहुराश्लेषां लत्तयति सम्मुखलत्तावादिमतेऽपि वक्रगामिना राहुणा सम्मुखमश्विनीरेवतीत्यादिगणनया विंशतिभमाश्लेषैव न त्वन्यथा श्रयितव्यमिति साम्प्रदायिकाः ॥ ५९ ॥

हिन्दी—बुध, राहु, पूर्णचन्द्रमा और शुक्र जिस नक्षत्र पर रहते हैं, उसे पीछे क्रम से ७, ९, २२, ५ नक्षत्र को लात मारते हैं अर्थात् बुध अपने अधिष्ठित नक्षत्र से पीछे ७वें नक्षत्र को, राहु ९वें नक्षत्र को, पूर्ण चन्द्रमा अपने पीछे २२वें नक्षत्र को और शुक्र अपने पीछे के ५वें नक्षत्र

को लात मारता है। इसी भाँति सूर्य अपने अधिष्ठित नक्षत्र से आगे १२वें नक्षत्र को, शनि ८वें नक्षत्र को, बृहस्पति ६ठे नक्षत्र को और मंगल तृतीय नक्षत्र को लात मारता है। किसी ग्रह से भी लात मारा हुआ नक्षत्र शुभफलप्रद नहीं होता ॥ ५९ ॥

अथ पातदोषं सुबोधं पथ्यार्ययाऽऽह—

हर्षणवैधृतिसाध्यव्यतिपातकगण्डशूलयोगानाम् ।
अन्ते यन्नक्षत्रं पातेन निपातितं तत् स्यात् ॥ ६० ॥

हर्षणवैधृतीति। व्यतिपातक इति स्वार्थे कः। हर्षणेत्यादिषड्योगानामन्ते यच्चन्द्रनक्षत्रं भवेत् तत्पातेन चण्डीशचण्डायुधाख्येन निपातितं स्यात्। यदाह त्रिविक्रमः—

'साध्यहर्षणशूलानि वैधृतिव्यतिपातयोः ।
षड्भं गण्डस्य चान्ते स्यात् तत्पातेन निपातितम् ॥' इति।

नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्पादकः पातोऽभिहितः—
'सूर्यभात्सार्पपित्र्यान्त्यत्वाष्ट्रमित्रोडुविष्णुभे। सङ्ख्यया दिनभे तावदश्विभात्पातदुष्टभम् ॥'

वसिष्ठेनापि—

'रविभादहिपितृमित्रत्वाष्ट्रभहरिपौष्णभेषु गणितेषु ।
आश्विनभादिन्दुयुतौ तावति वै पतति गणनया पातः ॥
अयमपि पातो दोषश्चण्डीशचण्डायुधाह्वयो ज्ञेयः ।
अखिलेषु मङ्गलेष्वपि वर्ज्यो यस्माद्विनाशदः कर्त्तुः ॥'

इति पद्येषु यद्यपि हर्षणादीनामुपादानं नास्ति तथाप्यभिहिताश्लेषादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानात्तत्तुल्यसङ्ख्याकेष्वेव योगेषु पातसम्भवो जायत इति मत्वा हर्षणादीनामुक्तिः। यद्येवं व्यतीपातवैधृतिभ्यां स्वीयभोगघटिकात्मकाभ्यां तिथिमक्षत्रादिकं सर्वमेव सामान्यतो निन्द्यमुक्तं तत्किमत्रानयोर्योगयोः पुनर्ग्रहणेन ? उच्यते, यदा नक्षत्रयोगयोस्तुल्यकाले एव प्रवृत्तिनिवृत्ती तदाऽनयोर्योगयोरुपादानं व्यर्थमेव। यदा तु सूर्योदयादारभ्य कियद्घटिकत्वं दर्शयोगयोर्नक्षत्रभोगस्तु सूर्योदयादेव बहुकालव्यापी तदा पातासम्भवे तावत्कालस्यैव निषेधः। सामान्यवाक्यात्। पातसम्भवे हि सम्पूर्णस्य नक्षत्रस्य निषेधो यथा स्यादिति तयोर्दुष्टयोगयोः पुनरुपादानं कृतम्। एवमन्येष्वपि योगेषु पातसम्भवे सम्पूर्णनक्षत्रस्य निषेधो यथा स्यादित्यनयोर्दुष्टयोगयोः पुनरुपादानं त्याग इत्यर्थः। अयञ्च सर्वोऽपि विचार एकार्गलदोषेऽपि द्रष्टव्यः। यदा तु पातैकार्गलौ न स्तस्तदा दुष्टयोगानामुक्तादिमघटीत्यागः कर्त्तव्य इति ॥ ६० ॥

हिन्दी—हर्षण, वैधृति, साध्य, व्यतिपात, गण्ड और शूल-इन ६ योगों के अन्त में जो नक्षत्र हो, वह पात नामक दोष से दूषित कहा जाता है। यह दोष भी विवाह में त्याज्य है ॥ ६० ॥

अथ सूर्यचन्द्रक्रान्तिसाम्यापरपर्यायं महापातदोषं शालिन्याऽऽह—

पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ कन्यामीनौ कर्क्यली चापयुग्मे ।
तत्रान्योन्यं चन्द्रभान्वोर्निरुक्तं क्रान्तेः साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु ॥ ६१ ॥

पञ्चेति। पञ्चास्याजौ सिंहमेषौ, अन्ये प्रसिद्धाः, एषु राशियुग्मेषु चन्द्रभान्वोः पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रान्तिसाम्यं निरुक्तं तन्मङ्गलेषु नो शुभं स्यात्।

अत्र पञ्चास्याजावित्येवमादीनां ग्रहणमुदाहरणदिक्प्रदर्शनार्थत्वात्सर्वथा सूर्याचन्द्रमसोः सायनयोर्योगः षड्राशिमितो द्वादशराशिमितो वा विवक्षितः। तदैव क्रान्तिसाम्यस्य सम्भवात्। अतः सम्मतिवाक्यस्यानवसरः। नन्वेतावन्त एव षड्राशियोगा द्वादशराशियोगा वा सम्भवन्तीति चेन्न। राश्यन्तावच्छेदस्थित्याधिकानामपि सम्भवात्। तथाहि प्रत्यंशकलाविकलान्तःस्थितत्वेनानन्तभेदसम्भवाच्च। अतः प्रागुक्तं व्याख्यानं ज्यायः। क्रान्तिसाम्यस्य च महापात इति नाम। एतस्य निन्द्यतामाह वसिष्ठः—

'दोषो महापात इति प्रसिद्धः सवैधृतो हन्ति वधूं वरञ्च।
तं रक्षितुं लग्नगुणास्त्वशक्ताः स्वबान्धवास्तेऽशनितोपघातम्॥'

अशनिर्वज्रम्। नारदोऽपि—'यस्मिन्दिने महापातस्तद्दिनं वर्जयेच्छुभे' इति। अत एव पतनात्पातः सकलशुभकर्मणामित्यन्वर्थतापि, सा च स्पष्टा सोमसिद्धान्ते—

'यच्छुभानां विनाशाय नदन्निव पतत्ययम्।
व्यतीपातः प्रसिद्धोऽत्र संज्ञाभेदेन वैधृतिः॥' इति।

महापातशब्दस्य रूढिस्तु रवीन्दुक्रान्तिसाम्य एव न त्वन्येषां ग्रहाणां क्रान्तिसाम्ये। यथा जलजशब्दस्य रूढिः कमले न तु भेकादौ। क्रान्तिर्नाम ग्रहाणां दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम्। या च सूर्यस्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तुल्या स्यात् स पातमध्यकालः। तत्रोत्सर्गतो रवीन्दुक्रान्त्योः समत्वं भुजसाम्ये सति भवति। भुजो नाम—

'त्र्यूनं भुजः स्यात्त्र्यधिकेन हीनं भार्द्धं च भार्द्धादधिकं विभार्द्धम्। न वाधिकेनोनितमर्कभञ्च' इति लक्षणलक्षितः। तत्साम्यं तु सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशितुल्ये द्वादशराशितुल्ये वा सति भवति। अत एव ग्रन्थकृता तादृशा योगा एव पठिताः। यदा तु भुजस्य न्यूनाधिकत्वं तदा—'दिवौकसोरन्तरलिप्तिकोटच्याद् गत्योर्वियोगेन हृतात्' इत्यादिना प्रकारेण ग्रहयुतिवत्तु भुजसाम्यमानेयम्। न तु भुजसाम्यमेव क्रान्तिसाम्यसाधकं चेत् किं गणितग्रन्थोक्तेन बह्वायाससाध्येन पाताध्यायेन, उच्यते—

'विक्षेपाय क्रमैकत्वे क्रान्तिर्विक्षेपसंयुता। दिग्भेदे वियुता स्पष्टा भास्करस्य यथागता॥'

इति सूर्यसिद्धान्तवाक्यात्सूर्यव्यतिरिक्तानां ग्रहाणां शरसंस्कृता क्रान्तिः स्पष्टेत्युच्यते तादृशी चन्द्रक्रान्तिश्चेत्सूर्यक्रान्त्या समा यस्मिन्काले स्यात् स स्पष्टः पातमध्यकालः। तत्र तादृशक्रान्तिसाम्यानयनस्यातिकष्टसाध्यत्वात्तदध्यायोक्तिः सार्थिकैव। एवं ग्रन्थकर्त्रा सूर्याचन्द्रमसोः क्रान्तिसाम्यमेव दोषोऽभिहितः—'पञ्चास्याजौ' इत्यादिकथनं किमर्थमिति चेदुच्यते। 'विनाशपातेन्दुमिहायनांशकैर्युतो रविः शीतकरश्च गृह्यते। समापमत्त्वे व्यतिपातवैधृताह्वयास्तदैक्ये रसभेऽर्कभे क्रमात्॥' इति भास्कराचार्योक्तिमङ्गीकृत्य सामान्यतः क्रान्तिसाम्यदिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादकत्वात्। नन्वेवं भुजसाम्यमेव चेत्क्रान्तिसाम्योत्पादकं भवेत्तर्हि यत्र सूर्याचन्द्रयोः षड्राशिमितमन्तरं द्वादशराशिमितमन्तरं वा यथा मेषतुलयोर्मेषयोर्वा तत्रापि भुजसाम्यस्य तावदवस्थाक्रान्तिसाम्यं भवत्येवेति मासमध्ये महापातचतुष्टयं वक्तव्यं स्यात्। तत्कुतो हेतोर्नोक्तं ग्रन्थकृतेति चेत्? अत्रोच्यते। योगोत्पन्ने हि पाते मुनिभिः स्नानदानादिकफलमुक्तम्। अतः स एव महापातो गृह्यते न तु वियोगोत्पन्ने उक्तम्। अतः स न गृह्यते। तदुक्तं वसिष्ठेन स्वसिद्धान्ते—

'चक्रे चक्रार्द्धतुल्ये वा कियद्भागाधिकोणके ।
सायनार्केन्दुयोगे चेत् तदा पातस्य सम्भवः ।।
शुभमङ्गलकर्माणि लोकानां च विनाशयेत् ।
स्नानदानादिकास्तत्र जपश्राद्धादिकाः क्रियाः ।।
तदापि कुरुते मर्त्यः सुमहत्फलमश्नुते ।
सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे कोटिस्वर्णार्पणे फलम् ।।
तत्फलं लभते पाते स्नानश्राद्धजपादिना ।
उत्पत्तौ लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसङ्गुणम् ।।'
पातेथार्बुदसङ्गुण्यं पतिते दत्तमक्षयम् ।' इति ।

तथा सूर्यसिद्धान्तेऽपि—

'एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा । तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः ।।'
विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः । समास्तदा व्यतीपातो भगणार्द्धे तयोर्युतौ ।।
तुल्यांशजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रवहात्ततः ।
तादृक्क्रोधोद्भवो वह्निर्लोकाभावाय जायते ।।' इति ।

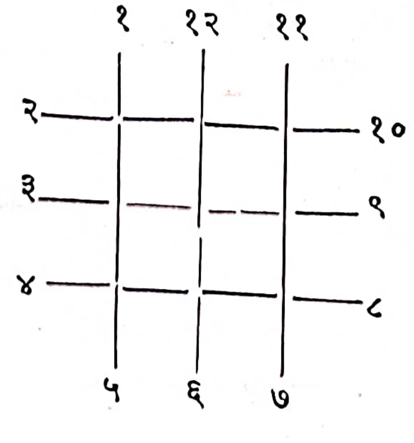
अत एवान्तरोत्पन्नक्रान्तिसाम्ये महापातदोषो नास्त्येव । तदुक्तं गणेशदैवज्ञैः— 'पूर्वं तत्स्यात्पातमध्यं द्वितीयं पूर्वैर्नोक्तं तद्यतो नातिदुष्टम्' इति । अनेनैवाशयेन वसिष्ठेन स्वसंहितायामुक्तम्—

'शास्त्रात्समानीय महातिपातः स वैधृतो हन्ति वधूं वरं च ।
त्रिःसप्तवारानिव जामदग्न्यक्रोधोऽचिरात्क्षात्रकुलं समस्तम् ।।' इति ।

शास्त्राद् गणितशास्त्रोक्तान्महापाताधिकारादित्यर्थः । तत्र हि योगादेव महापातस्यानित्यत्वात्तस्यैव दोषत्वं नान्यस्येत्यर्थादुक्तं भवति । किञ्च पञ्चाङ्गीयोऽपि योगः सूर्याचन्द्रमसोर्योगादेव साधितः । स्पष्टाधिकावेकस्तस्मादेव महापातोऽपि साधयितुमुचित एव । अथात्र जाते क्रान्तिसाम्येऽप्येकस्मिन्काले मङ्गलकृत्यं निषिद्धमित्येष विशेषविचारो 'न्यूनाधिमासकुलिकप्रहरार्धपात' इत्यत्रास्माभिरभिहितोऽस्ति । स तत एवावगन्तव्य इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।। ६१ ।।

हिन्दी—सिंह-मेष, वृष-मकर, तुला-कुम्भ, कन्या-मीन, कर्क-वृश्चिक एवं धनु-मिथुन—इन

क्रान्तिसाम्य-बोधक चक्र

दो-दो राशियों में परस्पर सूर्य और चन्द्रमा के रहने पर क्रान्ति-साम्य नाम का दोष होता है। यह विवाहलग्न के अवसर पर हो तो अनिष्टकारक होता है।

इसकी पुष्टि सूर्यसिद्धान्त पाताध्याय ११ श्लोक तथा सिद्धान्तशिरोमणि पाताध्याय से होती है ॥ ६१ ॥

अथ खार्जूरदोषं सुबोधमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

व्याघातगण्डव्यतिपातपूर्वे शूलान्त्यवज्रे परिघातिगण्डे ।
[1]एकार्गलाख्यो ह्यभिजित्समेतो दोषः शशी चेद्विषमर्क्षगोऽर्कात् ॥ ६२ ॥

व्याघातेति । अन्त्यो वैधृतिः, अन्ये प्रसिद्धाः । यस्मिन्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादर्कनक्षत्राच्छशी चन्द्रोऽभिजित्समेतो विषमे विषमसङ्ख्याके ऋक्षे नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकार्गलाख्यो दोषः स्यात् । यदा समे स्यात्तदा न दोष इत्यर्थः । तदाह त्रिविक्रमः—

'विरुद्धनामयोगेषु साभिजिद्विषमर्क्षगः ।
अर्कादिन्दुस्तदा योगो निन्द्य एकार्गलाभिधः ॥' इति ।

केशवार्केणापि—'न्यस्ते सहाभिजिति' इत्यादिनाऽभिजिद्गणनोक्ता ।

वसिष्ठेन त्वत्र चक्रमभिहितम्—

'अन्त्यातिगण्डपरिघव्यतिपातपूर्वव्याघातगण्डवरशूलमहाशनीषु ।
चित्रानुराधपितृपन्नगदस्रभेषु साहित्यमूलशशिशूरिषु मूर्धभेषु ॥
रेखामेकामूर्ध्वगां षट् च सप्त तिर्यक् कृत्वाऽप्यत्र खार्जूरचक्रे ।
तिर्यग्रेखासंस्थयोश्चन्द्रभान्वोर्दृक्सम्पातो दोष एकार्गलाख्यः ॥'

चक्रोद्धारो यथा—

'खरकरतुहिनांश्वोर्दृष्टिसम्पातजन्मा अनलमयशरीरी सूद्गिरन्नग्निसङ्घान् ।
भुवि पतति जनानां मङ्गलध्वंसनाय गुणगणशतसङ्घैरप्यवार्योऽग्निकोपः ॥' इति ।

अत्र वसिष्ठवाक्येऽभिजित्साहित्यमस्ति न वेति सन्देहः ।

नारदस्त्वभिजिद्वर्जितं चक्रमाह—

'व्याघातशूलपरिघपातपूर्वेषु सत्स्वपि । गण्डातिगण्डकुलिशवैधृत्या सहितेषु च ॥
अदितीन्दुमघाह्याद्यमूलमैत्रेज्यभानि च । ज्ञेयानि सह चित्राभिर्मूर्ध्नि भानि यथाक्रमम् ॥
लिखेदूर्ध्वगतामेकां तिर्यग्रेखास्त्रयोदश । तत्र खार्जूरिके चक्रे कथितं मूर्ध्नि भं न्यसेत् ॥
भान्येकरेखागतयोः सूर्याचन्द्रमसोर्मिथः । एकार्गलो दृष्टिपाताच्चाभिजिद्वर्जितानि वै ॥'

'लाङ्गले कमठे चक्रे फणिचक्रे त्रिनाडिके ।
अभिजिद्गणना नास्ति चक्रे खार्जूरिके तथा ॥' इति ।

कश्यपेनापि—'एकार्गलो दृष्टिपातश्चाभिजिद्रहितानि वै' इति । तत्र त्रिविक्रम-केशवार्कवाक्ययोः समूलत्वस्य शिष्टसम्मतत्वान्नारदादिवाक्यैः सह विकल्पः । ततोऽनयोः पक्षयोर्यथादेशाचाराद्व्यवस्थेति युक्तं प्रतीमः ॥ ६२ ॥

---

१. 'एकार्गलाख्यो ह्यभिजित्समेतो दोषः शशी चेद्विषमर्क्षगोऽर्कात् ।' इति पाठभेदः ।

हिन्दी—व्याघात, गण्ड, व्यतिपात, विष्कम्भ, शूल, वैधृति, वज्र, परिघ तथा अतिगण्ड इन योगों में से कोई योग हो और उस समय सूर्याधिष्ठित नक्षत्र से विषम नक्षत्र १।३।५।७।९।११। १३।१५।१७।१९।२१।२३।२५।२७ नक्षत्रों पर चन्द्रमा हो तो खार्जूर नाम का दोष होता है। यह विवाह में निन्दित है। इसी को एकार्गल भी कहते हैं। इसमें अभिजित् सहित गणना की जाती है ॥ ६२ ॥

अथोपग्रहदोषमुपेन्द्रवज्रयाऽऽह—

शराष्टदिक्शक्रनगातिधृत्यस्तिथिर्धृतिश्च प्रकृतेश्च पञ्च।
उपग्रहाः सूर्यभतोऽब्जताराः शुभा न देशे कुरुबाह्लिकानाम् ॥ ६३ ॥

शरेति। सूर्यभतः सूर्याक्रान्तनक्षत्रादब्जताराश्चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चाष्टदशचतुर्दशसप्तैकोनविंशतिपञ्चदशाष्टादशैकविंशतिद्वाविंशतित्रयोविंशतिचतुर्विंशतिपञ्चविंशतिसङ्ख्याकाश्चेत्स्युस्तदोपग्रहनामका दोषाः स्युः। प्रकृतिरेकविंशतिः। यदाह नारदः—

'भूकम्पः सूर्यभात्सप्तमर्क्षे विद्युच्च पञ्चमे। शूलोऽष्टमे च नवमे शनिरष्टादशे ततः ॥
केतुः पञ्चदशे दण्डश्चोल्का एकोनविंशतिः। निर्घातपातसंज्ञश्च ज्ञेयः स नवपञ्चमे ॥
मोहनिर्घातकम्पाश्च कुलिशं परिवेषकम्। विज्ञेयाश्चैकविंशाख्यादारभ्य च यथाक्रमम् ॥
चन्द्रयुक्तेषु भेष्वेषु शुभकर्म न कारयेत्।' इति।

वराहः—'उपग्रहर्क्षेषु विवाहिता स्त्री सूर्यर्क्षतो दुर्भगतामुपैति।'

अन्यत्रापि—

'गृहप्रवेशे दारिद्र्यं विवाहे मरणं भवेत्। प्रस्थाने विपदः प्रोक्ता उपग्रहदिने यदि ॥' इति।

एवं सामान्यतो निषेधमभिधाय देशभेदेन परिहारमाह—शुभा इति। स्पष्टार्थमेतत्। 'वाह्लीके कुरुदेशे च वर्जयेद्ध्रुमुपग्रहम्' इति कश्यपोक्तेः ॥ ६३ ॥

हिन्दी—जिस नक्षत्र पर सूर्य हो, उस से ५।८।१०।१४।७।१९।१५।१८।२१।२२।२३।२४।२५वें नक्षत्र पर चन्द्रमा हो तो उपग्रह नाम का दोष होता है। यह कुरु और वाह्लीक देश में शुभकार्यों में निषिद्ध माना गया है ॥ ६३ ॥

अथोपग्रहापवादप्रसङ्गात् पातोपग्रहलत्तास्वपवादं वारदोषभेदमर्द्धयामं चानुष्टुप् छन्दसाऽऽह—

पातोपग्रहलत्तासु नेष्टोऽङ्घ्रिः खेटपत्समः।
वारस्त्रिघ्नोऽष्टभिस्तष्टः सैकः स्यादर्धयामकः ॥ ६४ ॥

पात इति। पातश्चण्डीशचण्डायुधाख्यो दोषः। उपग्रहः प्रागुक्त एव। लत्ता 'शराहुपूर्णेन्दु' इत्यादिनोक्ता। तत्र खेटपत्समः ग्रहचरणतुल्यो नक्षत्रचरणोऽनिष्टः। अस्यार्थः। पाते उपग्रहे च रविर्यस्मिन्नङ्घ्रौ स्याद्यत्सङ्ख्यचरणस्तस्य नक्षत्रस्य वर्ज्यो नान्यः। लत्तायां तु ये लत्ताकारिणो ग्रहा यच्चरणे स्युस्तत्सङ्ख्य एव चरणो वर्ज्यो नान्यः। उक्तञ्च मुहूर्तदीपिकायाम्—

'उपग्रहेषु लत्तायां तथा चण्डायुधाह्वये। ग्रहोऽस्ति यत्प्रमाणांशे विद्धांशस्तत्प्रमाणतः ॥' इति।

उपग्रहचण्डायुधयोः सूर्यक्षतोऽङ्घ्रिर्ग्राह्यः । तस्यैव सम्भवात् । अयं च परिहार-स्तुल्यन्यायत्वात् खार्जूरिकेऽपि द्रष्टव्यः । सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसङ्ख्यश्चरण एकरेखावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य वर्ज्य इत्यर्थः । 'खार्जूरिकसमाङ्घ्रिभम्' इति नारदोक्तेः ।

ज्योतिर्निबन्धे गर्गः—

'पूर्वाह्णे दण्डदोषः स्यादपराह्णे तु मोहजः । उल्कायामर्द्धरात्रे तु कम्पोऽहोरात्रदूषकः ॥'

'कम्पोल्कादण्डमोहानामङ्घ्रिभम्' इति नारदोक्तेः । 'स्वरमासदशर्त्तवः ७।१२। १०।६। आदितो घटिकास्तेषु वर्जनीयाः पराः शुभाः' इति । वार इष्टो वारस्त्रिघ्नः सैकोऽष्टभिस्तष्टः शेषितो योऽङ्कः सोऽर्द्धयामाख्यो दोषः स्यात् । स्वार्थे कः । यदाह श्रीपतिः—

'मनीषिणोऽर्द्धप्रहराद् द्वितीयादारभ्य सर्वेष्वपि मङ्गलेषु ।
भौमे भृगौ सूर्यबुधार्किचन्द्रसुरेज्यवारेषु विवर्जनीया ॥' इति ।

अत्र कथनं समानार्थमिति चेत् प्रथमार्द्धप्रहरः कस्यापि वर्ज्यो नास्ति । तत्र सूर्यस्य वारे तावत्प्रथमादर्द्धप्रहरादारभ्य तृतीयोऽर्द्धप्रहर उक्तोऽतस्त्रिगुणः सैक इत्युपपन्नः । ततस्तृतीयचन्द्रस्य वारे सूर्योदयात्सप्तम इति वारस्त्रिघ्नः सैक इत्यत्रापि सिद्धम् । ततस्तृतीयो भौमस्य वारे सूर्योदयाद्दशमः । रात्रौ चार्द्धयामानुक्तेरिति दिवसस्याष्टा-वर्द्धयामा इत्यष्टाभिः शेषित इत्युपपन्नम् । एवं बुधवारादिष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्र पुनरुक्तपरिहारमधुनैव वक्ष्यामः । कश्यपः—

'शैलाक्षश्रुतयः सूर्ये चन्द्रे षड्वेदपर्वताः । भौमे बाणाग्निनेत्राणि सौम्ये वेदाक्षिवायवः ॥'
गुरुवारेऽग्निचन्द्रेभाः शुक्रे नेत्राद्रिवह्निभाः । शनौ चन्द्रे भतर्काः स्युः कुलिकी यमघण्टकः ॥
अर्द्धप्रहरसंज्ञाः स्युर्मङ्गलेषु विवर्जयेत् । वारदोषेण दुष्टं तल्लग्नं सर्वगुणान्वितम् ॥
त्यजेद्यथा पुरोडाशं वायसोपहतं तथा ॥' इति ।

फलमाह वसिष्ठः—

'निधनं प्रहरार्द्धे तु निःस्वत्वं यमघण्टके ।
कुलिके सर्वनाशः स्याद्रात्रावेते न दोषदाः ॥' इति ॥ ६४ ॥

हिन्दी—पात, उपग्रह एवं लत्ता दोषों में दोषकारक ग्रह नक्षत्र के जिस चरण पर में स्थित हो वही चरण अशुभ होता है। अर्थात् पात (६०), उपग्रह (६३) में जिस नक्षत्र के जिस चरण में सूर्य हो ५।८ आदि नक्षत्रों के उसी चरण पर दोष होता है। लत्ता दोष में लत्तादोषकारक ग्रह जिस चरण पर हो (लत्तित नक्षत्र के) उसी चरण में लत्ता दोष होता है, अन्य चरणों में नहीं। खार्जूर ६२ योग में भी ऐसा ही समझना चाहिए।

दिनमान के आठवें भाग को अर्धयाम कहते हैं, प्रतिदिन १ अर्धयाम अशुभ होता है। उसके आनयन की विधि यह है कि वार-संख्या को ३ से गुणा कर के गुणनफल में ८ का भाग देने से जो शेष बचे, उसमें १ जोड़ देने से अशुभ अर्धयाम होता है। अर्धयाम भी विवाह में निषिद्ध है ॥ ६४ ॥

अथ वारदोषभेदं कुलिकमनुष्टुभाऽऽह—

शक्रार्कदिग्वसुरसाब्ध्यश्विनः कुलिका रवेः ।
रात्रौ निरेकास्तिथ्यंशाः शनौ चान्त्योऽपि निन्दितः ॥ ६५ ॥

शक्रेति। रवेरिति ल्यब्लोपे पञ्चमी। रविमारभ्य सर्ववारेषु क्रमादुक्तसङ्ख्यास्तिथ्यंशा मुहूर्त्ताः कुलिकाः स्युः। यथा दिवसे रवौ १४, सोमे १२, भौमे १०, बुधे ८, गुरौ ६, शुक्रे ४, शनौ २। रात्रावेते निरेकाः कार्याः, यथा रवौ १३, सोमे ११, भौमे ९, बुधे ७, गुरौ ५, शुक्रे ३, शनौ १, शनौ त्वन्त्योऽपि रात्रेः पञ्चदशोऽपि मुहूर्तः कुलिकः। एते कुलिका निन्दिताः। यदाह श्रीपतिः—

'मन्वर्कदिग्वस्वृतुवेदपक्षैरर्कान्मुहूर्तैः कुलिका भवन्ति।
दिवा निरेकैरथ यामिनीषु ते गर्हिताः कर्मसु शोभनेषु॥'

रत्नकोशे—

'दिवा द्वितीयः कुलिकोऽर्कजाते रात्रौ प्रदिष्टः प्रथमः स एव।
रात्रेस्ततः पञ्चदशे विभागे एवं विवर्ज्यं कुलिकत्रयञ्च॥' इति।

ननु सामान्यतः सूर्ये षट्स्वरनागेत्यादिना दुर्मुहूर्त्तार्धयामकुलिका उक्ताः, इदानीं किं पुनरुच्यन्ते इति सत्यम्, आवश्यकत्वद्योतनार्थम्। तथा हि विवाहे एषां दोषाणां सर्वथैव त्यागः। 'विवाहे विधवा नारी' इत्यभिहितफलस्य दुस्सहत्वात्। भर्तुर्मरणे हि यावज्जीवं पत्न्याः सर्वप्रकारकदुःखानुभवसत्त्वात्। यज्ञोपवीतादिशुभकर्मणि तु संस्कार्यमरणे सम्बन्धिनां तात्कालिकं दुःखम्। पित्रोस्तु पुत्रान्तराभावे कियत्कालमेव, तत्सत्त्वे पुनः कियद्दिनमात्रम्। सर्वथा विधवासदृशं दुःखं कस्यापि नास्ति। किञ्च वारप्रकरणे सामान्यतो मुनिभिर्दिनरात्रिसाधारण्येन कुलिकाद्युक्त्वा रात्रावेते न दोषदा इत्युक्तम्। तस्यापि बाधो यथा स्यात्। अत एव कश्यपो वारप्रकरणे कुलिककण्टकार्द्धयामानभिधाय विवाहप्रकरणे पुनरप्यभिदधाति स्म। ग्रन्थकर्त्रा मुहूर्तत्वं कुलिकादीनामभिसन्धाय दुर्मुहूर्त्तानामप्यभिधानं कृतम्। किञ्च कुलिका अत्रावश्यं वक्तव्याः रात्रौ कुलिकज्ञानं यथा स्यात् तत्र साधारण्येन दिनरात्रिविभागेन शीघ्रोपस्थित्यर्थं पद्येनाभिधानम्—'सूर्ये षट्स्वरनाग' इत्यादिना मुहूर्त्तत्यागे कुलिककण्टकार्द्धप्रहरा इति पुनः सन्देहे 'कुलिकः कालवेला च' इति पद्यस्मरणमपेक्षितमिति गौरवापत्तेश्च। अत एव शिष्टा अप्यन्येषां दोषाणां यथासम्भवत्यागपूर्वकं कुलिकार्द्धयामदुर्मुहूर्त्तानामवश्यं त्यागं विधत्ते। ग्रन्थकर्त्रापि पुनरुक्ता इति युक्तं प्रतीम इत्यलमतिप्रसङ्गेन॥ ६५॥

हिन्दी—सूर्यादि वारों में क्रम से १४।१२।१०।८।६।४।२ मुहूर्त कुलिक होता है। दिनमान के १५वें भाग को मुहूर्त कहा गया है। रात्रि में इनमें से एक कम करके अर्थात् क्रमशः १३, ११, ९, ७, ५, ३, १ला मुहूर्त कुलिक होता है तथा शनिवार को अन्तिम अर्थात् १५वाँ मुहूर्त भी निन्दित होता है॥ ६५॥

अर्धयाम और कुलिकबोधक सारणी

वार	रवि	सोम	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
अर्धयाम	४	७	२	५	८	३	६
दिवाकुलिक	१४	१२	१०	८	६	४	२
रात्रिकुलिक	१३	११	९	७	५	३	१, १५

अथ पञ्चाङ्गदोषविशेषं दग्धतिथ्याख्यमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

चापान्त्यगे गोघटके पतङ्गे कर्काजगे स्त्रीमिथुने स्थिते च।
सिंहालिगे नक्रघटे समाः स्युस्तिथ्यो द्वितीयाप्रमुखाश्च दग्धाः ॥ ६६ ॥

चापेति । तत्तद्राशियुग्मस्थिते पतङ्गे सूर्ये स्थिते द्वितीयाप्रमुखाः शुक्लकृष्णपक्ष-साधारणाः समास्तिथ्यो दग्धाः स्युरिति वाक्यार्थः । यथा चापान्त्यगे धनुर्मीनगते सूर्ये द्वितीया दग्धा गोघटगे सूर्ये चतुर्थी कर्काजगे कर्कमेषगे सूर्ये षष्ठी स्त्रीमिथुने कन्या-मिथुनस्थिते सूर्येऽष्टमी सिंहालिगे सूर्ये दशमी नक्रघटे मकरतुलागते सूर्ये द्वादशी दग्धे-त्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—

'एकान्तरा दिनपतौ दिवसे द्वितीया पूर्वान्त्यचापधटयोर्घटमौक्षयोश्च ।
कर्काजयोर्मिथुनकन्यकयोश्च कीटहर्योस्तुलामकरयोः खलु मासदग्धाः ॥
मासदग्धासु तिथिषु कृतं यन्मङ्गलादिकम् ।
तत्सर्वं नाशमायाति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ॥' इति ।

पूर्वान्त्येत्यत्र पूर्वा अन्त्येत्याद्यपेक्षितम् । तत्र 'नमुने' इत्यत्र नेति योगविभागा-दसिद्धत्वाभावे सन्धिः । औक्षयोरिति । उक्षा वृषस्तस्यायं वृषराशिरौक्षः । 'औक्ष-मनपत्ये' इत्यकारान्तो निपातितः । अस्यापवादमाह कश्यपः—'मासदग्धाश्च तिथयो मध्यदेशे विवर्जिताः' इति ॥ ६६ ॥

हिन्दी—सूर्य धनु-मीन पर हो तो द्वितीया, वृष-कुम्भ में हो तो चतुर्थी, कर्क-मेष में रहे तो षष्ठी, कन्या-मिथुन में हो तो अष्टमी, सिंह-वृश्चिक के सूर्य में हो तो दशमी और मकर-कुम्भ के सूर्य में द्वादशी तिथि पड़े तो दग्ध तिथि होती है । यह भी विवाह में निषिद्ध है ॥ ६६ ॥

दग्धतिथिबोधक सारणी

सूर्यराशि	धनु-मीन	वृष-कुम्भ	कर्क-मेष	कन्या-मिथुन	सिंह-वृश्चिक	मकर-कुम्भ
दग्धतिथि	२	४	६	८	१०	१२

अथ जामित्रदोषं भ्रमरविलसितेनाह—

लग्नाच्चन्द्रान्मदनभवनगे खेटे न स्यादिह परिणयनम् ।
किं वा बाणाशुगमितलवगे जामित्रं स्यादशुभकरमिदम् ॥ ६७ ॥

लग्नादिति । विवाहलग्नाच्चन्द्राद्वा सप्तमभवनं गृहं तत्र गते खेटे परिणयनं न स्यात् । उक्तश्च—

'जामित्रं द्विविधं प्रोक्तं गर्गगालवगौतमैः ।
तस्माल्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामित्रं परिवर्जयेत् ॥' इति ।

तत्स्वरूपमाह महेश्वरः—'लग्नाच्छीतकराद् ग्रहा द्युनगता नेष्टा विवाहे स्मृताः' इति । वसिष्ठो लग्नप्रकरणे—'सर्वे जामित्रसंस्था विदधति मरणम्' इत्याह स्म । लल्लः—

'पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा
यत्नेनापि विवर्जयेन्मुनिमते दोषोऽपि सङ्कथ्यते ।

उद्वाहे विधवा व्रते तु मरणं शूलं च पुङ्कर्मणा
यात्रायां विपदो गृहेषु दहनः क्षौरेऽपि रोगो महान् ॥'

भुजबलः—

चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ता धनैः कन्यका
भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं सौरेण वन्ध्या सरुक् ।
जीवः शुक्रशशाङ्कजौ शुभकराः केचिद्वदन्ति क्रमा-
द्भर्तृप्रेप्सितदीक्षितास्तभवने नित्यं प्रवासान्विता ॥' इति ।

अस्यापवादमाह—

किं वेति । किंवाशब्दो विकल्पे । पूर्वग्रहाधिष्ठितराशेः सप्तमराशिस्थितत्रिंशद्भागात्मके लग्नेऽपि चन्द्रो निषिद्ध इत्युक्तम् । इदानीं तदधिष्ठितराशिनवांशमारभ्य बाणाशुगाः पञ्चपञ्चाशत् तन्मितनवांशगे लग्ने चन्द्रे सति जामित्रं स्यात् । यथा मेषराशौ पञ्चमनवांशे भौमोऽस्ति । तस्मात्तुलायां पञ्चनवांशस्थं लग्नम् । तत्र चन्द्रो निषिद्धः । अन्येऽष्टौ नवांशाः शुभाः । एवंविधं सूक्ष्मं जामित्रमिदमशुभकरं स्यात् । यदाह महेश्वरः—

'कैश्चित् त्र्यायनवांशकादिषु शरैस्तुल्ये नवांशे स्थिता ।' इति ।

केशवार्कस्तु नवांशादेवाह—

'हिमरश्मिनवांशकात्खलो यदि चन्द्रोऽपि स्वलब्धसायकांशके ।
अयमन्यगुणैर्न हन्यते निबिडैरत्युपसर्गडम्बरः ॥' इति ।

अपवादान्तरमाह राजमार्तण्डः—

'तुङ्गत्रिकोणभवने भवने निजे वा सौम्याधिमित्रगृहगोऽपि तदीक्षितो वा ।
जामित्रवेधजनितानपहृत्य दोषान् दोषाकरः सुखमनेकविधं विधत्ते ॥' इति ।

व्यवहारसमुच्चयेऽपि—

'स्वोच्चेऽथवा स्वभवने स्फुरदंशुजालः सौम्यालये हितगृहे शुभवर्गगो वा ।
जामित्रकारिपरिसञ्चितदोषराशिं हृत्वा ददाति बहुशः सुखमेव चन्द्रः ॥' इति ।

कालखण्डे वात्स्यायनः—

'गुरुश्चन्द्रश्च जामित्रे तिष्ठेद्यदि बलान्वितः । धनसौभाग्यपुत्रांश्च लभते नात्र संशयः ॥
मणिमुक्ताप्रवालैश्च सुवर्णाभरणैः शुभैः । शोभिता तु सदा तिष्ठेद् गुरुणापि निरीक्षिते ॥
सा तु भर्त्तुः प्रिया नित्यं बुधे चन्द्रस्य सप्तमे ।' इति ॥ ६७ ॥

हिन्दी—विवाहलग्न या विवाहकालिक चन्द्रमा से सातवें स्थान में कोई ग्रह पड़े तो जामित्र दोष होता है। यह जामित्र दोष विवाह में अति अशुभ होता है। अथवा विवाहलग्न या चन्द्रमा जिस नवांश पर रहे, उससे ५५वाँ नवांश (जैसे—मेष के दूसरे नवांश में हो तो तुला का दूसरा नवांश उससे ५५वाँ होगा) पर कोई ग्रह रहे तो सूक्ष्म जामित्र दोष होता है। यह जामित्र विवाह में निषिद्ध माना गया है ॥ ६७ ॥

अथैकार्गलादिमहादोषाणामुक्तानां लग्नान्तराभावे सत्यपि अपवादभूतमिन्द्रवज्रलक्षणाक्रान्तं साक्षाद्वसिष्ठवचनमेवाह—

एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्त्तर्युदयास्तदोषाः ।
नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्काभ्युदये तु दोषाः ॥ ६८ ॥

एकार्गलेति । एकार्गलः खार्जूरचक्रे, उपग्रहः शराष्टेत्यादिनोक्तः पातश्चण्डीशचण्डायुधम्, लत्ता 'ज्ञराहु' इत्यादिनोक्ता, जामित्रमधुनोक्तम्, कर्त्तरी 'लग्नात्पापा'वित्याद्युक्ता। उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते एवंविधा दोषा नश्यन्ति, कदा विवाहलग्ने चन्द्रार्कबलं स्वोच्चमित्रादिराशिस्थितत्वरूपं विहितस्थानस्थितत्वञ्च तेनोपपन्ने सहिते सति। अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । अर्कस्य सूर्यस्याभ्युदये दोषा रात्रिर्यथा नश्यतीत्यर्थः । गाढान्धकारयुक्तापि रात्रिरेकाकिना सूर्यस्योदयेन स्वयमेव नश्यति। अत एव दोषापदं प्रयुक्तम् । निशादिप्रयोगे तु साधारण्येन शुक्लपक्षीयाया अपि रात्रेः सम्भवाच्चन्द्रेणैव कियत्तमसो निरस्तत्वादवशिष्टान्धकारनाशे सूर्यस्यापुरुषार्थत्वापत्तेरिति कैमुतिकन्यायमपि सूचयति दोषापदम् । वसिष्ठवाक्यस्य मन्वादिवाक्यवत्प्रामाण्यान्न सम्मत्यन्तरापेक्षा ॥ ६८ ॥

हिन्दी—विवाह-समय में यदि सूर्य और चन्द्रमा दोनों बली हों (अपने उच्च राशि, अपनी राशि, अपने मित्र की राशि, अपने मूल त्रिकोण, नवांश, मित्र दृष्ट, वर्गोत्तम में हों) तो एकार्गल, उपग्रह, पात, लत्ता, जामित्र, कर्तरी, उदयास्त आदि सभी दोष वैसे ही नष्ट हो जाते हैं, जैसे सूर्य के उदय होने पर रात्रि नष्ट हो जाती है ॥ ६८ ॥

अथ केषाञ्चिद्दोषाणां देशभेदेन परिहारभूतमुपजातिलक्षणाक्रान्तं वसिष्ठपद्यमेवाह—

उपग्रहर्क्षं कुरुवाह्लिकेषु कलिङ्गबङ्गेषु च पातितं भम् ।
सौराष्ट्रशाल्वेषु च लत्तितं भं त्यजेत्तु विद्धं किल सर्वदेशे ॥ ६९ ॥

उपग्रहर्क्षमिति । कुरवो वाह्लिकाश्च पश्चिमदेशास्तेषूपग्रहदोषाक्रान्तभं त्यजेत् । तदतिरिक्तसर्वदेशेषु शुभमेवेत्यर्थः । कलिङ्गा बङ्गाश्च प्राग्देशौ । बहुवचनान्मगधाङ्गादयोऽपि । तेषु चण्डीशचण्डायुधापरपर्यायं पातं त्यजेत् । न तु क्रान्तिसाम्यरूपं पातं तस्य महापात इति व्यवहारात् । सौराष्ट्रशाल्वदेशौ पश्चिमदेशविशेषौ । बहुवचनाद् ग्रामबाहुल्यं, तेषु लत्तितं लत्तासञ्जातास्य तद्भं परित्यजेत् । विद्धं क्रूरेण शुभेन वा पञ्चशलाकादिचक्रद्वाराभिन्नं भं भूतलवर्तिसर्वदेशेषु त्यजेत् । किल निश्चयेन । न त्वस्य देशभेदेन परिहारः । एतदपि वाक्यं सम्मत्यन्तरं नार्हति । विवाहपटलेऽपि—

'लत्तां मालवके देशे पातं कोशलके तथा ।
एकार्गलं तु काश्मीरे वेधं सर्वत्र वर्जयेत् ॥' इति ।

वराहः—'युतिदोषो भवेद् गौडे जामित्रस्य च यामुने ।
वेधदोषस्तु विन्ध्याख्ये देशे नान्येषु केषु च ॥' इति ।

एषां वाक्यानां यथादेशाचारं व्यवस्था ॥ ६९ ॥

हिन्दी—उपग्रहदोष कुरु (कुरुक्षेत्र) और वाह्लीक (कश्मीर) में, पातदोष कलिंग (उड़ीसा और मद्रास के बीच के प्रदेश) में, लत्तित नक्षत्र सौराष्ट्र (सूरत), शाल्व (हिमालय के पार्श्व-वर्ती प्रदेश) में और वेधदोष सर्वत्र (सभी देशों में) वर्जित है। इन दोषों के विषय में देशाचार और कुलाचार भी दर्शनीय है ॥ ६९ ॥

अथ दशयोगदोषानुपजातिकयाऽऽह—

शशाङ्कसूर्यर्क्षयुतेर्भशेषे खं भूयुगाङ्गानि दशेशतिथ्यः।
नागेन्दवोऽङ्केन्दुमिता नखाश्चेद्भवन्ति चैते दशयोगसंज्ञाः ॥ ७० ॥

अथ दशयोगानां फलं तदपवादं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वाताभ्राग्निमहीपचोरमरणं रुग्वज्रवादाः क्षति-
र्योगाङ्के दलिते समे मनुयुतेऽथौजे तु सैकेऽर्धिते।
भं दास्रादथ सम्मितास्तु मनुभी रेखाः क्रमात्संलिखेद्
वेधोऽस्मिन् ग्रहचन्द्रयोर्न शुभदः स्यादेकरेखास्थयोः ॥ ७१ ॥

शशाङ्केति। चेद्यदि चन्द्रसूर्यनक्षत्रयोर्युतेर्योगाद् भैः सप्तविंशत्या भक्ताद्यः शेषस्तस्मिन् शून्यैकचतुःषड्दशैकादशपञ्चदशाष्टादशैकोनविंशतिर्विंशतिसङ्ख्याके सति एते अङ्का दशयोगसंज्ञा भवन्ति। नान्ये इत्यर्थः। शिष्टानां दशानामङ्कानामभिहितत्वाद्दशयोग इत्यन्वर्थसंज्ञा। तदुक्तं दीपिकायाम्—

'तिथ्यङ्गवेदैकदिगूनविंशमेकादशाष्टादशविंशसङ्ख्याः।
इष्टोडुना सूर्ययुतोडुना वा योगादमी चेद्दशयोगदोषाः ॥'

लल्लोऽपि—

'यस्मिन्नृक्षे रविस्तिष्ठेद्यस्मिन्नृक्षे शशी तथा।
द्वयोर्योगहृते धिष्ण्ये शेषः स्यात्खादितो दश ॥
शून्यवेदर्त्तुरूपाणि दिग्रुद्रतिथयो धृतिः।
ऊनविंशा नखाश्चेति दशयोगाः प्रकीर्तिताः ॥' इति।

वातेति। शून्यशेषे वातदोषः स्यात्। एकशेषेऽभ्रान्मेघात् चतुर्ष्ववशिष्टेष्वग्नेः षट्सु महीपाद्राज्ञः, दशसु चौरात् एकादशसु मरणं द्वयोरन्यतरस्य वा पञ्चदशसु रुक् अष्टादशसु वज्रम् एकोनविंशेषु वादः कलिर्झकटक इति यावत्। विंशतिशेषे क्षतिर्द्रव्येण नाशः स्यात्। यदाह लल्लः—

मरुन्मेघाग्निभूपालचौरमृत्युरुजोऽशनिः। कलिर्हानिर्दशोद्वाहे दोषास्त्याज्याः सदा बुधैः ॥
विवाहादौ प्रतिष्ठायां व्रते पुंसवने तथा।
कर्णवेधे च चूडायां दशयोगं विवर्जयेद् ॥' इति।

अथापवाद उच्यते—*योगाङ्क* इति। खशून्ययुगाङ्गादिरूपे योगाङ्के समे युग्मसङ्ख्याके दलिते सत्यर्द्धीकृते सति मनुभिश्चतुर्दशभिर्युते योगाङ्के तदा दास्रादश्विनीतो भं नक्षत्रं स्यात्। यथा समांशके दशयोगः १० अर्द्धितः ५ मनुयुतः १९ मूलनक्षत्रं

जातम् । योगाङ्के अयुग्मसङ्ख्याके सति सैके एकयुक्ते ततोऽर्द्धिते अश्विनीतो भं स्यात् । यथा विषमाङ्कपञ्चदशयोगः १५ सैकः १६ अर्द्धितः ८ पुष्यनक्षत्रं जातम् । अथेत्यनन्तरं मनुभिः समिताश्चतुर्दशरेखास्तिर्यक् क्रमात्संलिखेत् तद्यथा अनेन प्रकारेण यन्नक्षत्रमागतं तत आरभ्य साभिजिन्नक्षत्रवृन्दमस्मिंश्चक्रे लेख्यम् । तत्र स्वाक्रान्त-नक्षत्रे स्थाप्याः दिननक्षत्रे च चन्द्रे । एवं सति यदि ग्रहचन्द्रावेकरेखास्थौ स्यातां तयोस्तादृशयोः परस्परावलोकनरूपो वेधो न शुभदः । उक्तञ्च ज्योतिःसागरे—

'योगाङ्के विषमे सैके समे सवसुलोचने । दलीकृतेऽश्विनीपूर्वं दशयोगमुदाहृतम् ॥
दशयोगे महाचक्रे प्रमादाद्यदि विध्यते ।
क्रूरैः सौम्यग्रहैर्वापि दम्पत्योरेकनाशनम् ॥' इति ।

दशयोगापवादान्तरमाह भरद्वाजः—

'गुरौ लग्नाधिपे शुक्रे सवीर्ये लग्नकेन्द्रगे ।
दशदोषा विनश्यन्ति यथाग्नौ तूलराशयः ॥' तूलं कार्पासः ।

व्यासोऽपि—

'शुक्रेण गुरुणा वापि संयुतं दृष्टमेव च ।
दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहम् ॥' इति ॥ ७०-७१ ॥

हिन्दी—विवाह-काल में सूर्य और चन्द्रमा जिस-जिस नक्षत्र पर हों, उनकी संख्या के योग में २७ का भाग देने पर यदि ०।१।४।६।१०।११।१५।१८।१९।२० शेष बचे तो क्रम से १० योग होते हैं। जैसे—० बचे तो वात, १ शेष हो तो मेघ, ४ शेष हो तो अग्नि, ६ शेष हो तो महीप, १० शेष हो तो चोर, ११ शेष हो तो मरण, १५ शेष हो तो रोग, १८ शेष हो तो वज्र, १९ शेष हो तो वाद और २० शेष हो तो क्षति नाम के दोष होते हैं। प्रत्येक दोषों में नाम के अनुसार दोषों से भय की सम्भावना होती है। यथा—० शेष हो तो वायु से भय, १ शेष बचे तो मेघ (वर्षा, बिजली) से भय, ४ शेष हो तो अग्नि से भय, इसी प्रकार आगे भी समझना चाहिए। यदि सूर्य और चन्द्र नक्षत्र का योग करने पर सम अंक (४,६,१०,१६,१८,२०) आये तो उसको आधा कर उस संख्या में १४ जोड़ें। यदि उक्त योगांक विषम (१, ११, १५, १९) प्राप्त हो तो १ जोड़कर आधा करें। तदनन्तर १४ तिरछी रेखाएँ खींचें। उक्त प्रकार से प्राप्त नक्षत्र को उन रेखाओं में अभिजित् सहित लिखें। ग्रह और चन्द्र नक्षत्र के एक रेखा पर पड़ने पर वेध होता है। यह वेध विवाह में वर्जित है।

दस योगों के नाम और उनका फल

शेष	०	१	४	६	१०	११	१५	१८	१९	२०
भय	वायु	मेघ	अग्नि	महीप	चोर	मरण	रोग	वज्र	वाद	क्षति

उदाहरण—(१) दि० ५-१२-७७ ई० ९ सोमवार को ज्येष्ठा का सूर्य हस्त नक्षत्र का चन्द्रमा है, अतः दोनों (१८+१३) नक्षत्रों के योग ३१ में २७ का भाग देने पर ४ बचा, अतः अग्निभय दोष आया। इसलिये मार्गशीर्ष मास में हस्त नक्षत्र में विवाह करना अशुभ है।

भ.———अ.
कृ.———रेव. के.
रो.———उ. भा.
मृ.———पू. भा.
गु. आ.———शत.
पुन.———धनि.
मं. पुष्य.———श्रव.
आश्ले.———अभि.
श. मघा.———उ. पा.
पू. फा.———पू. पा.
उ. फा.———मूल, बुध
रा. चं. हस्त.———ज्येष्ठा, सू.
चि.———अनु. शु.
स्वा.———वि.

(२) पूर्वकथित नक्षत्र योगांक ३१ विषम है, अतः १ जोड़ कर ३१+१ समसंख्यक बना लिया। उसे आधा $\frac{३२}{२}$=१६ कर १४ मिला दिया गया तो योग ३० हुआ। इसमें २८ का भाग दिया तो शेष २ बचा, अर्थात् भरणी नक्षत्र आया। इसको साथ में सारणी के प्रथम स्थान पर लिख कर क्रम से (अभिजित् सहित अट्ठाईस नक्षत्रों का न्यास किया, उस समय जो-जो ग्रह जिस-जिस नक्षत्र पर हैं) उन्हें लिखा। अर्थात् आर्द्रा में गुरु, पुष्य में भौम, मघा में शनि, हस्त में राहु-चन्द्र, अनुराधा में शुक्र, ज्येष्ठा में सूर्य, मूल में बुध को लिखा। अब चन्द्रमा सूर्य से विद्ध है, अतः अशुभकारक हुआ ॥ ७०-७१ ॥

अथ बाणदोषं शालिन्याऽऽह—

लग्नेनाढ्या याततिथ्योऽङ्कतष्टाः शेषे नागद्व्यब्धितर्केन्दुसङ्ख्ये।
रोगो वह्नी राजचौरौ च मृत्युर्बाणश्चायं दाक्षिणात्यप्रसिद्धः ॥ ७२ ॥

लग्नेनेति। शुक्लपक्षप्रतिपदमारभ्य लग्नेनाढ्या गततिथ्योऽङ्कैर्नवभिस्तष्टाः शेषे नागसङ्ख्येऽष्टसङ्ख्ये रोगाख्यो बाणः। एवं द्विसङ्ख्ये शेषे वह्न्याख्यः। चतुःसङ्ख्ये शेषे राजाख्यः। तर्काः षट् तत्सङ्ख्ये शेषे चौराख्यः। एकसङ्ख्ये शेषे मृत्युसंज्ञो बाणः। अयं च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदेशीयेषु लोकेषु प्रसिद्धः। तेन देशाचारव्यवस्थया बाणस्य त्यागः, न तु प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानाम्। तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले—

'गततिथियुतलग्नं पञ्चधा स्थापनीयं
तिथि–१५-रवि–१२ दश–१०-नागै–८र्वेद–४युक्तं क्रमेण।
नव–९–हृतशर–५शेषे बाणसञ्ज्ञाक्रमेण
रुगनलनृपचौराः पञ्चमो मृत्युसञ्ज्ञः ॥' इति ॥ ७२ ॥

हिन्दी—शुक्लपक्ष की प्रतिपदा से लेकर जितनी तिथियाँ बीत गई हों, उस तिथि-संख्या में विवाह की लग्न-संख्या को जोड़कर ९ का भाग देने से यदि ८ शेष बचे तो रोग, २ शेष बचे तो अग्नि, ४ शेष बचे तो राज, ६ शेष बचे तो चौर और एक शेष बचे तो मृत्यु बाण होता है। यह दाक्षिणात्य (महाराष्ट्र) में प्रसिद्ध है। अन्य देशों में इसे नहीं देखना चाहिए ॥ ७२ ॥

अथ प्राच्यमतेन बाणं सापवादं मालिनीच्छन्दसाऽऽह—

रसगुणशशिनागाब्ध्याढ्यसङ्क्रान्तियातां-
शकमितिरथ तष्टाऽङ्कैर्यदा पञ्च शेषाः।
रुगनलनृपचौरा मृत्युसञ्ज्ञश्च बाणो
नवहृतशरशेषे शेषकैक्ये सशल्यः ॥ ७३ ॥

रसेति । अथशब्दः पादपूरणे । रसगुणशशिनागाब्धिभिराढ्या चासौ सङ्क्रातियातांशकमितिश्चेति कर्मधारयसमासः । स्पष्टनिरयनांशसूर्यसङ्क्रान्तिभुक्तांशानां मितिः सङ्ख्या पञ्चधा स्थाप्या । कलादिकमुपेक्ष्यम् । सा क्रमेण षट्त्र्येकाष्टचतुर्भिराढ्या संयोज्याङ्कैर्नवभिस्तष्टा सती यदा पञ्च शेषा यस्मिन्स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण रुगादिबाणो ज्ञेयः । यथा आदौ पञ्चशेषे रोगबाणः, द्वितीये पञ्चशेषेऽग्निबाणः, तृतीये पञ्चशेषे राजबाणः, चतुर्थे पञ्चशेषे चौरबाणः, पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युबाणः, तस्मात्तस्माद् भयं भवतीत्यर्थः । यदाह कश्यपः—

'सङ्क्रातियातांशकनन्दशेषस्तर्काग्निरूपाष्टयुगैः समेतः ।
तष्टो ग्रहै रोगहुताशभूपस्तेनो मृतिश्चेति च पञ्च बाणाः ॥' इति ।

पञ्चेति पृथक् पृथक् पदम् । पञ्च शिष्यते तदा बाणाः स्युरित्यर्थः । तत्र बाणो द्विविधः—एकः काष्ठशल्योऽपरो लोहशल्यः । तत्राभिहितो बाणः काष्ठशल्य उच्यते । अस्य नाम प्राच्याख्यो बाण इत्याहुः, तेन तादृशे बाणे लग्ने तथा पीडा न भवेत्तदर्थं तदपवादभूतो लोहशल्यसहितो बाण उच्यते । नवेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते पश्चाच्छरशेषे पञ्चशेषे सति सशल्यः लोहसहितो बाणः स्यात् । पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्यरहितो दुष्टबाणः । अयं तुल्यन्यायत्वात्प्राक्पद्योक्तेऽपि बाणे सशल्यो बाणो ज्ञेयः । ज्योतिश्चिन्तामणावन्यथा बाणोऽभिहितः—

'तिथिवारभलग्नाङ्को रसाग्न्यब्जाष्टवेदयुक् ।
नन्दाप्तपञ्चशेषे रुग्वह्निराट्चौरमृत्युकृत् ॥' इति ॥ ७३ ॥

हिन्दी—सूर्य की स्पष्ट संक्रान्ति के बीते हुए अंशों की संख्या (गत सूर्यांश) को पाँच स्थानों में अलग-अलग रखकर क्रम से ६।३।१।८।४ को जोड़कर ९ का भाग देने से यदि ५ शेष बचे तो क्रम से रोग, अग्नि, नृप, चौर और मृत्यु बाण होता है और पाँचों शेषों के योग में ९ का भाग देने से ५ शेष बचे तो सशल्य बाण होता है ।

उदाहरण—सूर्य के गतांश २२° को ५ स्थानों में रखकर क्रम से ६।३।१।८।४ जोड़ दिया ।

सूर्यांश	२२	२२	२२	२२	२२
क्षेपक	६	३	१	८	४
योग	२८	२५	२३	३०	२६

पाँचों स्थानों में ९ का भाग देने से क्रम से १।७।५।३।८ शेष बचते हैं । यहाँ तीसरे स्थान में ५ शेष बचा, अतः नृप बाण हुआ । सब शेषों के योग=१+७+५+३+८=२४ में ९ का भाग देने से ६ शेष बचा । अतः सशल्य बाण नहीं हुआ ॥ ७३ ॥

अथ समयभेदेन वारभेदेन कार्यभेदेन वा त्रिविधं बाणपरिहारं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

रात्रौ चौररुजौ दिवा नरपतिर्वह्निः सदा सन्ध्ययो-
र्मृत्युश्चाथ शनौ नृपो विदि मृतिर्भौमेऽग्निचौरौ रवौ ।
रोगोऽथ व्रतगेहगोपनृपसेवायानपाणिग्रहे
वर्ज्याश्च क्रमतो बुधे रुगनलक्ष्मापालचौरा मृतिः ॥ ७४ ॥

रात्राविति । तत्र तावत्कालभेदेन परिहारः । रात्रौ चौररुजौ वाणौ त्याज्यौ, दिवा दिवसेऽग्निनृपती वह्निराजबाणौ त्याज्यौ, सन्ध्ययोः प्रातः-सायंसन्ध्ययोः सदा मृत्युबाणस्त्याज्यः, अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—

'रोगं चौरं त्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् ।
उभयोः सन्ध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निन्दितः' ॥ इति ।

वारभेदेन परिहारः—अथेति । अथ शनौ शनिवारे नृपबाणः, विदि बुधवारे मृतिबाणः, भौमेऽग्निचौरबाणौ, रवौ रोगबाणः, त्याज्यस्त्याज्याविति यथायोग्यं सम्बन्धः । उक्तञ्च दैवज्ञमनोहरे—

'रवौ रोगं कुजे वह्नि शनौ च नृपपञ्चकम् ।
वर्ज्यं पुनः कुजे चौरं बुधवारे च मृत्युदम् ॥' इति ।

कार्यभेदेन परिहार उच्यते—अथेति । क्रमतः एतेषु शुभकर्मसु एते बाणा वर्ज्याः । यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्, गेहं गृहं तस्य गोप आच्छादनं तत्रानलोऽग्निः, नृपसेवायां क्ष्मापालो राजा, याने यात्रायां चौरः, पाणिग्रहे मृतिबाणो वर्ज्य इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—

'नृपाख्यं राजसेवायां गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् ।
याने चौरं व्रते रोगं त्यजेन्मृत्युं करग्रहे ॥' इति ।

केचिदेवं पाठमाहुः—

'व्रते विवर्जयेद्रोगं गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् ।
यात्रायां राजचौराख्यौ विवाहे मृतिपञ्चकम् ॥' इति ॥ ७४ ॥

हिन्दी—(१) रात में चौर-रोग बाण, दिन में राजबाण, सर्वदा अग्निबाण और दोनों सन्ध्याओं (प्रातः-सायं) में मृत्युबाण शुभ नहीं होता ।

(२) शनिवार को राजबाण, बुधवार को मृत्युबाण, मंगलवार को अग्नि और चौरबाण, रविवार को रोगबाण हो तो कोई कार्य नहीं करना चाहिए ।

(३) उपनयन (जनेऊ) में रोगबाण, गृहाच्छादन में अग्निबाण, नृप-सेवा में राजबाण, यात्रा में चौरबाण और विवाह में मृत्युबाण को त्याग देना चाहिए ॥ ७४ ॥

बाणबोधक सारणी और उसमें निषिद्ध कार्य

बाण	रोग	अग्नि	नृप	चोर	मृत्यु
सूर्यगतांश	८ १७ २६	२ ११ २० २९	४ १३ २२	६ १५ २४	१ १० १९ २८
समय	रात्री	सर्वदा	दिवा	रात्रौ	२ सन्ध्या
वार	रवि	भौम	शनि	भौम	बुध
कार्य	उपनयन	गृहाच्छादन	राजसेवा	यात्रा	विवाह

अथोदयास्तशुद्धिं विवक्षुस्तदुपयोगिनीं ग्रहदृष्टिमुपजातिकयाऽऽह—

त्र्याशं त्रिकोणं चतुरस्रमस्तं पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्धया ।
मन्दो गुरुर्भूमिसुतः परे च क्रमेण सम्पूर्णदृशो भवन्ति ॥ ७५ ॥

त्र्याशमिति । खेटा ग्रहा यस्मिन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात्कथ्यमानानि स्थानानि चरणाभिवृद्धया पादवृद्धया पश्यन्ति । तद्यथा त्र्याशं तृतीयं दशमं चैकचरणदृष्टया पश्यन्ति, त्रिकोणं नवमं पञ्चमं द्विचरणदृष्टया पश्यन्ति, चतुरस्रं चतुर्थमष्टमं त्रिचरणदृष्टया पश्यन्ति, अस्तं सप्तमस्थानं चतुश्चरणदृष्टया पश्यन्ति, अनेन तत्तद्ग्रहोद्भवशुभफलं चरणाभिवृद्ध्यैव भवतीत्यसूचि । तदुक्तं वराहेण—

'दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रञ्च ।
पश्यन्ति पादवृद्धया फलानि चैवं प्रयच्छन्ति ॥' इति ।

मन्द इति । मन्दः शनैश्चरः स्वस्थानात् त्र्याशं सम्पूर्णदृक् चतुश्चरणदृष्टिः । एवं गुरुस्त्रिकोणं भूमिसुतः चतुरस्रं परे चन्द्रबुधसूर्यशुक्राः सम्पूर्णदृश इत्यर्थः । यदाह गार्गिः—

'दुश्चिक्यदशमान्सौरिस्त्रिकोणस्थान्बृहस्पतिः ।
चतुर्थाष्टमगान्भौमः शेषाः सप्तमसंस्थितान् ॥
भवन्ति वीक्षणान्नित्यमेवाधिकफलग्रहाः ।' इति ।

वाराहोऽपि—

'पूर्णं पश्यन्ति रविजस्तृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः ।
चतुरस्रं भूमिसुतः सितार्कबुधहिमकराः कलत्रञ्च ॥' इति ॥ ७५ ॥

हिन्दी—सभी ग्रह जिस राशि पर रहते हैं, वहाँ से तीसरे और दशवें स्थान को १ चरण की दृष्टि से, नवें-पाँचवें स्थान को २ चरण की दृष्टि से, आठवें-चौथे स्थान को ३ चरण की दृष्टि से और सातवें स्थान को ४ चरण (पूरी) दृष्टि से देखते हैं तथा शनि ३।१० स्थान को, बृहस्पति ९।५ स्थान को, मंगल ४।८ स्थान को और सभी ग्रह सातवें स्थान को पूर्ण दृष्टि से देखते हैं ।

जैसे मनुष्य जीवन में पराक्रम-राज्य, विद्या-धर्म, सुख-आयु स्त्री का न्यूनाधिक रूप से निरीक्षण करता है, उसी तरह सभी ग्रह पराक्रम-राज्य ३।१० को १ चरण की दृष्टि से तथा शनि मृत्यु ग्रह होने से पूर्ण दृष्टि से देखता है एवं विद्या-धर्म ५।९ को २ चरण की दृष्टि से तथा गुरु विद्या-धर्म का पोषक होने से ५।९ को पूर्ण दृष्टि से देखता है । सभी ग्रह आयु-सुख ८।४ को ३ चरण की दृष्टि से देखते हैं, किन्तु राष्ट्र में सुख और आयु दोनों सेनापति (भौम) के अधीन हैं । अतः ४।८ को मंगल पूर्ण दृष्टि से देखता है । एवं जीव मात्र स्त्री को सर्वात्मना चाहते हैं, उसी तरह सभी ग्रह सप्तम स्थान को पूर्ण दृष्टि से देखते हैं ॥ ७५ ॥

अथावसरप्राप्तावुदयास्तशुद्धिं शिखरिण्याऽऽह—

यदा लग्नांशेशो लवमथ तनुं पश्यति युतो
भवेद्वायं वोढुः शुभफलमनल्पं रचयति ।
लवद्यूनस्वामी लवमदनभं लग्नमदनं
प्रपश्येद्वा वध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम् ॥ ७६ ॥

यदेति। यदा लग्नांशेशो लग्नांशस्तस्येशः स्वामी लवं नवांशं पश्यति वा अथवा नवांशेन सह युतो वा भवेत्तदा वोढुर्वरस्यानल्पं बहु शुभफलं रचयति। यथा मेषलग्ने मिथुनांशस्तदीशो बुधः तुलायां मिथुनं पश्यति तत्र तिष्ठति वा। अयमुदयशुद्धेः प्रथमः कल्पः। 'तनुफलं हि लवा न बलवन्त' इति केशवार्कोक्तन्यायात्। तदलाभे तु लग्नांशेशस्तनुं लग्नं पश्यति लग्नेन सह युतो वा भवेत् तदापि वोढुः शुभफलमनल्पं स्यात्। यथा मेषलग्न एवं मिथुननवांशस्वामी बुधो मकरे स्वनवांशं न पश्यति किन्तु लग्नं पश्यति अथवा मेषे एव तिष्ठति। अयमस्तशुद्धेः द्वितीयः प्रकारः। लवेति। लवद्यूनस्वामी बलवान्नवांशाद् द्यूनं सप्तमनवांशस्तत्स्वामी लवमदनभं लवान्मदनभं सप्तमनवांशं पश्यति तेन सह युतो वा भवेत् तदा वध्वा अनल्पं शुभं रचयति। तथा मिथुननवांशात् सप्तमो धनुरंशस्तदधीशो गुरुर्मेषे धनुः पश्यति तत्र तिष्ठति वा। अयमस्तशुद्धेः प्रथमः प्रकारः, तदलाभे तु लवद्यूनस्वामी लग्नमदनं सप्तमभवनं पश्यति युतः सप्तमभवनेन सह युतो वा भवेत् तदा वध्वाः शुभम्। यथा गुरुः कर्के स्वनवांशं न पश्यति किन्तु सप्तमभवनं तुलां पश्यति अथवा तुलायामेवास्ति। अयमस्तशुद्धे-द्वितीयः प्रकारः। इतरथेति। इतरथा यदा लग्नांशेशो लवं तनुं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा वरस्याशुभं मृत्युः स्यात्। यदा त्वस्तांशेशोऽस्तांशमस्तभवनं लवं तनुं वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात् तदा कन्याया अशुभं, मृत्युरित्यर्थः।

यदाह कश्यपः—

> 'स्वस्वेशेनोदयास्तांशौ वीक्षितावथ संयुतौ।
> लग्नं वास्तगृहं तत्तदंशेशेनेक्षितं युतम्॥' इति।

वसिष्ठः—

> 'इष्टोदयांशे निजपत्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्तनुसंयुते च।
> अस्तांशकेऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशमुपैति कन्या॥' इति।

तुल्यन्यायत्वाल्लग्नेऽप्यस्तलग्नेऽपि उदयलवादस्तांशस्वामिनोर्दृष्टयभावेऽप्येतदेव फलं ध्येयम्॥ ७६॥

हिन्दी—यदि विवाह-लग्न में जो नवांश हो उसका स्वामी नवांश (नवांश राशि) को देखता हो या युत हो (१ योग) अथवा लग्न को देखता हो या लग्न में बैठा हो (२ योग) तो वर के लिए स्वल्प शुभ फल देता है।

विवाह-लग्न में जो नवांश हो, उससे सप्तम राशि का स्वामी, सप्तम नवांश (अपने नवांश) को देखता हो अथवा नवांश से युत हो (प्रथम योग), अथवा विवाहलग्न-गत नवांश से सप्तम-नवांश का स्वामी लग्न से सप्तम को देखता हो (लग्न से सप्तम में युत होने से जामित्र योग होगा, जो पहले (६।६७ में) निषिद्ध कहा गया है) तो कन्या के लिए शुभफलदायक होता है। उससे विपरीत स्थिति हो तो (वर-वधू) दोनों के लिए अशुभ होता है॥ ७६॥

उदाहरण—दिनांक ५-१२-७७ मार्गशीर्ष कृष्ण ९ चन्द्रवार को तुला लग्न में, धनु के नवांश में विवाहलग्न शोधना है तो धनु का स्वामी बृहस्पति मिथुनराशि पर स्थित होकर धनुराशि (नवांश) को देखता है और मिथुनस्थ गुरु तुला को भी देखता है, अतः वर के लिए बहुत उत्तम फल देने वाला है। नवांश (धनु) से सातवें (मिथुन) का स्वामी बुध वृश्चिकस्थ

होकर अष्टम दृष्टि (३/४) से नवांश धनु से सप्तम (मिथुन) को देख रहा है, अतः कन्या के लिए भी अत्यन्त शुभफलप्रद है।

तदेव भुजङ्गप्रयातेनाह—

लवेशो लवं लग्नपो लग्नगेहं प्रपश्येन्मिथो वा शुभं स्याद्वरस्य।
लवद्यूनपोंऽशद्युनं लग्नपोऽस्तं मिथो वीक्षते स्याच्छुभं कन्यकायाः ॥ ७७ ॥

लवेश इति। नवांशस्वामी नवांशं प्रपश्येल्लग्नस्वामी लग्नं प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभं स्यात्। अथवा मिथः परस्परं लवस्वामी लग्नं लग्नेशो ऽंशं च पश्येत्तदापि वरस्य शुभं स्यात्। एवं लवद्यूनपो नवांशात् सदा मदननवांशस्वामी अंशं द्यूनमंशं सप्तमराशिमीक्षते लग्नपो लग्नस्वामी अस्तं लग्नात्सप्तमभवनमीक्षते तदा कन्यायाः शुभं स्यात्। वा अथवा मिथोंऽशसप्तमाधीशो लग्नसप्तमं वीक्षते लग्नात्सप्तमाधीशोंऽशसप्तममीक्षते तदापि कन्यायाः शुभं स्यात्। अत्रोदाहरणं स्पष्टत्वान्नोक्तमस्माभिः। अत्रान्यथात्वे दम्पत्योरशुभमित्यर्थः। यदाह नारदः—

'लग्ननवांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ युतौ। न चेद्वान्योन्यपतिना शुभमित्रेण वाथवा ॥
वरस्य मृत्युः स्यात्ताभ्यां सप्तसप्तोदयांशकौ। एवं तावीक्षितौ युक्तौ मृत्युर्वध्वाः करग्रहे ॥'

वसिष्ठोऽपि—

'उदयांशः स्वनाथेन मित्रसौम्येन वा युतः।
प्रेक्षितो वा तथास्तांशो दम्पत्योः पुत्रपौत्रदः ॥' इति।

परस्परवीक्षणेऽप्येतदेव फलं ध्येयम्, नारदवाक्यस्वरसात् ॥ ७७ ॥

हिन्दी—विवाह-लग्न में स्थित नवांश का स्वामी नवांश राशि को और लग्न का स्वामी लग्न को देखता हो अथवा दोनों (लग्नेश और नवांशेश) आपस में एक-दूसरे को देखते हों (अर्थात् लग्नेश नवांश राशि को तथा नवांशेश लग्न को देखते हों) तो वर के लिए उत्तम होता है। एवं नवांश का सप्तमेश नवांश से सप्तम को और लग्न का सप्तमेश लग्न से सप्तम को देखता हो अथवा परस्पर नवांश का सप्तमेश लग्न से सप्तम राशि को तथा लग्न से सप्तम राशि का स्वामी नवांश के सप्तम राशि को देखता हो तो कन्या के लिए बहुत उत्तम फल होता है ॥ ७७ ॥

अथ पूर्वोक्तप्रकारेणोदयास्तशुद्धेरभावेऽपि तृतीयप्रकारं मालिनीच्छन्दसाऽऽह—

लवपतिशुभमित्रं वीक्षतेंऽशं तनुं वा परिणयनकरस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम्।
मदनलवपमित्रं सौम्यमंशद्युनं वा तनुमदनगृहं चेद्वीक्षते शर्म वध्वाः ॥ ७८ ॥

लवपतीति। शुभमित्रं शुभश्च तन्मित्रं चेति कर्मधारयः। लवपतेर्लग्ननवांशेशस्य शुभग्रहः सोमबुधगुरुशुक्राणामन्यतमश्चेन्मित्रं स्यात्स चेदंशं स्वनवांशं तनुं लग्नं वा वीक्षते तदा परिणयनकरस्य वरस्य शास्त्रदृष्टं वसिष्ठोक्तं पुत्रपौत्रादिप्राप्तिरूपं शुभं फलं स्यात्। एवं मदनलवस्यास्तांशेशस्य मित्रं सौम्यं चेत्स्यात्तच्चांशद्यूनमंशाल्लग्ननवांशाद् द्यूनं सप्तमनवांशं चेद्वीक्षितं वा अथवा तनुमदनगृहं लग्नात्सप्तमभवनं चेद्वीक्षते तदा वध्वाः शास्त्रदृष्टं शर्म न स्यात्। यद्युभयत्रापि नवांशस्वामिनो मित्रं पापग्रहश्चेत् तस्य दृष्टिरशुभैवेति फलितोऽर्थः। यदाह वराहः—

'शुद्धस्त्विह स्यान्न यदोदयांशो लग्नेन चास्तांशमुपैति सिद्धिम् ।
तदा सुहृत्सौम्यनिरीक्षितो यः शुभाय स स्यात्प्रवदन्ति सन्तः ।।' इति ।

नन्वत्र वाक्ये सुहृत्सौम्यनिरीक्षित इति पदे सुहृच्चासौ सौम्यश्चेति कर्मधारयाङ्गीकारे भवदुक्तं व्याख्यानं सत् । यदा तु सुहृच्च सौम्यश्चेति द्वन्द्वः तदा सुहृत्पापग्रहोऽपि स्यादिति चेन्न । प्रागुक्तवसिष्ठवाक्ये 'मित्रे सौम्येन वा युते' इति तृतीयैकवचनान्तस्य पार्थक्योपादानात् । मित्रं चासौ सौम्यश्च मित्रसौम्यस्तेन मित्रशब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः । द्वन्द्वाङ्गीकारे तु मित्रसौम्याभ्यामिति भवितव्यम् । तथा सति छन्दोभङ्गोऽपि स्यात् । समाहारद्वन्द्वो भविष्यतीति चेत्, न किञ्चित्प्रमाणम् । अतः कश्यपेनाप्येवमेवोक्तम्—

'राश्यंशौ मित्रसौम्येन वीक्षितौ वाथ संयुतौ ।
उदयास्तांशयोः शुद्धिस्त्रिविधा मङ्गलप्रदा ।।' इति ।

अतो वराहवाक्येऽपि कर्मधारय एवेति युक्तं प्रतीमः । वसिष्ठः—

'लग्नास्तशुद्धया रहितः सरोषः करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च ।
त्रातुं यथा लग्नगुणास्त्वशक्तास्तं बन्धुवर्गा इव सर्पदष्टम् ।।' इति ।

केचित्तु विवाहादौ वज्रयोगं निषिद्धमाहुः । तल्लक्षणम्—

'तिथिं वारञ्च नक्षत्रं नवभिश्च समन्वितम् । सप्तभिस्तु हरेद्भागं शेषांके फलमादिशेत् ।।
त्रिशेषे तु जलं विद्यात् पञ्चशेषे प्रभञ्जनः ।
सप्तशेषे वज्रपातो ज्ञेयं वज्रस्य लक्षणम् ।।' इति टोडरानन्दे ।। ७८ ।।

हिन्दी—लग्न में जो नवांश हो, उस नवांशेश का मित्र शुभ ग्रह हो और वह नवांश राशि को अथवा लग्न को देखता हो तो वर को शास्त्र में कहा गया उत्तमफल देता है। एवं सातवें नवांश के स्वामी का शुभ ग्रह मित्र सातवें नवांश अथवा सातवें लग्न को देखता हो तो कन्या को उत्तम फल की प्राप्ति होती है ।। ७८ ।।

अथ सूर्यसङ्क्रमणाख्यं मञ्जुभाषिण्याऽऽह—

विषुवायनेषु परपूर्वमध्यमान् दिवसांस्त्यजेदितरसङ्क्रमेषु हि ।
घटिकास्तु षोडश शुभक्रियाविधौ परतोऽपि पूर्वमपि सन्त्यजेद् बुधः ।। ७९ ।।

विषुवेति । विषुवं तुलामेषसङ्क्रान्ती । अयनं कर्कमकरसङ्क्रान्ती । एवं चतसृषु विषुवायनाख्यासु सङ्क्रान्तिषु परपूर्वमध्यमान् गतागामिवर्त्तमानान्दिवसान्बुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादिशुभकार्येषु त्यजेत् । इतरेष्वष्टसङ्क्रमेषु सङ्क्रमात्परतोऽग्रेऽपि पूर्वं प्रागपि षोडश घटिका मिलित्वा द्वात्रिंशद्घटिकास्त्यजेत् । यदाह वसिष्ठः—

'विषुवतोरयनयोर्दिनत्रयं हरिपदे षडशीतिमुखेषु च ।
पूर्वतोऽपि परतोऽपि सङ्क्रमान्नाडिकाश्च खलु षोडश त्यजेत् ।।
सङ्क्रान्तिदोषे त्वचिरात्कृतं यदुद्वाहपूर्वाखिलमङ्गलाद्यम् ।
लाक्षासमूहोज्ज्वलिताग्निमध्ये विलीयते तद्वदशेषमेतत् ।।' इति ।

उद्वाहादिग्रहणात्स्नानादावनिषेधः । तद्वाक्यानि सङ्क्रान्तिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि ।

तत्र सायनसङ्क्रमेऽपि व्यवस्था

किं तद्दिनत्रयं त्याज्यं किं सङ्क्रान्तिकालात् प्राग्दिनत्रयमुत तदनन्तरमुत मध्यमं वेति पक्षत्रयसम्भवे निर्णयमाह गुरुः—

'अयने विषुवे पूर्वं परं मध्यन्दिनं त्यजेत् ।
अन्यसङ्क्रमणे पूर्वा पराः षोडश नाडिकाः ॥' इति ।

अयं च निषेधः सङ्क्रान्तिष्वपि ध्येयः । यदाह वसिष्ठः—

'यदायनप्रवेशः स्यात्तदा तद्राशिसङ्क्रमः ।
तस्मिन्नपि दिने त्याज्या नाड्यः षोडश षोडश ॥'

शौनकः—

'अयनद्वये समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारी ।
विषुवद्द्वयेऽपि विधवा षडशीतिमुखेषु सा म्रियते ॥
विष्णुपदेषु विगीता कन्या विकलेन्द्रिया व्यतीपाते ।
वैधृतिविष्टचोर्भ्रष्टा सुभगा शेषेषु करणेषु ॥' इति ।

विगीता पुंश्चलीत्याद्यभिशापेन प्रसिद्धा ॥ ७९ ॥

हिन्दी—विषुव(मेष और तुला की)संक्रान्ति और अयन(मकर-कर्क की)संक्रान्ति (इन चार संक्रान्तियों) में पर, पूर्व और मध्य (संक्रान्ति का दिन) तीनों दिन शुभ कार्य में त्याग कर देने चाहिए। अन्य ८ संक्रान्तियों में संक्रान्तिकाल से १६ घटी पूर्व और १६ घटी बाद पण्डितों को त्याग देना चाहिए ॥ ७९ ॥

अथ सङ्क्रान्तिप्रसङ्गात् सकलग्रहाणां सङ्क्रान्तिघटीरनुष्टुभाऽऽह—

देवद्वयङ्कर्तवोऽष्टाष्टौ नाड्योऽङ्काः खनृपाः क्रमात् ।
वर्ज्याः सङ्क्रमणेऽर्कादेः प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दिताः ॥ ८० ॥

देवेति । अर्कादेः सूर्यादेर्ग्रहसमूहस्यैता घटिकास्त्याज्याः । यथा सूर्यस्य सङ्क्रमण-कालात्प्राक् पश्चाच्च मिलित्वा त्रयस्त्रिंशद्घटिकास्त्याज्याः । एवं चन्द्रस्य द्वे घटिके, भौमस्य नव, बुधस्य षट्, गुरोरष्टाष्टौ अष्टाशीतिः, शुक्रस्याङ्का नव, शनेः खनृपाः षष्ट्यधिकशतघटिका वर्ज्याः । तत्रार्कस्य घटिकाः प्रायो बाहुल्येनातिनिन्दिताः । अत्र सम्मतिवाक्यं वासनासहितविवरणं सङ्क्रान्तिप्रकरणेऽभिहितमस्माभिः । तत एवा-वधार्यम् ॥ ८० ॥

हिन्दी—सूर्य की संक्रान्ति में ३३ घटी, चन्द्र की संक्रान्ति में २ घटी, मंगल की संक्रान्ति में ९ घटी, बुध की संक्रान्ति में ६ घटी, बृहस्पति की संक्रान्ति में ८८ घटी, शुक्र की संक्रान्ति में ९ घटी और शनि की संक्रान्ति में १६० घटी त्याग करनी चाहिए। सूर्य-संक्रान्ति की घटी अत्यन्त निन्दित है ॥ ८० ॥

विशेष—संक्रान्ति-प्रकरण (३।६) के अनुसार सभी ग्रहों की मध्यमा गति तथा मध्यम बिम्बकला मानकर आचार्य ने सभी ग्रहों का पुण्यकाल कहा है। उसके साधन में उपयोगी मध्यमा गति और मध्यबिम्बकाल की सारणी ग्रहलाघव के अनुसार निम्नलिखित है—

ग्रह	सूर्य	चन्द्र	भौम	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
मध्यगति	५९'।८"	७'९।०'।३५"	३१'।२६"	५९'।८"	५'।०"	५९'।८"	२'।०'
मध्यबिम्बकला	३२'।३१"	३२'।०"।९"	४'।४५"	६'।२५"	७'।४५"	९"।०	५'।४५"

अथ पङ्ग्वन्धकाणबधिराख्यान् लग्नदोषानुपजातिकयाऽऽह—

घस्रे तुलाली बधिरौ मृगाश्वौ रात्रौ च सिंहाजवृषा दिवान्धाः ।
कन्यानृयुक्कर्कटका निशान्धा दिने घटोऽन्त्यो निशि पङ्गुसञ्ज्ञः ॥ ८१ ॥

घस्रे इति । घस्रे दिवसे तुलाली तुलावृश्चिकौ बधिरौ स्मृतौ, मृगाश्वौ मकरधनुषौ रात्रौ बधिरौ न तु दिवसे, सिंहाजवृषा दिवान्धा दिवसेऽन्धा उक्ता न तु रात्रौ । कन्यानृयुक्कर्कटा निशान्धा रात्र्यन्धा न तु दिवान्धाः । घटः कुम्भो दिने पङ्गुसंज्ञो न तु रात्रौ । अन्त्यो मीनो निशि पङ्गुसंज्ञो न तु दिने । यदाह वसिष्ठः—

'मेषादिरन्धकं षट्कं चत्वारो बधिराः स्मृताः ।
द्वौ पङ्गू वेति विज्ञेयावित्येतद्राशिलक्षणम् ॥
मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवसेऽन्धाः प्रकीर्तिताः ।
नृयुक्कर्कटकन्याश्च रात्रावन्धाः प्रकीर्तिताः ॥
तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा ।
धनुश्च मकरश्चैव बधिरौ निशि कीर्तितौ ॥
कुम्भमीनौ च पङ्गू द्वौ दिवारात्रौ यथाक्रमम् ।' इति ।

कुम्भो दिवा पङ्गुः, मीनो रात्रौ पङ्गुः । अनेन यस्मिन्काले लग्नस्य योऽन्धपङ्ग्वादिदोष उक्तस्तस्मिन्नेव काले तल्लग्नं दोषावहं न कालान्तरे इत्युक्तं भवति ॥८१॥

हिन्दी—दिन में तुला और वृश्चिक, रात में मकर और धनु लग्न बधिर होते हैं। सिंह मेष वृष से ३ लग्न दिन में अन्धे और कन्या, मिथुन, कर्क ये रात्रि में अन्धे होते हैं। दिन में कुम्भ और रात्रि में मीन पङ्गुसंज्ञक है ॥ ८१ ॥

अथ परमते पङ्ग्वन्धाँल्लग्नदोषानाह—

बधिरा धन्वितुलालयोऽपराह्णे मिथुनं कर्कटकोऽङ्गना निशान्धाः ।
दिवसान्धा हरिगोक्रियास्तु कुब्जा मृगकुम्भान्तिमभानि सन्ध्ययोर्हि ॥ ८२ ॥

बधिरेति । धन्वितुलालयो धनुस्तुलावृश्चिका अपराह्णे दिवसस्यान्तिमे तृतीयविभागे बधिराः स्मृताः । मिथुनकर्कटकन्या निशान्धाः स्मृताः । हरिगोक्रियाः सिंहवृषमेषास्तु दिवसेऽन्धाः स्मृताः । मृगकुम्भान्तिमभानि मकरकुम्भमीनाः सन्ध्ययोः प्रातः-सायंसन्ध्ययोर्हि निश्चयेन कुब्जाः पङ्गवः स्मृताः । अत्र मूलवाक्यं नोपलभ्यते ॥ ८२ ॥

हिन्दी—धनु, तुला, वृश्चिक, लग्न अपराह्ण (दिनमान के तीसरे $\frac{1}{3}$) में बहरे; मिथुन, कर्क, कन्या रात्रि में अन्धे; सिंह, वृष, मेष दिन में अन्धे और मकर, कुम्भ, मीन प्रातः-सायं दोनों सन्ध्याओं में कुब्ज होते हैं ॥ ८२ ॥

अथैषां प्रयोजनं सापवादं प्रहर्षिण्याऽऽह—

दारिद्र्यं बधिरतनौ दिवान्धलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशान्धलग्ने।
पङ्ग्वङ्गे निखिलधनानि नाशमीयुः सर्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः॥ ८३॥

दारिद्र्यमिति। स्पष्टार्थं पद्यम्। पङ्ग्वङ्गे पङ्गुलग्ने। यदाह वसिष्ठः—

'अन्धे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरे तथा।
अर्थनाशो भवेत् पङ्गाविति धात्रा विनिश्चितम्॥' इति।

सर्वत्रेत्यस्य सम्मतिः। बादरायणः—

'मासशून्याह्वयास्तारा राशयो बधिरादयः।
गौडमालवयोस्त्याज्यास्त्वन्यदेशे न गर्हिताः॥'

इति नारदवाक्यं ग्रन्थकृतैव प्रागुक्तम्॥ ८३॥

हिन्दी—बधिर-लग्न में विवाह हो तो दरिद्रता (गरीबी) रहती है। दिवान्ध-लग्न में विवाह हो तो कन्या विधवा होती है। रात्र्यन्ध-लग्न में विवाह हो तो सन्तान की मृत्यु होती है। पंगु-लग्न में विवाह हो तो वर-कन्या की समस्त सम्पत्ति नष्ट हो जाती है। सर्वत्र लग्न का स्वामी और बृहस्पति देखते हों तो दोष नहीं होता॥ ८३॥

बधिरादि लग्नबोधक सारणी और फल

लग्न संज्ञा	समय	लग्न	फल
बधिर	दिवा	तुला, वृश्चिक	दरिद्रता
	रात्रौ	धनु, मकर	
अन्ध	दिवा	सिंह, मेष, वृष	वधव्य (कन्या)
	रात्रौ	कन्या, मिथुन, कर्क	शिशु-मरण
पंगु	दिवा	कुम्भ	समस्त सम्पत्ति नाश
	रात्रौ	मीन	

अथोदयास्तशुद्धिः प्रागुक्ता तत्रावसरप्राप्तान्विहितनवांशांश्चित्रपदाच्छन्दसाऽऽह—

कार्मुकतौलिककन्यायुग्मलवे झषगे वा।
यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या॥ ८४॥

कार्मुकेति। कार्मुकं धनुः, तौलिकं तुला, कन्या प्रसिद्धा, युग्मं मिथुनम्, एषामंशे नवांशे झषगे वा मीननवांशे वा विकल्पेन। वाशब्दः स्वकीयमतसूचनार्थः। धनुरादि-नवांशा सर्वमुनिसम्मता इत्यर्थः। तेष्वंशेषु यर्हि यदा उपयामो विवाहो भवेत् तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता खलु निश्चयेन स्यात्।

नवांशलग्नेषु विवाहे फलानि

यदाह वसिष्ठः—

'लग्ने हि सर्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिता वाऽथ युताः शुभाः स्युः।
नवांशकास्तौलिनृयुग्युवत्यश्चापाद्यभागः शुभदो न चान्ये॥

द्विभर्तृका मेषनवांशके स्याद् वृषांशके सा पशुशीलयुक्ता ।
धनान्विता पुत्रवती तृतीये कुलीरकांशे कुलटाप्यजस्रम् ॥
सिंहांशके सा पितृमन्दिरस्था कन्यांशके वित्तयुता सुशीला ।
तुलांशके सर्वगुणास्पदा सा कीटांशके निःस्वतरा विशीला ॥
चापांशकाद्ये धनिनी द्वितीये भागेऽन्यसक्ता मलिना गदाढ्या ।
निःस्वा मृगांशे विगुणा घटांशे विभर्तृका योगरता विशीर्णा ॥
मीनांशके भर्तृयुतार्थहीना शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा ।
तस्मात् सदैवोक्तनवांशकेषु कुर्याद्विवाहं गुणसम्प्रवृद्धयै ॥
नवांशदोषः सकलं गुणौघं लग्नोत्थसौम्यग्रहसम्भवं च ।
ध्रुवं निहन्तीव वृकोऽजसङ्घं षड्वर्गजं सौम्यवियच्चराणाम् ॥' इति ।

पशुशीलयुक्ता पश्वाचारपरा, गदो रोगः, स्वं धनम्, एते एव च नवांशाः सकलमुनिभिरुक्ताः । 'तुलामिथुनकन्यांशा धनुरर्द्धार्द्धसंयुताः । एते नवांशाः शुभदा यदि नान्त्यांशकाः खलु ॥' इति नारदोक्तेः ।

शौनकस्तु मीनांशकमपि शुभमाह—'सुदती सौभाग्यवती प्रहसितवदना च मीनांशे' इति । तत्र निषेधस्य तुल्यबलत्वात्षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्प इत्याहुः, तन्न । 'एकबाधेनोपपत्तावनेकबाधो न न्याय्यः' इति बहुमुनिवचनप्रामाण्यान्मीनांशत्याग एवोचितो न त्वेकतरमुनिवचनानुरोधात्पाक्षिको बाधः पाक्षिको विधिश्च, विकल्पस्याष्टदोषग्रस्तत्वात् । का तर्हि शौनकवाक्यस्य गतिरिति चेत् । गुणवद्वरोपलब्धौ लग्नान्तरासम्भवे मीनांशको निषिद्धोऽपि प्रशस्त इत्येवं युक्ता गतिः । यर्हीति । 'अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम्' इति किंयत्तद्भ्योऽनद्यतने काले र्हिल्प्रत्ययः । उपयामः 'यमः समुपनिविषु च' इति भावे घञ् । 'विवाहोपयमौ समौ । तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्' इत्यमरसिंहः ॥ ८४ ॥

हिन्दी—किसी भी लग्न में धनु, तुला, कन्या, मिथुन अथवा मीन के नवांश में यदि कन्या का विवाह हो तो कन्या अवश्य सती (पतिव्रता) होती है ॥ ८४ ॥

अथ विहितनवांशे क्वचिन्निषेधं श्रीच्छन्दसाऽऽह—

अन्त्यनवांशे न च परिणेया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा ।
नो चरलग्ने चरलवयोगं तौलिमृगस्थे शशभृति कुर्यात् ॥ ८५ ॥

अन्त्येति । विहितनवांशेष्वपि यथा मेषलग्ने धनुर्नवांशोऽन्तिम इत्येवं विषये लग्नान्तिमनवांशे काचन कन्या न परिणेया न विवाह्या । परन्तु वर्गोत्तममपि नवांशं हित्वा तत्र विवाह उचित एव । तथा मिथुनलग्ने मिथुनांशोऽन्तिमोऽपि वर्गोत्तमः शुभः । यदाह कश्यपः—

'अन्त्यांशका अपि श्रेष्ठा यदि वर्गोत्तमाह्वयाः ।
अनुक्तांशास्तु न ग्राह्या यतस्ते कुनवांशकाः ॥' इति ।

वसिष्ठोऽपि—

'वर्गोत्तमं विनान्त्यांशो विवाहे न शुभप्रदः।
वर्गोत्तमश्चेदन्त्यांशः पुत्रपौत्रादिवृद्धिदः ॥' इति अन्यच्च।

नो चरलग्ने इति। तौलिमृगस्थे तुलामकरस्थे शशभृति चन्द्रे सति चरलग्ने विहितचरलवयोगं नो कुर्यात्। यथा मेषलग्ने तुलांशः। उक्तश्च केशवार्केण—

'चरलवं चरवेश्मगमुत्सृजेन्मृगतुलाधरगे मृगलक्ष्मणि।
युवतिरत्र भवेत् कृतकौतुका मदनवत्यनवत्यजनोन्मुखी ॥' इति।

अनवो जीर्णो भर्त्ता तस्य त्यजने त्यागे उन्मुखी परपुरुषरता स्यादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

हिन्दी—किसी कन्या का विवाह विहित नवांश में भी वर्गोत्तम को छोड़कर अन्तिम नवांश में नहीं करना चाहिए। (यदि अन्तिम नवांश वर्गोत्तम हो तो कोई दोष नहीं होता, जैसे—द्विस्वभाव लग्न में—द्विस्वभाव का अन्तिम नवांश)। वर्गोत्तम में भी यदि तुला और मकर राशि का चन्द्रमा हो तो चरलग्न में चर के नवांश में विवाह नहीं करना चाहिए ॥ ८५ ॥

अथ सर्वथा लग्नभङ्गयोगमुपजात्याऽऽह—

व्यये शनिः खेऽवनिजस्तृतीये भृगुस्तनौ चन्द्रखला न शस्ताः।
लग्नेट् कविग्लौश्च रिपौ मृतौ ग्लौर्लग्नेट् शुभाराश्च मदे च सर्वे ॥ ८६ ॥

व्यय इति। व्यये द्वादशस्थाने स्थितः शनिः न शस्तः 'सोमकुलेऽपि हि जातां द्वादशगे मद्यपां कुरुते' इति शौनकोक्तेः। अत्र रविसुते इत्यनुवर्त्तते। खे दशमेऽवनिजो मङ्गलो न शस्तः 'शाकिनी व्योम्नि वक्रे' इति केशवार्कोक्तेः।

तृतीये शुक्रो वर्ज्यः

तृतीये भृगुः शुक्रो न शस्तः 'धन्या धनगे शुक्रे कृपणत्वं प्राप्नुयान्नारी। दुश्चिक्यगते कन्या त्र्यब्दाद्भर्तुः कनीयांसं भजते ॥' इति शौनकोक्तेः।

विवाहलग्ने वर्ज्या ग्रहाः

तनौ लग्ने चन्द्रः खलाः पापग्रहाः न शस्ताः।

'लग्नस्थेऽर्के कन्या विधवा संवत्सरेऽष्टमे भवति।
लग्नस्थो हिमरश्मिर्मृत्युं कुर्यात् त्रयोदशे मासे ॥
भौमः सद्यो विधवां लग्नस्थोऽब्दान्न सौम्यदृग्योगात्।
कामयतिं नीचवर्णाल्लग्नस्थे रविसुते बहून्पुरुषान् ॥
शनिवद्विधुन्तुदस्य तु विज्ञेयं सदसदिति विज्ञैः।' इति शौनकोक्तेः।

षष्ठे लग्नपशुक्रचन्द्रा वर्ज्याः

लग्नेट् लग्नस्वामी, कविः शुक्रः, ग्लौश्चन्द्रश्च रिपौ षष्ठस्थाने न शस्तः। 'रन्ध्रे कुजे सौम्यखगे च मृत्युः षष्ठाष्टगे लग्नपतौ च मृत्युः' इति ज्योतिर्निबन्धकारोक्तेः। 'भृगुषट्काह्वयो दोषो लग्नात्षष्ठगते सिते। उच्चगे शुभसंयुक्ते तल्लग्नं सर्वदा त्यजेत् ॥' इति नारदोक्तेः। 'अब्दचतुष्कान्मृत्युर्दम्पत्योः षष्ठगे चन्द्रे' इति शौनकोक्तेः। ग्लौश्चन्द्रः।

अष्टमे लग्नपेन्दुबुधेज्यशुक्रारा वर्ज्याः

लग्नेट् शुभाश्चन्द्रबुधगुरुशुक्राः आरो भौमश्चैते मृतावष्टमस्थाने न शस्ताः। 'मासत्रयेण विधवा निधनस्थश्चन्द्रमाः कुरुते। मासत्रयेण कन्या निधनस्थे याति पञ्चत्वम् ॥' बुध इत्यनुवर्तते। पञ्चत्वं मरणम्। 'दम्पत्योर्निधनस्थः सप्तदशाब्दाद्वियोगदो जीवः। पञ्चत्वं नयति भृगुर्निधनस्थः सप्तभिर्वर्षैः ॥' इति शौनकोक्तेः। नारदः—

'कुजोऽष्टमे महादोषो लग्नादष्टमगे कुजे। शुभत्रययुतं लग्नं त्यजेत् तत्तुङ्गगे यदि ॥'

अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता।

सप्तमे लग्नात्सर्वथा शुद्धिरपेक्षिता

लग्नेट् च पुनः सर्वे सूर्योदयो ग्रहा मदे सप्तमस्थाने न शस्ताः निषिद्धाः। 'सर्वे जामित्रसंस्था विदधति मरणम्' इति वसिष्ठोक्तेः। कश्यपोऽपि—'सप्तमस्थानगाः सर्वे ग्रहाः कुर्वन्ति शीघ्रतः। दम्पत्योर्मरणं यत्स्यादेकस्य च न संशयः ॥' इति। अर्थादन्येषु स्थानेषु ग्रहाः समीचीनास्तत्र केषुचित्स्थानेषु शुभा एव केषुचिन्मध्यमा एवेत्येतदपि वक्ष्यति। अतोऽमुमर्थमतिसंक्षिप्य त्रिविक्रमेण निषिद्धस्थानान्येवोक्तानि—

'त्याज्या लग्नेऽब्धयो मन्दात् षष्ठे शुक्रेन्दुलग्नपाः।
रन्ध्रे चन्द्रादयः पञ्च सर्वेऽस्तेऽब्जगुरू समौ ॥' इति।

सप्तमे विधौ गुरौ वा दोषफलम्

अब्जगुर्वोः समत्वं शौनकमतेन, तादृशविरुद्धफलाभावात्। तदाह—

'कन्यास्तिस्रो जनयति सापत्न्यं चैव सप्तमे शशिनि।
शीलचरित्रोपेतां करोति पत्युः कलत्रगो द्वेष्याम् ॥' इति।

गुरुरित्यनुवर्त्तते। अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः।

यत्त्वत्रिणोक्तम्—

'जामित्रगो यदि भवेदुशना बुधो वा गीर्वाणनाथसचिवः सितचन्द्रपक्षे।
कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौभाग्यपुत्रसहितां वनितां करोति ॥' इति।

तच्चन्द्रजामित्रविषयम्। तथा च भुजबलः—

'स्त्रीणां विवाहे तु बलैरुपेताः पत्युः प्रणाशं विहगा विदध्युः।
त्यक्त्वा बुधं दैत्यगुरुं गुरुं च निशाकरादस्तगृहं प्रपन्नाः ॥' इति।

दैत्यगुरुं शुक्रम्। अत एव दीपिकायाम्—

'रविं मन्दं कुजाक्रान्तं मृगाङ्कात्सप्तमं त्यजेत्।
विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने ॥' इति ॥ ८६ ॥

हिन्दी—विवाहलग्न से १२वें शनि, १०वें मंगल, ३रे शुक्र, लग्न में चन्द्रमा और पाप ग्रह (सूर्य, मंगल, शनि, राहु, केतु) शुभ नहीं होते। छठे स्थान में लग्न स्वामी शुक्र और चन्द्रमा, आठवें स्थान में चन्द्रमा, लग्नेश, सभी शुभग्रह मंगल तथा सातवें शुभाशुभ सभी ग्रह उत्तम नहीं होते, इसलिए इन्हें त्याग देना चाहिए ॥ ८६ ॥

अथैवं निषिद्धस्थानान्यभिधायेदानीं रेखादातॄन् ग्रहान् वसन्ततिलकयाऽऽह—

त्र्याद्याष्टषट्सु रविकेतुतमोऽर्कपुत्रा-
स्त्र्यायारिगः क्षितिसुतो द्विगुणायगोऽब्जः ।
सप्तव्ययाष्टरहितौ ज्ञगुरू सितोऽष्ट-
त्रिद्यूनषड्व्ययगृहान् परिहृत्य शस्तः ॥ ८७ ॥

त्र्यायेति । तृतीयैकादशाष्टमषष्ठस्थानेषु रविकेतुतमोऽर्कपुत्राः शस्ताः शुभफलदातारः । यदाह शौनकः—

'बन्धुजनेभ्यः पूजां त्रिंशद्वर्षाणि सहजगे त्वर्के ।
प्राप्नोति धनं षष्ठे त्र्यब्दादूर्ध्वं सुतांश्चैव ॥
दम्पत्योः सह मरणं निधनस्थेऽर्केऽष्टसप्तत्या ।
कारयति धनविवृद्धिं त्र्यब्दादूर्ध्वं तथायगः सविता ॥' इति रवेः ।
धनधान्यपुत्रयुक्तां पञ्चमसंवत्सरात् तृतीयस्थः ।
षष्ठः षड्भिर्मासैरसपत्नीं कन्यकां कुरुते ॥
निधनगतार्किः कुर्यादामरणादामयवियुक्ताम् ।
आयगतोऽर्किः कन्यां त्रिवर्गयोग्यां करोति षण्मासात् ॥' इति शनेः ।

(अर्कस्यापत्यं आर्किः । 'अत इञ्' । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् वृद्धयभावः । सत्यां वा वृद्धौ 'नमुने' इति नेतियोगविभागादसिद्धत्वाभावात्सन्धिर्दीर्घः । 'आयगतार्किः' इति पाठः । आयगतश्चासौ आर्किश्चायगतार्किः इत्येकं पदं वा) अत्र राहुकेत्वोश्च फलं शनिवदेवेति । 'स्वर्भानौ वाप्यथ शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे ।' इति वसिष्ठोक्तेः ।

विवाहलग्नात् त्र्यायारिगो भौमो योगविशेषकारका भवन्ति

त्र्यायारिगः तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थितः क्षितिसुतो भौमः शस्तः ।
सहजस्थो भूमिसुतः सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् ।
'संवत्सरेण विपुलं धनागमं शत्रुसंस्थस्तु ।
मणिकाञ्चनरत्नाढ्यामेकादशगः कुजोऽब्दषट्केन ॥' इति शौनकोक्तेः ।

अथ विवाहलग्नाद् द्वित्र्यायस्थश्चन्द्रो योगविशेषकारकः

अब्जश्चन्द्रो द्विगुणायगो द्वितीयतृतीयैकादशस्थः शस्तः ।
'अब्दाद्धनसंयुक्तां करोति चन्द्रो धने नार्याः ।
चन्द्रस्तृतीयराशौ सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् ॥
लग्नादेकादशगः कन्यामिन्दुर्धनान्वितां कुरुते ।' इति शौनकोक्तेः ।

ज्ञगुरू बुधबृहस्पती सप्तमद्वादशाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शस्तौ । उक्तस्थानानामशुभत्वादनुक्तस्थानानां च शुभदातृत्वात् । यदाह वसिष्ठः—

'प्रीतिर्वृद्धिः सगुणनिरतिर्बन्धुपूजा सुताप्तिः
सद्वैपक्ष्यं तनयरहितं त्वन्यथा भर्तृनाशः ।
धर्मे बुद्धिर्भवति धरणीलब्धिरत्येव बुद्धि-
र्हानिः स्त्रीणां हिमकरसुते लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति ।

'लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशः प्रीतिरन्योन्यवृद्धि-
रिष्टप्राप्तिर्बहुविधमयं चाश्रमाणां विरक्तिः।
पापासक्तिः सुकृतनिरतिर्भूरिलाभः सुरेज्ये
स्त्रीणां सौख्यं रिपुकृतभयं लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति।

अयं शुभदैवम् 'अयः शुभावहो विधिः' इत्यमरः। क्लीबत्वं त्वार्षम्। केचिद् बहुविधमयमित्यत्र बहुविधभयमिति पठन्ति तन्मकारे भशब्दभ्रान्तेः। 'उभयकुलानन्दकरीं करोति न चिराद् गुरुः षष्ठे' इति षष्ठस्थानस्थितगुरोः शौनकेनापि सम्यक् फलाभिधानाच्च।

अष्टत्रिसप्तषड्द्वादशातिरिक्तस्थानेषु शुक्रः शुभफलदः

सित इति। अष्टमतृतीयसप्तमषड्द्वादशस्थानानि परिहृत्य त्यक्त्वाऽन्येषु स्थानेषु सितः शुक्रः शस्तः। तदुक्तं वसिष्ठेन—

भोगप्राप्तिर्विविधविभवं स्वैरवृत्तिर्महत्त्वं
द्युम्नाधिक्यं भवति निधनं सर्वनाशो वसुत्वम्।
तथ्यप्रीतिर्बहुविधगुणाः सर्वसम्पत्समृद्धि-
रस्वं स्त्रीणामुशनसि तथा लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति।

द्युम्नं द्रविणम्। 'हिरण्यं द्रविणं द्युम्नम्' इत्यभिधानात्।

ग्रहाणामुत्तमत्वं मध्यमत्वं च

अतो बुधगुरुशुक्राणां शुभाशुभस्थानोक्तेः शुभाशुभफलत्वमेव न कदाचिन्मध्यमत्वम्। अन्येषां तु शुभाशुभस्थानातिरिक्तस्थानसद्भावान्मध्यमत्वमप्यस्ति उत्कृष्टशुभाशुभफलानभिधानात्। किन्तु किञ्चिन्मध्यमफलाभिधानम्। तदुक्तं वसिष्ठेन (रविः)—

'मृत्युर्नैःस्वं बहुविधधनं भ्रातृहानिः प्रजानां
व्याधिः सौख्यं बहुविधमतो भर्तृहानिश्चिरायुः।
श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरर्थागमश्च
भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा लग्नभावादिसंस्थे ॥'

(विधुः)—'नाशः सम्पद्बहुविधयशो बन्धुवृद्धिः प्रजाप्तिः
शस्त्रान्मृत्युर्भवति न चिराद्दीर्घसापत्न्यबाधा।
प्रव्रज्यात्वं दुहितृजननं वर्धनं भोगभाक्त्वं
दास्यं स्त्रीणां तुहिनकिरणे लग्नभावादिसंस्थे ॥' इति।

अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाप्तिः फलमभिहितम्। तथैव श्रीपतिनापि तद्वाक्ये—

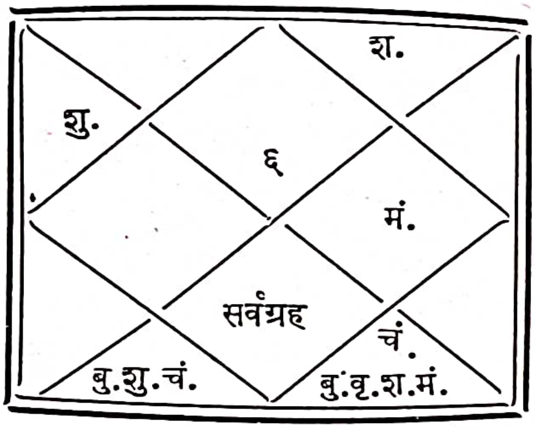
'सुखे तु कथितो बन्धुक्षयः कैश्चन' इत्येकीयमतमनुसृत्य ग्रन्थकृता चतुर्थस्थानस्य मध्यमत्वमङ्गीकृतम्। 'बन्धुश्वशुरवियुक्ता चतुर्थः शशी त्वाष्ट्रात्' इति शौनकोक्तेश्च। विरुद्धार्थयोः शौनकवसिष्ठवाक्ययोः का गतिरिति चेत्, बालचन्द्रविषयमशुभफलम्, तद्भिन्नचन्द्रविषयं शुभफलम्। उक्तञ्च केशवार्केण—'बालोऽब्जः प्रियविरहं शनिः स्तनाम्भःशून्यत्वं सृजति सुखे सुवासिनीनाम्' इति।

'मृत्युः शोको बहुविधधनं भ्रातृवैरं कुबुद्धिर्लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति मरणं चोभयोर्वंशनाशः।
स्त्रीणां द्वेषो व्यसननिरतिः पुत्रपौत्रादिसिद्धिर्भीतिर्भूमेर्बलिनि तनये लग्नभावादिसंस्थे ॥

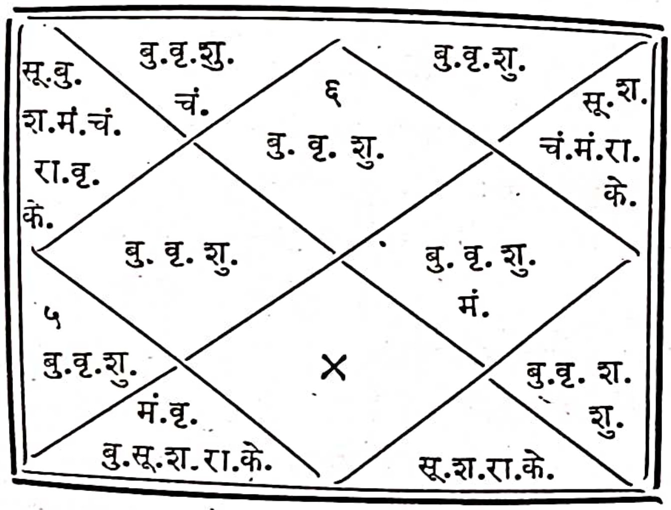
स्वच्छन्दत्वं कदशनरतिर्वल्लभत्वं विशीलं
व्याधिः सुश्रीर्मृतिरथ सुखं गर्भपातप्रवृत्तिः।
द्यूतासक्तिर्भवति रविजे वैभवं वक्त्ररोगं
स्वर्भानौ वाप्यथ शिखिनि वालग्नभावादिसंस्थे ॥' इति ॥ ८७ ॥

हिन्दी—३।११।८।६वें स्थानों में सूर्य, शनि, राहु, केतु हों; ३।६।१० स्थानों में मंगल, २।३। ११ स्थानों में चन्द्रमा, ७।८।१२ इन स्थानों को छोड़कर शेष (१।२।३।४।५।६।९।१०।१२) स्थानों में बुध और बृहस्पति और ८।३।७।६।१२ इन स्थानों को छोड़ शेष (१।२।४।५।९।१०।११।१२) स्थानों में शुक्र उत्तम होता है ॥ ८७ ॥

निषिद्ध विवाहलग्न

शुभग्रह-स्थिति

अथ लग्नभङ्गिकर्त्तर्यादिमहादोषाणामपवादं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

पापौ कर्तरिकारकौ रिपुगृहे नीचास्तगौ कर्तरी
दोषो नैव सितेऽरिनीचगृहगे तत्षष्ठदोषोऽपि न।
भौमेऽस्ते रिपुनीचगे न हि भवेद्भौमोऽष्टमो दोषकृ-
न्नीचे नीचनवांशके शशिनि रिःफाष्टारिदोषोऽपि न ॥ ८८ ॥

पापाविति। तत्र कर्त्तर्यपवाद उच्यते। कर्त्तरीयोगलक्षणं 'लग्नात्पापौ' इत्यादिनोक्तम्। यौ ग्रहौ क्रूरौ कर्त्तरीकारकौ रिपुगृहे शत्रुगेहे स्थितौ नीचेऽस्तगौ स्वनीचराशिस्थितौ अस्तङ्गतौ वा तदा कर्त्तरी नैव स्यात्। यदाहुः कश्यपनारदवसिष्ठाः—

'पापयोः कर्त्तरीकर्त्रोः शत्रुनीचगृहस्थयोः।
यदा चास्तगयोर्वापि कर्त्तरी नैव दोषदा ॥' इति।

इदं विशेषणं शत्रुगृहस्थत्वादिकं समुचितं व्यस्तं समस्तं वा ध्येयम्। अपवादान्तरमुक्तं दैवज्ञमनोहरे गर्गेण—

'क्रूरकर्त्तरिसंयुक्तं लग्नं चन्द्रं च न त्यजेत्। केन्द्रत्रिकोणसंस्थेषु गुरुभार्गववित्सु चेत् ॥'

ननु कर्त्तरिकारकावित्यत्र कथं ह्रस्वत्वम्। यावता कर्त्तरीशब्दः 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलग्रहणसिद्धारीच्प्रत्ययान्तः 'कृती छेदने' इत्यस्माद्धातोर्निष्पन्नः। तत्र यदीकारान्तस्तदा ङ्यन्तत्वाभावात् 'ङ्यापोः सञ्ज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति।

यदपि—'कृदिकारादक्तिनः' इति ङ्यन्तत्वं तदा सञ्ज्ञाछन्दस्त्वाभावाद्ध्रस्वो न स्यात्। उच्यते। बहुवचनादसंज्ञायामप्येवंविधे प्रयोगे ह्रस्व इति दुर्घटवृत्तिकृत्। अत एव 'विधे हि बन्धो हृदयं विद' इति कालिदासः। 'स्यादेतदेव प्रमदवनमन्तःपुरोचितम्' इत्यमरसिंहोऽपि प्रयुक्तवान्। क्वचिदन्यत्रापि दृश्यते—'विधौ धनोपगे शुभग्रहेऽथ-वान्त्यगे गुरौ। न कर्त्तरी भवत्यहो जगाद बादरायणः' ।। इति। क्रूरद्वयस्यान्तरङ्गं विलग्नं मृतिप्रदं चन्द्रमसं च रोगदम्। शुभैर्धनस्थैरथवान्त्यगे गुरौ न कर्त्तरी स्यादिह भार्गवा विदुः ।।' इति।

अथ षष्ठशुक्रापवाद उच्यते। सिते शुक्रेऽरिनीचगृहगे शत्रुगृहे स्वनीचगृहगे वा सति तत्षष्ठदोषो भृगुषट्कदोषोऽपि न स्यात्। यदाह कश्यपः—

'नीचराशिगते शुक्रे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा।
भृगुषट्कोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न संशयः ।।' इति।

अथाष्टमभौमदोषापवाद उच्यते। भौमेऽस्ते अस्तङ्गते रिपुनीचगे शत्रुगृहे वा स्वनीचगृहगे वा सत्यष्टमो भौमो न दोषकृत् स्यात्। उक्तञ्च कश्यपेन—

'अस्तगे नीचगे भौमे शत्रुक्षेत्रगतेऽपि वा।
कुजाष्टमोद्भवो दोषो न किञ्चिदपि विद्यते ।।' इति।

अथ षडष्टद्वादशस्थानचन्द्रापवाद उच्यते। शशिनि चन्द्रे नीचनवांशके वा सति रिःफाष्टारिदोषोऽपि द्वादशाष्टमशत्रुस्थानस्थितचन्द्रदोषोऽपि न स्यात्।

'नीचराशिगते चन्द्रे नीचांशकगतेऽपि वा।
चन्द्रे षष्ठारिरिःफस्थे दोषो नास्ति न संशयः' ।। इति कश्यपोक्तेः ।। ८८ ।।

हिन्दी—(क) कर्तरी दोष (६।४४) कारक दानों पापग्रह अपने-अपने शत्रु ग्रह की राशि में हों, या अपनी नीच राशि में हों या सूर्य के साथ अस्त हों तो कर्तरी दोष नहीं होता।

(ख) छठे स्थान का शुक्र अशुभ फलदायक कहा गया है, किन्तु अपने शत्रु की ४।५ राशि नीच ६ राशि में हो तो षष्ठस्थ शुक्र का दोष नहीं होता।

(ग) मंगल आठवें स्थान में दोषकारक होता है, किन्तु सूर्य के साथ अस्त हो, अपने शत्रु की राशि (३।६) हो या नीच राशि ४ में हो तो अष्टम स्थान-गत भौम का दोष नहीं होता।

(घ) अपनी नीच ८ राशि अथवा किसी लग्न में ८ राशि के नवांश में चन्द्रमा हो तो ६।८।१२वें स्थान का चन्द्रमा भी दोषकारक नहीं होता ॥ ८८ ॥

अथ विवाहे अष्टदोषाद्यनेकदोषाणमपवादं वसन्ततिलकयाऽऽह—

अब्दायनर्तुतिथिमासभपक्षदग्धतिथ्यन्धकाणबधिराङ्गमुखाश्च दोषाः।
नश्यन्ति विद्गुरुसितेष्विह केन्द्रकोणे तद्वच्च पापविधुयुक्तनवांशदोषः ॥ ८९ ॥

अब्देति। अब्ददोषः १, अयनदोषः २, ऋतुदोषः ३, तिथिदोषो रिक्तादिः ४, मासदोषः ५, भं नक्षत्रदोषः क्रूरसहितादिः ६, पक्षदोषस्त्रयोदशदिनात्मकादिः ७, दग्धतिथिः प्रसिद्धा चापान्त्यगे इत्यादिनोक्ता, अन्धकाणबधिराख्यान्यङ्गानि लग्नानि तन्मुखास्तदादयोऽन्ये अकालवृष्ट्याद्या दोषाः। विद्गुरुसितेषु केन्द्रकोणे, केन्द्रं सप्तमस्थानरहितं विवक्षितं जामित्रदोषस्य सत्त्वात्। अत एवोक्तमग्रे—'त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते' इति। कोणे नवपञ्चमे सत्सु नश्यन्ति। उक्तञ्च कश्यपेन—

'अब्दायनर्तुमासोत्थाः पक्षतिथ्यृक्षसम्भवाः । ते सर्वे नाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे ॥

काणान्धबधिरोद्भूता दग्धलग्नतिथेर्भवाः ।
ते दोषा नाशमायान्ति केन्द्रसंस्थे शुभग्रहे ॥' इति ।

'अकालजाश्च नीहारविद्युत्पांस्वभ्रसम्भवाः । परिवेषप्रतिसूर्यशक्रचापध्वजादयः ॥
दोषप्रदा मङ्गलेषु कालजाश्चेन्न दोषदाः । गुरुरेकोऽपि केन्द्रस्थः शुक्रो वा यदि वा बुधः ॥
हरेः स्मृतिर्यथा हन्ति तद्वद्दोषानकालजान् । लत्तोपग्रहचण्डीशचन्द्रजामित्रसम्भवान् ।'
तत्केन्द्रगो गुरुर्हन्ति सुपर्णः पन्नगानिव ।' इति ।

अकालजत्वनिर्णयं यात्राप्रकरणे 'पौषादिचतुरो मासान्' इत्यादिना वक्ष्यति । तद्वच्चेति । तथा यदि पापः क्रूरो विधुयुक्तराशेर्नवांशे स्याद्यथा चन्द्रो मेषे सूर्यनवांशस्त-द्दोषाभिधानं यज्ञोपवीतप्रकरणे तदा तत्कृतदोषो नश्यति । उक्तञ्च संहिताप्रदीपे—

'स चन्द्रराशेरशुभो नवांशः प्रोक्तः सपापोऽपि विलग्नसंस्थः ।
त्रिकोणकेन्द्रेषु गुरुः सितो वा यदा तदासावशुभोऽपि शस्तः ॥' ८९ ॥

हिन्दी—बुध, बृहस्पति और शुक्र ये तीनों शुभ ग्रह (अपनी नीच राशि, शत्रु राशि को छोड़कर) यदि केन्द्र या त्रिकोण (१।४।७।१०।९।५) स्थानों पर हो तो अब्ददोष (६।१२ श्लो०), अयन-दोष, ऋतु, तिथि, मास, नक्षत्र, पक्ष, दग्धतिथि (६।६६ श्लोक) एवं अन्धकरण बधिरादि लग्न-दोष (६।८१-८२ श्लोक) ये सभी दोष नष्ट हो जाते हैं। एवं पापग्रह से तथा चन्द्रमा से युक्त नवांश-दोष (१।३२ श्लोक) भी नष्ट हो जाता है ॥ ८९ ॥

अथोक्तानुक्तदोषाणां बहूनु परिहाराञ्छालिन्याऽऽह—

केन्द्रे कोणे जीव आये रवौ वा लग्ने चन्द्रे वापि वर्गोत्तमे वा ।
सर्वे दोषा नाशमायान्ति चन्द्रे लाभे तद्वद्दुर्मुहूर्तांशदोषाः ॥ ९० ॥

केन्द्रे इति । केन्द्रे कोणे । केन्द्रं प्रसिद्धम्, कोणं नवपञ्चमम्, तत्र च जीवो गुरुः स्यात्तदा सर्वे दोषा नाशमायान्ति । उपलक्षणत्वाद् बुधशुक्रावपि । यदाह नारदः— 'उक्तानुक्ताश्च ये दोषास्तान्निहन्ति बली गुरुः । केन्द्रसंस्थः सितो वापि पन्नगान् गरुडो यथा ॥' इति । सित इति बुधस्याप्युपलक्षणम् । उक्तञ्च कश्यपेन—

'काव्ये गुरौ वा सौम्ये वा यदा केन्द्रत्रिकोणगे ।
नाशं यान्त्यखिला दोषाः पापानीव हरिस्मृतेः ॥' इति ।

तत्रापि लग्नाख्यकेन्द्रस्यातिबलत्वात्तत्र स्थितो जीवः सर्वारिष्टहरः । तदुक्तं वसिष्ठेन—

'ये लग्नदोषाः कुनवांशदोषाः पापैः कृता दृष्टिनिपातदोषाः ।
लग्ने गुरुस्तान्विमलीकरोति फलं यथाम्भः कृतकद्रुमस्य ॥' इति ।

अथवा आये एकादशे रवौ सति दोषनाशः—

'यत्रैकादशगे सूर्ये दोषा नाशं ययुस्तदा ।
स्मरणादेव रुद्रस्य पापं जन्मशतोद्भवम् ॥' इति ।

अथवा लग्ने वर्गोत्तमे स्वनवांशयुक्ते । यथा मिथुने मिथुनांशश्चेत्तदा दोषनाशः । अथवा चन्द्रे वर्गोत्तमे स्वनवांशस्थिते वा सति दोषनाशः । द्वितीयवाशब्दस्यानुक्त-

समुच्चयार्थत्वाच्चन्द्रो लग्नादुपचयस्थाने चेत्स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः। एवं क्रमेण परिहारत्रयमुक्तम्।

यदाह कश्यपः—'वर्गोत्तमगते लग्ने वर्गदोषा लयं ययुः।
चन्द्रे वोपचये वापि ग्रीष्मे कुसरितो यथा॥' इति।

चन्द्रे इति तद्वत्तेनैव प्रकारेण। दुर्मुहूर्ता रवावर्यमेत्यादयः। अंशदोषाः पापग्रह-नवांशाख्यास्ते सर्वे चन्द्रलाभे एकादशस्थानस्थिते सति नाशमायान्ति। 'मुहूर्तलग्नषड्-वर्गकुनवांशग्रहोद्भवाः। ये दोषास्तान्निहन्त्येव यत्रैकादशगः शशी॥' इति।

अन्यदप्याह कश्यपः—

'लग्नाद् दुःस्थानगव्योमचरोत्थं दोषसञ्चयम्।
शुक्रः केन्द्रगतो हन्ति दावाग्निर्विपिनं यथा॥' इति॥ ९०॥

हिन्दी—विवाहलग्न से केन्द्र (१।४।७।१०) एवं त्रिकोण (९।५) स्थानों में बृहस्पति. ११वें स्थान में सूर्य, लग्न में अथवा अपने वर्गोत्तम में (पूर्ण) चन्द्रमा हो तो सब दोषों का नाश हो जाता है, उसी तरह विवाहलग्न से ११वें स्थान में चन्द्रमा हो तो दुर्मुहूर्त (६।६४-६५) और पापग्रह से युक्त नवांश-दोष भी नष्ट हो जाता है॥ ९०॥

अथैवं विशिष्य दोषाभिधानपूर्वकं विशेषपरिहारानभिधायेदानीं सामान्यतो दोष-समुदायस्यैकपरिहारं शिखरिण्याऽऽह—

त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते दोषशतकं
हरेत् सौम्यः शुक्रो द्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः।
भवेदाये केन्द्रेऽङ्गप उत लवेशो यदि तदा
समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शमयति॥ ९१॥

त्रिकोण इति। त्रिकोणे ९।५ केन्द्रे सप्तमरहिते १।४।१० यदि सौम्यो बुधस्तिष्ठेत् तदा दोषशतकं हरेत्।

उक्तस्थानस्थितः शुक्रोऽपि द्विगुणं दोषशतकं दोषद्विशतं हरेत्। तथोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि लक्षं दोषान् हरेत्। यदाह नारदः—

'दोषाणां हि शतं हन्ति बलवान्केन्द्रगो बुधः। अपहाय द्युनं शुक्रो द्विगुणं लक्षमङ्गिराः॥'

अत्र शतशब्देनानेकसङ्ख्या विवक्षिताः। अत एवाह कश्यपः—

'बलवान् केद्रगः सौम्यो हन्ति दोषशतत्रयम्।
द्युनं विहाय दैत्येज्यः सहस्रं लक्षमङ्गिराः॥' इति।

भवेदिति। अङ्गपो लग्नस्वामी। उतशब्दो वार्थे। लवेशो लग्नगतांशनाथो वा आये ११ केन्द्रे १।४।१० यदा भवेत्तदा स दोषाणां समूहं शमयति। तत्र दृष्टान्तः—दहनोऽग्निस्तूलं कार्पासमिव शमयति।

तदुक्तं नारदेन—'लग्नेट् लग्नांशनाथो वा आयगः केन्द्रगोऽपि वा।
राशिं निहन्ति दोषाणामिन्धनानीव पावकः॥' इति।

जातकेऽपि—'लग्नाधिपो यदा केन्द्रे लग्नादेकादशालये ।
सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि विलयं नयेत् ॥' इति ॥ ९१ ॥

हिन्दी—विवाहलग्न से त्रिकोण (९।५) या सप्तम को छोड़कर केन्द्र १।४।७।१० में बुध हो तो १०० दोषों को नष्ट करता है। उक्त स्थान (१।४।७।१०।५।९) में शुक्र हो तो बुध की अपेक्षा दूने (अर्थात् २००) दोषों को नष्ट करता है। यदि उक्त स्थान में बृहस्पति हो तो एक लाख (१०००००) दोषों का नाश करता है एवं विवाहलग्न का स्वामी अथवा नवमांश का स्वामी यदि ११वें वा केन्द्र (१।४।७।१०) में हो तो दोषों के समूह को रुई के पहाड़ को अग्नि के समान नष्ट कर देता है ॥ ९१ ॥

अथ लग्नविशोपकाननुष्टुभाऽऽह—

द्वौ द्वौ ज्ञभृग्वोः पञ्चेन्दौ रवौ सार्द्धत्रयो गुरौ ।
रामा मन्दागुकेत्वारे सार्द्धैकैकं विशोपकाः ॥ ९२ ॥

द्वाविति । ज्ञभृग्वो रेखाप्रदयोः सतोर्द्वौ विशोपकौ । यथा बुधस्य २, शुक्रस्य २, एवंविधे चन्द्रे पञ्च ५, तादृशे सूर्ये सार्द्धत्रयः ३।३०, गुरौ रामास्त्रयः ३, एकमेकमेकैकं सार्द्धं च एकैकं सार्द्धैकैकम् । एकशब्दस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचने 'एकं बहुव्रीहिवत्' इति बहुव्रीहिवद्भावात् 'सुपो धातु' इति विभक्तेर्लुकि सार्द्धशब्देन कर्मधारयः । तथा सति प्रत्येकं सार्द्धैकैकमित्यर्थः । यथा—मन्दे शनौ सार्द्धैकं १।३०, अगौ राहौ १।३०, केतौ १।३०, आरे भौमे १।३०, एते विशोपका रेखादातृग्रहाणां ज्ञेयाः, न मध्यमानां निषिद्धानां च । यदाह वराहः—

'रवौ सार्द्धास्त्रयोभागाश्चन्द्रे पञ्च गुरौ त्रयः ।
द्वौ शुक्रे द्वौ बुधे चैव प्रोक्ता ह्येते विशोपकाः ॥
मन्दे भौमे तथा राहौ सार्द्धं प्रत्येकमुच्यते ।
बलाबलवशादेवं विज्ञातव्या विशोपकाः ॥' इति ।

अत्र पद्ये राहोरुपलक्षणत्वात्केतोरपि सार्द्धैकमेव बलं ग्राह्यम् । अत एव मूले केत्वभिधानम् । नन्विदमयुक्तम्, यतो नवग्रहप्राबल्ये सार्द्धैकविंशतिः २१।३० विशोपकात्मको योगो भवेत् । स चासम्भवादनुपपन्नः । अत्युत्कृष्टे हि लग्ने विंशतिः विशोपकात्मकमेव बलं स्यान्न ततोऽधिकमिति, उच्यते । न विवाहादिलग्ने द्वयोरपि राहुकेत्वोर्युगपत्समीचीनत्वस्य गगनकुसुमायमानत्वात् । यदैकस्य शुभत्वमपरस्याशुभत्वमिति । तदैव विंशतिर्विशोपका लग्ने सम्भवन्ति । द्वयोरप्यनिष्टत्वे सार्द्धाष्टादश । एवं यस्य यस्य ग्रहस्य रेखादातृत्वहानिस्तस्य तस्य तद्विशोपकाहानिरित्यर्थः । तत्र पञ्चभ्यो विशोपकेभ्यो हीनं लग्नं त्याज्यमेव । पञ्चभ्योऽधिकं दशभ्यो हीनं निकृष्टफलं लग्नान्तराभावे हितम् । दशभ्योऽधिकं पञ्चदशभ्यो हीनं मध्यमम् । ततोऽधिकं तूत्तममेवेति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ ९२ ॥

हिन्दी—बुध और शुक्र के २-२, चन्द्रमा के ५, सूर्य के ३॥, बृहस्पति के ३, शनि, राहु, केतु और मंगल के १½-१½ विशोपक होते हैं ।

विशेष—इस श्लोक का प्रयोजन यह है कि जो पापग्रह या शुभग्रह जिस स्थान में शुभ कहे गये हैं, उन स्थानों में पड़े हों तो अपना-अपना कहा हुआ बल देते हैं । सब ग्रहों के बलों को

जोड़कर जितनी संख्या है, उतना विंशोपक-बल विवाहलग्न में आता है। यदि ५ से न्यून विंशोपक बल हो तो निन्दित, ५–१० तक मध्यम, १०–१५ तक उत्तम और १५–२० तक उत्तमोत्तम बल होता है॥ ९२॥

अथ ग्रहवशेन श्वशुरादिविभागज्ञानं सप्रयोजनमुपजात्याऽऽह—

श्वश्रूः सितोऽर्कः श्वशुरस्तनुस्तनुर्जामित्रपः स्याद् दयितो मनः शशी।
एतद्बलं सम्प्रतिभाव्य तान्त्रिकस्तेषां सुखं सम्प्रवदेद्विवाहतः॥ ९३॥

श्वश्रूरिति। शुक्रः श्वश्रूः, सूर्यः श्वशुरः। अत्र कन्यानिमित्तशुभाशुभस्य विचारास्पदत्वात्तस्याः कन्यायाः श्वश्रूर्वरमाता, श्वशुरो वरपिता, तनुर्लग्नं, तनुः स्वशरीरं, जामित्रपः सप्तमाधीशो दयितो भर्त्ता ज्ञेयः। शशी मनो ज्ञेयम्। एतद्बलं एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्य तान्त्रिकः तन्त्रं सिद्धान्तः 'तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे' इत्यमरः। तं वेत्ति तान्त्रिकः सिद्धान्तवेत्ता ज्योतिर्विद् विवाहतो विवाहादनन्तरं तेषां श्वश्र्वादीनां सुखं स्यादिति प्रवदेत्। यदाह शौनकः—

'श्वशुरः सहस्रकिरणः श्वश्रूर्भृगुनन्दनो विनिर्दिष्टः।
होरागमार्थकुशलैर्जामित्रपतिः पतिः स्त्रीणाम्॥
स्वशरीरं लग्नवशात्सुखदुःखं मानसं शशाङ्कवशाद्।'

शार्ङ्गीयेऽपि—'श्वशुरोऽर्कः सितः श्वश्रूः स्त्रीणामस्तपतिः पतिः।
एभिरुच्चोपगैरेषा शुभं नीचारिगैर्न सत्।' इति।

विशेषान्तरमप्युक्तं शार्ङ्गीये—

'सूर्यात्पतिः स्त्री च विधोस्तथाराद्वित्तं सुतो ज्ञाच्छ्वशुरं गुरोश्च।
धर्मः सितादर्कसुताच्च वेश्म ब्रूयात् समुद्वाहविधौ युवत्याः॥'

एतैर्नीचस्थितैः शत्रुगतैर्विवाहादिकं न सत्। 'स्वगृहोच्चत्रिकोणस्थैः शुभमेषां यथोदितम्' इति॥ ९३॥

हिन्दी—शुक्र सास, सूर्य श्वशुर, लग्न अपना शरीर, लग्न से सातवाँ का स्वामी पति और चन्द्रमा मन होता है। विवाह के समय इन ग्रहों का बल विचार करके ज्योतिषी को विवाहोत्तर उस कन्या के सास आदि परिवार का सुख बतलाना चाहिए। अर्थात् विवाह-काल में यदि शुक्र अपनी उच्च १२ राशि, अपनी २।७ राशि, अपने मित्र की ३।१०।११ राशि का हो तथा शुभ मित्र से दृष्ट होकर केन्द्र त्रिकोण में पड़ा हो तो विवाह के बाद उस कन्या को सास का सुख उत्तम होगा। सूर्य बली हो तो श्वशुर का सुख उत्तम होगा, विवाहलग्न बली हो तो शारीरिक सुख उत्तम रहेगा, सप्तम का स्वामी बलवान् हो तो पति से उत्तम सुख और प्रेम की प्राप्ति होती है एवं चन्द्रमा बली हो तो वधू अपने परिवार (सास, ससुर, पति, देवर, ज्येष्ठ आदि के) व्यवहार से सदा प्रसन्नचित्त रहती है॥ ९३॥

अथ सङ्कीर्णजातीनां विवाहे नियतं कालविशेषं मत्तमयूरच्छन्दसाऽऽह—

कृष्णे पक्षे सौरिकुजार्केऽपि च वारे वर्ज्ये नक्षत्रे यदि वा स्यात् करपीडा।
सङ्कीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभ-प्रीतिप्राप्त्यै सा भवतीह स्थितिरेषा॥९४॥

कृष्ण इति । कृष्णपक्षे शनिभौमार्कवारे विवाहोक्तनक्षत्रादिभिन्ननक्षत्रेषु चकारात् 'व्याघातशूल' इत्यादिदुष्टयोगेष्वपि यदि सङ्कीर्णानामनुलोमप्रतिलोमजानां करपीडा विवाहः स्यात् । तर्हि सा करपीडा सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै भवति । एषा स्थिति-राचारोऽस्ति । अनुलोमजा मूर्द्धावसिक्तादयः । प्रतिलोमजाश्चाण्डालादयः । तल्लक्षणानि धर्मशास्त्रत एवावधार्याणि ।

वाग्रहणमेतदभावे विवाहाद्यावश्यकत्वे च प्रागुक्तदिनेऽपि कार्यमिति सूचनार्थम् । तदुक्तं शार्ङ्गीये—

'कृष्णे पक्षे भानुभौमार्कजानां वारे योगे चापि धिष्ण्ये निषिद्धे ।
सङ्कीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थायुःप्राप्तये शौनकाद्याः ॥' इति ।

केशवार्कोऽपि—'प्रायेण सङ्करभुवामशुभर्क्षपक्षक्रूरक्षणेषु शुभकृत्करपीडनं स्यात् ॥' इति ॥ ९४ ॥

हिन्दी—कृष्णपक्ष में, शनि, भौम और सूर्य वारों में, विवाह से वर्जित नक्षत्रों (अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, पू. फा., चित्रा, विशाखा, ज्येष्ठा, पू. षा., श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा तथा पू. भा. इन १६ नक्षत्रों) में यदि संकीर्ण (चमार, डोम, मेस्तर, मुसलमान, मुसहर आदि) जातियों का विवाह हो तो पुत्र, आयु, धनलाभ, आपस में पति-पत्नी के उत्तम प्रेम की प्राप्ति होती है, क्योंकि इन संकीर्ण जातियों की ऐसी ही स्थिति है । मुसलमानों में हिन्दुओं से विपरीत समय में ही विवाह होते हैं ॥ ९४ ॥

अथ गान्धर्वादिदुष्टविवाहे त्रिपदीचक्रे नक्षत्रशोधमनुष्टुभाऽऽह—

गान्धर्वादिविवाहेऽर्काद् वेद-४नेत्र-२गुणे-३न्दवः-१ ।
कु-१युगा-४ङ्गा-६ग्नि-३भू-१रामा-३स्त्रिपद्यामशुभाः शुभाः ॥ ९५ ॥

गान्धर्वादीति । गान्धर्वादिविवाहाः सलक्षणाः प्रागस्माभिरभिहिताः । तेषु अर्कात् भं सूर्याक्रान्तनक्षत्रमारभ्य चत्वार्यशुभानि । ततो द्वे शुभे । ततस्त्रीण्यशुभानि । तत एकं शुभम् । तत एकमशुभम् । ततश्चत्वारि शुभानि । ततः षडशुभानि । ततस्त्रीणि शुभानि । तत एकमशुभम् । ततस्त्रीणि शुभानि । एतान्यष्टाविंशतिभानि त्रिपद्यामशुभान्येव ज्ञेयानि । त्रयाणां पद्यानां समाहारस्त्रिपदी । तत्र ब्रह्मविष्णुरुद्र-पद्याभिधचक्रत्रये इत्यर्थः । अत्र सम्मतिग्रन्थानुपलम्भः ॥ ९५ ॥

हिन्दी—गान्धर्व आदि विवाहों में त्रिपदीचक्र में सूर्याधिष्ठित नक्षत्र से ४।२।३।१।१।४।६।३। १।३ ये नक्षत्र क्रम से अशुभ एवं शुभ होते हैं । अर्थात् सूर्य जिस नक्षत्र पर हो, उससे ४ नक्षत्र अशुभ, उसके बाद २ नक्षत्र शुभ, फिर ३ अशुभ, १ शुभ, १ अशुभ, ४ शुभ, ६ अशुभ और ३ शुभ, १ अशुभ और ३ शुभ होते हैं । गान्धर्वादि विवाहों में अशुभ को त्याग कर शुभ नक्षत्रों में ही विवाह करना चाहिए ।

विशेष—मनुजी ने ८ प्रकार का विवाह लिखा है, अत एव ज्योतिष के विद्वानों ने भी उसी के अनुसार ४ विवाहों को शुभ मुहूर्तों में शुभ कहा है, शेष गान्धर्वादि ४ विवाहों के लिए समय का विचार न करके केवल त्रिपदी-चक्र की शुद्धि देखकर विवाह कर लेना चाहिए । श्रीपति ने भी कहा है—

'प्राजापत्य-ब्राह्मदैवार्षसंज्ञाकालेपूक्तेष्वकार्या विवाहाः ।
गान्धर्वाख्यश्चासुरो राक्षसश्च पैशाचो वा सर्वकालं विधेयः ॥' ९५ ॥

अथैवं महता ग्रन्थसन्दर्भेण विवाहे सकलमहादोषरहितां दिनशुद्धिमभिधायेदानीं ततः प्राक्कर्तव्यानामावश्यककर्मणां दिनशुद्धिं पृथ्वीच्छन्दसाऽऽह—

विधोर्बलमवेक्ष्य वा दलनकण्डनं वारकं
गृहाङ्गणविभूषणान्यथ च वेदिकामण्डपान् ।
विवाहविहितोडुभिर्विरचयेत् तथोद्वाहतो
न पूर्वमिदमाचरेत् त्रिनवषण्मिते वासरे ॥ ९६ ॥

विधोरिति । अत्र विधोः चन्द्रस्य बलमवेक्ष्य गृहीत्वा, वाग्रहणात्सत्यवकाशे चन्द्रबलं ग्राह्यम् । दलनं गोधूमादेः पिष्टीकरणम् । कण्डनं तण्डुलादेः मुसलाद्याघातादिना शोधनम् । वारको मङ्गलकलशः । एषां द्वन्द्वैकवद्भावः । गृहाङ्गणविभूषणानि गृहभूषणानि चूर्णगैरिकचित्रादिलेखादीनि । अङ्गणभूषणं सम्मार्जनगोमयाद्यालेपः । अथानन्तरं वेदिका चत्वरं वधूवरयोरुपवेशनार्थं स्थलविशेषः । मण्डपो गृहाच्छादनं कटादिना वितानादिना वा । बहुवचनात्कटाद्यारोहणहरिद्राचन्दनकाञ्जिकाधारणादिसकलशुभप्रारम्भान् । एतानुद्वाहतः पूर्वं विवाहोक्तैरुडुभिर्नक्षत्रैः पञ्चाङ्गशुद्धिसहिते दिने रचयेत् । उपलक्षणत्वाद्यज्ञोपवीतादावपि । ततः पूर्वं विवाहविहितनक्षत्रैरेतानभिहितशुभकर्मप्रारम्भान् विरचयेत् ।

तथा इदमुक्तकार्यजातं त्रिनवषण्मिते तृतीयनवमे षष्ठे वासरे दिने पूर्वं नाचरेत् । तदुक्तं शार्ङ्गीये—

'दलनकण्डनमण्डपवेदिकागृहसुमार्जनवारकमण्डपाः ।
करतलग्रहमध्यगतागतं तदखिलं विदधीत विवाहभे ॥
विवाहकृत्यं निखिलं विवाहभे विलोकयेन्नात्र बलं हिमद्युतेः ।
नवत्रिषष्ठेऽह्नि विवाहपूर्वतो न वर्णको मण्डपतैलमङ्गलम् ॥' इति ।

दैवज्ञमनोहरे निषिद्धभान्युक्तानि—

'चित्रा विशाखा शततारकाश्विनी ज्येष्ठाभरण्यौ शिवभाच्चतुष्टयम् ।
हित्वा प्रशस्तं फलतैलवेदिकाप्रदानकं कण्डनमण्डपादिकम् ॥' इति ।

काञ्जिकाधारणमुहूर्तोऽपि तत्रैव—

'मूलेन्दुरुद्रश्रवणार्कपौष्णविश्वेशचित्रानलरेवतीषु ।
संस्थापनं काञ्जिककुण्डिकाया वारे रवेर्भूमिसुतस्य शस्तम् ॥' इति ।

वेदिकायां विशेषमाह केशवार्कः—

'वेदिकां विरचयेद्यथा तथा स्यादियं प्रविशतः प्रदक्षिणा ।
स्युर्जनाश्रययवोप्तिवर्णकाः षण्णवत्रिदिवसेषु नाग्रतः ॥' इति ।

यवोप्तिरङ्कुरार्पणाख्यं कर्म, जनाश्रयो मण्डपः । 'मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः' इत्यमरोक्तेः ॥ ९६ ॥

हिन्दी—विवाह के पहले वर और कन्या का चन्द्रबल देखकर वा सम्भव न हो तो बिना चन्द्रबल देखे भी विवाह में विहित नक्षत्रों में उड़द आदि का दलना, धान आदि का कूटना, गेहूँ आदि का पीसना, मंगल कलश सजाना, घर-आँगन आदि का विभूषण (लीपना, पोतना, सफाई करना, दरवाजों पर चित्रकारी करना), कोहवर बनाना (गुप्तागार की रचना करना), वेदी बनाना एवं मण्डप रचना आदि वैवाहिक समस्त कार्य करना उत्तम होता है, किन्तु विवाह के पूर्व ३।६।९वें दिन में पूर्वोक्त कार्यों का आरम्भ नहीं करना चाहिए ॥ ९६ ॥

अथावसरप्राप्तवेदिकालक्षणं मण्डपोद्वासनादिदिननियमं च शालिन्याऽऽह—

हस्तोच्छ्राया वेदहस्तैः समन्तात्तुल्या वेदी सद्मनो वामभागे ।
युग्मे घस्त्रे षष्ठहीने च पञ्चसप्ताहे स्यान्मण्डपोद्वासनं सत् ॥ ९७ ॥

हस्तेति । सद्मनो गृहस्य वामभागे हस्तोच्छ्राया एकहस्तमितोच्चा समन्तात्सर्वतः चतुर्भिर्हस्तैस्तुल्या समाना तादृशी वेदी विवाहादिमङ्गलकृत्ये स्यात् । शोभाकारिस्तम्भ-सोपानादियुक्ता चेत्यनुक्तमपि ध्येयम् । तदुक्तं नारदेन—

'हस्तोच्छ्रितां चतुर्हस्तैश्चतुरस्रां समन्ततः । स्तम्भैश्चतुर्भिः सुश्लक्ष्णैर्वामभागे स्वसद्मनः ॥
समण्डपां चतुर्दिक्षु सोपानैरुपशोभिताम् । प्रागुदक्प्रवणारम्भां स्तम्भैर्हंसशुकादिभिः ॥
विचित्रितां चित्रकुम्भैर्विचित्रैस्तोरणाङ्कुरैः ।
एवंविधां समारोहेन्मिथुनं साग्नि वेदिकाम् ॥' इति ।

साग्नीति भिन्नं पदं मिथुनस्य विशेषणम् । वसिष्ठः—

'षोडशारत्निकां कुर्याच्चतुर्द्वारोपशोभिताम् । मण्डपं तोरणैर्युक्तं तत्र वेदीं प्रकल्पयेत् ॥
अष्टहस्तं च रचयेन्मण्डपं वा द्विषट्करम् ।' इति ।

द्विगुणिताः षट्करा यस्य तं द्वादशहस्तम् ।

उत्तमः षोडशहस्तो मध्यमो द्वादशहस्तोऽधमोऽष्टहस्तः अयं वैकल्पिको मण्डपो गृहमानत एव कार्यो न तु स्वेच्छया । तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले—

'मङ्गलेषु च सर्वेषु मण्डपो गृहमानतः । कार्यः षोडशहस्तो वा द्विषड्ढस्तो दशावधि ।
स्तम्भैश्चतुर्भिरेवात्र वेदीमध्ये प्रतिष्ठिता । शोभिता चित्रिता कुम्भैरासमन्ताच्चतुर्दिशम् ॥
द्वारविद्धा बलीविद्धा कूपवृक्षव्यधा तथा । न कार्या वेदिका तज्ज्ञैः शुभा मङ्गलकर्मसु ॥'

वली काष्ठपाषाणादिनिर्मितः स्तम्भः । व्रतबन्धे संस्कार्यत्वाद् वटुहस्तेन वेदि-निर्मितिः । विवाहे तु कन्यागृहे एव वरपूजनस्योक्तत्वाद् गृहस्थाश्रमस्य तदायत्तत्वाच्च कन्याहस्तेनैव वेदिनिर्माणम् ।

युग्मे इति । विवाहोत्तरं युग्मे द्वितीयचतुर्थादिके घस्रे दिने षष्ठदिवसहीने तथा विषमे तु पञ्चमे सप्तमे चाहनि दिवसे मण्डपोद्वासनं देवकोत्थापनं सच्छुभफलदातृ स्यात् । यदाह नारदः—

'समे तु दिवसे कुर्याद्देवकोत्थापनं बुधः ।
षष्ठं च विषमं नेष्टं मुक्त्वा पञ्चमसप्तमौ ॥' इति ।

समेषु षष्ठं विषमेषु च पञ्चमसप्तमव्यतिरिक्तं दिनं नेष्टमित्यर्थः ॥ ९७ ॥

हिन्दी—विवाह-मण्डप के बायें (उत्तरी भाग में) १ हाथ ऊँची चारों ओर से समान ४-४ हाथ लम्बी-चौड़ी (चार हाथ वर्गाकार) वेदी बनानी चाहिए। विवाह के बाद छठे दिन को छोड़कर सम दिनों (२।४।८।१० आदि) में और विषम में ५वें तथा ७ दिन मण्डपोद्वासन (मण्डप का उठाना) उत्तम होता है।

विशेष—नित्य एवं नैमित्तिक कार्यों को छोड़कर सर्वत्र उपनयन, विवाह एवं यज्ञादि कार्यों में मण्डप निर्माण का विधान है। १६ हाथ का उत्तम, १२ हाथ का मध्यम एवं १० हाथ का निकृष्ट मण्डप होता है। यथा—

'नित्यं नैमित्तिकं हित्वा सर्वमन्यत् समण्डपम्।
कनीयान् दशहस्तः स्यान्मध्यमो द्वादशोन्मितः॥
तथा षोडशभिर्हस्तैर्मण्डपः स्यादिहोत्तमः।' (कपिलपञ्चरात्र)

उपनयन में बटु के हाथ से, विवाह में कन्या के हाथ से एवं यज्ञ में यजमान के हाथ से अरत्नि माप से ४ फाटक वाला मण्डप बनाना चाहिए—

'षोडशारत्निमात्रं च दश द्वादश वा करान्।
मण्डपं कारयेद् विद्वांश्चतुर्भद्राननं बुधः॥' ९७॥

कैश्चित्तैलादिलापने दिनसङ्ख्यानियम उक्तस्तमाह—

मेषादिराशिजवधूवरयोर्बटोश्च तैलादिलापनविधौ कथिताऽत्र सङ्ख्या।
शैला दिशः शरदिगक्षनगाद्रिबाणा बाणाक्षबाणगिरयो विबुधैस्तु कैश्चित्॥९८॥

मेषादिराशिजेति। स्पष्टम्। इदं देशविशेषे औदीच्यादौ प्रसिद्धम्॥ ९८॥

हिन्दी—मेषादि राशियों में उत्पन्न होने वाले वर और वधू तथा उपनयन वाले बटु को तेल आदि लगाने में क्रम से पण्डितों ने ७।१० आदि संख्या कही है। यथा—मेष राशि में उत्पन्न बालकों को ७ दिन पूर्व, वृष राशि वालों को १० दिन, मिथुन राशि वाले को ५ दिन, कर्क राशि वालों को १० दिन, सिंह राशि वालों को ५ दिन, कन्या राशि वालों को ७ दिन, तुला राशि वालों को ५ दिन, वृश्चिक राशि वालों को ५ दिन, धनु राशि वालों को ५ दिन, मकर तथा कुम्भ राशि वालों को ५-५ दिन और मीन राशि में उत्पन्न बालकों को ७ दिन पहले से तेल-उबटन लगाना उत्तम कहा गया है॥ ९८॥

जन्मराशि	मेष	वृष	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनु	मकर	कुम्भ	मीन
तैलसंख्या	७	१०	५	१०	५	७	७	५	५	५	५	७

अथ प्राप्तशिष्टसम्मतं मण्डपादौ स्तम्भनिवेशनमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

सूर्येऽङ्गनासिंहघटेषु शैवे स्तम्भोऽलिकोदण्डमृगेषु वायौ।
मीनाजकुम्भे निरृतौ विवाहे स्थाप्योऽग्निकोणे वृषयुग्मकर्के॥ ९९॥

सूर्ये इति। कन्यातुलासिंहस्थिते सूर्ये शैवे ईशानकोणे वृश्चिकधनुर्मकरस्थिते सूर्ये वायौ वायुकोणे मीनमेषकुम्भस्थिते सूर्ये निरृतिकोणे वृषमिथुनकर्कस्थिते सूर्येऽग्निकोणे स्तम्भः स्थाप्य इत्यर्थः। यदाह शिल्पशास्त्रे विश्वकर्मा—

'कन्यासिंहे तुलायां भुजगपतिगृहं शम्भुकोणेऽग्निखातं
वायव्ये स्यात्तदास्यं मकरधनुरलावीशखातं वदन्ति ।
कुम्भे मीने च मेषे निर्ऋतिदिशि मुखं वायुकोणे हि खातं
वह्नेः कोणे मुखं वै वृषमिथुनगते कर्कटे दक्षखातम् ॥' इति ।

एतद्यद्यपि गृहविषयमुक्तं तथापि वेदीनिर्माणाश्रयेण स्तम्भनिवेशनं वृषादित्रिराशिगतसूर्यवशेनाग्निकोणे सर्पास्यं, शिवकोणे खातम्, एवमन्यत्र राशिगते सूर्येऽन्यकोणेषु स्तम्भनिवेशनमूह्यम् । यदाह विश्वकर्मा—

'वेद्यां वृषाद् गृहे सिंहात्त्रिकं मीनात्सुरालये ।
ईशानतो व्यस्तगत्या पृष्ठं तस्य शुभावहम् ॥' इति ।

तस्य भुजगपतेः ॥ ९९ ॥

हिन्दी—जब सूर्य कन्या-सिंह-तुला में हो तो मण्डप के ईशानकोण में, वृश्चिक-धनु-मकर में हो तो वायव्यकोण में, कुम्भ-मीन-मेष में हो तो नैर्ऋत्यकोण में और वृष-मिथुन-कर्क राशि में सूर्य हो तो अग्निकोण में स्तम्भ की स्थापना करनी चाहिए ।

विशेष—इस श्लोक से बारहों मास में विवाह सिद्ध होता है। देशभेद तथा जातिभेद से इसका समाधान हो सकता है ॥ ९९ ॥

ईशान	वायव्य	नैर्ऋत्य	आग्नेय
सिंह, कन्या, तुला	वृश्चिक, धनु, मकर	कुम्भ, मीन, मेष	वृष, मिथुन, कर्क

अथैवं लग्ननिर्णयमभिधायेदानीं घटिकालग्नसाधनं बहुगणितसाध्यं गोधूलिकथनं च गणितप्रयासरहितं वक्तुमवशिष्यते । तत्र सूचिकटाहन्यायेन गोधूलिप्रशंसां मन्दाक्रान्तयाऽऽह—

नास्यामृक्षं न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चिन्ता
नो वा वारो न च लवविधिर्नो मुहूर्तस्य चर्चा ।
नो वा योगो न मृतिभवनं नैव जामित्रदोषो
गोधूलिः सा मुनिभिरुदिता सर्वकार्येषु शस्ता ॥ १०० ॥

नेति । स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह भागुरिः—

'गोपैर्यष्टयाहतानां खुरपुटदलिता याति धूलिर्दिनान्ते
सोद्वाहे सुन्दरीणां विविधधनसुतारोग्यसौभाग्यदात्री ।
तस्मिन् काले न ऋक्षं न च तिथिकरणं नैव लग्नं न योगाः
ख्याताः पुंसां सुखार्थं शमयति दुरितान्युच्छ्रितं गोरजस्तु ॥'

सत्यां घटिकालग्नशुद्धौ गोधूलिलग्नं न ग्राह्यम् ।

ननु सकलदोषनिराकरणेनातिप्रशंसनाद् गोधूल्याः घटिकालग्नानां महादोषनिराकरणपूर्वकमभिहितानां वैयर्थ्यप्रसङ्गः । न च गोधूल्यभावे घटीलग्नमवकाशवदिति

वाच्यम् । गोधूल्यभावे हि तस्य दोषवत्वे सति स्यात्—'नास्यामृक्षं न तिथिकरणम्' इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मसकलदोषापवादार्थत्वात्तस्या दोषलेशो नास्ति, उच्यते । यदयं नास्यामृक्षमित्यादिः स्तुत्यर्थवादः । तेन गोधूल्याः प्रशंसायां तात्पर्यं न तु विधिः । अन्यथा निषिद्धेषु अमावस्याभद्राभरण्यादिष्वपि गोधूलिलग्नं भवितुं युक्तं स्यात् । सामान्यवैयर्थ्यापत्तेरिष्टापत्तिरपि वक्तुमशक्या । तस्मादभिहिततिथ्यादिष्वेव यावच्छक्याखिलदोषपरिहारपूर्वकं घटीलग्नं कार्यम् । तदभावे गोधूलिलग्नं कार्यम् । यदाह लल्लः—

'लग्नं यदा नास्ति विशुद्धमन्यद्गोधूलिकं साधु तदा वदन्ति ।
लग्ने विशुद्धे सति वीर्ययुक्ते गोधूलिकं नैव फलं विधत्ते ॥
शुभाशुभयुतं सर्वं राशेर्दोषं त्वनिन्दितम् ।
विवाहलग्नवच्छेषं गोधूलिं प्राह भागुरिः ॥' इति ।

किञ्च—'कुलिकं क्रान्तिसाम्यं च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी ।
पञ्च गोधूलिके त्याज्यास्त्वन्ये दोषाः शुभावहाः ॥'

इति दैवज्ञमनोहरीयवाक्यस्यापि वैयर्थ्यापत्तेः ।

गोधूल्यधिकारिण आह नारदः—

'प्राच्यानां च कलिङ्गानां मुख्यं गोधूलिकं स्मृतम् ।
गान्धर्वादिविवाहेषु वैश्योद्वाहे च योजयेत् ॥
चतुर्थमभिजिल्लग्नमुदयर्क्षात्तु सप्तमम् ।
गोधूलिकं हि भवति सम्पत्पुत्रादिसौख्यदम् ॥' इति ।

दैवज्ञमनोहरे—

'घटीलग्नं यदा नास्ति तदा गोधूलिकं शुभम् । शूद्रादीनां बुधाः प्राहुर्न द्विजानां कदाचन ॥
महादोषान् परित्यज्य प्रोक्तधिष्ण्यादिकेषु च ।
कारयेद् गोरजो यावत्तावल्लग्नं शुभावहम् ॥' इति ।
'लग्नशुद्धिर्यदा नास्ति कन्या यौवनशालिनी ।
तदा वै सर्ववर्णानां लग्नं गोधूलिकं शुभम् ॥' इति ।

अत एव भूपालवल्लभे—

'विप्रेषु घटिकालाभे दातव्यं गोरजो बुधैः ।
सङ्कीर्णे गोरजः शस्तं परेषु द्वितयं शुभम् ॥' इति ।

तत्र गोधूलिसूक्ष्मकालसमयः केशवार्केणोक्तः—

'अत्रोभयत्र घटिकादलमिष्टमाहुर्ग्राह्यं तदम्बरमणेरपि चार्द्धबिम्बात्' इति ।

केचित्तु—'यावद्दिनान्ते दिशि पश्चिमायां पश्येत्तृतीयं रविबिम्बभागम् ।
तस्मात्परं नाडिकयुग्ममेके गोधूलिकालं मुनयो वदन्ति ॥' इति ।

तदेतयोः पक्षयोर्यथादेशाचारं व्यवस्था ॥ १०० ॥

हिन्दी—इस गोधूलि-समय में नक्षत्र, तिथि, करण, लग्न, वार, नवांश, मुहूर्त अथवा योग, मृत्यु, भवन, जामित्र-दोष आदि किसी दोष का विचार नहीं करना चाहिए, क्योंकि इस गोधूलि समय को मुनियों ने सभी कार्यों में प्रशस्त कहा है ॥ १०० ॥

विशेष—यह गोधूलि के विषय में स्तुत्यर्थवाद है। ऐसा नहीं समझना चाहिए कि सभी कुछ गोधूलि ही है। जब अन्य मुहूर्त का संकोच हो तो गोधूलि ग्रहण किया जा सकता है। (पीयूष-धारा देखिये)

'गोधूलिः पदजातके हितकरम्' ऐसा मुहूर्तमार्तण्ड में भी कहा गया है।

अथ शीतकालादिभेदेन गोधूलिभेदं जलधरमालाछन्दसाऽऽह—

पिण्डीभूते दिनकृति हेमन्तर्तौ स्यादर्द्धास्ते तपसमये गोधूलिः।
सम्पूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभे कार्यादौ ॥ १०१ ॥

पिण्डीभूते इति। हेमन्ताख्ये ऋतौ हेमन्तशब्देन शीतकाल उपलक्ष्यते। मार्गशीर्षादिमासचतुष्टय इत्यर्थः। तत्र दिनकृति सूर्ये पिण्डीभूते ओदनगोलकसदृशे सन्ध्यायां नीहाराद्यावृतत्वेन निष्प्रभे इत्यर्थः। तस्मिन्समये गोधूलिर्ज्ञेया। तथा तपसमये उष्णकाले चैत्रादिमासचतुष्टये सूर्येऽर्द्धास्ते अर्द्धबिम्बस्य दृश्यत्वे च सति गोधूलिः। जलधरा मेघास्तेषां माला समूहस्तस्योत्पादके काले वर्षाकाले श्रावणादिमासचतुष्टये सूर्यसम्पूर्णास्तमदर्शनमस्य तादृशे सति गोधूलिः। जलधरमालाशब्देन छन्दोऽपि सूचितम्। न केवलमियं विवाहे एव किन्तु सकलशुभे समस्तशुभकार्यादिष्वपि ज्ञेया। यदाह वराहः—

'गोधूलिं त्रिविधां वदन्ति मुनयो नारीविवाहादिके
हेमन्ते शिशिरे प्रयाति मृदुतां पिण्डीकृते भास्करे।
ग्रीष्मेऽर्द्धास्तमिते वसन्तसमये भानौ गते दृश्यतां
सूर्ये चास्तमुपागते भगवति प्रावृट्शरत्कालयोः ॥' इति ॥ १०१ ॥

हिन्दी—हेमन्त (शीत) ऋतु (मार्गशीर्ष, पौष, माघ, फाल्गुन) में सूर्य के गोलाकार और सुखपूर्वक दिखलाई पड़ने पर, तपकाल (गर्मी के दिनों चैत्र, वैशाख, ज्येष्ठ, आषाढ़) में सूर्यविम्ब के आधा अस्त हो जाने पर और वर्षाऋतु (श्रावण, भाद्रपद, आश्विन, कार्तिक) में सम्पूर्ण सूर्यविम्ब के अस्त हो जाने पर १ घटी तक गोधूलि काल होता है। ये तीनों प्रकार की गोधूलि समस्त शुभ कर्मों में अति शुभकारक होती है ॥ १०१ ॥

अथ गोधूलिसमयेऽवश्यवर्ज्यदोषान् वैश्वदेवीछन्दसाऽऽह—

अस्तं याते गुरुदिवसे सौरे सार्के लग्नान्मृत्यौ रिपुभवने लग्ने चेन्दौ।
कन्यानाशस्तनुमदमृत्युस्थे भौमे वोढुर्लाभे धनसहजे चन्द्रे सौख्यम् ॥ १०२ ॥

अस्तं याते इति। गोधूलिरित्यनुवर्तते। गुरुदिवसे बृहस्पतिवारे सूर्येऽस्तं याते सूर्यास्तादनन्तरं गोधूलिः शुभा स्यात्, न तु सूर्यास्तात्पूर्वमर्द्धघटिकं गोधूलिलग्नं कार्यम्, अर्द्धयामसद्भावात्। तथा सौरे सार्के सूर्यदर्शनसहिते गोधूलिः शुभा। न तु सूर्यास्तादनन्तरम्। कुलिकसद्भावात्। उपलक्षणत्वात् क्रान्तिसाम्यमपि त्याज्यम्। तथा लग्नात् सायङ्कालीनलग्नान्मृत्यावष्टमे रिपुभवने षष्ठे वा लग्न एव वा चन्द्रे सति कन्यानाशः

स्यात् । तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे—'कुलिकं क्रान्तिसाम्यं च मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी । पञ्च-गोधूलिके त्याज्या अन्ये दोषाः शुभावहाः ॥'

अत्र कुलिकशब्देन तत्कालसम्भाव्यार्द्धयामाख्यो वारदोषो गृह्यते, अन्येषां त्वसम्भव एव । केचित्त्वाद्यपादे—'सार्कं शनौ रविविचित्रशिखण्डिसूनौ तत्केवलं कुलिकयामदलोपलम्भात् ॥' इति केशवार्कोक्तवाक्यसम्मतिः कस्मान्न भवतीत्यूचुः । तच्चिन्त्यम् । पूर्वापरग्रन्थालोचनया तस्य पूर्वपक्षग्रन्थत्वात् अन्यथा पञ्चम्यन्तहेतूपादानवाक्यमनर्थकं स्यात् । एतच्चाधुनैव निर्णेष्यते । लग्ने इति । लग्नस्थे मदनस्थे मृत्युस्थे वा भौमे सति वोढुर्वरस्य नाशो भवति । तदुक्तं ज्योतिःसंहितासारे—

'षष्ठेऽष्टमे मूर्तिगते शशाङ्के गोधूलिके मृत्युमुपैति कन्या ।
कुजेऽष्टमे मूर्तिगतेऽथवास्ते वरस्य नाशं प्रवदन्ति गर्गाः ॥' इति ।

अन्योऽपि विशेषस्तत्रैव—

'षष्ठाष्टमे चन्द्रजचन्द्रजीवे क्षोणीसुते वा भृगुनन्दने वा ।
मूर्तौ च चन्द्रे नियमेन मृत्युर्गोधूलिकं स्यादिह वर्जनीयम् ॥' इति ।
'धिष्ण्यं क्रूरयुतं त्याज्यं मूर्तौ षष्ठाष्टमः शशी ।
गोरजस्तत्प्रशंसन्ति सन्तः शनिदिनं विना ॥' इति ।

नन्विदं न वक्तव्यम् । सप्तमसूर्यस्य 'अवीरामस्तेऽर्के' इति फलमभिहितम् । 'अवीरा निष्पतिसुता' इति कोशः । एवं सति दशदोषदूषितस्य गोधूलिलग्नस्य चेदिहादरस्तदा चन्द्रशुद्धेरप्यादरः किमर्थम् । किञ्च लग्नस्था अपि सूर्यभौमशनिराहुकेतवः पूज्याः स्युः । उक्तञ्च केशवार्केण—

'गोधूलिकेऽपि विधुरष्टमषष्ठमूर्तौ यन्मोचयन्ति तदयं स्वरुचि प्रपन्नः ।
पञ्चाङ्गशुद्धिमयमेव विवाहधिष्ण्यैर्यस्मादिदं सततमस्तगते पतङ्गे ॥
नाशो न लग्नमिह दृष्टयुतं स्वभर्त्रा नार्कारसौरितमसामपि सङ्गभङ्गः ।
किं चन्द्रचारभयमेकमिहास्तु किञ्च नात्र प्रमाणवचनं किमपि श्रुतं नः ॥
सार्कं शनौ रविविचित्रशिखण्डिसूनौ तत्केवलं कुलिकयामदलोपलम्भात् ।' इति ।

उच्यते, विशेषविधेः सामान्यशास्त्रबाधकता न्यायसिद्धा । तत्र सामान्यतः पञ्चघटिकात्मकस्य सायङ्कालीनलग्नस्य सप्तमसूर्याख्यो महान्दोषस्तत्रापि पुनर्गोधूलिकाले सूर्यार्द्धबिम्बरूपे सूक्ष्मे न सप्तमसूर्यदोषो विशेषवचनात् । तत्राप्ययं विशेषो यद्गोधूल्यां यथाशक्ति दोषहानिर्विधेया । घटिकालग्ने त्वखिलदोषहानिः । अत एव गोधूलिलग्ने न ऋक्षमित्यर्थवादोपपत्तिः, तस्याप्ययं षष्ठेऽष्टमे मूर्तिग इत्यर्थवादो विशेषवचनात् । नात्र प्रमाणवचनं किमपि श्रुतम्, किन्तु प्रौढवादमात्रम् । एतादृशानां मूलभूतवाक्यानामनुपलम्भात् । 'सार्कं शनौ' इत्यादि तु 'कुलिकं क्रान्तिसाम्यं च' इति वाक्यात्कुलिकादित्यागे स्वयं हेत्वभिधानपरं न तत्र तात्पर्यम् । सप्तमसूर्यातिरिक्तसकलदोषनिराकरणप्रवृत्तत्वात्तस्य । किञ्च यदि गोधूल्यां कोऽपि दोषो नास्तीत्यभिमतं स्यात्तदैकविंशतिमहादोषनिरूपणात्प्राक् नारदोऽपि गोधूलिलग्नमभिदध्यात् । न च व्यतीपादिंष्वपि

गोधूलिलग्नं स्यादिति वाच्यम्, सामान्यवाक्येऽपि निषेधसत्त्वात् । किञ्चैवं ब्रुवतस्त-वेष्टापत्तिरेव स्यादित्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तेन ।

लाभ इति । चन्द्रे लाभस्थे वित्ते द्वितीयस्थे सहजस्थे वा सति स्त्रीपुरुषयोः सौख्यं स्यात् । तदुक्तं संहितासारे—

'यत्रैकादशगश्चन्द्रो द्वितीयो वा तृतीयगः ।
गोधूलिका तु विज्ञेया शेषा धूलिरिति स्मृता ॥' इति ॥ १०२ ॥

हिन्दी—बृहस्पतिवार को सूर्य के अस्त हो जाने पर, शनिवार को सूर्य के रहने पर ही गोधूलि शुभफलकारक होती है।

गोधूलि-समय में यदि लग्न से आठवें, छठे और लग्न में चन्द्रमा पड़ा हो तो विवाह हो जाने के बाद कन्या का नाश (मरण) होता है और यदि लग्न सप्तम, अष्टम या भौम में पड़ा हो तो वर की मृत्यु हो जाती है।

परन्तु इन दोषों के होते हुए भी गोधूलि के समय यदि चन्द्रमा लाभस्थान में, धनस्थान में या तृतीय स्थान में हो तो वर-वधू दोनों को सौख्य प्रदान करता है ॥ १०२ ॥

विशेष—गुरुवार को आठवाँ अर्धयाम तथा शनिवार को पहला कुलिक मुहूर्त होता है। यहाँ दुष्टक्षण को गोधूलि की अपेक्षा प्रबल मानकर निषिद्ध कहा गया है यह विशेष वचन है।

अथावसरप्राप्तां घटिकालग्नसिद्ध्यर्थप्रक्रियां वृत्तपञ्चकेन वक्तुकामस्तावत्सूर्यस्पष्ट-गतिमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

मेषादिगेर्केऽष्टशरा५८ नगाक्षाः५७
सप्तेषवः५७ सप्तशरा५७ गजाक्षाः५८ ।
गोऽक्षाः५९ खतर्काः६० कुरसाः६१ कुतर्काः६१
क्वङ्गानि६१ षष्टि-६०र्नवपञ्च५९ भुक्तिः ॥ १०३ ॥

मेषादिति । स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । मेषादिद्वादशराशिषु सूर्याक्रान्तासु स्थूल-कलात्मिका स्पष्टगतिरित्यर्थः । उक्तञ्च—

'नागेषवो नगशरास्तुरगेषवोऽद्रिबाणा भुजङ्गविषयाः क्रियतो नवाक्षाः ।
व्योमर्त्तवः शशिरसाः कुरसाः कुतर्काः षष्टिर्नवेषव इनस्य गतेः कलाः स्युः ॥' इति ।
इयं स्थूला गतिर्भावनासिद्धेति नार्षवचनापेक्षा ॥ १०३ ॥

हिन्दी—मेष-वृष आदि राशियों में सूर्य के रहने पर क्रम से स्पष्टगति (स्वल्पान्तर से विकला को छोड़कर) होती है। यथा—मेष राशि के सूर्य में ५८ कला, वृष के सूर्य में ५७ कला, मिथुन के सूर्य में ५७ कला, कर्कस्थ सूर्य में ५७ कला सिंहगत सूर्य में ५८ कला, कन्या के सूर्य में ५९ कला, तुलागत सूर्य की ६० कला, वृश्चिकार्क में ६१ कला, धन्वर्क में ६१ कला, मकरार्क में ६१ कला, कुम्भार्क में ६० कला और मीन के सूर्य में ५९ कला सूर्य की दैनिक गति होती है।

विशेष—स्पष्टगति प्रतिदिन भिन्न-भिन्न होती है। जिसका साधन सिद्धान्त ग्रन्थ तथा करण ग्रन्थों में लिखा है। आचार्य ने स्वल्पान्तर से उक्त गति को स्पष्टगति माना है ॥ १०३ ॥

राशि	मेष	वृष	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनु	मकर	कुम्भ	मीन
गतिकला	५८	५७	५७	५७	५८	५९	६०	६१	६१	६१	६०	५९

अथ सूर्यस्य तात्कालिकीकरणमनुष्टुभाऽऽह—

सङ्क्रान्तियातघस्राद्यैर्गतिर्निघ्नी खषट्-६० हृता।
लब्धेनांशादिना योज्यं यातर्क्षं स्पष्टभास्करः॥ १०४॥

सङ्क्रान्तीति। सङ्क्रान्तयो मेषाद्याः पञ्चाङ्गदृष्टाः यद्दिने स्युर्यस्यां घट्यां च स्युस्तत आरभ्य स्वाभीष्टस्थूलकालपर्यन्तं यावद्दिनानि यावत्यो घटिकाश्च भवन्ति तैर्मेषादीष्टराशिस्थे सवितरि सति तत्सूर्यस्थूलस्पष्टगतिर्गुण्या। खषड्भिः षष्ट्या ६० भक्ता यल्लब्धं तेंऽशाः। अवशिष्टं कलादि येंऽशावयवास्ते आदिशब्दवाच्याः। तेन यातर्क्षं ऋक्षं राशिः सूर्यभुक्तमेषादिराशिर्युक्तः सन् तात्कालिकस्थूलस्पष्टभास्करः स्यात्॥ १०४॥

हिन्दी—जिस दिन जितने घटी-पल पर सूर्य की संक्रान्ति लगी हो, उस समय से इष्टकाल पर्यन्त जितने दिन घटी-पल हो उनको इष्टराशिसम्बन्धी कथित कला से गुणा कर के ६० का भाग देने पर जो अंशादि लब्ध हो, उसको बीती हुई संक्रान्ति की राशि-संख्या में जोड़ देने से तात्कालिक राश्यादि स्पष्ट सूर्य हो जाता है।

उदाहरण—विक्रम सं० २०३४ मार्ग शुक्ल प्रतिपदा रविवार को ४०।३० घटी पर स्पष्टसूर्य का साधन करना है। सं० २०३४ कार्तिक सुदी ६ बुधवार दिनांक १६-११-७७ को २२ घ० ४८ पल पर वृश्चिक की संक्रान्ति लगी, अगहन सुदी १, रविवार दिनांक ११-१२-१९७७ को ४०।३० घटी पर सूर्य का साधन करना है, अतः इष्ट दिन में संक्रान्ति का दिन घटा दिया=१।४०।३०—४।२२।२८=२५।१८।२ तो वृश्चिक संक्रान्ति का गत दिवसादि हुआ। इसको वृश्चिकस्थ सूर्य की कलात्मिका गति से गुणा कर दिया और ६० से भाग दे दिया, तो अंशादि$=\frac{(२५।१८।२\times६१}{६०}=$ $\frac{१५३३।१९।२}{६०}$=२५°।३३।१९" लब्धि हुई। इसको सूर्य की गत राशि ७ में जोड़ दिया तो स्पष्ट सूर्य ७।२५°।३३'।१९" हो गया।

यह स्पष्टसूर्य आसन्न स्पष्टसूर्य हुआ, क्योंकि स्पष्टगति प्रतिदिन अथवा प्रतिक्षण विलक्षण होती है। आचार्य के समय में आधुनिक पञ्चाङ्ग के समान पञ्चाङ्ग का अभाव था। बड़े-बड़े विद्वान् पञ्चाङ्ग (तिथि-वार-नक्षत्र-योग-करण) का ज्ञान रखने के लिए अपना पञ्चाङ्ग बना लेते थे। मुद्रणयंत्र के अभाव में सर्वसाधारण विद्वानों को पञ्चाङ्ग नहीं मिलता था, उनका गणित द्वारा स्थूल स्पष्टार्क बनाने का विधान आचार्य ने लिखा है। आधुनिक युग में दैनिकस्पष्टार्क तिथिपत्रों में लिखा रहता है। उस पर से तात्कालिक स्पष्टसूर्य साधन के लिये इष्टघटी को दैनिक गति से गुणा करके ६० से भाग देने पर जो लब्ध कलादि होगी, उसे दैनिक स्पष्टार्क में यथास्थान जोड़ देने से सूक्ष्म तात्कालिक स्पष्टार्क हो जायगा॥ १०४॥

अथेष्टकालिकलग्नानयनमनुष्टुभाह—

तनोरिष्टांशकात् पूर्वं नवांशा दशसङ्गुणाः।
रामाप्ता लब्धमंशाद्यं तनोर्वर्गादिसाधने॥ १०५॥

तनोरिति। ग्रहबलसहितस्य लग्नस्य यो विहितो नवांशो दोषरहितो विचारितः सः 'क्रियमृगास्यतौलिकेन्दुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधै'रिति गणनया यावत्सङ्ख्याक

आगच्छेत् तत्पूर्वनवांशा यावन्तः स्युः ते दशभिः सङ्गुण्या रामैस्त्रिभिराप्ता यल्लब्धमंशाद्यमंशकलाविकलात्मकं तत्तनोरिष्टकालिकं भुक्तं स्यात् । तेन कृत्वा प्रागुक्तं 'कुजशुक्रसौम्य' इत्यादिप्रकारेण षड्वर्गसाधनं स्यात् । अत्रोपपत्तिः—यदि नवभिर्नवमांशैस्त्रिंशदंशा लभ्यन्ते तदेष्टनवांशेन कियन्त इति । अत्र 'प्रमाणमिच्छा च' इत्यादिना इष्टनवांशानां त्रिंशद्गुणको भाजको नवसम्पन्नः । तत्र द्वयोरपि त्रिभिरपवर्ते दशगुणकः त्रयो भाजकः इत्युपपन्नं फलमिष्टांशाः स्युः । उक्तञ्च महेश्वरेण—'इष्टात् पूर्वनवांशका दशहता रामैर्हृताः स्युर्लवाः ॥' इति ॥ १०५ ॥

हिन्दी—विवाहादि के लिये जिस शुभलग्न में दोषरहित नवांश विचारा गया हो उसके पूर्व जितने नवांश बीत गये हों, उनकी संख्या को १० से गुणा कर ३ से भाग देने पर जो लब्ध हो, वही भुक्तांशादि लग्न के षड्वर्ग साधन के लिये उपयोग में आते हैं ।

उदाहरण—यथा मार्ग. शु. १ रविवार को तुला लग्न में मीन के नवांश में विवाह निश्चय किया है तो वह तुला के कितने अंश पर आरम्भ होगा । तुला में तुला से ही नवांश प्रारम्भ होता है, अतः ६ठा मीन का नवांश हुआ । उससे पूर्व गत नवांश-संख्या ५ को १० से गुणा कर ३ का भाग दिया $=\frac{५\times१०}{३}=\frac{५०}{३}=$ १६°।४०' तो १६°।४०" लब्धि आया, अतः तुला में १६ अंश ४० कला के बाद मीन का नवांश आरम्भ होगा । अतः स्पष्टलग्न ६।१६°।४०' हुआ ॥ १०५ ॥

अथैवं साधिताभ्यां स्पष्टार्कलग्नाभ्यामिष्टघटिकानयनं शालिन्याऽऽह—

अर्काल्लग्नात्सायनाद्भोग्यभुक्तैर्भागैर्निघ्नात्स्वोदयात्खाग्निभक्तात् ।
भोग्यं भुक्तं चान्तरालोदयाढ्यं षष्ट्या भक्तं स्वेष्टनाड्यो भवेयुः ॥ १०६ ॥

अर्कादिति । सायनादयनांशसहितात्सूर्याद्राशिभोग्यांशैः सायनांशसूर्याक्रान्तराशेः स्वदेशीय उदयो मेषादिराशीनां पलात्मकं प्रमाणगुण्यं खाग्निभिस्त्रिशता भक्तं लब्धानि पलानि स्युः । एवं लग्नात्सायनांशाद् भुक्तांशैराक्रान्तस्वदेशीयराश्युदयो गुण्यः । खाग्निभक्तो लब्धानि भुक्तपलानि । एवं जातानां भोग्यभुक्तपलानामैक्यं कार्यम् । तत्सायनांशलग्नार्कयोरन्तरालोदयपलैर्युक्तं कार्यम् । षष्टचा भक्तं सूर्योदयादिष्टघटिका भवेयुः । अत्रोदयज्ञानं भास्कराचार्येणोक्तम्—

'लङ्कोदया नागतुरङ्गदस्रा २७८ गोऽङ्काश्विनो २९९ रामरदा ३२३ विनाड्यः ।
क्रमोत्क्रमस्थैश्चरखण्डकैः स्वैः क्रमोत्क्रमस्थैश्च विहीनयुक्ताः ॥
मेषादिषण्णामुदयाः स्वदेशे तुलादितो मीनषडुत्क्रमस्थाः ॥' इति । स्वैः स्वदेशीयैः ।

अत्र चरखण्डानयनमपि तेनोक्तम्—'अयनलवदिनैः प्राङ्मेषसङ्क्रान्तिकालाद्भवति दिवसमध्ये या प्रभाक्षप्रभा सा । दशगजदशनिघ्नी साक्षभान्त्यात्रिभक्ता प्रतिगृहचरखण्डानि' इति । 'अर्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो मध्योदयाढ्यः समयो विलग्नात्' इति च ॥ १०६ ॥

हिन्दी—पूर्व प्रकार से आनीत सूक्ष्म स्पष्टार्क तथा लग्न दोनों में अयनांश जोड़ देने से अलग-अलग सायनार्क और सायन लग्न होंगे (अयनांश-ज्ञान के लिये ३।९ देखें) । सायनार्क के भोग्यांश और सायनलग्न के भुक्तांश को अलग-अलग अपने देश के उदयमान से

गुणा करके ३० का भाग देने पर लब्ध पहले स्थान में सूर्य का भोग्य पल होगा, दूसरे स्थान पर लग्न का भुक्त पल आ जायगा। दोनों के योग में सूर्य और लग्न के बीच की राशियों के उदय-मान को जोड़ कर ६० से भाग देने पर सूर्योदय से विवाहकालिक लग्न-नवांश का इष्ट समय घट्यादि होगा।

उदाहरण—लग्नोदय, चरखण्ड, काशी में राश्युदयमान—

२७८—५७=२२१ मेष, मीन
२९९—४६=२५३ वृष, कुम्भ
३२३—१९=३०४ मिथुन, मकर
३२३+१९=३४२ कर्क, धनु
२९९+४६=३४५ सिंह, वृश्चिक
२७८+५७=३३५ कन्या, तुला

स्पष्टसूर्य=७।२५°।३३′।१९″
स्पष्टायनांश=२२।१०।४८

सायनार्क =८।१७।४४।७
भोग्यांश १२।१५।५३
धनु के उदयमान से सा० सू० भोग्यांश को गुणा किया—

१२।१५।५३
३४२

४१०४।५१३०।१८१२६
९० ३०२ १८१२०
४१९४ ५४३२ ६
५४००

गुणनफल हुआ=४१९४।३२।६
इसमें ३० का भाग देने से सूर्य का भोग्य पल= $\frac{४१९४।३२।६}{३०}$= १३९।४९।४।१२

स्पष्टलग्न=६।१६°।४′
स्फुटायनांश=२२′।५०।४८″

सायनलग्न=७।९°।३०′।४८″
मुक्तांश ९।३०।४८
वृश्चिक के उदयमान सा० लग्न के भुक्तांश का गुणा कर दिया—

९।३०।४८
३४५

३१०५।१०३५०।१६५६०
१७९ २९६ १६५६०
३२८२ १०६२६ ०
१०६२०

∴ गु० फ० ३२८२।६।०
३० से भाग देने पर लग्न का भुक्त पल
= $\frac{३२८२।६}{३०}$=१०७।२४।१२

सूर्य के भोग्य पल और लग्न के मुक्त पल को जोड़ देने से योग हुआ=(१३९।४९।४।१२) +(१०७।२४×१२)=२४७।१३।१६ पलादि हुआ। इसमें सूर्य लग्न के अन्तरालवर्ती उदयमानों (मकर से—तुला तक=३०४+२५३+२२१+२२१+२५३+३०४+३४२+३४५+६७०= २९१३) को जोड़ कर ६० का भाग दिया तो सूर्योदय से इष्टघटी=$\frac{२४३।१३।१६+२९१३}{६०}$= $\frac{३१५६।१३।१६}{६०}$=५२।३६।१३।१६ इष्टकाल हुआ। अर्थात् सूर्योदय से घट्यादि ५२।३६।१३।१६ पर तुलालग्न में मीन का नवांश लगेगा और $\frac{३३५}{९}$ =३७ प० १३ वि० २० अनुपल जोड़ देने से घट्यादि ५३।१३।२६।२० तक रहेगा ॥ १०६ ॥

अथ घटिकानयनविशेषं शालिन्याऽऽह—

चेल्लग्नार्कौ सायनावेकराशौ तद्विश्लेषघ्नोदयः खाग्निभक्तः ।
स्वेष्टः कालो लग्नमूनं यदाऽर्काद्रात्रौ शेषेऽर्कात्सषड्भं निशायाम् ।। १०७ ।।

चेल्लग्नेति । लग्नार्कौ सायनौ अयनांशसहितौ यद्येकराशौ स्यातां तदा तयोर्लग्नार्कयोर्विश्लेषोऽन्तरांशास्तैर्गुणितः स्वदेशीय उदयः कार्यः । खाग्निभिस्त्रिशता भाज्यो लब्धमिष्टकालः सूर्योदयात्स्यात् । तत्र यदार्कात्सायनसूर्यादिकराशिस्थितं लग्नमूनं स्यात्तदा यः 'चेल्लग्नार्कौ सायनौ' इत्युक्तदिशा स्वेष्टकाल आगतः सः सूर्योदयात्प्राक् रात्रिशेषो भवेत् । अयमर्थः । आनीत इष्टकालः षष्टयां पात्यः प्राग्दिनीयसूर्योदयादनन्तरमेतावानिष्टकालः । अथ वा राशिमानात्पात्यः प्राग्दिनीयसूर्यास्तादनन्तरमेतावानिष्टकालः । एवमिष्टकाले सामान्यतो निर्णीते रात्रौ विशेष उच्यते । निशायां रात्रावर्कात्सषड्भद्राशिषट्कयुक्तात्प्रागुक्तप्रकारेण 'अर्काल्लग्नात्' इत्यादिनेष्टकालः साध्यः । स सूर्यास्तानन्तरं भवेत् । यदाह भास्करः—'यदैकभे लग्नरवी तदा तद्भागान्तरघ्नोदयखाग्निभक्तम् । स्यादिष्टकालो यदि लग्नमूनं शोध्यो द्युरात्रादथवा रजन्याः ।। रात्रीष्टकाले तु सषड्भसूर्याल्लग्नं ततोऽप्युक्तवदिष्टकालः ।।' इति । अत्रांशप्रवृत्तेः पञ्च पलानि पात्यन्ते । विहितनवांशप्रवेशसूचनार्थमिति दैवज्ञसम्प्रदायः । एवमानीत इष्टकाले दम्पत्योरन्योन्यवीक्षणं कार्यमित्याह कश्यपः—'अन्योन्यवीक्षणं सम्यक्सुलग्ने कारयेत्सदा' इति । नारदोऽपि—'एवं सुलग्ने दम्पत्योः कारयेत्सम्यगीक्षणम्' इति । एतेन परस्परावलोकनं सुलग्ने कार्यम् । इतरत्तु समयान्तरेऽपि विधेयमित्युक्तं भवति । तुल्यन्यायत्वादुपनयनादावपि साधितेष्टकाले संस्कार्याचार्ययोरप्यन्योन्यवीक्षणं कारणीयम् ।

'शास्त्रोक्तमार्गेण सुलग्नकालं स्फुटं समानीय जलादियन्त्रैः ।
संलभ्य तं मङ्गलसूक्ष्मकालं संलोकयेत्तत्र मिथोर्ध्वदृष्टिः ।।'

इति सामान्यतो वसिष्ठेनाभिहितत्वात् ।

विवाहे निश्चितलग्ने कर्तव्यकर्माणि

कश्यपोऽपि तथैवाह—'अन्योन्यवीक्षणं सम्यक् सुलग्ने कारयेत्सदा' इति । अनेन सुलग्नकाले अन्योन्यवीक्षणमेव मुख्यम् । पाणिग्रहणादिगायत्र्युपदेशादिकं तदुत्तरकालकर्तव्यतया गौणमिति प्रतिभाति ।

स चेष्टकालः कथं साधनीय इत्यत आह कश्यपः—

'एवं गुणगणान् वीक्ष्य लग्नं निश्चित्य यत्नतः । सिद्धान्तोक्तेन मार्गेण लग्नकालं प्रसाधयेत् ।।
जलयन्त्रेण तल्लग्नं दद्यात्तेनार्चितो द्विजः । मुखं वृत्तं द्वादशभिरङ्गुलैश्च षडुन्नतम् ।।
घटार्द्धवत्ताम्रपात्रं कुर्यात्तद्दशभिः पलैः । षष्टीर्भजेदहोरात्रे घटिकापात्रमुत्तमम् ।।
माषत्रयत्र्यंशयुतस्वर्णवृत्तशलाकया । चतुर्भिरङ्गुलैरायतया विद्धं स्फुटं न्यसेत् ।।
रवेरर्द्धोदयं दृष्ट्वा वाप्यर्द्धास्तमयं तथा । पूर्वोक्तलक्षणं यन्त्रं मन्त्रेणानेन निःक्षिपेत् ।।'

निःक्षिपेज्जलपूर्णपात्र इत्यर्थः । यदाह नारदः—

ताम्रपात्रे जलैः पूर्णे गन्धपुष्पैरलङ्कृते । तण्डुलस्थे रत्नयुते शुचिभूमावहर्पतेः ॥
मण्डलार्द्धोदयं वीक्ष्य जलपात्रे विनिःक्षिपेत् ।' इति ।

मन्त्रमप्याह स एव—

'यन्त्राणां मुख्ययन्त्रं त्वमिति धात्रा पुराकृतम् । दम्पत्योरायुवृद्धयर्थं पुत्रादिधनहेतवे ॥
जलयन्त्रकमेतस्मादिष्टसिद्धिप्रदं भव ।' इति ।

ताम्रघटिकाद्यभावे द्वादशाङ्गुलशङ्कुना कालः साध्यः । तदुक्तं कश्यपेन—'अथवा साधयेत् कालं द्वादशाङ्गुलशङ्कुना' इति ।

शङ्कुलक्षणमाह नारदः—

'न्यग्रोधखदिराश्वत्थरक्तचन्दनवृक्षजम् । श्रीखण्डागरुवृक्षस्य मञ्जुशङ्कुमकल्मषम् ॥
द्वादशाङ्गुलमुत्सेधं परिणाहं षडङ्गुलम् । एवं लक्षणसंयुक्तं कल्पयेत्कालसाधने ॥' इति ।

शङ्कुना घटीज्ञानं तु करणकुतूहले भास्करेणाभिहितम् । यथा—

'चरपलयुतहीना नाडिकाः पञ्चचन्द्रा १५ द्युदलमथ निशार्धं याम्यगोले विलोमम् ।
द्युदलगतघटीनामन्तरं तन्नतं स्यान्नतरहितदिनार्धं चोन्नतं जायतेऽत्र ॥

दिनदलं विशरं खहरो भवेन्नतकृतिः पृथगभ्रशराहता ।
खखनवाढ्यपृथक्स्थितया हृता खहरतः पतितोऽभिमतो हरः ॥
अथ नतं यदि पञ्चदशाधिकं दिनलवात्पतितं खहरस्तदा ।
प्रथमखण्डहृतं दलितं चरं स्वगुणितं स्वषडंशविवर्जितम् ॥
दशयुतं पलकर्णहतं हतिर्हरहृतः श्रवणोऽङ्गुलपूर्वकः ।
रवियुतोनितकर्णहतेः पदं द्युतिरिनं द्युतिवर्गयुते श्रुतिः ॥
श्रुतिविभक्तहृतिस्तु हरो भवेत् स पतितः खहरादवशेषकम् ।
पृथगिदं खखनन्दहतं हरेत् खविषयैरविशेषविवर्जितैः ॥
फलपदं हि नतं यदि शेषकं दिगधिकं हर एव तदुन्नतम् ।' इति ॥१०७॥

हिन्दी—यदि सायनलग्न सायनसूर्य एक ही राशि में हों तो दोनों के अन्तरांश को उदयमान से गुणा करके ३० का भाग देने पर जो लब्धि पलादि आये, वह (१) यदि लग्न में सूर्य घटा हो तो सूर्योदय से इष्टकाल हो जायगा । (२) यदि सूर्य में लग्न घटाया गया हो तो उक्त प्रकार से जो लब्धि मिले, वह रात्रि शेष होगी अर्थात् उतनी रात बाकी होगी ।

उदाहरण—(१) मान लिया कि सायनलग्न ७।२५°।३७'।४०" है और सायनसूर्य ७।५°।१७'।२३" है। तो दोनों के अन्तर (७।२५°।२७'।४०")—(७।५°।१७।'२३")=०।२०°।१०।१७" हुआ, इसको वृश्चिक के उदयमान से गुणा करके ३० से भाग दिया तो लब्धि पलादि= $\frac{(२०°।१०'।१७")\ ३४५}{३०} = \frac{(२०।१०।१७)\ २३}{२} = \frac{४९९।२।३१}{२}$ = २४९।३१।१५।३० हुई । इसमें ६० का भाग दिया तो सूर्योदय से घट्यादि इष्टकाल ४।९।३१।१५।३०=४।१० हुआ ।

(२) कल्पना किया कि सायनसूर्य ७।२५।२७।४० है और सायनलग्न ७।५।१७।२३ हो तो दोनों के अन्तर (७।२५।२७।४०)—(७।५।१७।२३)=०।२०।१०।१७ को वृश्चिक के उदयमान

३४५ से गुणा करके ३० का भाग दिया तो पूर्ववत् लब्धि घट्यादि रात्रि शेष=
$\frac{(\text{०।२०।१०।१७})\ \text{३४५}}{\text{३०}\times\text{६०}}=\frac{(\text{२०।१०।१७})\ \text{२३}}{\text{२}\times\text{६०}}$=४।१० रात्रि शेष हुआ ॥ १०७ ॥

अथ विवाहादिशुभकार्येष्वावश्यकान् वर्ज्यदोषानविस्मरणार्थं शार्दूलविक्रीडित-त्रयेणाह—

उत्पातान् सह पातदग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा
चन्द्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा ।
गण्डान्तं च सविष्टिसङ्क्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा
तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगान् पापस्य वर्गास्तथा ॥ १०८ ॥
सेन्दुक्रूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिचण्डायुधान्
खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताव्यधम् ।
बाणोपग्रहपापकर्तरि तथा तिथ्यृक्षयोगोत्थितं
दुष्टं योगमथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि ॥ १०९ ॥
क्रूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं यत्क्रूरगन्तव्यभं
त्रेधोत्पातहतं च केतुहतभं सन्ध्योदितं भं तथा ।
तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं सर्वानिमान् सन्त्यजे-
दुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषानपि ॥ ११० ॥

इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिन्तामणौ
षष्ठं विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

उत्पातानित्यादि । उत्पातादीन्दोषानुद्वाहे विवाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च सन्त्यजेदिति तृतीयश्लोकगतेनान्वयः । उद्वाहग्रहणं गोबलीवर्दन्यायेन मुख्यत्वसूचनार्थम् ।

उत्पातान् विविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमान् लक्षणया तत्सम्बन्धिसप्तवर्ज्यदिवसान् त्यजेत् ।

यदाह गुरुः—

'दिग्दाहे वा महादारुपतने चाम्बुवर्षणे । उल्कापाते महावाते महाशनिनिपातने ॥
अनभ्राशनिपाते च भूकम्पे परिवेषयोः । ग्रामोत्पाते शिवाशब्दे दुर्निमित्ते न शोभनम् ॥
केतवो यत्र दृश्यन्ते सधूमा वा पृथग्विधाः । चन्द्रसूर्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकम् ॥' इति ।

पातो महापातः क्रान्तिसाम्यमिति यावत् । तद्गणितप्रसिद्धम् । दग्धतिथयः 'चापान्त्यगे गोघट' इत्यादिनोक्ताः । एतैः सह त्यजेदिति सम्बन्धः । तथा दुष्टयोगान् व्यतीपातवैधृतिपरिघार्द्धादीन् । चन्द्रेज्योशनसां चन्द्रगुरुशुक्राणां अस्तमयनमस्तं च तिथ्योः क्षयर्द्धी तिथिवृद्धिस्तत्क्षयं च पुनर्गण्डान्तं नक्षत्रतिथिलग्नैः त्रिविधं विष्टिर्भद्रा सङ्क्रमदिनं—'देवद्वयङ्क' इत्यादिना सङ्क्रमकालादुभयतो वर्ज्या घटिकाः । अयनेषु विषुवेषु

च पूर्वापरं त्रिदिनमिति विशेषो ध्येयः। ताभ्यां सहितमिति पूर्वेण सम्बन्धः। तन्वंशपास्तमिति। तनुर्लग्नम् अंशो लग्नगतविहितनवांशः तौ पात इति तन्वंशपौ तयोरस्तं लग्नाधीशलग्ननवांशाधीशास्तं चेत्यर्थः। तथा तन्वंशेशविधून् लग्नेशनवांशेशचन्द्रान् अष्टरिपुगानष्टषष्ठस्थानगान्। तथा पापस्येत्येकत्वमविवक्षितम्। पापग्रहाणां वर्गान्। सेन्दुक्रूरखगोदयांशम्। इन्दुश्च क्रूरखगश्चेन्दुक्रूरखगौ उदयो लग्नं च अंशो नवांशश्च उदयांशमिति समाहारद्वन्द्वैकवचनम्। इन्दुक्रूरखगाभ्यां सहितमुदयांशम्। इन्दुसहितं लग्नं लग्नांशं च क्रूरग्रहेण सहितं लग्नं लग्नांशं चेत्यर्थः। उदयास्तशुद्धिचण्डायुधान् उदयशुद्धिरस्तशुद्धिश्च—'इष्टोदयांशैर्निजपत्यदृष्टे वरस्य मृत्युस्तदसंयुते वा। अस्तांशकेऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वामिना नाशमुपैति कन्या॥' इति वसिष्ठाद्युक्तम्। इतरथा ज्ञेयमशुभमिति ग्रन्थकर्त्राऽप्युक्तं प्राक्। चण्डायुधं–'हर्षणवैधृतिसाध्य' इत्यादिनोक्तं, खार्जूरम्–'व्याघातगण्डे' इत्यादिनोक्तम्। दशयोगः—'सूर्यर्क्षचन्द्रर्क्षयुत' इत्यादिनोक्तः। योगो ग्रहयुतिश्च तत्सहितं जामित्रलत्ताव्यधं—समाहारद्वन्द्वैकवचनम्। जामित्रं द्विविधम्—लग्नजामित्रं चन्द्रजामित्रं च—'लग्नाच्चन्द्र' इत्यादिनोक्तम्। लत्ता—'शराहुपूर्णेन्दुसिता' इत्युक्ता। व्यधं वेधं सप्तशलाकोक्तं पञ्चशलाकोक्तं च बाणाः पञ्चकम्। उपग्रहः प्रसिद्धः—'शराष्टदिक्शक्र' इत्यादिनोक्तः। पापकर्त्तरी क्रूरग्रहकर्त्तरी समाहारद्वन्द्वैकवचनम्। तिथ्यृक्षवारोत्थितं दुष्टं योगं तिथिनक्षत्रवारैः कृत्वा उत्थितमुत्पन्नं दुष्टयोगं, तथा तिथिनक्षत्रोद्भवं 'वैश्वमादिमे' इत्यादि, तिथिवारोद्भवं 'सूर्येशपञ्च' इत्यादि, नक्षत्रवारोद्भवं 'याम्यं त्वाष्ट्रम्' इत्यादि, तिथिनक्षत्रवारोद्भवं 'हस्तार्कं पञ्चमी' इत्यादि, अनेकं दुष्टयोगम्। अथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि। स्पष्टार्थम्। आदिशब्देन दुर्मुहूर्तादिकान्, क्रूराक्रान्तविमुक्तभं क्रूराक्रान्तं क्रूरविमुक्तं च भं ग्रहणभं यस्मिन् भेसूर्यचन्द्रोपरागो जातस्तद्भं यत् क्रूरगन्तव्यभं क्रूरेण जिगमिषितं यद्भं नक्षत्रं, त्रेधोत्पातहतं च भं त्रिविधोत्पातैर्दिव्यभौमान्तरिक्षैरुत्पातैर्हतं तन्मासषट्कं त्याज्यम्। एवं ग्रहनक्षत्रमपि केतुहतभं च केतुना हतं भं च। ननु केतोर्दिव्योत्पातत्वात् त्रेधोत्पातहतमित्यनेनैव निषिद्धमिति किं पुनर्विशेषनिषेधेन, उच्यते। अशुभफलदकेतोराधूमनैः स्पर्शैश्च नक्षत्रान्तरेऽपि दोषवत्तास्ति। तथा सन्ध्योदितं भम्। अत्र सन्ध्याशब्देन सायंसन्ध्या गृह्यते। तत्रोदितं तत्काले यन्नक्षत्रस्य क्षितिजे उदयस्तत्तु सूर्यर्क्षाच्चतुर्दशं नक्षत्रमित्यर्थः। न तु प्रातःसन्ध्याम्। तत्र हि सूर्येणाक्रान्तभुक्तभान्यतमसत्त्वात्, यदुक्तं केशवार्केण—'तरणितारकतोऽपि चतुर्दशं तदखिलेऽप्यखिलं शुभकर्मणि' इति। तारकशब्दक्लीबेऽपि। 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेऽपि च' इति विश्वः। ननूपग्रहत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभिधानं किमर्थम्? उच्यते। उपग्रहर्क्षदोषस्य सत्यावश्यकत्वे कुरुबाह्लिकविषयत्वाच्च चतुर्दशस्य तु भस्य दोषाधिक्यसूचनादावश्यकेऽपि सर्वदेशविषयत्वेन निषेधो यथा स्यादिति। तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं ग्रहेण भेदितं ग्रहयुद्धगतं च षण्मासन्निषिद्धम्। तथा ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषान् 'व्यये शनिः खेऽवनिज' इत्यादिकान् लग्नसन्धिदोषान् सन्त्यजेत्। अत्र मूलवाक्यानि सर्वाण्यस्मिन्नेव प्रकरणेऽभिहितानि। कानिचिदाद्यप्रकरणे इति पुनरत्र नोक्तानीति शिवम्॥ १०८–११०॥

विवाहप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—इति श्रीदैवज्ञेति । स्पष्टार्थम् ।

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचन्द्रिकायास्तथा
पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मौहूर्त्तचिन्तामणेः ।
गोविन्देन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
व्याख्याने करपीडनप्रकरणं सम्पूर्णतामध्यगात् ॥

इति श्रीविद्वद्वरदैवज्ञमुकुटालङ्कारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्दज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां विवाहप्रकरणं समाप्तम् ॥ ६ ॥

हिन्दी—उत्पात (१।३२ में उक्त), महापात (६।६१), दग्धतिथि (६।६६), दुष्टयोग (१।१०–२२), चन्द्रमा, बृहस्पति, शुक्र का अस्त, तिथि का क्षय और वृद्धि, गण्डान्त (६।४३ में कथित), भद्रा (१।४३), संक्रान्ति का दिन (६।७९), लग्नेश और नवांशेष का अस्त, लग्नेश, नवांशेष और चन्द्रमा का ६।८वें स्थान में स्थित दोष, पापग्रहों का षड्वर्ग (६।४२), चन्द्रमा और पापग्रहों से युक्त लग्न और नवांश (१।३२), उदय-अस्त की शुद्धि (६।७६), चण्डायुध-दोष (६।६०), खार्जूर (६।६२), दशयोग (६।७१-७२), जामित्र (६।६७), लत्तादोष (६।५९), वेध (पंचशलाका वेध और सप्तशलाका वेध ६।५६-५७), बाण (६।७२-७४), उपग्रह (६।६३), पापकर्तरी (६।४४) तथा तिथि-नक्षत्र-वार से उत्पन्न कुयोग (१।३१), अर्धयाम (६।६४), कुलिक (६।६५) आदि वारदोष, पापग्रह से युक्त और मुक्तनक्षत्र (१।३४), ग्रहण का नक्षत्र (१।३२-३३), पापग्रह जिस नक्षत्र पर जाने वाला हो, जिस नक्षत्र में दिव्य अन्तरिक्ष, भौम में से कोई उत्पात हुआ हो उस नक्षत्र को (१।३२) केतु के उदय वाला नक्षत्र, जो नक्षत्र सूर्यास्त समय में पूर्वक्षितिज में उदित हो, ग्रह से भिन्न नक्षत्र, ग्रह के युद्ध वाला नक्षत्र (१।३२) और ग्रहकृत लग्न के दोष (६।८६) इत्यादि सब दोषों का विवाह तथा अन्य शुभ कार्यों में भी त्याग करना चाहिए ।

विशेष—निर्दोष कोई मुहूर्त नहीं मिलता, इसलिए गुण की अपेक्षा अर्धाल्प दोष में अथवा उस दोष का परिहार (६।९१ इत्यादि) देख कर अथवा १।४२ श्लोक का आश्रय लेकर कार्य का निर्वाह करना चाहिए ॥ १०८-१११ ॥

श्रीधर्मदत्तद्विवेदी-तनूज श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी कृत विवाह-प्रकरण पर मणिप्रदीप नामक हिन्दी टीका समाप्त ॥ ६ ॥

---

(७) अथ वधूप्रवेशप्रकरणम्[1]

गणनायकमाराध्य विघ्नसङ्घनिवारकम् ।
वधूप्रवेशप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥

अथ वधूप्रवेशप्रकरणं व्याख्यायते। तत्र वधूप्रवेशो नाम नूतनपरिणीतायाः कन्यायाः प्रथमतः करिष्यमाणो भर्तृगृहप्रवेशो वधूप्रवेशशब्दवाच्य इति। अधुनावसरप्राप्तत्वात्तन्मुहूर्तमुपेन्द्रवज्रयाऽऽह—

समाद्रिपञ्चाङ्कदिने विवाहाद्वधूप्रवेशोऽष्टिदिनान्तराले ।
शुभः परस्ताद्विषमाब्दमासदिनेऽक्षवर्षात्परतो यथेष्टम् ॥ १ ॥

समाद्रीति । विवाहाद्विवाहदिवसादारभ्याष्टिदिनानि षोडश दिनानि तेषामन्तराले समाद्रिपञ्चाङ्कदिने समदिनानि द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमदशमद्वादशचतुर्दशषोडशसङ्ख्यानि विषममध्ये सप्तमपञ्चमनवमदिनानि तेषु वधूप्रवेशः वध्वा नूतनपरिणीतायाः कन्यायाः भर्तृगृहप्रवेशः शुभः शुभफलप्रदः । यदाह नारदः—
'आरभ्योद्वाहदिवसात्षष्ठे वाप्यष्टमे दिने । वधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ॥'

षडादीनां समत्वादेव ग्रहणं पुनस्तदुक्तिरतिप्राशस्त्यसूचनार्थम् । ज्योतिर्निबन्धे तु विशेषः—

'वधूप्रवेशनं कार्यं पञ्चमे सप्तमे दिने ।
नवमे च शुभे वारे सुलग्ने शशिनो बले ॥' इति ।

परस्तात्प्रतिबन्धवशात् षोडशदिनाभ्यन्तरे वधूप्रवेशो न जातस्तदा तदनन्तरं विषमाब्दमासदिने विषमवर्षे प्रथमतृतीयपञ्चमवर्षे विषममासे विवाहमासात्प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशमासेषु विषमदिनानि सप्तदशादीनि तेषु वधूप्रवेशः शुभः ।

तत्रापि यदि प्रतिबन्धवशात्कालातिक्रमः पञ्चवर्षात्मको जातस्तदा पञ्चवर्षादनन्तरं यथेष्टं वर्षादिनियमो नास्ति, किन्तु दोषरहिते काले वधूप्रवेशो विधेयः । तदुक्तञ्च सङ्ग्रहे—

'विवाहमारभ्य वधूप्रवेशो युग्मे दिने षोडशवासरान्तः ।
ऊर्ध्वं ततोऽब्देऽयुजि पञ्चमान्तं पुनः परस्तान्नियमो न चास्ति ॥'

अत्राब्देऽयुजीति पदच्छेदो द्रष्टव्यः । तदुक्तं विवाहपटले—

'वधूप्रवेशः प्रथमेऽत्र वर्षे तथा तृतीयेऽप्यथ पञ्चमे वा ।
सूर्येन्दुदेवेज्यबलेन कुर्यात् पुंसो मुनिर्गौतम आह सत्यम् ॥' इति ।

समवर्षे दोषस्मरणाच्च । यदाह धर्मशास्त्रे नारदः—

'समे वर्षे समे मासे यदि नारी गृहं व्रजेत् ।
आयुष्यं हरते भर्त्तुः सा नारी मरणं व्रजेत् ॥' इति ।

---

१. वधू का पति के घर में सर्वप्रथम प्रवेश को वधू-प्रवेश कहते हैं ।

अयुग्मवत्सरनिषेधः पञ्चवर्षात्प्राग्ज्ञेयो न पश्चात् । तद्वाक्यस्य प्रागभिधानात् ॥१॥

हिन्दी—विवाह-दिन से १६ दिन के भीतर समदिन और ५।७।९वें (अर्थात् २।४।५।६।७।८।९।१०।१२।१४।१६) दिनों में वधू-प्रवेश शुभ होता है। १६ दिन के बाद एक मास तक विषम दिनों (१७।१९।२१।२३।२५।२७।२९) में १ मास के पश्चात् १ वर्ष तक विषम (३।५।७।९।११) मासों में, १ वर्ष के बाद ३।५ वर्षों में वधूप्रवेश शुभ होता है। ५ वर्ष के बाद अपनी इच्छा के अनुसार जिस किसी वर्ष में वधूप्रवेश कर लेना चाहिए। इसमें सम-विषम वर्ष का कोई विचार नहीं है।

विशेष—(क) विवाह के बाद १ मास तक चाहे कोई वैवाहिक मास हो तो वधूप्रवेश उत्तम होता है। यहाँ वैशाख (मेषार्क), मार्गशीर्ष (वृश्चिक के सूर्य) एवं फाल्गुन (कुम्भ के सूर्य) की अपेक्षा नहीं है, किन्तु शुभ मुहूर्त देखना आवश्यक है। कहा भी है—

'चैत्रे पौषे हरौ सुप्ते नष्टे च गुरुभार्गवे।
पितुः स्थानस्थिता नारी न गच्छेद्भर्तृमन्दिरम् ॥' (वृ० दै० रञ्जन)

(ख) एक मास के बाद वर्ष-पर्यन्त विषम ३।५।७।९।११ (मासों में और वैशाख मेष के सूर्य); मार्ग (वृश्चिकार्क) एवं फाल्गुन (कुम्भार्क) में वधूप्रवेश उत्तम होता है। इसमें विषम-सम दिन का विचार नहीं देखना चाहिए।

(ग) १ वर्ष के बाद ५ वर्ष तक विषम ३।५ वर्षों में, वैशाख (मेषार्क), मार्गशीर्ष (वृश्चिकार्क) और फाल्गुन (कुम्भार्क) में वधूप्रवेश उत्तम होता है। इसमें विषम दिन या विषम मास की अपेक्षा नहीं है।

(घ) ५ वर्ष के बाद सम-विषम वर्ष प्रतिबन्ध समाप्त हो जाता है। अपनी इच्छा के अनुसार मेषार्क, वृश्चिकार्क तथा कुम्भार्क में वधूप्रवेश करने की व्यवस्था आचार्य ने पूर्व ऋषियों द्वारा कहे गये समय के अनुकूल लिखा है और ४ भेदों में शुभमुहूर्त अपेक्षित है। आधुनिक किसी विद्वान् के मत में विवाहोत्तर (१६ दिनों के भीतर) केवल वधू-प्रवेश के मुहूर्त देखने का निर्देश किया है, इसमें वधूप्रवेशार्थ यात्रा के शुभ समय को अनावश्यक कहा है। किन्तु यह मत ठीक नहीं है, क्योंकि वधूप्रवेशार्थ यात्रा में भी शुभ समय होना आवश्यक है। भद्रा दुर्योग दुर्मुहूर्त में सर्वथा सब कार्य निषिद्ध माने गये हैं।

आचार्य ने वधूप्रवेश समय का ४ विभाग कर दिया है। उनमें विवाहोत्तर व्यवधान रहित १ मासपर्यन्त वधूप्रवेश (१, २ भेदवाले) को वधूप्रवेश, सामान्य वधूप्रवेश, या नूतन वधूप्रवेश कहा जा सकता है, उसके अनन्तर तृतीय-चतुर्थ को विलम्बित वधूप्रवेश कहा जाता है। इस प्रकार वधूप्रवेश और विलम्बित वधूप्रवेश दो ही भेद होते हैं, अन्य भेदों का अवकाश ही नहीं है। इस व्यवस्था पर विद्वानों को गम्भीरतापूर्वक विचार करना चाहिए ॥ १ ॥

अथ वधूप्रवेशे नक्षत्रादिशुद्धिमनुष्टुभाऽऽह—

ध्रुवक्षिप्रमृदुश्रोत्रवसुमूलमघानिले ।
वधूप्रवेशः सन्नेष्टो रिक्तारार्के बुधे परैः ॥ २ ॥

ध्रुवेति । ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं च, क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः, मृदूनि चित्रानुराधारेवतीमृगाः, श्रोत्रं श्रवणः, वसुर्धनिष्ठा, मूलं प्रसिद्धम्, अनिलः स्वातीः, एषु भेषु

वधूप्रवेशः सच्छुभफलदः। अर्थादन्यासु तिथिषु अर्काराभ्यामन्यवारेषु च वधूप्रवेशः प्रशस्त इत्यर्थः। उक्तञ्च व्यवहारतत्त्वे—

'पौष्णात्कभाच्च श्रवणाच्च युग्मे हस्तत्रये मूलमघोत्तरासु।
पुष्ये च मैत्रे च वधूप्रवेशो रिक्तेतरे व्यर्ककुजे च शस्तः॥'

कभं रोहिणी। बुधे परैरिति। अन्यैः शिष्टैर्बुधवारे वधूप्रवेशो नेष्यते। कस्मिंश्चिद्देशे शिष्टाचारो यद् बुधवारे वधूप्रवेशो न विधीयते। केचिदत्र हेतुमपि वर्णयन्ति यद् बुधो नपुंसक इति, तच्चिन्त्यम्। शनेरपि नपुंसकत्वात्तस्यापि निषेधो वाच्यः स्यात्॥ २॥

हिन्दी—ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी), क्षिप्रसंज्ञक (हस्त, अश्विनी, पुष्य), मृदुसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा), श्रवण, धनिष्ठा, मूल, मघा और स्वाती इन १६ नक्षत्रों में वधूप्रवेश (बहू का सर्वप्रथम पतिगृह में प्रवेश) उत्तम होता है। रिक्ता (४।९।१४) तिथि, भौम और रविवार में वधूप्रवेश अशुभफलदायक होता है। किसी-किसी आचार्य के मत से बुधवार को भी वधूप्रवेश माना गया है॥ २॥

अथ विवाहानन्तरं प्रथमं केषुचिन्मासेषु वध्वाः पित्रादिगृहनिवासे फलमिन्द्रवंशाछन्दसाऽऽह—

ज्येष्ठे पतिज्येष्ठमथाधिके पतिं हन्त्यादिमे भर्तृगृहे वधूः शुचौ।
श्वश्रूं सहस्ये श्वशुरं क्षये तनुं तातं मधौ तातगृहे विवाहतः॥ ३॥

इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिन्तामणौ
सप्तमंवधूप्रवेशप्रकरणं समाप्तम्॥ ७॥

ज्येष्ठ इति। विवाहतो विवाहादनन्तरं भर्तृगृहे स्थिता यदि आदिमे प्रथमे ज्येष्ठे मासि तिष्ठन्ती वधूः पतिज्येष्ठं भर्तृज्येष्ठभ्रातरं हन्ति। एवमादिमेऽधिके मासि स्थिता वधूः पतिं भर्त्तारं हन्ति। आदिमे शुचावाषाढे श्वश्रूं भर्तृजननीं हन्ति। आदिमे पौषे श्वशुरं भर्तुः पितरं हन्ति। आदिमे क्षये क्षयमासे भर्तृगृहे तिष्ठन्ती तनुं निजशरीरं हन्ति म्रियत इत्यर्थः। तथाऽऽदिमे मधौ चैत्रे तातगृहे पितृगृहे तिष्ठन्ती तातं पितरं हन्तीत्यर्थः।

यदि कन्यायाः पित्राद्यभावस्तदा तत्तन्मासे तत्तद्गेहावस्थितौ सत्यामपि न कोऽपि दोष इत्यर्थः। उक्तञ्च मुहूर्त्तमार्त्तण्डे—

'उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वसेद् भर्तुर्गृहे कन्यका
हन्यात् तज्जननीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम्।
पौषे च श्वशुरं पतिं च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये
तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत्॥' इति।

मलिनेऽधिकमासे। क्षयमासाधिकमासयोर्लक्षणं सङ्क्रान्तिप्रकरणेऽभिहितम्। तस्मान्न वध्वा विवाहानन्तरं ज्येष्ठाषाढपौषाधिकमासक्षयमासेषु भर्तृगृहे न स्थातव्यम्,

किन्तु पितृगृहे एव स्थातव्यम् । एवं चैत्रे मासि पितृगृहे न स्थातव्यम्, किन्तु भर्तृगृहे एव स्थातव्यमिति फलितोऽर्थः । तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे—

'विवाहात् प्रथमे पौषे आषाढे चाधिमासके । न सा भर्तृगृहे तिष्ठेच्चैत्रे पितृगृहे तथा ।।'

आषाढो ज्येष्ठोपलक्षकः । अधिमासः क्षयमासोपलक्षकः । अत्र प्रमाणं प्रागुक्तमिति ।। ३ ।।

अथोपसंहरति—**इति श्रीदैवज्ञेति । स्पष्टार्थम् ।**

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचन्द्रिकायास्तथा
पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मौहूर्तचिन्तामणेः ।
गोविन्देन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
व्याख्याने हि वधूप्रवेशसमयाध्यायः समाप्तिं गतः ।।

इति श्रीविद्वद्वरदैवज्ञमुकुटालङ्कारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्दज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां वधूप्रवेशप्रकरणं समाप्तम् ।। ७ ।।

हिन्दी—विवाह के पश्चात् पहले ज्येष्ठ मास में यदि वधू पति के घर रहती है तो अपने पति के बड़े भाई को नष्ट करती है। पहले अधिमास में पति के घर पर रहती है तो पति का, पहले आषाढ़ में सास का, पहले पौष में ससुर का, पहले क्षयमास में पति के घर पर रहे तो अपने शरीर का नाश करती है और पहले चैत्र में पिता के घर पर रहे तो पिता को ही नष्ट करती है। यदि ज्येष्ठ, ससुर, सास एवं पिता न हो तो दोष नहीं होता। (पी० धा० में मु० मार्तण्ड का वचन देखें।) ।। ३ ।।

श्रीधर्मदत्तद्विवेदी-तनूज श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी कृत वधूप्रवेश-प्रकरण पर मणिप्रदीप नामक हिन्दी टीका समाप्त ॥ ७ ॥

---

(८) अथ द्विरागमनप्रकरणम्

गणनायकमाराध्य नीलकण्ठं गुरुं तथा ।
द्विरागमप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥

अथ द्विरागमनप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र पूर्वं नववधूप्रवेशे जाते तदनन्तरं परावृत्त्यापि पितृगृहप्राप्ताया अपि वध्वा यथेष्टवर्षाणि स्थितायाः पुनर्भर्तृगृहप्रवेशो द्विरागमशब्दवाच्यः । अयमाचारः प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानामेवेति । अधुनाऽवसरप्राप्तत्वात् तन्मुहूर्तं पञ्चचामरछन्दसाऽऽह—

चरेदथौजहायने घटालिमेषगे रवौ रवीज्यशुद्धियोगतः शुभग्रहस्य वासरे ।
नृयुग्ममीनकन्यकातुलावृषे विलग्नके द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्रपे मृदूडुनि ॥ १ ॥

चरेदिति । अथ वधूप्रवेशकथनानन्तरं पुनर्वधूप्रवेशः द्विरागमनं वक्ष्यमाणनक्षत्रादिषु चरेत्कुर्यात् । कदा ओजहायने विषमवर्षे प्रथमे तृतीये पञ्चमे वा वर्षे सति । तथा घटालिमेषगे कुम्भवृश्चिकमेषस्थिते रवौ । तथा वरस्य रवीज्यशुद्धियोगतः रवेः सूर्यस्य, इज्यस्य गुरोः शुद्धियोगतः शुभग्रहस्य सोमबुधगुरुशुक्राणामन्यतमस्य वासरे सति । मिथुनमीनकन्यातुलावृषाणामन्यतमे लग्ने शुभग्रहावलोकिते शुभयुक्ते वा सति । लघून्यश्विनीपुष्यहस्ताः, ध्रुवाणि प्रसिद्धानि, चराणि श्रवणादित्रयपुनर्वसुस्वात्यः, अस्रपो राक्षसस्तद्भं मूलम्, मृदूनि प्रसिद्धानि, एषु भेषु द्विरागमः प्रशस्त इत्यर्थः । यदाह ऋक्षोच्चयः—

'तिष्यादित्यसमीरणादितिवसुत्रीण्युत्तराण्यश्विनी-
रोहिण्यः शुभदाश्च वर्षमसमं मेषालिकुम्भे रविः ।
कन्यामन्मथमीनभे नववधूयानं वृषे तौलिके
देवाचार्यसितेन्दुसौम्यदिवसे शुद्धे गुरौ भास्करे ॥' इति ।

ग्रन्थकर्त्राऽत्र कानिचिद्भान्यधिकान्युक्तानि । तानि राजमार्त्तण्डेनोक्तानि—

'नीहारांशुधनोत्तरादितिगुरुब्रह्मानुराधाश्विनी-
मूलाहस्करवारुणानिलहरित्वाष्ट्रेषु शस्ते तिथौ ।
कुम्भाजालिगते रवौ शुभकरे प्राप्तोदये भार्गवे
सूर्ये कीटघटाजगे शुभदिने पक्षे च कृष्णेतरे ॥
हित्वा दिक्प्रतिलोमगौ बुधसितौ लालाटगं दिक्पतिं
चानीता गुणशालिनी नववधूर्नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।'

लालाटगान् यात्रायां वक्ष्यति । शुक्रास्तनिषेधस्तु सामान्यतो—'वाप्याराम' इत्यादिनोक्त एवेति न पुनरुक्तः । यद्यपि प्राक्सामान्येन कालशुद्धिरुक्ता । तथाप्यावश्यकत्वे—

'चैत्रे पौषे हरिस्वप्ने गुरोरस्ते मलिम्लुचे । नवोढागमनं नैव कुर्ते पञ्चत्वमाप्नुयात् ॥'

इति बादरायणवाक्यान्नैव वधूप्रवेशः कार्यः ॥ १ ॥

हिन्दी—विवाह के बाद (वधूप्रवेश हो जाने पर) विषम १।३।५।७ आदि वर्षों में; कुम्भ, वृश्चिक, मेष राशि के सूर्य में; सूर्य-बृहस्पति के (६।१२ के अनुसार) शुद्ध रहने पर शुभ ग्रह (च. बु. बृ. शु.) के वारों में; मिथुन, मीन, कन्या, तुला एवं वृष लग्नों में; लघुसंज्ञक (हस्त, अश्विनी, पुष्य), ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी), चरसंज्ञक (स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा), मूल और मृदुसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा इन १७) नक्षत्रों में द्विरागमन (प्रथम बार पतिगृह में प्रवेश हो जाने के बाद पिता के घर आकर पुनः द्वितीय बार पति के घर जाना) उत्तम होता है ॥ १ ॥

अथ द्विरागमने सम्मुखशुक्रदोषं प्रहर्षिणीछन्दसाऽऽह—

दैत्येज्यो ह्यभिमुखदक्षिणे यदि स्याद् गच्छेयुर्न हि शिशुगर्भिणीनवोढाः ।
बालश्चेद् व्रजति विपद्यते नवोढा चेद्वन्ध्या भवति च गर्भिणी त्वगर्भा ॥ २ ॥

दैत्येज्य इति । यदि दैत्येज्यः शुक्रोऽभिमुखे दक्षिणे गन्तव्यदिगभिमुखे गन्तुर्दक्षिण-दिग्भागे वा स्थितः स्यात्तदा शिशुर्बालः, गर्भिणी गर्भवती, नवोढा नूतनपरिणीता, इत्येते न गच्छेयुः । यदि व्रजेत्तदा बालः विपद्यते म्रियते, गर्भिणी त्वगर्भा गर्भरहिता स्यात् गर्भस्रावतवती भवेत् । नूतनपरिणीता नवोढा वन्ध्या अपत्यसम्भवरहिता स्यात् । यदाह बादरायणः—

'अस्तं गते भृगोः पुत्रे तथा सम्मुखमागते । नष्टे जीवे निरंशौ वा नैव सञ्चालयेद्वधूम् ॥
गर्भिण्या बालकेनापि नववध्वा द्विरागमे । पदमेकं न गन्तव्यं शुक्रे सम्मुखदक्षिणे ॥
गुर्विणी स्रवते गर्भं बालो वा मरणं व्रजेत् । नवा वधूर्भवेद्वन्ध्या शुक्रे सम्मुखदक्षिणे ॥'

यदि शुक्रः पूर्वस्यामुदितः पूर्वदिशि गन्तुः सम्मुख एव, पश्चिमे गन्तुः पृष्ठे, दक्षिणे गन्तुर्वामे, उत्तरे गन्तुः दक्षिणे स्यात् तदा पूर्वोत्तरे दिशौ न गच्छेत्, किन्तु पश्चिम-दक्षिणे दिशौ गच्छेत् । यदि पश्चिमायामुदितः शुक्रः पश्चिमां गन्तुः सम्मुख एव, दक्षिणां गन्तुः दक्षिणः, पूर्वां गन्तुः पृष्ठे, उत्तरां गन्तुर्वामः तदा पश्चिमदक्षिणे दिशौ न यायात्, किन्तु पूर्वोत्तरे दिशौ गच्छेत् ।

'पृष्ठे भृगौ पुत्रवती प्रयाणे कान्तां कुलीनां सुभगां करोति ।
अग्रे सुखं वै विदधाति शुक्रो वैधव्यशोकः खलु नास्ति शुक्रे ॥' इति ।

केचिद्दीपोत्सवप्रतिपदि नक्षत्रादिनियमं विनैव वधूप्रवेशं वाञ्छन्ति । उक्तञ्च—
'अस्तङ्गते गुरौ शुक्रे सिंहस्थे वा बृहस्पतौ । दीपोत्सवबलेनैव कन्या भर्तृगृहं विशेत् ॥'
इति तदेतच्छिष्टाचारतो ज्ञेयम् ।

अत्र लग्नशुद्धिमाह बादरायणः—

'उपचयगते जीवे भृगौ केन्द्रमुपागते ।
शुद्धे लग्ने शुभाक्रान्ते गन्तव्यं भर्तृमन्दिरम् ॥' इति ॥ २ ॥

हिन्दी—शुक्र यदि सामने या दाहिने पड़े तो बालक, गर्भवती स्त्री तथा नवोढा (नवीन परिणीता) स्त्री को यात्रा नहीं करनी चाहिये । यदि बालक जाता है तो मर जाता है । गर्भिणी जाती है तो गर्भ नष्ट (गर्भस्राव) हो जाता है और नवोढा जाय तो वन्ध्या (सन्तानोत्पत्ति शक्तिविहीन) हो जाती है ।

विशेष—इस श्लोक में 'नवोढा शब्द' के स्पष्टीकरण के विषय में शास्त्रों में निर्णीत वचन उपलब्ध है—

'नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सम्मुखे भृगौ ।
तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलं हि द्विरागमे ॥' २ ॥

अथ प्रतिशुक्रापवादं प्रहर्षिण्याऽऽह—

नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः ।
नृपपीडने नववधूप्रवेशने प्रतिभार्गवो भवति दोषकृन्न हि ॥ ३ ॥

अथ प्रौढस्त्रीणां द्विरागमने तथा गोत्रपरत्वेन प्रतिशुक्रापवादान्तरमिन्द्रवंशा-छन्दसाऽऽह—

पित्र्ये गृहे चेत्कुचपुष्पसम्भवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसम्भवः ।
भृग्वङ्गिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्रीणां भरद्वाजमुनेः कुले तथा ॥ ४ ॥

इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिन्तामणावष्टमं
द्विरागमनप्रकरणं समाप्तम् ॥ ८ ॥

नगरेति । नगरप्रवेशे, विषयो देशः, आदिशब्देन ग्रामः, तस्योपद्रवे अन्यराजकृतोपद्रवे सति दुर्भिक्षादिनोपद्रवे सति गन्तव्यदिशि प्रतिशुक्रदोषो नास्ति । करपीडने विवाहोद्देशेन यात्रायां सत्याम् । विबुधा देवास्तेषां यात्रा । यथा नगरकोटयात्रा देवयात्रा तीर्थयात्रा प्रयागादिका । तयोः नृपपीडने नृपाद्राज्ञः सकाशात्पीडने पीडायां दण्डादिकृतायां सत्यां, नववधूप्रवेशने नूतनपरिणीतायाः कन्याया भर्तृगृहप्रवेशे, एतेषामन्यतमे सति भार्गवः सम्मुखदोषकृन्नहि । यदाह वादरायणः—

'स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे ।
नूतनवध्वा गमने प्रतिशुक्रो नैव दोषकृद्भवति ॥' इति ।

नूतनवधूग्रहणादभिगमनं स्त्रीणां प्रतिशुक्रयात्रायां महादोषकृत् । तद्वाक्यं प्रागुक्तम् ।

पित्र्ये इति । पितुरिदं पित्र्यं—'वाय्वृतुपित्रुषसो यत्' इति यत्प्रत्ययः । तस्मिन्पित्र्ये गृहे कुचौ स्तनौ पुष्पमृतुः तत्सम्भवः स्यात्तदा स्त्रीणां प्रतिशुक्रसम्भवदोषो नास्ति । उपलक्षणत्वाद्भर्तुः सूर्यगुरुशुद्धिराहित्यसम्भवोऽपि दोषो नास्तीति । तदुक्तं चण्डेश्वरेण—

'पित्र्यागारे कुचकुसुमयोः सम्भवो वा यदि स्यात्
पत्युः शुद्धिर्न भवति रवेः सम्मुखो वाऽथ शुक्रः ।
तूले लग्ने गुणवति तिथौ चन्द्रताराविशुद्धौ
स्त्रीणां यात्रा भवति सफला सेवितुं स्वामिसद्म ॥' इति ।

वाशब्दाद् गुरुशुद्धिरपि चेन्न भवतीत्यर्थः ।

अथ भृग्वङ्गिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्रिवंशोत्पन्नानां तथा भरद्वाजवंशोत्पन्नानामपि प्रतिशुक्रसम्भवो दोषो नास्ति । यदाह बादरायणः—

'कश्यपेषु वसिष्ठेषु चात्रिभृग्वङ्गिरःसु च ।
भारद्वाजेषु वात्स्येषु प्रतिशुक्रो न दुष्यति ।।' इति ।

अयं चापवादो यात्रामात्रसाधारणः न द्विरागमने । एवं सम्मतिवाक्ये विशेषानुक्तेः । एवं प्राक्पद्योक्तोऽपवादो ध्येयः । केचिच्छुभमाहुः । यदाह महेश्वरः—

'एतेषां प्रतिशुक्रपातमशुभं ये वत्सभृग्वङ्गिरो-
भारद्वाजवसिष्ठकश्यपकुलोत्पन्नास्तथाऽत्रेः कुले ।
देशानां विषयप्लवे च नियतं न स्याद्विवाहे तथा
तीर्थानां गमने तथैकनगरे ग्रामे च सौम्यं तथा ।।' इति ।

सोमस्यापत्यं सौम्यो बुधः—'सोमाद्यञ्' इति यञ् । बुधसाम्मुख्येऽपि भृग्वादिगोत्रोत्पन्नानामपि तथा यानमशुभं नास्ति । चकाराद् दुर्भिक्षाद्युपद्रवसद्भावेऽन्येषामपि यानमशुभं नास्तीत्यर्थः । तच्चिन्त्यम्, मूलवाक्यस्यापवादरूपस्यानुपलम्भात् । किञ्च यथा साधारण्येन यस्यां कस्याञ्चिद्दिशि यात्रायां शुक्राधिष्ठितदिङ्निषेधः स च बादरायणादिवाक्यैरपोह्यते तथा बुधसाम्मुख्ये गमननिषेधानुक्ते अपवादस्यानुक्तत्वदर्शनात् । ननु 'प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः । बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते ।।' इति वसिष्ठोक्तिरेव बुधसाम्मुख्यदोषनिषेधबाधिकास्तीति । किञ्च—

'कुजाय वृषभं दद्यात्स्वर्णं दद्याद् बुधाय च । तत्तत्सम्मुखजो दोषस्तत्क्षणादेव नश्यति ।।'

इति बुधसाम्मुख्यदोषनिराकरणार्थापि तदुक्तिरेषास्ति प्रमाणमिति चेत्, सत्यम् 'प्रतिशुक्रं प्रतिबुधम्' इत्यादिवाक्यैर्बुधसाम्मुख्यमपि दोषावहमेवेति प्रतीयते । अत्रार्थवादोऽप्यभाणि श्रीपतिना—'प्रतीन्दुजं भूमिपतेर्गतस्य नान्ये ग्रहास्त्राणविधौ समर्थाः' इति । त्राणं रक्षणम् । नारदेनापि—'प्रतीन्दुजकृतं दोषं हन्तुं शक्ता ग्रहा नहि' इति । तत्र गोत्रादिविषयत्वेन परिहारो योऽभिहितः स शुक्रसाम्मुख्ये । वचनं तु बुधसाम्मुख्ये । अतो गोत्रपरिहारस्तु दोषकरवाक्यान्ते प्रतिशुक्रं न विद्यते इत्युक्तम्, ननु 'प्रतिशुक्रम्' इत्यादिवाक्योपात्तस्य प्रतिबुधदोषस्याप्ययं परिहारोऽस्तु । दोषकथनानन्तरमेव तस्याभिधानात् । प्रतिशुक्रपदं तु मुख्यतां सूचयितुमुपात्तम् । तदभिप्रायेण सौम्यस्य तथेति महेश्वरोक्तिः साधीयसीति चेन्न । यद्येषोऽभिमतः स्यात्सौम्यं तथेति चेद् भौमं तथेति वक्तव्यं स्यात् । तच्च नोक्तम् । किञ्च प्रतिशुक्रपदं मुख्यतां सूचयितुमुपात्तमित्युक्तम् । तदप्ययुक्तम्, कुतः ? शुक्रास्तदोषस्य महत्त्वोक्तेः । तद्विषयकोऽयं गोत्रादिपरिहारः । 'कामं व्रजेद्वा प्रतिशुक्रमस्तं गते च यायान्न जिगीषुरत्र' इति श्रीपत्युक्तेः ।

शुक्रास्तदोषापवादः

शुक्रास्तदोषस्यापवादो बुधानुकूल्यमपि तेनैव—'अस्तं गतेऽप्यास्फुजिति प्रयायाद् बुधो यदि स्यादनुकूलवर्ती' इति । अनुकूलवर्ती यातव्यदिशीष्टवर्ती । बुधप्रातिकूल्यं तु महादोषावहम् । एतद्वाक्यं प्रागभिहितम् । परन्तु बुधास्तः समीचीनो वेति कैरपि वचनं युक्तिपदवीं काञ्चिदप्यधायि । तस्माद्वाचनिकेऽर्थे न युक्तिः प्रभवेदिति । बुधसाम्मुख्ये गोत्रादिपरिहारो न शिरोमणिपदवीमारोहति । आदिशब्दात्—

'स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे। नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रविचारणा नास्ति ।।
एकग्रामे पुरे वापि दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे ।
विवाहे तीर्थयात्रायां प्रतिशुक्रो न दुष्यति ।।' इति ।

तुल्यन्यायत्वाद्भौमसाम्मुख्येऽपि न । वसिष्ठऋषिवचनेऽभावात् । किन्तु शुक्रसाम्मुख्य एव स परिहारः सर्वोऽपि सर्वेषां यात्रामात्रसाधारणः, परन्तु शिशुगर्भिणीनववधूनाम् । 'अस्तं गते भृगोः पुत्रे' इत्यादिना बादरायणादिवाक्यात्तु विशेषफलावगतिमात्रम् । तत्रैषां शिश्वादीनां बुधसाम्मुख्यविचारस्तु दूरापास्त एवेत्यलमतिप्रसङ्गेनेति शिवम् ।। ३-४ ।।

द्विरागमनप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—**इति श्रीदैवज्ञेति** । स्पष्टार्थम्—

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचन्द्रिकायास्तथा
पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मौहूर्त्तचिन्तामणेः ।
गोविन्देन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
व्याख्याने पुनरागमप्रकरणं सम्पूर्तिमागात्किल ।।

इति श्रीविद्वद्वरदैवज्ञमुकुटालङ्कारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्दज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायामष्टमं द्विरागमनप्रकरणं समाप्तम् ।। ८ ।।

हिन्दी—नगर-प्रवेश, किसी विषय (भयंकर बीमारी, उत्पात, डाका, चोरी, अग्निदाह) आदि उपद्रव में, विवाह में, देवदर्शन में, तीर्थयात्रा में, नृपपीडा (राजा से पीडित होने) में, नववधू के प्रवेश में सम्मुख शुक्र दोषकारक नहीं होता है ।

पिता के घर पर ही यदि कुच (स्तन) निकल आये हों और पुष्प (रजोदर्शन) हो गया हो तो स्त्रियों को सम्मुख तथा दक्षिण शुक्र का दोष नहीं होता है और भृगु, अङ्गिरा, वत्स, वसिष्ठ, कश्यप, अत्रि और भरद्वाज इन सात ऋषियों के कुल (गोत्र) में भी सामने और दाहिने शुक्र का दोष नहीं होता है ।। ३-४ ।।

विशेष—आवश्यकतानुसार शुक्रान्ध में द्विरागमन किया जा सकता है । प्राचीन वचन भी है—

'रेवत्यादिमृगान्तेषु यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे दक्षिणे शुभः ।।' इति ।

वधूप्रवेश और द्विरागमन विमर्श—वधूप्रवेश, द्विरागमन, नवोढा, नववधूप्रवेश, विलम्बित वधूप्रवेश इत्यादि कतिपय शब्द शास्त्रों में एवं विद्वन्मण्डली में प्रचलित है, जिनको कुछ पण्डितों ने 'कहीं का ईंट कहीं का रोड़ा, भानुमती ने कुनवा जोड़ा' बना डाला है, जिससे सामान्य पण्डितों को भ्रम हो जाया करता है । अतः उसका स्पष्टीकरण कर देना आवश्यक है—

विवाह कन्या के पिता के घर (अथवा किसी दाता के घर) होता है । विवाह हो जाने पर वह कन्या वधू बन जाती है । विवाह हो जाने के बाद सर्वप्रथम जब वधू अपने पति के घर में प्रवेश करती है, उसी को नववधूप्रवेश या वधूप्रवेश कहते हैं । उसी को आचार्य ने, नारद, वसिष्ठ आदि महर्षियों ने तथा अन्य आचार्यों ने ४ भागों में—(१) विवाह-दिन से १ मास तक,

(२) १ मास बाद वर्ष-पर्यन्त विषम विहित महीनों में, (३) १ वर्ष के बाद ५ वर्ष तक विषम वर्षों में और (४) पाँच वर्ष बाद सम-विषम नियम-मुक्त इच्छानुसार विभक्त किया है। वह वधू-प्रवेश चाहे तात्कालिक हो या विलम्बित कोई भी हो, प्रथम वधूप्रवेश ही कहा जाता है। यह आचार्य के प्रथम श्लोक से स्पष्ट है। इसमें शुक्र का विचार नहीं होता है, फिर पिता के घर आने के बाद जब वधू दूसरी बार अपने पति के घर जाती है तो उसे द्विरागमन कहते हैं। इसी में सम्मुख-दक्षिण शुक्र का विचार होता है—

एवं फिर पिता के घर लौट कर जब तीसरी बार पति के घर जाती है तो उसे त्रिरागमन, तृतीयागमन या द्व्यङ्गयात्रा कहते हैं। इसमें राहु का विचार किया जाता है। यथा—

'वधूप्रवेशः प्रथमप्रवेशः पितुर्गृहाद्भर्तृगृहेऽङ्गनायाः।
पितुर्गृहागत्य पुनर्गमो वै द्विरागमोऽयं निखिले निबन्धे ॥'

तथा— 'उद्वाहसमये बाला व्रजेद्भर्तृगृहं प्रति।
पुनस्तातगृहाद्यात्रा तद् द्विरागमनं स्मृतम् ॥
जाते द्विरागमे पत्न्याः पुनः पतिगृहं गमः।
पतिगेहे स्थितायाश्च सद्व्यङ्ग इह कीर्तितः ॥'

वधूप्रवेश चारों काल-विभागों में से किसी भी काल-विभाग में हों तो शुक्र का विचार नहीं करना चाहिए। इसकी पुष्टि के लिये शास्त्रों में अनेक प्रमाण हैं और ज्योतिषशास्त्र के प्रकाण्ड विद्वानों का बहुमत भी प्राप्त है—

'स्वभवनपुरप्रवेशे देशानां विभ्रमे तथोद्वाहे।
नूतनवध्वागमने प्रतिशुक्रो नैव दोषकृद्भवति ॥' (बादरायण)
'स्वग्रामैकपुरात्मसद्मसु चतुर्वक्त्रे चतुःशालके
तूद्वाहेषु वधूप्रवेशनृपभीदुर्भिक्षपीडासु च।
तीर्थ-स्वामिनिदेशयोर्भृगुवसिष्ठात्र्यङ्गिरःकाश्यपे
भारद्वाजवात्स्ययोर्हितकरं यानं सितज्ञोन्मुखम् ॥' (मु० मा०)
'रात्रौ विवाहभे शस्तः सन्मुहूर्ते स्थिरोदये।
वधूप्रवेशो नैवात्र प्रतिशुक्राद्भयं विदुः ॥' (ज्यौ० नि०)
'नवोढायास्तु वैधव्यं यदुक्तं सम्मुखे भृगौ।
तदेव विबुधैर्ज्ञेयं केवलं हि द्विरागमे ॥'

और भी— 'विवाहे गुरुशुद्धिः स्याच्छुक्रशुद्धिर्द्विरागमे।
त्रिगमे राहुशुद्धिश्च चन्द्रशुद्धिश्चतुर्गमे ॥'

इत्यादि वचनों से स्पष्ट है कि वधूप्रवेश में सम्मुख-दक्षिण शुक्र का विचार कदापि नहीं करना चाहिए। शुक्र का विचार केवल द्विरागमन में ही होता है। इसी से यह भी सिद्ध हो जाता है कि वधूप्रवेश और द्विरागमन अलग-अलग दो प्रकरण हैं। इनका मुहूर्त पृथक्-पृथक् है। जो लोग वर्षानन्तर होने वाले वधूप्रवेश को द्विरागमन मानते हैं, इसका वाग्बल के अतिरिक्त शास्त्रीय कोई आधार नहीं है।

यहाँ प्रश्न उठता है कि जब विलम्बित वधूप्रवेश को द्विरागमन नहीं मानना है तो ४ काल भेद क्यों माने गये ? इसका उत्तर यह है कि सम-मास-वर्षों में स्त्री का पति के घर जाना अशुभ माना गया है—

'समे वर्षे समे मासे यदि नारी गृहं व्रजेत् ।
आयुष्यं हरते भर्तुः सा नारी मरणं व्रजेत् ॥' (नारदः)

और मास के अनन्तर मार्गशीर्ष, फाल्गुन एवं वैशाख में वधूप्रवेश का विधान होने पर भी यदि सम मास पड़ जाय तो वधूप्रवेश अशुभकारक ही होता है और विवाह के ५ वर्ष बाद वर-वधू के समागम की योग्यता प्राप्त हो जाने से सम-विषम वर्ष का विचाराभाव इत्यादि के लिये ही कालविभाजन किया गया है, शुक्र-शुद्धि के लिये नहीं ।

काशी हिन्दू विश्वविद्यालय के ज्योतिषशास्त्र के प्रधानाध्यापक पं० रामयत्न ओझाजी ने अपने फलित विकास में १ वर्ष के बाद होने वाले वधूप्रवेश में यात्रा का मुहूर्त देखने का निर्देश दिया है और उसको द्विरागमन कहा है, किन्तु वाग्बल के अतिरिक्त कोई प्रमाण नहीं दिया है। एक स्थान पर उन्होंने लिखा है कि 'एक मास के भीतर सभी महीनों में वधूप्रवेश होता है। इसमें शुक्र के अस्त आदि का दोष नहीं होता' यह कथन भी समुचित नहीं है।

(१) क्या आषाढ़शुक्ल १० को होने वाले विवाह के बाद १ मास अर्थात् श्रावण सुदी १० तक वधूप्रवेश हो सकता है ?

(२) क्या मार्गशीर्ष में वृश्चिक के २९° सूर्य के दिन विवाह होने पर धन्वर्क के २८° तक खरमास में वधूप्रवेश किया जा सकता है ?

(३) कुम्भ का सूर्य जब २८° पर है, उस दिन विवाह होने से मीनार्क के २८° के भीतर क्या वधूप्रवेश शुभप्रद होगा ?

यदि हाँ, तो इसका प्रमाण होना चाहिए। यदि नहीं, तो इस प्रकार का लिखना शास्त्र-मर्यादा के विरुद्ध हो जाता है। वधूप्रवेशार्थ यात्रा का मुहूर्त देखना ही चाहिए।

ज्यौतिषशास्त्र बालकों का प्रलाप नहीं है, यह आगम शास्त्र है। इसमें जहाँ कहीं किसी विषय पर महर्षियों का वैमत्य हो, वहाँ पूर्वापर वचनों पर विमर्श करके एकवाक्यता लानी चाहिए। यदि प्रयास करने पर भी ऐकमत्य स्थापित न हो सके, तो तर्कसम्मत बहुमत को ग्रहण करना चाहिए। जहाँ सभी महर्षियों और आचार्यों का मतैक्य हो वहाँ तो कहना ही क्या है। पूर्वाचार्यों का कथन भी है—

'ज्योतिषमागमशास्त्रं विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम् ।
स्वयमेव कल्पयितुं किन्तु बहूनां मतं वक्ष्ये ॥' (बृ० सं० ९।७)

आर्षमतों का परित्याग करके अपने कपोलकल्पित मत का आश्रय लेने से कभी भी कार्य-सिद्धि, सुख और सद्गति की प्राप्ति नहीं होती। भगवान् श्रीकृष्ण ने गीता में कहा है—

'यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥
तस्माच्छास्त्रप्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥' (अ० १६।२३-२४)

यहाँ वधू-प्रवेश और द्विरागमन का अर्थ पंकज शब्द की तरह सर्वत्र जैसा पहले लिखा जा चुका है, निर्विवाद सिद्ध है। शास्त्रों में कहीं भी वधूप्रवेशार्थ यात्रा का नाम द्विरागमन नहीं लिखा है और न किसी प्रकार का संकेत ही उपलब्ध है। ऐसी दशा में दोनों को एक मानना और वधूप्रवेशार्थ यात्रा को द्विरागमन कहना कहाँ तक युक्तिसंगत है ?

जैसा विवाहाङ्गकृत्यों का वैवाहिक नक्षत्रों में—

'विवाहकृत्यं सकलं विवाहभे विलोकयेन्नैव बलं हिमद्युतेः ।'

'विवाहे बलमवेक्ष्य'—(६।९६)।
'यस्याङ्गं यददोगिमो गदितभे कुर्यात्' (मु० मा०)।
'कार्यं विवाहाङ्गमिदं विवाहभे।' (बृ० दै० रं०)।

इत्यादि वचनों से विधान है। वैसे वधूप्रवेशार्थ यात्रा भी वधूप्रवेश मुहूर्त में होनी चाहिए, अतः यह कहना कि 'वधूप्रवेश में यात्रा का मुहूर्त नहीं देखना चाहिए' नितान्त भ्रमपूर्ण है। क्या भद्रा, व्यतीपात इत्यादि दुष्ट समय में भी वधूप्रवेशार्थ यात्रा हो सकती है ? यदि नहीं तो शुभ समय-निरीक्षण सिद्ध हो गया।

जो आधुनिक विद्वान् कन्या के विवाह को ही कन्या की प्रथम यात्रा और वधूप्रवेशार्थ यात्रा को द्वितीय यात्रा (द्विरागमन) मानते हुए शुक्र-शुद्धि का विचार करना लिखते हैं तथा इसकी पुष्टि के लिये श्रीवात्स्यायन के—

'स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः कथ्यते पुंविवाहः प्रवेशो वसिष्ठादिभिः।
निगमादादितो न प्रवेशो [हितस्तत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कीर्तितः॥'

इस श्लोक को उपन्यस्त करते हैं, वह भी उनकी नितान्त भूल ही है। वे इस वचन के अभिप्राय से अवगत नहीं हुए हैं। अथवा जान-बूझ कर अर्थ का अनर्थ कर डाला है। इसका स्पष्टार्थ यह है कि 'कुल में (तीन पीढी के भीतर) स्त्री-विवाह (कन्या के विवाह) को निर्गम (यात्रा) और पुरुष-विवाह को प्रवेश वसिष्ठ आदि महर्षियों ने कहा है। निर्गम (कन्या-विवाह) के पूर्व प्रवेश (पुत्र का विवाह) करना हितकर नहीं होता और इसकी अवधि संवत्सर-पर्यन्त (जिस संवत् में विवाह हो उस वर्ष-पर्यन्त अथवा विवाह से एक वर्ष तक) है।' इसीलिये श्रीगोविन्द दैवज्ञ ने इस श्लोक को 'सुतपरिणयात् षण्मासान्तः सुताकरपीडनं नो कुर्यात्' (६।१६) इस श्लोक की पुष्टि में दिया है। विशेषता यह है कि कुछ समय-सम्बन्धी मतभेद ग्रन्थान्तरों में पाये जाते हैं। किसी आचार्य ने १ वर्ष की अवधि लिखी है, किसी ने ६ मास और किसी ने संवत्सर बदलने पर्यन्त। जैसा कि निम्न वचनों से स्पष्ट है—

'एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरुषस्त्रियोः।
एकक्रिया न कर्तव्या क्रियाभेदो विधीयते॥'

नारदः— 'पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये।'

कात्यायनः— 'पुत्रोद्वाहः प्रवेशाख्यः सुतोद्वाहस्तु निर्गमः॥'
प्रवेशान्निर्गमो नेष्टो न कुर्यान्मङ्गलत्रयम्॥'

इत्यादि ज्योतिर्निबन्ध में अनेक मुनियों के वचन भरे पड़े हैं। इस प्रकार इतना स्पष्ट अर्थ होते हुए भी ओझाजी ने अनर्गल अर्थ करने का भगीरथ प्रयत्न क्यों किया ? इस बात पर विज्ञजन विचार करें। अलम्मतिमत्सु।

श्रीधर्मदत्तद्विवेदीतनूज श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी कृत द्विरागमन-प्रकरण पर मणिप्रदीप नामक हिन्दी टीका समाप्त॥ ८॥

---

(९) अथाग्न्याधानप्रकरणम्

गणनायकमाराध्य नीलकण्ठं गुरुं तथा।
अग्निहोत्रप्रकरणं व्याख्याति विदुषां मुदे ॥

अथाग्न्याधानप्रकरणं व्याख्यायते। तत्राग्निर्धीयते श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मविशेषेणेत्यग्न्याधानम्। तत्र प्रवदन्ते। केचित्पाणिग्रहणसमये एव अग्न्याधानमाहुः।

अपरे पित्रा भ्रातृभिः सह विभागकाले एवाहुः। उक्तञ्च श्रुतौ—'आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले एकेषाम्' इति पारस्करः। दायाद्यकाले विभागकाले। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं महेश्वरेण—'अग्न्याधानं दारकाले विधेयं कैश्चित्प्रोक्तं तच्च दायाद्यकाले' इति।

अन्ये वसन्ताद्यृतुपुरस्सरेण वर्णविशेषानाहुः। तदुक्तं श्रुतौ—'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत ग्रीष्मे राजन्यः शरदि वैश्यो वर्षासु रथकार आदधीत' इति।

इतरे तु श्रद्धोदये एवाहुः। एतदप्युक्तं श्रुतौ—'यदहरेवैनं श्रद्धोपरमेत्तदहरेवादध्यात्' इति। एतच्च सोमाग्न्याधानविषयम्। यदाह आपस्तम्बः—'सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुं प्रतीच्छेन्न नक्षत्रम्' इति।

तत्र पाणिग्रहणकालस्य प्रागुक्तत्वात्तत्क्षणादारभ्यमाणाग्न्याधानार्थं न मुहूर्त्तगवेषणा। एवं पित्रादिभिः सह यस्मिन्काले विभागो जातः तस्मिन्यथाकथञ्चिद्व्यतीपातभद्रादिदोषरहिते आधानं कार्यमेव। तदा उत्तरायणादिकालशुद्धेर्नपेक्षा। तत्रापि यदि प्रतिबन्धवशादाधानाभावो जातस्तदा कालशुद्धिर्वक्ष्यमाणविषया विचार्यैव। अथैषां वर्णानां वसन्ताद्यृतवः सोमयागाद्यर्थं नियता एवोक्तास्तेषां यद्यप्युत्तरायणविचारो नास्ति। सम्भवव्यभिचाराभावात्। तथापि शुक्रास्तादिदोषनिवारणार्थं मुहूर्तो गवेष्य एव। येषां तु श्रद्धोदये एवाधानमिति पक्षस्तेषां सोमाधानकालः श्रद्धोदय एवेति यथाकथञ्चित् पञ्चाङ्गशुद्धिर्विचार्या नर्तुनक्षत्रादिप्रतीक्षा वारादेर्वा। 'वाजपेयेन यजेत' इति वाजपेयादीनां यागविशेषाणां शरदाद्यृतुविशेषविहितानामपि सौम्यायनप्रतीक्षामकृत्वा शुक्रास्तादिदोषराहित्यं विचार्यम्।

तदयमत्र निर्णयः सम्पन्नः। यत्र तु कालनियमेनाधानादि विहितं तदा न मुहूर्तविचारः। यदा तु कालनियमाभावस्तदा मुहूर्तो विचार्य एवेत्यभिसन्धायाग्न्याधानसोमयागादिमुहूर्तं वसन्ततिलकावृत्तेनाह—

स्यादग्निहोत्रविधिरुत्तरगे दिनेशे मिश्रध्रुवान्त्यशशिशक्रसुरेज्यधिष्ण्ये।
रिक्तासु नो शशिकुजेज्यभृगौ न नीचे नास्तङ्गते न विजिते न च शत्रुगेहे ॥ १ ॥

स्यादिति। उत्तरगे उत्तरायणगते उत्तरदिग्गते दिनेशे सूर्ये अग्निहोत्रविधिः स्यात्। यदाह नारदः—'गृहप्रवेशवैवाहप्रतिष्ठामौञ्जिबन्धनम्। मखादिमङ्गलं कर्म विधेयं चोत्तरायणे ॥' इति। मखस्याग्निहोत्रपूर्वकत्वात्तदारम्भोऽपि। विवाह एव

वैवाहः । स्वार्थे अण् । प्रतिष्ठा देवतादिप्रतिष्ठा । मिश्रेति । मिश्रे कृत्तिकाविशाखे, ध्रुवाणि प्रसिद्धानि, अन्त्यं रेवती, शशी मृगः, शक्रो ज्येष्ठा, सुरेज्यः पुष्यः, एतेषामन्यतमेषु ऋक्षेषु अग्निहोत्रविधिः स्यात् । यदाह श्रीपतिः—

'प्राजापत्ये पूषभे सद्विदैवे पुष्ये ज्येष्ठास्वैन्दवे कृत्तिकासु ।
अग्न्याधानं ह्युत्तराणां त्रयेऽपि श्रेष्ठं प्रोक्तं प्राग्जनैर्विप्रमुख्यैः ॥' इति ।

अग्न्याधाने निषिद्धकालाः

रिक्तास्विति । रिक्ताश्चतुर्थीनवमीचतुर्दश्यः, आसु अग्न्याधानं नो कार्यम् । तदुक्तं दीपिकायाम्—'पुष्योत्तराविशाखासु ज्येष्ठान्त्याग्निकचन्द्रभे । अग्न्याधानमरिक्तासु कार्यं वा देवजेऽह्नि ॥' इति ।

को रोहिणी । शशीति । चन्द्रमङ्गलगुरुशुक्रेषु नीचगतेषु तथास्तङ्गते तथा ग्रहान्तरैर्विजितेषु तथा शत्रुगृहस्थितेषु अग्न्याधानं नो कार्यम् । उक्तञ्च रत्नमालायाम्—

'कुजेन्दुजीवै रिपुराशिसंस्थैः पराजितैर्नीचगृहोपगैर्वा ।
अस्तङ्गतैर्वाग्निपरिग्रहं यः करोति हास्यं विदुषां स याति ॥' इति ।

कश्यपस्तु शुक्रदोषमप्याह, अत एव मूलपद्ये चतुर्णामभिधानम् ॥ १ ॥

हिन्दी—उत्तरायण सूर्य में मिश्रसंज्ञक (विशाखा, कृत्तिका), ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी), रेवती, मृगशिरा, ज्येष्ठा, पुष्य इन १० नक्षत्रों में अग्निहोत्र कर्म शुभ होता है । रिक्ता (४।९।१४) तिथियों में चन्द्रमा, मंगल, बृहस्पति और शुक्र इन ४ ग्रहों के नीच राशिस्थ अस्तंगत, ग्रहयुद्ध में पराजित और शत्रुराशिगत होने पर अग्निहोत्र स्वीकार करना शुभ नहीं होता ॥ १ ॥

अथाग्न्याधाने लग्नशुद्धिं वसन्ततिलकयाऽऽह—

नो कर्कनक्रझषकुम्भनवांशलग्ने नोऽब्जे तनौ रविशशीज्यकुजे त्रिकोणे ।
केन्द्रर्क्षषट्त्रिभवगे च परैस्त्रिलाभषट्खस्थितैर्निधनशुद्धियुते विलग्ने ॥ २ ॥

नो कर्केति । कर्कः प्रसिद्धः, नक्रो मकरः, झषो मीनः, कुम्भः प्रसिद्धः, एतेषामन्यतमे लग्ने नवांशे वा अग्न्याधानं नो कार्यम्—

अग्न्याधानलग्ने निषिद्धा ग्रहाः

तथा अब्जे चन्द्रे तनौ लग्नस्थे सति चाग्न्याधानं न कार्यम् । तथा चोक्तं श्रीपतिना—

'नक्रे विलग्नेऽम्बुचरे घटे वा तदंशके वाप्यथवा शशाङ्के ।
आधानकालो द्विजपुङ्गवानां जातेऽपि निर्वाणमुपैति सिद्धिम् ॥' इति ।

ये नवांशकाद्यास्तेषामम्बुचरत्वाभावात्पृथग्ग्रहणम् ।

मतान्तरं लग्ने चन्द्रे शुक्रे वा

वराहस्तु नैतन्मन्यते । मकरस्य पश्चिमार्धं कुम्भो मीनः कर्क इति जलचरे इति । अत एवैतद् दूषणभयान्नाप्युक्तं महेश्वरेण—

'कर्कनक्रघटमीनविलग्ने वा गते तनुगतेऽथ तदीये ।
लग्नगे कुमुदिनीदयिते वा नाशमेति जनितोऽपि हुताशः ॥' इति ।

लग्नगचन्द्रस्योपलक्षणत्वाच्छुक्रोऽपि लग्ने निषिद्धः। यदाह कश्यपः—

'यस्यैवाधानलग्नस्थे चन्द्रे वा भृगुनन्दने।
उपैति तस्य जातोऽग्निर्निर्वाणं सततं ज्वलन् ॥' इति।

आधानेऽनुकूलग्रहस्थित्यादयः

रवीति। सूर्यचन्द्रगुरुभौमेषु त्रिकोणस्थितेषु सत्सु परैर्बुधशुक्रशनिराहुकेतुभिस्त्रीलाभषट्खस्थितैस्तृतीयैकादशषष्ठदशमस्थानस्थितैः सद्भिराधानं हितं स्यात्। यदाह श्रीपतिः—

'त्रिकोणकेन्द्रोपचयेषु सूर्ये बृहस्पतौ शीतकरे कुजे वा।
शेषग्रहेषूपचयस्थितेषु धूमध्वजोत्पादनमामनन्ति ॥' इति।

धूमध्वजोऽग्निः। निर्घातस्थे केचिदाहुः अग्न्याधानम्।

आधानलग्नादष्टमशुद्धिरावश्यकी

निधनशुद्धियुतेऽष्टमस्थाने सकलग्रहराहित्यं निधनशुद्धिः तया युते सत्याधानं शुभम्। तस्मादष्टमस्थाने यः कश्चिद् ग्रहः स्यात् तदाऽशुभमेव। उक्तञ्च श्रीपतिना—'चन्द्रे पत्नी मृत्युगे मृत्युमेति क्षिप्रं वह्नचाधायको याजमानः।' धाधातोः 'ण्वुल्तृचौ' इति ण्वुल्। 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युगागमः। अन्ये त्वेवमाहुः। निधनमष्टमं लग्नम्, कस्मान्निधनमित्याकाङ्क्षायामाधानकर्तुर्जन्मराशिजन्मलग्नाभ्यामष्टमं लग्नमित्यर्थः। तस्य शुद्धिः राहित्यम्। तदभाव इति यावत्, तेन युते लग्ने इति। यदाह कश्यपः—

'पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे चन्द्रताराबलान्विते। चन्द्रे शुद्धियुते लग्नं चाष्टमोदयवर्जिते ॥'इति।

अत्र व्याख्याद्वये प्रमाणसद्भावाद् द्वयमपि युक्तमिति वयमुत्पश्यामः। तत्र निधनशुद्धिश्च निधनशुद्धिश्च ताभ्यां युते लग्ने इति मूलस्थस्य निधनशुद्धिपदस्य—'सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ' इत्येकशेषः। यथा अन्वर्था भ्वादयः स्मृता इति तृतीयपक्षव्याख्यानावसरे भ्वादयश्चेति तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणेन पदमञ्जरीकारादिभिर्भ्वादीनां धातुत्वमुक्तम् ॥ २ ॥

हिन्दी—कर्क, मकर, मीन, कुम्भ इन ४ राशियों के नवांशों और लग्न में, लग्न में चन्द्रमा के रहने पर सूर्य, चन्द्र, बृहस्पति, भौम ये ४ ग्रह केन्द्र, त्रिकोण और उपचय (१।३।४।५।६।७।९।१०।११ अर्थात् २।८।१२ स्थानों को छोड़कर शेष) में स्थित हों और पापग्रह सूर्य, शनि, राहु, केतु ३।६।१०।११ स्थानों में स्थित हों तथा अष्टम स्थान शुद्ध (पापग्रह रहित) हो, ऐसी स्थिति में अग्निहोत्र प्रारम्भ करना उत्तम होता है ॥ २ ॥

अथाग्निहोत्रेण आधानलग्नवशाद्यागकर्तृत्वयोगाननुष्टुभाऽऽह—

चापे जीवे तनुस्थे वा मेषे भौमेऽम्बरे द्युने।
षट्त्र्यायेऽब्जे रवौ वा स्याज्जाताग्निर्यजति ध्रुवम् ॥ ३ ॥

इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्त्तचिन्तामणौ
नवममग्न्याधानप्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

चापे इति । जीवे गुरौ चापस्थे धनुःसंस्थे सति तनुस्थे आधानलग्ने धनुराख्ये गुवधिष्ठिते सतीत्यर्थः । अयमेको योगः । वा अथवा भौमे मेषलग्ने सति अयं द्वितीयो योगः । वा अथवा आधानलग्नस्थानस्य सप्तमस्थानस्थे भौमे सति योगद्वयमेतत् । अथवा अब्जे चन्द्रे षष्ठे तृतीयैकादशस्थानान्यतमस्थानस्थे योगत्रयमेतत् । अथवा सूर्ये षष्ठतृतीयैकादशान्यतमस्थानस्थे सति योगत्रयमप्येतत् ।

शुद्धलग्ने कृताधानस्य फलम्

एवंविधे लग्ने जाताग्निः अग्निहोत्रकर्ता स्यात् भवेत् स ध्रुवं निश्चयेन यजति ज्योतिष्टोमादियागं करोतीत्यर्थः । उक्तञ्च श्रीपतिना—

'लग्नस्थे धनुषि गुरावथ क्रिये वा भूसूनौ दशमगतेऽथ सप्तमे वा ।
तिग्मांशौ सहजषडायगे विधौ वा जाताग्निर्यजति न संशयं द्विजेन्द्रः ॥' इति ।

मतान्तररीत्या फलं यागपदार्थश्च

केचिदेवमाहुः—ध्रुवं निश्चितं निरन्तरमिति यावत्, यजति देवतोद्देशेनावदानत्यागो यागस्तं करोति । निरन्तरमग्निहोत्रकर्मकर इत्यर्थः ।

यदाह कश्यपः—'लग्नस्थे चापगे जीवे मेषे वा सप्तकर्मगे ।
कुजेऽर्के त्रिषडायस्थे चन्द्रे वाग्निर्ज्वलत्यलम् ॥' इति ॥ ३ ॥

अथाग्निहोत्रप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—**इति श्रीदैवज्ञेति** । स्पष्टार्थमेतत् ।

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचन्द्रिकायास्तथा
पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मौहूर्तचिन्तामणेः ।
गोविन्देन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
व्याख्यानेऽग्निपरिग्रहप्रकरणं सम्पूर्णतामध्यगात् ॥

इति श्रीविद्वद्वरदैवज्ञमुकुटालङ्कारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्दज्योतिर्विद्विरचितायां मुहूर्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायामग्न्याधानप्रकरणं समाप्तम् ॥ ९ ॥

हिन्दी—(क) धनु राशि का बृहस्पति लग्न में हो,

(ख) मेष राशि का मंगल लग्न में हो,

(ग) मंगल सातवें या दसवें स्थान में हो (ये दो योग),

(घ) तीसरे, छठे या ग्यारहवें स्थान में चन्द्रमा हो (ये तीन योग),

(ङ) तीसरे, छठे या ग्यारहवें स्थान में सूर्य हो (ये भी ३ योग),

तो अग्न्याधान प्रारम्भ करने वाला व्यक्ति बहुत दिनों तक निश्चय ज्योतिष्टोम आदि यज्ञ करता है ॥ ३ ॥

श्रीधर्मदत्तद्विवेदी-तनूज श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी कृत अग्न्याधान-प्रकरण पर मणिप्रदीप नामक हिन्दी टीका समाप्त ॥ ९ ॥

---

(१०) अथ राजाभिषेकप्रकरणम्

गौरीतनयमाराध्य गोविन्देन सतां मुदे ।
राजाभिषेचनाध्यायः सम्यग्व्याख्यायतेऽधुना ॥

अथ राजाभिषेकप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र वैदिकेनाभिषेकाख्येन विशिष्टकर्मणा राजशब्दवाच्यपुरुषस्य संस्कारविशेषो राजाभिषेकशब्देनोच्यते । तत्र चैतन्मुहूर्त्तं वक्तुकामः कालशुद्धिं तावदिन्द्रवंशयाऽऽह—

राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विन्दुशुक्रैरुदितैर्बलान्वितैः ।
भौमार्कलग्नेशदशेशजन्मपैर्नो चैत्ररिक्तारनिशामलिम्लुचे ॥ १ ॥

राजाभिषेक इति । उत्तरायणगते सूर्ये सति तथा गुर्विन्दुशुक्रैरुदितैर्बलान्वितैः बृहस्पतिचन्द्रशुक्रैरुदितैः सद्भिः भौमसूर्यलग्नेशदशेशजन्मलग्नस्वामिभिः बलान्वितैः सद्भी राज्ञोऽभिषेकः शुभः शुभफलप्रदः स्यात् । यदाह कश्यपः—

'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि भूपानामभिषेचनम् ।
सौम्यायने सिते जीवे नास्तगे न च वृद्धगे ॥' इति ।

ननु 'गीर्वाणाम्बुप्रतिष्ठा' इत्यादिना प्राग्दक्षिणायननिषेधस्योक्तत्वादेव शस्तानां प्रयोज्यादीनां च गुरुशुक्रास्तादिदोषरहिते काले भूपाभिषेको ज्ञास्यत एव किमनेन पुनरुक्तग्रन्थेन ? न च कश्यपादिभिरुक्तमिति कृत्वोक्तमिति वाच्यम् । तैस्तु सामान्यप्रकरणस्याकृतत्वात् । किन्तु तत्कृत्ये विशेषाभिधानमेव कृतम्, उच्यते 'गीर्वाणाम्बुप्रतिष्ठा' इत्यादिना 'वाप्यारामतडाग' इत्यादिना च सामान्यत एव कृत्येषु दोषराहित्यमुक्तम् । तत्र कस्यचिदेव भ्रान्तिः स्यात् । यदि दक्षिणायने शुक्रास्तादिदोषरहिते शुभं कर्म वाप्यारामादि कार्यं शुक्रास्तादिदोषरहितोत्तरायणेऽपि कार्यमिति सन्देहस्तन्निरासार्थमाह—'राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विन्दुशुक्रैरुदितैर्बलान्वितैः' इति । 'सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्' इत्यादिदोषाणां 'मगधे गौडदेशे' इत्यादिना देशभेदकृतपरिहारस्य स्ववचनत्वादिति तेषां पुनरुक्तिः । ननु—

'सदा कृतयुगं चात्र सदा चैवोत्तरायणम् । न ग्रहास्तोदयकृतो दोषो विश्वेश्वरालये ॥'

इत्यादिभिर्व्यासवाक्यैः शुक्रास्तादिदोषसहिते उत्तरायणेऽपि कार्यमिति तन्निरासार्थमाह—'राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विन्दुशुक्रैरुदितैर्बलान्वितैः ।' इति । 'सिंहस्थं मकरस्थं च गुरुं यत्नेन वर्जयेत्' इत्यादिदोषाणामपि वाराणस्यादिदेशभेदेन परिहार्यत्वात् किमित्युक्तिरिति चेन्न । काशीखण्डे तीर्थयात्राप्रस्तावात्तद्विषय एवापवादस्तेन वाराणस्यादावल्पदिनस्थास्नोः पुनरखिलदोषराहित्ये एव स्युः । न तु मकरस्थगुर्वादौ मगधदेशहीनार्थमेव कर्तव्यावश्यं पुनरुक्तिः, सत्यम् । न कृतेत्येव । वस्तुतस्तु दोषाविस्मरणार्थमेवेयं पुनरुक्तिः । न चैतावद्दोषहानार्थमेवावश्यकम् । विवाहप्रकरणोक्तानां वेधादि-

दोषाणामपि निरासस्यावश्यकत्वात् । उक्तञ्च वसिष्ठेन—'तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम्' इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

राजाभिषेकलग्नरीत्या ग्रहबलानि

बलान्वितैः बलं सद्ग्रहाधिष्ठितत्वं तेनान्वितैः गुर्विन्दुशुक्रैः सद्भी राजाभिषेकः शुभः । उक्तञ्च वसिष्ठेन—

'मूलत्रिकोणस्वगृहोच्चमित्रगृहस्थितैर्वापि तदंशसंस्थैः ।
शुभे विलग्ने सततं ग्रहेन्द्रा दिशन्ति लक्ष्मीं विपुलां च कीर्तिम् ॥' इति ।

अर्थान्निर्बल्यैर्ग्रहाणामशुभं स्यात् । तदप्युक्तं तेनैव—

'स्वनीचगैः शत्रुगृहस्थितैश्च तदंशसंस्थैः स्वगृहोपगैर्वा ।
पापोदये शोकभयं स्वकीर्ति दिशन्ति राज्ञां भृशमन्तरायम् ॥' इति ।

राज्ञः जन्मकालग्रहबलमभिषेककाले

भौमेति । भौमार्कौ प्रसिद्धौ, लग्नेशौ जन्मलग्नस्वामिनौ दशेशौ वर्तमानजातकीयमहादशान्तर्दशास्वामिनौ जन्मपो जन्मराशिस्वामी एतैरपि बलान्वितैः सद्भिः राजाभिषेकः शुभः । बलान्वितत्वमधुना व्याकृतमेव । यदाह वसिष्ठः—

'आधानजन्मेशदशाधिनाथरवीन्दुभौमेज्यसितैर्बलिष्ठैः ।
उत्पातदोषादिविवर्जितेषु पदं स्थिरं स्याच्च नराधिपानाम् ॥' इति ।

आधानं जन्मलग्नजन्मराशी अनयोरीशावाधानजन्मेशौ ।

यदाह श्रीपतिः—

'विलग्नजन्मेशदशाधिनाथमार्तण्डधात्रीतनयैर्बलिष्ठैः ।
गुर्विन्दुशुक्रैः स्फुरदंशुजालैर्महीपतीनामभिषेक इष्टः ॥' इति ।

राजाभिषेके मासतिथ्यादयः ऋते बुधममां च

नो चैत्र इति । चैत्राख्यो मासः, रिक्ताः ४।९।१४ तिथयः प्रसिद्धाः, आरो भौमवारः, निशा रात्रिः, मलिम्लुचोऽधिकमासः, एषु राजाभिषेको न शुभः । यदाह चण्डेश्वरः—

'नाभिषेकः शुभो वाच्यो नृपे चैत्रेऽधिमासके ।
न भूसुते प्रसुप्ते च विष्णौ रिक्तासु रात्रिषु ॥'

वसिष्ठेन बुधवारस्यामावास्यायाश्च निषेध उक्तः । स यथा—

'रिक्तास्वमायां बुधभौमवारविवर्जिते वारदिनेषु चैव ।
खले दिने ऋक्षनिशे तथैव न नैधने भे त्वभिषेक इष्टः ॥' इति ।

यत्तु भीमपराक्रमेणोक्तम्—

'राजाभिषेको हयदुष्टदन्तिसेतुच्छिदानां कृषिकर्मणां च ।
वादस्य च क्ष्मातनयस्य वारे प्रारम्भसिद्धिं मुनयो वदन्ति ॥' इति ।

अत्र भौमवारे राजाभिषेकविधानं सेनापत्यभिषेकविषयं द्रष्टव्यम्। भौमस्य सेनापतित्वात्। 'राजानो रविशीतगू क्षितिसुतो मन्त्री' इति वराहोक्तत्वात्। अन्यथा वसिष्ठचण्डेश्वरोक्तो भौमनिषेधो निर्विषयः स्यात्।

मृते राजनि तत्पुत्रस्य राज्याभिषेके न कालप्रतीक्षा कार्या

यत्तु रत्नमालायाम्—'मन्त्रौषधानि शकुनौ च सपौष्टिकानि गोविप्रराजपितृकर्मचतुष्पदे तु' इति। अत्र हि चतुष्पदाख्ये करणे राज्यं कर्तव्यमित्युक्तम्, तच्चामावास्यायामवश्यं भवत्येवेत्युक्तं श्रीपतिवाक्यं प्रतिभाति। उच्यते। जीर्णराजमरणे सञ्जाते पुत्रादेः शीघ्रमेवाखिलदोषनिरासपूर्वकशुभमुहूर्तालब्धौ कालान्तरप्रतीक्षायां च द्विषदादिभिः सर्वनाशः कृतः स्यादित्येवंविषयेऽपि चतुष्पदकरणे पुत्रादिरभिषेक्तव्य एवेत्येतत्परं व्याख्यानमिति युक्तं प्रतीमः। उक्तश्च दैवज्ञमनोहरे—

'मृते राज्ञि न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते।
नृपाभिषेकः कर्तव्यो दैवज्ञेन पुरोधसा॥' इति॥ १॥

हिन्दी—उत्तरायण सूर्य में (मकर, कुम्भ, मेष, वृष, मिथुन राशि पर सूर्य के रहने पर= १४ जनवरी से १४ मार्च और १४ अप्रैल से १६ जुलाई तक), बृहस्पति, चन्द्रमा और शुक्र के उदित होने पर, मंगल सूर्य, लग्नेश (जन्म लग्न का स्वामी अथवा अभिषेक लग्न का स्वामी), दशेश (जन्मकुण्डली जो दशा, अन्तर्दशा, प्रत्यन्तर वर्तमान हों, उनके स्वामी), जन्मराशि के स्वामी ये सभी बलवान् (अपनी उच्चराशि, मूल त्रिकोण, स्वराशि, नवांश, शुभ षड्वर्ग, वर्गोत्तम में पड़े) हों तो राजाभिषेक उत्तम होता है। चैत्र का महीना रिक्ता ४।९।१४ तिथि, मंगलवार, रात का समय और मलमास (याम्यायन सूर्य) इनमें राजाभिषेक करना राष्ट्र के लिए अशुभ होता है॥ १॥

अथ राजाभिषेकनक्षत्राणि लग्नशुद्धिं च इन्द्रवंशयाऽऽह—

शाक्रश्रवःक्षिप्रमृदुध्रुवोडुभिः शीर्षोदये वोपचये शुभे तनौ।
पापैस्त्रिषष्ठायगतैः शुभग्रहैः केन्द्रत्रिकोणायधनत्रिसंस्थितैः॥ २॥

शाक्रेति। शाक्रं ज्येष्ठा, श्रवः श्रवणः, क्षिप्राणि अश्विनीपुष्यहस्ताः, मृदूनि मृगचित्रानुराधारेवत्यः, ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं च, एतैरुडुभिः सद्भिः राजाभिषेकः शुभः। यदाह कश्यपः—'उत्तरात्रयमैत्रैन्द्रधातृचन्द्रकरोडुषु। सश्रुत्यश्वीज्यपौष्णेषु कुर्याद्राजाभिषेचनम्॥' इति। ऐन्द्रं ज्येष्ठा। अत्र वाक्ये द्वादशग्रन्थकृद्वाक्ये त्रयोदशचित्रैकाधिका। सा च महेश्वरवाक्यालोचनेन। यथा—'तथा श्रवःक्षिप्रमृदुध्रुवेषु सौम्यग्रहस्याह्नि तिथावरिक्ते' इति। नात्र प्रमाणं पश्यामः। रत्नमालावाक्यं भविष्यतीति चेन्न।

'मैत्रशाक्रकरपुष्यरोहिणीवैष्णवेषु तिसृषूत्तरासु च।
रेवतीमृगशिरोऽश्विनीषु च क्ष्माभृतां समभिषेक इष्यते॥' इति।

चण्डेश्वरोऽपि—'मैत्रं शाक्रं श्रवणः पुष्यं त्रीण्युत्तराणि चाश्विकरैः। पौष्णं प्राजापत्यं मृगशिर' इति। तस्माच्चित्राग्रहणं निर्मूलम्।

राजाभिषेके लग्नानि शीर्षोदयपदार्थाश्च

शीर्षोदय इति । शीर्षोदया मिथुनसिंहकन्यातुलावृश्चिककुम्भाख्याः । यदाह वराहः—
'गोजाश्विकर्किमिथुनाः समृगा निशाख्याः पृष्ठोदया विमिथुनाः कथितास्त एव ।
शीर्षोदया दिनबलाश्च भवन्ति शेषा लग्नं समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम् ॥' इति ।

एषु शीर्षोदयराशिषु अभिषेकलग्ने वा अथवा उपचये विशेषानुक्तेः । स्वजन्मलग्नात्स्वजन्मराशितो वोपचयभवने त्रिषडेकादशभानामन्यतमे तनौ लग्नगे वा सति शुभे शुभग्रहाक्रान्ते शुभग्रहेक्षिते वा राजाभिषेकः शुभः । यदाह वसिष्ठः—

'शीर्षोदये चोपचये ग्रहे वा स्वजन्मलग्नादथ लग्नगेऽपि ।
शुभग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा स्थिरं पदं स्यात् सततं हि राज्ञाम् ॥' इति ।

अपिशब्दात्स्वजन्मराशेरप्युपचयभवनं ग्राह्यम् । यदाह कश्यपः—
'जन्मराशेरुपचये लग्ने शीर्षोदये स्थिरे । शुभग्रहेक्षितयुते नृपाणां नेक्षिते परैः ॥' इति ।

तथैव ग्रहाः शुभाः

परैः पापग्रहैस्तृतीयषष्ठैकादशस्थानस्थितैः शुभग्रहैः प्रथमचतुर्थसप्तमदशमनवमपञ्चमैकादशद्वितीयतृतीयस्थानस्थितैः राजाभिषेकः शुभदः । यदाह वसिष्ठः—

'त्रिकोणकेन्द्रत्रिधनेषु सौम्यैस्त्रिषष्ठलाभर्क्षगतैश्च पापैः ।
षष्ठाष्टलग्नव्ययवर्जितेन चन्द्रेण राज्ञां शुभदोऽभिषेकः ॥' इति ॥ २ ॥

हिन्दी—ज्येष्ठा, श्रवण, क्षिप्रसंज्ञक (हस्त, अश्विनी, पुष्य), मृदुसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा), ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी) इन १३ नक्षत्रों में शीर्षोदय (मिथुन, सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक, कुम्भ) राशि के लग्न में अथवा राजा की जन्म राशि तथा जन्म लग्न से उपचय ३।६।१०।११ राशि के शुभलग्न में, पापग्रहों के ३।६।११वें स्थानों में रहने पर और शुभग्रहों के केन्द्र (१।४।७।१०), त्रिकोण (९।५), एकादश (११), द्वितीय (२), तृतीय (३) स्थानों में रहने पर राजा का अभिषेक उत्तम कहा गया है ॥ २ ॥

अथ स्थानविशेषे पापग्रहैरशुभं फलं सापवादमिन्द्रवंशयाऽऽह—

पापैस्तनौ रुङ्निधने मृतिः सुते पुत्रार्तिरर्थव्ययगैर्दरिद्रता ।
स्यात् खेऽलसो भ्रष्टपदो द्युनाम्बुगैः सर्वं शुभं केन्द्रगतैः शुभग्रहैः ॥ ३ ॥

पापैरिति । तनौ लग्ने पापग्रहैः रुक् रोगः स्यात् । राज्ञ इति शेषः । निधने अष्टमस्थाने पापग्रहैः मृतिः (मृत्युः) स्यात् । सुते पञ्चमस्थाने पापग्रहैः पुत्रार्तिः पुत्रजनितपीडा स्यात् । अर्थव्ययगैः द्वितीयद्वादशस्थानस्थितैः पापैः दरिद्रता दारिद्र्यं स्यात् । खे दशमे पापग्रहैः अलसो निरुद्योगः । द्युनाम्बुगैः सप्तमचतुर्थस्थानस्थितैः पापग्रहैर्भ्रष्टपदो भ्रष्टैश्वर्यः स्यात् । उपलक्षणत्वात् षष्ठाष्टमद्वादशस्थानस्थितश्चन्द्रोऽपि मृत्युदः । यदाह वसिष्ठः—'पापग्रहैः स्वान्त्यगतैश्च निःस्वो रोगी विलग्नोपगतैर्भवेत्सः । पदच्युतः सप्तचतुर्थगैस्तु पुत्रस्थितैः सर्वसुतैर्विहीनः ॥' इति । 'नूनं व्ययाष्टारिगतः शशाङ्कः क्षितिश्वरं हन्ति तदा बलिष्ठः' इति बलिष्ठशब्दोपादानान्निर्बलश्चन्द्रः व्ययाष्टमषष्ठगतो न दुष्टफलद इति तात्पर्यम् । अपवादमाह—सर्वमिति । केन्द्रगतैः शुभग्रहैः सर्वं प्रागुक्तं दुष्टफलं शुभं शुभोदर्कं स्यात् ॥ ३ ॥

हिन्दी—पापग्रह अभिषेक लग्न में हो तो राजा को रोग, अभिषेक लग्न से आठवें पापग्रह हो तो मृत्यु, पाँचवें पापग्रह हो तो पुत्र का कष्ट, धन-व्ययस्थान में पापग्रह हो तो दरिद्रता, दसवें में आलस्य, ४।७वें पापग्रह हो तो पदभ्रष्ट (राजा अधिकारहीन) होता है। यदि केन्द्र (१।४।७।१०) स्थान में सब शुभ ग्रह पड़े हों, तो सर्वथा शुभ फल ही होता है। सभी प्रकार के दोष नष्ट हो जाते हैं ॥ ३ ॥

विशेष—बलिष्ठ चन्द्रमा यदि राजाभिषेक लग्न से छठें, आठवें, बारहवें हो तो राजा का निधन (मृत्यु) होता है।

अथाभिषेके राज्ञः सम्पत्स्थैर्यकर्तृयोगद्वयं भुजङ्गप्रयातेनाऽऽह—

गुरुर्लग्नकोणे कुजोऽरौ सितः खे स राजा सदा मोदते राजलक्ष्म्या।
तृतीयायगौ सौरिसूर्यौ खबन्ध्वोर्गुरुश्चेद्धरित्री स्थिरा स्यान्नृपस्य ॥ ४ ॥

इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिन्तामणौ
दशमं राजाभिषेकप्रकरणम् ॥ १० ॥

गुरुरिति। लग्ने गुरुश्चेत्स्यादथवा कोणे नवमे पञ्चमे वा गुरुः स्यात्, कुजो मङ्गलोऽरौ शत्रुगृहे षष्ठे स्यात्, सितः शुक्रः कर्मगो दशमगः स्यात्, एतादृशे अभिषेकयोगे यो राजा अभिषिच्यते स राजा सर्वदा सर्वकालं राजलक्ष्म्या मोदते। अयमेको योगः। यदाह वसिष्ठः—

'यस्याभिषेके पुरुहूतमन्त्री लग्ने त्रिकोणे यदि वा भवेत् सः।
षष्ठः कुजः कर्मगतश्च शुक्रः स मोदते विक्रमराजलक्ष्म्या ॥' इति।

अथापरो योगः—सौरिसूर्यौ तृतीयायगौ स्यातां यथासङ्ख्यं शनिस्तृतीये, सूर्यः रविः एकादशे स्यात्, गुरुः खबन्ध्वोः खे दशमे बन्धौ चतुर्थे वा चेद् गुरुः स्यात्, एवंविधे योगेऽभिषिक्तस्य नृपस्य राज्ञः धरित्री पृथ्वी स्थिरा सदा हस्तगता स्यात्। यदाह कश्यपः—

'त्रिलाभस्थः शनिः सूर्यश्चतुर्थे वाम्बरे गुरुः।
यस्याभिषेकः क्रियते तत्र तस्य मही स्थिरा ॥' इति।

श्रीपतिरपि—

'त्रिलाभसंस्थौ शनितिग्मरश्मी मेषूरणे बन्धुगृहे गुरुश्च।
यस्यात्र योगे क्रियतेऽभिषेकः सम्पत् स्थिरा तस्य चिरायुरेषः ॥' इति।

मेषूरणं दशमं, केचित् त्रिलाभारिगौ सौरिसूर्यौ इत्याहुः। अन्यत्समानम्। तृतीयैकादशषष्ठानामन्यतमस्थानद्वये स्थितौ सौरिसूर्यौ स्यातामित्यर्थः। एतदपि युक्तमेव। यदाह वसिष्ठः—

'दुश्चिक्यलाभारिगताविनार्की स्वस्थोऽमरेज्यो यदि बन्धुगेहे।
यस्यात्र योगे क्रियतेऽभिषेकः सम्पत् स्थिरा तस्य चिरायुरेषः ॥' इति।

अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्प इति शिवम् ॥ ४ ॥

अथ राजाभिषेकप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—इति श्रीदैवज्ञानन्तेति । स्पष्टार्थमेतत् ।

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचन्द्रिकायास्तथा
पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मौहूर्त्तचिन्तामणेः ।
गोविन्देन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
व्याख्याने ह्यभिषेचनप्रकरणं राज्ञोऽगमत्पूर्णताम् ॥

इति श्रीविद्वद्वरदैवज्ञमुकुटालङ्कारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्दज्योतिर्वि-द्वरचितायां मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां दशमं राजाभिषेकप्रकरणं समाप्तम् ॥ १० ॥

हिन्दी—राजाभिषेक काल में यदि बृहस्पति लग्न कोण (५।९) में हो, मंगल छठे, शुक्र दशम में हो तो वह राजा सदा राजलक्ष्मी से युक्त होकर प्रसन्न रहता है। तीसरे, ग्यारहवें शनि और सूर्य हो (३रे शनि, ११वें सूर्य हो) तथा १०वें या चौथे बृहस्पति हो तो राजा की भूमि स्थिर रहती है ॥ ४ ॥

श्रीधर्मदत्तद्विवेदी-तनूज श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी कृत राजाभिषेक-प्रकरण पर मणिप्रदीप हिन्दी टीका समाप्त ॥ १० ॥

---

(११) अथ यात्राप्रकरणम्

पार्वतीहृदयपद्मभास्करं वक्रतुण्डमघसङ्घवारणम् ।
तं प्रणम्य कुरुते नयान्वितां यात्रिकप्रकरणस्य दीपिकाम् ॥

अथ यात्राप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र किञ्चित्कार्यमुद्दिश्य देशान्तरगमनं यात्रा । सा च संक्षेपतो द्विविधा—एका समरविजययात्राऽपरा सामान्ययात्रा । तत्र शत्रुनगरजयार्थं वक्ष्यमाणयोगलग्नजातकोक्तराजयोगलग्नेषु प्राधान्येन यात्रा सा समरविजयाख्या । यद्यपि कानिचिन्नगराणि विनैव युद्धं कटकबाहुल्यादेव वशं यान्ति, तथापि युद्धसम्भावनास्त्येव । या द्रव्यार्जनार्थं वाराणस्यादितीर्थदर्शनार्थं वा तिथ्यादिशुद्धिमङ्गीकृत्य यात्रा सा सामान्ययात्रा । तदुक्तं वसिष्ठेन—

'परविषये विजयार्थं गन्तुर्यात्रा तु समरविजयाख्या ।
निखिलाऽपरयात्रा या सामान्या सा भवेद् द्विविधा ॥
कथिततिथिवासरर्क्षेष्वभिमतफलदा भवेच्च सामान्या ।
समराह्वया च यात्रा योगविलग्नक्षितीशयोगेषु ॥' इति ।

तत्र यात्राप्रकरणं प्रारिप्सुर्ग्रन्थकृद्यात्राधिकारिणस्तावत्प्रहर्षिणीछन्दसाह—

यात्रायां प्रविदितजन्मनां नृपाणां दातव्यं दिवसमबुद्धजन्मनां च ।
प्रश्नाद्यैरुदयनिमित्तमूलभूतैर्विज्ञाते ह्यशुभशुभे बुधः प्रदद्यात् ॥ १ ॥

यात्रायामिति । वैरिव्यतिरिक्तसकललोकहितकारित्वान्नृपस्य वक्ष्यमाणशुभाशुभसमुदायविचारस्य सकलशिष्टसम्मतत्वेन तदधीनत्वाच्च नृपग्रहणम् । न च नृपग्रहणाद्राज्ञामेवैष विचारो युक्त इति वाच्यम् । वक्ष्यमाणयोगलग्नेषु प्रतिश्लोकं राजपदानुपादानप्रसङ्गात् । प्रकरणादेतल्लाभादविस्मरणार्थमिति चेन्न । दिक्शूलादावप्यविस्मरणार्थं नृपग्रहणं कर्त्तव्यं स्यात् । तस्माद्यथासम्भवं राजव्यतिरिक्तस्य ब्राह्मणादेरप्येष विचार उपयोज्यः । एवमेव च वसिष्ठाद्यृषिवाक्येष्वपि समाधेयम् ।

प्रविदितं छायाघटिकादिना ज्ञातं जन्म जन्मसमयो लक्षणया तत्कालीनलग्नकुण्डलीस्थशुभाशुभग्रहसूचितशुभाशुभफलोदर्कज्ञानं येषां तेषां नृपाणां यात्रायां दिवसं दातव्यं यात्रादिनं देयमित्यर्थः । 'वा तु क्लीवे दिवसवासरौ' इति दिवसशब्दो नपुंसकलिङ्गः । तच्च ज्ञानं जातकशास्त्राधीनम् । शुभफलदग्रहस्य दशायामन्तर्दशायां च राज्ञो यात्रा विधेया ।

अशुभफलप्रदग्रहस्य दशायामन्तर्दशायां च यात्रा नैव विधेया ।

यदाह वराहः—

'विदिते होराराशौ स्थानादिबले ग्रहाणां च ।
आयुषि च परिज्ञाते शुभमशुभं यातुरिह वाच्यम् ॥' इति ।

वसिष्ठोऽपि—

'निखिलगुणयुतानां राज्ञां कथयामि विधानमत्र यात्रायाम् ।
जातकमवलोक्य वदेत् फलसिद्धिस्त्वन्यथा मृषा भवति ॥' इति ।

अज्ञातजन्मकालस्य शुभाशुभद्वारा

ननु यस्य दैवाज्जन्मकालो न विदितस्तस्य कथं यात्रा स्यादित्यत आह—अबुद्धेति । अबुद्धमज्ञातं जन्म जन्मकालो येषां तेषामपि प्रश्नाद्यैः पृच्छोपश्रुत्यादिभिरशुभे शुभे विज्ञाते निर्ज्ञाते सति बुधो यात्रादिवसं प्रदद्यात् । कीदृशैः ? उदयो दिने दिने राज्याभिवृद्धिः । अथवा लग्नं निमित्तं शकुनादि । एतदादीनि वस्तूनि मूलभूतानि निदानकारणानि येषां तैः । यदाह नारदः—

'अज्ञातजन्मनां नृणां फलाप्तिर्घुणवर्णवत् ।
प्रश्नोदयनिमित्ताद्यैस्तेषामपि फलोदयः ॥' इति ।

नन्वत्र नारदवाक्ये अज्ञातजन्मनः पुंसो यात्राफलं घुणाक्षरतुल्यमिति पूर्वार्द्धे उक्तम् । प्रश्नादिना तु तादृश्यपि फलाप्तिरिति पूर्वापरविरोधः । उच्यते । प्रश्नादिना हि शुभाशुभनिर्णये कृते निष्पन्नमपि यात्राफलं घुणाक्षरतुल्यम् । घुणः कीटविशेषः । स यथाशक्ति काष्ठं भिन्दन् तत्र दैवादेकः ककारादिको वर्णो जातस्तद्वदिदम् । यदा तु प्रश्नादिना शुभनिर्णयसद्भावे क्रियमाणा यात्रावश्यफलदेति न कोऽपि विरोधः ।

विशेषमाह बृहद्यात्रायां वराहः—

'तस्मान्नृपः कुसुमपुष्पफलाग्रहस्तः प्राप्तः प्रणम्य रवये हरिदिङ्मुखस्थः ।
होराङ्गशास्त्रकुशलान्हितकारिणश्च सङ्गृह्य दैवगणकान्सकृदेव पृच्छेत् ॥

अथ नृपतिसमीपे दैववित्पृष्टमात्रः
फलमुदयनिमित्तैस्तर्कयेच्छास्त्रदृष्टया ।
सदसि सदिति वाच्यं यद्यपि स्यादनिष्टं
स्फुटमपि कथनीयं मन्त्रिणे भूभुजे वा ॥' इति ॥ १ ॥

हिन्दी—जिनके जन्मकालिक शुभाशुभ राजयोगादि ज्ञात हों, उनको यात्रा[1] के समय चन्द्र-तारा की अनुकूलता देखकर मुहूर्त बतलाना चाहिए। जिनका जन्म ज्ञात न हो उनके लिए प्रश्न-कालिक लग्न और शुभ शकुन आदि से शुभाशुभ का ज्ञान करके नाम-नक्षत्र से चन्द्र-तारा की अनुकूलता देखकर पण्डितों को यात्रा का समय बतलाना चाहिए ॥ १ ॥

अथ ज्ञाताज्ञातजन्मनां पुंसा साधारण्येन यात्रा वक्ष्यते। तत्र ज्ञातजन्मनां जातकाद्यवगतशुभफलानां यात्राविचारोऽल्पायाससाध्यः । अज्ञातजन्मनां तु जातकशास्त्रे प्रश्नाद्यनुक्तेः कथं तद्यात्रानिर्वाहः ? इत्याशङ्क्य शुभफलयात्रावेदकं प्रश्नं द्रुतविलम्बितेनाऽऽह—

---

१. यात्रा दो प्रकार की होती है—सामान्य और विशिष्ट। सामान्य यात्रा किसी कार्य की सफलता के उद्देश्य से, नौकरी के लिए, तीर्थयात्रा, देवदर्शनार्थ यात्रा आदि और किसी राज्य को जीतने या शत्रुओं को परास्त करने के लिए जो यात्रा की जाती है, उसे युद्ध यात्रा कहते हैं।

जननराशितनू यदि लग्नगे तदधिपौ यदि वा तत एव वा।
त्रिरिपुखायगृहं यदि वोदयो विजय एव भवेद्वसुधापतेः॥ २॥

जननेति। नन्वत्र कथमज्ञातजन्मत्वं यावता जन्मराशिलग्नज्ञानं विना समयज्ञानं नैव भवेत्, सत्यम्। यद्यपि राशिलग्नज्ञानं जातं तथापि विशिष्यजातकागमजशुभफलदग्रहदशानवगमादज्ञातजन्मत्वं ज्ञेयम्। अत एव राशिलग्नज्ञानाभावे 'यदि पृच्छितनौ' इति प्रश्नं वक्ष्यति।

यात्रायां प्रश्नवशाच्चतुर्धा जयः

जननं जन्म तत्सम्बन्धिनी राशिलग्ने ते यदि प्रश्ने स्यातां जन्मराशिजन्मलग्नं वा यदि प्रश्नलग्नं स्यात्तदा वसुधापते राज्ञो विजय एव। वा अथवा तदधिपौ जन्मलग्नराश्योः स्वामिनौ लग्नगतौ स्यातां तदापि वसुधापतेर्विजयः। अथवा तत एव ताभ्यामेव जन्मलग्नजन्मराशिभ्यामेव त्रिरिपुखायगृहं तृतीयषष्ठदशमैकादशानामन्यतमं गृहं यद्युदयो लग्नं स्यात्तदापि वसुधापतेर्विजय एव शत्रुक्षय एव स्यादित्यर्थः। यदाह नारदः—

'जन्मोदये जन्मराशौ तयोरीशस्थभेऽपि वा।
ताभ्यां त्र्यायारिदशमे यातुः शत्रुक्षयो भवेत्॥' इति।

अत्र तदीशः शुभग्रहश्चेल्लग्नगोऽपेक्षित इत्यपि विशेषो ध्येयः। यदाह वसिष्ठः—

'जन्मराशौ लग्नगते तदीशे वापि लग्नगे।
अभीष्टफलदा यात्रा राशीशश्चेच्छुभग्रहः॥
जन्मलग्ने लग्नगते तदीशे वापि लग्नगे।
अथ लाभप्रदा यात्रा लग्नेशश्चेच्छुभग्रहः॥' इति।

केचित्ताभ्यामित्यनेन जन्मलग्नजन्मराश्यधिपाभ्यामित्याहुः। तन्न।
'जन्मराशिविलग्नाभ्यां लग्ने वोपचये गृहे। सम्पूर्णफलदा यात्रा तथैव विजयप्रदा॥'
इति वसिष्ठेन कण्ठत एव जन्मराशिविलग्नाभ्यामित्युक्तत्वात्॥ २॥

हिन्दी—प्रश्न-समय में यदि प्रष्टा की (क) जन्मराशि या जन्मलग्न प्रश्नलग्न में हो, (ख) अथवा जन्मराशि-स्वामी और जन्मलग्न-स्वामी दोनों प्रश्नलग्न में हो, अथवा (ग) जन्मराशि जन्मलग्न से ३।६।१०।११वीं राशि का प्रश्नलग्न हो तो राजा की विजय (जीत) होती है॥ २॥

विशेष—यदि जन्मराशीश या जन्मलग्नेश शुभग्रह हों तो विशेष उत्तम है। यहाँ जन्मराशि और जन्मलग्न के भेद से ६ प्रकार के योग बनते हैं।

अथान्यं प्रश्नं मञ्जुभाषिणीछन्दसाऽऽह—

रिपुजन्मलग्नभमथाधिपौ तयोस्तत एव वोपचयसद्म चेद्भवेत्।
हिबुके द्युनेऽथ शुभवर्गकस्तनौ यदि मस्तकोदयगृहं तदा जयः॥ ३॥

रिपुजन्मलग्नभमिति। रिपोः शत्रोर्जन्मलग्नभं यज्जन्मलग्नं जन्मराशिश्च तच्चेत् प्रश्नलग्नाद् हिबुके चतुर्थे द्युने सप्तमे वा स्यात्तदा राज्ञः पराजयो न भवेत्। अथवा

तत एव ताभ्यां शत्रोर्जन्मलग्नजन्मराशिभ्यामेव चोपचयगृहं त्रिषडेकादशदशमानामन्यतमगृहं प्रश्नलग्नाद्धिबुके द्युने वा चेज्जयः । अथवा तयोः शत्रुजन्मलग्नराश्योरधिपौ स्वामिनौ प्रश्नलग्नाद्धिबुके द्युने वा स्यातां तदापि विजय एव । अथवा तनौ प्रश्नलग्ने शुभवर्गकः शुभग्रहाणां यः षड्वर्गः स चेत्स्यात्तदापि विजय एव । अथवा यदि मस्तकोदयाः शीर्षोदयराशयः प्रश्नगताश्चेत्स्युस्तदापि जय एव । शीर्षोदयराशीनाह वराहः—

'गोजाश्विकर्किमिथुनाः समृगा निशाख्याः पृष्ठोदया विमिथुनाः कथितास्त एव ।
शीर्षोदया दिनबलाश्च भवन्ति शेषा लग्नं समेत्युभयतः पृथुरोमयुग्मम् ॥' इति ।

पृथुरोमा मीनः । श्रीपतिः—

'इदमप्यरिमागवं यदास्ते हिबुके वा विजयस्तदापि यातुः ।
शिरसोदयमेति यश्च राशिर्जयकृत्सोऽप्युदये तथेष्टवर्गः ॥' इति ।

यदा अस्ते इति पदच्छेदः । अस्ते सप्तमस्थाने इदंशब्देन प्रागुक्तपद्योक्तार्थः परामृश्यते । 'जन्मराशिरुत जन्मविलग्नं तत्पती उदयगौ यदि वा स्तः । आयकर्मरिपुभान्युत ताभ्यां शत्रुसंक्षयमवेहि तदानीम् ॥' इति । जन्मराशिरित्यादिकं सर्वं शत्रुसमुद्भवं चेदस्ते सप्तमस्थाने स्यादथवा हिबुके स्यात्तदापि यातुर्नृपस्य विजय इत्यर्थः । वराहोऽपि—'उदयमुदयपं वा जन्मपं जन्मभं वा तदुपचयगृहं वा वीक्ष्य लग्ने यियासोः । विनिहतमरिपक्षं विद्धि शत्रोरिदं वा हिबुकगृहसमेतं पृच्छतोस्तत्स्थितं वा ॥' इति ॥ ३ ॥

हिन्दी—(क) यदि शत्रु (स्थाई राजा) की जन्मलग्न या जन्मराशि प्रश्नलग्न से चौथे या सातवें में हों ।

(ख) अथवा शत्रु का जन्मलग्नेश और जन्मराशीश दोनों प्रश्नलग्न से चौथे या सातवें में हों ।

(ग) अथवा जन्मलग्न या जन्मराशि से उपचय (३।६।१०।११) राशि प्रश्नलग्न से चौथे या सातवें में हो ।

(घ) अथवा शुभग्रह का षड्वर्ग (राशि, होरा, द्रेष्काण, नवांश, द्वादशांश एवं त्रिंशांश) प्रश्नलग्न में हो ।

(ङ) अथवा शीर्षोदय (मिथुन, सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक और कुम्भ) राशि प्रश्नलग्न में हो तो यात्रा में राजा की जय होती है ।

यहाँ प्रश्न के ८ भेद होते हैं ॥ ३ ॥

अथाज्ञातजन्मनां शुभफलदप्रश्नं तोटकछन्दसाऽऽह—

यदि पृच्छितनौ वसुधा रुचिरा शुभवस्तु यदि श्रुतिदर्शनगम् ।
यदि पृच्छति चादरतश्च शुभग्रहदृष्टयुतं चरलग्नमपि ॥ ४ ॥

यदीति । अत्र वसुधापतेर्जय इत्यनुवर्त्तते । यदि पृच्छितनौ प्रश्नलग्ने वसुधा भूमी रुचिरा स्यात् । अथवा यदि शुभवस्तु माङ्गल्यवस्तु वस्त्राभरणादि श्रुतिदर्शनगं श्रवणगोचरं वा । दर्शनमत्र चाक्षुषम् । अथवा प्रष्टा आदरतो दैवज्ञं पृच्छति तदा वसुधापतेर्जयः स्यादिति सर्वत्र व्याख्येयम् । यदाह श्रीपतिः—

'मनोरमा भूर्यदि पृच्छतः स्यान्माङ्गल्यवस्तुश्रुतिदर्शने स्तः ।
यद्यादरात्पृच्छति वा ग्रहज्ञं तदादिशेदस्ति जयस्तवेति ।। इति ।

अथवा चरलग्नं मेषकर्कतुलामकराणामन्यतमं यदि प्रश्नलग्नं शुभग्रहैः दृष्टं युतं वा तदापि राज्ञो जयः । 'करोति राशिर्गमनं फलं च चरो विलग्ने शुभदृष्टयुक्तः' इति श्रीपत्युक्तेः ।। ४ ।।

हिन्दी—(क) यदि प्रश्न के समय वहाँ की भूमि सुन्दर (साफ-सुथरी, दूर्वा, फूल, फल, लताओं से सुशोभित हो या देवमन्दिर आदि) हो ।

(ख) यदि प्रश्नकाल में कोई शुभ समाचार सुनने में आये, या मांगलिक वस्तु देखने में आये ।

(ग) यदि प्रश्नकर्ता बड़े आदरपूर्वक पूछे ।

(घ) अथवा प्रश्नलग्न राशि का लग्न हो और उसमें शुभग्रह बैठा हो, अथवा उसको पूर्णदृष्टि से देखता हो; तो पृच्छक की विजय होती है ।। ४ ।।

अथ ज्ञाताज्ञातजन्मनां पुंसां साधारण्येनाशुभफलदं प्रश्नं मालिनीछन्दसाऽऽह—

विधुकुजयुतलग्ने सौरिदृष्टेऽथ चन्द्रे मृतिभमदनसंस्थे लग्नगे भास्करेऽपि ।
हिबुकनिधनहोराद्यूनगे वापि पापे सपदि भवति भङ्गः प्रश्नकर्तुस्तदानीम् ।। ५ ।।

विध्विति । विधुकुजयुते चन्द्रमङ्गलयुक्ते लग्ने सौरिणा शनिना दृष्टे तदा प्रश्नकर्त्तुर्नृपादेर्भङ्गः शत्रुतः पराजयो नाशो वा स्यात् । अथ चन्द्रे मृतिभमदनसंस्थेऽष्टमसप्तमसंस्थे लग्नगे च भास्करे सत्येवंविधे विशिष्टे योगे प्रष्टुर्भङ्गः स्यात् । अत्र अपिशब्दोऽव्ययानामनेकार्थत्वाद्विपर्ययार्थः । तथाहि—अपिर्विपर्यये वा सति भास्करे मृतिभमदनसंस्थे चन्द्रे लग्नगे च सति एवंविधे योगे प्रष्टुर्भङ्गः स्यात् । उक्तञ्च वराहेण—
'सचन्द्रे रुधिरे लग्ने भङ्गः सूर्यात्मजेक्षिते । द्यूननैधनगे चन्द्रे लग्ने याते दिवाकरे ।।
विपर्यये वा यातस्य त्रासभङ्गवधागमाः ।' इति ।

वा अथवा पापग्रहे चतुर्थाष्टमलग्नसप्तमस्थानानामन्यतमस्थे सति प्रष्टुर्भङ्गः स्यात् । उक्तञ्च वराहेण—

'निधनहिबुकहोरासप्तमर्क्षेषु पापा
न शुभफलकराः स्युः पृच्छतां मानवानाम् ।
दशमभवनयुक्तेष्वेषु सौम्याः समस्ताः
सदसदिदमशेषं यानकाले विचिन्त्यम् ।।' इति ।। ५ ।।

हिन्दी—(क) यदि प्रश्नकालिक लग्न में चन्द्रमा और मंगल बैठे हों और शनि उसको देखता हो ।

(ख) अथवा चन्द्रमा अष्टम या सप्तम में स्थित हो और प्रश्नलग्न में सूर्य हो ।

(ग) सूर्य अष्टम या सप्तम में पड़ा हो और चन्द्रमा लग्न में हो ।

(घ) अथवा कोई पापग्रह प्रश्नलग्न से ४।८।१।७ स्थान में बैठा हो तो शीघ्र ही प्रश्नकर्ता की यात्रा का भंग हो जाता है । अर्थात् यात्रा करने में असफलता प्राप्त होती है ।। ५ ।।

अथ याता कस्यां दिशि गमिष्यतीति प्रश्ने निर्णयं भुजङ्गप्रयातेनाऽऽह—

त्रिकोणे कुजात्सौरिशुक्रज्ञजीवा यदैकोऽपि वा नो गमोऽर्काच्छशी वा ।
बलीयांस्तु मध्ये तयोर्यो ग्रहः स्यात् स्वकीयां दिशं प्रत्युतासौ नयेच्च ॥ ६ ॥

त्रिकोणे इति । कुजान्मङ्गलात् त्रिकोणे नवमपञ्चमे सौरिशुक्रज्ञजीवाः शनैश्चरशुक्रबुधगुरवश्चेत्स्युरथवा एकोऽपि वा सौरिशुक्रज्ञजीवानामन्यतमश्चेत् त्रिकोणे स्यात्तदा याता यां दिशमुद्दिश्य जिगमिषति तत्र दिशि गमो गमनं न स्यात् । वा अथवाऽर्काच्छशी त्रिकोणे चेत्स्यात्तदाप्युद्दिष्टदिग्गमनं न स्यादेव ।

तर्हि कस्यां दिशि गमनं स्यादित्यत आह—बलीयानिति । तयोर्मध्येऽधुनोक्तोद्दिष्टदिक्प्रतिबन्धकारकयोर्मध्ये यो ग्रहो बलवान् स्यात् स्वकीयां दिशं प्रत्युत साम्प्रतं नयेत् । च पादपूरणे । यदाह वराहः—

'एकोऽपि जीवज्ञसितासितानां कुजात् त्रिकोणे रवितोऽथवेन्दुः ।
यत्रोद्यतस्तत्र न याति याता तयोर्बलीयान्नयति स्वकाष्ठाम् ॥' इति ।

काष्ठां दिशम् । ग्रहदिशस्तु—'सूर्यः सितो भूमिसुत' इत्यादिना वक्ष्यति ॥ ६ ॥

हिन्दी—(१) प्रश्न-समय में शनि, शुक्र, बुध, बृहस्पति ये चारों ग्रह या इनमें से कोई एक ग्रह भी यदि मंगल से त्रिकोण (९।५ स्थान) में हो ।

(२) अथवा चन्द्रमा सूर्य से त्रिकोण (५।९) में हो तो प्रश्नकर्ता की यात्रा अभीष्ट दिशा में नहीं होती, प्रत्युत उन दोनों (मंगल और बुधादि ग्रहों में, या सूर्य या चन्द्रमा) में जो ग्रह अधिक बलवान् हो वह ग्रह प्रश्नकर्ता को अपनी दिशा में ले जाता है ॥ ६ ॥

अथैतादृशं द्वितीयं योगं मदलेखाछन्दसाऽऽह—

प्रश्ने गम्यदिगीशात् खेटः पञ्चमगो यः ।
बोभूयाद् बलयुक्तः स्वामाशां नयतेऽसौ ॥ ७ ॥

प्रश्ने इति । गम्यदिगीशात् गन्तुमिष्टा या दिक् तस्या ईशः स्वामी प्रश्ने प्रश्नलग्ने यस्मिन्स्थाने स्यात्ततः पञ्चमे स्थाने यो ग्रहो बलयुक्तो बोभूयाद् बलयुक्तो भवेत् तदासौ ग्रहः स्वां स्वीयामाशां दिशं नयते प्रापयति । उक्तञ्च वराहेण—

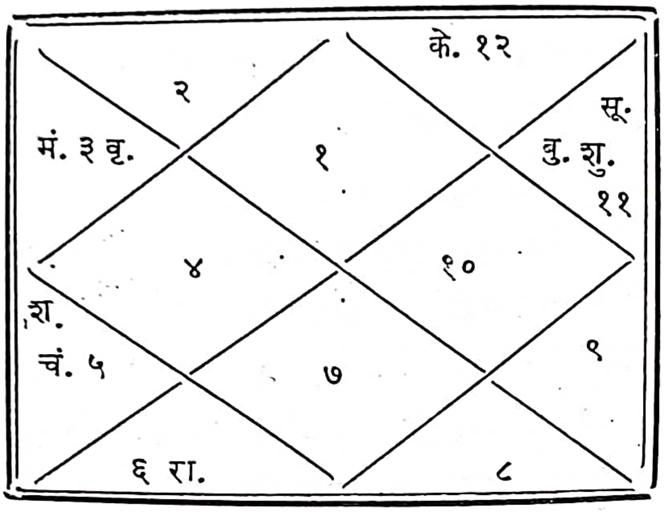
'यात्रादिगीशाद्यदि पञ्चमेऽन्यो गृहे ग्रहो वीर्ययुतस्तु तिष्ठेत् ।
समुद्यता सा कथितानि भुक्त्वा फलानि वीर्यान्नयति स्वकाष्ठाम् ॥' इति ।

अन्यदपि योगान्तरं तेनैवोक्तम्—

'परस्परं सौरिकुजौ रवीन्दू त्रिकोणगौ भार्गवलोहितौ वा ।
फलं यदुक्तं तदशेषमेव विनाश्य पश्चान्नयति स्वकाष्ठाम् ॥' इति ॥ ७ ॥

हिन्दी—प्रश्नकाल में गन्तव्य दिशा (जाने वाली दिशा) के स्वामी से ५वें स्थान में जो ग्रह बलवान् होकर बैठा हो, वह प्रश्नकर्ता को अपनी दिशा में ले जाता है । ग्रहों की दिशा प्रकरण ११, श्लोक ४६ में कही गई है ॥ ७ ॥

विशेष—दि० २३-२-७८ को प्रश्न-चक्र—

छठे श्लोक के अनुसार बुध-शुक्र दोनों मंगल से ९वें स्थान में पड़े हैं, सू० बु० दोनों १०° पर हैं, अतः बुध अस्त होने से निर्बल है, शुक्र अपने बाल्यभाव को पार कर गया है और मित्रगृही है, गुरु से दृष्ट भी है, अतः बली है। वह अपनी दिशा पूर्व की ओर प्रश्नकर्ता को ले जायगा।

७वें श्लोक के अनुसार गन्तव्य दिशा पूर्व के स्वामी सूर्य से २।२७°। ५२′ पर भौम, २।४°।३२′ कला पर गुरु अपने मित्र मंगल के नवांश में और मंगल से युक्त ५वें स्थान में पड़ा है, मंगल की अपेक्षा बली भी है। अतः गुरु अपनी दिशा में प्रष्टा को ले जायेगा।

अथैवं प्रश्नलग्नात् प्रष्टुः शुभाशुभे निर्णीय यात्राकालादि भुजङ्गप्रयातेनाह—

धनुर्मेषसिंहेषु यात्रा प्रशस्ता शनिज्ञोशनोराशिगे चैव मध्या।
रवौ कर्कमीनालिसंस्थेऽतिदीर्घा जनुः पञ्चसप्तत्रितारश्च नेष्टाः॥ ८॥

धनुर्मेषेति। रवौ धनुर्मेषसिंहस्थिते सति यात्रा प्रशस्ता शुभफलदा। शनिज्ञोशनोराशिगे मकरकुम्भकन्यामिथुनवृषतुलागते रवौ यात्रा मध्या मध्यमफलदा न शुभदा नाप्यशुभफलदेत्यर्थः।

बहुकालसाध्या यात्रा

कर्कमीनालिसंस्थे रवौ अतिदीर्घा बहुकालसाध्या यात्रा। हीनफलेत्यर्थः। यदाह लल्लः—

'यात्राजसिंहतुरगोपगते वरिष्ठा मध्या शनैश्चरबुधोशनसां गृहेषु।
भानौ कुलीरवृषवृश्चिकगेऽतिदीर्घा शस्तस्तु देवलमतेऽध्वनि पृष्ठगोऽर्कः॥'

यात्रायां पृष्ठगसूर्यप्राशस्त्यं पृष्ठगसूर्यस्वरूपं च

शस्त इति। देवलाचार्यमतेऽध्वनि मार्गेऽर्कः सूर्यः पृष्ठगः शस्तः। पृष्ठगत्वं तु भ्रमणवशेन सूर्यो ह्यहोरात्रमध्ये उदयकालादारभ्य प्रहराष्टकेन प्रदक्षिणं प्राच्याद्यष्टौ दिशो भ्रमतीति। यदाह वसन्तराजः—

'दग्धा दिगैशी ज्वलिता दिगैन्द्री प्रधूमिता चानलदिक् प्रभाते।
इत्येवमेव प्रहराष्टकेन भुङ्क्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण॥
दग्धा दिगुक्ता दिननाथभुक्ता विवस्वदाभा भवति प्रदीप्ता।
सन्धूमितायां सविता प्रयातः शेषा दिगन्ताः खलु पञ्च शान्ताः॥' इति।

एतेन भ्रमणप्रकारेण यस्यां दिशि यस्मिन् प्रहरे भ्रमणसम्भवः सा दिक् सूर्यसम्मुखेत्युच्यते। तत्पञ्चमी दिक् सूर्यपृष्ठगते इति पितृचरणा व्याचख्युः।

सूर्यपृष्ठादिस्वरूपनिर्णयः स्वमतेन

वयं त्वेवं व्याकुर्मः । शस्त इति । द्वादशराशिचक्रभ्रमवशेन यस्यां दिश्यर्कः स्थितस्तां पृष्ठतः कृत्वा यायादित्यर्थः । यथा लग्नस्थेऽर्के पश्चिमां दिशं गच्छेत् । चतुर्थस्थे सूर्ये दक्षिणां दिशं गच्छेत् । सप्तमे सूर्ये पूर्वां गच्छेत् । दशमस्थे सूर्ये उत्तरां दिशं गच्छेत् । यदाह देवलः—

'लग्नस्थे वरुणाशां हिबुकस्थे दक्षिणां रवौ यायात् ।
सप्तमगे पूर्वाशां मेषूरणसंस्थिते सौम्याम् ॥' इति ।

एवं विदिक्ष्वपि तुल्यन्यायत्वाज्ज्ञेयम्, यथा द्वितीयस्थे तृतीयस्थे वा सूर्ये नैर्ऋतीं गच्छेत् । पञ्चमस्थे षष्ठस्थे वा सूर्ये आग्नेयीं गच्छेत्, अष्टमस्थे नवमस्थे वा सूर्ये ऐशानीं गच्छेत् । एकादशस्थे द्वादशस्थे वा सूर्ये वायव्यां गच्छेदिति ।

तारानिषेधो यात्रायाम्

अथ तारानिषेध उच्यते—जनुरिति । स्वजन्मनक्षत्राद्दिननक्षत्रं यत्सङ्ख्यं स्यात् तन्नवभक्तमवशिष्टाः प्रथमसप्तमपञ्चमतृतीयाख्यास्ताराश्चेत्स्युस्तदा नेष्टाः निषिद्धाः । यदुक्तं रत्नमालायां श्रीपतिना—'त्यक्त्वा त्रिपञ्चादिमसप्ततारा:' इति । नारदोऽपि—'विपञ्चसप्तत्याद्येषु यात्राभीष्टफलप्रदा' इति । जनुरित्यादिनक्षत्रोक्तिसमीपे वक्तव्यमप्यत्रोक्तं पादपूरणार्थम् ॥ ८ ॥

हिन्दी—धनु, मेष, सिंह राशि के सूर्य में यात्रा करना उत्तम है । शनि, बुध, शुक्र की राशि (१०।११।३।६।२।७) में सूर्य के रहने पर मध्य श्रेणी की यात्रा होती है । कर्क, मीन, वृश्चिक राशि के सूर्य में दीर्घा (लम्बी यात्रा–अधिक दिनों में लौटने वाली) यात्रा परिणामविहीन होती है । (यह विचार विशिष्ट यात्रा के लिए है ।)

यात्रा-समय में यात्री के राशिनाम से १।३।५।७वीं ताराएँ अर्थात् जन्मनक्षत्र से १।३।५।७। १०।१२।१४।१६।१९।२१।२३।२५वें नक्षत्र में यात्रा नहीं करनी चाहिए ॥ ८ ॥

अथ तिथिनक्षत्रशुद्धिं भुजङ्गप्रयातेनाऽऽह—

न षष्ठी न च द्वादशी नाष्टमी नो सिताद्या तिथिः पूर्णिमाऽमा न रिक्ता ।
हयादित्यमित्रेन्दुजीवान्त्यहस्तश्रवोवासवैरेव यात्रा प्रशस्ता ॥ ९ ॥

नेति । सिताद्या तिथिः शुक्लपक्षप्रतिपत्, अर्थात्कृष्णपक्षप्रतिपदुत्तमा । अमा अमावास्या, अन्यास्तिथयो नामतः प्रसिद्धाः ज्ञेयाः । आसु तिथिषु यात्रा प्रशस्तेति वाक्यार्थः । पदार्थस्त्वयम् । षष्ठी न यात्रायां प्रशस्तेत्यर्थः । एवं सर्वत्र । बहुनकारकरणं कवित्वे पदानां पुनरुक्त्या गौरवलाघवविचारो नास्तीति द्योतयितुम् । न खरो न च भूयः स्यान्मृदुरितिवत् । यदाह नारदः—

'षष्ठ्यष्टमीद्वादशिकारिक्तामार्वजितासु च । यात्रा शुक्लप्रतिपदि निधनाय भवेदिति' ॥

अर्थात्षष्ठ्यादिनिषिद्धतिथिव्यतिरिक्तास्तिथयो यात्रायां प्रशस्ता इत्यर्थः ।

अत्र प्रत्येकं तिथिफलान्याह वसिष्ठः—

'वलक्षपक्षे प्रतिपत्प्रयाणे भङ्गप्रदा वा निधनप्रदा वा ।
यशस्करी भूरिधनप्रदा च या पञ्चमी मृत्युकरी च षष्ठी ॥

सप्तमी विजयदा ह्यथाष्टमी शोकदुःखभयदामयप्रदा ।
सर्वदुःखशमनी यशस्करी लाभदा च दशमी निरन्तरम् ॥
पशुप्रदा मानकरी सुगन्धरक्ताम्बरानेककुसुमप्रदा स्यात् ।
एकादशी चित्रसुगप्रभूता धान्याकरा हृष्टसमस्तुदा स्यात् ॥
भूरिभूतिनाशिनी भूरिशर्महारिणी भूरिभीतिदायिनी द्वादशी प्रभञ्जदा ।
त्रयोदशी सुभोगदा विपक्षपक्षनाशिनी विनाशदाच पूर्णिमा यशःक्षयं करोत्यमा ॥'

वलक्षपक्षः शुक्लपक्षः । यस्यां प्रतिपदि सत्यपि उदये चन्द्रस्यातिक्षीणत्वाद्दुःख-प्रदत्वम् । यदा तु चन्द्रोदयाभाव एव तदा निधनप्रदत्वं मरणदातृत्वं च । अर्थात् कृष्णपक्षप्रतिपदुत्तमा । आहुश्च—'प्रतिपत्सु प्रयातानां सिद्धिरेव न संशयः' इति । तत्कृष्णप्रतिपद्विषयम् ।

हयेति । ननु तिथयः प्रोक्ताः । मध्ये वारान्विहाय नक्षत्रोक्तिर्न सङ्गच्छते । किञ्च वसिष्ठेनोक्तत्वाद्वारा वक्तव्या एव—

'सुरेज्यदैत्येज्यशशीन्दुजानां वाराश्च वर्गाः शुभदाः प्रयाणे ।
आदित्यभूसूनुशनैश्चराणां वाराश्च वर्गा न शुभप्रदाः स्युः ॥' इति ।

फलान्याह राजमार्तण्डः—

'सूर्यदिनेऽध्वनि नाशश्चन्द्रे शक्तिक्षयोऽर्थनाशश्च ।
ज्वलनासृग्विपत्तरुजः कौजे बोधे सुहृत्प्राप्तिः ॥
जैवे जयधनलब्धिः शुक्रे स्त्रीवस्त्रगन्धधनलाभः ।
दैन्यदधवन्धरोगान् प्राप्नोति दिनेऽर्कपुत्रस्य ॥' इति ।

तस्माद्वारा वक्तव्या एवेति चेत्, उच्यते । न वक्तव्या एव वारा इति वयं ब्रूमः, कुतः ? नारदकश्यपादिभिरनुक्तत्वात् । किञ्च—

'न मन्देन्दुदिने प्राचीं न गच्छेद्दक्षिणां गुरौ । सितार्कयोर्न प्रतीचीं नोदीचीं ज्ञारयोरपि ॥'

इति नारदवाक्यबोधितम् ।

'तुहिनकरमन्दवारे शक्रदिशं व्रजेद् गुरौ च याम्यायाम् ।
रविसितदिने प्रतीच्यां सौम्यदिशं ज्ञारयोश्च वारशूलं स्यात् ॥'

इति वसिष्ठवाक्यबोधितमपि पापग्रहवारशूलं सर्वमते निरर्थकमापद्येत, सामान्यत एव निषेधसत्त्वात् । दोषाधिक्यसूचनार्थमिति चेन्न । भिन्नकर्तृकेषु मुनिग्रन्थेषु मुनिवचनानां वैयर्थ्यानर्हत्वादेवंविधा गतिरुचिता न त्वेककर्तृके ग्रन्थे । तत्र हि पूर्वापरविरोधे अर्थान्तरं वाक्यार्थं ग्रन्थान्तरेण सहैकवाक्यतया वा कार्या । तत्रायं वसिष्ठवाक्यस्वरसः । 'तुहिनकरमन्दवारे' इति वाक्यात्पापवारनिषेधो गौण इत्यनुमीयते । तत्र तस्य गतिस्त्वेवम् । यदा स्वजन्मराशेरुपचयस्थानस्थो यो ग्रहः स्यात्स शुभो वा पापो वा भवतु सर्वदिक्षु हितः परन्तु शूलदिशो विहाय । यदा त्वनुपचयस्थानस्थः स्यात्स कुत्रापि न हितः । यदाह राजमार्तण्डः—'उपचयकरग्रहदिने शुद्धिः क्रूरेऽपि पापिनां भवति । सौम्येऽप्यनुपचयस्थे न भवति यात्रा शुभा यातुः ॥' इति । एवं ग्रन्थभेदेन चन्द्रे शुभाशुभोक्तिरपि परिहर्तव्या । केचित् पुष्टक्षीणचन्द्रविषयेत्याहुः । तस्मात्सार्वो वारोक्त्या । अतो

ग्रन्थकृतापि नोक्ता वारा इत्यलमतिप्रसङ्गेन । प्रस्तुतमनुसरामः—हयेति । हयोऽश्विनी, आदित्यं पुनर्वसुः, मित्रोऽनुराधा, इन्दुर्मृगः, जीवः पुष्यः, अन्त्यं रेवती, हस्तादयः प्रसिद्धाः, एतैर्नवनक्षत्रैरेव यात्रा प्रशस्तोत्तमा । यदाह वसिष्ठः—

'पौष्णद्वयादित्यकरेज्यमित्रमिन्दुर्हरीवासवभानि यानि ।
श्रेष्ठानि यात्रासु नवैव तानि मुक्त्वा त्रिपञ्चादिमसप्तमानि ॥' इति ।

श्रेष्ठानीत्युक्तेः कियतां नक्षत्राणां मध्यमत्वं कियतां निकृष्टत्वं चानुमीयते ।

उत्तमानि मध्यमानि च नक्षत्राणि यात्रायाम्

तदपि तेनैवोक्तम्—

'तिस्रोत्तरावारुणनैर्ऋतेन्द्रपूर्वात्रियं ब्राह्मयुग्दशैवम् ।
मध्यानि नेष्टान्यनलानिलेशद्विदैवचित्राहिमघान्तकानि ॥' इति ।

तिस्र उत्तरा इति वक्तव्ये तिस्रोत्तरा इत्यार्षः सन्धिः ।

गुरुस्तु बहूनि भानि निषिद्धान्याह—

'पूर्वासु त्रिषु याम्यर्क्षे ज्येष्ठायां रौद्रभौरगे ।
सर्वाशासु गते यात्रां प्राणहानिर्भविष्यति ॥' इति ।

केचित्तु—'पूर्वात्रयं सानलमग्रजानां राज्ञां तु पुष्येण सहोत्तराणि ।
सपौष्णमैत्रं पितृदैवतं च प्रजापतेर्भं च कृषीवलानाम् ॥
आदित्यहस्ताभिजिदश्विनानि वणिग्जनानां प्रभवन्ति भानि ।
मूलात्रिनेत्रानलवारुणानि भान्युग्रजातेः प्रभविष्णुतायाः ॥
सौम्येन्द्रचित्रावसुदैवतानि भानि ग्रहस्वाम्यमुपागतानि ।
सार्पं विशाखा श्रवणो भरण्यश्चाण्डालजातेरभिनिर्दिशन्ति ॥'

इति वराहोक्तेर्जातिविशेषेण यात्रानक्षत्राण्याहुः । तच्चिन्त्यम्, यतो वराहसंहितायां नक्षत्रव्यूहाध्याये पञ्चदशसङ्ख्याके एतानि पद्यान्युक्तानि । तत्र देशजातिवस्त्वाद्युक्तेरशुभोपघाते तेषां देशानां जातीनां च गोधूमादिवस्तूनां च पीडा । अन्यथा हि शुभमिति तस्यार्थः । उक्तञ्च तत्रैव वराहेण—

'रविरविसुतभोगमागतं क्षितिसुतभेदनवक्रदूषितम् ।
ग्रहणगतमथोक्तपातहतं नियतमुखाकरपीडितं च यत् ॥
तदुपहतमिति प्रचक्षते प्रकृतिविपर्ययযातमेव वा ।
निगदितपरिवर्गे इत्ययं कथितविपर्ययगं समृद्धये ॥' इति ।

परिवर्गः स्ववर्गः ॥ ९ ॥

हिन्दी—षष्ठी, द्वादशी, अष्टमी, शुक्लपक्ष की प्रतिपदा, पूर्णिमा, अमावास्या और रिक्ता (अर्थात् पक्षरन्ध्र–१।३६) तिथियों में, अमावास्या-प्रतिपदा, पूर्णिमा) में यात्रा शुभ नहीं होती । इनके अतिरिक्त २।३।५।७।१०।११।१३ और कृष्ण-प्रतिपदा तिथियों में ही यात्रा उत्तम होती है ।

अश्विनी, पुनर्वसु, अनुराधा, मृगशिरा, पुष्य, रेवती, हस्त, श्रवण और धनिष्ठा इन ९ नक्षत्रों में ही यात्रा प्रशस्त होती है ।

विशेष—उपर्युक्त शुभ तिथियों में तथा नक्षत्रों में यदि प्रथम प्रकरण में कहे हुए कोई दोष आ जायें तो उनको त्याग देना चाहिए। उन दुष्ट योगों में यात्रा नहीं करना चाहिए ॥ ९ ॥

अथ वारशूलनक्षत्रशूले पृथ्वीछन्दसाऽऽह—

न पूर्वदिशि शक्रभे न विधुसौरिवारे तथा
न चाजपदभे गुरौ यमदिशीनदैत्येज्ययोः।
न पाशिदिशि धातृभे कुजबुधेऽर्यमर्क्षे तथा
न सौम्यककुभि व्रजेत् स्वजयजीवितार्थी बुधः ॥ १० ॥

न पूर्वदिशीति। शक्रमे ज्येष्ठानक्षत्रे पूर्वदिशि न व्रजेत्। तथा विधुसौरिवारे सोम-शनिवारेऽपि पूर्वदिशि न व्रजेत्। तथा अजपदभे पूर्वाभाद्रपदानक्षत्रे तथा गुरौ गुरुवारेऽपि यमदिशि न व्रजेत्। इनदैत्येज्ययोः रविशुक्रवारयोस्तथा धातृभे रोहिण्यां पाशिदिशि, पाशी वरुणस्तस्य दिशि पश्चिमदिशि न व्रजेत्। कुजबुधे मङ्गलबुधवारे तथार्यमर्क्षे उत्तराफल्गुन्यां सौम्यककुभ्युत्तरदिशि न व्रजेत्। कः ? बुधः पण्डितो ज्ञाता वा राजादिः। कीदृशो बुधः ? स्वजयजीवितार्थी स्वं धनं जयः शत्रुपराजयपूर्वकः स्वोत्कर्षः जीवितमायुष्यम् एतानि अर्थयतेऽसौ। गच्छतश्च पुंसो द्रव्यनाशो जयनाशो मरणं वा स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थः। यदाह नारदः—

'न मन्देन्दुदिने प्राचीं न व्रजेद्दक्षिणां गुरौ।
सितार्कयोर्न प्रतीचीं नोदीचीं ज्ञारयोरपि ॥' इति।

राजमार्तण्डेन विशेष उक्तः—

'तोयेशवह्निधनदान्तकराक्षसानां यातोऽथवानिलशतक्रतुशङ्कराणाम्।
दिग्भागमुष्णकिरणादिदिनेषु देवैः संरक्षितोऽपि निधनं न चिरादुपैति ॥
सूर्ये शुक्रे कुजे राहौ मन्दे चन्द्रे बुधे गुरौ। अग्रतः शोभना यात्रा पृष्ठतो मरणं ध्रुवम् ॥
प्रतीचीं रविवारेण प्राचीं च रविनन्दने।
उदीचीं भूमिपुत्रेण न यायाद्दक्षिणां गुरौ ॥' इति।

तदेतदार्षवाक्यं मूलाभावादुपेक्ष्यम्।

वसिष्ठोक्तानि दिग्भेदेन योग्यनक्षत्राणि यात्रायाम्

वसिष्ठः—'पुरुहूतदिशं पुरन्दरर्क्षे नेयाद्याम्यदिशं त्वजाङ्घ्रिधिष्ण्ये।
ज्वलनाप्यदिशं पितामहर्क्षे शूलाख्यान्यथ सौम्यमर्यमर्क्षे ॥' इति।

पितामहो रोहिणी। सौम्यं सोमदेवताकं देशमुत्तरदिशमित्यर्थः।

एतत्फलमप्याह वसिष्ठः—

'शूलसंज्ञानि धिष्ण्यानि शूलसंज्ञाश्च वासराः।
यायिनां मृत्युदाः शीघ्रमथवा चार्थहानिदाः ॥' इति।

वारशूलपरिहारमाह गुरुः—

'सूर्यवारे घृतं प्राश्य सोमवारे पयस्तथा। गुरुमङ्गारके वारे बुधवारे तिलानपि ॥

गुरुवारे दधि प्राश्य शुक्रवारे यवानपि ।
माषान्मुक्त्वा शनेर्वारे गच्छञ्छूले न दोषभाक् ॥
ताम्बूलं चन्दनं मृच्च पुष्पं दधि घृतं तिलाः ।
वारशूलहराण्यर्काद्दानाद्धारणतोऽदनात् ॥' इति ।

ननु—'हयादित्य' इत्यादिना नवैव भानि यात्रायां प्रशस्तान्युक्तानि, तत्रैतासां ज्येष्ठापूर्वाभाद्रपदारोहिण्युत्तराफल्गुनीनां यात्रायां प्रवेशाभावः । किञ्च अग्रे दिग्वार-भानि सपरिघानि वक्ष्यन्ते । तत्र ज्येष्ठापश्चिमास्थत्वात्प्रागुदीच्योः परिघः, पूर्वाभाद्र-पदोत्तरास्थत्वाद्दक्षिणपश्चिमयोः परिघः । रोहिणीप्राक्स्थत्वाद्दक्षिणपश्चिमयोः परिघः, उत्तराफल्गुनीदक्षिणास्थत्वात्प्रागुदीच्योः परिघः । तत्र 'प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य' इति न्यायान्नक्षत्रशूलाभिधानं व्यर्थमिति चेत्, उच्यते । 'योगात्सिद्धिर्धरणिपतीनाम्' इति वक्ष्यति । तत्र योगयात्राया आत्ययिककार्यविषयत्वात् । पश्चाङ्गशुद्धिमनादृत्य केवल-लग्नशुद्धौ राज्ञां यात्रायाः प्रशस्ततरत्वोक्तेः । यदाह पराशरः—'आत्ययिककार्यपाते दैवेन निपीडिते च यातव्ये । केवलविलग्नयोगादपि याता सिद्धिमाप्नोति ॥' इति । तत्र यदि नक्षत्रशुद्धौ दैवाद्विहितनक्षत्रादन्यनक्षत्रेष्वपि यात्राप्रसक्तौ सत्यां कदाचित्पूर्वस्यां दिशि गन्तुर्ज्येष्ठानक्षत्रेऽपि यात्रा स्यात्, एवं दक्षिणादिदिग्गमने पूर्वाभाद्रपदादिनक्षत्रेष्वपि यात्रा स्यात्सा माभूदित्येतदर्थं नक्षत्रशूलोक्तिः । किञ्च 'तिस्रोत्तरा' इत्यादीनां दश-नक्षत्राणां निन्द्यानिन्द्यव्यतिरिक्तफलत्वेन मध्यमत्वोक्तेर्विहितनक्षत्रालाभे मध्यमनक्षत्रेषु यात्रायां प्राप्तायां ज्येष्ठादिषु दिक्शूलनक्षत्रेषु सर्वथा यात्रा न कार्येति वा समाधिः । अत एव दक्षिणदिशि त्रयाणामपि प्राशस्त्यावगतेः ऋक्षगुणैरपि भूदेवानामिति वचनाद् ब्राह्मणानां नक्षत्रप्राशस्त्यावश्यकत्वाच्च मध्यमनक्षत्रधनिष्ठादिपञ्चकनिषेधोपपत्तिः । शत-तारकापूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदानामसत्त्वात् । नन्वेवं सति दक्षिणदिशि धनिष्ठादि-पञ्चकनिषेधादेव पूर्वाभाद्रपदानिषेधः सिद्धः, किं पुनर्निषेधेन ? उच्यते । दोषाधिक्य-सूचनार्थमेवेति ऋजवः । वयं तु यदा एकस्मिन्नेवाहनि प्रयाणं नगरप्रवेशश्च सम्भवेत्तदा प्रावेशिक एव मुहूर्त्तो विचार्य इत्युक्तम् । यदाह गर्गः—'प्रवेशनिर्गमौ स्यातामेकस्मिन्नेव वासरे । तदा प्रावेशिकं चिन्त्यं बुधैर्नैव तु यात्रिकम् ॥' इति । भृगुरपि—

'एकस्मिन्नपि दिवसे यदि चेद् गमनं प्रवेशश्च ।
यच्छुक्रवारशूलं न चिन्तयेद्योगिनीपूर्वम् ॥' इति ।

तत्र यथा प्रतिशुक्रभद्रादिको दोषो नास्ति तथेह दक्षिणदेशगमने पञ्चकदोषोऽपि नास्ति । तादृशेऽपि गमने पूर्वाभाद्रपदानिषधो यथा स्यादित्यजपादग्रहणं कृतमिति ब्रूमः । एतच्च 'योगात्सिद्धिर्धरणिपतीनाम्' इत्यत्र 'कुलमाषांस्तिलतण्डुलान्' इत्यत्रापि च सम्यग् विचारयिष्यत इत्यलं पल्लवितेन ॥ १० ॥

हिन्दी—धन, विजय और जीवन चाहनेवाला मनुष्य ज्येष्ठानक्षत्र में और सोमवार-शनिवार में पूर्व दिशा में, पूर्वाभाद्रपदा नक्षत्र और बृहस्पतिवार में दक्षिण दिशा में, रविवार-शुक्रवार और रोहिणी नक्षत्र में पश्चिम दिशा में एवं मंगलवार, बुधवार और उत्तराफल्गुनी नक्षत्र में उत्तर दिशा में यात्रा न करे ॥ १० ॥

स्पष्ट रूप से जानकारी के लिए वार-नक्षत्रशूल सारणी

दिशा	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर
वारशूल	सोम, शनि	गुरुवार	रविवार, शुक्रवार	मंगलवार, बुधवार
नक्षत्रशूल	ज्येष्ठा	पूर्वाभाद्रपदा	रोहिणी	उत्तराफाल्गुनी

यहाँ आचार्य ने कोणशूल की चर्चा नहीं की है, यदि कोणों में यात्रा करनी है तो वारशूल-सारणी इस प्रकार होगी—

दिशा	पूर्व	आग्नेय	दक्षिण	नैर्ऋत्य	पश्चिम	वायव्य	उत्तर	ईशान
वारशूल	सो. श.	सो. गु.	गुरु	सू. शु.	सू. शु.	मं.	मं. बु.	बु. श.

अथ ध्रुवादिनक्षत्रैः पूर्वाह्णादिकालविशेषे कालशूले यात्रानिषेधं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

पूर्वाह्णे ध्रुवमिश्रभैर्न नृपतेर्यात्रा न मध्याह्नके
तीक्ष्णाख्यैरपराह्णके न लघुभैर्नो पूर्वरात्रे तथा।
मिश्राख्यैर्न च मध्यरात्रिसमये चोग्रैस्तथा नो चरै
रात्र्यन्ते हरिहस्तपुष्यशशिभिः स्यात् सर्वकाले शुभा ॥ ११ ॥

पूर्वाह्णे इति। नृपतेरिति सर्वत्र सम्बध्यते। ध्रुवाख्यैर्मिश्राख्यैश्च भैर्नक्षत्रैः पूर्वाह्णे यात्रा न स्यात्। तीक्ष्णाख्यैर्भैर्मध्याह्नके यात्रा न स्यात्। मध्याह्नक इति स्वार्थे कः। अपराह्णके लघुभैर्यात्रा न स्यात्। तथा पूर्वरात्रौ मैत्राख्यैर्यात्रा न स्यात्। मध्यरात्रिसमये उग्रनक्षत्रैर्यात्रा न स्यात्। तथा रात्र्यन्ते रात्रितृतीयभागे चरनक्षत्रैर्यात्रा न स्यात्।

अत्र विशेषः। हरिहस्तपुष्यशशिभिः श्रवणहस्तपुष्यमृगैः सर्वकाले षष्टिघटिकात्मकेऽहोरात्ररूपे यस्मिन्कस्मिंश्चित्काले शुभा स्यात्। यदाह वसिष्ठः—

'स्थिरसाधारणधिष्ण्यैः पूर्वाह्णे नैव गमनं सद्‌।
गमनं न दारुणर्क्षैर्दिनदलसमये न कार्यमशुभं स्यात् ॥
क्षिप्रैर्नापरवासरसमये मृदुभिर्न रात्रिमुखे।
उग्रर्क्षैर्निशिसमये चरधिष्ण्यैरुषसि न श्रेष्ठम् ॥'

निशिसमये अर्द्धरात्रे। तथा चाह श्रीपतिः—

पूर्वाह्णे ध्रुवमिश्रभैर्न गमनं तीक्ष्णैर्न मध्यन्दिने
श्रेष्ठे नापरवासरे च लघुभिर्मैत्रैर्न रात्रेर्मुखे।
उग्राख्यैर्न च मध्यरात्रिसमये नेष्टं निशान्ते चरैः
सर्वेष्वेव करेन्दवेज्यहरिभिः कालेषु यात्रा शुभा ॥' इति।

अत्र दिनस्य रात्रेश्च त्रेधा विभागं कृत्वा पूर्वाह्णादिव्यवहारः प्रसिद्धः। तदेतदुक्तं स्पष्टं महेश्वरेण—

'आद्येऽह्नस्त्रिलवे ध्रुवर्क्षसहितैर्मिश्रैर्न यात्रा शुभा
नो तीक्ष्णैरपरांशके न लघुभैरह्नस्त्रिभागेऽन्तिमे।
त्र्यंशे त्वादिमके निशोनमृदुभैरुग्रैर्न मध्येंऽशके
नान्त्यांशे चरभैः करश्रुतिमृगेज्यर्क्षैः शुभा सर्वदा॥' इति।

ननु प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्येति न्यायात् ध्रुवर्क्षेषु यात्राप्राप्तिरेव नास्ति किं पुनः पूर्वाह्णादिकालविशेषनिषेधेनेति चेत्, उक्तोऽत्र समाधिः। ननु प्राक्पद्ये 'तिस्रोत्तरा' इत्यादिना ध्रुवादीनां मध्यमत्वमङ्गीकृत्य समाहितम्। मिश्रादीनां तु विशिष्य निषेधात्कथं प्रागुक्तः समाधिरत्र सङ्गच्छेतेति चेत्, सत्यम्। तुल्यन्यायत्वादावश्यकयात्रायां यथा भद्राव्यतीपातादिषु दुष्टेषु केवलं लग्नशुद्धिमाश्रित्यैव यात्रा राज्ञां प्रशस्ता तथा निषिद्धनक्षत्रेष्वपि। अस्मिन्नेवार्थे इदमेव वाक्यं ज्ञापकमिति वयं ब्रूमः। एवं सति कालविशेषनिषेधोपपत्तिरसङ्गता भवति। पूर्वरात्र इति। रात्रेः पूर्वः पूर्वरात्र इति 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इत्येकदेशिसमासस्तत्पुरुषः। तत्र समासशास्त्रान्तर्गतस्य प्रथमान्तपूर्वापरादिवाक्यस्थस्य पूर्वशब्दस्य 'प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम्' इत्युपसर्जनसञ्ज्ञकत्वात् 'उपसर्जनं पूर्वम्' इति पूर्वनिपातः। ततः 'अहःसर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः' इत्यच्प्रत्ययः समासान्तः। 'यस्येति च' इतीकारलोपः। अमुमेवाशयं मनसि निधाय 'उग्राख्यैर्न च मध्यरात्रसमये' इत्यत्र कृतसमासान्तमध्यरात्रशब्दं पठन्ति केचित्। तच्चिन्त्यम्। यतो रात्रेर्मध्यम् इति विगृह्यते। तदैकदेशिसमासविधायकसूत्रे मध्यशब्दस्याभावादेकदेशिसमासोऽनुपपन्नः। अत एव पूर्वनिपातोऽपि न। समासान्तस्य त्वनुन्मेष एव। तस्माद्रात्रिमध्यसमये इत्येव पाठः स्यादिति कथमयं प्रयोगः? उच्यते। मध्या चासौ रात्रिश्च मध्यरात्र इति 'विशेषणं विशेष्येण बहुलम्' इति समानाधिकरणस्तत्पुरुषः। 'पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु' इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः। पूर्वादिक् पश्चिमं नभ इत्यादिवदेकशेषपर्यवसानम्। अर्द्धरात्र इत्यर्थः। समासान्तस्त्वत्र नैव भवति। 'अहःसर्वैकदेश' इत्यत्र 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसम्प्रत्ययः' इति न्यायादेकदेशिशब्देन पूर्वापरादिसूत्रस्थः प्रतिपदोक्त एकदेशिसमासो गृह्यते। अत एव च समासान्तविधानादिति घण्टापथकारादयः। ये त्वेवंविधेष्वपि समासेष्वेकदेशिसमासमाश्रित्य समासान्तमाहुः—ते समासविधायकसूत्राभावात्समासान्तविषयन्यायविरुद्धत्वाच्च चिन्त्योक्तयो ध्येयाः। अतः 'उग्राख्यैर्न च मध्यरात्रिसमये' इति श्रीपतिवाक्येऽपि मध्यरात्रिरितीकारान्तः पाठः पाठ्यः, एवं मूलेऽपीत्यलमतिविस्तरेण॥ ११॥

हिन्दी—दिनमान का ३ बराबर भाग कर के पहले त्रिभाग को पूर्वाह्न, दूसरे त्र्यंश को मध्याह्न एवं तीसरे त्र्यंश को अपराह्न कहते हैं। इसी प्रकार रात्रि के भी ३ भाग करते हैं।

ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी), मिश्रसंज्ञक (विशाखा, कृत्तिका) इन ६ नक्षत्रों में पूर्वाह्न में, तीक्ष्णसंज्ञक (मूल, ज्येष्ठा, आर्द्रा, आश्लेषा) नक्षत्रों में मध्याह्न में और लघुसंज्ञक (हस्त, अश्विनी, पुष्य, अभिजित्) नक्षत्रों में अपराह्न में यात्रा नहीं करनी चाहिए।

एवं मित्रसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा) नक्षत्र में रात्रि के पहले त्र्यंश में, उग्रसंज्ञक (तीनों पूर्वा, भरणी, मघा) नक्षत्रों में मध्य रात्रि (रात्रि के दूसरे त्र्यंश) में, चरसंज्ञक (स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा) नक्षत्रों में रात्र्यन्त (रात्रि के तीसरे भाग) में यात्रा करना शुभ नहीं होता।

श्रवण, हस्त, पुष्य एवं मृगशिरा इन ४ नक्षत्रों में सदा यात्रा उत्तम होती है ॥ ११ ॥

	पूर्वाह्ण	मध्याह्न	अपराह्ण
दिन	उ.फा., उ.षा., उ.भा., रो. विशाखा, कृत्तिका	मूल, ज्येष्ठा, आर्द्रा, आश्लेषा	हस्त, अश्विनी, पुष्य, अभिजित्
	१ त्र्यंश	२ त्र्यंश	३ त्र्यंश
रात्रि	मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा	पू.फा., पू.षा., पू.भा. भरणी, मघा	स्वाती. पुनर्वसु, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा

अथ तत्रापि कालविशेषे मध्यमानां निषिद्धानां च कियतां भानां वर्ज्यघटिका इन्द्रवज्राछन्दसाऽऽह—

पूर्वाग्निपित्र्यान्तकतारकाणां भूपप्रकृत्युग्रतुरङ्गमाः स्युः।
स्वातीविशाखेन्द्रभुजङ्गमानां नाड्यो निषिद्धा मनुसम्मिताश्च ॥ १२ ॥

पूर्वेति। पूर्वात्रये प्रथमातिक्रमे कारणाभावादादिमाः षोडश नाड्यो निषिद्धाः। एवमग्नेः कृत्तिकाया एकविंशतिघटिकाः पित्र्यस्य मघाया एकादश घटिकाः। अन्तकस्य भरण्याः सप्त घटिकास्त्याज्या इत्यर्थः। स्वातीविशाखाज्येष्ठाश्लेषाणां चतसृणां तारकाणां च चतुर्दश घटिकास्त्याज्याः। यदाह भरद्वाजः—

'भरण्यां सप्त घटिका वह्निभे चैकविंशतिः। एकादश घटीः पित्र्ये त्रिपूर्वासु च षोडश ॥

स्वातीसार्पविशाखासु ज्येष्ठायां च चतुर्दश।
वर्जयेच्छेषघटिका यातुः शुभफलप्रदाः ॥ इति।

एतदप्यावश्यकगमनविषयम्। तथा च तेनैवोक्तम्—

'निषिद्धेष्वपि ऋक्षेषु त्यक्त्वा दुष्टघटीः क्रमात्।
तदन्या घटिका ग्राह्या अवश्यगमने सति ॥' इति।

अपिशब्दान्मध्यमेषु ऋक्षेषु ॥ १२ ॥

हिन्दी—तीनों पूर्वा (पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाषाढ़ा, पूर्वाभाद्रपदा) के आदि की १६ घटी, कृत्तिका के आदि की २१ घटी, मघा के आदि की ११ घटी, भरणी के आदि की ७ घटी, स्वाती, विशाखा, ज्येष्ठा और आश्लेषा इन ४ नक्षत्रों के आदि की १४ घटी निषिद्ध हैं। शेष घटियों में यात्रा शुभ होती है।

यहाँ नक्षत्रों का मान ६० घटी मान कर निषिद्ध घटी कही गई हैं। अतः इन घटियों को अनुपात से स्पष्ट कर लेना चाहिए ॥ १२ ॥

अथ मतान्तरेण वर्ज्यघटीत्वमिन्द्रवज्रयाऽऽह—

पूर्वार्द्धमाग्नेयमघानिलानां त्यजेद्धि चित्राहियमोत्तरार्द्धम् ।
नृपः समस्तां गमने जयार्थी स्वातीं मघां चोशनसो मतेन ॥ १३ ॥

पूर्वार्द्धमिति । स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह बृहद्योगयात्रायां वराहः—

'विवर्जयेत् त्वाष्ट्रयमोरगाणामर्द्धं द्वितीयं गमने जयेप्सुः ।
पूर्वार्द्धमाग्नेयमघानिलानां स्वातीं मघां चोशनसः समस्ताम् ॥' इति ।

उशनसो मतेनेति शेषः ॥ १३ ॥

हिन्दी—विजय को चाहने वाले राजा (या तत्सम) को कृत्तिका, मघा और स्वाती नक्षत्र के पूर्वार्ध (भभोग के पूर्वार्ध) को तथा चित्रा, आश्लेषा और भरणी के उत्तरार्ध (भभोग के दूसरे अर्धांश को) त्याग देना चाहिए। अर्थात् उन भागों में यात्रा नहीं करनी चाहिए। शुक्राचार्य के मत में स्वाती, मघा इन नक्षत्रों का सम्पूर्ण भाग त्याग देना चाहिए ॥ १३ ॥

यात्रा में शुभाशुभनक्षत्रबोधक सारणी

शुभ नक्षत्र	अश्विनी, पुनर्वसु, अनुराधा, मृगशिरा, पुष्य, रेवती, हस्त, श्रवण, धनिष्ठा				
मध्य नक्षत्र	उत्तराषाढा, उत्तराफाल्गुनी, उत्तराभाद्रपदा, रोहिणी				
नक्षत्रों की	तीनों पूर्वा	कृत्तिका	मघा	भरणी	स्वाती, विशाखा, ज्येष्ठा, आश्लेषा
त्याज्यघटियाँ	१६	२१	११	७	१४

अथ भानां जीवपक्षादिकाः सञ्ज्ञा भुजङ्गप्रयातेनाह—

तमोभुक्ततारा: स्मृता विश्वसङ्ख्याः शुभो जीवपक्षो मृतश्चापि भोग्याः ।
तदाक्रान्तभं कर्तरीसंज्ञमुक्तं ततोऽक्षेन्दुसङ्ख्यं भवेद् ग्रस्तनाम ॥ १४ ॥

तमोभुक्ततारा इति । तमो राहुनामा ग्रहो विपरीतगतिरस्ति । आगमप्रामाण्यात् । तेन भुक्ताः तमोभुक्ता एवंविधा विश्वसङ्ख्यास्त्रयोदशसङ्ख्यास्तारा नक्षत्राणि जीवपक्षो जीवपक्षसंज्ञानि शुभः शुभकार्यकराणि । भोग्याः राहुणाक्रान्तनक्षत्राद्भोग्यानि भोक्तुं योग्यानि गम्यानि त्रयोदश नक्षत्राणि मृतो मृतपक्षसञ्ज्ञानि । तदाक्रान्तभं तेन राहुणाक्रान्तभं कर्तरी इत्येवं नामकम् । ततो राह्वाक्रान्तनक्षत्रादक्षेन्दुसङ्ख्यं पञ्चदशसङ्ख्याकं भं ग्रस्तनामकं स्यात् । यथा—राहुर्हस्तेऽस्ति तेन भुक्तानि चित्रास्वातीविशाखानुराधाज्येष्ठामूलपूर्वाषाढोत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाशततारकापूर्वाभाद्रपदाख्यानि भानि जीवपक्षः । तदाक्रान्तभाद् हस्तात्पञ्चदशमुत्तराभाद्रपदाख्यानि भानि जीवपक्षः । तदाक्रान्तभाद् हस्तात्पञ्चदशमुत्तराभाद्रपदाभं ग्रस्तभं ग्रस्तसञ्ज्ञम् । तेन राहुणा भोग्यानि उत्तराफल्गुनीमघाश्लेषापुनर्वस्वार्द्रामृगरोहिणीकृत्तिकाभरण्यश्विनीरेवत्याख्यानि मृतपक्षः । हस्तस्तु कर्त्तरीसञ्ज्ञमिति । यदाह वसिष्ठः—

'राहुस्थिरर्क्षं तस्यास्यं पुच्छं पञ्चदशं ततः । तदेव केतुर्विज्ञेयः सदा राहुः प्रतीपगः ॥
त्रयोदश च देयानि धिष्ण्यान्युभयपार्श्वयोः ।
मुखभागो मृतेः पक्षो जीवपक्षस्तु पृष्ठगः ॥' इति ।

स्वरोदयेऽपि—

'राहुभुक्तानि ऋक्षाणि जीवपक्षस्त्रयोदश। त्रयोदशैव भोग्यानि मृतपक्षः प्रकीर्तितः॥
यत्र ऋक्षे स्थितो राहुर्वदनं तद्विनिर्दिशेत्।
मुखपञ्चदशे ऋक्षे तस्य पुच्छं व्यवस्थितम्॥' इति।

ग्रन्थकृता कर्तरीग्रस्तसंज्ञा समरसारोक्तत्वात्कृता स्वरोदये षडङ्गराह्वभिधाने च कृताः। अत्र जीवपक्षमृतपक्षयोरन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानाज्जीवपक्षे यात्रा कार्या। मृतपक्षे यात्रा न कार्येति व्यङ्ग्योऽर्थः। कर्त्तरीग्रस्तयोस्तु फलं स्वयमेव वक्ष्यति—'ग्रस्तर्क्षं मृतपक्षतः शुभकरं ग्रस्तात्तथा कर्त्तरी' इत्यादिना॥ १४॥

हिन्दी—राहु से भोगे हुए १३ नक्षत्रों को जीवपक्ष कहते हैं। इनमें (विहित नक्षत्रों में) यात्रा शुभ कही गयी है। राहु से भोग्य १३ नक्षत्र मृतपक्ष कहलाते हैं। इन (विहित) नक्षत्रों में यात्रा अशुभ होती है। राहु जिस नक्षत्र पर रहता है, उसे कर्तरी कहते हैं और राहु से १५वाँ नक्षत्र ग्रस्तसंज्ञक कहलाता है।

उदाहरणार्थ यदि पुष्य नक्षत्र पर राहु है तो—

पुष्य (कर्तरी) अशुभ

जीवपक्ष–शुभ	**मृतपक्ष–अशुभ**
आश्लेषा	पुनर्वसु
मघा	आर्द्रा
पूर्वाफाल्गुनी	मृगशिरा
उत्तराफाल्गुनी	रोहिणी
हस्त	कृत्तिका
चित्रा	भरणी
स्वाती	अश्विनी
विशाखा	रेवती
अनुराधा	उत्तराभाद्रपदा
ज्येष्ठा	पूर्वाभाद्रपदा
मूल	शतभिषा
पूर्वाषाढ़ा	धनिष्ठा
उत्तराषाढ़ा	श्रवण

अभिजित् (ग्रस्त) अशुभ

अथ जीवपक्षादीनां विशेषफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

मार्त्तण्डे मृतपक्षगे हिमकरश्चेज्जीवपक्षे शुभा
यात्रा स्याद्विपरीतगे क्षयकरो द्वौ जीवपक्षे शुभा।
ग्रस्तर्क्षं मृतपक्षतः शुभकरं ग्रस्तात्तथा कर्तरी
यायीन्दुः स्थितिमान् रविर्जयकरौ तौ द्वौ तयोर्जीवगौ॥ १५॥

मार्त्तण्ड इति। मृतपक्षगते मार्त्तण्डे सूर्ये सति चन्द्रश्चेज्जीवपक्षे स्यात्तदा यात्रा शुभा स्यात्। विपरीतगे मार्त्तण्डे जीवपक्षगे सति चन्द्रश्चेन्मृतिपक्षगस्तदा क्रियमाणा यात्रा यातुः क्षयकरी स्यात्। उक्तञ्च स्वरोदये—

'जीवपक्षे क्षपानाथे मृतपक्षे रवौ तथा।
तस्मिन्काले शुभा यात्रा विपरीता तु हानिदा॥' इति।

द्वौ सूर्याचन्द्रमसौ चेज्जीवपक्षे स्यातां तदा शुभा शुभतरेत्यर्थः। अर्थाद् द्वावपि सूर्याचन्द्रमसौ मृतपक्षे स्यातां तदा यात्रातिक्षयकरी स्यात्। एतदप्युक्तं तत्रैव—

'चन्द्रादित्यौ यदा ह्युक्तौ जीवपक्षे व्यवस्थितौ।
तत्र क्षेमं जयो लाभो यात्राकाले न संशयः॥
मृतपक्षे यथाकाले संस्थितौ चन्द्रभास्करौ।
तदा हानिर्भयं भङ्गो मृत्युर्यात्राफलं मतम्॥' इति।

अस्यापवादमाह—ग्रस्तमिति। मृतपक्षतः मृतपक्षसंज्ञकनक्षत्रगणनाद् ग्रस्तर्क्षं राह्वाक्रान्तनक्षत्रात्पञ्चदशसङ्ख्याकं भं शुभकरं स्यात्। यथा शवान्मरिष्यमाणो देही प्रबलः तथा ग्रस्ताद् ग्रस्तनक्षत्रात्कर्तरी राह्वाक्रान्तं भं शुभकरं स्यात्। तदुक्तं समरसारे—'प्रेताज्जग्धं किमपि तु वरं कर्तरीजग्धतश्च' इति।

स्थायियायिनो राज्ञोर्जयपराजयसन्धयः फलानि अर्थार्जनयुद्धयात्रयोः

एवं सामान्यतः सर्वेषां यात्राफलविचारमभिधाय राज्ञां विशेषमाह—यायीति। द्विविधो राजा स्थायी यायी चेति। यो राजा स्वदेशे दुर्गं कृत्वा तिष्ठति स स्थायी। यो वैरिणमुद्दिश्य जिगमिषुः स यायी। तत्रेन्दुश्चन्द्रो यायिनो राज्ञः स्वामी, रविः स्थितिमान् स्थायिनो राज्ञः स्वामी। तौ द्वौ सूर्याचन्द्रमसौ जीवगौ जीवपक्षगतौ सन्तौ तयो राज्ञोः स्थायियायिनोर्जयकरौ सन्धिकरौ स्याताम्। रविश्चेज्जीवपक्षगः तदा स्थायिनो जयः। चन्द्रश्चेज्जीवपक्षगस्तदा यायिनो जयः। अर्थाद् द्वावपि चेत् मृतपक्षगौ तदा पराजयकरौ स्याताम्। यदाह वसिष्ठः—

'जीवपक्षगयोः सूर्यचन्द्रयोः सन्धिमादिशेत्।
उभौ पराजितौ ज्ञेयौ मृतपक्षगयोस्तयोः॥' इति।

अत्रापि मार्त्तण्डे 'मृतपक्षग' इत्यनुवर्तते एव। एवं सत्ययमर्थः। मृतपक्षगे सूर्ये चन्द्रश्चेज्जीवपक्षगस्तदा यायिनां राज्ञां शुभा यात्रा जयः स्यात्, स्थायिनां पराजयश्च। तदुक्तं वसिष्ठेन—

'रविः स्थायी शशी यायी तद्वशाच्च जयाजयौ। मृतपक्षगते भानौ जीवपक्षगते विधौ॥
यायिनां विजयस्तत्र स्थायिनां च पराजयः।' इति।

विपरीतगे चन्द्रे मृतिपक्षगते सूर्यश्चेज्जीवपक्षगतस्तदा स्थायिनां राज्ञां शुभा यात्रा जयः स्यात्। अर्थाद्यायिनां पराजयः। उक्तञ्च तेनैव—

'जीवपक्षगते सूर्ये मृतपक्षगते विधौ।
स्थायिनां विजयस्तत्र यायिनां च पराजयः॥' इति।

यदा तु सूर्ये राह्वाक्रान्तनक्षत्रे चन्द्रोऽक्षेन्दुसङ्ख्ये तदा यायिनां स्वल्पो जयः स्थायिनां नैव। यदा तु चन्द्रो राह्वाक्रान्तनक्षत्रे सूर्योऽक्षेन्दुसङ्ख्ये तदा स्थायिनां स्वल्पो जयो यायिनां नैव। यदा द्वावपि राह्वाक्रान्तनक्षत्रे तदा द्वयोरपि पराजयः। यदा तु अक्षेन्दु-सङ्ख्यभस्थितौ द्वौ तदा द्वयोरपि सन्धिरित्यपि विशेषो ध्येयः। यदाह वसिष्ठः—

'चन्द्रे पुच्छे मुखे सूर्ये जयः स्वल्पोऽपि यायिनाम्।
व्यत्यये व्यत्ययफलं युद्धेऽप्येवं विचिन्तयेत्॥
यात्रायामपि सर्वत्र चिन्तनीयं प्रयत्नतः।' इति।

तस्मादयं विचारो युद्धयात्रायामर्थार्जनादिसामान्ययात्रायां च ज्ञेयः। सामान्यतो मङ्गलकृत्येष्वपि ज्ञेयः। उक्तञ्च स्वरोदये—

'जीवपक्षस्थिते चन्द्रे कार्यं स्यादमृतोपमम्।
मृतपक्षे मृतं ज्ञेयं यतश्चन्द्रबले बलम्॥' इति।

अत्र स्वरोदयादियुद्धग्रन्थेषु षडङ्गराहुनक्षत्रचरणफलान्यभिहितानि ग्रन्थकर्त्रा ग्रन्थ-भूयस्त्वभयान्नोक्तानीति नास्माभिर्विविच्यन्ते शुश्रूषुभिश्च तत एवावधार्याणीत्यलं पल्लवितेन॥ १५॥

हिन्दी—सूर्य मृतपक्ष में और चन्द्रमा जीवपक्ष में हो तो यात्रा शुभ फल को देनेवाली होती है। इसके विपरीत अर्थात् चन्द्रमा मृतपक्ष में, सूर्य जीवपक्ष में हो तो यात्रा अशुभ फलदायिनी होती है।

सूर्य और चन्द्रमा दोनों जीवपक्ष में हों तब भी यात्रा शुभ फल देने वाली होती है और दोनों मृतपक्ष में हों तो यात्रा विनाशकारिणी होती है।

मृतपक्ष से ग्रस्त नक्षत्र शुभ है और ग्रस्त से कर्तरी नक्षत्र शुभ होते हैं।

यायी (किसी राष्ट्र पर विजय की इच्छा से आक्रमण करने वाले राजा अथवा मुकदमे में मुद्दई) का स्वामी चन्द्रमा, स्थायी (जिस पर आक्रमण किया जाय, उस राजा अथवा जिस पर दावा किया जाय मुद्दालेह) का स्वामी सूर्य होता है। यदि सूर्य-चन्द्रमा दोनों जीवपक्ष में हों तो यायी और स्थायी दोनों की विजय होती है, अर्थात् दोनों में सन्धि हो जाती है।

यदि चन्द्रमा जीवपक्ष में हो यायी (मुद्दई) की जय तथा यायी की पराजय होती है।

यदि सूर्य जीवपक्ष में हो तो स्थायी जीतता है एवं स्थायी हार जाता है।

यदि सूर्य-चन्द्रमा दोनों मृतपक्ष में हों तो दोनों की हार होती है, अर्थात् मुद्दई-मुद्दालेह (वादी-प्रतिवादी) दोनों मुकद्दमा लड़ते-लड़ते तबाह हो जाते हैं॥ १५॥

अथ सफलमकुलकुलाकुलचक्रं युद्धयात्रायां वसन्ततिलकाशार्दूलविक्रीडिताभ्या-माह—

स्वात्यन्तकाहिवसुपौष्णकरानुराधा-
दित्यध्रुवाणि विषमास्तिथयोऽकुलाः स्युः।
सूर्येन्दुमन्दगुरवश्च कुलाकुला ज्ञो
मूलाम्बुपेशविधिभं दशषड्द्वितिथ्यः॥ १६॥
पूर्वाश्वीज्यमघेन्दुकर्णदहनद्वीशेन्द्रचित्रास्तथा
शुक्रारौ कुलसञ्ज्ञकाश्च तिथयोऽर्काष्टेन्द्रवेदैर्मिताः।

यायी स्यादकुले जयी च समरे स्थायी च तद्वत्कुले
सन्धिः स्यादुभयोः कुलाकुलगणे भूमीशयोर्युध्यतोः ॥ १७ ॥

स्वात्यन्तेति । स्वाती प्रसिद्धा, अन्तकं भरणी, अहिराश्लेषा, वसुर्धनिष्ठा, पौष्णं रेवती, करो हस्तः, आदित्यं पुनर्वसुः, ध्रुवाणि रोहिण्युत्तरात्रयं च, एतानि द्वादश भानि विषमास्तिथयः प्रतिपत्तृतीयापञ्चमीसप्तमीनवम्येकादशीत्रयोदशीपञ्चदश्य इत्यष्टौ तिथयः, वाराः सूर्येन्दुमन्दगुरवः, मन्दः शनिः, चत्वारो वाराः, एतानि नक्षत्राणि तिथयो वाराश्च प्रत्येकमकुलसंज्ञकाः स्युः । ज्ञो बुधवार एकः, मूलं प्रसिद्धम्, अम्बुपं शततारका, ईश आर्द्रा, विधिभमभिजित्, एतानि चत्वारि भानि दशषड्द्वितिथ्यः दशमीषष्ठीद्वितीयास्तिस्रस्तिथयश्च, एते पदार्थाः प्रत्येकं कुलाकुलसंज्ञकाः स्युः ।

पूर्वाश्वीति । पूर्वास्तिस्रः, अश्विनौ अश्विनी, इज्यः पुष्यः, मघा इन्दुर्मृगः, कर्णः श्रवणः, दहनः कृत्तिका, द्वीशं विशाखा, इन्द्रो ज्येष्ठा, चित्रा प्रसिद्धा, एतानि द्वादश भानि शुक्रारौ शुक्रमङ्गलवारौ अर्काष्टेन्द्रवेदैर्मिताः द्वादश्यष्टमीचतुर्दशीचतुर्थीसंज्ञाश्चतस्रस्तिथय एते प्रत्येकं कुलसंज्ञकाः स्युः ।

अकुलकुलाकुलादियोगेषु यात्रायां फलानि

तदुक्तं स्वरोदये—

'द्वितीया दशमी षष्ठी कुलाकुलमुदाहृताः ।
विषमा अकुला सर्वाः शेषाश्च तिथयः कुलाः ॥
रविश्चन्द्रो गुरुः सौरिश्चत्वारो ह्यकुला मताः ।
भौमशुक्रौ कुलाख्यौ च बुधवारः कुलाकुलः ॥
वारुणार्द्राभिजिन्मूलं कुलाकुलमुदीरितम् ।
कुलानि मासधिष्ण्यानि शेषभान्यकुलानि तु ॥'

अस्य फलमाह—यायीति । अकुलसंज्ञके तिथिवारनक्षत्राणां गणे समरे युद्धप्रारम्भे सति यायी राजा जयी स्यात् । यदि कुलसंज्ञके तिथिनक्षत्रवारगणे सति समरे स्थायी राजा तद्वज्जयी जययुक्तः स्यात् । कुलाकुलसंज्ञके तिथिवारनक्षत्रगणे युद्धचतोर्युद्धं कुर्वतोर्भूमीशयो राज्ञोरुभयोः परस्परं सन्धिः प्रीतिः स्यात् । उक्तञ्च स्वरोदये—

'तिथौ वारे च नक्षत्रे अकुले यायिनो जयः ।
कुलाख्ये स्थायिनो ज्ञेयः सन्धिश्चैव कुलाकुले ॥' इति ।

वसिष्ठेन तु फलान्तरमप्युक्तम्—

'कुलभेषु च ये जातास्ते मनुजा भवन्ति कुलमुख्याः ।
उपकुलभे परविभवं भोक्तारस्त्वन्यभेषु सामान्याः ॥' इति ।

एतत्तुल्यन्यायत्वाद्वारेषु तिथिष्वपि ध्येयम् ॥ १६-१७ ॥

हिन्दी—स्वाती, भरणी, आश्लेषा, धनिष्ठा, रेवती, हस्त, अनुराधा, पुनर्वसु और ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी) ये १२ नक्षत्र, विषम (१।३।५।७।९।११।१३।१५) तिथियाँ, रवि, सोम, शनि और बृहस्पति वार ये अकुलसंज्ञक हैं ।

मूल, शतभिषा, आर्द्रा एवं अभिजित् ये ४ नक्षत्र, १०।६।२ तिथियाँ और बुधवार ये कुलाकुल-संज्ञक हैं।

कुलबोधक सारणी

संज्ञाएँ	नक्षत्र	तिथियाँ	वार	फल
अकुल	स्वाती, भरणी, आश्लेषा, धनिष्ठा रेवती, हस्त, अनुराधा, पुनर्वसु, तीनों उत्तरा, रोहिणी (१२)	१।३।५।७।९। ११।१३।१५	सूर्य, चन्द्र, शनि, बृहस्पति	यायी-जयी
कुलाकुल	मूल, आर्द्रा, अभिजित्, शतभिषा (४)	१०।६।२	बुध	सन्धि
कुल	तीनों पूर्वा, अश्विनी, पुष्य, मघा, मृगशिरा, श्रवण, कृत्तिका, विशाखा, ज्येष्ठा, चित्रा (१२)	४।८।१२। १४	मंगल, शुक्र	स्थायी-जयी

तीनों पूर्वा (पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा), अश्विनी, पुष्य, मघा, मृगशिरा, श्रवण, कृत्तिका, विशाखा, ज्येष्ठा एवं चित्रा ये १२ नक्षत्र, १२।८।१४।४ ये ४ तिथियाँ और शुक्रवार-भौमवार इनकी कुल संज्ञा है।

अकुलयोग में यायी, कुलयोग में स्थायी की जीत होती है और कुलाकुलसंज्ञक योग में दोनों की सन्धि होती है ॥ १६-१७ ॥

अथ पथिराहुचक्रं स्रग्धरयाऽऽह—

स्युर्धर्मे दस्रपुष्योरगवसुजलपद्वीशमैत्राण्यथार्थे
याम्याजाङ्घ्रीन्द्रकर्णादितिपितृपवनोडून्यथो भानि कामे।
वह्न्यार्द्राबुध्न्यचित्रानिर्ऋतिविधिभगाख्यानि मोक्षेऽथ रोहि-
ण्यार्यम्णाप्येन्दुविश्वान्तिमभदिनकरर्क्षाणि पथ्यादिराहौ ॥ १८ ॥

स्युरिति। अश्विनीपुष्याश्लेषाधनिष्ठाशततारकाविशाखानुराधाख्यानि भानि धर्मे धर्मस्थाने लेख्यानि स्युः। अथ भरणीपूर्वाभाद्रपदाज्येष्ठाश्रवणपुनर्वसुमघास्वात्याख्यान्युडूनि अर्थे लेख्यानि स्युः। अथ कृत्तिकार्द्रोत्तरभाद्रपदाचित्रामूलाभिजित्पूर्वाफल्गुनी-नक्षत्राणि कामे लेख्यानि स्युः। अथ रोहिण्युत्तराफल्गुनीपूर्वाषाढामृगोत्तराषाढारेवती-हस्ताख्यानि भानि मोक्षमार्गे लेख्यानि स्युः। पथिशब्द आदिर्यस्य स तादृशे राहौ पथिराहावित्यर्थः। चक्रे इति विशेष्यमध्याहार्यम्।

चक्रन्यासो यथा। तदुक्तं राजविजये—

'ऊर्ध्वगाः पञ्च रेखाः स्युस्तिर्यग्रेखास्तथा नव। द्वात्रिंशत्कोष्ठकैश्चक्रं पथिराहुः प्रकीर्तितः॥

धर्मार्थकाममोक्षाः स्युरूर्ध्वकोष्ठचतुष्टये।
विन्यसेत् सर्पचलनादश्विन्यादीनि भान्यथ॥' इति।

सर्पचलनवदनुलोमविलोमाभ्यां भानि लेख्यानीत्यर्थः।

तदेतत्स्पष्टमुक्तमादियामले—

'अश्विन्यादीनि चत्वारि गणयेत् सप्तधा पुनः ।
अनुलोमविलोमाभ्यां साभिजिन्ति पुनः पुनः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाख्या मार्गाश्चत्वार एव च ।' इति ।

अत्र ग्रन्थकृत्पद्ये गौरवदर्शनात्पूर्वपक्षो जायते । तदुपपत्तिस्तत्समाधिश्च 'अन्धाक्षं वसुपुष्य' इत्यादिपद्यव्याख्याने तिष्ठति । सा तत एवावधार्या । अत एवोक्तमादियामले—
'तिष्याश्वाहिविशाखाश्च मैत्रं शतभिषग्वसुः । एतानि सप्तऋक्षाणि धर्ममार्गे नियोजयेत् ॥
अजपादमघास्वातीयाम्यज्येष्ठाः पुनर्वसुः । श्रवणं सप्त ताराश्च धनमार्गे प्रकीर्तिताः ॥
अहिर्बुध्न्याभिजिन्मूलभगत्वाष्ट्रार्द्रकृत्तिकाः । एतावत्यः सप्त ताराः काममार्गे व्यवस्थिताः ॥
विधीन्दुविश्वहस्ताश्च उत्तरावारिपौषणकाः ।
सप्तसङ्ख्याकऋक्षाणि मुक्तिमार्गे व्यवस्थिता ॥' इति

विधिः रोहिणी ॥ १८ ॥

हिन्दी—पथिराहु चक्र में धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष—ये ४ मार्ग कहे गये हैं। इन मार्गों में सात-सात नक्षत्र हैं। यथा—अश्विनी, पुष्य, आश्लेषा, धनिष्ठा, शतभिषा, विशाखा एवं अनुराधा ये ७ नक्षत्र धर्ममार्ग के हैं।

भरणी, पूर्वाभाद्रपदा, ज्येष्ठा, श्रवण, पुनर्वसु, मघा और स्वाती ये ७ नक्षत्र अर्थमार्ग के हैं।

कृत्तिका, आर्द्रा, उत्तराभाद्रपदा, चित्रा, मूल, अभिजित तथा पूर्वाफाल्गुनी ये ७ नक्षत्र काममार्ग के हैं।

रोहिणी, पूर्वाषाढा, मृगशिरा, रेवती, उत्तराषाढा, उत्तराफाल्गुनी एवं हस्त ये ७ नक्षत्र मोक्षमार्ग के हैं ॥ १८ ॥

पथिराहुचक्र

धर्म	अश्विनी	पुष्य	आश्लेषा	विशाखा	अनुराधा	धनिष्ठा	शतभिषा
अर्थ	भरणी	पुनर्वसु	मघा	स्वाती	ज्येष्ठा	श्रवण	पूर्वाभाद्र.
काम	पुनर्वसु	आर्द्रा	पू. फा.	चित्रा	मूल	अभिजित	उ.भाद्र.
मोक्ष	रोहिणी	मृगशिरा	उ. फा.	हस्त	पूर्वाषाढा	उ. षाढा	रेवती

अथैवं पथिराहुचक्रमुक्त्वा तत्फलं स्रग्विणीछन्दसाऽऽह—

धर्मगे भास्करे वित्तमोक्षे शशी वित्तगे धर्ममोक्षस्थितिः शस्यते ।
कामगे धर्ममोक्षार्थगः शोभनो मोक्षगे केवलं धर्मगः प्रोच्यते ॥ १९ ॥

धर्मग इति । धर्ममार्गस्थिते भास्करे सूर्ये सति चेद्वित्तमोक्षगे अर्थमार्गे मोक्षमार्गे वा शशी स्यात्तदा शोभनश्चन्द्रः । अथवा वित्तगे अर्थगे भास्करे सति धर्ममार्गस्थितो मोक्षमार्गस्थितो वा चेच्छशी स्यात्तदा शोभनः । अथवा कामगे काममार्गस्थिते भास्करे धर्ममार्गगो मोक्षमार्गगो वा स्याच्चेच्छशी तदापि शुभः । अथवा मोक्षमार्गस्थिते भास्करे केवलं धर्ममार्गस्थितश्चेच्चन्द्रः स्यात् तदापि शुभः । अर्थाद् विपरीतावस्थितौ द्वयोः सूर्याचन्द्रमसोरशुभत्वं स्यात् । उक्तञ्चादियामले—

'सूर्ये धर्मगते चन्द्रो धने मोक्षे शुभप्रदः । सूर्ये धनगते वित्तमोक्षमार्गे शुभः शशी ।
कामेऽर्के धर्ममोक्षार्थे संस्थश्चन्द्रो जयप्रदः ।
मोक्षेऽर्के धर्मगश्चन्द्रः शुभोऽन्यत्र न शोभनः ॥' इति ।

राजविजये तु शुभाशुभाख्यफलद्वयमप्यभिहितम्—

'धर्ममार्गगते सूर्ये चन्द्रे तत्रैव संस्थिते । समं युद्धं भवेत्तत्र किञ्चिद्यायी जयी भवेत् ॥
धर्मे सूर्योऽर्थगश्चन्द्रो यायिनो विजयप्रदौ । धर्मेऽर्कः कामगश्चन्द्रो विरोधो बान्धवैः सह ॥
धर्मेऽर्को मोक्षगश्चन्द्रः शुभयोगेन लाभकृत् । अर्थेऽर्को धर्मगश्चन्द्रः शुभयुक्तश्च लाभकृत् ॥
अर्थस्थौ चन्द्रसूर्यौ च यायिनां भङ्गदायकौ । अर्थेऽर्कः कामगश्चन्द्रो निन्द्यो यात्रासु कर्मसु ॥
अर्थेऽर्को मोक्षगश्चन्द्रः शुभयुग्भूमिलाभकृत् । कामेऽर्को धर्मगश्चन्द्रः शुभयुग्रत्नलाभकृत् ॥
कामेऽर्कोऽर्थगतश्चन्द्रो बुधो जीवगतो यदि । श्रीलाभदौ समाख्यातौ भृगुणाथ समन्वितौ ॥
चन्द्रार्कौ कामगौ यत्र रिपुयोगादिदुःखदौ । कामेऽर्को मोक्षगश्चन्द्रः शुभयुक्तोऽर्थलाभकृत् ॥
मोक्षेऽर्कश्चन्द्रमा धर्मे महालाभः शुभान्वितः । मोक्षे सूर्योऽर्थगश्चन्द्रस्तथा यात्रा न निष्फला ॥
मोक्षेऽर्के कामगश्चन्द्रो यात्रा दुःखप्रदा भवेत् । चन्द्रार्कौ मोक्षमार्गस्थौ घोरविघ्नप्रदायकौ ॥
यात्रादिसर्वकार्येषु चक्रमेतद्विलोकयेत् । पथिराहुरिति ज्ञेयः शुभाशुभफलप्रदः ॥' इति ।

अत एवास्य निष्कृष्टमर्थमाहुरस्मत्पितामहानन्तचरणाः—

धर्मेऽर्को वित्तमोक्षेऽब्जो वित्तस्थे धर्ममोक्षगः । कामो धर्मार्थमोक्षेषु मोक्षे धर्मगतः शुभः ॥'

इति सफलं पथिराहुचक्रम् ॥ १९ ॥

हिन्दी—धर्ममार्ग पर सूर्य हो, अर्थ या मोक्षमार्ग पर चन्द्रमा हो। अर्थमार्ग पर सूर्य हो, धर्म या मोक्षमार्ग में चन्द्रमा हो। काममार्ग पर सूर्य हो, धर्म-अर्थ-मोक्ष मार्ग पर चन्द्रमा हो, मोक्षमार्ग में सूर्य हो तथा धर्ममार्ग पर चन्द्रमा हो तो यात्रा उत्तम होती है। इसके विपरीत यायी की हानि ही होती है। (पी० धा० देखें) ॥ १९ ॥

अथावश्यकर्त्तव्यायां यात्रायां तिथौ दुष्टायां तिथिचक्रं शालिनीवृत्तचतुष्टयेनाह—

पौषे पक्षत्यादिका द्वादशैवं तिथ्यो माघादौ द्वितीयादिकास्ताः ।
कामात्तिस्रः स्युस्तृतीयादिवच्च याने प्राच्यादौ फलं तत्र वक्ष्ये ॥ २० ॥
सौख्यं क्लेशो भीतिरर्थागमश्च शून्यं नैःस्वं निःस्वता मिश्रता च ।
द्रव्यक्लेशो दुःखमिष्टाप्तिरर्थो लाभः सौख्यं मङ्गलं वित्तलाभः ॥ २१ ॥
लाभो द्रव्याप्तिर्धनं सौख्यमुक्तं भीतिर्लाभो मृत्युरर्थागमश्च ।
लाभः कष्टद्रव्यलाभौ सुखं च कष्टं सौख्यं क्लेशलाभौ सुखं च ॥ २२ ॥
सौख्यं लाभः कार्यसिद्धिश्च कष्टं क्लेशः कष्टात्सिद्धिरर्थो धनं च ।
मृत्युर्लाभो द्रव्यलाभश्च शून्यं शून्यं सौख्यं मृत्युरत्यन्तकष्टम् ॥ २३ ॥

पौषे इत्यादि । अत्र पौषमासादितः प्रतिमासं द्वादश द्वादश कोष्ठका लेख्याः । एवं कृते चतुश्चत्वारिंशदधिकशतं कोष्ठका जायन्ते । मासकोष्ठकसहिताः षट्पञ्चाशदधिकशतं कोष्ठकाः स्युरित्यर्थः । एवं चक्राकृतिर्भवति । तत्र पक्षस्य (शुक्लस्य कृष्णस्य वा) मूलं प्रारम्भः प्रतिपदिति यावत् । 'पक्षात्तिः' इति मूलेऽर्थे तिप्रत्ययः । प्रथमं पौषे

पौषमासे पक्षतिः प्रतिपत् तदादिका द्वादश तिथयोऽधोऽधो लेख्याः। माघादौ माघादिमासेषु द्वितीयादिकास्तिथयो लेख्याः। यथा माघे द्वितीयादिकाः, फाल्गुने तृतीयादिकाः, चैत्रे चतुर्थ्यादिकाः, वैशाखे पञ्चम्यादिकाः, ज्येष्ठे षष्ठ्यादिकाः, आषाढे सप्तम्यादिकाः, श्रावणेऽष्टम्यादिकाः, भाद्रपदे नवम्यादिकाः, आश्विने दशम्यादिकाः, कार्तिके एकादश्यादिकाः, मार्गशीर्षे द्वादश्यादिकाः लेख्याः। सर्वास्तिथयो द्वादश्यन्ता लेख्याः। कामात्तिस्रः स्युरिति विशेषोक्तेस्त्रयोदश्याद्यग्रहणादवशिष्टस्थानानि प्रतिपदादिभिः पूरणीयानि तत्र त्रयोदशीचतुर्दशीपञ्चदश्यस्तिथयोऽवशिष्यन्ते तासां विभागमाह—कामात्तिस्र इति। कामात्त्रयोदशीतस्तिस्रस्त्रयोदशीचतुर्दशीपञ्चदश्यस्तृतीयादितिथिवत्स्युः। यथा त्रयोदशी तृतीयावत्, चतुर्दशी चतुर्थीवत्, पञ्चदशी पञ्चमीवत्स्युरित्यर्थः। फलार्थमतिदेशोऽयं तिथिचक्रन्यासो यथा—तत्र प्राच्यादौ प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युदीचीषु चतसृषु दिक्षु याने गमने चिकीर्षिते सति फलं शुभाशुभरूपं 'सौख्यं क्लेश' इत्यादिना वृत्तत्रयेण वक्ष्ये कथयिष्यामि।

तत्र सौख्यं क्लेश इत्यादि वृत्तत्रयं स्पष्टार्थमेव। तत्र पौषमासे प्रतिपदि दिक्चतुष्टये सौख्यं क्लेशो भीतिरर्थागमश्चेति फलचतुष्टयं क्रमेण ज्ञेयम्। एवं द्वितीयादिष्वपि क्रमेण दिक्चतुष्टये श्लोकतुर्यांशोक्तं फलं स्यात्। तदेतत्सर्वं माघादिमासेषु द्वितीयादितिथिषु ध्येयमित्यर्थः ॥ २०–२३ ॥

हिन्दी—पौष मास में प्रतिपदा से १२ तिथियाँ, माघ में द्वितीया से १ पर्यन्त १२ तिथियाँ, फाल्गुन में ३ से २ पर्यन्त १२ तिथियाँ, इसी प्रकार आगे भी समझना चाहिए और १३, १४, १५ को क्रम से ३, ४, ५ तिथियों के समान समझना चाहिए। उसके बाद प्रतिमास की अपनी-अपनी प्रतिपदादि तिथियों में पूर्वादि ४ दिशाओं में यात्रा का फल सारणी में निर्दिष्ट क्रम के अनुसार कहना चाहिए ॥ २०-२३ ॥

अथ सर्वाङ्कज्ञानं वसन्ततिलकयाऽऽह—

तिथ्यृक्षवारयुतिरद्रिगजाग्नितष्टा स्थानत्रयेऽत्र वियति प्रथमेऽतिदुःखी।
मध्ये धनक्षतिरथो चरमे मृतिः स्यात् स्थानत्रयेऽङ्कयुजि सौख्यजयौ निरुक्तौ ॥२४॥

तिथ्यृक्षवारेति। तिथयोऽत्र शुक्लपक्षादितो ग्राह्याः। तत्र तिथिनक्षत्रवाराणां युतिः स्थानत्रये स्थाप्या। क्रमेण सप्तभिरष्टभिस्त्रिभिश्च तष्टा भक्तावशिष्टा सती प्रथमे स्थाने वियति शून्ये सति अतिदुःखी यात्राकर्ता स्यात्। मध्ये द्वितीयस्थाने वियति सति धनक्षतिर्द्रव्यनाशः। अथो चरमे तृतीयस्थाने वियति सति मृत्युर्मरणं स्यात्। स्थानत्रयेऽङ्कयुज्यङ्कयुते सौख्यजयौ भवेताम्। उक्तञ्च दैवज्ञमनोहरे चण्डेश्वरेण—

'तिथिं वारं च नक्षत्रं संयुक्तं स्थापयेत् त्रिधा।
द्वाभ्यां रामैस्तथा वेदैर्गुणयित्वाथ तद् बुधैः ॥
भाजितं चाष्टमुनिभिस्तथा द्विगुणपावकैः।
आदिशून्ये भवेत् पीडा मध्यशून्ये महद्भयम् ॥
अन्त्यशून्ये भवेद्धानिः सर्वशून्ये न जीवति।
सर्वाङ्के विजयो राज्ञो धनलाभो रिपोर्वधः ॥' इति ॥

द्विगुणपावकाः षट् । ननु ग्रन्थकर्त्रा स्थानत्रये शून्ययुजि फलाभिधानं कस्मान्नाकारीति चेत्, सत्यम् । असम्भवादेव नोक्तमिति वयं ब्रूमः । अनेकधा हि तिथिवार-नक्षत्रयुतौ कल्पितायां यथाकथञ्चित् स्थानद्वये शून्ययोगो भवति न कदाचित् स्थानत्रय इति चण्डेश्वरस्य क आशय इति चेत् ? सत्यम् । यद्यपि सर्वशब्दो वस्तुगतं बहुत्वं प्राह । तथाऽप्यत्रासम्भवादेकत्वव्यतिरिक्तसङ्ख्यापरः । तथा सति स्थानद्वये शून्ययुजि मृत्युरित्यर्थः । अत्र सर्वाङ्कध्रुवाङ्के यात्राकर्तुर्नक्षत्रं योज्यमित्याहुः ॥ २४ ॥

पौष	माघ	फा.	चैत्र	वैशाख	ज्येष्ठ	आषाढ	श्रावण	भाद्र.	आश्वि.	का.	मार्ग.	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर
१	२	३ १३	४ १४	५ १५	६	७	८	९	१०	११	१२	सौख्य	क्लेश	भीति	धनाप्ति
२	३ १३	४ १४	५ १५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	शून्य	निस्व	निस्व	मित्रता
३ १३	४ १४	५ १५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	धनक्लेश	दुःख	इष्टाप्ति	धन
४ १४	५ १५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३ १३	लाभ	सौख्य	मंगल	धनाप्ति
५ १५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३ १३	४ १४	लाभ	धनाप्ति	धन	सौख्य
६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३ १३	४ १४	५ १५	भय	लाभ	मृत्यु	धनाप्ति
७	८	९	१०	११	१२	१	२	३ १३	४ १४	५ १५	६	लाभ	कष्ट	धनाप्ति	सुख
८	९	१०	११	१२	१	२	३ १३	४ १४	५ १५	६	७	कष्ट	सौख्य	क्लेशलाभ	सुख
९	१०	११	१२	१	२	३ १३	४ १४	५ १५	६	७	८	सौख्य	लाभ	कार्यसिद्धि	कष्ट
१०	११	१२	१	२	३ १३	४ १४	५ १५	६	७	८	९	क्लेश	कष्टसिद्धि	धनाप्ति	धन
११	१२	१	२	३ १३	४ १४	५ १५	६	७	८	९	१०	मृत्यु	लाभ	धनलाभ	शून्य
१२	१	२	३ १३	४ १४	५ १५	६	७	८	९	१०	११	शून्य	सौख्य	मृत्यु	कष्ट

हिन्दी—जिस समय यात्रा का दिन निश्चित करना हो, उस दिन वर्तमान समय में जो तिथि-वार-नक्षत्र हो, उनकी संख्याओं का योग ३ स्थानों में रखकर, प्रथम स्थान में ७ से भाग

देने पर यदि शून्य शेष बचे तो यात्रा में यात्री को बहुत दुःख हो, दूसरे स्थान में ८ का भाग देने पर यदि शून्य शेष बचे तो यात्री को धनक्षति उठानी पड़े और तीसरे स्थान में ३ का भाग देने पर यदि शून्य शेष बचे तो यात्री की मृत्यु होती है। यदि तीनों स्थानों में अङ्क शेष बचे तो यात्री को सुख, प्रसन्नता एवं विजय की प्राप्ति होती है।

उदाहरण—शुभ संवत् २०३४ मार्ग शु० १० भौमाश्विनी में पूर्व की यात्रा में सर्वाङ्क देखना है तो ति०+वा०+न०=१०+३+१=१४ में ७ का भाग देने पर प्रथम स्थान में ० शेष बचा। इसलिये यात्री को इस दिन यात्रा करने पर बहुत कष्ट का सामना करना पड़ेगा। ऐसा ही सर्वत्र समझना चाहिए। जब ति०+वा०+न० का योग १६८ होगा तभी तीनों स्थानों में शून्य शेष बचेगा, किन्तु तिथि-वार-नक्षत्रों का योग १५+७+२७=४९ से न्यून नहीं हो सकता। अतः तीनों स्थानों में शून्य बचने का फल आचार्य ने नहीं लिखा ॥ २४ ॥

अथ दाक्षिणात्यप्रसिद्धान् कियतो दोषान् वक्तुकामस्तावन्महाडलभ्रमणाख्यौ दोषौ प्रमाणिकाछन्दसाऽऽह—

रवेर्भतोऽब्जभोन्मितिर्नगावशेषिता द्व्यगा।
महाडलो न शस्यते त्रिषण्मिता भ्रमो भवेत् ॥ २५ ॥

रवेरिति। सूर्यनक्षत्रादब्जभस्य चन्द्रनक्षत्रस्योन्मितिर्गणना कार्या। सा नगैः सप्तभिरवशेषिता सती द्व्यगा द्विशेषमिता सप्तशेषमिता वा भवेत्तदा महाडलो दोषः स्यात्। स न शस्यते प्रशस्तो न भवेत्। प्रागुक्तप्रकारेण यदि त्रिषण्मिता त्रिशेषमिता षट्शेषमिता वा स्यात्तदा भ्रमणाख्यो दोषः स्यात्। सोऽपि न शस्यते। एतन्निर्मूलम्, ऋषिवाक्याभावात्। तथापि पौरुषवाक्यमेतत्—

'सूर्यभाद् गणयेच्चान्द्रं सप्तभिर्भागमाहरेत्।
एकं पञ्च च चत्वारि आडलो याति निश्चयात् ॥
त्रिषट्के भ्रमणं शेषे द्वौ सप्त स्यान्महाडलः।' इति।

तत्र भ्रमणाख्यं दोषं तु यात्रायामेव त्यजन्ति। आडले बहूनि शुभकर्माणि त्यजन्ति। आहुश्च—

'यात्रायां च हलप्रवाहसमरे चौर्ये च सन्धौ तथा
कूपारामतडागबन्धनविधौ पापर्द्धिदुर्गग्रहे।
अश्वेभोष्ट्ररथादिरोहणकृतौ त्याज्यं सदैवाडलं
यत्नादत्र शुभेषु मङ्गलविधौ दोषो न तस्य क्वचित् ॥' इति ॥२५॥

हिन्दी—सूर्य जिस नक्षत्र पर रहता है, उसे सूर्य का नक्षत्र कहते हैं। सूर्य के नक्षत्र से चन्द्रमा के नक्षत्र तक गिन कर जो संख्या हो, उसमें ७ का भाग देने पर यदि २ या ७ शेष बचे तो **महाडल** योग होता है। वह यात्रा में शुभदायक नहीं होता। यदि ३ या ६ शेष बचें तो **भ्रम** नाम का योग होता है। वह भी शुभ नहीं होता है।

उदाहरण—दशमी भौमवार को अश्विनी नक्षत्र है और मूल का सूर्य है। अतः मूल से अश्विनी तक गिनने पर १० हुआ। इसमें ७ का भाग देने से ३ बचा। अतः भ्रमयोग हुआ, जो उत्तम नहीं है ॥ २५ ॥

अथ हिंवराख्यं योगमुपजातिकयाऽऽह—

शशाङ्कभं सूर्यभतोऽत्र गण्यं पक्षादितिथ्या दिनवासरेण।
युतं नवाप्तं नगशेषकं चेत् स्याद्धिवरं तद् गमनेऽतिशस्तम् ॥ २६ ॥

शशाङ्कभमिति। सूर्यनक्षत्राच्चान्द्रनक्षत्रं गण्यं पक्षादितिथ्या पक्षस्य शुक्लस्य कृष्णस्य वादिः प्रतिपत्तस्याः सकाशाद्वर्तमानगा तिथ्या युतं दिनवासरेण रविवारादिना च युतम्। तत्र नवभिराप्तं भक्तं नगशेषकं सप्तशेषं चेत्तदा हिंवरं भवति। तद्धिवरं गमनेऽतिशस्तं स्यात्। उक्तञ्च—

'सूर्यभाद् गणयेच्चान्द्रं पक्षादितिथिवारयुक्।
नवभक्तं सप्तशेषं हिंवरं तस्य कीर्तितम् ॥' इति। तदेतन्निर्मूलम्।

प्रसङ्गात् घबाडमपि—
'सूर्यभाद् गणयेच्चान्द्रं त्रिगुणं तिथिसंयुतम्। सप्तभिस्तु हरेद्भागं त्रिशेषं स्याद्घबाडकम् ॥'
एतच्च हैंवराच्छुभं ज्ञेयम्। एतत्सर्वं दाक्षिणात्या विचारयन्ति।

टेलकगौरवयोगौ—उक्तचतुर्योगानां फलानि च

अत्र प्रसङ्गात् ग्रन्थान्तरस्थसङ्ग्रहः—
'सूर्यभाद् गणयेच्चान्द्रं तिथिवारं च मिश्रितम्।
सप्तभिस्तु हरेद् भागं पञ्चशेषं तु टेलकम् ॥
सूर्यभाद् गणयेच्चान्द्रं तिथिवारं च मिश्रितम्। अर्कसङ्ख्यैर्हरेद् भागं नवशेषं तु गौरवम्॥
प्रवेशे गौरवं दद्यान्निर्गमे हैंवरं तथा। तस्करे टेलकं दद्याद् घबाडं सर्वकर्मसु ॥'
इति ज्योतिर्निबन्धे ॥ २६ ॥

हिन्दी—सूर्य के नक्षत्र से चन्द्रमा के नक्षत्र तक जो संख्या हो, उसमें पक्षादि से वर्तमान तिथि की संख्या और रविवार से वर्तमान वार की संख्या जोड़कर ९ से भाग देने पर यदि ७ शेष बचे तो हिंवर नाम का योग होता है। वह यात्रा में अत्यन्त प्रशस्त होता है (घबाड, टेलक, गौरव आदि योगों के लिये पी० धा० देखें।) ॥ २६ ॥

अथ घातचन्द्राख्यं शालिन्याऽऽह—

भूपञ्चाङ्कद्व्यङ्गदिग्वह्निसप्तवेदाष्टेशार्काश्च घाताख्यचन्द्रः।
मेषादीनां राजसेवाविवादे वर्ज्यो युद्धाद्ये च नान्यत्र वर्ज्यः ॥ २७ ॥

भूपञ्चाङ्केति। मेषादीनां राशीनां भूपञ्चाङ्केत्यादिको घाताख्यचन्द्रो ज्ञेयः, यथा मेषस्य प्रथमो मेष एव, वृषस्य पञ्चमः कन्यास्थः, मिथुनस्य नवमः कुम्भस्थः, कर्कस्य द्वितीयः सिंहस्थः, सिंहस्य षष्ठो मकरस्थः, कन्याया दशमो मिथुनस्थः, तुलायास्तृतीयो धनुस्थः, वृश्चिकस्य सप्तमो वृषस्थः, धनुषश्चतुर्थो मीनस्थः, मकरस्याष्टमः सिंहस्थः। कुम्भस्यैकादशो धनुःस्थः। मीनस्य द्वादशः कुम्भस्थः। एते घातचन्द्रा ज्ञेया इत्यर्थः।

अथ घातचन्द्रफलानि

स घातचन्द्रो राजसेवायां विवादे प्रतिवादिना सह कलहे विद्यासम्बन्धिनि वा विवादे युद्धे आदिशब्दान्मृगयादिषु वर्ज्यः। अन्यत्र विवाहान्नप्राशनादिमङ्गलकृत्ये न

वर्ज्यः । उक्तञ्च—'अजाज्जन्मधीधर्मवित्तारिखत्रिस्मराम्व्वष्टलाभान्त्यगो घातचन्द्रः । नृपद्वारयात्रावरोधागमादौ विचिन्त्यो विवाहादिके नैव चिन्त्यः ।।' इति । अन्यत्रापि—

'भूपञ्चनन्दा यमषड्दिशश्च वह्न्यद्रिवेदावसुरुद्रसूर्याः ।
मेषादिकानां क्रमशो भवन्ति यात्रासु युद्धेषु च घातचन्द्राः ।।'

युद्धे चैव विवादे च कुमारीपूजने तथा । राजसेवावाहनादौ घातचन्द्रं विवर्जयेत् ।। तीर्थयात्राविवाहान्नप्राशनोपनयादिषु । सर्वमाङ्गल्यकार्येषु घातचन्द्रं न चिन्तयेत् ।।' इति ।

अत्र मदीयं घातचन्द्रपद्यमिदम्—

'मेषकन्याघटहरिनक्रयुग्मधनुर्वृषाः । मीनसिंहधनुःकुम्भा घातचन्द्रा अजादितः ।।' इति ।

अत्र गणनाभावादर्थलाघवम् । मूलपद्ये तु अमुकस्मादमुकसङ्ख्याक इति गणनायाः कदाचिद् भ्रमसद्भावाच्च गौरवमिति । एतदपि निर्मूलम् ।। २७ ।।

हिन्दी—मेषादि राशि वालों के लिए क्रम से प्रथम, पंचम, नवम आदि अर्थात् मेषादि राशि वालों के लिए प्रथम (मेष) राशि का चन्द्रमा, वृष राशिवालों के लिए पंचम (कन्या) राशि का चन्द्रमा, मिथुन राशि वालों के लिए नवम (कुम्भ) राशि का चन्द्रमा, कर्क राशि वालों के लिए दूसरी (सिंह) राशि का चन्द्रमा, सिंह राशि वालों के लिए छठी (मकर) राशि का चन्द्रमा, कन्या राशि वालों के लिए दसवीं (मिथुन) राशि का चन्द्रमा, तुला राशि वालों के लिए तृतीय (धन) राशि का चन्द्रमा, वृश्चिक राशि वालों के लिए सातवीं (वृष) राशि का चन्द्रमा, धनु राशि वालों के लिए चौथी (मीन) राशि का चन्द्रमा, मकर राशि वालों के लिए आठवीं (सिंह) राशि का चन्द्रमा, कुम्भ राशिवालों के लिए ग्यारहवीं (धनु) राशि का चन्द्रमा और मीन राशि वालों के लिए बारहवीं (कुम्भ) राशि का चन्द्रमा घात होता है। यह घातचन्द्र राजा की सेवा एवं विवाद (मुकद्दमा, शास्त्रार्थ, बहस, युद्ध) में वर्जित है। अन्यत्र शुभ कार्य आदि में वर्जित नहीं है ।। २७ ।।

अथ घातचन्द्रपरिहारमनुष्टुब्भ्यामाह—

आग्नेयत्वाष्ट्रजलपपित्र्यवासवरौद्रभे ।
मूलब्राह्माजपादर्क्षे पित्र्यमूलाजभे क्रमात् ।। २८ ।।
रूपद्व्यग्न्यग्निभूरामद्व्यब्ध्यग्न्यब्धियुगाग्नयः ।
घातचन्द्रे धिष्ण्यपादा मेषाद् वर्ज्या मनीषिभिः ।। २९ ।।

आग्नेयेति । स्पष्टार्थमिदं पद्यद्वयम् ।। २८–२९ ।।

हिन्दी—मेषादि राशि वाले व्यक्तियों के लिए क्रम से कृत्तिका, चित्रा, आदि नक्षत्रों के एक-दो आदि चरण घातक होते हैं। अर्थात् मेष राशि वालों के लिए कृत्तिका का प्रथम चरण, वृष राशि वालों को लिए चित्रा का २रा चरण, मिथुन राशि वालों के लिए शतभिषा का ३रा चरण, कर्क राशि वालों के लिए मघा का ३रा चरण, सिंह राशि वालों के लिए धनिष्ठा का १ला चरण, कन्या राशि वालों के लिए आर्द्रा का ३रा चरण, तुला राशि वाले व्यक्तियों के लिए मूल का २रा चरण, वृश्चिक राशिवालों के लिए रोहिणी का ४था चरण, धनु राशि वालों के लिए पूर्वाषाढ़ा का ३रा चरण, मकर राशि वालों के लिए मघा का ४था चरण, कुम्भ राशि वालों के लिए मूल का ४था चरण और मीन राशि वालों के लिए पूर्वाभाद्रपदा का ३रा चरण नक्षत्र चरणघात होता है। इनमें यात्रा त्याज्य है, ऐसा मुनियों ने कहा है ।। २८-२९ ।।

अथ घाततिथीमुपजातिकयाऽऽह—

गोस्त्रीझषे घाततिथिस्तु पूर्णा भद्रा नृयुक्कर्कटकेऽथ नन्दा ।
कौर्प्याजयोर्नक्रघटे च रिक्ता जया धनुःकुम्भहरौ न शस्ताः ॥ ३० ॥

गोस्त्रीति । गौर्वृषः, स्त्री कन्या, झषो मीनः, एतद्राशिमति नरे पूर्णातिथिः पञ्चमी दशमी पञ्चदशी घाततिथिः । नृयुक् मिथुनं, कर्कटकः प्रसिद्धः, अनयोर्भद्रातिथिः द्वितीया सप्तमी द्वादशी च घाततिथिः । कौर्प्यो वृश्चिकः, अजो मेषः, एतयोर्नन्दातिथिः प्रतिपत्षष्ठ्येकादशी च घाततिथिः । नक्रघटे मकरतुलयो रिक्तातिथिः चतुर्थी नवमी चतुर्दशी च । धनुःकुम्भसिंहानां जयातिथिः तृतीयाष्टमी त्रयोदशी च घाततिथिः । एते घाततिथयो यात्रायां युद्धादौ च न शस्ता इति ॥ ३० ॥

हिन्दी—वृष, कन्या, मीन राशि वाले व्यक्तियों लिए पूर्णा (५।१०।१५) तिथि, मिथुन, कर्क राशि वालों के लिए भद्रा (२।७।१२) तिथि, वृश्चिक, मेष राशि वालों के लिए नन्दा (१।६।११) तिथि, मकर, तुला राशि वालों के लिए रिक्ता (४।९।१४) तिथि और धनु, कुम्भ, सिंह राशि वालों के लिए जया (३।८।१३) तिथि घाततिथि होती है। घाततिथियों में यात्रा करना उत्तम नहीं है ॥ ३० ॥

अथ घातवारान् शालिन्याऽऽह—

नक्रे भौमो गोहरिस्त्रीषु मन्दश्चन्द्रो द्वन्द्वेऽर्कोऽजभे ज्ञश्च कर्के ।
शुक्रःकोदण्डालिमीनेषु कुम्भजूके जीवो घातवारा न शस्ताः ॥ ३१ ॥

नक्रे इति । मकरराशिमति पुरुषे भौमो घातवारः, वृषसिंहकन्यासु मन्दवारः, द्वन्द्वे मिथुने चन्द्रवारः, अजे मेषेऽर्कवारः, कर्के बुधवारः, धनुर्वृश्चिकमीनेषु शुक्रवारः, जूकस्तुला, कुम्भतुलयोर्जीवो गुरुर्घातवार इत्यर्थः । एते घातवाराः यात्रायां न शस्ता इत्युक्तम् । एतदपि निर्मूलम् ॥ ३१ ॥

हिन्दी—मकर राशि वालों के लिए मंगलवार, वृष, सिंह, कन्या राशि वालों के लिए शनिवार, मिथुन राशि वालों के लिए सोमवार, मेष राशि वालों के लिए रविवार, कर्क राशि वालों के लिए बुधवार, धनु, वृश्चिक, मीन राशि वालों के लिए शुक्रवार तथा तुला, कुम्भ राशि वाले मनुष्यों के लिए बृहस्पतिवार घातवार होता है। ये घातवार यात्रा में शुभ नहीं होते हैं ॥ ३१ ॥

अथ घातनक्षत्राण्यनुष्टुभाऽऽह—

मघाकरस्वातिमैत्रमूलश्रुत्यम्बुपान्त्यभम् ।
याम्यब्राह्मेशसार्पञ्च मेषादेर्घातभं न सत् ॥ ३२ ॥

मघाकरेति । मेषादिराशीनां क्रमेण घातकभमिदं स्यात् । यथा मेषस्य मघा, वृषस्य हस्तः, मिथुनस्य स्वाती, कर्कस्यानुराधा, सिंहस्य मूलं, कन्यायाः श्रवणः, तुलायाः शतभम्, वृश्चिकस्य रेवती, धनुषो भरणी, मकरस्य रोहिणी, कुम्भस्यार्द्रा, मीनस्याश्लेषा, एतद् घातनक्षत्रमित्यर्थः । तद्यात्रायां सत् शोभनं न, किन्तु दोष इत्यर्थः । उक्तञ्च—'मघार्कस्वातिमैत्राणि मूलं श्रवणवारुणे । रेवतीयाम्यधात्रीशसार्पं मेषादिमृत्यवे ॥' इति । क्वचित् 'धात्रग्निसार्पम्' इति पाठः । तत्राग्निः कृत्तिका-

नक्षत्रं, कुम्भस्य घातभं तदा याम्यब्राह्मादिसार्पं चेति कल्प्यमिति तदेते दोषा दाक्षिणात्यप्रसिद्धा निर्मूलाः ॥ ३२ ॥

हिन्दी—मेषादि राशि वालों के लिए मघा आदि नक्षत्र अर्थात् मेष राशिवालों के लिए मघा, वृष राशि वालों के लिए हस्त, मिथुन राशि वालों के लिए स्वाती, कर्क राशि वालों के लिए अनुराधा, सिंह राशि वालों के लिए मूल, कन्या राशि वालों के लिए श्रवण, तुला राशि वालों के लिए शतभिषा, वृश्चिक राशि वालों के लिए रेवती, धनु राशि वालों के लिए भरणी, मकर राशि वालों के लिए रोहिणी, कुम्भ राशि वालों के लिए आर्द्रा और मीन राशि वालों के लिए आश्लेषा नक्षत्र घात नक्षत्र होते हैं। ये घात नक्षत्र यात्रा में वर्जित हैं ॥ ३२ ॥

अथ घातलग्नान्याह—

भूमिद्व्यब्ध्यद्रिदिक्सूर्याङ्गाष्टाङ्केशाग्निसायकाः।
मेषादिघातलग्नानि यात्रायां वर्जयेत् सुधीः ॥ ३३ ॥

भूमीति। स्पष्टार्थम्। एतदपि यात्रायां वर्ज्यम् ॥ ३३ ॥

हिन्दी—मेषादि राशि वालों के लिए क्रम से प्रथम-द्वितीयादि अर्थात् मेष राशि के लिए प्रथम (मेष) लग्न, वृष राशि वालों के लिए द्वितीय (मिथुन), मिथुन के लिए चतुर्थ (कन्या) इत्यादि अर्थ करते हैं ॥ ३३ ॥

स्पष्ट ज्ञान के लिये सारणी

मेषादि के लिए	मेष	वृष	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनु	मकर	कुम्भ	मीन
घात लग्न	१मे	२ मि	४ कुं	७ म.	१०मे.	१२सिं.	६ मी.	८ मि.	९ सिंह	वृश्चिक ११	३ मेष	५ कर्क
मतान्तर से घात	मेष	वृष	कर्क	तुला	मकर	मीन	कन्या	वृश्चिक	धनु	कुम्भ	मिथुन	सिंह

सर्वघात सारणी

जन्मराशि	मेष	वृष	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चि.	धनु	मकर	कुम्भ	मीन
घातचन्द्र	मेष	कन्या	कुम्भ	सिंह	मकर	मिथुन	धनु	वृष	मीन	सिंह	धनु	कुम्भ
घातनक्षत्र	कृत्ति	चित्रा	शत	मघा	धनिष्ठा	आर्द्रा	मूल	रोहि.	पू.भा.	मघा	मूल	पू.भा.
पाद	१	२	३	३	१	३	२	४	३	४	४	३
घाततिथि	१ ६ ११	५ १० १५	२ ७ १२	२ ७ १२	३ ८ १३	५ १० १५	४ ९ १४	१ ६ ११	३ ८ १३	४ ९ १४	३ ८ १३	५ १० १५
घातवार	रवि	शनि	चन्द्र	बुध	शनि	शनि	गुरु	शुक्र	शुक्र	मंगल	गुरु	शुक्र
घातनक्षत्र	मघा	हस्त	स्वाती	अनु.	मूल	श्रवण	शत.	रेवती	भरणी	रोहि.	आर्द्रा	आश्ले.
घातलग्न	१	२	४	७	१०	१२	६	८	९	११	३	५
घातमास	कार्तिक	मार्ग	पौष	माघ	फाल्गु	चैत्र	वैशाख	ज्येष्ठ	आषाढ	श्रावण	भाद्र.	आश्वि.

विशेष—कुछ विद्वान् मेष राशि वालों के लिए मेषलग्न, वृष राशि वालों के लिये द्वितीय (वृष) लग्न, मिथुन राशि के लिए चतुर्थ (कर्क) लग्न इत्यादि अर्थ करते हैं, किन्तु इसके लिए अन्य किसी आचार्य का वचन उपलब्ध नहीं है। श्रीगोविन्द दैवज्ञ ने भी इसको 'इत्यादि यात्रायां वर्ज्यम्' कहकर मौन धारण कर लिया है, अतः विज्ञजनों को इसकी पुष्टि का प्रमाण-वचन खोजना चाहिए।

श्रीगोविन्ददैवज्ञ ने २५वें श्लोक से यहाँ तक के योगादि को ऋषिवचनाभाव से निर्मूल कहा है, किन्तु इनका फल मिलता हुआ प्रतीत होता है। दाक्षिणात्यों में विचारा भी जाता है।

अथ सफला योगिनीश्छन्दोविशेषेणाऽऽह—

नवभूम्यः शिववह्नयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्ररसास्तुरङ्गतिथ्यः।
द्विदिशोऽमावसवश्च पूर्वतः स्युस्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः॥ ३४॥

नवभूम्य इति। एतास्तिथयः पूर्वतः पूर्वां दिशमारभ्य ल्यब्लोपे पञ्चमी, पूर्वादितोऽष्टदिक्षु ज्ञेयाः। यथा पूर्वस्यां नवभूम्यः नवमी प्रतिपच्च, आग्नेय्यां शिववह्नयः एकादशी तृतीया च, दक्षिणस्यामक्षविश्वे पञ्चमी त्रयोदशी च, नैर्ऋत्यामर्ककृता द्वादशी चतुर्थी च, पश्चिमायां शक्ररसाः चतुर्दशी षष्ठी च, वायव्यां तुरङ्गतिथ्यः सप्तमी पूर्णिमा च, उत्तरस्यां द्विदिशो द्वितीया दशमी च, ऐशान्याममावास्याष्टमी च, एतास्तिथयस्तत्तद्दिक्षु योगिन्याख्या इति जीर्णाः। तास्तिथयः सम्मुखवामगा न शस्ताः। यथा प्राच्यां गन्तुः प्रतिपत्सम्मुखी, दक्षिणस्यां गन्तुः वामा, पश्चिमायां गन्तुः पृष्ठगा, उत्तरस्यां गन्तुर्दक्षिणा। एवं सर्वासु दिक्षु सर्वास्तिथयो विचार्याः। तत्र सम्मुख्यो वामगाश्च तिथयो च शुभाः। अर्थाद्दक्षिणाः पृष्ठगाश्च तिथयः शुभाः। उक्तञ्च स्वरोदये—

'पूर्वस्यामुदयेद् ब्राह्मी प्रथमे नवमे तिथौ। माहेशी चोत्तरस्यां तु द्वितीयादशमीतिथौ॥
एकादश्यां तृतीयायां कौमारी वह्निकोणगा। चतुर्थी द्वादशी प्रोक्ता वैष्णवी नैर्ऋते तथा॥
वाराही दक्षिणे भागे पञ्चमी च त्रयोदशी। षष्ठी चतुर्दशी चैव इन्द्राणी पश्चिमे तथा॥
पूर्णिमायां च सप्तम्यां वायव्ये चण्डिकोदयः।
नष्टचन्द्रदिनाष्टम्योर्महालक्ष्मीः शिवालये॥' इति।

नष्टचन्द्रदिनममावास्या। विजयकल्पलतायाम्—

पृष्ठतो दक्षिणे वापि योगिनी गमने हिता।
वामसम्मुखयोर्नेष्टा वायुमेवं विचिन्तयेत्॥' इति।

अर्द्धप्रहरयोगिन्यः

समरसारेऽर्द्धप्रहरयोगिन्यप्युक्ता। यथा—

'प्राक्कोयानलरक्षोवायुः पाशीशदिक्षु दर्शान्तैः।
तिथिभिः स्थितिपदयुक्ता ह्यर्द्धप्रहरा तु योगिनी शस्ता॥' इति।

अस्यार्थः—अत्र पूर्वार्द्धेन योगिन्युक्ता उत्तरार्द्धेनार्द्धप्रहरयोगिन्युच्यते—स्थितिपदे इत्यादिना। पदं स्थानं स्थितिः या तिथिर्यस्यां दिशि प्रागुक्तक्रमेणावस्थिता तद्दिशि

तत्तत्तिथिमारभ्य सर्वयोगिन्यस्तेनैव क्रमेण तत्तिथिमध्ये वारद्वयं भ्रमन्ति। यथा द्वितीयोत्तरस्यां योगिनी तां षोडशधा विभज्य प्रथमो विभागो द्वितीयायाः। एवमुत्तरस्यामर्द्धप्रहरयोगिनीसंज्ञः द्वितीयो विभाग आग्नेय्याम्। तृतीयाया अर्द्धप्रहरयोगिनीसंज्ञ इत्यग्रिमाः सर्वे विभागाः अर्द्धप्रहरयोगिनीसंज्ञा ज्ञेया इत्यर्थः। उक्तञ्च स्वरोदये—'यत्रोदयगता देवी ततो यामार्द्धभुक्तिगा। भ्रमन्ती तेन मार्गेण भवेत्तत्कालयोगिनी ॥' इति। उदयस्थाने देवी योगिनी। विजयकल्पलतायामपि—'यत्रैता उदयं यान्ति भ्रमन्त्येवं तिथिक्रमात्। यतो यामार्द्धभुक्त्यैव योगिन्यः स्वेष्टकालिकाः ॥' इति। 'इनवत्तु योगिनी शस्ता' इति पाठे स्पष्टार्थम्।

वारयोगिन्यः

स्वरोदये तु वारयोगिन्यप्युक्ता—

'इन्द्रचन्द्राग्निनैर्ऋत्ययाम्यतोयानिले हरौ।
सूर्यादिषु च वारेषु वर्जयेद्वारयोगिनीम् ॥' इति।

फलमपि स्वरोदय एव—

'जयदा पृष्ठदक्षस्था भङ्गदा वामसम्मुखी।
त्रिविधं योगिनीचक्रमित्युक्तं ब्रह्मयामले ॥' इति।

त्रिविधत्वं तु तिथियोगिन्यर्द्धप्रहरयोगिनीवारयोगिनीभेदतः ॥ ३४ ॥

हिन्दी—९।१ तिथियों को पूर्व दिशा में, ११।३ तिथियों को अग्निकोण में, ५।१३ तिथियों को दक्षिण में, १२।४ तिथियों को नैर्ऋत्यकोण में, १४।६ तिथियों को पश्चिम दिशा में, ७।१५ तिथियों को वायव्यकोण में, २।१० तिथियों को उत्तर दिशा में, ३०।८ तिथियों को ईशानकोण में योगिनी का निवास रहता है। यह योगिनी यात्रा में सम्मुख या बाँये रहे तो शुभ नहीं होती। अर्थात् दाहिने और पीछे रहे तो शुभ होती है ॥ ३४ ॥

योगिनीबोधक सारणी

योगिनीवास	पूर्व	अग्नि	दक्षिण	नैर्ऋत्य	पश्चिम	वायव्य	उत्तर	ईशान
तिथि	१।९	३।१०	५।१३	४।१२	६।१४	७।१५	२।१०	८।३०
गन्तव्य दिशा	पश्चिम उत्तर	आग्नेय ईशान	दक्षिण पूर्व	नैर्ऋत्य आग्नेय	पश्चिम दक्षिण	वायव्य नैर्ऋत्य	उत्तर पश्चिम	ईशान वायव्य
त्याज्य दिशा	पूर्व दक्षिण	आग्नेय नैर्ऋत्य	दक्षिण पश्चिम	नैर्ऋत्य वायव्य	पश्चिम उत्तर	वायव्य ईशान	उत्तर पूर्व	ईशान आग्नेय

अथ कालपाशाख्यौ योगौ शालिन्याऽऽह—

कौबेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सम्मुखे तस्य पाशः।
रात्रावेतौ वैपरीत्येन गण्यौ यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्जनीयौ ॥ ३५ ॥

कौबेरीति—कुबेरो देवता यस्याः सा 'सास्य देवता' इत्यण्। आदिवृद्धिः। अणन्तत्वात् ङीप्। कौबेरी उत्तरा दिक्। ततः ल्यब्लोपे पञ्चमी। उत्तरां दिश-

मारभ्यार्काद्ये वारे दिवसे वैपरीत्येन दिक्प्रातिलोम्येन संहारमार्गेण यस्यां दिशि वारेशस्थितिस्तस्यां दिशि कालः स्यात् । यथा रविवारे उत्तरस्यां कालः, सोमे वायव्यां, भौमे पश्चिमायां, बुधे नैर्ऋत्यां, गुरौ दक्षिणस्यां, शुक्रे आग्नेय्यां, शनौ पूर्वस्यामित्यर्थः । अयमर्थः स्पष्टो रत्नसारे—

'रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके ।
भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋत्यकोणके ॥
जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे चाग्नेयकोणके ।
शनौ तु पूर्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्तितम् ॥' इति ।

इति कालयोगः ।

पाशयोग उच्यते—

तस्य कालस्य सम्मुखे सम्मुखदिशि कालदिशातः पञ्चमदिशि तस्य कालस्य पाशो गलकर्त्तनरज्जूः स्यात् । यथा रविवारे दक्षिणस्यां पाशः, सोमे आग्नेय्यां, भौमे पूर्वस्यां, बुधे ऐशान्यां, गुरावुत्तरस्यां, शुक्रे वायव्यां, शनौ पश्चिमायामित्यर्थः ।

कालपाशदोषद्वयफलानि

फलमुच्यते । यात्रायामर्थयात्रायां युद्धे युद्धयात्रायां समाहारद्वन्द्वः । तयोर्यात्रायुद्धयोरुपस्थितयोः सतोस्तौ कालपाशौ गन्तव्यदिगवस्थितौ वर्ज्जनीयौ । तद्दिशि न गच्छेदित्यर्थः । अर्थाद्वामभागदक्षिणभागयोः कालपाशौ शुभौ । तत्रापि कालो दक्षिणभागस्थ एव शुभः । पाशो वामभागस्थ एव शुभ इत्यनुक्तोऽपि विशेषो ज्ञेयः । उक्तञ्च स्वरोदये—

'वारोत्थः पूर्वदिग्भागे ततः सव्येन मन्दगः ।
यत्रस्थस्तत्र कालः स्यात् पाशस्तस्य तु सम्मुखः ॥
दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः ।
यात्रायां समरे श्रेष्ठस्ततोऽन्यत्र न शोभनः ॥' इति ।

सव्येन प्रदक्षिणमार्गेण मन्दगः शनैश्चरः अन्यत्र सम्मुखपृष्ठभागयोः ।

दिवा यौ कालपाशौ तौ रात्रौ विपरीतौ

अयं कालपाशविचारो दिवैव । रात्रौ विशेष उच्यते । तु विशेषे । एतौ कालपाशौ तु रात्रौ व्यस्तसञ्ज्ञौ विपरीतनामकौ चिन्त्यौ ज्ञेयौ । दिवा यस्यां दिशि कालस्तस्यां दिशि रात्रौ पाशः । दिवा यस्यां दिशि पाशस्तस्यां दिशि रात्रौ कालः । यथा रविवासरे रात्रौ दक्षिणस्यां कालः उत्तरस्यां पाशः । एवं सर्ववारेष्वित्यर्थः । उक्तञ्च—

'सौम्यादौ वाममार्गेण रवितः कालसंस्थितिः ।
तत्सम्मुखे भवेत् पाशो रात्रौ ज्ञेयौ विलोमतः ॥' इति ।

सोमो देवताऽस्याः सा 'सोमाट्ट्यण्' इति देवतार्थे टचण्, णित्त्वादादिवृद्धिः 'यस्येति च' इत्यलोपः, ततो 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः, सौमी उत्तरा दिक् तदादौ सौम्यादौ। ननु वर्ज्यत्वाविशेषाद्रात्रौ किं नाम वैपरीत्येन कृत्यमिति चेत्, उच्यते । गन्तव्यदिशि

कालो दक्षिणभागस्थः शुभो यथा भवेत्पाशो वामभागस्थः शुभो यथा स्यादित्येवमर्थ-मुक्तिः । अन्यथा ह्यशुभ इत्यर्थः । 'दक्षिणस्थः शुभः कालः पाशो वामदिगाश्रयः' इति वचनात् । ननु कालपाशयोर्नामवैपरीत्यं स्वरोदयस्थवाक्ये कुतो नोक्तमिति चेत्, सत्यम् । साक्षात् नोक्तं परन्तु स्वरोदयकर्तुरभिप्रेतमस्तीत्यनुमीयते । तथा हि यद्यपि 'घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ' इति कोशात्, 'दशाहं शावमाशौचं सपिण्डेषु विधीयते' इति धर्मशास्त्रोक्तेश्चाहःशब्दस्याहोरात्रपरतैव तथा 'आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशिपक्षिणी' इत्यादिषु निशीति पदोपादानादहःशब्दः सूर्यदर्शनपरिच्छेद्यकालवाचको यथास्ति तथेहापि । 'वारोऽह्नः पूर्वदिग्भागे' इत्यत्र वापरःपूर्वदिग्भागे इति वक्तव्येऽहः-शब्दोपादानान्यथानुपपत्त्याहःशब्दः सूर्यदर्शनपरिच्छेद्यं कालमाह । तेनाहनि दिवसे ह्येवं विचारो न तु रात्रौ । अतस्तत्र वैलक्षण्यम् । तद्वैलक्षण्यं नाम किम् ? वैपरीत्य-मित्यर्थः । अतः पूर्वोक्तं—'रात्रावेतौ व्यस्तसंज्ञौ तु चिन्त्यौ' इति ।

खण्डराहुदोषो यात्रायाम्

कालपाशप्रसङ्गात् खण्डराहुरुच्यतेऽस्माभिः । यथा स्वरोदये—

'ऐन्द्र्यां कृष्णे तृतीयायां सप्तम्यां शूलिनो दिशी ।
दशम्यां धनदाशायां वायव्यां भूतवासरे ।।
शुक्लपक्षे तु वारुण्यां चतुर्थ्यां समुदेत्यसौ ।
नैर्ऋत्ये च तथाष्टम्यामेकादश्यां यमौकसि ।।
आग्नेय्यां पञ्चदश्यां च मासे राहूदये सति ।
खण्डगत्या भ्रमत्येवं खण्डराहुस्ततो मतः ।।' इति ।

यमौकसि दक्षिणस्याम्, शूलिनः ईशानस्य, अतस्तस्यां दिशि तत्तिथौ राहु-सद्भावान्न गन्तव्यमिति वाक्यतात्पर्य्यार्थः । एतासु भद्रातिथिषु भद्रामप्रहाय तद्दिशोऽ-न्यस्यां दिशि सुखेन गन्तव्यमिति । खण्डे तिथिखण्डे तिथ्यर्द्धे भद्रारहिते गमनं गति-रित्यन्वर्थत्वमपि खण्डराहौ प्रतीयते । सूक्ष्मोऽर्द्धयामकाल उक्तः समरसारे—

'हालान्तकाभसखियामदलैस्तु कालः सूर्यादिवासरगतो युधि वर्जनीयः ।
भासारमेदलतियामदलानि भानुर्वारक्रमादपि पुनः स्वहितार्थमूहेत् ।।' इति ।

रवौ हालाकारोपलक्षितोऽष्टमोऽर्द्धयामः, एवं सोमे तृतीयः, भौमे प्रथमः, गुरौ चतुर्थः, शुक्रे सप्तमः, शनौ द्वितीयो युद्धे च वर्जनीय इति पूर्वार्द्धस्यार्थः । उत्तरार्द्धे तु सांहितिका अर्द्धयामा उक्ताः समस्तशुभकर्मसु निषिद्धाः ग्रन्थकर्त्रापि विवाहप्रकरणेऽ-भिहिताः । अर्द्धयामो नाम दिनस्य रात्रेर्वाऽष्टमो भाग इति ।

अथार्द्धयामराहुरप्युक्तः स्वरोदये—

'इन्द्रवायुयमरुद्रतोयाग्निशशिभास्करे । यामार्द्धमुदितो राहुर्भ्रमत्येवं दिगष्टके ।।' इति ।

अयं यामार्द्धराहुभ्रमो दिवसे रात्रौ च तुल्यो ज्ञेयो विशेषानुक्तेः ।

तत्रैव मुहूर्त्तराहुरप्युक्तः—

'ईशानयमवातेन्द्ररक्षः सोमाग्निवारुणे । पूर्वाह्णेऽपि भ्रमत्येवमपराह्णेऽप्ययं क्रमः ।।
जलाग्निसौम्यनैर्ऋत्यशक्रानिलयमेतरे । पूर्वरात्रे भ्रमत्येव पररात्रेऽप्ययं क्रमः ।।

दिनस्य षोडशांशेन मुहूर्तः परिकीर्तितः ।
एवं मौहूर्तिको राहुर्ज्ञातव्यः सुखवेदिभिः ॥' इति ।

दिनस्येत्युपलक्षणं रात्रेरपि एवमेव अर्धमुहूर्तचतुर्थचतुर्थदिग्गणनोक्ता । रात्रौ तु षष्ठषष्ठदिग्गणनोक्ता ।

यत्तु रामवाजपेयिभिः समरसारे उक्तम्—

'प्राग्वातान्तकशम्भुपाशिहुतभुक्पौलस्त्यरक्षोदिशो
यामार्द्धेरगुरह्नि पाशिककुभोऽसौ षष्ठषष्ठी निशि ।
पृष्ठे दक्षिणतः शुभो द्विघटिकोऽसौ तुर्यतुर्या व्रज-
न्नीशावाक्पवनेन्द्रराक्षसमरुद्वह्निप्रतीचीं दिशम् ॥' इति ।

अत्र यामार्द्धराहौ दिने प्राच्याः सकाशात्षष्ठषष्ठदिग्गणनोक्ता । रात्रौ तु प्रतीच्याः सकाशात्तथैवोक्ता । उत्तरार्धे मौहूर्तिकराहौ तु दिने दिनरात्रिविभागो नोक्तस्तट्टीकाकृता भरतेन तथैव व्याकृतश्च । यथा यथा द्विघटिको मौहूर्तिको राहुः प्रातरारभ्यैशानीतश्चतुर्थचतुर्थदिशं मुहूर्ते मुहूर्ते याति । दिनरात्र्योर्द्वात्रिंशन्मुहूर्त्ता अष्टदिशां चत्वारो भ्रमाः । तत्र क्रमः ऐशानीदक्षिणवायव्यपूर्वनैर्ऋतोत्तराग्नेयपश्चिमास्विति, तदेतन्निर्मूलम् । मूलवाक्यानुपलम्भात् । ननु कस्तर्हि तदुक्तावाशय इति चेत्, सत्यम् । तदेवोच्यते । स्वरोदये हि यामार्द्धराहौ षष्ठषष्ठदिग्गणनोक्ता । मुहूर्त्तराहौ तु दिने चतुर्थचतुर्थदिग्गणनामभिधाय रात्रौ तु षष्ठषष्ठदिग्गणनोक्ता अनुचितेत्यभिसन्धाय स्वयं स्वपद्ये षष्ठषष्ठदिग्गणनामुररीकृत्य दिनरात्रिविभागेन यामार्द्धराहुरुक्तः । मुहूर्त्तराहुरीशानतश्चतुर्थचतुर्थदिग्भागेन दिनरात्रिविभागमनादृत्योक्त इति, एवंविधे पाठे मूलान्तरं मृग्यम् । ऋषीणां तु स्वतन्त्रेच्छापर्यनुयोगानर्हत्वात्स्वरोदये एवमुक्तिः ।

स्थूलसूक्ष्मराहोर्दिग्भेदेन फलानि

एतादृशः स्थूलः सूक्ष्मो वा राहुः कस्यां दिशि शुभोऽशुभो वेति स्वरोदय एवाभिहितम्—

'सम्मुखा वामसंस्था वा यस्यैवं राहुमण्डली ।
पराजयो भवेत् तस्य वादद्यूतरणादिषु ॥
यस्य दक्षिणपृष्ठस्था ह्येषा राहुपरम्परा ।
सहस्रशः शतेनापि परसैन्यं निकृन्तति ॥' इति ।

समरसारेऽपि—

'पृष्ठे दक्षे योगिनी राहुयुक्ता यस्यैकोऽयं शत्रुलक्षं निहन्ति ।
श्रेष्ठं सर्वेभ्यो बलेभ्यस्तदेवं संक्षेपोऽयं सर्वसारोऽभ्यधायि ॥' इति ।

ननु योगिनीकालपाशवारयोगिनीमृतपक्षखण्डराह्वादिभिः स्थूलैर्दोषैरर्द्धयामराह्वादिभिः सूक्ष्मश्च स्वरोदयस्थैस्तथा सांहितिकैश्चायनशूलनिषिद्धमासवारशूलनक्षत्रनिषिद्धनक्षत्रपारिघदण्डमृतपक्षादिभिश्च दोषैर्यात्रादिनाऽनुन्मेष एव, तथा हि । रवौ पूर्वस्यां वारयोगिनी दक्षिणस्यां पाशो दिवा रात्रौ तु कालः पश्चिमायां वारशूलम् उत्तरस्यां कालो दिवारात्रौ तु पाशः विदिशस्तु महादिगन्तर्गता एव । 'प्रादक्षिण्यं चैव मासा

विपूर्वा' इति श्रीपत्युक्तेः । एवं सति रविवारे कस्यामपि दिशि यात्रा न स्यात् । अन्ये पुनर्दोषामृतपक्षादयो विचारणीयाः । एवं सति सोमवारादिष्वपि यथासम्भवं दोषा ऊहनीया इति प्रागुक्तदोषवज्ज्ञापिताः । अत्र समाधिः । अयं सर्वोऽपि स्वरोदयस्थो मृत-पक्षयोगिनीकालपाशादिस्थूलसूक्ष्मदोषविचारो युद्धयात्रायामेव बहुधा विचार्यः प्रकरण-स्यापि नियामकत्वात्, तथा हि । सर्वेष्वपि स्वरोदयग्रन्थेषु नरपतिजयचर्य्योच्यते । सा च युद्धं विना न सम्भवति । अत एव स्वरोदयबले प्रोक्तम्—'पुष्पैरपि न योद्धव्यं यावद्धीनः स्वरोदयः । स्वरोदयबले प्राप्ते योद्धव्यं शस्त्रकोटिभिः ॥' इति । तथा चतुरशीतिचक्रान्तेऽप्युक्तम्—

'एतानि सर्वचक्राणि ज्ञात्वा युद्धं समारभेत् ।
जयेदिह न सन्देहः शक्रतुल्येऽपि वैरिणि ॥' इति ।

तथा भूबलेऽप्युक्तम्—

'इमानि भूबलान्यत्र ज्ञात्वा यः प्रविशेद् रणम् ।
अरयस्तस्य नश्यन्ति मेघा वातहता यथा ॥' इति ।

सर्वतोभद्रकालदंष्ट्रसूर्यचन्द्रकालानलचक्राणि

एवं सति सर्वतोभद्रकालद्रंष्टसूर्यचन्द्रकालानलचक्राणि युद्ध एव विचार्याणि यथा-सम्भवजन्येषु शुभकृत्येष्वपि विचार्याणि । उक्तञ्च तत्रैव—

'लाभालाभं सुखं दुःखं जयं चैव पराजयम् ।
चन्द्रकालानले चक्रे ज्ञानं संशयवर्जितम् ॥' इति ।

तथा—'यथा जन्मविवाहे च सङ्ग्रामे विग्रहेऽपि च ।
घोरकालानलं चक्रं ज्ञात्वा कर्म समारभेत् ॥' इति ।

यात्रावश्यकत्वमपेक्ष्य सांहितिकदोषहानितारतम्यम्

सामान्ययात्रायामप्यावश्यकानावश्यकवशेन यथासम्भवं सांहितिकदोषहानि-र्विचार्या । अन्यथा हि सर्वेषां स्वरोदयस्थानां सांहितिकानां च स्थूलसूक्ष्मदोषाणां त्यागो वर्षसहस्रेणापि दुःशकः स्यात् । तत्रापि गुणानां भूयस्त्वं दोषाणां चाल्पत्वमङ्गी-कृत्य निखिलकृत्यं निर्वाह्यम् । उक्तञ्च श्रीपतिना—

'समस्तगुणसम्पदां न खलु लब्धिरल्पैर्दिनै-
र्गुणप्रचुरता ततो बहुमता च दोषाल्पता ।
न भूरिगुणसञ्चये प्रभवतीह दोषोऽल्पको
हुतुदर्चिषि हुताशने सलिलबिन्दुरेको यथा ॥' इति ।

विवाहादौ महादोषे तद्विरुद्धमहाप्रतीकारः

तत्रापि महादोषः पापग्रहवेधयुतिकर्तरीमहापातादिश्चेत्तदावश्यं वर्ज्य एव यदि तत्समः प्रतीकारकारको गुणो न भवेत् । उभयसम्भवे हि प्रबलदुर्बलविचारः कार्यः । तदप्युक्तं श्रीपतिना—

'एकोऽपि हन्ति गुणलक्षमपीह दोषः कश्चित्परो यदि गुणोऽस्ति न तद्विरोधी ।
मद्यस्य बिन्दुरपि पावनपञ्चगव्यं सम्पूर्णमत्र कलशं मलिनीकरोति ॥'

इत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तेन ।। ३५ ।।

हिन्दी—रव्यादि वारों में उत्तर दिशा से विपरीत क्रम से काल का निवास रहता है। यथा—रविवार को उत्तर, सोमवार को वायव्य, मंगलवार को पश्चिम, बुधवार को नैर्ऋत्य, बृहस्पतिवार को दक्षिण, शुक्रवार को अग्निकोण एवं शनिवार को पूर्वदिशा में काल का वास रहता है। काल के सामने की दिशा में पाश का वास रहता है। रात में काल और पाश विपरीत दिशा में वास करते हैं। ये दोनों यात्रा में और युद्ध-यात्रा में सम्मुख हों तो वर्जित होते हैं ॥ ३५ ॥

काल-पाशबोधक सारणी

		रवि	सोम	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
दिन में	काल	उत्तर	वायव्य	पश्चिम	नैर्ऋत्य	दक्षिण	आग्नेय	पूर्व
	पाश	दक्षिण	आग्नेय	पूर्व	ईशान	उत्तर	वायव्य	पश्चिम
रात्रि में	काल	दक्षिण	आग्नेय	पूर्व	ईशान	उत्तर	वायव्य	पश्चिम
	पाश	उत्तर	वायव्य	पश्चिम	नैर्ऋत्य	दक्षिण	आग्नेय	पूर्व

अथ पारिघदण्डाख्यं दोषमनुष्टुभाऽऽह—

भानि स्थाप्यान्यब्धिदिक्षु सप्तसप्तानलर्क्षतः ।
वायव्याग्नेयदिक्संस्थं पारिघं नैव लङ्घयेत् ।। ३६ ।।

भानीति । अब्धिदिक्षुचतुर्दिक्ष्वनलर्क्षतः कृत्तिकातः सप्तभानि पूर्वस्यां स्थाप्यानि । मघातः सप्तभानि दक्षिणस्यां स्थाप्यानि । अनुराधातः सप्तभानि पश्चिमायां स्थाप्यानि । धनिष्ठातः सप्तभान्युत्तरस्यां स्थाप्यानि । तत्र वायव्याग्नेयदिगुपनिबद्धा रेखा पारिघदण्डः स्यात् । तं सर्वथा नैव लङ्घयेत् ।

चक्राकृतिरियम्—

यदाह नारदः—'क्रमाद्दिग्वारभानि स्युः सप्त सप्ताग्निनऋक्षतः । पारिघं लङ्घयेद्दण्डं नाग्निश्वसनदिग्गतम् ।।' इति । कश्यपोऽपि—'अग्निधिष्ण्यात्सप्त सप्त क्रमाद्धिष्ण्यानि पूर्वतः । वाय्वग्निदिग्गतं दण्डं पारिघं तु न लङ्घयेत्' इति । ननु प्रागादिदिङ्न्यस्तानां नक्षत्राणां प्रयोजनं किं नोक्तम् । पारिघदण्डाख्यानार्थत्वं तु न धनिष्ठादिचतुर्दश भानि वायव्याग्नेयदिशोः पूर्वभागे स्थाप्यानि, मघादिचतुर्दश भानि तयोरेव दिशोः पश्चिमविभागे स्थाप्यानीत्येवमर्थकपद्योपनिबन्धनेन स्यात् । उच्यते । स्पष्टत्वान्नोक्तम् । तदा हि प्राग्द्वारिकैः कृत्तिकादिकसप्तनक्षत्रैः पूर्वस्यां यात्रा प्रशस्ततमा एवं दक्षिणस्यां मघादिसप्तभैः, पश्चिमायामनुराधादिसप्तभैः उत्तरस्यां धनिष्ठादिसप्तभैः, अयमर्थो यात्राप्रकरणे—'क्रमाद् द्वारभानि स्युः' इति नारदकश्यपाद्युक्तेर्लभ्यते ।

प्रतिशुक्रविचारे पारिघदण्डदोषविचारः कार्यः

किञ्च त्रिविधप्रतिशुक्रविचारेऽपि दिग्द्वारभानामुपयोगोऽस्ति । यदाहात्रिः—'तद्दिग्गतः समुदयेद्विचरेद्यत्र गोलके । यद् द्वारभेषु विचरेत् त्रिविधं प्रतिभार्गवम् ।।' इति । श्रीपतिश्च—'विचरति न भचक्रे येषु दिग्द्वारभेषु' इति ।

गृहप्रवेशेऽपि पारिघदण्डदोषविचारः कार्यः

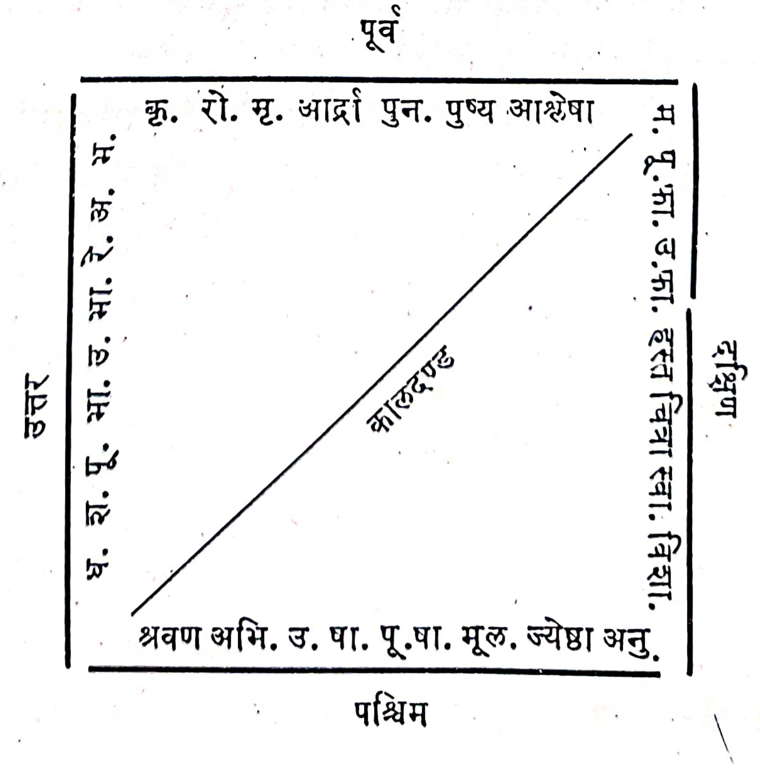
अन्यच्च गृहप्रवेशे पूर्वादिदिग्द्वारेषु गृहेषु तत्तद्दिङ्नक्षत्रैः प्रवेशश्चोक्तः। तदुक्तं वसिष्ठेन—'यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिगर्क्षैरुक्तर्क्षैः स्यात् सन्निवेशो न सर्वैः' इत्यादीनि प्रयोजनानि ध्येयानि।

दिग्भेदेन केषाङ्केषाञ्चिद्भानां श्रेष्ठत्वादिकम्

तत्र प्रस्तुते पारिघदण्डोक्तेरेवं ज्ञायते—यद्धनिष्ठादिचतुर्दश भानि प्रागुत्तरदिशोर्यात्रायां प्रशस्तानि, मघादिचतुर्दश भानि दक्षिणपश्चिमदिशोः प्रशस्तानि, तत्र स्वदिशि प्रशस्ततमानि, अन्यदिशि प्रशस्तानि। यथा मघादिसप्त भानि पश्चिमायामनुराधादिसप्त भानि दक्षिणस्यां प्रशस्तानीत्यर्थः। अत एवाह दुर्गादित्यः—'प्राग्दिग्गतैरुदग्दिशमुदग्गतैः प्राग्दिशं भनक्षत्रैः। दक्षिणगैरपरां दिशमपरगैर्दक्षिणां यायात्॥' इति। भानि राशयो मेषाद्या नक्षत्राणि कृत्तिकादीनि। यवनेश्वरोऽपि—'प्राचीमुदग्द्वारिभिरत्र यायात्प्राग्द्वारभैश्चोडुभिरप्युदीचीम्। तथैव याम्यामपराश्रितैर्भैर्याम्याश्रयैश्चाप्यपरां प्रयायात्'॥ इति। एतेन 'नो गच्छेदुत्तराशां त्रिदशपतिककुब्भैर्न याम्यप्रतीच्यैः' इति वदन् महेश्वरः प्रत्याख्यातो भवति। मूलवाक्यानुपलम्भात्। किन्तु सर्वथा प्रागुदयनक्षत्रैर्दक्षिणां पश्चिमां च नैव गच्छेत्। तथा दक्षिणपश्चिमनक्षत्रैः प्रागुदीचीं च नैव गच्छेत्। पारिघदण्डसत्त्वात्। यदाह यात्रायां वराहः—'दिशि दिशि बहुलाद्यास्तारका सप्त लेख्याः पवनदहनदिक्स्थस्तिर्यगत्युग्रदण्डः। सुरपतिरपि कृच्छ्रं याति तं लङ्घयित्वा नहि भवति विरोधो दिक्षु दण्डैकगासु॥' इति॥ ३६॥

हिन्दी—कृत्तिका नक्षत्र से आरम्भ करके ७।७ नक्षत्र पूर्वादि ४ दिशाओं में स्थापित करे और उसमें वायव्य और अग्निकोण में लगी हुई रेखा को कालदण्ड कहते हैं। यात्रा में कालदण्ड का उल्लंघन करना निषिद्ध है।

कालदण्ड चक्र

इस चक्र से स्पष्ट है कि—कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा ये ७ नक्षत्र पूर्व के; मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा ये ७ नक्षत्र दक्षिण के; अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढ़ा, उत्तराषाढ़ा, अभिजित्, श्रवण ये ७ नक्षत्र पश्चिम के और धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, रेवती, अश्विनी, भरणी ये ७ नक्षत्र उत्तर के हैं। इसमें वायव्य से अग्निकोण तक परिघदण्ड नाम की रेखा कर देने से १४।१४ नक्षत्रों के दो भाग हो जाते हैं। अपने-अपने भाग के नक्षत्रों में अपनी-अपनी दिशा में यात्रा उत्तम होती है। अर्थात् धनिष्ठा से आश्लेषा तक १४ (यात्रा में विहित) नक्षत्रों में पूर्व-उत्तर की यात्रा उत्तम और पश्चिम-दक्षिण की यात्रा निषिद्ध होती है। एवं मघा से श्रवण-पर्यन्त १४ नक्षत्रों में दक्षिण-पश्चिम की यात्रा उत्तम, पूर्वोत्तर की यात्रा निषिद्ध है। (१।५६ में इसी परिघदण्ड की चर्चा की गई है)॥ ३६॥

अथ कस्यचिद्विदिग्गमनं चिकीर्षितं तदा पृथक्नक्षत्रोपदेशाभावात् तासु विदिक्षु आग्नेय्यादिषु कैर्नक्षत्रैर्गमनं स्यादित्याशङ्क्य विदिक्षु नक्षत्राणि चावश्यकत्वे पारिघदण्डापवादं च वसन्ततिलकावृत्तेनाऽऽह—

अग्नेर्दिशं नृप इयात्पुरुहूतदिग्भैरेवं प्रदक्षिणगता विदिशोऽथ कृत्ये।
आवश्यकेऽपि परिघं प्रविलङ्घ्य गच्छेच्छूलं विहाय यदि दिक्तनुशुद्धिरस्ति॥३७॥

अग्नेर्दिशमिति। नृपः पुरुहूतदिक् प्राची तदुत्थैः कृत्तिकादिसप्तनक्षत्रैः अग्नेर्दिशमाग्नेयीमियात् गच्छेत्। एवमनेन प्रकारेण प्रदक्षिणगताः सृष्टिमार्गेणावस्थिता विदिशो नैर्ऋत्यादीर्गच्छेत्। यथा दक्षिणदिक्स्थैर्भैर्मघादिसप्तभिर्नैर्ऋतीं दिशं गच्छेत्। प्रतीचीस्थैरनुराधादिसप्तभिर्भैर्वायव्यां गच्छेत्। उदीचीस्थैर्धनिष्ठादिसप्तभिर्भैः ऐशानीं गच्छेदित्यर्थः। यदाह नारदः—'आग्नेयीं पूर्वदिक्संस्थैर्विदिशस्त्वेवमेव हि' इति। अस्यार्थं स्पष्टमाह गुरुः—

'प्राग्द्वारिकैश्च नक्षत्रैराग्नेय्यां शोभना गतिः। दक्षिणस्थैश्च नैर्ऋत्यां वायव्यां वारुणैरपि॥
ऐशान्यां दिश्युदक्संस्थैर्यात्रातीव शुभप्रदा।' इति।

पारिघदण्डापवाद उच्यते—

अथेति। आवश्यके कृत्ये अवश्यकर्तव्ये गमनादिकृत्ये पारिघमपि पारिघदण्डमपि प्रविलङ्घ्य लङ्घयित्वा नृपो गच्छेत्। परन्तु शूलं वारशूलं नक्षत्रशूलं च विहाय त्यक्त्वा यदि दिक्तनुशुद्धिरस्ति स्यात्। अस्तीति स्यादित्यर्थकमव्ययम्। पूर्वादिचतुर्दिक्षु मेषादयस्त्रिरावृत्ता दिग्राशयः स्युः। त एव तस्यां तस्यां दिशि दिग्लग्नशब्देन व्यवह्रियन्ते। तेषां शुद्धिः शुभफलदातृग्रहानुकूल्यसाहित्यं स्यात्। यदाह श्रीपतिः—

'प्रयोजनेष्वात्ययिकेषु भूपतिर्विलङ्घ्य रेखामपि पारिघीं व्रजेत्।
विहाय दिक्छूलसमाह्वयानुडून्यदि स्वदिग्लग्नविशुद्धिराप्यते॥' इति।

उडुशब्देन वारोऽप्युपलक्ष्यते। यतो वराहेण—'उल्लङ्घ्य दण्डमपि काममियान्नरेन्द्रः शूलं विहाय यदि भस्य विलग्नशुद्धिः' इत्यत्र शूलं विहायेति सामान्यतोऽभिधानात्।

दिग्राशयः, तत्र गमने फलानि च

अत्र दिग्राशीनाह नारदः—'दिग्राशयः स्युः क्रमशो मेषाद्याश्च पुनः पुनः' इति।

फलमाह वसिष्ठः—

'पूर्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः । तत्तच्छुद्धिवशात्सर्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः ॥
तद्वर्गाश्च तदंशाश्च ज्ञातव्या वै तथाविधाः ।' इति ॥ ३७ ॥

हिन्दी—राजा को अग्निकोण की यात्रा पूर्व के नक्षत्रों (कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा) में, नैर्ऋत्यकोण की यात्रा दक्षिण के नक्षत्रों (मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा) में, वायव्यकोण की यात्रा पश्चिम के नक्षत्रों (अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढ़ा, उत्तराषाढ़ा, अभिजित्, श्रवण) में तथा ईशानकोण की यात्रा उत्तर के नक्षत्रों (धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, रेवती, अश्विनी, भरणी) में करनी चाहिए। कार्य आवश्यक हो तो परिघदण्ड का उल्लंघन करके शूल को छोड़कर यदि दिग्द्वार लग्न शुद्ध हो तो यात्रा की जा सकती है।

विशेष—आवश्यक कार्य में आचार्य ने स्वयं परिघदण्ड के उल्लंघन की अनुमति दी है और अनावश्यक कार्य में भी चतुर्दिक् यात्रा (११।३८ श्लोक) के नक्षत्र आ जाते हैं। तथा दिक्शूल, दिग्द्वारलग्न और लग्नशुद्धि की प्रधानता का अधिक महत्त्व बतलाया ही गया है। उनके समक्ष इस परिघदण्ड का कोई महत्त्व नहीं रह जाता है ॥ ३७ ॥

अथानावश्यकत्वेऽपि पारिघदण्डापवादे चिकीर्षिते सर्वदिग्द्वारकनक्षत्राणि वक्रीग्रहस्य केन्द्रगत्वादिनिषेधं चेन्द्रवज्रयाऽऽह—

मैत्रार्कपुष्याश्विनभैर्निरुक्ता यात्रा शुभा सर्वदिशासु तज्ज्ञैः ।
वक्री ग्रहः केन्द्रगतोऽस्य वर्गो लग्ने दिनं चास्य गमेर्निषिद्धम् ॥ ३८ ॥

मैत्रार्केति । मैत्रमनुराधा, अर्को हस्तः, पुष्यः प्रसिद्धः, आश्विनमश्विनी, एतैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः कृत्वा सर्वदिशासु प्राच्यादिचतुर्दिक्षु तज्ज्ञैर्ज्योतिर्विद्भिर्यात्रा गमनं शुभा शुभफलदा निरुक्ता । यदाह वसिष्ठः—

'पुष्यार्काश्विनमैत्राणि सर्वदिग्द्वारभानि च ।
सर्वदिक्ष्वपि यात्रायां सर्वकामार्थदानि च ॥' इति ।

नारदः—'पुष्ये मैत्रे करेऽश्विन्यां सर्वाशागमनं शुभम् ।' आशा दिशः । श्रीपतिरपि—'हस्तः पुष्यो मैत्रमप्याश्विनं च चत्वार्याहुः सर्वदिग्द्वारभानि' इति ।

यत्तु बालबोधिन्याम्—

'पूर्वाद्याः शनिचन्द्रगीष्पतिबुधादित्येषु शुक्रे कुजे ।
नो गम्याः क्रमशस्तथा परिहरेत् प्राचीं च मूलेन्द्रयोः ॥
याम्ये च श्रवणादिषट्सु विधिभे पुष्ये प्रतीचीं त्यजेत् ।
सौम्यां चोत्तरफाल्गुनेष्वपि तथा हस्ते न यायाद् बुधः ॥

इति प्रागादिचतुर्दिक्षु श्रवणाश्विपुष्यहस्तानां क्रमेण त्याग उक्तः—स निर्मूलत्वाद् उपेक्ष्यः । किञ्च यद्येषामस्ति निषेधो वसिष्ठादीनामभिमतः स्यात्तदा 'पुरुहूतदिशं पुरन्दरर्क्षं' इत्यादिनक्षत्रशूलपद्ये हि 'विष्णुशाक्रे याम्यदिशं त्वजाङ्घ्रिधिष्ण्यं ज्वलनार्थदिशं विधातृपुष्यौ शूलास्वात्यथ सौम्यार्यमार्के' इति । एवमेव वादिनामाशयो

व्याख्येयः। बालबोधिनीवद्भिन्नं वाक्यं तु दूरापास्तमेव अन्यच्च पुष्याद्यष्टभानां क्वचित् सार्वदिग्द्वारिकत्वं स्मर्यते। यदाह गुरुः—

'पुष्याश्विहस्तमैत्राणि पौष्णवैष्णवसौम्यभम्।
वासवं सर्वदिक्ष्वाशु यात्रायां शोभनानि हि॥' इति।

वराहोऽपि—

'सर्वद्वारगसञ्ज्ञितानि गुरुभं हस्ताश्विमैत्राणि च।
श्रेष्ठान्यैन्दवपौष्णविष्णुवसुभान्याद्यैः सहाष्टौ सदा॥' इति।

तत्राष्टानामपि सार्वदिग्द्वारगत्वं स्मर्यते चतुर्णां का कथा? बहुवचनसंवादात्। तत्र मृगरेवतीश्रवणधनिष्ठानां सर्वद्वारगत्वमावश्यकगमनेऽभ्यनुज्ञानार्थम्। तत्र यदि पुष्यादीनि भानि दिग्विशेषेन त्यजेरंस्तदा बहुदिक्त्वं स्यात् न सर्वदिक्त्वम्। तत्र को विशेषः सर्वदिक्त्वबहुदिक्त्वयोः? उच्यते। सर्वशब्दः शक्त्या बुद्धिस्थवस्तुमात्रवचनः। तत्र वस्तुसङ्घं गृहीत्वैकत्वस्योपपत्तिः—सर्वः पदार्थ इति। तस्यैव द्वित्वे च सर्वौ पदार्थौ इति भवति। सर्वे इत्यत्र तु वस्तुसङ्घातः सर्वशब्देनोच्यते न बहुत्वम्। तदेव वचसा द्योत्यते। अत्र सर्वे इति बहुवचनेन त्रिचतुरादयः पदार्था उच्यन्ते। बहुशब्देन त्रय एवोच्यन्ते नाधिकाः। बहूनामन्त्रयस्वेत्युक्ते चतुरादिशब्दसन्निधाने त्रय एव निमन्त्र्यन्ते। किमत्र प्रमाणमिति चेच्छृणु। मीमांसायाम् एकादशेऽध्याये—'वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत' इति वैदिके वाक्ये वसन्ताय वसन्त इत्यर्थः छान्दसम्। कपिञ्जलाः पक्षिविशेषाः। तानालभेत हन्यात्। तत्र कपिञ्जलानिति बहुत्वं तावद् गम्यते ते त्र्यादयः परार्धावधिकाः कपिञ्जलाः, त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वाऽलब्धव्याः, त्रय एवेति संशयः। तत्रैवं पूर्वपक्षः—कपिञ्जलानिति बहुवचनेन द्वित्वातिरिक्तसङ्ख्यासामान्यरूपेणाभ्यधायि। तद्विशेषाकाङ्क्षायामसत्यां त्र्यादिपरार्धातिरिक्तसङ्ख्याविशेषाभावात् त्र्यादिसङ्ख्याविशेषा आक्षिप्यन्ते। न च तत्र चत्वारोऽपि पञ्च वा हन्तव्या इति सङ्ख्यान्तरमेव प्रतीयेत न त्र्यादयः। न च कपिञ्जलत्वावच्छेदकावच्छिन्नकपिञ्जलका हन्तव्या इति वाच्यम्। तथा सत्येकस्मिन्नेव यागे कृते जगतीतलवर्तिनां सर्वेषां कपिञ्जलानां विनाशप्रसङ्गः। तस्माद्यथाप्राप्तानां त्रिचतुरादीनां तेषामेव विकल्पेनालम्भ इति। उक्तश्च जैमिनिना पूर्वपक्षसूत्रेण बहुवचनेन सर्वप्राप्तेर्विकल्पः स्यादिति। सिद्धान्तस्तु घटानानयेतिवदुच्चारितस्य बहुवचनान्तस्य शब्दस्य चतुरादिशब्दोपादानमन्तरेण त्रित्वमात्रं वाच्यम्। तावतैव बहुत्वोपपत्तेः। अतिरिक्ताक्षेपे च प्रमाणाभावः। तस्मात् त्रय एव कपिञ्जला हिंस्याः। उक्तश्च जैमिनिना—'प्रथमं वा नियम्येत कारिणा स्यादतिक्रमः।' 'स्यात्' इति। सिद्धान्तसूत्रेण। अत एव बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यतीति लोकोक्तिः साधीयसी। एवं प्रस्तुतेऽपि विषये दृष्टिः। न च प्रथमोक्तेः साधुत्वाव्याख्यानार्थं बहव इत्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तगतबहुत्वव्यञ्जकबहुवचनोत्पत्तिः। बहुरोदन इत्यत्र बहुवचनं कस्मान्न भवति? सत्यम्। नात्र बहुशब्देन सङ्ख्योच्यते किन्तु वैपुल्यम्। तस्माद् बहुशब्देन त्रित्वसङ्ख्योच्यते। सर्वशब्देन न त्रित्वसङ्ख्या न तु चतुरादिका वा। अतोऽत्र मतभेदः।

ननु पुष्यादीनां सर्वदिक्त्वे समर्थिते सत्यपि नैव सर्वदिक्त्वोपपत्तिः। यावता वारशूलं मत्वा तद्दिग्वर्जनादिक्त्रयमेवावशिष्यते, तेन बहुदिक्त्वमेवोपपद्यते इति। उच्यते। नैतावता भवदिष्टं सिध्यति। 'प्राचीं श्रवणशक्राभ्याम्' इत्यादिना नक्षत्रविशेषे दिग्विशेष इत्यादि प्रतीयते। वारशूलेनायमर्थ उच्यते—रविवारे पश्चिमशूलं सोमे पूर्वेत्यादि। अतः बहुदिक्त्वसर्वदिक्त्वप्रतिपादकयोरन्यतरस्य सर्वदिक्वाक्यत्वस्य सबलत्वे निर्णीते तृतीयेन वारशूलेन सर्वदिक्त्वं व्याहतं यद्यपि तथापि नियतबहुदिक्त्ववाक्यात्तु सबलमेव। नहि यथा वालिसुग्रीवयोर्युद्धयमानयोर्भगवता रामेण वालिनि हते वालिनः सुग्रीवापेक्षया दौर्बल्यं मन्यन्ते शूराभिमानिन इति।

किञ्च दक्षिणाशायां धनिष्ठोत्तरार्द्धादिपञ्चकं त्याज्यमित्युक्तम्। तत्राश्विनीत्यागे धनिष्ठादिषट्कं त्याज्यमित्येवं कस्मान्नोक्तम्। न च प्रेतदाहतृणकाष्ठसङ्ग्रहादिनिषेधार्थं तथाभिधानमिति वाच्यम्। वाक्यान्तरे हि प्रतिपदमेव पञ्चकस्य निषेधात्। यदाह वसिष्ठः—

'वसुभस्योत्तरार्द्धाच्च पञ्चधिष्ण्येषु सर्वदा।
याम्यं दिग्यायिनां नृणां न मुहूर्तो जयप्रदः॥' इति।

अन्यच्चापरे आहुः—पश्चिमे पुष्यस्त्याज्य इत्युच्यते च। श्रीपतिना तु—'हस्तः पुष्य' इत्यादिना पुष्यस्य सर्वदिग्द्वारगत्वमुक्त्वा नक्षत्रप्रकरणे—

'ग्रहेण विद्धोऽप्यशुभान्वितोऽपि विरुद्धतारोऽपि विलोमगोऽपि।
करोत्यवश्यं सकलार्थसिद्धिं विहाय पाणिग्रहमेव पुष्ये॥'

इत्युक्तम्। अत्र हि 'विलोमग' इति पदं टीकाकृन्महादेवो विलोमगः प्रतीच्यादिगमनविरुद्धोऽपि तत्र शुभ इति शब्दार्थं व्याख्यात् तस्यायमाशयः। पुष्यो हि प्राचीनक्षत्रं तद्दक्षिणस्यां पश्चिमायां वा पारिघदण्डसत्त्वाद्विदिग्गमनप्रतिबन्धकर्तृसदोपपद्यते। तत्र 'द्विवद्धं सुवद्धं भवति' इति न्यायापुष्योऽपि सर्वदिग्द्वारग एव। यद्येवं हस्तेऽप्यपवादः पुष्यवत्कार्यः स्यात्। तुल्यन्यायत्वात्। एककर्तृकेणैव वाक्येन सर्वदिग्द्वारगत्वे सिद्धे पुनरन्येनाभिधानं व्यर्थं स्यात्। तस्मान्नैवं शक्यं वक्तुम्। अतः प्रागुक्तमेवोपोद्वलकं सत्। यद्येवं कस्तर्हि विलोमग इत्यस्यार्थः। केचिदाहुः विलोमं विपरीतं गच्छतीति विलोमगः। यथा—'तेषां संक्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः' इति वराहोक्तेर्यदोत्पातेन विलोमगामित्वं पुष्यस्य स्यात्तदापि न दोषः। यथा भौमस्योष्णादिपञ्चविधं वक्रत्वमुक्तम्। तत्रोष्णं वक्रम्।

'स्वस्वोदयार्क्षान्नवमेष्टमे वा सप्तर्क्षगे वा क्षितिजे प्रतीपे।
तद्वक्रमुष्णाह्वयमेव तत्र वह्नेर्भयं व्याधिभयं जनानाम्॥'

इति वसिष्ठेन तल्लक्षणमुक्तम्। तत्रैतादृशं वक्रं न कदाचित् सम्भवति। तथापि उत्पातवशाद् गणितविरुद्धापि वक्रगतिः। स्यात्तदर्थं फलोपन्यासः। एवं पुष्यवक्रत्वमप्यालोच्यम्। एतद्व्याख्यानं निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम्। यथोष्णस्य वक्रस्यासम्भवस्तथा पितृचरणैष्टोडरानन्दे भौमचारे सम्यक् प्रतिपादितम्। अन्ये त्वाहुः—विलोमगोऽपि विलोमग्रहाधिष्ठितोऽपि शुभः—

'एकार्गलहतं धिष्ण्यं क्रूराक्रान्तं च विद्धभम् ।
उत्पातदूषितं यत्तद्यात्रायां भङ्गदं सदा ॥' इति ।

वसिष्ठादिवाक्यात् क्रूरस्य वक्रिणो मार्गिणो वा योगो दुष्ट एव । अत एवाशुभान्वितोऽपि पुष्यः सकलार्थसिद्धिदातेत्युक्तम् । अनेन तु सौम्यस्य गुर्वादेर्वक्रिणो मार्गिणो वा दुष्ट एवाशुभान्वितोऽपि अशुभफलदाता न स्यात् । तच्चिन्त्यम् । मूलभूतार्षवाक्यानुपलम्भात् । यद्वक्रिसौम्यग्रहयोगेऽप्यशुभफलदाता पुष्यो न भवेदिति ।

'क्रूरैर्विद्धो युतो वापि पुष्यो यदि बलान्वितः ।
विना पाणिग्रहं सर्वमङ्गलेष्विष्टदः सदा ॥'

इति वसिष्ठादिवाक्यान्यप्येवमर्थकानि सन्ति न कुत्रापि विलोमग इत्यभिहितम् । किञ्च सौम्यवक्रिग्रहाधिष्ठितोऽश्विन्यादिभगणश्चेत्तदाश्विन्यादेर्दोषवत्ता भवन्मते प्रसज्यते । सा चाप्रसिद्धा । अन्यच्च ग्रहाधिष्ठितत्वं लक्षणया व्याक्रियते । मुख्यार्थसम्भवे सा प्रयुक्ता । अस्ति च मुख्यार्थसम्भवो यदुत्पातादिना नक्षत्रस्य वक्रत्वमिति । अपरे पुनराहुः—

विलोमा उत्पातास्तैः सह गच्छतीति विलोमगः त्रिविधोत्पातैर्यदि पुष्यो निहतः तदापि शुभ इति । तदपि न । पुष्यस्त्रिविधोत्पातहतो दुष्ट एव । यदाह वसिष्ठः—

'मृगगणमध्ये सिंहो ह्युडुगणमध्ये तथैव पुष्यश्च ।
निजबलसहितोऽप्येवं त्रिविधोत्पातैर्न शक्तिमान्निहतः ॥'

इति तस्माद्विलोमग इत्यस्यार्थश्चिन्त्यः ।

ननु नक्षत्रविशेषे अश्विन्यादौ विहितत्वप्रतिषिद्धत्वाभ्यां विकल्पः । यथा षोडशीग्रहणाग्रहणयोः न पुनरतुल्यबलयोः । यथौदुम्बर्याः सर्ववेष्टनस्पर्शनप्रतिपादिकयोः स्मृत्योः । तत्र हि स्पर्शनस्मृतेः प्रत्यक्षदृश्यो वेदः प्रमाणमौदुम्बरी स्पृष्ट्वा वेष्टयेदिति । सर्ववेष्टनस्मृतेस्तु प्रत्यक्षदृश्यमूलवेदानुपलम्भः । एतच्च स्मृतिचरणे सम्यगुपपादितं वार्तिककृता, एवमश्विन्यादिविषयकसार्वदिग्द्वारगप्रतिपादकस्य 'हस्तः पुष्य' इत्यस्य वाक्यस्य वसिष्ठादिमुनिवाक्यानि प्रमाणानि । निषेधवाक्यन्तु चिन्त्यम् । मूलमित्यतुल्यबलत्वाद्विकल्पोऽपि न सम्भवति । तस्मान्मैत्रार्कपुष्याश्विनीनां भानां सार्वदिग्द्वारगत्वं सिद्धम् । तत्र सर्वशब्दग्रहणाद्वा 'अग्नेर्दिशं नृप इयात्' इत्यादिना वा विदिक्ष्वाग्नेयादिदिक्ष्वपि मैत्रादिभिर्यात्रोचितेति भावः । यदाह वसिष्ठः—

सर्वस्मिन्नपि समये सर्वासु च दिग्विदिक्ष्वेव ।
सार्वद्वारगधिष्ण्यान्यतिशुभदातॄण्यखिलनृणाम् ॥' इति ।

अत्र सार्वद्वारगधिष्ण्यानामेव सर्वकालगामित्वमुक्तम् । रत्नमालायां तु श्रवणमृगशीर्षहस्तपुष्याणामुक्तम् । तच्च गुरूक्तसार्वदिग्द्वारगत्वाभिप्रायेण । अनुराधाश्विन्योस्तु सर्वमतेन सर्वकालगामित्वम् । तदा कालविशेषे निषेधे क्षिप्रग्रहणमश्विनीरहितं ध्येयम् । मृदुग्रहणमनुराधारहितं ध्येयम् । गुरुमते रेवतीरहितमपि । चरग्रहणं धनिष्ठाव्यतिरिक्तं गुरुमते एव द्रष्टव्यम्, एवमष्टानां सार्वदिग्द्वारगत्वं सर्वकालगमनार्थम् । चतुर्णां पुन-

मैत्रादीनां दिक्षु यात्रार्थमपि सार्वदिग्द्वारगत्वमित्यलमतिप्रसङ्गेन । वक्री ग्रह इति । वक्रं विपरीतं गमनं यस्य भौमादेः स वक्री ग्रहश्चेत्केन्द्रगतः स्यात्स गमे यात्रायां निषिद्धः । अथवास्य लग्ने वर्गः षड्वर्गश्चेत्स्यात्तदापि भङ्गदः । अथवा यस्य वक्री-ग्रहस्य दिनं वारोऽपि स्यात् सोऽपि निषिद्धः । यदाह वराहः—

'एकोऽपि वक्रोपगतो नराणां शुभोऽशुभो वापि चतुष्टयस्थः ।
वर्गोऽपि वास्योदयगो विनाशं बहुप्रकारं कुरुतेऽध्वगानाम् ॥' इति ।

श्रीपतिनापि—

'नेष्टश्चतुष्टये वक्री तद्वर्गोऽपि विलग्नतः ।
करोति बहुधा नाशं तद्वारोऽपि यियासताम् ॥' इति ।

चतुष्टयं केन्द्रम् । यत्तु वसिष्ठेनोक्तम्—

'एकोऽपि वक्रगः खेटो लग्नस्थो वारिराशिगः ।
नीचस्थो वा तदंशस्थो यात्राफलविनाशनः ॥' इति ।

वारिराशिश्चतुर्थस्थानम् । नारदोऽपि—

'विलोमगो ग्रहो यस्य यात्रालग्नोपगो यदि ।
तस्य भङ्गप्रदो राज्ञस्तद्वर्गोऽपि विलग्नगः ॥' इति ।

तद्वक्रिग्रहस्य लग्नादिस्थितत्वे दोषाधिक्यं सूचयितुम् ।

यात्रार्थं वाराः

तर्हि कस्य वारे गमनं कार्यमित्याह वसिष्ठः—

'बलप्रदस्य खेटस्य वारवर्गः शुभप्रदः । इतरग्रहवारादि यात्रायामशुभप्रदम् ॥' इति ।

अत्र केचित्—'नेष्टश्चतुष्टये वक्र' इति पाठमादृत्य वक्रं मङ्गलमिति व्याचख्युः । 'आरो वक्रः क्रूरदृक् चावनेय' इति वराहोक्तेः । तत्र वक्रमस्यास्तीति वक्रः । अर्श-आदित्वादच् । वक्री ग्रह एवेत्यर्थः । अत्रापि 'एकोऽपि वक्रगः खेट' इति विलोमगो ग्रहो यस्येति च वसिष्ठनारदादिवाक्यान्यनुकूलानि वक्रीति पाठे मत्वर्थीये इनिप्रत्यये सति वक्रीति रूपसिद्धौ भौमस्य गन्धोऽपि नास्ति ॥ ३८ ॥

हिन्दी—अनुराधा, हस्त, पुष्य, अश्विनी इन ४ नक्षत्रों में पण्डितों ने यात्रा उत्तम कही है। कोई वक्री ग्रह यात्रालग्न से केन्द्र में हो या वक्री ग्रह का वर्ग यात्रालग्न में हो तो यात्रा निषिद्ध होती है और वक्री ग्रह का वार भी यात्रा में निषिद्ध है। (यहाँ विधि-निषेध वाक्यों के समर्थन में पीयूषधारा में विशेष विवेचन किया गया है) ॥ ३८ ॥

अथायनशुद्धिमिन्द्रवज्राछन्दसाऽऽह—

**सौम्यायने सूर्यविधू तदोत्तरां प्राचीं व्रजेत् तौ यदि दक्षिणायने ।
प्रत्यग्यमाशां च तयोर्दिवानिशं भिन्नायनत्वेऽथ वधोऽन्यथा भवेत् ॥ ३९ ॥**

सौम्यायन इति । यदि सूर्यचन्द्रौ सौम्यायन उत्तरायणे गतौ स्यातां तदा उत्तरां प्राचीं वा व्रजेत् । तद्दिङ्मुखा यात्रा शुभेत्यर्थः । यदि तु रविचन्द्रौ दक्षिणायनगतौ स्यातां तदा प्रतीचीं दक्षिणां वा व्रजेत् । यदाह पराशरः—

'चन्द्राकौ दक्षिणगतौ यायाद्याम्यां परां प्रति ।
सौम्यायनगतौ यायात्प्राचीं सौम्यां दिशं प्रति ॥ इति ।

अयनभेदे एव दिवानिशं यात्रा कार्या

तयोः सूर्याचन्द्रमसोर्भिन्नायनत्वे अयनभेदे राति दिवा निशं व्रजेत् । यथा सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशमुत्तरां दक्षिणां वा दिवा दिवसे यायात् । यदा चन्द्रो यस्मिन्नयने तां दिशमुत्तरां दक्षिणां वा निशी रात्रौ यायात् । अत्रोत्तरस्यां पूर्वस्या अन्तर्भावः । दक्षिणस्यां पश्चिमाया इत्यपि ध्येयम् । अत्र सम्मतिर्वक्ष्यते । अन्यथा चेत्कुर्यात्तदा वधो मरणं भवेत् । यथा भिन्नायनत्वे राति सूर्यो यस्मिन्नयने तां दिशं यदि रात्रौ गच्छेत् । चन्द्रश्च यस्मिन्नयने तां दिशं दिवसे गच्छेत्तदा यातुर्वधो भवेदित्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—

'यात्रेष्टसिद्धिदार्केन्द्वोरेकायनगयोस्तयोः ।
भिन्नायनगयोरह्नि निशि चेदन्यथा वधः ॥' इति ।

नारदोऽपि—

'रवीन्द्वयनयोर्यानमनुकूलं शुभप्रदम् ।
तदभावे दिवा रात्रौ यात्रा यातुर्वधोऽन्यथा ॥' इति ।

तदभावे एकायनत्वाभावे दिवारात्रौ यात्रा गमनं स्यात् । स्पष्टं व्याख्यानं प्राग्वद् ध्येयम् । तदुक्तं रत्नकोशे—

'दिनकरकरप्रतप्तां मकरादावुत्तरां च पूर्वां च ।
यायाच्च कर्कटादौ याम्यामाशां प्रतीचीं च ॥ इति ।

अतो विलोमदिग्यात्रायां वधः स्यात् । एतस्य नामायनप्रतिलोमयात्रेत्युच्यते । तन्माहात्म्यमाह वराहः—

'यातोऽयनस्य प्रतिलोमकाष्ठां यः स्यात्स्वतन्त्रोऽपि जितः परेषाम् ।
स केवलव्याकरणाभियुक्तः काव्यज्ञगोष्ठ्यामिव हास्यमेति ॥' इति ॥ ३९ ॥

हिन्दी—सूर्य और चन्द्रमा दोनों यदि उत्तरायण (मकरादि अर्थात् उत्तराषाढा के २ चरण से, मिथुनान्त अर्थात् मृगशिरा के २ चरण तक) में हो तो उत्तर और पूर्व दिशा में यात्रा करे । यदि दोनों दक्षिणायन (कर्कादि से धनुपान्त तक) में हो तो दक्षिण-पश्चिम दिशा में यात्रा उत्तम होती है । यदि सूर्य और चन्द्रमा का अयन भिन्न-भिन्न हो तो सूर्य के अयन की दिशा की यात्रा दिन में और चन्द्रमा के अयन की दिशा की यात्रा रात में करनी चाहिए[1] । इसके विपरीत अर्थात् सूर्य के अयन की दिशा में रात में, चन्द्र के अयन की दिशा में दिन में यात्रा करने से यात्री का वध होता है ॥ ३९ ॥

अथ राज्ञां यात्रायां सम्मुखशुक्रादोषमुपजातिकाछन्दसाऽऽह—

उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाथ ककुब्भसङ्घे ।
त्रिधोच्यते सम्मुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात् ॥ ४० ॥

---

१. सूर्य उत्तरायण १४ जनवरी से १५ जुलाई तक रहता है और १७ जुलाई से १३ जनवरी तक दक्षिणायन कहा जाता है । चन्द्रमा प्रतिमास में उत्तरायण-दक्षिणायन होता है ।

उदेतीति । शुक्रस्त्रिधा प्रकारत्रयेण सम्मुखे उच्यते । मुनिभिरिति शेषः । कथम् ? शुक्रो यस्यां दिशि प्राच्यां प्रतीच्यां वा उदेति कालांशवशेनोदयं करोति । अत्र गन्तुः पुंसः शुक्रः सम्मुखः । अयमेकः प्रकारः । वा अथवा गोलभ्रमादुत्तरदक्षिणगोलभ्रमणवशेन यत्र यस्यां दिशि उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा याति गच्छति तत्र गन्तुः सम्मुखः शुक्रः स्यात् । अयं द्वितीयः प्रकारः । यत्र शब्दोऽनुवर्तते । यत्र ककुभसङ्घे प्राच्यादिदिशि कृत्तिकादिन्यासवशेन यद्दिङ्नक्षत्रे चरति तत्र दिशि गन्तुः सम्मुखः शुक्रः स्यात् । अयं तृतीयः प्रकारः । यदाहात्रिः—

'यद्दिग्गतः समुदयेद्विचरेद्यत्र गोलके । यद्द्वारभेषु विचरेत् त्रिविधं प्रतिभार्गवम् ॥'

उदिते शुक्रे तद्दिशि न गन्तव्यम्

एवं प्रकारत्रयेण शुक्रसाम्मुख्ये निर्णीते उदयं गते शुक्रे दोषाधिक्यमाह—यत्रोदित इति । तुर्विशेषे । एवशब्दो भिन्नक्रमो दिशमित्यनेन सम्बध्यते । यस्यां दिश्युदितः शुक्रो दृश्येत तां दिशमेव न यायान्न गच्छेत् । अन्यदिश्यपि यथासम्भवं न यायात् । यदाह श्रीपतिः—

'उदयति दिशि यस्यां याति तत्र भ्रमाद्वा विचरति च भचक्रे येषु दिग्द्वारभेषु ।
त्रिविधमिह सितस्य प्रोच्यते सम्मुखत्वं मुनिभिरुदय एव त्यज्यते तत्र यत्नात् ॥' इति ।

स्पष्टार्थं पद्यम् । याति यत्र भ्रमाद्वेति अत्र केचित् । स्वोदयकालात् प्रदक्षिणं प्राच्याद्यष्टदिक्षु प्रहराष्टकेन सूर्यवच्छुक्रोऽपि भ्रमति । सूर्यभ्रमणं च वसन्तराजेनोक्तम्—

'दग्धा दिगैन्द्री ज्वलिता दिगैशी प्रधूमिता वानलदिक्प्रभाते ।
प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेन भुङ्क्ते दिशोऽष्टौ सविता क्रमेण ॥
दग्धादिगुक्ता दिननाथमुक्ता विवस्वदाप्ता भवति प्रदीप्ता ।
सन्धूमितायां सविता प्रयाता शेषा दिगन्ताः खलु पञ्च शान्ताः ॥' इति ।

अनेन सूर्यभ्रमणप्रकारेण शुक्रोऽपि यस्यां दिशि स्यात्सा दिक् गन्तुः सम्मुखा स्यात् । अतस्तस्मिन्प्रहरे सापि दिक् त्याज्येत्यर्थं इत्याहुः । तन्न । वसन्तराजे हि सूर्यभ्रमणवच्छुक्रभ्रमणमप्यवसेयमित्येवंविधशुक्रातिदेशवाक्याभावात् तस्माद् भ्रमादिति गोलभ्रमादित्येवं व्याकर्तव्यम् । अत्रार्थेऽत्रिरप्यनुकूलः तद्वाक्यं च प्रागुपन्यस्तम् ।

प्रतिशुक्रदोषफलमाह वराहः—

'प्रतिशुक्रबुधाशनिवृष्टिहतादिविधं कुरुते नृपतेर्गमने ।
मदिरामुदिता मदनाकुलिता प्रमदेव कुलं परवेश्मगता ॥' इति ।

नारदोऽपि—'मूढे शुक्रे कार्यहानिः प्रतिशुक्रे पराजयः ।' इति । ननु वधूप्रवेशप्रकरणे 'दैत्येज्यो ह्यभिमुखदक्षिणेन शस्त' इति पद्येन शुक्रसाम्मुख्यदोषनिराकरणार्थं पुनरभिधानम् । किञ्च आवश्यकयात्रायां यत्रोदितस्तामेव दिशं नेयात् । तथा सति—

'पश्चादभ्युदिते शुक्रे यायात् प्राचीं तथोत्तराम् ।
प्राच्यामभ्युदिते शुक्रे प्रतीचीं दक्षिणां दिशम् ॥'

इति वसिष्ठवाक्यमपि यथासम्भवमादरणीयं च भवति । अनेन सम्मुखशुक्रव्यतिरिक्तदिग्यात्राभ्युपगमात् । किञ्च वधूप्रवेशप्रकरणे शिश्वादीनां विशेषफलाभिधाने कृते

न तु सामान्यतो यात्रासाधारण्येनान्येषामपि राजादीनां कृतम्, अत एव यस्य विशेष्य पुनरपेक्षा नास्ति नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रव इति 'भृग्वङ्गिरोवत्स' इति चाभिहितस्य सम्मुखशुक्रापवादस्याभिधानमत्र पुनर्न कृतमेतेनैव सिद्धेः ।

अथैवंविधेऽपि शुक्रसाम्मुख्ये अवश्यकर्तव्ये च गमने शान्तिमाह वसिष्ठः—

'तद्दोषशमनार्थाय शान्ति वक्ष्ये समासतः । कृत्वा शान्ति प्रयत्नेन पश्चात्सर्वं समाचरेत् ॥
भृगुलग्ने भृगोर्वारे भृगोर्वर्गे भृगूदये । उपोष्य भृगुवारेऽपि यावच्छुक्रोदयं प्रति ॥
रजतेन च शुद्धेन कारयेत्प्रतिमां भृगोः । लिखेदष्टदलं पद्मं कांस्यपात्रे च तण्डुलैः ॥
शुक्लसूक्ष्माम्बरैर्वेष्टय प्रतिमां तत्र पूजयेत् । शुक्लपुष्पाक्षतैर्गन्धैर्मुक्ताहारैर्विचित्रितैः ॥
उपचाराणि कार्याणि शुक्रं ते अन्यदित्यृचा । तन्मन्त्रेण जपं कुर्यात्सम्यगष्टोत्तरं शतम् ॥
कर्मान्ते तेन मन्त्रेण भक्त्या चार्घं प्रदापयेत् । श्वेतगन्धाक्षतैः पुष्पैः क्षीरमिश्रेण वारिणा ॥

दैत्यमन्त्री दिवादर्शी चोशना भार्गवः कविः ।
श्वेतोऽथ मण्डली काव्यो विधिस्थो भृगवे नमः ॥

दत्त्वेत्यर्घं प्रयत्नेन प्रार्थयेद्देवभक्तितः । अनेनैव च मन्त्रेण प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥
त्वत्पूजयानया शुक्रसम्मुखत्वसमुद्भवम् । दोषं विनाशय क्षिप्रं रक्ष मां तेजसां निधे ॥
इति प्रार्थ्य प्रयत्नेन प्रतिमा भूषणान्विता । दैवज्ञायैव दातव्या श्वेताश्वसहितैव च ॥
शिष्टेभ्यो दक्षिणां दद्याद्यथावित्तानुसारतः । ब्राह्मणान्भोजयेत्पश्चात्स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः ॥
इतरेषां ग्रहाणां च पूजां कुर्यात्प्रयत्नतः । तत्तत्सम्मुखजो दोषस्तत्क्षणादेव नश्यति ॥
सूर्याय कपिलां दद्याच्छङ्खं चन्द्रमसे तथा । कुजाय वृषभं दद्यात्स्वर्णं दद्याद् बुधाय च ॥

गुरवे पीतवस्त्रं चाश्वं सितायासिताय गाम् ।
एवं प्रयत्नतः कृत्वा सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥' इति ।

इतरग्रहसाम्मुख्येऽपि यात्रा न कार्या

शुक्रवदितरग्रहसाम्मुख्ये तत्तल्लिङ्गस्वशाखोक्तवैदिकमन्त्रैः पूजादिकं विधेयम् । अस्मादेव शान्तिकथनज्ञापकादितरसाम्मुख्ये दोषाभिधायकं वाक्यं विनैव किञ्चिद्दोषोऽस्तीत्यनुमीयते । बुधसाम्मुख्यदोषं तु स्वयमेव वक्ष्यति । भौमसाम्मुख्यदोषं कण्ठतो वसिष्ठ एवाह । तद्वाक्यमधुनैव प्रदर्शयिष्यत इत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्तेन ।

दीपिकायां तु दानमेवोक्तम्—

'सितमश्वं सितं छत्रं हेममौक्तिकसंयुतम् ।
ततो द्विजातये दद्यात् प्रतिशुक्रप्रशान्तये ॥' इति ।

एतच्छान्तिप्रकाराशक्तौ ध्येयम् ॥ ४० ॥

हिन्दी—शुक्र जिस दिशा में उदित हो (अपने कालांशवश सूर्य से राश्यादि अधिक हो तो पश्चिम में, सूर्य की राश्यादि से शुक्र राश्यादि कम हो तो पूर्व दिशा में), अथवा गोलभ्रमणवश उत्तर या दक्षिण दिशा में हो अथवा कृत्तिका से मघा-पर्यन्त ७ नक्षत्र पूर्व के, मघा से विशाखा तक ७ नक्षत्र दक्षिण के, अनुराधा से श्रवण तक ७ नक्षत्र पश्चिम के, धनिष्ठा से भरणी तक ७ नक्षत्र उत्तर के दिग्नक्षत्र कहे जाते हैं। इन नक्षत्रों पर स्थितिवश जिस दिशा में हो, इस

प्रकार ३ तरह का शुक्र होता है। जिस दिशा में शुक्र हो, उस दिशा में यात्रा नहीं करनी चाहिए।

विशेष—आवश्यकता पड़ने पर वस्तुतः यदि सामने शुक्र वर्जित करना हो तो जब पूर्वकपाल में शुक्र की स्थिति हो तो पूर्व की ओर यात्रा और परकपाल में शुक्र हो तो पश्चिम की यात्रा नहीं करनी चाहिए। इसके विपरीत अर्थात् पूर्वकपाल में शुक्र हो तो पश्चिम की यात्रा और जब परकपाल में शुक्र हो तो पूर्व की यात्रा करनी चाहिए। या शुक्र की शान्ति, अथवा शुक्र-प्रीत्यर्थ दान करके भी यात्रा की जा सकती है ॥ ४० ॥

अथैवं सम्मुखशुक्रदोषमभिधायेदानीं तस्यैव वक्रास्तादिदोषं सापवादमुपजातिकयाऽऽह—

वक्रास्तनीचोपगते भृगोः सुते राजा व्रजन् याति वशं हि विद्विषाम्।
बुधोऽनुकूलो यदि तत्र सञ्चलन् रिपूञ्जयेन्नैव जयः प्रतीन्दुजे ॥ ४१ ॥

वक्रास्तेति। भृगोः सुते शुक्रे वक्रोपगते अस्तोपगते वा उपलक्षणत्वाद् ग्रहयुद्धपराजिते वर्णरहिते वा सति राजा परराष्ट्रं व्रजन् सन् हि निश्चयेन विद्विषां शत्रूणां वशं याति निबद्धो भवतीत्यर्थः। यदाह भारद्वाजः—

'विवर्णे विजिते नीचे वक्रिते वा सितेऽस्तगे। शत्रुग्रहयुते वापि तदंशे तन्निरीक्षिते ॥
यात्रां नैव प्रकुर्वीत लक्ष्म्यायुर्बलहानिदाम्।' इति।

श्रीपतिरपि—

'नीचगग्रहजिते प्रतिलोमे भार्गवे कलुषितेऽस्तगते वा।
प्रस्थितो नरपतिः प्रबलोऽपि क्षिप्रमेव वशमेति रिपूणाम् ॥' इति।

गुरुशुक्रचन्द्राणामस्तदोषे बाल्ये वार्द्धक्ये च यात्रा न कार्या

अत्र विशेषमाह लघुवसिष्ठः—

'शुक्रे वास्तङ्गते जीवे चन्द्रे वास्तमुपागते।
तयोर्बाल्ये वार्द्धके च सा यात्रा भयरोगदा ॥' इति।

अथ शुक्रास्तापवाद उच्यते—बुध इति। तत्र शुक्रास्ते यदि बुधोऽनुकूलः पृष्ठदिक्संस्थो भवेत्तदा सञ्चलन्गच्छन् राजा रिपून् शत्रून् जयेत्। यदाह श्रीपतिः—'एवंविधे ह्यास्फुजिति प्रयायाद् बुधो यदि स्यादनुकूलवर्ती' इति। अपवादान्तरमप्याह नारदः—

'नीचगोऽरिगृहस्थो वा वक्रगो वा पराजितः।
यातुर्भङ्गप्रदः शुक्रः स्वोच्चस्थश्चेद् धनप्रदः ॥' इति।

सम्मुखे बुधे कुजे शुक्रे वा यात्रा न कार्या

नैवेति। प्रतीन्दुजे बुधसम्मुखत्वे सति गन्तुः राज्ञो नैव जयः किन्तु पराजयः। यदाह नारदः—'प्रतीन्दुजकृतं दोषं हन्तुं शक्ता ग्रहा न हि' इति। वसिष्ठोऽपि—

'प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः। बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते ॥' इति।

प्रतिशुक्रबुधादिविचारो नृणां प्रथमगमने राज्ञां युद्धयात्रायामेव

अयं च प्रतिशुक्रादिविचारः नृणां प्रथमगमने राज्ञां तु विजययात्रायामाहुः। तथा च रैभ्यः—

'प्रतिशुक्रादिदोषोऽयं नूतने गमने नृणाम् ।
राज्ञां विजययात्रायां नान्यथा दोषमावहेत् ॥' इति ।

आदिशब्दाच्छुक्रास्तप्रतिभौमप्रतिबुधा गृह्यन्ते । तेषामप्येवंविधे विषये दोषः ॥ ४१ ॥

हिन्दी—यदि शुक्र वक्री, अस्त अथवा नीच राशि का हो तो यात्रा करने वाला राजा युद्ध में अपने शत्रु के वश में हो जाता है, किन्तु (शुक्र के वक्र, अस्त और नीच रहने पर भी) यदि बुध अनुकूल हो तो यात्रा करने वाला राजा शत्रु को जीत लेता है। यदि बुध भी सामने हो तो यात्री राजा की हार होती है।

विशेष—पीयूषधारा के अनुसार शुक्र, बुध और मंगल भी सामने हो तो यात्रा नहीं करनी चाहिए ॥ ४१ ॥

अथ कालविशेषे प्रतिशुक्रापवादं शुक्रास्ते च विशेषं शालिनीछन्दसाह—

यावच्चन्द्रः पूषभात्कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रदक्षे ।
मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत् सम्मुखत्वेऽपि तस्य ॥ ४२ ॥

यावदिति । चन्द्रो यदा पूषभाद्रेवतीनक्षत्रादारभ्य कृत्तिकाद्ये पादे रेवत्यश्विनी-भरणीकृत्तिकाप्रथमचरणे यावच्चन्द्रस्तिष्ठति तावच्छुक्रोऽन्धो ज्ञेयः । दृष्टोऽपि शुक्रो दर्शनकार्यं न करोतीत्यर्थः । तदेवाह—न दुष्ट इति । शुक्रोऽन्धो यदा भवेत्तदा अग्रे सम्मुखे दक्षिणभागे च दुष्टो न स्यात् । यदाह पराशरः—

'पौष्णादिवह्निभाद्याङ्घ्रि यावत्तिष्ठति चन्द्रमाः ।
तावच्छुक्रो भवेदन्धः सम्मुखे गमनं हितम् ॥' इति ।

मध्येमार्गमिति । मार्गस्य मध्ये मध्येमार्गं 'पारेमध्ये षष्ठ्या वा' इत्यव्ययीभाव-समासः । पूर्वपदस्यैदन्तत्वं निपातनात् पारे मध्ये इति । सुमुहूर्तप्रस्थितो राजा मार्ग-मध्ये यदि शुक्रास्तो भवेत्तावत्कालं तस्मिन्नेव प्रयाणे तिष्ठेद् यावच्छुक्रोदयो भवेत् । यदि शुक्रो गन्तू राज्ञः सम्मुखो दैवात्तावत्तस्य शुक्रस्य सम्मुखत्वेऽपि तस्मिन्नेव प्रयाणे तिष्ठेत् ।

क्वचिद् गुरोरपि साम्मुख्यास्तत्वदोषौ यात्रायां न स्तः

उपलक्षणत्वाद् गुरावप्येवंविधे द्रष्टव्यम् । यदाह पराशरः—

'जीवः शशाङ्कः शुक्रो वा मार्गमध्येऽस्तगो यदि ।
तत्रैव निवसेद् राजा यावदभ्युदितो भवेत् ॥' इति ।

तत्र विशेषः—उदयादनन्तरं यदि सम्मुखः शुक्रस्तदापि स्थेयमिति प्राग्वचना-ज्ज्ञायते । ततः शुक्रास्तापेक्षायां तत्रैव स्थितिः । ततः शुक्रोदयमपेक्ष्य तं च पृष्ठतः कृत्वाग्रे सुमुहूर्ते वा गच्छेदित्यनुक्तमप्येतत्सार्थं ज्ञायत इति ।

एवं मध्येमार्गं बुधास्तश्चेत्स्यात्तदा दोषाभावः । सामान्यविशेषवाक्याभावात् । यदा तु मध्येमार्गं बुधोदयो भवेत्स च पुनः सम्मुखः स्यात्तदा दोष एव । उक्तञ्च वसिष्ठेन—

'सम्मुखे चन्द्रजे यत्र मार्गमध्योदितो यदि ।
यावदस्तङ्गतो तस्मिंस्तावत्तत्रैव संवसेत्' ॥ इति ॥ ४२ ॥

हिन्दी—चन्द्रमा जब तक रेवती से लेकर कृत्तिका के प्रथमपाद-पर्यन्त रहता है, तब तक शुक्र अन्धा कहा जाता है। इसमें शुक्र के सामने और दाहिने रहने का दोष नहीं होता है। यदि शुद्ध समय में यात्रा करने पर भी बीच रास्ते में शुक्र अस्त हो जाय तो राजा को तब तक वहीं रुक जाना चाहिए, जब तक शुक्र अस्त रहे। शुक्र के सम्मुख हो जाने पर ही फिर यात्रा करनी चाहिए ॥ ४२ ॥

अथैवं महतायासेन दिनशुद्धिमभिधायेदानीं लग्नशुद्धिं वक्तुकामस्तावत्प्रयाणेऽनिष्टलग्नमनुष्टुभाऽऽह—

कुम्भकुम्भांशको त्याज्यो सर्वथा यत्नतो बुधैः।
तत्र प्रयातुर्नृपतेरर्थनाशः पदे पदे ॥ ४३ ॥

कुम्भेति। स्पष्टार्थमिदं पद्यम्। यदाह नारदः—'निन्द्यो निखिलयात्रासु घटलग्नं घटांशकः' इति। श्रीपतिरपि—'नेष्टः कुम्भोऽप्युद्गमेंशस्थितो वा' इति। वराहोऽपि—'न कुम्भलग्नं शुभमाह सत्यो न भागभेदाद्यवना वदन्ति' इति ॥ ४३ ॥

हिन्दी—यात्रा में कुम्भलग्न और किसी भी लग्न में कुम्भ का नवांश विद्वानों को सदा त्याग देना चाहिए। उसमें प्रयाण करने वाले यात्री का पग-पग पर धननाश होता है ॥ ४३ ॥

विशेष—सर्वथा शब्द के प्रयोग से दिग्द्वार लग्न होने पर भी त्याज्य का आभास मिलता है।

अथान्यदनिष्टलग्नं शुभफलदलग्नं च मञ्जुभाषिणीछन्दसाऽऽह—

अथ मीनलग्न उत वा तदंशके चलितस्य वक्रमिह वर्त्म जायते।
जनिलग्नजन्मभपती शुभग्रहो भवतस्तदा तदुदये शुभो गमः ॥ ४४ ॥

अथ मीन इति। मीनलग्ने वा सत्यपि लग्नान्तरे तदंशे मीनांशे वा चलितस्य राज्ञो वर्त्म वक्रं स्यात्। यदाह नारदः—'वक्रः पन्था मीनलग्ने यातुर्मीनांशकेऽपि वा' इति। श्रीपतिरपि—'वक्रः पन्था मीनलग्नेंशके वा कार्या सिद्धिः स्यान्निवृत्तिश्च तस्य' इति। दुर्गादित्यः—'मीनोदये गमनमन्यगृहोदयेऽपि मीनांशके कुटिलमेव च निष्फलं स्यात्' इति।

यात्रायां शुभलग्नानि

एवमशुभलग्नमभिधायेदानीं शुभलग्नान्युच्यन्ते—जनीति। जनिर्जन्मकालीनलग्नं जनिलग्नं जन्मभं जन्मराशिः तयोर्जन्मराश्योः पती स्वामिनौ शुभग्रहौ चेदुदये लग्ने भवतस्तदा गमो गमनं शुभः स्यात्। जन्मलग्नं जन्मराशिश्च यात्रालग्नं शुभमिति प्रागेवाभिहितम्—'जननराशितनू यदि लग्नगे' इति। अर्थाज्जन्मलग्नजन्मराशिस्वामिनौ पापग्रहौ यदि यात्रालग्ने स्यातां तदा तादृशे लग्ने गमनशुभफलदमित्यर्थः। यदाह वसिष्ठः—

'जन्मराशौ लग्नगते तदीशे वा विलग्नगे।
अभीष्टफलदा यात्रा राशीशश्चेच्छुभग्रहः ॥' इति।
ननु—'जन्मराश्युद्गमो नैव जन्मलग्नोदयः शुभः।
तयोरुपचयस्थानं यदि लग्नगतं शुभम् ॥'

इति वृद्धनारदेन जन्मराशेर्यात्रालग्नावस्थितो निषेधोऽभिहितः, सत्यम्। राशेः पापग्रहस्वामित्वे दोषो न, शुभग्रहस्वामित्वे प्रागुक्तवसिष्ठवाक्यस्वरसात्। एवं जन्मलग्नोदयः शुभ इत्यपि जन्मलग्नस्य शुभग्रहस्वामित्वे शुभफलं न पापस्वामित्वे इति व्याख्येयम् ॥ ४४ ॥

हिन्दी—मीनलग्न में और किसी लग्न में मीन के नवांश में यात्रा करने वाले व्यक्ति का मार्ग टेढ़ा हो जाता है। यात्री के जन्मलग्न का स्वामी और जन्मराशि का स्वामी ये दोनों यदि शुभग्रह हों तो उन शुभग्रहों के लग्न में रहने पर अथवा उनके लग्न में यात्रा उत्तम होती है ॥ ४४ ॥

अथान्यदनिष्टं लग्नं रथोद्धताछन्दसाऽऽह—

जन्मराशितनुतोऽष्टमेऽथवा स्वारिभाच्च रिपुभे तनुस्थिते।
लग्नगास्तदधिपा यदाऽथवा स्युर्गतं हि नृपतेर्मृतिप्रदम् ॥ ४५ ॥

जन्मराशीति। स्वस्य जन्मराशेर्जन्मलग्नाच्चाष्टमे राशौ लग्नस्थे सति तथा स्वारिभात् जिगमिषतः स्वशत्रोर्भाद्राशेर्लग्नाच्च रिपुभे षष्ठराशौ तनुस्थिते वा सति अथवा स्वराशिलग्नाभ्यामष्टमभवने स्वशत्रोर्जन्मराशिलग्नाभ्यां षष्ठभवने तेषां स्वामिनो यात्रालग्नगताः स्युर्यदा तदा राज्ञो मृतिप्रदाः। यदाह श्रीपतिः—

'जननसमयलग्नान्निधने जन्मभाद्वा निजरिपुभवनाद्वा शत्रुभे लग्नयाते।
पतिभिरुत तदीयैर्लग्नगैः पार्थिवानां गमनमथ विषं वा भक्षितं तुल्यमेव ॥' इति।

विषं वा भक्षितं मरणप्रदमित्यर्थः। वसिष्ठेन तु स्वजन्मराशिलग्नाभ्यां द्वादशभवनमपि निषिद्धमुक्तम्। यथा—

'स्वाष्टलग्ने लग्नगते राशौ वा लग्नगे सति।
यातुर्भङ्गो भवेत् तत्र द्वादशे वाथ लग्नगे ॥' इति ॥ ४५ ॥

हिन्दी—अपनी जन्मराशि या जन्मलग्न से आठवीं राशि, अथवा अपने शत्रु की जन्मराशि, जन्मलग्न से छठवीं राशि यदि यात्रालग्न में हो, अथवा उनके स्वामी यात्रालग्न में बैठे हों, तो यात्रा करने वाले की मृत्यु होती है ॥ ४५ ॥

अथान्यच्छुभलग्नं शालिन्याऽऽह—

लग्ने चन्द्रे वाऽपि वर्गोत्तमस्थे यात्रा प्रोक्ता वाञ्छितार्थैकदात्री।
अम्भोराशौ वा तदंशे प्रशस्तं नौकायानं सर्वसिद्धिप्रदायि ॥ ४६ ॥

लग्ने इति। मीनकुम्भव्यतिरिक्ते यस्मिन्कस्मिंश्चिल्लग्ने वर्गोत्तमस्थे वर्गोत्तमनवांशगते सति वा अथवा चन्द्रे वर्गोत्तमस्थे सति यात्रा वाञ्छितार्थस्य मनोऽभीष्टार्थस्यैकाऽद्वितीया दात्री। यदाह वसिष्ठः—

'वर्गोत्तमांशगे लग्ने ह्यथवापि सुधाकरे।
यात्रा कामदुघा यातुर्गाता पुत्रस्य वै यथा ॥' इति। वै निश्चयेन ॥

नौकायात्रालग्नम्

नौकायात्राया असाधारणत्वेन लग्नगुण्माह—अम्भोराशाविति। जलचरराशौ लग्नगते सति अथवा लग्नान्तरे तदंशे जलचरांशे सति नौकायानं सर्वसिद्धिप्रदायि स्यात्।

यदाह नारदः—'जलोदयो जलांशोऽपि जलयाने शुभप्रदः' इति। दुर्गादित्योऽपि—नौयानमप्यभवनेषु विलग्नगेषु कुर्यात्तथान्यगृहगेषु तदंशगेषु'। इति। वराहोऽपि—'नौयानमिष्टं जलराशिलग्ने तदंशके वान्यगृहोदयेऽपि' इति। एतेन सम्मतिदर्शनेन लग्ने चाप्यंशे च नौयानमिष्टमिति श्रीपतिवाक्यं च आप्ये इति पदच्छेदेन स्पष्टार्थमपि चापसम्बन्धिनि लग्ने धनुर्लग्ने धनुरंशे च नौकायानमिष्टमित्येवं केचिद्व्याकुर्वते। तद्व्याख्यानमपाकृतं भवति। किञ्च तादृशे वाक्यार्थे क्रियमाणे मूलवाक्यानुपलम्भः प्रयोगाशुद्धिश्च स्यात्। चापशब्दात् 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इति वृद्धसञ्ज्ञकात् 'वृद्धाच्छः' इति विहितस्य शैषिकछप्रत्ययस्येयादेशे चापीय इति पाठ्यं स्यात्तथा च पाठे छन्दोभङ्गः स्यात्॥ ४६॥

हिन्दी—यात्रा के समय लग्न अथवा चन्द्रमा अपने वर्गोत्तम नवांश में रहे तो यात्रा अभिलषित मनोरथ को देने वाली होती है।

यदि लग्न में जलचर (कर्क, मकर, मीन) राशि[१] हो अथवा लग्न में जलचर राशि का नवांश हो तो नौका द्वारा यात्रा (जहाज से विदेश यात्रा, अथवा स्टीमर से नदी पार करना आदि) सब प्रकार की सफलता देने वाली होती है॥ ४६॥

अथ मेषादीनां दिगनुलोमप्रतिलोमराशीनां लग्नावस्थितौ फलमिन्द्रवज्राछन्दसाऽऽह—

द्विग्द्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्राऽर्थदात्री जयकारिणी च।
हानिं विनाशं रिपुतो भयं च कुर्यात् तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने॥ ४७॥

दिगिति। दिग्द्वारभानि मेषादिराशयस्तद्विलग्नेषु गन्तव्यदिगवस्थितेषु सत्सु यात्रा प्रशस्ता। प्रशस्तत्वमेवाह—अर्थदात्री जयकारिणी चेति। यथा मेषः पूर्वस्यां वृषो दक्षिणस्यां, मिथुनः पश्चिमायां, कर्कटः उत्तरस्याम्। एवं सिंहादयो धनुरादयश्च पूर्वादिषु ध्येयाः। यदाह वसिष्ठः—

'पूर्वादिदिक्षु मेषाद्याः क्रमाद्दिग्द्वारराशयः।
द्विग्द्वारराशयः सर्वे तद्दिग्यातुः शुभप्रदाः'॥ इति।

तत्र द्रव्यहानिशत्रुभयादिलग्नानि

हानिमिति। दिक्प्रतिलोमलग्ने विपरीतदिगवस्थिते लग्ने सति यथा पश्चिमायां मेषः, उत्तरस्यां वृषः, पूर्वस्यां मिथुनः, दक्षिणस्यां कर्कः। एवं पुनः पश्चिमादिषु दिक्षु सिंहादयो धनुरादयश्च ज्ञेयाः। तादृशे लग्ने गन्तुः पुंसो यात्राहानिं द्रव्यादिनाशं रिपुतः शत्रुतो भयं च कुर्यात्। तथाशब्दः पादपूरणे। उक्तञ्च वसिष्ठेन—'दिग्द्वारभे लग्नगते यात्रार्थविजयप्रदा। लग्ने दिक्प्रतिलोमे सा हानिदा शत्रुभीतिदा' इति। बृहद्यात्रायां वराहोऽपि—'यातव्यंदिक्तनुगतस्य सुखेन सिद्धिर्व्यर्थश्रमो भवति दिक्प्रतिलोमलग्ने' इति॥ ४७॥

हिन्दी—पूर्व आदि दिशाओं में मेष आदि राशियाँ दिग्द्वारराशियाँ हैं। अर्थात् पूर्व की १।५।९ राशियाँ, दक्षिण की २।६।१० राशियाँ, पश्चिम की ३।७।११ राशियाँ और उत्तर की ४।८।१२ राशियाँ दिग्द्वारराशियाँ हैं।

१. कुम्भ लग्न (११।४१) के अनुसार त्याज्य है।

दिग्द्वारराशि के लग्न में यात्रा धन देने वाली और जय प्रदान करने वाली होती है। दिशा के विपरीत लग्न में यात्रा हानि, विनाश, शत्रुओं से भय प्रदान करती है। जैसे—चन्द्रमा सम्मुख और दक्षिण शुभ होता है, उपलक्षण से दाहिने पड़ने वाली राशि में भी यात्रा शुभ मानी जाती है। बाँये और पीछे पड़ने वाली राशि के लग्न में यात्रा अशुभ मानी गयी है।

विशेष—पूर्व की यात्रा १।५।९ अथवा २।६।१० लग्नों में, दक्षिण की यात्रा २।६।१० तथा ३।७ लग्नों में, पश्चिम की यात्रा ३।७ तथा ४।८।१२ लग्नों में एवं उत्तर की यात्रा ४।८।१२ तथा १।५।९ लग्नों में उत्तम होती है। इसके विपरीत यात्रा अशुभ होती है ॥ ४७ ॥

अथ शुभलग्नान्येव वसन्ततिलकाछन्दसाऽऽह—

राशिः स्वजन्मसमये शुभसंयुतो यो यः स्वारिभान्निधनगोऽपि च वेशिसञ्ज्ञः।
लग्नोपगः स गमने जयदोऽथ भूपयोगैर्गमो विजयदो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥४८॥

राशिरिति। जिगमिषोः पुंसः स्वजन्मसमये यो राशिः शुभग्रहैश्चन्द्रबुधगुरुशुक्रैः संयुतोऽस्ति स राशिश्चेद्यात्रालग्नोपगः स्यात्, अथवा स्वारिभात् स्वशत्रोर्भं राशिर्लग्नं वा ततोऽष्टमो यो राशिः स चेद्यात्रालग्नोपगः स्यात्, अथवा यो राशिर्वेशिसञ्ज्ञः सूर्याक्रान्तराशेर्द्वितीयो राशिर्वेशिसञ्ज्ञः स चेद्यात्रालग्नोपगः स्यात् तदा स राशिर्गमने जयदः स्यात्। यदाह नारदः—'यो ग्रहो जन्मनि शुभो यो राशिर्वेशिसञ्ज्ञकः। तावुभौ जन्मलग्नं च यात्रायां शुभदं त्रयम् ॥' इति। शुभः शुभग्रहयुतः। यदाह श्रीपतिः—

'यः स्वजन्मनि शुभग्रहाश्रितो यश्च राशिरिह वेशिसंज्ञकः।
यः स्वशत्रुभवनाच्च नैधने लग्नगः स गमने शुभावहः ॥' इति।

वसिष्ठः—

'शत्रोरष्टमलग्ने वा राशौ वापि विलग्नगे।
तदीशस्थितलग्ने वा यातुः शत्रुक्षयः सदा ॥' इति।

वेशिलक्षणमाह वराहः—'दिनकरयुताद्भाद् द्वितीयो हि वेशिः' इति।

यात्रालग्नयुतजातकोक्तराजयोगाः

अथवा भूपयोगैर्जातकोक्तयात्रालग्नावस्थितै राजयोगैर्गमो मुनिभिर्विजयदः प्रोक्तः। यदाह नारदः—

ये नृपा यान्त्यरीञ्जेतुं तेषां योगैर्नृपाह्वयैः।
उपैति शान्तिं कोपाग्निः शत्रुयोषाश्रुवारिभिः' ॥ इति।

वराहोऽपि—'जातकोक्तनृपयोगगतानां प्रत्यहं भवति राज्यविवृद्धिः। वातघूर्णितमिवार्णवयानं पल्वले तु समुपैति विनाशम् ॥' इति। ते च राजयोगा बृहज्जातके सारावल्यां च टोडरानन्दे च ग्रन्थगौरवभयात्तत एवावधार्याः ॥ ४८ ॥

हिन्दी—(क) अपने जन्म के समय में जो राशि शुभ ग्रहों से युक्त हो।

(ख) अथवा शत्रु की जन्मराशि या जन्मलग्न से आठवीं राशि हो।

(ग) अथवा अपनी जन्मकुण्डली में जो राशि वेशिसंज्ञक (सूर्य से दूसरी) राशि हो।

इन तीनों में से कोई राशि यात्रालग्न में पड़ जाय तो यात्रा विजय प्रदान करने वाली होती है। अथवा जातक ग्रन्थों में कहे हुए राजयोगों में भी यात्रा करने से विजयप्राप्ति होती है। ऐसा मुनिजनों ने कहा है ॥ ४८ ॥

अथ लालाटिकयोगान्वक्तुकामस्तावद्दिक्स्वामिन उपजातिकयाऽऽह—

सूर्यः सितो भूमिसुतोऽथ राहुः शनिः शशी ज्ञश्च बृहस्पतिश्च ।
प्राच्यादितो दिक्षु विदिक्षु चापि दिशामधीशाः क्रमतः प्रदिष्टाः ॥ ४९ ॥

सूर्य इति । स्पष्टार्थमिदं पद्यम् । यदाह वसिष्ठः—'दिगीश्वरा भास्करशुक्रभौम-राह्वार्किचन्द्रज्ञसुरार्चिताः स्युः' इति ॥ ४९ ॥

हिन्दी—सूर्य, शुक्र, मंगल, राहु, शनि, चन्द्रमा, बुध और बृहस्पति ये ८ ग्रह पूर्वादि दिशाओं (और विदिशाओं के कोणों) के स्वामी होते हैं ॥ ४९ ॥

दिशा-विदिशाओं के स्वामी—

दिशाएँ	पूर्व	आग्नेय	दक्षिण	नैर्ऋत्य	पश्चिम	वायव्य	उत्तर	ईशान
स्वामी	सूर्य	शुक्र	भौम	राहु	शनि	चन्द्रमा	बुध	बृहस्पति

अथ दिगधीशकथनप्रयोजनं तनुमध्याछन्दसाऽऽह—

केन्द्रे दिगधीशे गच्छेदवनीशः । लालाटिनि तस्मिन्नेयादरिसेनाम् ॥ ५० ॥

केन्द्रे इति । दिक्स्वामिनि सूर्यः सित इत्यादिनोक्ते केन्द्रे केन्द्रवर्तिनि सति अवनीशो राजा गच्छेत् । तस्मिन् दिगधीशे लालाटिनि सति अरिसेनां नेयान्न गच्छेत् । यदाह श्रीपतिः—'ललाटगे न प्रवसेद्दिगीशे गन्तव्यमस्मिन् खलु कण्टकस्थे' इति ॥५०॥

हिन्दी—दिशाओं के स्वामी ग्रह यदि यात्रा के समय में केन्द्र (१।४।७।१०) में पड़े हों तो राजा को युद्ध के लिए प्रयाण करना चाहिए ।

परन्तु वह केन्द्रस्थ ग्रह यदि लालाटिक योग करता हो तो ऐसे समय में राजा शत्रुसेना पर चढ़ाई न करे ॥ ५० ॥

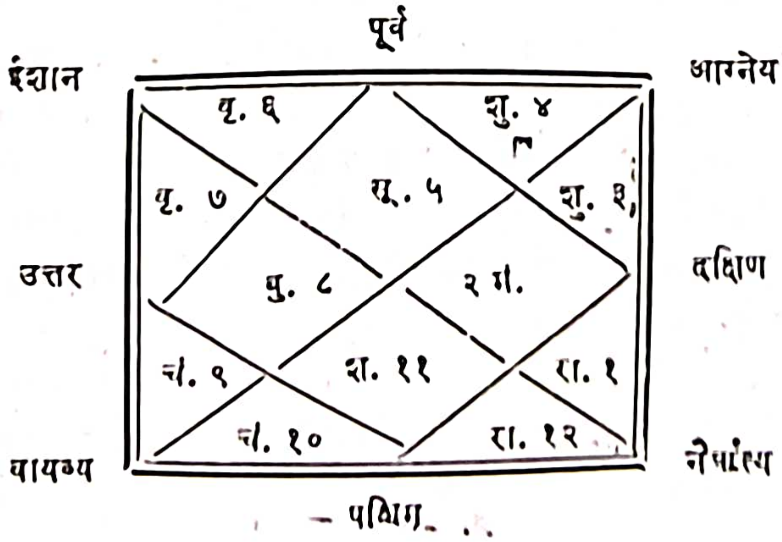
अथ लालाटिकयोगान् शार्दूलविक्रीडितेनाह—

प्राच्यादौ तरणिस्तनौ भृगुसुतो लाभव्यये भूसुतः
कर्मस्थोऽथ तमो नवाष्टमगृहे सौरिस्तथा सप्तमे ।
चन्द्रः शत्रुगृहात्मजेऽपि च बुधः पातालगो गीष्पति-
र्वित्तभ्रातृगृहे विलग्नसदनाल्लालाटिकाः कीर्तिताः ॥ ५१ ॥

प्राच्यादाविति । प्राच्यादौ प्राच्याद्यष्टदिक्षु क्रमेण विलग्नसदनादिषु भावेषु सूर्यादि-ग्रहस्थितया लालाटिकाः स्युरिति वाक्यार्थः । यथा तनौ लग्नस्थस्तरणिः सूर्यः प्राच्यां गन्तुर्लालाटिकः । एवमाग्नेय्यां भृगुसुतो लाभव्ययैकादशद्वादशस्थाने लालाटिकः । कर्मस्थो दशमस्थो भूसुतो मङ्गलो दक्षिणस्याम् । तमो राहुरष्टमनवमस्थानस्थितो नैर्ऋत्याम् । सौरिः शनिः सप्तमस्थः पश्चिमायाम् । चन्द्रः शत्रुगृहात्मजे षष्ठपञ्चमस्थो वायव्याम् । बुधः पातालगश्चतुर्थस्थानस्थ उत्तरस्याम् । गीष्पतिर्बृहस्पतिर्वित्तभ्रातृगृहे द्वितीयतृतीयस्थानस्थ ऐशान्यां लालाटिक इत्यर्थः । यदाह नारदः—'लग्नस्थो भास्करः प्राच्यां दिशि यातुर्ललाटगः । द्वादशैकादशे शुक्र आग्नेय्यां तु ललाटगः ॥ दशमस्थः कुजो लग्नाद्याम्यायां तु ललाटगः ॥ नवमाष्टगतो राहुर्नैर्ऋत्यां तु ललाटगः ॥ लग्नात् सप्तमगः सौरिः प्रतीच्यां तु ललाटगः । षष्ठपञ्चमगश्चन्द्रो वायव्यां तु ललाटगः ॥

चतुर्थस्थानगः सौम्य उत्तरस्यां ललाटगः। द्वित्रिस्थानगतो जीव ऐशान्यां तु ललाटगः॥ लाल।टिदिक्पति त्यक्त्वा जीवतेप्युर्व्रजेन्नृपः'। इति। वराहोऽपि—'लग्ने भानुः सुतरिपुगतश्चन्द्र आरो नभःस्थः पातालस्थो हिमकरसुतः स्वत्रिगो देवमन्त्री। तद्वच्छुक्रो व्ययभवनगो भास्करिः सप्तमस्थो राहुर्नित्यं निधननवगः स्वां दिशं वारयन्ति'॥ इति। यत्तु वसिष्ठवाक्ये—'राशीनेके द्वाविनाक्रान्तराशेरप्रादक्षिण्याद्विन्यसेद्दिग्विदिक्षु। यद्दिग्राशो लग्नगे सम्मुखत्वं तद्दिग्यातुर्मृत्युदस्तद्दिगीशः'॥ इति। तदयुक्तं प्रतिभाति। तथाहि सूर्याधिष्ठितराशेरप्रादक्षिण्येन द्वादशराशिचक्रे दिश्येको विदिशि द्वाविस्येवं न्यस्ते 'सूर्यः सितः' इत्यादिना प्राच्याद्यष्टदिक्षु ग्रहन्यासे कृते सति सूर्याक्रान्तराशेश्चतुर्थो बुधस्तदोत्तरस्यां लालाटिकः स्यात्। स चासम्भवनीयः। नहि केनापि गणितप्रकारेण सूर्याच्चतुर्थो बुधः स्यात्। अत एव वराहोऽपि—'चतुर्थभवने सूर्याज्ज्ञसितौ भवतः कथम्' इति। अन्यच्च सूर्याधिष्ठितराशेः सप्तमः शनिः पश्चिमायां लालाटिकः। तत एव दशमस्थो भौमो दक्षिणस्याम्। एवमेव सर्वेऽपि ग्रहाः लालाटिका इत्यापद्येत। इष्यते च लग्नराशेरेव। एवंसति सकलमुनिविरोधश्चापतेत्। तस्माद्वसिष्ठसंहितापुस्तके—'इनाक्रान्तराशेः' इति लेखकभ्रमसम्भूतः पाठः। तस्माद् 'राशीनेके द्वावितो लग्नराशेः' इति पाठः साधीयान् कल्प्यः। एवंसति चतुर्थस्थानगतबुधासम्भवः सकलमुनिविरोधश्च नास्ति। रत्नकोशे—'योऽधिपतिर्दिशि गस्यास्तस्मिंस्तत्स्थेन च तां दिशं यायात्। अनुकूले च दिगीशे गन्तव्यं कण्टकोपगते'॥ इति। अत्र सूर्यभौमशनिबुधानामस्ति च कण्टकोपगतत्वमस्ति लालाटिकत्वम्। अन्येषां शुक्रादीनामुभयरूपत्वासम्भव एव। तत्र लालाटिकस्थानव्यतिरिक्तं स्थानत्रयं कण्टकशब्देन व्यवहर्तव्यम्। बहुव्यापकत्वाल्पव्यापकत्वरूपसामान्यविशेषभावसत्त्वात्। तस्माल्ललाटिकव्यतिरिक्ते कण्टकस्थाने यदि दिगीशस्तदा शुभफलदा यात्राऽन्यथा ह्यशुभदेति हृदयम्॥ ५१॥

हिन्दी—यात्रालग्न में सूर्य हो तो पूर्व के यात्री के लिए लालाटिक योग होता है। यात्रा लग्न से ११-१२ में शुक्र अग्निकोण के यात्री के लिए लालाटिक योग करता है। १०वें स्थान में मंगल दक्षिण दिशा के यात्री को, ८।९ स्थानों में राहु नैर्ऋत्यकोण में जाने वालों को, सप्तम में स्थित शनि पश्चिम के यात्री को, ५।६ स्थानों में स्थित चन्द्रमा वायव्यकोण के यात्री को, चौथे स्थान में स्थित बुध उत्तर के यात्री को और २।३ स्थानों में स्थित बृहस्पति ईशानकोण में जाने वाले यात्री के लिए लालाटिक योग करता है। लालाटिक योग में यात्रा करना निषिद्ध है॥ ५१॥

जिस लग्न में यात्रा निश्चित की गई हो उसको पूर्व मानकर उसी क्रम से ग्रहों का न्यास कर के लालाटिक योग मानना चाहिए। यथा—सिंह लग्न में यात्रा निश्चित है तो सिंह को पूर्व में तथा अन्य राशियों को यथास्थान रखकर यह योग समझना चाहिए।

अथ पर्युषितयात्रायोगचतुष्टयमनुष्टुभेन्द्रवज्राभ्यामाह—

मृगे गत्वा शिवे स्थित्वादितौ गच्छञ्जयेद्रिपून् ।
मैत्रे प्रस्थाय शाक्रे हि स्थित्वा मूले व्रजंस्तथा ॥ ५२ ॥
प्रस्थाय हस्तेऽनिलतक्षधिष्ण्ये स्थित्वा जयार्थी प्रवसेद् द्विदैवे ।
वस्वन्त्यपुष्ये निजसीम्नि चैकरात्रोषितः क्ष्मां लभतेऽवनीशः ॥ ५३ ॥

मृगे इति । मृगशिरसि स्वगृहाद्यातव्यदिगभिमुखं कस्यचिदिष्टस्य गेहे गत्वा प्रस्थायार्द्रायां तस्मिन्नेव गृहे स्थित्वोषित्वादितौ पुनर्वसौ गच्छन् तद्गेहं व्यक्त्वा ग्रामाद् बहिरेव गच्छन् सन् रिपून् शत्रून् जयेत् । अयमेको योगः । एवमेव मैत्रेऽनुराधायां प्रस्थाय शाक्रे ज्येष्ठायां स्थित्वा मूले व्रजन् सन् तथा शत्रून् जयेदित्यर्थः । अयं द्वितीयो योगः । तथा हस्ते प्रस्थायानिलतक्षधिष्ण्ये स्वातीचित्रानक्षत्रद्वये स्थित्वा द्विदैवे विशाखायां जयार्थी भूपादिः प्रवसेद्देशान्तरं गच्छेत् । अयं तृतीयो योगः । वस्वन्त्यपुष्ये धनिष्ठारेवतीपुष्येषु निजसीम्नि स्वनगरप्रान्ते प्रस्थितः सन्यदि एकरात्रोषितः स्यात्तदाऽवनीशो राजा क्ष्मां भूमिं शत्रोरिति शेषः । लभते जयेन प्राप्नोतीत्यर्थः । अयं चतुर्थो योगः । यदाह वृहद्यात्रायां वराहः—'सौम्ये गत्वाऽध्युष्य रौद्रे दितीशे सम्प्रस्थाता बाधते शत्रुसङ्घान् । मैत्रे गत्वा पौरुहूते समुष्य मूले यायाच्छत्रुनाशाय भूपः ॥ हस्ते गत्वा स्वातिचित्रे समुष्य शुक्राग्न्योर्भे प्रस्थितो बाधतेऽरीन् । तिष्ये पौष्णे वासवे चैकरात्रं सीम्नि स्थित्वा भूतिमाप्नोति याता ॥' इति ।

अयमन्यो योगः

क्वचिन्मृगे प्रस्थायार्द्रायां पुनर्वसौ च स्थित्वा पुष्ये गच्छेदित्युक्तम् । यदाह गुरुः—

'सौम्ये गत्वा समध्युष्य रौद्रादित्ये व्रजेत् पुनः ।
पुष्येतिसम्पदो विद्वांल्लभते जीवसम्पदः ॥' इति ।

विशेषमाह वराहः—

'यथेष्टवेलागमनं प्रशस्तं हस्तेन्दवोपेन्द्रसुरेशभेषु ।
कृत्वा प्रयाणं श्रवणे श्रियोऽर्थी वसेन्न जातु क्षितिपः स्वसीम्नि ॥' इति ।

उपेन्द्रः श्रवणः, सुरेशभं ज्येष्ठा ॥ ५२-५३ ॥

हिन्दी—(क) अपने घर से अभीष्ट दिशा में मृगशिरा नक्षत्र में यात्रा प्रारम्भ कर जब तक मृगशिरा रहे तब तक चलता रहे; जब आर्द्रा प्रारम्भ हो जाय, तब आर्द्रा नक्षत्र के भोग पर्यन्त वहाँ ठहर जाय और जब पुनर्वसु नक्षत्र का आरम्भ हो तब वहाँ से यात्रा करने वाला राजा शत्रुओं को जीतता है ।

(ख) एवं अनुराधा में यात्रा करके ज्येष्ठा में ठहर कर फिर मूल में यात्रा करने वाला राजा शत्रुओं पर विजय प्राप्त करता है ।

(ग) युद्ध में अपनी जय चाहने वाला राजा हस्त में यात्रा कर के चित्रा और स्वाती दोनों नक्षत्रों में (लगभग ४८ घण्टा) ठहर कर फिर विशाखा में यात्रा करे तो विजय प्राप्त करता है ।

(घ) धनिष्ठा, रेवती, पुष्य इन नक्षत्रों में से किसी नक्षत्र में यात्रा करे और एक रात

अपनी सीमा में ठहर (रुक) कर फिर यात्रा करे तो वह राजा युद्ध में पृथिवी का लाभ करता है ॥ ५२-५३ ॥

अथ समयबलमनुष्टुभाऽऽह-

उषःकालो विना पूर्वां गोधूलिः पश्चिमां विना ।
विनोत्तरां निशीथः सन् याने याम्यां विनाऽभिजित् ॥ ५४ ॥

उषःकाल इति । स्पष्टार्थं पद्यम् । सन्शब्दश्चरणचतुष्टयेऽपि सम्बध्यते । निशीथोऽर्द्धरात्रम् । याने यात्रायाम् । सर्वत्र विनायोगे द्वितीया—'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' इति पक्षे द्वितीयाया अपि विधानात् । अत्र हि—'दग्धा दिगैन्द्री ज्वलिता दिगैन्द्री' इति वसन्तराजोक्तरीत्या तुर्यस्य तत्तद्दिगवस्थानात्तस्यां तस्यां दिशि यात्रा निषिद्धेति युक्तिसिद्धोऽयमर्थ उपनिबद्धः ।

दिग्विशेषेण समयविशेषः

वराहेण दिग्विशेषे समयविशेषः प्रशस्तोऽभिहितः । यथा—'पूर्वाह्णे तूत्तरां गच्छेन्मध्याह्ने पूर्वतो व्रजेत् । अपराह्णे व्रजेद्याम्यां मध्यरात्रे तु पश्चिमाम्' ॥ इति । वसिष्ठोऽपि—पूर्वाह्णेऽप्युत्तरां गच्छेत् प्राचीं मध्यन्दिने तथा । दक्षिणां चापराह्णे तु पश्चिमामर्द्धरात्रके ॥ न तत्राङ्गारको विष्टिर्व्यतीपातो न वैधृतिः । सिद्धयन्ति सर्वकार्याणि यात्रायां दक्षिणे रविः' ॥ इति ।

अभिजित्प्रशंसा

अत्राभिजित्प्रशंसामाह श्रीपतिः—'अष्टमो ह्यभिजिदाह्वयक्षणो दक्षिणाभिमुखयानमन्तरा । कीर्तितोऽपरककुप्सु सूरिभिर्यायिनामभिमतार्थसिद्धये' ॥ इति ॥ ५४ ॥

हिन्दी—उपःकाल में पूर्व दिशा को छोड़कर अन्य सभी दिशाओं में, गोधूलि समय में पश्चिम को छोड़कर अन्य सभी दिशाओं में, निशीथ (आधी रात) समय में उत्तर दिशा को छोड़कर अन्य सभी दिशाओं में अभिजित् मुहूर्त में, दक्षिण दिशा को छोड़कर अन्य दिशाओं में यात्रा शुभ होती है ॥ ५४ ॥

विशेष—'पञ्च-पञ्च उपःकालः सप्तपञ्चारुणोदयः।' गोधूलि काल (६।१०१) के अनुसार, निशीथ (आधी रात), अभिजिन्मुहूर्त मध्याह्न को कहते हैं ।

अथ लग्नादिभावानां सञ्ज्ञा अनुष्टुभाऽऽह—

लग्नाद्भावाः क्रमाद्देहकोशधानुष्कवाहनम् ।
मन्त्रोऽरिर्मार्गं आयुश्च हृद्व्यापाराऽऽगमव्ययाः ॥ ५५ ॥

लग्नादिति । हृन्मनः—'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यभिधानात् । आगमः प्राप्तिः । अन्यत्स्पष्टार्थं पद्यम् । 'मूर्तिः कोशो धन्विनश्च वाहनं मन्त्रसञ्ज्ञकः । शत्रुर्मार्गस्तथायुश्च मनोव्यापारसञ्ज्ञकः ॥ प्राप्तिरप्राप्तिरद्याद्भावाः स्युर्द्वादशैव ते ॥' इति नारदोक्तेः । एवंविधसञ्ज्ञाकथनप्रयोजनं तु क्रूरग्रहसाहित्ये तत्तद्भावानां पीडा, शुभग्रहसाहित्ये तद्भावानां शुभमिरयुक्तर्गः ॥ ५५ ॥

हिन्दी—लग्न में क्रम से—१ देह, २ कोश, ३ धानुष्क, ४ वाहन, ५ मन्त्र, ६ अरि, ७ मार्ग, ८ आयु, ९ हृदय, १० व्यापार, ११ आगम और १२ व्यय—ये बारह भाव होते हैं ॥ ५५ ॥

अथ विशिष्य शुभाशुभफलं शालिन्याऽऽह—

केन्द्रे कोणे सौम्यखेटाः शुभाः स्युर्याने पापास्त्र्यायषट्सेषु चन्द्रः।
नेष्टो लग्नान्त्यारिरन्ध्रे शनिः खेऽस्ते शुक्रो लग्नेण्नगान्त्यारिरन्ध्रे ॥ ५६ ॥

केन्द्रे इति। केन्द्राणि १।४।७।१० कोणं ५।९ यदि सौम्यग्रहाः केन्द्रे कोणे स्युस्तदा शुभफलदाः स्युः। अर्थादन्येषु भावेष्वशुभफलदाः। पापग्रहास्त्र्यायषट्सेषु तृतीयैकादशषष्ठदशमस्थानस्थाः शुभफलदाः। अर्थादन्येषु अशुभफलदाः। चन्द्रो लग्नान्त्यारिरन्ध्रे लग्नद्वादशषष्ठाष्टमेषु स्थितो नेष्टोऽशुभफलदः। शनिः खे दशमे नेष्टोऽशुभफलदः। शुक्रोऽस्ते सप्तमे नेष्टः। यदाह वसिष्ठः—'घ्नन्ति क्रूरास्त्रिषष्ठायभावान्हित्वा परान् सदा। पुष्णन्ति सौम्यखचराः षष्ठाष्टान्त्यं विना परान्। लग्नषष्ठाष्टमं हन्ति चन्द्रः शुक्रोऽस्तगस्तथा। मृत्युलग्नस्थितश्चन्द्रो यातुर्मृत्युप्रदः सदा' ॥ इति।

अन्यत्रापि—'केन्द्रत्रिकोणगैः सौम्यैस्त्रिभवारिगतैः परैः।
अलग्नरिःफचन्द्रेण यात्राभीष्टफलप्रदा ॥' इति।

वराहोऽपि—

'प्रायो जगुः सहजशत्रुदशायसंस्थाः पापाः शुभाः सवितृजं परिहृत्य खस्यम्।
सर्वत्रगाः शुभफलं जनयन्ति सौम्यास्त्यक्त्वास्तसंस्थममरारिगुरुं यियासोः ॥' इति।

श्रीपतिरपि—

'क्रूरग्रहास्त्र्यरिदशायगताः शुभाः स्युर्हित्वा शनिं दशमभावगतं यियासोः।
मूर्त्यादिभावनिचये सकलेऽपि सौम्याः श्रेष्ठा भृगोस्तनयमस्तगतं विहाय ॥' इति।

यात्रालग्नपः षष्ठसप्तमाष्टमद्वादशस्थोऽनिष्टदः

लग्नेडिति। लग्नेट् यात्रालग्नस्वामी नगान्त्यारिरन्ध्रे सप्तमद्वादशषष्ठाष्टमस्थश्चेत्तदानिष्टोऽशुभफलदो मृत्युद इत्यर्थः। यदाह गुरुः—लग्नपो मृत्युदो याने रन्ध्रास्तारिव्ययोपगः। केऽप्याहुर्भयदो धर्मे शेषस्थाने शुभावहः ॥' इति।

अत्र यात्राकालीनलग्नेन लग्नादिद्वादशभावस्थितानां ग्रहाणां फलानि बादरायणप्रोक्तानि लिख्यन्ते—

तनुभावस्थग्रहफलम्

'राहुभौमदिवाकरेन्दुरविजाः प्रस्थानलग्नं गताः
क्षुत्तृष्णाग्निविषायुधज्वरभवा रोगाश्च नानाविधाः।
जीवः सोमसुतस्तथैव भृगुजो यात्रोदयस्थो गुणा
सा यात्रा धनधान्यभोगसुखदा पुण्यैः प्रतीलभ्यते ॥ १ ॥

धनभावस्थग्रहफलम्

कोशस्थाने नराणामसुरगुरुबुधैर्धनकामार्थलाभं
पुत्रोत्पत्तिं च जीवो धनुसुखमतुलं सामुपकारं च।

मन्दो बन्धं सुदीर्घं मृतिमवनिसुतः कोशहानिं च भास्वां-
श्चन्द्रः कुर्यान्नरेन्द्रं प्रियजनरहितं राहुरुत्पातरूपम् ॥ २ ॥

सहजभावस्थग्रहफलम्

प्रस्थाने भूमिपस्य क्षितिसुतरविजौ तिग्मभानुश्च राहुः
शुक्रश्चन्द्रात्मजो वा सुरगुरुरथवा शीतरश्मिर्धनायुः ।
दुश्चिक्यस्थानसंस्थो गजतुरगरथान्प्राप्य सर्वार्थसिद्धिम्
जित्वा शत्रूनशेषान् विचरति वसुधा गोकुले गोपवेषः ॥ ३ ॥

सुखभावस्थग्रहफलम्

बन्धुस्थानगतो ददाति विपुलान् भोगान् भृगोरात्मजो
जीवः शत्रुविनाशमिच्छति महालाभं करोतीन्दुजः ।
हानिं बन्धुगतः करोति रविजो वृद्धिं क्षयं चन्द्रमा
राहुर्भूमिसुतस्तथोष्णकिरणः कुर्वन्ति दुःखं महत् ॥ ४ ॥

पुत्रभावस्थग्रहफलम्

कार्यादर्थस्य सिद्धिं सुतभवनगतो वाक्पतिः शत्रुनाशं
शुक्रः शीतांशुपुत्रः सुरगुरुसदृशं युद्धकाले करोति ।
सूर्यश्चन्द्रश्च भौमो दिनकरतनयः सिंहिकानन्दनोऽसौ
सर्वे ते पञ्चमस्था विविधभयकराः पार्थिवानां रणोर्व्याम् ॥ ५ ॥

अरिभावस्थग्रहफलम्

शत्रुस्थाने नराणां दिनकरतनयो भूमिपुत्रस्तथार्कः
शीतांशुर्दैत्यमन्त्री रजनिकरसुतः सैंहिकेयोऽथ जीवः ।
कुर्वन्त्येवार्थलाभं परबलमथनं सिद्धिमाप्नोति कार्यं
शत्रुघ्नं भूमिपानां भवति हि गमने धर्मकामार्थसिद्धिः ॥ ६ ॥

कलत्रभावस्थग्रहफलम्

नाशं शुक्रदिवाकरार्कतनया राहुस्तथा भूमिजः
क्षिप्रं शत्रुवशं नयन्ति पथिकं स्थाने स्थिताः सप्तमे ।
सौम्यो मित्रसमागमं सुरगुरुः स्त्रीवित्तलाभं नृणां
चन्द्रोऽभीष्टसुखं ददाति च धनं यात्रासु जामित्रगः ॥ ७ ॥

आयुर्भावस्थग्रहफलम्

आरोग्यं चन्द्रपुत्रो जनयति भृगुजः सर्वकामार्थसिद्धिं
जीवो रक्षत्यशेषं सुतमिव जननी यामिनी नैधनस्थः ।
चन्द्रार्कौ चेत्तमो वा जनयति नियतं शत्रुपक्षस्य वृद्धिं
भौमश्चार्कात्मजो वा जनयति सततं तस्करेभ्यो भयं च ॥ ८ ॥

भाग्यभावस्थग्रहफलम्

शुक्रोऽतिसौख्यं नवमो बुधश्च जीवो जयः श्रीधनधान्यलाभम् ।
चन्द्रार्कसौरा नवमाः सभौमाः कुर्वन्त्यनेकान् नृपतस्य दोषान् ॥ ९ ॥

कर्मभावस्थग्रहफलम्

कर्मस्थानस्थितोऽर्कः प्रचुरजयकरः पुष्टिदः शीतरश्मि-
र्जीवः सङ्ग्रामकाले भवति शुभकरः सर्वकार्यप्रदो ज्ञः ।
शुक्रः साम्राज्यलक्ष्मीं वितरति च महीनन्दनः प्राज्यकीर्ति
राहुर्वैरापनुत्तिं जनयति सततं दीर्घरोगं तथार्किः ॥ १० ॥

लाभभावस्थग्रहफलम्

शशिबुधगुरुशुक्राः सूर्यराह्वार्किभौमा व्रजति हि नरनाथः क्षिप्रमेकादशस्थाः ।
द्रुतमिह रिपुवर्गं घ्नन्ति नूनं प्रयातुर्विचरति गजराजो युद्धमध्यस्थितो वा ॥ ११ ॥

व्ययभावस्थग्रहफलम्

क्षितिजरविसुतार्काः सैंहिकेयो नराणां जनयति रजनीशः श्रेष्ठभृत्येषु भेदम् ।
रिपुजयधननाशं भृत्यनाशं च कुर्युर्यदि बुधगुरुशुक्रा द्वादशस्था भवन्ति ॥' १२ ॥

इति बादरायणीययात्रायां भावफलानि एवं सम्यग्यात्रालग्नं दत्त्वा यात्रा करणीयेति तात्पर्यार्थः ।

लग्नभङ्गयोगे यात्रा न कार्या

तत्रैकस्मिन्नपि लग्नभङ्गिनि ग्रहे सति यात्रा सर्वथा न विधेया । तथा हि, मृत्युमूर्त्योश्चन्द्रस्य स्थितिर्लग्नभङ्गिनी । सप्तमस्थानस्थितिः शुक्रस्य दशमस्थितिः शनैश्चरस्य । एवंविधे ग्रहेऽन्येषु ग्रहेषु शुभफलदातृष्वपि नैव कार्या यात्रा । अत्र केचिद्वल्गुः चेल्लग्नाधीशो केन्द्रे स्यात्तदा लग्नभङ्गी ग्रहो दोषदो न भवति । यथा मकरलग्नाधीशः शनिस्तुलायां दशमे स्यात् कुम्भलग्नाधीशो वृश्चिके तथा वृषलग्नाधीशो भृगुः सप्तमे वृश्चिके स्यात् तुलाधीशश्च मेषे तथा कर्कराशिस्थितश्चन्द्रो यात्रालग्ने कर्काख्ये स्यात् । एतादृशे यात्रालग्ने दोषो नास्तीति । उक्तञ्च जातकेऽपि—'लग्नाधिपो यदा केन्द्रे लग्नादेकादशालये । सर्वग्रहकृतं रिष्टमेकोऽपि विलयं नयेत्' इति । सत्यम् । इदं तावद्वाक्यं जातकविषयकम् । तत्रैवोत्पत्तिसत्त्वात् । 'ये जातकोक्तक्षितिपालयोगैर्महीभृतो यान्ति रिपून् विजेतुम् । तेषां प्रकोपाग्निरुपैति शान्ति विद्वेषियोषाश्रुजलप्रवाहैः ॥' इति वदति देशाभावाच्च । प्राग्वाक्यं तु निर्मूलमेव, निबन्धेष्वदृष्टत्वात् । सत्यपि वा समूलत्वे सामान्यदूषणस्य सामान्यत एव परिहार उचितः । यथा—'घ्नन्ति क्रूरास्त्र्यायवर्जं हि भावान् व्यापारं निहतः सूर्यभौमौ' इति वाक्यार्थसारे क्रूरग्रहास्तृतीयैकादशस्थानवर्जितानि स्थानानि घ्नन्ति । तत्र सूर्यभौमौ दशमस्थानं न हत इतिवत्सूर्यो वा, भौमो वा चेल्लग्नाधीशः सन् लग्नचतुर्थसप्तमस्थानगतो भवति तदा केन्द्रगतत्वेन—'घ्नन्ति क्रूरास्त्र्यायवर्जं हि भावान्' इति तस्यापवादान्तरमप्यस्तु न काप्यस्माकं हानिः । यत्र तु विशिष्टस्थानविशेषो ग्रहव्यक्तिविशेषश्चोच्यते । यथा—'शुक्रश्चास्तं मृत्युमूर्त्तिस्तथेन्दुं हित्वा शनि

दशमभावगतं हिमांशुम्' इति च तत्रैतस्माद्विशेषवाक्यान्निषेधप्राबल्यमेवास्ति। यथा शुक्रश्चेल्लग्नाधीशः सन् सप्तमाख्यकेन्द्रे चन्द्रो वा लग्नाधीशः सन् लग्नमेव चेत्वर्के शनिर्वा लग्नाधीशः सन् दशमाख्यकेन्द्र एव चेत्स्यात्तदा निषेध एव प्रबलः। 'सामान्यशास्त्रतो नूनं विशेषो बलवान् भवेत्' इत्युक्तेः। अतो निषिद्धकेन्द्रव्यतिरिक्तकेन्द्रेषु स्थिताः सोमशुक्रशनयः सामान्यतोऽरिष्टपरिहारकर्त्तारः स्युरिति कथमस्य सामान्यवाक्यत्वम्? उच्यते। लग्नाधिप इत्यत्र लग्नपदेन द्वादशराशय उच्यन्ते। तेषामधिप इत्यनेन सप्तापि ग्रहाः प्रोच्यन्ते। केन्द्रपदेन च चत्वारि स्थानान्युच्यन्ते इति परिहारवाक्ये सामान्यतोऽभिहितमस्ति। निषेधवाक्ये तूभयोः स्थानविशेषग्रहविशेषयोरभिधानमिति प्रागुक्तदोषो वज्रायितः।

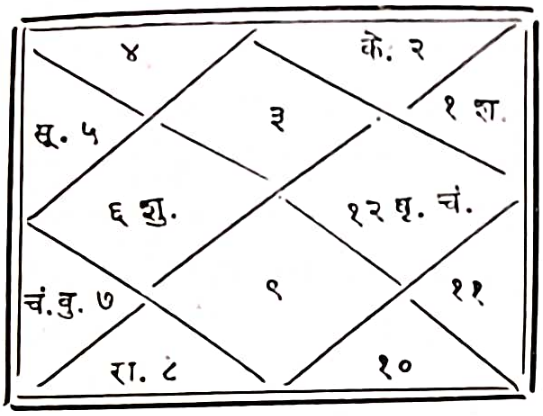
एवं लालाटिकयोगेष्वपि ध्येयम्। यथा—'प्राच्यादौ तरणिस्तनौ भृगुसुतो लाभव्यये भूसुतः कर्मस्थः' इति लालाटिकयोगवाक्येषु यदि प्राच्यां यातुः सिंहलग्नाधीशः सूर्यो लग्न एव चेत्तदा लालाटिकत्वेन दोष एव प्रबलो न तु लग्नाधीशोऽस्य केन्द्रगतत्वेन सिंहलग्नं शुभदम्। एवं दक्षिणस्यां यातुर्मेषवृश्चिकयोरधीशः भौमः क्रमेण मकरस्थ उच्चगतः सिंहस्थो मित्रगृहगतोऽपि तथैव। पश्चिमायां यातुर्मकरकुम्भयोरधीशः शनिः क्रमेण मकरस्थ उच्चगतः सिंहस्थो मित्रगृहगतोऽपि तथैव। एवमुत्तरस्यां यातुर्मिथुनकन्यालग्नयोरधीशो बुधः क्रमेण कन्यायां धनुषि वा चेत्तदापि तथैव। उच्चगतत्वादिकं तु दैवागतम्। 'केन्द्रे दिगधीश' इति परिहारवाक्यं तु तत्तत्स्थानविशेषव्यतिरिक्तं केन्द्रपरं द्रष्टव्यम्। यदीदं वाक्यमेष्वपि केन्द्रेषु प्रवर्तते तदा प्राचीदक्षिणाप्रतीच्युत्तरासु महादिक्षु लालाटिकदोषाभिधानं खपुष्पायितमेव स्यात्, तासु विषयालाभात्। किन्तु विदिक्षु चतसृषु विशिष्यैव लालाटिकदोषाभिधानं वक्तव्यं स्यात्, तासु विदिक्षु। एवञ्च 'लग्नपो मृत्युदो याने रन्ध्रास्तारिव्ययोपगे' इति गुरुवारेऽपि लग्नाधीशस्य सप्तमस्थानगतत्वमशुभमुक्तम्। तत्र सप्तमस्थानस्य केन्द्रत्वेन परिहारोऽनुचित एव। अन्यथा दोषोक्तिरेव वक्तव्या भवेदिति। ननु—'एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः' इति दृष्टान्ताल्लग्नस्य समीचीनस्थानस्थितबहुग्रहसाहित्येन सबलत्वात्तत्तद्भाव इति चेत्। चिन्त्यमेव। यथा मीनलग्नेंऽशके वा कार्यसिद्धिः स्यात्तन्निवृत्तिश्च। तत्र 'नेष्टः कुम्भोऽप्युदगमेंऽशस्थितो वा लग्ने चाप्यंशे च नौयानमिष्टम्' इति स्वरोदयतो दुष्टयोः कुम्भमीनसंज्ञकयोर्यात्रालग्नयोर्ग्राह्यता भवन्मते प्रसज्येत। तत्रेष्टापत्तिरिति चेत्। ज्योतिःशास्त्रे हि सामान्यशास्त्रेणैव सर्वसिद्धविषयस्य व्यापृतत्वाद्विशेषशास्त्रे दत्तजलाञ्जलितादोषप्रसङ्गः स्यात्। एवञ्च 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादिसाधारणवैदिकवाक्यानाम् 'आग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यादिविशेषवाक्येष्वपि व्यापृतत्वाद्विशेषशास्त्रोच्छेदापत्तिः।

केषां ग्रहाणां फलदातृत्वमित्यस्योत्तरं तद्भेदेन फलेषु तारतम्यञ्च

अत्र ग्रहाणां फलदातृत्वं सबलानां दुर्बलानां वा यादृशतादृशानां वा स्यादिति सन्देहस्तत्र निर्णयमाह श्रीपतिः—'अस्तङ्गता ग्रहजिता रिपुदृष्टदेहा नीचस्थिता विरुचयोऽरिगृहं प्रयाताः। ऋक्षाण्यवश्यकमपि स्वफलं विलग्ने दातुं क्षमाः खलु

भवन्ति न खेचरेन्द्राः ॥ युद्धे जिताः शुभफलानि विनाशयन्ति पापानि चाशु नितरां परिवर्धयन्ति' इति । औत्पातिकाः सवितृलुप्तकरा विरूक्षा नीचङ्गता रिपुगृहं च नभश्चरेन्द्राः' इति सारावल्याम् । अत एव तादृशाधिकारविशेषमाह श्रीपतिः—'स्वोच्चे रूपं चरणरहितं स्वत्रिकोणे स्वभेऽर्द्धं नागांशानां त्रयमधिसुहृद्गेहगो मित्रभेऽङ्घ्रिः । अंशोऽष्टानां समगृहगते भूपभागोऽरिगेहे दन्तांशः स्यादधिरिपुगृहे नीचगे शून्यमेव ॥ एतच्छुभाख्यमशुभं च पुनर्गृहेषु स्वोच्चादिवर्तिषु वदन्ति तदूनमेकम्' इति ॥ ५६ ॥

यात्रा लग्न

हिन्दी—यात्रा लग्न से केन्द्र तथा कोण (१।४।७।१०।५।९) में शुभग्रह (बु., बृ., शु.) और ३।६।१०।११ स्थानों में पापग्रह (सू., मं. श. रा. के.) हों तो शुभ फलदायक होते हैं । तथा १।१२।६।८ स्थानों में चन्द्रमा १०वें स्थान में शनि, ७ वें स्थान में शुक्र, ७।१२।६।८ स्थानों में लग्न का स्वामी यात्रा में शुभफलदायक नहीं होते । ऐसी ग्रह स्थिति में यात्रा उत्तम होती है ॥ ५६ ॥

अथ योगयात्रा व्याख्यायते । तत्र ग्रन्थकृच्छन्दःशास्त्रकृतपटुतराभ्यासं सूचयन्नानाविधैश्छन्दोभिः मञ्जुभाषिणीप्रभृतिभिर्ग्रथितामावश्यकराजयात्रौपयिकीं योगयात्रां वक्तुकामस्तदारम्भप्रयोजनमाह—

योगात् सिद्धिर्धरणिपतीनामृक्षगुणैरपि भूदेवानाम् ।
चौराणामपि शुभशकुनैर्वा भवति मुहूर्तादपि मनुजानाम् ॥ ५७ ॥

योगादिति । पादाकुलकं छन्दः । तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे—'यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैर्मात्रा समादिपादैः कलितम् । अनियतवृत्तपरिमाणसहितं प्रथितं जगत्सु पादाकुलकम्' ॥ इदं लक्षणम्—'द्विगुणितवसुलघुचरचलधृतिरिह' इत्येतत्प्रकरणे पठ्यते । तेन चरणचतुष्टये प्रत्येकं षोडशमात्रा ज्ञेयाः । तत्र गुरोर्मात्राद्वयं लघोर्मात्रैका मिलित्वा षोडश यथात्र पद्ये । अत्र प्रथमतृतीयचतुर्थचरणेषु मात्रासमकलक्षणम् । उक्तञ्च—'मात्रासमकं नवमोलान्तलगतम्' इति मात्रासमकाख्ये छन्दसि नवमो लघुरित्यर्थः । गतपादान्ते गुरुः द्वितीयचरणे उपचित्रालक्षणम् । उक्तञ्च—'उपचित्रा नवमे परयुक्ते' परा दशमी मात्रा तया युक्ते नवमे दशममात्राद्वयेनैको गुरुः स्यादित्यर्थः । अत एवोक्तम्—'यदतीतकृतविविधलक्ष्मयुतैः' इति । न चास्त्यत्र मात्रासाम्यम् । परन्तु वृत्तम् । यत्तु वृत्तं परिमाणसहितमिति तेन पादाकुलकमित्यन्वर्थसंज्ञाप्यस्ति ।

दोषेऽपि सिद्धिर्योगबलेन

धरणिपतीनां राज्ञां योगाद्वक्ष्यमाणसहितयोगयात्रालग्नवशाद् दुष्टेऽपि तिथ्यादौ सिद्धिर्वाञ्छितकार्यनिष्पत्तिः स्यात् । भूदेवानां ब्राह्मणानामृक्षगुणैश्चन्द्रबलताराबलविहितनक्षत्रादिभिः सिद्धिर्भवति । अपिशब्दात्पञ्चाङ्गशुद्ध्यादिषु नावश्यकता । चौराणां शकुनैर्वक्ष्यमाणशुभसूचकशकुनैः सिद्धिर्भवति । केचित्तु शिवालिखितोक्तमुहूर्तात्सिद्धिः

स्यादित्याहुः। यदाह नारदः—'फलसिद्धिर्योगबलाद्राज्ञो विप्रस्य धिष्ण्यतः। मुहूर्तशक्तितोऽन्येषां शकुनैस्तस्करस्य च' ॥ इति।

वराहोऽपि—'योगैः क्षितिपालविनिर्मिताः शकुनैस्तस्करचारणादयः। नक्षत्रबले-द्विजातयः क्षणवीर्यादितरो जनोऽर्थभाक्' ॥ इति। द्विजातयो ब्राह्मणाः। अत्र द्विजातय इति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या इति भट्टोत्पलो व्याख्यत्। तन्न। नारदवाक्ये साक्षाद्विप्रपदोपादानात्। अत एव वसिष्ठोऽपि—'फलसिद्धिर्धिष्ण्यगुणैरग्रजानां भवेत्सदा। योगलग्नैः क्षितीशानां चौराणां शकुनैर्भृशम्' ॥ इत्यग्रजपदं प्रायुङ्क्त। नन्वत्र राज्ञां योगैर्यात्राफलसिद्धिरेत्युक्तम्। तत्रेयं योगयात्रा किं सर्वदोषापवादिका उत विषयविवेक इति। सर्वापवादिकेति चेत् किं सर्वशब्देन शुभाशुभप्रकरणाभिहिता दोषा उच्यन्ते, उत एतद्यात्राप्रकरणोक्तनक्षत्रशूलवारशूलपरिघदण्डप्रतिशुक्रादिका दोषाः, उत अविशेषात्सर्वेऽपि दोषा इति। तत्र यदि शुभाशुभप्रकरणोक्तदोषापवादकत्वे सति योगयात्रालाने तद्विचारस्य त्यागप्रसङ्ग इति चेत्। न। 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'आग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति वदतोत्सर्गापवादस्य शिष्टसम्मतत्वाभावात्। अत्र यात्राप्रकरणोक्तदोषापवादकत्वे सति नक्षत्रशूलप्रतिशुक्रादीनां राजविषयकाणामनभिधानप्रसङ्गात्। तथाहि—'ज्येष्ठायां पुरुहूतदिङ्मुखगतः प्राप्तो बलिर्बन्धनं याम्यामाजपदे मुरश्च दितिजो यातो मुरारेर्वशम्। रोहिण्यां नमुचिः प्रतीच्यभिगतश्चूर्णीकृतो वज्रिणा सौम्यामर्यमदैवतेन गतवान्मृत्योर्वशं शम्बरः' ॥ इति। 'प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः। बलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते' ॥ इत्यादिषु नृपविषयत्वात्। अस्तु वा। ननु नक्षत्रशूलकथने वसिष्ठादिभी राजपदोपादानं तादृशो दृष्टान्तो वा नाभ्यधायि, कथं नृपतिविषयताङ्गी क्रियते। सत्यम्। सामान्यवाक्यस्य विशेषवाक्यानुरोधाद्विशेषे पर्यवसानम्। यथा 'पुरोडाशं चतुर्द्धा करोति' 'आग्नेयं चतुर्द्धा करोति' इतिवत्। तेन न वैश्वदेवाख्यपुरोडाशस्य चतुर्द्धाकरणम्। किञ्च योगादेव चेत्फलसिद्धिस्तदा 'न षष्ठी न च द्वादशी नाष्टमी' इत्येतत् प्रकरणपठितं तिथिशुद्ध्यादिकं स्यादिति वाच्यम्। तत्रापि नक्षत्रगुणादिभिरेव प्राशस्त्यावबोधनात्। अथोभयदोषापवादकत्वे इष्टे शुभाशुभप्रकरणं यात्राप्रकरणं चोल्लङ्घ्य स्थलान्तरेऽतिदेशं विना योगयात्रोपनिबन्धः कर्तव्यः स्यात् शवप्रतिकृतिदाहश्राद्धनिर्णयकथनवत्। नहि तत्र पञ्चाङ्गदोषा उपयुज्यन्ते। यद्येवं संस्कारप्रकरणगृहप्रवेशप्रकरणादीनां पार्थक्योपनिबन्धात्पञ्चाङ्गदोषापवादकता कुतो नास्तीति चेत्। उच्यते। तत्र हि—'पञ्चाङ्गसंशुद्धदिनादिके च' इति वसिष्ठादिभिः 'पर्वाख्यरिक्तोनतिथौ शुभेऽह्नि' इति ग्रन्थकृताप्यतिदेशोपनिबन्धस्य कृतत्वात्। अतः सर्वापवादिकेत्ययुक्तः पक्षः। तस्मात्—'अबाधेनोपपत्तौ बाधो न न्याय्यः' इति हेतोर्विषयविवेक इत्येव युक्तः पक्षः।

द्विविधा यात्रा तयोर्विषयविवेकश्च

यथा सा च यात्रा द्विविधा, एका साधारणयात्रा परा समरविजयाख्या। साधारणयात्रा तु वर्णचतुष्टयसाधारणी। तत्र बहुधा बहुना कालेन बहुदोषहानं बहुगुणोपादानं चोदितम्। द्वितीया समरविजयाख्या राज्ञामेव। तत्र योगयात्रा समरविजयोपयोगिनी।

उपस्थिते युद्धे पश्चाङ्गशुद्धिर्बहुदिवसप्राप्येति तद्विचारानुपयोगात् । उक्तञ्च वसिष्ठेन योगयात्राप्रारम्भे—'उक्ता साधारणी यात्रा युद्धयात्रां ब्रवीम्यहम् । व्रजन्ति ये नृपाः सूक्ष्मे लग्ने ते जयिनः सदा ।। योगलग्नैर्युता राज्ञां यात्रा च विजयप्रदा । विचित्रान्योगलग्नांस्तान्सम्यग्वक्ष्ये समासतः ।।' इति । अन्ये तु युद्धं विनैव आत्ययिककार्यविषयैव योगयात्रेत्याहुः । यदाह पराशरः—'आत्ययिककार्यपाते दैवेन निपीडिते च यातव्ये । केवलविलग्नयोगादपि याता सिद्धमाप्नोति ।।' इति । तत्रापि केवलेन योगयात्राबलेनैवंविधे विषये यात्रा न विधेया । किन्तु यथासम्भवं पश्चाङ्गसम्बन्धिनां द्विविधानां दोषाणां त्यागः तादृशानां गुणानां चोपादानं विधेयम् । सन्ति हि द्विविधाः दोषा नैसर्गिकाः । अन्याहिताश्च । यथा तिथेः 'न षष्ठी न च द्वादशी' इति नैसर्गिको दोषः । 'चापान्त्यगे गोघटगे' इति दग्धदोषोऽन्याहितः ।

वारनक्षत्रगुणा अप्येवं द्विविधाः

एवं वारनक्षत्रयोगानां द्वैविध्यमूह्यम् । एवं गुणा अपि द्विविधाः । 'हयादित्य' इति विहितनक्षत्रत्वान्नैसर्गिको गुणः । शुभग्रहस्य साहित्यमन्याहितो गुणः । एवमन्येषामपि गुणानां द्वैविध्यमूह्यम् ।

राजवद् ब्राह्मणादीनामपि यथासम्भवं शुभदोषयोर्हानोपादाने

तत्र यथा राज्ञां यथासम्भवं दोषहानं गुणोपादानं चाङ्गीकृत्य योगयात्रा विधेया एवं ब्राह्मणादीनामत्यावश्यककार्यातिपातविषये नक्षत्रादिबलं ग्राह्यम् । यथासम्भवं च लग्नादिसमस्तदोषगुणानां हानोपादाने न्याय्ये स्त इति । तथा च लल्लः—'यातव्ये व्यसनगते ह्यनिष्टदैवे च भूपतिस्त्वरया । लग्नैरभीष्टकल्पैर्व्रजेत्तियो भेषु च समेषु ।। कार्येषु पराधीनेष्वनेकसाधारणेषु शीघ्रेषु । प्रायेण गमनमिष्टं सदैव न तु सूक्ष्मचिन्तयास्तीति ।।' अत एव—'न तिथिर्न च नक्षत्रं न ग्रहो नैन्दवं बलम् । योगमेव प्रशंसन्ति वसिष्ठात्रिपराशराः ।।' इति वराहवाक्यं योगयात्रालग्नप्रशंसापरं न तु तिथ्यादीनामपवादकमिति तात्पर्यम् । ननु पूर्वं दोषहानपूर्वकं समीचीनलग्नाभिधानं कृतमेवास्ति कोऽस्ति योगयात्रालग्नेषु विशेषः । उच्यते । शुक्रः सप्तमो लग्नभङ्गकर्तेत्युक्तं प्राक् । अत्र तु शशिनि चतुर्थे सति शुक्रः सबुधश्चेत्सप्तमस्थस्तदा तद्योगयात्रालग्नमतीव शुभफलदम् । एतादृशं योगलग्नं ग्रन्थकृद्वक्ष्यति । तत्र तिष्ठतामेव ग्रहाणां नियतस्थानावस्थितत्या प्रागुक्तनीतेरशुभफलदायकं लग्नं भवति । यदाह श्रीपतिः—'यथा हि योगादमृतायते विषं विषायते मध्वपि सर्पिषा समम् । तथा विहाय स्वफलानि खेचराः फलं प्रयच्छन्ति हि योगसम्भवम् ।।' इति । योगाद् दुग्धादिद्रव्ययोगेन शोधनादित्यर्थः । सर्पिर्घृतम् । लग्नप्राबल्ययोगयोः सत्त्वे यात्रातिशुभफलदा योगयात्रापदार्थौ च—

स्वभावतो लग्नप्राबल्यो योगोऽपि चेत्सम्भवेत्तदातीव शुभफलदं लग्नम् । अत एव योगेन यात्रा योगयात्रेत्यन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानमपि प्रतीयते । योगो नाम क्रियतां ग्रहाणां नियतस्थानावस्थितत्वम् । एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वेष्वपि योगयात्रालग्नेषु यथासम्भवं

किञ्चिद् दूषणं समूह्य तस्मादेव वाक्याद् दोषाभावपूर्वकं गुणाधिक्यमस्तीति व्याकर्तव्य-मित्यलमतिप्रसङ्गेन ॥ ५७ ॥

हिन्दी—राजाओं (क्षत्रियों) की वक्ष्यमाण योगयात्रा लग्नवश से, ब्राह्मणों की चन्द्रतारा-बलसहित, वेधादिदोषरहित विहित नक्षत्रवश से, चोरों की वक्ष्यमाण शुभशकुनवश से, अन्य सभी लोगों की शुभमुहूर्तवश से यात्रा उत्तम होती है ॥ ५७ ॥

अथ योगयात्रामाह—

सहजे रविर्दशमभे शशी तथा शनिमङ्गलो रिपुगृहे सितः सुते।
हिबुके बुधो गुरुरपीह लग्नगः स जयत्यरीन् प्रचलितोऽचिरान्नृपः ॥ ५८ ॥

सहज इति। मञ्जुभाषिणीच्छन्दः। तल्लक्षणञ्च—'सजसा जगौ भवति मञ्जु-भाषिणी' इति। अस्यार्थः। सगणजगणसगणजगणगुरवो यस्य पद्यस्य चरणे तन्मञ्जु-भाषिणी नाम यथा। ननु मञ्जुभाषिणीति पद्यनामधेययुक्तं, लक्षणं तु चरणस्यैवोक्तं न सकलस्य पद्यस्य। सत्यम्। एतच्चरणलक्षणं पादचतुष्टयेऽपि ध्येयम्। समवृत्तत्वात्। त्रिविधानि हि वर्णच्छन्दांसि 'सममर्द्धसमं वृत्तं विषमं च तथापरम्' इति तत्रैवोक्तत्वात्। अत्र यस्य पद्यस्य चत्वारश्चरणा एकलक्षणग्रथितास्तत्समवृत्तम्। उक्तञ्च—'अङ्घ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः। तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥' तुल्य-मेकम्। यथा द्रुतविलम्बितं—'नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्। मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः' इति। तल्लक्षणं चेदं—'द्रुत-विलम्बितमाह नभौ भरौ' इति यस्य पद्यस्य प्रथमचरणस्तृतीयचरणश्चैकलक्षणलक्षितो द्वितीयश्चतुर्थश्चाप्येकलक्षणलक्षितस्तदर्धसमं वृत्तम्। 'प्रथमाङ्घ्रिसमो यस्य तृतीय-चरणो भवेत्। द्वितीयस्तुर्यवद् वृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥' इति तेनैवोक्तत्वात्। एतेनार्द्ध सममर्द्धसममित्यन्वर्थसंज्ञापि। यथा पुष्पिताग्रा—'अनुगिरमृतुभिर्वितायमानामथ स विलोकयितुं वनान्तलक्ष्मीम्। निरगमदभिरोद्धुमागतानां भवति महत्सु न निष्फलः प्रयासः ॥' इति। पुष्पिताग्रालक्षणं चेदम्—'अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा' इति। चतुर्षु चरणेषु प्रत्येकं भिन्नं भिन्नं लक्षणं तद् विषमं वृत्तम्। उक्तञ्च—'यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्मभिन्नं परस्परम्। तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दः-शास्त्रविशारदाः ॥' इति। यथोद्गता—'ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम्। सर्वगुणविहितस्य हरेः परिपूजया कुरु नरेन्द्र को गुणः।' इति। लक्षणं चास्येदं 'सजसादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकेष्वथोद्गता। त्र्यङ्घ्रिगतभनजलाघयुता सजसा जगौ चरणमेकतः पठेत् ॥' इति। मगणादिकगणा उक्तं भागहेन—'मस्त्रिगुरु-स्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यः। सो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्त-गुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥' इति। एवं सत्यत्र मञ्जुभाषिणीछन्दसः समवृत्तत्वादेक-चरणलक्षणाभिधानं कृतं केदारेणेत्यलमतिप्रसङ्गेन। अथ प्रस्तुतमनुसरामः। सहज इति। रविः सहजे तृतीयस्थाने स्यात्। शशी चन्द्रो दशमभे दशमस्थाने शनिमङ्गलौ रिपुगृहे षष्ठस्थाने स्याताम्। सितः शुक्रः सुते पञ्चमस्थाने। बुधो हिबुके चतुर्थ-स्थाने। गुरुर्लग्नगश्चेत्स्यात्। अपि-तथा-शब्दौ पादपूरणे। ईदृशेविधयोगे यात्रालग्ने

नृपो राजा प्रचलितश्शत्रुनगरजयार्थं कृतयात्रः सन्नचिरात्स्वल्पकालेनैवारीन् शत्रून् जयति वशीकरोतीत्यर्थः । यथाह वराहः—'लग्ने गुरुर्बुधभृगू हिबुकात्मजस्थौ षष्ठौ कुजार्कतनयौ दिनकृत्तृतीयः । चन्द्रश्च यस्य दशमे भवति प्रयातुस्तस्याभिवाञ्छित-फलाप्तिरलं नृपस्य' ॥ इति । बुधो हिबुके भृगुरात्मजे इति यथासङ्ख्येनान्वयः । क्वचित् 'भृगुबुधौ' इति पाठः स चिन्त्यः । 'भृगुर्हिबुके' इति तावद्युक्तम् । परन्तु रविस्तृतीये बुधः पञ्चमे इतीदमयुक्तम् । नहि सूर्यात्तृतीयो बुधः क्वचिदपि सम्भवेत् । तस्मात्प्रागुक्त एव साधीयान् पाठः ॥ ५८ ॥

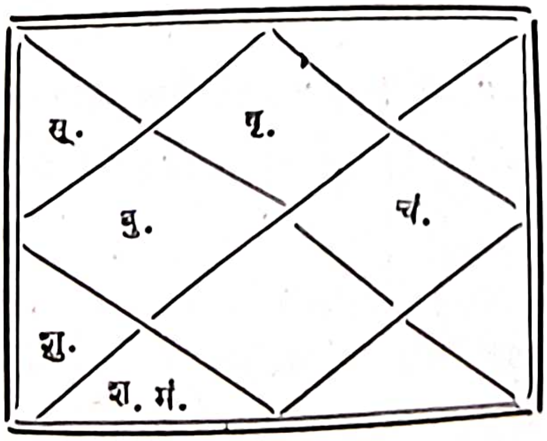
हिन्दी—विजय योग (१)—यात्रालग्न से तीसरे सूर्य, दशम में चन्द्रमा, छठे शनि और मंगल, पाँचवें स्थान में शुक्र, चौथे स्थान में बुध और यात्रालग्न में बृहस्पति पड़े हों तो यात्रा करने वाला राजा शीघ्र ही शत्रुओं को जीत लेता है ॥ ५८ ॥

अथान्ययोगयात्रालग्नमाह—

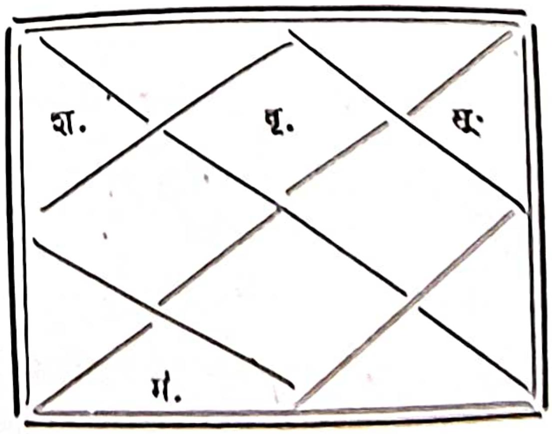
भ्रातरि सौरिर्भूमिसुतो वैरिणि लग्ने देवगुरुः ।
आयगतेऽर्के शत्रुजयश्चेदनुकूलो दैत्यगुरुः ॥ ५९ ॥

भ्रातरीति । अस्य गाथाछन्दः । तल्लक्षणं च—'विषमाक्षरपादं वा पादैरसमं दशधर्मवत् । यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेति तत्पूर्वसूरिभिः प्रोक्तम्' ॥ इति । अत्र ग्रन्थे उक्तछन्दोभ्यो यदन्यद्विषमाक्षरपादं पादैरसमं वा छन्दस्तद्गाथाख्यमिति केचिदाहुः । अपरे तु प्रागुक्तेषु समाक्षरपादेपूक्तादिष्वपि विशिष्य यस्याभिधानं नोक्तं तद्गाथे-त्यूचुः । तदेतदर्थद्वयं यच्छन्दो नोक्तमत्र गाथेतीत्येतस्यावृत्त्या लभ्यम् । अत एव पिङ्गलः सूत्रकारोऽपि—'सम्मुग्धाकारेणात्रानुक्तं गाथा' इत्यवोचत् । छन्दोग्रन्थान्तरेऽस्य नामास्ति । भ्रातरि तृतीये सौरिः शनिः स्यात् वैरिणि षष्ठे भूमिसुतो मङ्गलः, लग्ने देवगुरुः आय एकादशस्थानं तत्र गतोऽर्कश्च । एवंविधे योगे राज्ञः शत्रुजयो भवेत् । चेद्दैत्यगुरुः शुक्रोऽनुकूलो यातव्यदिक्पृष्ठवर्ती भवति । यदाह वराहः—'होरातृतीय-रिपुलाभगतैः क्रमेण जीवार्कभौमरविभिर्भृगुजानुकूले । यातोऽतिदृप्तमपि शत्रुबलं निहन्ति नैशं तमिस्रमिव तिग्ममयूषमाली' ॥ इति । भृगुजानुकूल्यं यातव्यदिक्पृष्ठवर्तित्वं विव-क्षितम् । यदाह बादरायणः—'लग्नत्रिलाभारिगतैः क्रमेण जीवार्किसूर्यावनिजैः सितश्च । यातव्यदिक्पृष्ठगतो नरेन्द्रः शत्रोर्बलं हन्ति गतोऽचिरेण' इति ॥ ५९ ॥

विजय योग (१)

विजय योग (२)

हिन्दी—विजय योग (२)—यात्रालग्न से तृतीय में शनि, छठे में मंगल, लग्न में बृहस्पति एकादश में सूर्य हो और शुक्र अनुकूल हो तो यात्रा करने वाला राजा शत्रु को जीत लेता है ॥ ५९ ॥

अथान्ययोगयात्रालग्नमाह—

तनौ जीव इन्दुर्मृतौ वैरिगोऽर्कः।
प्रयातो महीन्द्रो जयत्येव शत्रून् ॥ ६० ॥

तनौ जीव इति। गाथाच्छन्दः प्राग्वत् स्वमतो ग्रन्थान्तरे च। लग्ने जीवो गुरुः स्यात्। मृतावष्टमस्थाने इन्दुः स्यात्। वैरिगः षष्ठस्थानगतोऽर्कश्चेत्स्यादेवंविधे योगे प्रयाता गन्ता महीन्द्रो राजशत्रून् जयत्येव। यदाह श्रीपतिः—'गुरुर्लग्ने रविः षष्ठे रन्ध्र इन्दुश्च गच्छतः। यस्य तस्यारिसेनाग्रे खलमैत्रीव न स्थिरा'॥ इति। केचित् 'रन्ध्रे नेन्दुः' इति पाठं पठन्ति। तत्र रन्ध्रेऽष्टमे स्थाने इन्दुर्नापिस्थितो यत्र कुत्राप्यस्त चन्द्र इति व्याकुर्वते तदशुद्धम्। यस्मात्स्पष्टमाह वाराहः—'गुरुरुदये रिपुराशि-गतोऽर्को यदि निधनेऽपि च शीतमयूखः। भवति गतोऽत्र शशीव नरेन्द्रो रिपुवनितान-नतामरसानाम्'॥ इति।

नारदोऽपि—'जीवार्कचन्द्रा लग्नारिरन्ध्रगा यदि गच्छतः। तस्याग्रे खलमैत्रीव न स्थिरा रिपुवाहिनी'॥ इति। बादरायणोऽपि—'गुर्विलग्ने रिपुराशिगोऽर्कस्तयाष्टमे शीतमयूखमाली। गतोऽत्र योगे रिपुकामिनीनां वक्त्रारविन्देषु शशित्वमेति'॥ इति॥६०॥

हिन्दी—विजय योग (३)—यदि लग्न में बृहस्पति, आठवें में चन्द्रमा और छठे में सूर्य हो तो यात्रा करने वाला राजा शत्रुओं को जीतता है ॥ ६० ॥

अथान्ययोगयात्रालग्नमाह—

लग्नगतः स्याद्देवपुरोधाः।
लाभधनस्थैः शेषनभोगैः ॥ ६१ ॥

लग्नगत इति। अत्र सुप्रतिष्ठायां पङ्क्तिच्छन्दः। तल्लक्षणं च 'भ्गौगिति पङ्क्तिः' यथा बृहस्पतिर्लग्नगतः स्यात्। अन्ये ग्रहा लाभधनस्था एकादशद्वितीयस्थानस्थाश्चेत् तदैवं विधे योगे राज्ञो विजयः। उक्तञ्च नारदेन—'लग्नस्थे त्रिदशाचार्ये धनायस्थैः परग्रहैः। गतस्य राज्ञोऽरिसेना नीयते यममन्दिरम्'॥ इति।

श्रीपतिनापि—

'वाक्पतौ तनुस्थिते वित्तलाभगैः परैः। गच्छतोरिवाहिनी नीयतेऽन्तकालयम्' इति॥६१॥

हिन्दी—विजय योग (४)—लग्न में बृहस्पति, ग्यारहवें और धनस्थान में शेष सभी ग्रह हों तो भी राजा की विजय होती है ॥ ६१ ॥

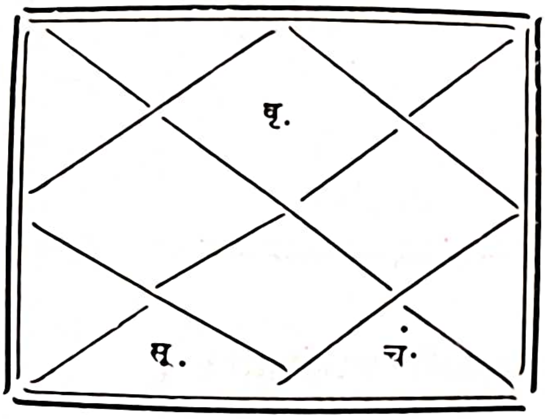
अथान्ययोगयात्रालग्नमाह—

द्यूने चन्द्रे सभृगुवपगेऽर्के जीवे शुक्रे विधि धनसंस्थे।
ईदृग्योगे चलति नरेशो जेता शत्रून् गरुड इवाहीन ॥ ६२ ॥

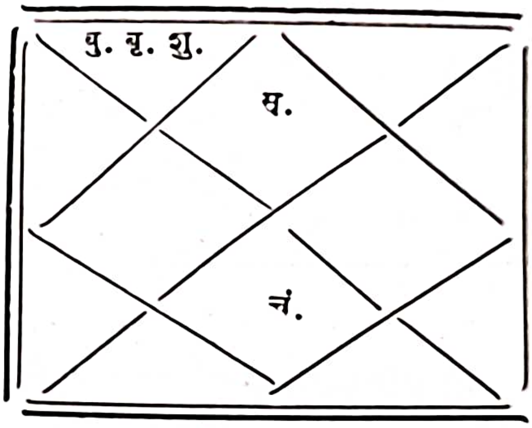
द्यून इति । अस्य पङ्क्तौ मत्ताच्छन्दः । तल्लक्षणं च 'ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता' । चन्द्रे द्यूने सप्तमस्थाने सति अर्के समुदयगे लग्नगते सति जीवे शुक्रे विदि बुधे एषु त्रिषु ग्रहेषु धनसंस्थेषु द्वितीयस्थानस्थेषु सत्सु, एवंविधे योगे चेन्नरेशश्चलति तदा शत्रून् जेता जेष्यति । कः कानिव । गरुडोऽहीन्सर्पान्यथा जयति । यदाह वराहः—'शुक्रवाक्पतिबुधैर्धनसंस्थैः सप्तमे शशिनि लग्नगतेऽर्के । निर्गतो नृपतिरेति कृतार्थो वैनतेयवदरीन्विनिहन्ति' ॥ इति ॥ ६२ ॥

हिन्दी—विजय योग (४)—सातवें चन्द्रमा, लग्न में सूर्य, दूसरे बुध, गुरु, शुक्र हों तो ऐसे योग में यात्रा करने वाला राजा, जैसे गरुड सर्पों को जीतता है, वैसे ही शत्रुओं पर विजय प्राप्त करता है ॥ ६२ ॥

विजय योग (३)

विजय योग (५)

अथान्यदपि योगलग्नमाह—

वित्तगतः शशिपुत्रो भ्रातरि वासरनाथः ।
लग्नगते भृगुपुत्रे स्युः शलभा इव सर्वे ॥ ६३ ॥

वित्तगत इति । अस्यानुष्टुभि चित्रपदाच्छन्दः । तल्लक्षणं च 'भौग्निति चित्रपदागः' शशिपुत्रो बुधो वित्तगतः द्वितीयस्थो वासरनाथः सूर्यो भ्रातरि तृतीयस्थः भृगुपुत्रे शुक्रे लग्नसंस्थे सति, एवंविधे योगे चेद्राजा चलति तदा शत्रवः शलभा इव स्युः । यथा शलभा अग्नौ स्वयमेव गत्वा पतन्ति तथा शत्रवोऽपि गन्तृराजप्रतापानले पतिष्यन्तीत्यर्थः । यदाह वराहः—'मूर्तिवित्तसहजेषु संस्थिताः शुक्रचन्द्रसुततिग्मरश्मयः । यस्य यानसमये रणानले तस्य यान्ति शलभा इवारयः' ॥ इति ॥ ६३ ॥

हिन्दी—विजय योग (६)—धन स्थान में बुध, तृतीय स्थान में सूर्य और यात्रालग्न में शुक्र हो तो राजा के तेज से सारे शत्रु शलभ (टिड्डी) के समान नष्ट हो जाते हैं ॥ ६३ ॥

अथान्ययोगलग्नमाह—

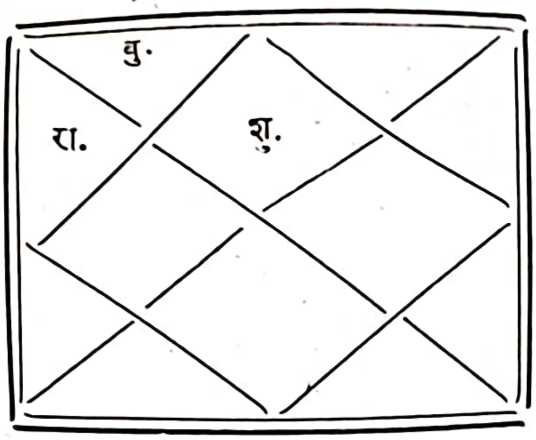
उदये रविर्यदि सौरिररिगः शशी दशमेऽपि ।
वसुधापतिर्यदि याति रिपुवाहिनी वशमेति ॥ ६४ ॥

उदये इति । अस्य गाथाछन्दः प्राग्वत्स्वागतो ग्रन्थान्तरे च । यदि उदये लग्ने रविः स्यात् सौरिः अरिगः षष्ठस्थः स्यात् । शशी दशमस्थः स्यात्तदा एवंविधे योगे वसुधा-

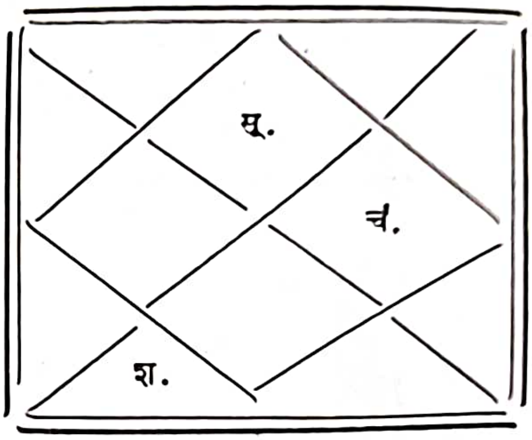
पतिः राजा याति तर्हि रिपुवाहिनी शत्रुसेना वशमेतीति । यदाह नारदः—'व्यापार-शत्रुमूर्तिस्थैश्चन्द्रमन्ददिवाकरैः । रणे गतस्य भूपस्य जयलक्ष्मीः प्रमाणिका ॥' इति । व्यापारो दशमम् । वराहोऽपि—'दिवाकरो लग्नगतो यदि स्यात्षष्ठेऽर्कसूनुर्दशमे शशी च । योगेऽत्र यातस्य न तिष्ठतेऽन्यो बलेन हीनस्य बलान्वितोऽपि' ॥ इति ॥ ६४ ॥

हिन्दी—विजय योग (७)—यदि लग्न में सूर्य, छठे शनि, दसवें चन्द्रमा हो तो शत्रु की सेना राजा के वश में हो जाती है ॥ ६४ ॥

विजय योग (६)

विजय योग (७)

अथान्ययोगयात्रालग्नद्वयमाह—

तनौ शनिकुजौ रविर्दशमभे बुधो भृगुसुतोऽपि लाभदशभे ।
त्रिलाभरिपुभेषु भूसुतशनी गुरुज्ञभृगुजास्तथा बलयुताः ॥ ६५ ॥

तनौ इति । अस्य जगत्यां जलोद्धतगतिछन्दः । तल्लक्षणम्—'रसैर्जसजसाजलोद्धतगतिः' । रसैः षड्भिरक्षरैर्यतिर्विच्छेदः । इत आरभ्य वसुधापतिर्यदि याति रिपुवाहिनी वशमेतीत्युत्तरार्द्धं 'सहजे कुजः' इत्येतत्पद्यपर्यन्तमनुवर्तते । तेन यत्र यत्र श्लोके फलनिर्देशो नास्ति तत्र जिगमिषो राज्ञो विजयः स्यादिति वाक्यार्थो ध्येयः । तनौ लग्नस्थौ शनिमङ्गलौ यथासम्भवं स्यातां रविर्दशमभे स्यात् बुधो लाभे दशमे वा स्यात् भृगुसुतो वा लाभे दशमे वा स्यात् तदैवंविधे योगे प्रचलितस्य राज्ञो जयः स्यात् । यदाह वराहः—'सौरे भौमे लग्नगेऽर्के खमध्ये कर्मण्याये भार्गवे चन्द्रजे वा । यायाद् भूपः शत्रुदेशं निहन्तुं दृप्तं शत्रुं कालवत्क्रूरचेष्टः' ॥ इति । गुरुरपि—'आरे वा सूर्यजे वापि लग्नगे दशमे रवौ । कर्मण्याये सिते ज्ञे वा योगोऽयं यातुरुत्तमः' ॥ इति । अयमेको योगः ।

द्वितीयो योगः—त्रिलाभरिपुभेषु तृतीयैकादशषष्ठस्थानानामन्यतमस्थानत्रयस्थितौ भूसुतशनी मङ्गलशनैश्चरौ यदि स्यातां यस्मिन् कस्मिंश्चित्स्थाने स्थिता गुरुज्ञभृगुजा बलयुताः स्युस्तदैवंविधे योगे तथा राज्ञो विजय इत्यर्थः । यदाह नारदः—'त्रिषडायेषु सौरारौ बलवन्तः शुभा यदि । यात्रायां नृपतेस्तस्य करस्था शत्रुमेदिनी' ॥ इति । श्रीपतिरपि—'आयारिपु यमारौ चेच्छक्तिभाजः शुभग्रहाः । प्रयाणे नृपतेर्यस्य हस्तस्था तस्य मेदिनी ॥' इति । शुभग्रहाश्चन्द्ररहिता विवक्षिताः । यदाह गुरुः—'यमारौ त्रिषडायस्थौ बुधजीवसितास्तथा । महाबलयुता योगो यातुरिष्टार्थदः सदा ॥' इति ।

हिन्दी—विजय योग (८)—यात्रालग्न में शनि और मंगल हो, एकादश में बुध, दशम स्थान में शुक्र हो, अथवा

विजय योग (९)—तृतीय, लाभ और षष्ठ स्थान में मंगल-शनि हो और बुध, बृहस्पति, शुक्र बलवान् हों तो भी राजा विजयी होता है ॥ ६५ ॥

अथान्ययोगयात्रालग्नमाह—

समुदयगे विबुधगुरौ मदनगते हिमकिरणे ।
हिबुकगतौ बुधभृगुजौ सहजगताः खलखचराः ॥ ६६ ॥

समुदयगे इति । अस्य गाथाछन्दः प्राग्वत्स्वमते ग्रन्थान्तरे च । समुदयगे लग्नस्थे गुरौ सति हिमकिरणे चन्द्रे मदनगते सप्तमस्थे सति, हिबुकं चतुर्थस्थानं, तत्र गतौ बुधशुक्रौ स्यातां खलखचरे पापग्रहे सहजं तृतीयस्थानं तत्र गते च सति एवंविधे योगे वसुधापतिर्यदि याति रिपुवाहिनी तदा वशमेति । यदाह वराहः—'पापास्तृतीये हिबुके सितज्ञौ जीवो विलग्ने मृगलाञ्छनोऽस्ति । यस्योद्यमे तस्य बलं रिपूणां कृतं कृतघ्नेष्विव याति नाशम् ॥' इति ॥ ६६ ॥

हिन्दी—विजय योग (१०)—यात्रालग्न में बृहस्पति हो, सातवें चन्द्रमा हों, चौथे स्थान में बुध-शुक्र हो और तीसरे में सभी पापग्रह हों तो यात्री राजा की विजय होती है ॥ ६६ ॥

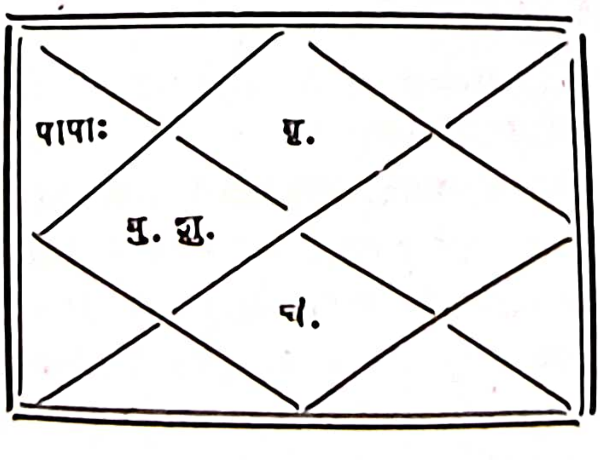
अन्ययात्रायोगमाह—

त्रिदशगुरुस्तनुगो मदने हिमकिरणो रविरायगतः ।
सितशशिजावपि कर्मगतौ रविसुतभूमिसुतौ सहजे ॥ ६७ ॥

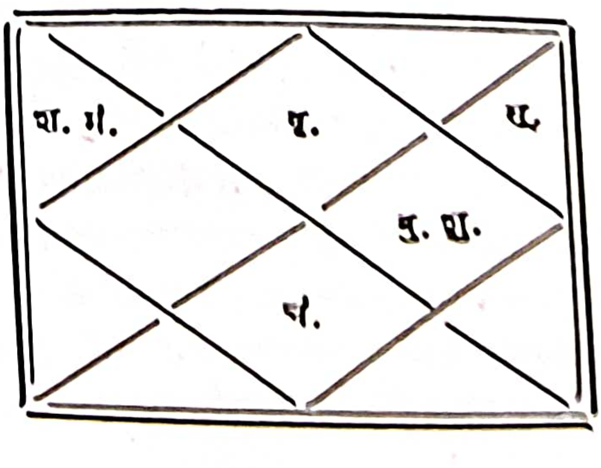
त्रिदशगुरुरिति । अस्य त्रिष्टुभि सुमुखीछन्दः । तल्लक्षणं च—'नजजलगैर्गदिता सुमुखी' । यथा वृहस्पतिर्लग्नगः स्यात् चन्द्रः सप्तमे स्यात् शुक्रबुधौ दशमगतौ स्यातां सूर्य एकादशस्थः स्यात् शनिमङ्गलौ तृतीयस्थाने स्यातां एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—'चन्द्रेऽस्तगे देवगुरौ विलग्ने ज्ञशुक्रयोः कर्म्मणि लाभगेऽर्के । सौरारयोर्भ्रातृगयोश्च याता नृपः स्वभृत्यानिव शास्ति शत्रून्' ॥ इति ॥ ६७ ॥

हिन्दी—विजय योग (११)—लग्न में बृहस्पति, सातवें चन्द्रमा, ग्यारहवें सूर्य, दशम में बुध, शुक्र और तीसरे शनि, मंगल हों, तो इस योग में यात्री राजा विजयी होता है ॥ ६७ ॥

विजय योग (१०)

विजय योग (११)

अन्ययोगयात्रालग्नमाह—

देवगुरौ वा शशिनि तनुस्थे वासरनाथे रिपुभवनस्थे ।
पञ्चमगेहे हिमकरपुत्रः कर्मणि सौरिः सुहृदि सितश्च ॥ ६८ ॥

देवगुराविति—अस्य त्रिष्टुभि श्रीछन्दः । तल्लक्षणं च—'पञ्चरसैः श्रीर्भतनगगैश्च'। पञ्चरसैः पञ्चभि षड्भिरक्षरैश्च यतिः । गुरौ चन्द्रे वा लग्नस्थे सति, सूर्ये षष्ठस्थे, बुधश्च पञ्चमस्थाने, शनिर्दशमे स्यात्, शुक्रः चतुर्थस्थाने स्यात्, एवंविधे योगे जिगमिषो राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—'गुरौ विलग्ने यदि वा शशाङ्के षष्ठे रवौ कर्मगतेऽर्कपुत्रे । सितज्ञयोर्बन्धुसुतस्थयोश्च यात्रा जनित्रीव हितानि धत्ते ॥' इति । जनित्री माता ॥ ६८ ॥

हिन्दी—विजय योग (१२)—यात्रालग्न में बृहस्पति अथवा चन्द्रमा, छठे स्थान में सूर्य, पाँचवें बुध, दसवें शनि, चौथे शुक्र पड़े हों तो राजा विजयी होता है ॥ ६८ ॥

अन्ययोगयात्रालग्नमाह—

हिमकिरणसुतो बली चेत्तनौ त्रिदशपतिगुरुर्हि केन्द्रस्थितः ।
व्ययगृहसहजारिधर्मस्थितो यदि च भवति निर्बलश्चन्द्रमाः ॥ ६९ ॥

हिमकिरणसुत इति । अस्य जगत्यां प्रमुदितवदनाछन्दः । तल्लक्षणं च—'प्रमुदितवदना भवेन्नौ ररौ'। बुधो बली सन् चेत्तनौ लग्ने स्यात् हि निश्चयेन बृहस्पतिश्चेत् केन्द्रगतः प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानामन्यतमस्थानस्थः यदि च निर्बलो नीचाद्यशुभाधिकारप्राप्त्या बलरहितः सन् चन्द्रो द्वादशतृतीयषष्ठाष्टनवमानामन्यतमस्थानस्थस्तदैवंविधे योगे जिगमिषो राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—'त्रिषण्णवान्त्येषु बलीशशाङ्कश्चान्द्रिर्बली यस्य गुरुश्च केन्द्रे । तस्यारियोषाभरणैः प्रियाणि प्रियाः प्रियाणां जनयन्ति सैन्ये ॥' इति । तस्य सैन्ये प्रियाः सैनिका अरियोषाभरणानि बलादपहृत्य स्वस्त्रीभ्यो दत्त्वा तासां प्रियाणि जनयन्तीत्यर्थः । अत्र यद्यपि बुधस्य स्थानविशेषो नाभ्यधायि, तथापि लग्नस्थो बुध इति व्याकर्त्तव्यम् ! यदाह गुरुः—'त्रिषण्णवान्त्यगे चन्द्रे लग्ने च सबले बुधे । गुरौ केन्द्रे तदा याता राजलक्ष्मीं लभेन्नृपः' ॥ इति ॥ ६९ ॥

हिन्दी—विजय योग (१३)—यदि लग्न में बलवान् (अपनी राशि, उच्चराशि, मित्रराशि, वर्गोत्तम, शुभग्रह के वर्ग में पड़ा हुआ) बुध, केन्द्र में बृहस्पति और १२।३।६।९ स्थानों में निर्बल चन्द्रमा पड़े हों तो भी यात्री राजा विजय प्राप्त करता है ॥ ६९ ॥

अन्ययोगयात्रालग्नमपि—

अशुभखगैरनयाष्टमवर्ज्यैर्हिबुकसहोत्थलाभगृहस्थः ।
कविरिह केन्द्रगतोऽप्यतिदृष्टो वसुचयलाभकरः खलु योगः ॥ ७० ॥

अशुभखगैरिति । अस्य जगत्यामभिनवतामरसाख्यं छन्दः । तल्लक्षणं च वृत्तरत्नाकरे—'अभिनवतामरसं नजजाद्यः' ॥ इति । सः अशुभखगैः पापग्रहैर्हि निश्चितं नवमाष्टमसप्तमस्थानव्यतिरिक्तस्थानस्थैः सद्भिर्यदि कविः शुक्रः चतुर्थतृतीयैकादशस्थानस्थः सन् केन्द्रस्थितो यो गीष्पतिर्गुरुस्तेन दृष्टो भवेत् एवंविधो योगो वसुचयो द्रव्यसमूह-

स्तस्य लाभकरः स्यात् । विजगीषो राज्ञो विजयोऽपि स्यात् । उक्तञ्च वराहेण—'केन्द्रोपगतेन वीक्षिते गुरुणा व्यायचतुर्थगे सिते । पापैरनवाप्त्यगामिवं मु तत्कि न यदाप्नुयान्नृपः ॥' इति ।

पापग्रहाणां नवमाष्टमसप्तमस्थाने स्थितावपि शुभदा योगयात्रा

क्वचित्तु पापग्रहा नवमाष्टमसप्तमस्थाः शुभा एवेत्युक्तम् । तथा च गुरुः—'आत्राय गृहगे शुक्रे केन्द्रे देवगुरौ स्थिते । सप्ताष्टनवराशिस्थाः पापा यातुः शुभप्रदाः ॥' इति । गृहं चतुर्थस्थानम् ॥ ७० ॥

हिन्दी—विजय योग (१४)—यदि ९।८।७ स्थानों को छोड़ कर अन्य स्थानों (१।२। ३।४।५।६।१०।११।१२) में पापग्रह हों और ४।३।११ स्थानों में पड़ा हुआ शुक्र केन्द्र में रहे हुए बृहस्पति से देखा जाता हो तो ऐसे योग में यात्रा करने वाले राजा को बहुत बड़ी धनराशि प्राप्त होती है ।

विशेष—४।३।११ स्थानों में स्थित शुक्र को केन्द्रग गुरु तभी देख सकता है, जब (१) ३।११ स्थानों में शुक्र, ७ में गुरु हो और (२) ४ में शुक्र, १० में गुरु हो ॥ ७० ॥

अन्ययोगयात्रालग्नमाह—

रिपुलग्नकर्महिबुके शशिजे परिवीक्षिते शुभनभोगमनैः ।
व्ययलग्नमन्मथगृहेषु जयः परिवर्जितेष्वशुभनामधरैः ॥ ७१ ॥

रिपुलग्नेति—अस्य जगत्यां प्रमिताक्षराछन्दः । तल्लक्षणं च—'प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता ।' षष्ठ-६ लग्न-१ दशम-१० चतुर्थ-४स्थानानामन्यतमस्थानस्थे शशिजे बुधे शुभनभोगमनैः शुभग्रहैश्चन्द्रगुरुशुक्रैः परिवीक्षिते दृष्टे सति द्वादश-१२ लग्न-१ सप्तम-७-स्थानेभ्यो व्यतिरिक्तस्थानस्थितैरशुभनामधरैः पापग्रहैरुपलक्षिते सति एवंविधे विशिष्टे योगे जिगमिषो राज्ञो जय एव स्यात् । यदाह वराहः—'लग्नारिकर्महिबुकेषु शुभेक्षिते ज्ञे द्यूनान्त्यलग्नरहितेषु शुभग्रहेषु । यातुर्भयं न भवति प्रतरेत्समुद्रं यद्यश्मनापि किमुतारिसमागमेषु ॥' इति ॥ ७१ ॥

हिन्दी—विजय योग (१५)—यात्रालग्न से चौथे, छठे, दसवें में बुध हो और शुभग्रह से देखा जाता हो तथा १२।१।७वें स्थानों को छोड़कर अन्य स्थानों में पापग्रह हों तो ऐसी ग्रह स्थिति में यात्रा करने वाले राजा की विजय होती है ॥ ७१ ॥

अन्ययोगयात्रालग्नद्वयमाह—

लग्ने यदि जीवः पापा यदि लाभे कर्मण्यपि वा चेद्राज्याधिगमः स्यात् ।
द्यूने बुधशुक्रौ चन्द्रो हिबुके वा तद्वत्फलमुक्तं सर्वैर्मुनिवर्यैः ॥ ७२ ॥

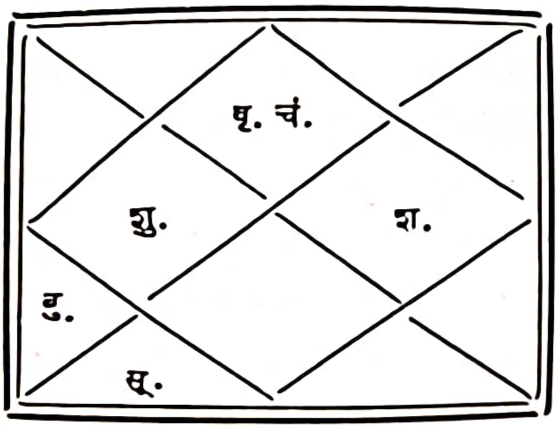
लग्ने इति—अस्य जगत्यां मणिमालाछन्दः । तल्लक्षणं च—'त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः तगणयगणतगणयगणाः गुहः कार्तिकेयस्तस्य वक्त्राणि मुखानि षट् तैः षड्भिरक्षरैश्छिन्ना यतिसहिता । लग्ने गुरुर्यदि स्यात् अथवा लाभे एकादशस्थाने कर्मणि दशमस्थाने पापग्रहाः स्युस्तदा राज्यप्राप्तिर्भवेत् । उक्तञ्च वराहेण—'होराश्रिते देवगुरौ प्रयाता क्रूरग्रहैः कर्मणि लाभगैर्वा । कृत्वा रिपूणां क्षयमक्षताङ्गः क्षयं क्षितीशोऽक्षयकोशमेति ॥' इति । क्षितीशो राजा रिपूणां क्षयं नाशं कृत्वाऽक्षताङ्गः क्षतरहितशरीरः सन् अक्षयकोशमक्षीणकोशं क्षयं स्वगृहमेति आगच्छतीत्यर्थः । अथवा द्यूने

सप्तमे बुधशुक्रौ स्यातां चन्द्रश्च हिबुके चतुर्थस्थाने स्यादेवंविधे योगे सर्वैर्मुनिवर्यैस्तद्वत्फलमुक्तं राज्याधिगमः स्यात् । तथा च श्रीपतिः—'शशिनि चतुर्थे सविदि सितेऽस्ते जयति गतोरीन्हरिरिव युद्धे' इति । वराहोऽपि—'शशिनि चतुर्थगृहं समुपेते बुधसहितेऽस्तगते भृगुपुत्रे । गमनमवाप्य पतिर्मनुजानां जयति रिपून् समरेण विनैव ॥' इति ॥ ७२ ॥

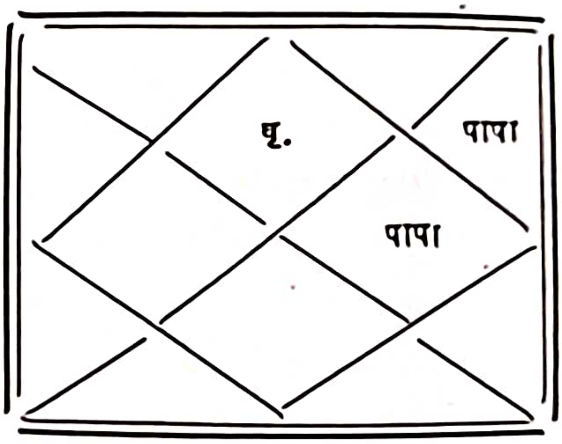
हिन्दी—विजय योग (१६)—लग्न में बृहस्पति हो, ग्यारहवें अथवा दसवें स्थान में पापग्रह हों तो यात्री राजा को राज्य की प्राप्ति होती है, अथवा—

विजय योग (१७)—सातवें स्थान में बुध-शुक्र हों, चौथे स्थान में चन्द्रमा हो, तब भी वैसा ही फल होता है ॥ ७२ ॥

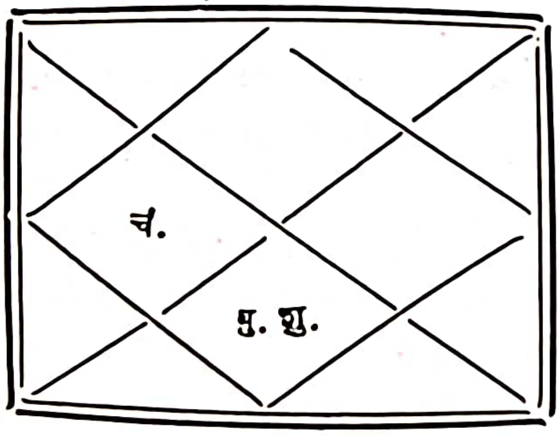
विजय योग (१२)

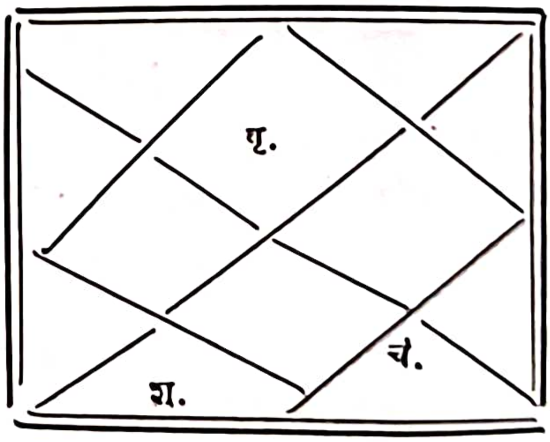
विजय योग (१६)

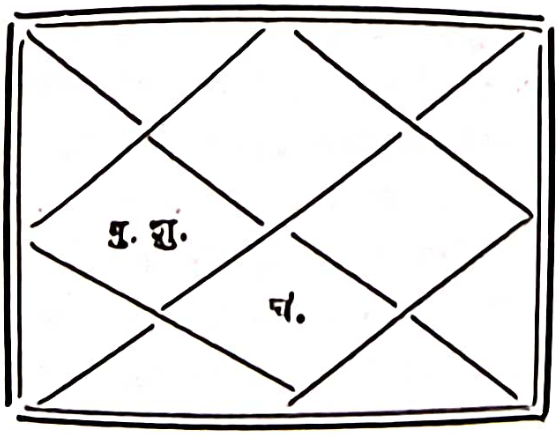
विजय योग (१७)

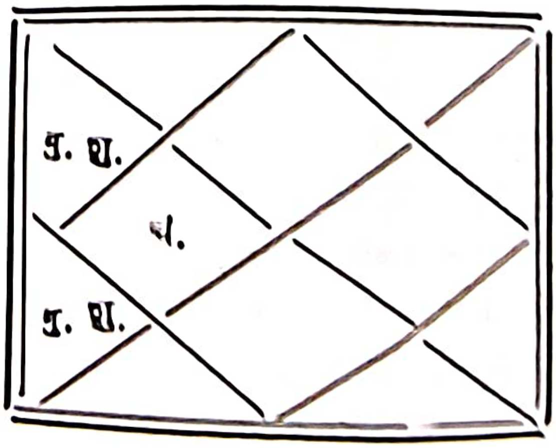
विजय योग (१८)

विजय योग (१९)

विजय योग (२०)

अन्ययोगत्रयमाह—

रिपुतनुनिधने शुक्रजीवेन्दवो ह्यथ बुध-भृगुजौ तुर्यगेहस्थितौ।
मदनभवनगश्चन्द्रमा वाम्बुगः शशिसुतभृगुजान्तर्गतश्चन्द्रमाः ॥ ७३ ॥

रिपुतनुनिधने इति। अस्यातिजगत्यां चन्द्रिकाछन्दः। तल्लक्षणं च—'ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाः चतुर्भिः सप्तभिः षड्भिश्चाक्षरैर्यतिः'। अत्र स्थानसाम्याद् ग्रहसाम्याच्च यथासङ्ख्यं ज्ञेयम्। यथा रिपौ षष्ठे शुक्रः तनौ जीवः निधने अष्टमे इन्दुश्चन्द्रः एवंविधे विशिष्टे योगे राज्ञो विजयः स्यादित्यर्थः। यदाह वराहः—'गुरौ विलग्ने भृगुजेऽरिसंस्थे चन्द्रेऽष्टमे हन्ति गतोऽरिसेनाम्। वृष्टिं यथा दक्षिणमार्गचारी वृद्धो यथा ह्रस्वतनुश्च शुक्रः॥' इति। अयं प्रथमो योगः।

अथ द्वितीयो योगः—बुधभृगुजौ तुर्यगेहं चतुर्थस्थानं तत्र स्थितौ चेत्स्यातां चन्द्रमा मदनभवनगः सप्तमस्थानस्थितश्चेत्स्यात्तदैवंविधेऽपि योगे राज्ञो विजयः। यदाहः वराहः—

'सितेन्दुजौ चतुर्थगौ निशाकरश्च सप्तमे।
यदा तदा गतो नृपः प्रशास्त्यरीन्विना रणम् ॥' इति।

अथ तृतीयो योगः—अथवा चन्द्रमा अम्बुगश्चतुर्थः सन् शशिसुतभृगुजयोर्बुधशुक्रयोरन्तर्गते मध्यवर्ती स्यात् एवंविधे योगे गन्तू राज्ञो विजय एव। यदाह वराहः—'बुधभार्गवमध्यगते हिमगौ हिबुकोपगते च बुधः प्रवसेत्। पुरुहूतदिशं यदि वान्तकृतः पुरुहूतयमप्रतिमो भवति ॥' इति। ननु चन्द्रस्य बुधभार्गवमध्यवर्तित्वं किं भिन्नराशिस्थितत्वे सत्युतैकराशिस्थितत्वे सति विवक्षितम्। तत्र भिन्नराशिकृतमध्यवर्तित्वे विवक्षिते सत्ययमर्थः स्यात्। बुधभार्गवयोरन्यतरस्तृतीयस्थाने परः पञ्चमे चन्द्रश्चतुर्थ इति एकराशिस्थितत्वे त्वंशकृतं पौर्वापर्यम्। चतुर्थे स्थाने बुधशुक्रौ वा स्वल्पांशैः स्यात् तयोरन्यतरोऽतिवह्वंशैस्तत्रैव स्थाने चन्द्रस्तत्रैवांशैर्मध्यवर्ती स्यात्। यथा बुधो राश्यादिः ३।५।१० चन्द्रः ३।१५।२० शुक्रः ३।२५।३० एवं पक्षद्वयासम्भवे किं युक्तमिति। उच्यते। यद्यपि वराहवाक्ये सन्देहः तथापि बादरायणवाक्यादेकराशिव्यवधानकृतमेव मध्यवर्तित्वं विवक्षितम्। यदाह बादरायणः—'पुत्राम्बुदुश्चिक्यगतैः क्रमेण दुश्चिक्यतोयात्मजसंस्थितैर्वा। बुधेन्दुशुक्रैर्यमशुक्रनाथकाष्ठां प्रयातस्य जयः प्रदिष्टः॥' इति। काष्ठां दिशम्। एतच्चोपलक्षणम्। तेन लग्नस्थचन्द्रः पार्श्ववर्तिस्थानद्वयवर्तिनोर्बुधशुक्रयोर्मध्यवर्ती चेत्स्यात्तदा सोऽपि राज्ञो विजयद इति। यदाह गुरुः—'चन्द्रे सितज्ञयोर्मध्ये हिबुके लग्नगोऽपि वा। प्रयाता श्रियमाप्नोति जित्वा शत्रून्महीमिमाम्' ॥ इति ॥ ७३ ॥

हिन्दी—विजय योग (१८)—छठे स्थान में शुक्र लग्न में बृहस्पति, अष्टम में चन्द्रमा हो,

विजय योग (१९)—चौथे स्थान में बुध-शुक्र और सातवें स्थान में चन्द्रमा हो,

विजय योग (२०)—अथवा बुध-शुक्र के बीच में चौथे स्थान में चन्द्रमा हो तो राजा की विजय होती है ॥ ७३ ॥

अन्यद्योगयात्रालग्नद्वयमाह—

सितजीवभौमबुधभानुतनूजास्तनुमन्मथारिहिबुकत्रिगृहे चेत् ।
क्रमतोऽरिसोदरखशात्रवहोराहिबुकायगैर्गुरुदिनेऽखिलखेटैः ॥ ७४ ॥

सितजीवेति । अस्य गाथाछन्दः प्राग्वत्स्वमते ग्रन्थान्तरे च । लग्ने शुक्रः स्यात्, सप्तमे जीवः, षष्ठे भौमः, चतुर्थे बुधः, तृतीये शनिः, एवंविधे विशिष्टे योगे राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—'यस्योदयाऽस्तारिचतुस्त्रिसंस्थाः शुक्राङ्गिरोऽङ्गारक-सौम्यसौराः । द्विपद्बलस्त्रीवदनानि तस्य कान्तानि कान्ताश्च विलोकयन्ति' ॥ इति ।

नारदोऽपि—

> 'शुक्रार्यज्ञार्किभौमेषु लग्नास्ताम्बुत्रिशत्रुषु ।
> गतस्याग्रे ह्यरिचमूरग्नौ लाक्षेव लीयते' ॥ इति ।

श्रीपतिरपि—'यमज्ञशुक्रेज्यमहीसुतेषु त्रिबन्धुलग्नास्तरिपुस्थितेषु । विलीयते वैरि-चमूरणाग्रे लाक्षेव वह्नौ नृपतेर्गतस्य' ॥ इति । अयमेको योगः, अथान्यः—गुरुदिने वृहस्पतिवासरे अखिलखेटैः समस्तग्रहैः सूर्यादिभिः सप्तभिः क्रमतोऽर्यादिस्थानस्थितैः सद्भिरुपलक्षिते सति यथा पृष्ठे सूर्यस्तृतीये चन्द्रः दशमे मङ्गलः षष्ठे बुधः लग्ने गुरुः चतुर्थे शुक्रः एकादशे शनिरिति । एवंविधे योगे राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—'सूर्यादयोरिसहजाम्बरशत्रुलग्नबन्ध्वायगाः सुरगुरोर्दिवसश्च यस्य । यागेऽरिसैन्यमुप-गच्छति तस्य नाशं मीमांसकश्रवणकेष्विव तीर्थपुण्यम्' ॥ इति । मीमांसाविचारस्त-न्मात्रनिष्ठा मीमांसका न तु वेदान्तविद एवंविधा ये श्रमणका वौद्धसंन्यासिनस्तेषां तीर्थेषु यथा वैदिकानां पुण्यनाशः ॥ ७४ ॥

हिन्दी—विजय योग (२१)—यदि लग्न में शुक्र, सातवें बृहस्पति, छठे मंगल, चौथे बुध, तीसरे शनि पड़े हों, अथवा—

विजय योग (२२)—गुरुवार हो और छठे, तीसरे, दशवें, छठे लग्न में, चौथे, ग्यारहवें स्थानों में समस्त ग्रह पड़े हों तो भी राजा की जीत होती है ॥ ७४ ॥

अन्यद्योगयात्रालग्नद्वयमाह—

सहजे कुजो निधनगश्च भार्गवो मदने बुधो रविररौ तनौ गुरुः ।
अथ चेत्स्युरीज्यसितभानवो जलत्रिगता हि सौरिरुधिरौ रिपुस्थितौ ॥ ७५ ॥

सहजे इति । अस्यातिजगत्यां मञ्जुभाषिणीच्छन्दः । तल्लक्षणमुक्तं प्राक् । अथ तृतीये मङ्गलः स्यात् अष्टगे शुक्रः सप्तमे बुधः षष्ठे सूर्यः लग्ने गुरुः एवंविधे योगे गन्तू राज्ञो विजय एव । यदाह वराहः—'त्रिनिधनतनुसप्तमारिसंस्थाः कुजसितजीवबुधा रविश्च यस्य । खलजनजनितेव लोकयात्रा न भवति तस्य चिराय शत्रुसेना' ॥ इति । अयमेको योगः । अथेति—योगान्तरमुच्यते । ईज्यसितभानवो बृहस्पतिशुक्रसूर्याः जलत्रिगताश्चतुर्थतृतीयस्थानगतादचेत्स्युः सौरिरुधिरौ शनिमङ्गलौ रिपुस्थितौ भवेताम् एवंविधे विशिष्टे योगे हि निश्चितं राज्ञो जयः स्यात् । यदाह वराहः—'कुजरविज-युतेरिभे गतानां जलसहजोपगतैः सितार्कजीवैः । रिपुबलगुणयाति नाशमाशु सुतमधु-नस्य कुटुम्बचिन्तयेव' ॥ इति ॥ ७५ ॥

हिन्दी—विजय योग (२३)—तीसरे मंगल, अष्टम शुक्र, सातवें बुध, छठे सूर्य लग्न में बृहस्पति हो, अथवा—

विजय योग (२४)—चौथे और तीसरे स्थान में बृहस्पति, शुक्र, सूर्य, छठे शनि और मंगल हों तो यात्रा करने वाले राजा की जीत होती है ॥ ७१ ॥

इस प्रकार २४ राज-विजययोग आचार्य ने कहे हैं।

अथ नामविशेषपुरस्कारेण योगयात्रालग्नान्याऽऽह—

> **एको ज्ञेज्यसितेषु पञ्चमतपःकेन्द्रेषु योगस्तथा**
> **द्वौ चेत्तेष्वधियोग एषु सकला योगाधियोगः स्मृतः।**
> **योगे क्षेममथाधियोगगमने क्षेमं रिपूणां वधं**
> **चाथो क्षेमयशोऽवनीश्च लभते योगाधियोगे व्रजन् ॥ ७६ ॥**

एक इति। अस्यातिधृत्यां शार्दूलविक्रीडितं छन्दः। तल्लक्षणं च—'सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्'। 'सूर्याश्वैर्द्वादशभिः सप्तभिश्चाक्षरैर्यतिः।'

योगाख्यो योगः

ज्ञेज्यसितेषु बुधबृहस्पतिशुक्रेष्वेकोऽपि बुधो वा गुरुर्वा शुक्रो वा चेत् पञ्चमतपः-केन्द्रेषु स्यात्। पञ्चमे वा स्थाने तपसि नवमे वा केन्द्रे प्रथमचतुर्थसप्तमदशमानामन्यतमे स्थाने वा स्यात् तदा योगाख्यो योगः।

अधियोगाख्यो योगः

तथा तेषु ज्ञेज्यशुक्रेषु द्वौ बुधगुरू बुधशुक्रौ वा चेत्तदा—अधियोगः।

योगाधियोगाख्यो योगः

तथा तेषु ज्ञेज्यशुक्रेषु सर्वेऽपि चेत्पञ्चमतपःकेन्द्राणामन्यतमस्थानभेदेन स्थानैक्येन वा स्थिताश्चेत्स्युस्तदा योगाधियोगाख्यो योगः।

योगाधियोगयोगाधियोगेषु यात्रायां फलानि

फलमाह—योग इति। योगे व्रजन् राजा क्षेमं कुशलं लभते। कुशलेन गतागतं करोतीत्यर्थः। अधियोगे राजा व्रजन् क्षेमं तथा रिपूणां शत्रूणां वधं च लभते। योगाधियोगेन व्रजन् राजा क्षेमयशोऽवनीश्चकाराच्छत्रुवधं च लभते। यदाह नारदः—'केन्द्रत्रिकोणेष्वेकेन योगः शुक्रज्ञसूरिषु। अधियोगः स चेद् द्वाभ्यां त्रिभिर्योगाधियोगकः ॥ योगे यियासतां क्षेममधियोगो जयावहः। योगाधियोगे क्षेमायुर्विजयार्थविभूतयः' ॥ इति। वराहोऽपि—'एकेन वा बुधबृहस्पतिभार्गवाणां योगो भवेन्नवमपञ्चमकण्टकेषु। द्वाभ्यां वदन्ति मुनयस्त्वधियोगमेषां योगाधियोगमपरे त्रिभिरुद्दिशन्ति ॥ योगेन ये नृपतयोऽरिपुरं व्रजन्ति क्षेमेण ते गमनमागमनं च कुर्युः। क्षेमं यशो रिपुविनाशमथाधियोगे योगाधियोगगमनेन जयेद्धरित्रीम्' ॥ इति।

योगाधियोगयोर्भेदेषु योगभेदाः

अत्र योगस्याधियोगस्य च भेदविचारः। तत्र योगस्याष्टादश भेदाः तथा हि त्रयो ग्रहाः षट् स्थानानि तत्रैकस्य षु तन्यादिस्थान् षड्कुस्थित्या षड्भेदाः। एवं गुरोः

षट् शुक्रस्यापि षट् । एवं योगेऽष्टादशभेदाः अधियोगस्याष्टोत्तरशतं भेदाः । यथा ज्ञेज्यशुक्राणां द्वयोर्द्वयोर्योगे त्रयो भेदाः । बुधशुक्रौ गुरुशुक्रौ बुधगुरू तत्र बुधगुर्वोरेकैक-स्थानस्थितत्या षड्भेदाः । स्थानभेदे तु बुधः प्रथमे स्थाने गुरुर्द्वितीयादिषु पञ्चसु स्थानेषु स्थितस्तदा पञ्च । एवं गुरुः प्रथमे स्थाने बुधो द्वितीयादिषु पञ्चसु तत्रापि पञ्चैव । अथ बुधो द्वितीये गुरुस्तृतीयादिषु चतुर्षु तदा चत्वारो भेदाः एवं वैपरीत्येऽपि द्वयो-श्चत्वारः । तथा बुधस्तृतीये गुरुश्चतुर्थादिषु तदा त्रयः । एवं वैपरीत्येऽपि त्रयः । तथा बुधः चतुर्थे गुरुः पञ्चमे षष्ठे वा तदा द्वौ भेदौ । एवं वैपरीत्येऽपि द्वौ । तथा बुधः पञ्चमे गुरुः षष्ठे तदैको भेदः । एवं द्वौ भेदौ । एवं वैपरीत्येऽप्येकः । एवं बुधगुर्वोः सर्वे मिलिताः षट्त्रिंशत् भेदाः स्युः । अनेनैव प्रकारेण बुधशुक्रयोः षट्त्रिंशद्भेदाः । एवं गुरुशुक्रयोरपि तावन्त एव मिलित्वाऽष्टोत्तरशतं भेदाः भवेयुः ।

योगाधियोगभेदाः

तथाहि ज्ञेज्यशुक्राणां सङ्घेनैकस्थानस्थितत्या षट् भेदाः भवन्ति ।

स्थानभेदेन योगभेदाः

स्थानभेदेनोच्यन्ते भेदास्तत्र द्वयोः समुदाय एको भिन्नश्चैवं ग्रहाणां त्रयो भेदाः स्युः । यथा हि सङ्घः प्रथमस्थाने एको द्वितीयादिषु तदापि पञ्चैव । द्विग्रहसङ्घो द्वितीये एकस्तृतीयादिषु चतुर्षु चत्वारो भेदाः एवं भेदवैपरीत्येऽपि चत्वारः । तथा द्विग्रहसङ्घस्तृतीये एकश्चतुर्थादिषु तदा त्रयः तथा द्विग्रहसङ्घश्चतुर्थे एकः पञ्चमे षष्ठे वा तदा द्वौ भेदौ एवं वैपरीत्येऽपि द्वौ । एवं बुधगुरुसमुदायस्य शुक्रसहितस्य त्रिंशद्-भेदाः । एवमेव बुधशुक्रसङ्घस्य गुरुसहितस्य त्रिंशत् ३० । तथा गुरुशुक्रसङ्घस्य बुध-सहितस्य तावन्त एव । सर्वभेदैक्यम् ॥ ९० ॥

त्रिग्रहाणां स्थानत्रयाक्रान्त्या योगभेदाः

अथ त्रयाणां ग्रहाणां स्थानत्रयाक्रान्तत्वेन भेदाः उच्यन्ते । तत्र बुधगुरुशुक्राणा-मन्योन्यपरिवर्त्तनात् षड्भेदा भवन्ति । यथा एतदुत्पत्तिप्रकारो भास्कराचार्येण अङ्क-पाशगणिते—'स्थानान्तमेकादिचयाङ्कघात' इत्यादि-नाभ्यधायि । तत्र त्रिभिर्ग्रहैः षण्णां स्थानानां मध्ये निरन्तरस्थानत्रयाक्रान्तत्वेन चत्वारो भेदाः । एवं पञ्चभिरपि भेदैरित्येवं चत्वारो जाताः सर्वे चतुर्विंशतिः २४ ।

बु.	बृ.	शु.	बु.	बृ.	शु.	शु.	बृ.
बु.	शु.	बृ.	बु.	बु.	बु.	बु.	शु.
बृ.	शु.	बु.	बृ.	शु.	शु.	बृ.	बु.

योगलालाटिकयोः प्राबल्यदौर्बल्यविचारः

अत्रायं विचारः—बुधश्चतुर्थे उत्तरस्यां दिशि लालाटिकः केन्द्रगतत्वाद्योगकर्ता च । तत्र किं योगः प्रबलः उत लालाटिक इति तत्र सामान्यविशेषभावेन एव प्रबलः । एवं सप्तमस्थः शुक्रो लग्नभङ्गी प्रबल एव । तथैवाधियोगे योगाधियोगे चोक्तहेतुः । तथैव बुधशुक्रयोर्लालाटिकलग्नभङ्गिदोषौ प्रबलाविति बालानामप्यतिसुबोधम् । अत्र वसिष्ठ-कश्यपनारदाद्यृषिभिर्वराहादिभिश्च भूयांसि योगयात्रालग्नान्युक्तानि तानि तद्ग्रन्थेभ्य एवावधार्याणि ग्रन्थविस्तरभयादत्र ग्रन्थकृता नोक्तानि ॥ ७९ ॥

हिन्दी—बुध-बृहस्पति-शुक्र इनमें से कोई एक ग्रह केन्द्र या त्रिकोण में पड़ा हो तो योग कहा जाता है। दो ग्रह केन्द्र या त्रिकोण में हों तो अधियोग होता है। तीनों ग्रह केन्द्र या त्रिकोण (१।४।५।७।९।१०) में बैठे हों तो योगाधियोग होता है। इन योगों में यात्रा करने से राजा का कल्याण होता है। यदि अधियोग में राजा यात्रा करता है तो कल्याण भी होता है और शत्रु का वध भी होता है। एवं यदि यात्रा के समय योगाधियोग हों तो राजा कल्याण, यश और पृथिवी सभी कुछ प्राप्त करता है ॥ ७६ ॥

अथ विजयादशमीसंज्ञकं सिद्धमुहूर्त्तमाह—

इषमासि सिता दशमी विजया शुभकर्मसु सिद्धिकरी कथिता।
श्रवणर्क्षयुता सुतरां शुभदा नृपतेस्तु गमे जयसन्धिकरी ॥ ७७ ॥

इषमासीति। अस्य जगत्यां तोटकाख्यं छन्दः। तल्लक्षणम् यथा—'इह तोटकमम्बुधिसैः प्रथितं'। स्पष्टार्थं पद्यम्। यदाह नारदः—'वलक्षपक्षदशमी आश्विने विजयाभिधा। विजयस्तत्र यातॄणां सन्धिर्वा न पराजयः'॥ इति। कश्यपोऽपि—'मासीषे शुक्लदशमी सर्वदा विजयाभिधा। जयप्रदा सा यातॄणां सन्धिर्वा न पराजयः'॥ इति।

विजयदशमीसिद्धमुहूर्त्तेन श्रवणयोगेऽतिप्राशस्त्यम्

वसिष्ठेन तु श्रवणसाहित्येऽतिप्राशस्त्यमुक्तम्—'श्रवणर्क्षं यदा काले सा तिथिर्विजयाभिधा। विजयादशमी तत्र सर्वकार्येष्वनिन्दिता। यात्रायां जयदा राज्ञां सन्धि वापि प्रयच्छति'॥ इति। आश्वयुक्शुक्ले इत्यनुवर्तते। काले कालस्वामिकायां तिथौ दशम्याम् ॥ ७७ ॥

हिन्दी—आश्विन मास में शुक्ल पक्ष की दशमी को विजया तिथि कहते हैं। वह विजयादशमी सम्पूर्ण शुभ कर्मों में विजय (सफलता) देने वाली कही गई है। यदि श्रवण नक्षत्र से युत हो तो अत्यन्त शुभफलदायक होती है। राजा की यात्रा में विजय अथवा सन्धि कराने वाली होती है। वैश्य वर्ग इस तिथि को बहुत उत्तम मानता है और धूमधाम से लक्ष्मी की पूजा करता है ॥ ७७ ॥

अथैवं महतायासेन विचारिते पञ्चाङ्गशुद्धिसहिते लग्ने सत्यपि मनोविशुद्धौ वक्ष्यमाणशकुनाद्यावश्यकत्वं तत्रापि प्रबलदुर्बलभावं च वसन्ततिलकाछन्दसाऽऽह—

चेतोनिमित्तशकुनैरतिसुप्रशस्तैर्ज्ञात्वा विलग्नबलमुर्व्यधिपः प्रयाति।
सिद्धिर्भवेदथ पुनः शकुनादितोऽपि चेतोविशुद्धिरधिका न च तां विनेयात् ॥ ७८ ॥

चेत इति। अथशब्दो मङ्गलार्थ आनन्तर्यार्थश्च। चेतोऽन्तःकरणम्। निमित्तमङ्गस्फुरणादि। शकुनानि वक्ष्यमाणानि। एतैः खलु निश्चयेन सुप्रशस्तैः सद्भिः तथा समीचीनं विलग्नबलमपि ज्ञात्वा उर्व्यधिपो राजा प्रयाति तथा सिद्धिर्वाञ्छितकार्यसिद्धिर्भवति। यदाह नारदः—'मनोनिमित्तशकुनैर्लग्नं लब्ध्वा रिपोः पुरम्। विजिगीषुर्यो व्रजति विजयश्रीस्तमेत्यलम्'॥ इति। निमित्तमङ्गस्फुरणादि। श्रीपतिरपि—'शकुननिमित्तमनोभिरनिन्द्यैरुदयविशुद्धिमिह प्रतिपद्य। रिपुविषयं प्रति यो विजिगीषुर्व्रजति तमेत्य चिराद्विजयश्रीः'॥ इति।

अपशकुने यात्रा न कार्या (लग्नादिशुद्धावपि)

यदा तु लग्नादिबले सत्यपि निन्द्यानि चेच्छकुनादीनि स्युस्तदा यात्रा निषिद्धैव। यदाह वसिष्ठः—अशुभानि निमित्तानि उत्पातशकुनानि च। यात्राकाले नृणां तेषां निधनायाधनाय वा' ॥ इति।

मनोजयाभावे लग्नशुद्धिसुशकुनयोः सतोर्यात्रा न कार्या

यदा तु दैवाच्छकुनलग्नादीन्यनिन्द्यानि लब्धानि मनोविशुद्धिश्च नास्त्येव तत्र कस्य प्राबल्यमित्यत आह—अधिकेति। शकुनादितः सकाशाच्चेतोविशुद्धिरधिका। तां चेतोविशुद्धिं विना नेयात् न गच्छेत्। यदाह कश्यपः—'निमित्तशकुनादिभ्यः प्रधानो हि मनोजयः। तस्माद्यियासतां नृणां फलसिद्धिर्मनोजयात्' ॥ इति। श्रीपतिश्च—'निमित्तराशिरेकतो नृणां मनस्तथैकतः। अथो यियासतां बुधैर्मनोविशुद्धिरिष्यते' ॥ इति ॥७८॥

हिन्दी—चित्त की विशुद्धि (प्रसन्नता, यात्रा की उत्कट इच्छा) अंगस्फुरण आदि शुभ-निमित्त (११।१००-१०१ और १०४-१०७ में कथित शुभशकुन), इनके सहित लग्न का बल जानकर यदि राजा यात्रा करता है तो वाञ्छित कार्य की सिद्धि होती है। इनमें शुभ शकुन आदि की अपेक्षा चित्त की शुद्धि अधिक (उत्तम) मानी जाती है। इसलिये शुभ शकुनादि के उत्तम रहने पर भी यदि चित्त की शुद्धि न हो तो यात्रा नहीं करनी चाहिए ॥ ७८ ॥

अथ शुभसूचकसकलपदार्थसमवायेऽपि यात्रायामवश्यनिषिद्धनिमित्तान्याऽऽह—

व्रतबन्धनदैवतप्रतिष्ठाकरपीडोत्सवसूतकासमाप्तौ ।
न कदापि चलेदकालविद्युद्घनवर्षातुहिनेऽपि सप्तरात्रम् ॥ ७९ ॥

व्रतबन्धेति। अत्र विषमच्छन्दसि वसन्तमालिकाछन्दः। तल्लक्षणं च—'विषमे ससजा गुरू समे चेत्सभरा यश्च वसन्तमालिका सा' व्रतबन्धनं यज्ञोपवीतम्, देवताप्रतिष्ठा प्रसिद्धा, करपीडा विवाहः, उत्सवो होलिकादिः। सूतकं द्विविधं—जननसूतकं मरणसूतकं च। एतेषां पदार्थानां शास्त्रोक्तावधिदिनसमाप्त्यानामसमाप्तौ समाप्तिं विना कदापि नैव चलेद् गच्छेत्। यदाह नारदः—'उत्सवोपनयोद्वाहप्रतिष्ठाशौचसूतके। असमाप्ते न कुर्वीत यात्रां तत्र जिजीविषुः' ॥ इति।

अकालविद्युदादिषु उत्पातत्रयेऽपि यात्रादिकं सप्तदिनेषु न कार्यम्

अकालेति। विद्युत्प्रसिद्धा, घनो घनगर्जितम्, वर्षा वृष्टिः, तुहिनं नीहारः, एषु पदार्थेष्वकालजेषु सत्सु सप्तरात्रं दिवससप्तकं न चलेत्। यदाह राजमार्तण्डः—'पौषादिचतुरो मासान् प्राप्ता वृष्टिरकालजा। व्रतं यात्रादिकं चैव वर्जयेत् सप्तवासरान् ॥' श्रीपतिः—'वृष्टिरकालप्रभवा चतुर्षु मासेषु पौषपूर्वेषु। आसप्ताहं त्याज्यं व्रतं च यात्रादिकं तत्र' ॥ इति। नारदोऽपि—'अकालजेषु नृपतिर्विद्युद्गर्जितवृष्टिषु। उत्पातेषु त्रिविधेषु सप्तरात्रं न तु व्रजेत्' ॥ इति। त्रिविधत्वं दिव्यान्तरिक्षभौमभेदेन। यदाह श्रीपतिः—'सौदामिनीवर्षणगर्जितेषु नाकालजेषु प्रचलेन्नरेन्द्रः। आसप्तरात्राद् भुवनप्रभूतेषु दिव्यान्तरिक्षक्षितिजेषु चैवम्' ॥ इति। ग्रन्थकर्त्रोत्पातग्रहणं न कृतम् 'उत्पातग्रहतोद्भवहानि' इति शुभाशुभप्रकरणेऽभिहितत्वात्।

धूमकेतूत्पाते तु यावद्दर्शनं यात्रानिषेधः

अत्रोत्पाताः केतुव्यतिरिक्ता द्रष्टव्याः। केतौ तु यावद्दर्शनं गमननिषेधः। यदाह ऋषिपुत्रः—'यावदभ्युदितः केतुरस्तमेवोपगच्छति। तावद्राजा न गच्छेत निवर्तेत गतोऽन्यथा'॥ इति।

अकालविद्युदादिषु यात्रादौ कालसङ्कोचे मतान्तरम्

अत्र श्रीपतिवाक्ये 'सौदामिनी' इत्यादिषु तात्कालिक एव निषेधः। आसप्तरात्रादिति तूत्तरार्द्धपठितेषूत्पातेष्वेव सम्बध्यत इत्याहुः। यदाह वसिष्ठः—'प्रयाणसमये यस्य विद्युन्नीहारवृष्टयः। अकालजा भवन्त्येते तदा भङ्गकरा नृणाम्॥' इति। ननु देहलीदीपन्यायेनात्र पूर्वत्रापरत्र वा सम्बन्धः स्यान्नोभयत्र। न चावृत्त्या सेत्स्यतीति। न चोभयत्राप्यामप्तरात्रादिति सम्बन्ध इति वाच्यम्, गौरवापत्तेः। कथम्। 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थप्रत्यायकः' इति न्यायेनैकत्र पूर्वत्र परत्र वा सम्बन्धः स्यान्नोभयत्र। न चावृत्त्या सेत्स्यतीति वाच्यम्, आवृत्तौ प्रमाणाभावात्। अत्रोच्यते। आसप्तरात्रादित्युभयत्रापि सम्बध्यते। 'ध्रुवमद्भुतेषु दिव्यान्तरिक्षक्षितिजेषु चैवम्' इति समुच्चयद्योतकस्य चकारस्य स्पष्टमनुवृत्तिसूचकस्य चैवमित्यत्र करणात्। अत एव नारदोऽपि—'अकालजेषु नृपतिर्विद्युन्नीहारवृष्टिषु उत्पातेषु त्रिविधेषु सप्तरात्रं न तु व्रजेत्' इति दोषानुवादपूर्वकं 'सप्तरात्रं न तु व्रजेत्' इति वाक्यान्तेऽभिदधाति स्म। कश्यपोऽपि—'उत्पातेषु त्रिविधेषु तडिद्गर्जितवृष्टिसु। अकालजेष्वेषु सत्सु सप्तरात्रं न तु व्रजेत्'॥ इति। 'प्रयाणसमये यस्य' इति वसिष्ठवाक्यं प्रयाणदिवसोत्पन्नस्य विद्युदादेर्दोषातिशयसूचनार्थं तेन तस्मिन् दिने नैव गच्छेदित्यर्थः। वृष्ट्यर्थं स्वयमेवाग्रे वक्ष्यति 'यदिमास्तु' इति॥ ७९॥

हिन्दी—उपनयन, देवताओं की प्रतिष्ठा (स्थापना), विवाह, उत्सव (होलिका, दीपावली आदि), सूतक (जननाशौच-मरणाशौच) इनकी असमाप्ति में (जब तक ये सभी कार्य पूर्णरूप से सम्पन्न न हो जायें तब तक) कदापि यात्रा नहीं करनी चाहिए। एवं अकाल (असमय) में बिजली चमके, बादल बरसे पाला पड़े तो भी रात तक (=४×७=१६८ घंटे तक) यात्रा नहीं करनी चाहिए॥ ७९॥

अथ राज्ञ एकदिनसाध्ये एकस्मान्नगरान्नगरान्तरगमने चिकीर्षिते दिक्छलत्वाद्यभावं वंशस्थवृत्तेनाह—

महीपतेरेकदिने पुरात् पुरे यदा भवेतां गमनप्रवेशकौ।
भवारशूलप्रतिशुक्रयोगिनीर्विचारयेन्नैव कदापि पण्डितः॥ ८०॥

महीपतेरिति—यथा वाराणसीनगराच्चरणाद्रिगमनमेकदिनसाध्यम्। तद्वदन्यत्रापि महीपते राज्ञः पुरादेकस्मान्नगरात्पुरे नगरान्तरे एकदिने एव गमनप्रवेशकौ स्याताम्। कोऽर्थः। यस्मिन्नेव दिने एकस्मात्पुराद् गमनं तस्मिन् दिने एव च नगरान्तरे प्रवेशः। तत्र यथाकथञ्चित्पश्चाङ्गशुद्धिमालोच्य नक्षत्रशूलं वारशूलं प्रतिशुक्रञ्च योगिन्यश्च एतान् दोषान् पण्डितः कदापि नैव विचारयेत्। उक्तञ्च भृगुणा—'एकस्मिन्नपि दिवसे यदि

चेद् गमनं प्रवेशश्च । प्रतिशुक्रवारशूलं न चिन्तयेद्योगिनीपूर्वम् ॥' इति । यदा तु दिन-भेदेन यात्राप्रवेशौ भवतस्तदा यात्रायां प्रतिशुक्रवारशूलादिविचारोऽस्त्येव ॥ ८० ॥

हिन्दी—यदि एक ही दिन में राजा का एक नगर से चल कर दूसरे नगर में प्रवेश हो जाय तो पण्डितों को चाहिए कि नक्षत्रशूल, वारशूल, सम्मुख (दाहिने) शुक्र एवं योगिनी का विचार कदापि न करें । केवल साधारण पंचांग-शुद्धि का विचार करें । दिनान्तर में यात्रा और प्रवेश हो तो सभी का विचार करना चाहिए ॥ ८० ॥

अथैकदिनसाध्ये निर्गमनप्रवेशरूपे कार्ये चिकीर्षिते किं विचार्यमित्याकाङ्क्षायोत्तर-मार्यावृत्तेनाह—

यद्येकस्मिन् दिवसे महीपतेर्निर्गमप्रवेशौ स्तः ।
तर्हि विचार्यः सुधिया प्रवेशकालो न यात्रिकस्तत्र ॥ ८१ ॥

यद्येकेति—स्पष्टार्थं पद्यम् । प्रवेशकालो गृहप्रवेशप्रकरणे वक्ष्यते । यात्रिको यात्रासम्बन्धी कालः । तत्र नगरान्नगरान्तरगमने । यदाह गर्गः—'प्रवेशनिर्गमौ स्याता-मेकस्मिन्नपि वासरे । तदा प्रावेशिकं चिन्त्यं बुधैर्नैव तु यात्रिकम्' ॥ इति । प्रावेशिकं वासरं यात्रिकं च वासरम् । 'वा पुंसि क्लीवे दिवसवासरौ' इति वासरशब्दस्य पुंनपुंसकत्वात्सामानाधिकरण्येन सम्बन्धः । अत्राहुः—एतत्पद्योपनिबन्धने प्राक्पद्योप-निबन्धनस्याजागलस्तनाय मानत्वमस्ति एककर्तृकत्वात् । भिन्नकर्तृके तु नायं दोषः, यथासम्मतिवाक्ययोः । अत्र समाधिः । एकस्मिन्नेव दिने यात्राप्रवेशकालयोः कियद्-घटिकाकृतो विलम्बस्तिष्ठति । परं तु यात्रासमये भद्राव्यतीपातादिकं महादोषजातं विचार्यं वा न वेति सन्देहः । यदि विचार्यं तदा विशिष्य प्रोक्तं प्रतिशुक्राद्यपि विचार्यम् । यदि न विचार्यं तदेदमपि न विचार्यम् । एवं सति भृगुवाक्यमनर्थकं स्यात् । ननु सामान्यविशेषवाक्यभावेन प्रतिशुक्रादिकं बाधकं भविष्यतीति चेन्न । एतत्प्रकरणपठितानां शुभाशुभप्रकरणत्वाद्दोषाणां नास्ति सामान्यविशेषभावः । अयं विचारो 'योगात्सिद्धिर्धरणिपतीनाम्' इति पद्यव्याख्यानेऽभिहितः । तस्मात्प्रकरणद्वय-पठिते दोषविचारे प्रसक्ते विना वचनं दोषत्यागोपादानविचारो न निर्णयपदवीमव-गाहत इति प्राक्पद्योपनिबन्धः सार्थक इति ॥ ८१ ॥

हिन्दी—यदि एक ही दिन में राजा की यात्रा और प्रवेश दोनों हों (अर्थात् अपने नगर से यात्रा करके दूसरे नगर में पहुँच कर कार्य सम्पादन करके उसी दिन अपने नगर को लौट आये) तो यात्रा का मुहूर्त न देखकर प्रवेश का ही मुहूर्त पण्डितों को देखना चाहिए ॥ ८१ ॥

अथ प्रयाणे त्रिनवमीदोषमनुष्टुभाऽऽह—

प्रवेशान्निर्गमं तस्मात् प्रवेशं नवमे तिथौ ।
नक्षत्रे च तथा वारे नैव कुर्यात् कदाचन ॥ ८२ ॥

प्रवेशादिति । त्रिविधा नवमी प्रयाणनवमी, प्रवेशनवमी, तिथिनवमी । तत्र गृह-प्रवेशतिथितो नवमे तिथौ निर्गमं न कुर्यात् । इयं च प्रयाणनवमी । पुनश्च गमन-दिवसान्नवमे तिथौ गृहप्रवेशं न कुर्यात् । इयं च प्रवेशनवमी । नवमी तिथिस्तु प्रसिद्धैव । यदाह वसिष्ठः—'नवमी ज्ञेया त्रिविधा प्रवेशनवमी प्रयाणनवमदिनम् ।

निर्गमनतः प्रवेशात् प्रयाणनवमी नवमदिनं च ॥ सततं नवमीत्रितय यात्रायां प्राणहानिदं यातुः'। इति । अत्र पद्ये तु नवमीदोषः प्रागुक्तत्वान्नोपनिबद्धः । ननु प्रयाणनवम्यां तिथौ च नवम्यां यात्रा निषिद्धेति युक्तम् । प्रवेशनवम्यां तु बहिःस्थस्य पुंसो गृहप्रवेश-निषेधस्यैव युक्तत्वात्कथं पुनस्तस्य गृहाद् गमनसम्भवो युक्तः । अतो दोषाभिधानमपि न युक्तम् । उच्यते । यथा गृहान्निर्गतः पुमान् दैवात् शीघ्रमेव कृतकार्यः सन् सप्तमे-ऽष्टमे वा तिथौ गृहं प्रविष्टः स चेत्पुनः कार्यनिपातप्रवेशतिथेः सकाशात्तृतीया द्वितीया वा तिथिः प्राङ्निर्गमतिथितो नवमीतिथिस्तस्यां तिथौ यात्रां नैव विदध्यादित्यर्थः ।

प्रयाणप्रवेशनवमीवन्नक्षत्रवारयोरप्यत्र दुष्टत्वम्

नक्षत्रे च तथेति । तथा प्राङ्निर्गमतिथितो नवमीतिथिरित्येतत्तुल्येन प्रकारेण नक्षत्रे वारे वा कदाचन नैव कुर्यात् । अयमर्थः । यस्मिन्नक्षत्रे गृहप्रवेशः कृतस्ततो नवमे नक्षत्रे प्रयाणं न कार्यम् । यथा मृगे प्रवेशो हस्ते गमनम् । अत्र निर्गमनक्षत्रा-न्नवमे नक्षत्रे प्रवेशो न कार्यः । यथा हस्ते गमनमुत्तराषाढायां प्रवेशः । अत्रापि प्रागभिहितरीत्या यात्रापि निषिद्धा । एवं वारेऽपि ध्येयम् । यथा बुधवारे प्रवेशस्ततो नवमे दिवसे गुर्वाख्ये प्रयाणं न कार्यम् । गुरुदिवसाच्च नवमे शुक्राख्ये दिवसे प्रवेशोऽपि न कार्य इत्यर्थः । यदाह गर्गः—'प्रवेशान्निर्गमश्चैव निर्गमाच्च प्रवेशनम् । नवमे जातु नो कुर्याद्दिने वारे तिथाविति' ॥ ८२ ॥

हिन्दी—घर में प्रवेश (अर्थात् यात्रा से लौटकर घर पर आ जाने पर) नवमी तिथि, नवें नक्षत्र, नवें वार में यात्रा नहीं करनी चाहिए एवं यात्रा के दिन से नवीं तिथि, नवें नक्षत्र, नवें वार में प्रवेश भी कदापि नहीं करना चाहिए ।

१ प्रवेश नवमी, २ प्रयाण नवमी, ३ तिथि नवमी—ये त्रिनवमी दोष कहे जाते हैं । ये यात्रा और प्रवेश दोनों में निषिद्ध हैं ॥ ८२ ॥

अथ यात्रादिनीयं विधिं शालिनीछन्दसाऽऽह—

अग्निं हुत्वा देवतां पूजयित्वा नत्वा विप्रानर्चयित्वा दिगीशम् ।
दत्त्वा दानं ब्राह्मणेभ्यो दिगीशं ध्यात्वा चित्ते भूमिपालोऽधिगच्छेत् ॥ ८३ ॥

अग्निमिति । स्पष्टार्थम् । यदाह नारदः—'हुताशनं तिलैर्हुत्वा पूजयेत् तु दिगी-श्वरम् । तथा प्रणम्य भूदेवानामाशीर्वादैर्नृपो व्रजेत्' ॥ इति ।

वसिष्ठोऽपि—

'दिगीश्वराकृतिं कृत्वा सुवर्णेन स्वमन्त्रकैः । स्वस्ववर्णैः स्वगन्धाद्यैर्धूपैर्दीपैर्मनोरमैः ॥
तद्वर्णवस्त्रनैवेद्यैर्भक्त्या सम्यक् प्रपूजयेत् । दिगीशं च समभ्यूज्य तिलहोमं च कारयेत् ॥
दैवज्ञाय ततो दद्यात् प्रतिमां भूषणान्विताम् । देवान्गुरून्पितॄन्विप्रान्स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
नत्वा तुष्टः प्रीतमना व्रजेन्मङ्गलनिःस्वनैः ।' इति ।

ग्रहयज्ञगुह्यकपूजाविकं यात्रादिनात्प्राक् त्रिसप्तदिनमध्ये

अत्र यात्रादिनात्प्राक् सप्तदिनमध्ये गुह्यकपूजनमुक्तम् । त्र्यहं पूर्वं विजयस्नान-मुक्तम् । विजयस्नानं ग्रहयज्ञः । सप्तदिवसमध्ये गुह्यकपूजा इति । तदेतद्वराहेण बृहद्या-

त्रायां महता ग्रन्थसन्दर्भेणाभिहितं तत्तत एवावधार्यम् । वसिष्ठादिभिस्तु दिगीश्वर-ध्यानान्यपि तत्तत्पूजायां पाठात्तत्रैव द्रष्टव्यानीति नास्माभिर्लिख्यन्ते । गमनसमये ध्यानमिन्द्राय नमः अग्नये नमः इत्यादिनापि पूजा सम्भवति ॥ ८३ ॥

हिन्दी—राजा यात्रा के अवसर पर पहले अग्नि में हवन और देवताओं का पूजन करे फिर ब्राह्मणों को नमस्कार करे । जिस दिशा में यात्रा करनी हो, उस दिशा के स्वामी (इन्द्रादि दिक्पालों) का पूजन करे, ब्राह्मणों को दान देकर दिशा के स्वामी का मन में ध्यान करके गन्तव्य दिशा में यात्रा करे ॥ ८३ ॥

अथ नक्षत्राणां दोहदाञ्छार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

कुल्माषांस्तिलतण्डुलानपि तथा माषांश्च गव्यं दधि
त्वाज्यं दुग्धमथैणमांसमपरं तस्यैव रक्तं तथा ।
तद्वत् पायसमेव चाषपललं मार्गं च शाशं तथा
षाष्टिक्यं च प्रियङ्ग्वपूपमथवा चित्राण्डजान् सत्फलम् ॥ ८४ ॥
कौर्मं सारिकगौधिकं च पललं शाल्यं हविष्यं हया-
द्यृक्षे स्यात् कृसरान्नमुद्गमपि वा पिष्टं यवानां तथा ।
मत्स्यान्नं खलु चित्रितान्नमथ वा दध्यन्नमेवं क्रमाद्
भक्ष्याभक्ष्यमिदं विचार्य मतिमान् भक्षेत्तथाऽऽलोकयेत् ॥ ८५ ॥

कुल्माषानिति । अत्र प्रथमपद्ये चतुर्थचरणे 'प्रियङ्ग्वपूप' इत्यत्र छन्दोभङ्गोऽस्ति, स गणप्रक्षेपाकरणात् 'सत्यप्रेप्भ्रेह्लेव' इति पिङ्गलसूत्रकारेण रेफसंयोगे च प्राग्वर्णस्य लघुत्वाभिधानात् । तथा च कालिदासः—'गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्तु' तद्वदत्रापि छन्दोभङ्गाभावः । सूत्रकारोच्चारणं मुखसुखार्थम् । तेन प्रीत्यादावपि लघुत्वम् । अन्ये तु संयोगमात्रे परभूतमतीव्रप्रयत्नेनेत्याहुः । उक्तञ्च सरस्वतीकण्ठाभरणे—'यत्रातीवप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् । न छन्दोभङ्गमप्याहुस्तद्वद्दोषाय सूरयः' ॥ इति । एतच्च श्रुत्वा गदितो भवांस्त्वं सीतोपलम्भे प्रकुरु प्रबुद्धिम्' इति च । ततोऽतीव्रप्रयत्नेन नात्र प्राप्तस्योच्चारणे प्राग्वर्णस्य लघुतैव तेनासगणप्रक्षेपेण । तथा सति छन्दोभङ्गाभाव इत्यलमतिप्रसङ्गेन । हयाद्यृक्षे अश्विन्यादिसप्तविंशतिभेषु नक्षत्रदोहदं कुल्माषानित्यादिकमिदं भक्ष्याभक्ष्यं वर्णभेदेन देशभेदेन वा इदं भक्ष्यमेतदभक्ष्यमिति विचार्य भक्ष्यसम्भवे भक्षयेत् । भक्ष्यासम्भवे आलोकयेत्पश्येत्स्पृशेद्वेत्यपि ध्येयम् । तथा अश्विन्यां कुल्माषानक्षतस्विन्नमाषान्, भरण्यां तिलमिश्रतण्डुलान्, कृत्तिकायां माषान्, रोहिण्यां गव्यं गोसम्बन्धि दधि, मृगे गव्यमाज्यं घृतम्, आर्द्रायां दुग्धं गव्यमेव, पुनर्वसौ एणमांसं हरिणमांसं, पुष्ये तस्यैव मृगस्य रक्तं रुधिरम्, आश्लेषायां पायसं दुग्धमध्ये वह्निसम्पर्के पाचिततण्डुलान्, मघायां चाषस्य पक्षिणः पललं मांसं, पूर्वाफल्गुन्यां मृगस्येदं मार्गं मांसम्, उत्तराफल्गुन्यां शशस्येदं शाशं मांसं, हस्ते षाष्टिक्यं षष्टिकान्नं, साठीति भाषायां, चित्रायां प्रियङ्गुः फलिनी, स्वात्यामपूपं घृतपक्वो भक्ष्यविशेषः, विशाखायां चित्राण्डजान्नानावर्णान्पक्षिणः, अनुराधायां सत्फलमुत्तमफलमाम्रादि, ज्येष्ठायां कूर्मस्य कच्छपस्य कौर्मं मांसं, मूले सारिकायाः पक्षिण्या इदं सारिकं मांसं, पूर्वाषाढायां गोधाया

इदं गोधिकं मांसम्, उत्तराषाढायां शाल्यं शल्यस्य पक्षिण इदं शाल्यं पललं मांसं, 'श्वावित्तु शल्यम्' इत्यमरः । सारसलमिति भाषया, अभिजिति हविष्यं मुद्गादि, श्रवणे कृसरान्नम् । खिच्चडीति भाषया । धनिष्ठायां मुद्गान्नं मुद्गौदनं शतभे यवानां पिष्टं, पूर्वाभाद्रपदायां मत्स्यमिश्रितमन्नमोदनम्, उत्तराभाद्रपदायां चित्रितान्नं, नानाविधै-रन्नैर्गोधूमादिभिः पक्वैर्मिश्रमन्नमोदनमिति केचित् । वयं त्वेवं व्याकुर्मः । यवतण्डुलतिला मेषीदुग्धेन पक्त्वा मेषकर्णोपरक्तेनारक्ताश्चित्रान्नमोदनमिति चित्रितशब्देनोच्यते इति । रेवत्यां दध्यन्नं दध्योदनमिति अपि च तथेत्यादीन्यव्ययानि पादपूरणार्थानि । यदाह नारदः—'कुल्माषांश्च तिलान्माषान् दधि गव्यं घृतं पयः । मृगं मांसं च तत्सारं पायसं चापकं मृगम् ॥ शशमांसं च षाष्टिक्यं प्रियङ्गुकमपूपकम् । चित्राण्डजा फलं कूर्मं शाटीङ्गोधां च शल्यकम् ॥ हविष्यं कृसरान्नं च मुद्गान्नं यवपिष्टकम् । मत्स्यान्नं चित्रितान्नं च दध्यन्नं दस्रभात्क्रमात्' ॥ इति । तत्सारं मृगरुधिरम् । अत्र चित्राण्ड-जाफलमित्येकमेव दोहदमाहुः । तन्न । 'चित्राण्डं च फलं ततः' इति कश्यपेन पृथ-गुक्तेः । अण्डा अण्डजा उच्यन्ते । अण्डगतवैचित्र्याभावात् । यत्तु श्रीपतिवाक्ये—'चित्राण्डजायाः फलम्' इत्युक्तं—तस्यार्थ न विद्मः । 'प्राश्याः प्रियङ्गुचित्राण्डजाः फलं यावककुलत्थाश्च' इति वराहपद्यव्याख्याने चित्रान्नाकाराः पक्षिणश्चित्रायां प्राश्याः फलानि प्रसिद्धानि स्वाताविति भट्टोत्पलो व्याख्यत् ।

चित्रान्नलक्षणम्

चित्रान्नलक्षणमुक्तं दीपिकायाम्——

'अजाक्षीरेण संस्विन्ना यवाः सतिलतण्डुलाः ।
अजकर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्रान्नसञ्ज्ञकाः ॥' इति ।

केषाञ्चिदभक्ष्यत्वे अलाभे वा तद्दानतद्दर्शनतत्स्मरणानि कार्याणि ।

अत्र यदभक्ष्यं दुष्प्रापं वा स्मृत्वा दृष्ट्वा तद्दत्वा गन्तव्यमित्याह गुरुः—

'अलभ्यलभ्यभक्ष्यान् वा स्मृत्वा स्पृष्ट्वाऽथ तान् व्रजेत् ।
दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु भूपतिः' ॥ इति ।

दुष्टतिथिवारादिष्वप्येवं दोहदः कार्यः

आदिशब्दात्तिथिवारदिग्दोहदेषु स्मरणं स्पर्शनं दानं भक्षणं वा यथासम्भवं ध्येयम् । नक्षत्रदोहदेषु वसिष्ठादिपद्येषु क्वचिद् भेदः । तत्र विकल्पः । तुल्यबलत्वात् । ननु भक्षेदिति । 'भक्ष अदने' इति धातुश्चुरादिः । तस्मात् 'सत्यापपाश' इति स्वार्थ-णिजन्ताद्विधिलिङि तिपि शबादौ च कृते 'इतश्च' इतीकारलोपे भक्षयेदिति भवितव्यं न तु भक्षेदिति । कथमयं प्रयोगः । उच्यते । चुरादिभ्यस्तु णिजनित्योऽस्ति । 'अनित्यण्य-न्ताश्चुरादयः' इत्युक्तम्, एवं सति णिजभावपक्षे विधिलिङि भक्षेदिति सिद्ध्यति । ज्ञापकं चात्र चुरादौ 'चिति स्मृत्याम्' इति चितिधातोरिदित्करणम् । तद्धि चिन्तति इत्यादौ 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नलोपो माभूदि-त्येवमर्थं कृतम् । नित्ये तु णिचि नलोपस्याप्रसङ्गादिदं पृथैव भवति । नुमर्थमिति चेन्न । चिति स्मृत्यां निर्नुम्स्यमेव पठितव्यं किमिदित्त्वेन । एवं सतीदित्त्वं कृतं ज्ञापक-

त्रायां महता ग्रन्थसन्दर्भेणाभिहितं तत्तत एवावधार्यम्। वसिष्ठादिभिस्तु दिगीश्वर-ध्यानान्यपि तत्तत्पूजायां पाठात्तत्रैव द्रष्टव्यानीति नास्माभिर्लिख्यन्ते। गमनसमये ध्यानमिन्द्राय नमः अग्नये नमः इत्यादिनापि पूजा सम्भवति ॥ ८३ ॥

हिन्दी—राजा यात्रा के अवसर पर पहले अग्नि में हवन और देवताओं का पूजन करे फिर ब्राह्मणों को नमस्कार करे। जिस दिशा में यात्रा करनी हो, उस दिशा के स्वामी (इन्द्रादि दिक्पालों) का पूजन करे, ब्राह्मणों को दान देकर दिशा के स्वामी का मन में ध्यान करके गन्तव्य दिशा में यात्रा करे ॥ ८३ ॥

अथ नक्षत्राणां दोहदाञ्छार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

कुल्माषांस्तिलतण्डुलानपि तथा माषांश्च गव्यं दधि
त्वाज्यं दुग्धमथैणमांसमपरं तस्यैव रक्तं तथा।
तद्वत् पायसमेव चाषपललं मार्गं च शाशं तथा
षाष्टिक्यं च प्रियङ्ग्वपूपमथवा चित्राण्डजान् सत्फलम् ॥ ८४ ॥
कौर्मं सारिकगौधिकं च पललं शाल्यं हविष्यं हया-
द्यृक्षे स्यात् कृसरान्नमुद्गमपि वा पिष्टं यवानां तथा।
मत्स्यान्नं खलु चित्रितान्नमथ वा दध्यन्नमेवं क्रमाद्
भक्ष्याभक्ष्यमिदं विचार्य मतिमान् भक्षेत्तथाऽऽलोकयेत् ॥ ८५ ॥

कुल्माषानिति। अत्र प्रथमपद्ये चतुर्थचरणे 'प्रियङ्ग्वपूप' इत्यत्र छन्दोभङ्गोऽस्ति, स गणप्रक्षेपाकरणात् 'सत्यप्रेभ्रेह्वे' इति पिङ्गलसूत्रकारेण रेफसंयोगे च प्राग्वर्णस्य लघुत्वाभिधानात्। तथा च कालिदासः—'गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्तु' तद्वदत्रापि छन्दोभङ्गाभावः। सूत्रकारोच्चारणं मुखसुखार्थम्। तेन प्रीत्यादावपि लघुत्वम्। अन्ये तु संयोगमात्रे परभूतमतीव्रप्रयत्नेनेत्याहुः। उक्तञ्च सरस्वतीकण्ठाभरणे—'यत्रातीवप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम्। न छन्दोभङ्गमप्याहुस्तद्वद्दोषाय सूरयः' ॥ इति। एतच्च श्रुत्वा गदितो भवांस्त्वं सीतोपलम्भे प्रकुरु प्रबुद्धिम्' इति च। ततोऽतीव्रप्रयत्नेन नात्र प्राप्तस्योच्चारणे प्राग्वर्णस्य लघुतैव तेनासगणप्रक्षेपेण। तथा सति छन्दोभङ्गाभाव इत्यलमतिप्रसङ्गेन। हयाद्यृक्षे अश्विन्यादिसप्तविंशतिभेषु नक्षत्रदोहदं कुल्माषानित्यादिकमिदं भक्ष्याभक्ष्यं वर्णभेदेन देशभेदेन वा इदं भक्ष्यमेतदभक्ष्यमिति विचार्य भक्ष्यसम्भवे भक्षयेत्। भक्ष्यासम्भवे आलोकयेत्पश्येत्स्पृशेद्वेत्यपि ध्येयम्। तथा अश्विन्यां कुल्माषानक्षतस्विन्नमाषान्, भरण्यां तिलमिश्रतण्डुलान्, कृत्तिकायां माषान्, रोहिण्यां गव्यं गोसम्बन्धि दधि, मृगे गव्यमाज्यं घृतम्, आर्द्रायां दुग्धं गव्यमेव, पुनर्वसौ एणमांसं हरिणमांसं, पुष्ये तस्यैव मृगस्य रक्तं रुधिरम्, आश्लेषायां पायसं दुग्धमध्ये वह्निसम्पर्के पाचिततण्डुलान्, मघायां चाषस्य पक्षिणः पललं मांसं, पूर्वाफल्गुन्यां मृगस्येदं मार्गं मांसम्, उत्तराफल्गुन्यां शशस्येदं शाशं मांसं, हस्ते षाष्टिक्यं षष्टिकान्नं, साठीति भाषायां, चित्रायां प्रियङ्गुः फलिनी, स्वात्यामपूपं घृतपक्वो भक्ष्यविशेषः, विशाखायां चित्राण्डजान्नानावर्णान्पक्षिणः, अनुराधायां सत्फलगुलगफलमाम्रादि, ज्येष्ठायां कूर्मस्य कच्छपस्य कौर्मं मांसं, मूले सारिकायाः पक्षिण्या इदं सारिकं मांसं, पूर्वाषाढायां गोधाया

इदं गौधिकं मांसम्, उत्तराषाढायां शाल्यं शल्यस्य पक्षिण इदं शाल्यं फलकं मांसं, 'श्वावित्तु शल्यम्' इत्यमरः। साररालमिति भाषया, अभिजिति हविष्यं मुद्गादि, श्रवणे कृसरान्नम्। खिच्चडीति भाषया। धनिष्ठायां मुद्गान्नं मुद्गौदनं शतभे यवानां पिष्टं, पूर्वाभाद्रपदायां मत्स्यमिश्रितमन्नमोदनम्, उत्तराभाद्रपदायां चित्रितान्नं, नानाविधै-रन्नैर्गोधूमादिभिः पक्वैर्मिश्रमन्नमोदनमिति केचित्। वयं त्वेवं व्याकुर्मः। यवतण्डुलतिला मेषीदुग्धेन पक्त्वा मेषकर्णोपरक्तेनारक्ताश्चित्रान्नमोदनमिति चित्रितशब्देनोच्यते इति। रेवत्यां दध्यन्नं दध्योदनमिति अपि च तथेत्यादीन्यव्ययानि पादपूरणार्थानि। यदाह नारदः—'कुल्माषांश्च तिलान्माषान् दधि गव्यं घृतं पयः। मृगं मांसं च तत्सारं पायसं चापकं मृगम्॥ शशमांसं च षाष्टिक्यं प्रियङ्गुकमपूपकम्। चित्राण्डजा फलं कूर्मं शाटीङ्गोधां च शल्यकम्॥ हविष्यं कृसरान्नं च मुद्गान्नं यवपिष्टकम्। मत्स्यान्नं चित्रितान्नं च दध्यन्नं दस्रभात्क्रमात्'॥ इति। तत्सारं मृगरुधिरम्। अत्र चित्राण्ड-जाफलमित्येकमेव दोहदमाहुः। तन्न। 'चित्राण्डं च फलं ततः' इति कश्यपेन पृथ-गुक्तेः। अण्डा अण्डजा उच्यन्ते। अण्डगतवैचित्र्याभावात्। यत्तु श्रीपतिवाक्ये—'चित्राण्डजायाः फलम्' इत्युक्तं–तस्यार्थं न विद्मः। 'प्राश्याः प्रियङ्गुचित्राण्डजाः फलं यावककुलत्थाश्च' इति वराहपद्यव्याख्याने चित्रान्नाकाराः पक्षिणश्चित्रायां प्राश्याः फलानि प्रसिद्धानि स्वाताविति भट्टोत्पलो व्याख्यत्।

चित्रान्नलक्षणम्

चित्रान्नलक्षणमुक्तं दीपिकायाम्—

'अजाक्षीरेण संस्विन्ना यवाः सतिलतण्डुलाः।
अजकर्णस्य रक्तेन रक्ताश्चित्रान्नसञ्ज्ञकाः॥' इति।

केषाञ्चिदभक्ष्यत्वे अलाभे वा तद्दानतद्दर्शनतत्स्मरणानि कार्याणि।

अत्र यदभक्ष्यं दुष्प्रापं वा स्मृत्वा दृष्ट्वा तद्दत्त्वा गन्तव्यमित्याह गुरुः—

'अलभ्यलभ्यभक्ष्यान् वा स्मृत्वा स्पृष्ट्वाऽथ तान् व्रजेत्।
दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु भूपतिः'॥ इति।

दुष्टतिथिवारादिष्वप्येवं दोहदः कार्यः

भादिशब्दात्तिथिवारदिग्दोहदेषु स्मरणं स्पर्शनं दानं भक्षणं वा यथासम्भवं ध्येयम्। नक्षत्रदोहदेषु वसिष्ठादिपद्येषु क्वचिद् भेदः। तत्र विकल्पः। तुल्यबलत्वात्। ननु भक्षेदिति। 'भक्ष अदने' इति धातुश्चुरादिः। तस्मात् 'सत्यापपाश' इति स्वार्थ-णिजन्ताद्विधिलिङि तिपि शबादौ च कृते 'इतश्च' इतीकारलोपे भक्षयेदिति भवितव्यं न तु भक्षेदिति। कथमयं प्रयोगः। उच्यते। चुरादिभ्यस्तु णिजनित्योऽस्ति। 'अनित्यण्य-न्ताश्चुरादयः' इत्युक्तम्, एवं सति णिजभावपक्षे विधिलिङि भक्षेदिति सिद्ध्यति। ज्ञापकं चात्र चुरादौ 'चिति स्मृत्याम्' इति चितिधातोरिदित्करणम्। तद्धि चिन्तति इत्यादौ 'इदितो नुम् धातोः' इति नुमि 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नलोपो माभूदि-त्येवमर्थं कृतम्। नित्ये तु णिचि नलोपस्याप्रसक्तादित्वं पृथैव भवति। नुमर्थमिति चेन्न। चिति स्मृत्यां निर्नुम्स्यमेव पठितव्यं किमिदित्त्वेन। एवं सतीदित्त्वं कृतं ज्ञापक-

मुक्तार्थस्य सम्पन्नमिति । अत एव—'महीपालवचः श्रुत्वा जुघुपुः पुण्यमानवाः' इति विशब्दनार्थस्य चौरादिकस्य घुषेर्घोषयामासुरित्यर्थे जुघुपुरित्यादिमहाकविप्रयोगोपपत्तिरिति वामनः । पक्षे चोरतीत्यादिप्रक्रियाकौमुदीकृच्चेत्याहुरित्यलमतिप्रसङ्गेन । अथवा व्यक्तमेवं पठितव्यं—'खादेत्तथा लोकयेत्' इति ॥ ८४-८५ ॥

हिन्दी—अश्विनी नक्षत्र में कुल्माष (आधा भीगा जौ या उड़द), भरणी में तिल मिला हुआ चावल (कृशर), कृत्तिका में उड़द, रोहिणी में गौ का दही, मृगशिरा में गौ का घी, आर्द्रा में गौ का दूध, पुनर्वसु में हरिण का मांस, पुष्य में हरिण का रक्त, आश्लेषा में पायस (खीर), मघा में चाष (पपीहा) का मांस, पूर्वाफाल्गुनी में मृग का मांस, उत्तराफाल्गुनी में शरभ का मांस, हस्त में साठी (एक प्रकार का धान) का भात, चित्रा में प्रियंगु (टागुन), स्वाती में पूआ, विशाखा में चित्राण्डज (अनेक प्रकार के पक्षी अथवा मोर या तितिर) का मांस, अनुराधा में सुन्दर फल (अंगूर, अनार, सेव, आम, नासपाती आदि फल), ज्येष्ठा में कछुए का मांस, मूल में सारिका (मैना) का मांस, पूर्वाषाढा में गोह का मांस, उत्तराषाढा में साही का मांस, अभिजित में हविष्यान्न (जौ, मूँग आदि), श्रवण में खिचड़ी, धनिष्ठा में मूँग (मूँग का हलुआ, लड्डू, उलटा आदि), शतभिषा में यव का आटा (रोटी), पूर्वाभाद्रपदा में मछलीभात (जो बंगालियों तथा मैथिलों का प्रिय भोजन है), उत्तराभाद्रपदा में खिचड़ी (जो कई प्रकार की दाल, मटर, चावल आदि से बनी हो अथवा पी. धा. देखें), रेवती में दही-भात—इन पदार्थों को देश, जाति एवं समय के अनुसार भक्ष्याभक्ष्य का विचार करके जो खाने योग्य हों उनको खाकर, जो न खाने योग्य हों उनको देखकर अथवा स्मरण करके अथवा स्पर्श करके बुद्धिमानों को यात्रा करनी चाहिए ॥ ८४–८५ ॥

अथ दिग्दोहदमनुष्टुभाऽऽह—

आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयश्चापि यथाक्रमम् ।
भक्षयेद् दोहदं दिश्यमाशां पूर्वादिकां व्रजेत् ॥ ८६ ॥

आज्यमिति । आज्यं घृतं पूर्वस्यां, तिलौदनं दक्षिणस्यां, मत्स्यं प्रसिद्धं पश्चिमायां, पयो दुग्धमुत्तरस्याम् । एतद्यथाक्रमं दिश्यमभीष्टदिग्भं दोहदं भक्षयेत् । ततः पूर्वादिकामाशां जिगमिषितां दिशं व्रजेत् । यदाह श्रीपतिः—'आज्यतिलौदनमत्स्यपयोभिः प्राक्प्रभृति क्रमशः खलु भुक्त्वा' इति । नारदेन त्वन्यथोक्तं—'घृतान्नं तिलपिष्टान्नं मत्स्यान्नं घृतपायसम् । पूर्वादिषु क्रमाद् भुक्त्वा याता सिद्धिमवाप्नुयात् ॥' इति । अत्रैवं विरोधे विकल्पो यथादेशाचारं व्यवस्था ॥ ८६ ॥

हिन्दी—पूर्व दिशा में घी, दक्षिण दिशा में तिल मिश्रित भात, पश्चिम दिशा में मछली और उत्तर दिशा में दूध पीकर यात्रा करें (यहाँ ११।९६ में कहा दोष नहीं होता है) ॥ ८६ ॥

विशेष—यहाँ भी भक्ष्याभक्ष्य का विचार करके प्रति शुक्र, प्रति बुध, प्रति भौम के दोष की निवृत्ति के लिए दिग्दोहद करना चाहिए ।

अथ वारदोहदमनुष्टुभाऽऽह—

रसालां पायसं काञ्जीं शृतं दुग्धं तथा दधि ।
पयोऽशृतं तिलान्नं च भक्षयेद् वारदोहदम् ॥ ८७ ॥

रसालामिति । रसाला शर्करादधिमरीचकर्पूरैलासंमृष्टा लोके शिखरिणीति प्रसिद्धा, तां रविवारे । पायसकाञ्ज्यौ प्रसिद्धे सोममङ्गलवारयोः । शृतं पक्वं दुग्धं बुधे । 'शृ पाके' इति साधु, तत्रापि 'क्षीरहविषोरेव' इति वार्तिकात्प्रस्तुते क्षीरे साधुत्वम् । दधि प्रसिद्धं गुरुवारे । अशृतमपक्वं दुग्धं शुक्रे । तिलान्नं तिलमिश्रमोदनं शनौ । एतद्वारदोहदं रविवारादौ क्रमेण भक्षयेत् । यदाह श्रीपतिः—'मज्जिकां सघृतपायसं तथा काञ्जिकं शृतपयो दधि क्रमात् । क्षीरपक्वमथितं तिलोदनं वारदोहदविधिर्बुधैः स्मृतः ॥' इति ।

क्षीरस्य पाकविशेषो नेति मतान्तरम्

वसिष्ठनारदाभ्यां दुग्धस्य पाकविशेषो नाभ्यधायि । 'मज्जिका परमान्नं च काञ्जिकं च पयो दधि । क्षीरं तिलौदनं भुक्त्वा भानुवारादिषु क्रमात्' ॥ इति । मज्जिका रसाला । 'स्याद्रसाला तु मज्जिका' इत्यभिधानात् ।

वारदोहदा मतान्तरेण

गुरुस्तु विशेषमाह—'सूर्यवारे घृतं प्राश्यं चन्द्रवारे पयस्तथा । गुडमङ्गारके वारे बुधवारे तिलानपि ॥ गुरुवारे दधि प्राश्यं शुक्रवारे यवानपि । माषान् भुक्त्वा शनेर्वारे शूले गच्छन्न दोषभाक्' इति ॥ ८७ ॥

हिन्दी—रविवार को रसाला (दही, मधु, चीनी, मिर्च, अदरख, इलायची आदि के मिश्रण से निर्मित सिखरन वा चटनी) सोमवार को खीर, मंगलवार को काँजी, बुधवार को पका हुआ (औटाया हुआ) दूध, गुरुवार को दही, शुक्रवार को कच्चा दूध और शनिवार को तिल मिला हुआ भात खाकर यात्रा करनी चाहिए । यह वारदोहद आवश्यकता में वारशूल के लिए है ॥८७॥

अथ तिथिदोहदं वसन्ततिलकाछन्दसाऽऽह—

पक्षादितोऽर्कदलतण्डुलवारिसर्पिः श्राणा हविष्यमपि हेमजलं त्वपूपम् ।
भुक्त्वा व्रजेद्रुचकमम्बु च धेनुमूत्रं यावान्नपायसगुडानसृगन्नमुद्गान् ॥८८॥

पक्षादित इति । पक्षादिः प्रतिपत्तस्याः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु क्रमेण तिथिदोहदं भुक्त्वा व्रजेत् । यथा प्रतिपदि अर्कस्य वृक्षविशेषस्य दलानि पर्णानि । रुइ इति भाषायाम् । द्वितीयायां तण्डुलवारि क्षालिततण्डुलजलम् । तृतीयायां सर्पिर्घृतम् । चतुर्थ्यां श्राणा यवागूः अम्बिलि इति भाषायाम् । पञ्चम्यां हविष्यं मुद्गादि । षष्ठ्यां हेमजलं प्रक्षालितसुवर्णजलम् । सप्तम्यामपूपम् । अष्टम्यां रुचकं बीजपूरफलम् । 'फलपूरो बीजपूरो रुचको मातुलिङ्गके' इत्यमरः । नवम्यामम्बु जलम् । दशम्यां धेनुमूत्रं स्त्रीगवीमूत्रं न तु वृषमूत्रम् । धेनुशब्दग्रहणात् । एकादश्यां यावान्नं यवविकारम् । द्वादश्यां पायसम् । त्रयोदश्यां गुडमिक्षुविकारम् । चतुर्दश्यामसृक् रुधिरम् । पञ्चदश्यामन्नमुद्गानोदनमिश्रितमुद्गान् । यदाह बृहस्पतिः—'अर्कपत्रं भवेद्यातुः प्रथमायां तु भक्षणम् । द्वितीयायां भवेद्यातुर्भक्ष्यं रासतण्डुलोदकम् ॥ तृतीयायां यथा सर्पिर्यवागूः स्यात्ततः परम् । पञ्चम्यां तद्धविष्यं स्यात्षष्ठ्यां वा काञ्चनोदकम् ॥ अपूपभुक्तिः सप्तम्यामष्टम्यां बीजपूरकम् । नवम्यां तोयपानं स्याद् गोमूत्रं तु ततः

परम् ॥ एकादश्यां यवानद्याद् द्वादश्यां पायसं भवेत् । त्रयोदश्यां गुडं लेह्यं रुधिरं स्याच्चतुर्दशे ॥ मुद्गौदनं भवेद्भोज्यं पञ्चदश्यां यियासतः । पक्षयोरुभयोरेवं यात्रायोगे विधिः स्मृतः' ॥ इति ।

तिथिदोहदेषु क्वचिद् भेदाः

दैवज्ञमनोहरेऽपि क्वचिद् भेदः । यथा—'अर्कदलतण्डुलोदकसर्पीषि हविष्यदधिसुवर्णपयः । तिलवारिबीजपूरकमध्वाज्यकमूत्रपिष्टिकाश्चापि ॥ तिलपिष्टकन्दमूलानि शाकमथ शस्तवृक्षपर्णानि । प्रतिपत्प्रभृतिषु भुक्त्वा प्रस्थाता सिद्धिमाप्नोति' ॥ इति । ननु च 'अलभ्यलभ्यभक्ष्यान्वा स्मृत्वा दृष्ट्वाथ तान् व्रजेत् । दत्त्वा वा सिद्धिमाप्नोति दुष्टभादिषु भूपतिः' ॥ इति गुरूक्तेः वारादिषु दोहदाभिधानं सार्थकम् । विहितेषु पुनर्नक्षत्रतिथिवारादिषु दोहदाभिधानं व्यर्थकम् । दोषनिवारणफलको हि दोहदः तदभावेन वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । उच्यते—'दुष्टभादिषु भूपतिः' इत्यत्र, दुष्टत्वं किं नैसर्गिकमुतान्याहितम् । नक्षत्रेष्वपि क्रूरग्रहसाहित्यादिर्महान् दोषः सम्भावितोऽस्ति तदपाकरणाय दोहदाभिधानं युक्तम् । एवं सर्ववर्णानामपि पारिघदण्डे विरुद्धताराक्रूरग्रहसाहित्यादिमहादोषनिवारणाय दोहदोक्तेः सार्थक्याच्च । एवं विहिततिथिदोहदाभिधानं योगिन्यादिदोषनाशार्थं 'सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्' इत्येतद्दोषनिवारणार्थं च तद्दोषाभिधानम् । रत्नमालायां च—'आद्याश्चतस्रः क्रियपूर्वकाणां मेषाच्चतुर्णामिह पञ्चमो स्यात् । पराः परेषां परतस्तथैव सक्रूरराशेरशुभा तिथिः स्यात्' ॥' इति । एवं वारदोहदोक्तिरपि वक्रिग्रहवारशूलादिदोषहान्या सार्थिका, दिग्दोहदोक्तिरपि त्रिविधप्रतिबुधप्रतिशुक्रप्रतिभौमादिदोषहान्या सार्थिका ॥ ८८ ॥

हिन्दी—प्रतिपदा तिथि में मदार का पत्ता, द्वितीया में चावल का धोया हुआ जल, तृतीया में घी, चतुर्थी में इमली, पंचमी में मूँग (मूँग निर्मित पदार्थ), षष्ठी में सोना का धोवन, सप्तमी में पूआ, अष्टमी में रुचक (बिजौरा नीबू), नवमी में शुद्ध जल, दशमी में गोमूत्र, एकादशी में यव का चावल, द्वादशी में खीर, त्रयोदशी में गुड़ (भेली), चतुर्दशी में रक्त (खून) और पूर्णिमा में मूँग मिला भात खाकर यात्रा करनी चाहिए । तिथि-दोष की निवृत्ति के लिए तिथिदोहद का प्रयोग करना चाहिए ॥ ८८ ॥

अथ गमनसमयभवं विधिं प्रहर्षिणीछन्दसाऽऽह—

उद्धृत्य प्रथमत एव दक्षिणाङ्घ्रिं द्वात्रिंशत्पदमभिगत्य दिश्ययानम् ।
आरोहेत् तिलघृतहेमताम्रपात्रं दत्त्वाऽऽदौ गणकवराय च प्रगच्छेत् ॥ ८९ ॥

उद्धृत्येति—राजा गमनसमय एव प्रथमतो दक्षिणाङ्घ्रिं दक्षिणचरणमुद्धृत्य पश्चाद् द्वात्रिंशत् पदं द्वात्रिंशत्पदपरिमितां भूमिं गत्वा दिश्ययानं वक्ष्यमाणं दिग्विशेषं हस्त्यादियानमारोहेत् इति । यदाह गुरुः—'पूर्वं दक्षिणमुद्धृत्य पादं यायान्नराधिपः । द्वात्रिंशत् पदं गत्वा यानमारुह्य संव्रजेत्' ॥ वराहोऽपि—

'कल्याणनामसचिवाप्तजनायुधीयदैवज्ञविप्रजनकञ्चुकिमध्यसंस्थः ।
द्वात्रिंशतं समुपगम्य पदानि भूमौ प्रागादिनागरथवाजिनरैस्तु यायात्' ॥ इति ।

यानाद्यारोहणसमये गणकाय ब्राह्मणेभ्यश्च दानविशेषो राज्ञः

तिलेति । आरोहणसमये तिलघृतहेमसतिलताम्रपात्रमादौ गणकवराय ज्योतिर्विच्छ्रेष्ठाय चकारादन्येभ्योऽपि ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दानं दत्वा प्रगच्छेत् । यदाह गुरुः—'ताम्रपात्रे तिलान्कृत्वा सघृतान् हेमसंयुतान् । निवेद्य विप्रमुख्याय दैवज्ञाय विशेषतः' ॥ इति ॥ ८९ ॥

हिन्दी—यात्राकाल में पहले दाहिना पैर उठाकर ३२ पग चले, उसके बाद जिस दिशा में यात्रा करनी हो उस दिशा की सवारी (११।९० में कथित) पर सवार हो जाये, उसके बाद ज्यौतिषी को तिल, घी, सोना, ताम्बे के पात्र का दान देकर अभीष्ट दिशा में यात्रा करें ॥ ८९ ॥

अथावसरप्राप्तानि दिश्ययानान्यनुष्टुभाऽऽह—

प्राच्यां गच्छेद् गजेनैव दक्षिणस्यां रथेन हि ।
दिशि प्रतीच्यामश्वेन तथोदीच्यां नरैर्नृपः ॥ ९० ॥

प्राच्यामिति । स्पष्टार्थं पद्यम् । नरैर्नरवाह्यैः सुखासनादिभिः । यदाह श्रीपतिः—'हस्तिरथाश्वनरैर्यदि राजा याति तदा सुजयत्यरिचक्रम्' इति । वराहोऽपि—'प्रागादि नागरथवाजिनरैस्तु यायात्' इति ॥ ९० ॥

हिन्दी—राजा को चाहिए कि पूर्व दिशा में हाथी पर सवार होकर, दक्षिण दिशा में रथ पर चढ़कर, पश्चिम दिशा में घोड़े पर सवार होकर और उत्तर दिशा में नर-सवारी (पालकी) पर चढ़कर यात्रा करें ॥ ९० ॥

अथ निर्गमस्थानानि पादाकुलछन्दसाऽऽह—

देवगृहाद्वा गुरुसदनाद्वा स्वगृहान्मुख्यकलत्रगृहाद्वा ।
प्राश्य हविष्यं विप्रानुमतः पश्यञ्छृण्वन्मङ्गलमेयात् ॥ ९१ ॥

देवेति । देवा विष्णवादयः पूज्यन्ते यस्मिन् गृहे तद् देवगृहम्, गुरुरध्यापकः स्वस्य कुलगुरुर्वा, स्वगृहं स्वशय्यागृहम्, बहुस्त्रीसत्त्वे मुख्यकलत्रं पट्टराज्ञी तद्गृहम् । एषां मध्ये मनोऽभीष्टात् स्थानात् भोजनसम्भवे हविष्यमन्नं प्राश्य भक्षयित्वा विप्रैर्ब्राह्मणैरनुमतः कृतोत्सवः मङ्गलं मङ्गलद्रव्यं मनोऽभीष्टं पश्यन् सन् एयात् गच्छेत् । यदाह लल्लः—'स्वनिकेताद्देवगृहात्प्रधानदाराश्रयाद् गुरुगृहाद्वा । यायात्कृताग्निकार्याः प्राश्य हविष्यं द्विजानुमतः ॥ द्विजो विष्णुक्रमाद् भूपं मन्त्रेणानेन चालयेत् । इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येवं पादमुद्धरेत् । मङ्गलानि ततः पश्यन् स्पृशञ्छृण्वन्नृपो व्रजेत्' ॥ इति ।

वराहोऽपि—'अन्तःपुराद्वा स्वनिवेशनाद्वा सिंहासनादग्निपरिग्रहाद्वा । कुर्यान्नरेन्द्रः प्रथमं प्रयाणं विप्रैः शताग्रैः कृतमङ्गलाशीः ॥ इदं विष्णुर्विचक्रम इत्येवं पादमुद्धरेत् । अमुकस्य वधायेति दक्षिणं क्षितिपो न्यसेत्' ॥ इति । अग्निपरिग्रहोऽग्निहोत्रगृहम् ॥९१॥

हिन्दी—देवमन्दिर से, अथवा गुरु के घर से, अथवा अपने घर से अथवा यदि कई स्त्रियाँ हों तो मुख्य स्त्री (प्रधान पत्नी) के घर से पहले हविष्य खाकर, ब्राह्मणों से आज्ञा लेकर मंगलमय वस्तुओं को देखता हुआ, मांगलिक शब्दों को (वेद-मंत्र, स्वस्त्ययन आदि को) सुनता हुआ राजा यात्रा करे ॥ ९१ ॥

अत्र गमनकाले निर्णीते सत्यपि स्वस्यावश्यकार्यानिष्पादाद् गमनविलम्बे वर्णक्रमेण प्रस्थानवस्तूनि प्रहर्षिणीछन्दसाऽऽह—

कार्याद्यैरिह गमनस्य चेद् विलम्बो भूदेवादिभिरुपवीतमायुधञ्च ।
क्षौद्रं चामलफलमाशु चालनीयं सर्वेषां भवति यदेव हृत्प्रियं वा ॥ ९२ ॥

कार्याद्यैरिहेति । किञ्चिदावश्यकं कार्यं नाभूदिति गमनस्य चेद्विलम्बः स्यात्तदा विचारिते यात्रालग्ने भूदेवादिभिर्ब्राह्मणप्रभृतिभिरेतानि वस्तूनि आशु चालनीयानि प्रस्थापनीयानि । यथा—ब्राह्मणेनोपवीतम्, क्षत्रियेणायुधं, वैश्येन मधु, शूद्रेण आमलकफलं, नारिकेलादि । यदाह वसिष्ठः—'तस्मिन्मुहूर्ते स्वयमप्रयाणे प्रयोजनापेक्षितया च दैवात् । तत्रैव तन्निर्गमनञ्च कार्यं स्वीयासनाच्चापि तदुच्यमानम्' ॥ इति । राजमार्त्तण्डः—'प्रस्थाने ब्राह्मणादीनां यज्ञसूत्रमथायुधम् । मध्वामलफलं चैव प्रशस्तं वृद्धिकारणम् ॥' इति ।

सर्ववर्णानामप्येकमभीष्टं वस्तु प्रस्थावनीयमिति प्रकारान्तरम्

वा अथवा सर्वेषां वर्णानां यदेव हृत्प्रियं मनोऽभीष्टं तदेव प्रस्थापनीयम् । उक्तञ्च वसिष्ठेन—'श्वेतातपत्रध्वजचामराश्वविभूषणोष्णीषगजाम्बराणि । आन्दोलिकारत्नरथाश्ववाराञ्छय्यासनाद्यं मनसस्त्वभीष्टम् ॥' इति । नारदोऽपि—'अप्रयाणे स्वकं कार्यमपेक्षी भूपतिस्तथा । कुर्यान्निर्गमनं छत्रध्वजवाहनसंयुतम्' ॥ इति ॥ ९२ ॥

हिन्दी—यात्राकाल का निश्चय हो जाने पर यदि किसी आवश्यक कार्यवश यात्रा में विलम्ब हो तो ब्राह्मण को यज्ञोपवीत, क्षत्रिय को हथियार (शस्त्र), वैश्य को मधु और शूद्र को आँवला का फल प्रस्थान में रख देना चाहिए, अथवा जिसको जो वस्तु अतिप्रिय हो वही वस्तु उसको प्रस्थान में रखनी चाहिए ॥ ९२ ॥

अथ स्वयं गमने कियद्दूरं प्रस्थानं कार्यमित्येतदाशङ्क्य प्राच्यमतेन प्रस्थानपरिमाणं मन्दाक्रान्ताछन्दसाऽऽह—

गेहाद् गेहान्तरमपि गमस्तर्हि यात्रेति गर्गः
सीम्नः सीमान्तरमपि भृगुर्बाणविक्षेपमात्रम् ।
प्रस्थानं स्यादिति कथयतेऽथो भरद्वाज एवं
यात्रा कार्या बहिरिह पुरात् स्याद्वसिष्ठो ब्रवीति ॥ ९३ ॥

गेहादिति । स्वगृहात्परगृहमतिसमीपवर्त्यपि तत्रापि चेद्गमो गमनं स्यात्तर्हि यात्रा जातेति गर्गः कथयते । अथवा स्वग्रामसीमामुल्लङ्घ्य सीमान्तरं ग्रामान्तरसीमां प्राप्य वसेदिति भृगुः कथयते । अथवा महता योद्ध्रा स्वबलेन क्षिप्यमाणः शरो यावद् दूरं गच्छति तावन्मात्रं प्रस्थानं स्यादिति भरद्वाजः कथयते । अथवा पुरान्नगराद् बहिर्यात्रा कार्या स्यादित्येवं वसिष्ठः ब्रवीति । यदाह राजमार्त्तण्डः—'गृहाद् गृहान्तरं गर्गः सीम्नः सीमान्तरं भृगुः । क्षरक्षेपाद्भरद्वाजो वसिष्ठो नगराद् बहिः' ॥ इति । एतच्च यथायोग्यं कार्यस्यावश्यकतायां च ध्येयम् ॥ ९३ ॥

हिन्दी—एक घर से दूसरे घर में जाना हो, उसे यात्रा कहते हैं, ऐसा श्रीगर्गाचार्य का मत है। एक सीमा से दूसरे गाँव की सीमा तक जाने को श्रीभृगु जी यात्रा कहते हैं। फेंका हुआ बाण जितनी दूरी पर गिरता है उतनी दूर पर जाने को यात्रा कहते हैं, ऐसा भारद्वाजजी का मत है। एवं वसिष्ठ जी के मत से गाँव की सीमा के बाहर जाने को यात्रा कहते हैं ॥ ९३ ॥

अथ मुनिमतेन प्रस्थानपरिमाणं वसन्ततिलकाछन्दसाऽऽह—

प्रस्थानमत्र धनुषां हि शतानि पञ्च केचिच्छतद्वयमुशन्ति दशैव चान्ये।
सम्प्रस्थितो य इह मन्दिरतः प्रयातो गन्तव्यदिक्षु तदपि प्रयतेन कार्यम् ॥ ९४ ॥

प्रस्थानमिति। धनुषः परिमाणमाह भास्करः—यवोदरैरङ्गुलमष्टसङ्ख्यैर्हस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः। हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम्' ॥ इति। अत्र गमनकाले तादृशानां धनुषां पञ्चशतानि हस्तसहस्रद्वयमिति यावत्। स्वगृहात्तावद्धस्तावधि प्रस्थानं स्यादिति केचिदूचुः। अन्ये तु तादृशानां धनुषां शतद्वयमष्टौ शतानि हस्तास्तावत्प्रस्थानमित्याहुः। अपरे तु इह यात्राकाले मन्दिरतः स्वगृहाद् दशैव धनूंषि चत्वारिंशद्धस्तास्तावद्दूरे सम्प्रस्थितः प्रयात एव ज्ञेय इत्याहुः। यदाह वसिष्ठः—'प्रस्थानं धनुषां पञ्चशस्तान्युत शतद्वयम्। स्वदेवसदनाद्वापि दशभिः प्रस्थितो गतः' ॥ इति।

कार्यावश्यकत्वानावश्यकत्वाभ्यामुपरितनविकल्पानुसरणम्

नायं स्वेच्छाविकल्पः किन्तु कार्यस्यानावश्यकावश्यकत्वात्तादृशप्रस्थानम्। अत एव नारदोऽपि—'स्वस्थानान्निर्गमं स्थानं दण्डानां च शतद्वयम्। चत्वारिंशत्पञ्चविंशत् प्रस्थितः स स्वयं गतः' ॥ इति। प्रस्थानविकल्पानाह। अत एव प्रयाणे स्वकं कार्यमपेक्ष्येत्याह च।

गन्तव्यदिगभिमुखं प्रस्थानम्

गन्तव्यदिक्ष्विति। यदपि प्रस्थानं प्रयतेन सविधानेन राजादिना गन्तव्यदिक्षु यस्यां दिशि गमनं चिकीर्षितं तद्दिगभिमुखं कार्यम्। यदाह राजमार्तण्डः—'गन्तव्यदेशाभिमुखे प्रदेशे प्रस्थानमाहुः शुभदं नराणाम्' इति।

स्वयं प्रस्थाने गुणाः

अतः स्वयं प्रस्थानगुणमप्याह स एव—'स्वशरीरेण यः कश्चिन्निर्गच्छेच्छ्रद्धयान्वितः। तस्य यात्राफलं सर्वं सम्पूर्णं पथि सिध्यति' ॥ इति।

यात्रोत्तरदिनेऽष्टमचन्द्रादिदोषे स्वयं यात्रा न कार्या

यदा तु स्वयं प्रस्थानं कृतं ततोऽपरदिनेऽष्टचन्द्रादिदोषसद्भावे न गन्तव्यमित्याह नारदः—'जन्मर्क्षे चाष्टमे चन्द्रे वारे भौमे शनैश्चरे। प्रस्थितेऽपि न गन्तव्यं यदि स्याद् गर्हितं दिनम्' ॥ इति। अष्टमचन्द्रादिदोषसद्भावदुष्टे यात्रा न कार्येत्यर्थः।

वैधृत्यादिदोषे स्वयं यात्रा कार्यैव

ये तु व्यतीपातवैधृतिभद्राभरण्यादिदोषसद्भावेन गर्हितेऽपि दिने यात्रेत्याहुस्तन्न, पूर्वार्द्धस्य वैयर्थ्यापातात् वाक्यभेदाच्च। दोषोपलक्षणार्थमिति चेन्न। एकस्मिन्नेव दोषे

उपलक्षणार्थे वक्तव्ये बहुदोषकथनस्य वैयर्थ्यात् । तस्मादष्टमचन्द्रादिदोषेषु सर्वथा यात्रा न कार्या । व्यतीपातादिदोषसद्भावप्रतिबन्धकेषु सुखेन यात्रेति तत्त्वमिति प्रतीमः ।

गृहान्निर्गतेन प्रस्थानकरणे प्रथमादिदिनयात्राक्रमः

यस्तु गृहान्निर्गतो न प्रस्थानमाचरति तस्य केन क्रमेण प्रथमादिदिनगमनमित्याह चण्डेश्वरः—'क्रोशं वा यदि वाप्यर्द्धं प्रथमेऽहनि शस्यते । द्वितीये योजनं गत्वा निवसेत महीपतिः ॥ तृतीये योजनं सार्द्धं वसेदाक्रम्य दूरतः । ततः परं यथेष्टं तु मार्गे यायान् महीपतिः' इति ॥ ९४ ॥

हिन्दी—कोई आचार्य ५०० धनुष (२००० हाथ) की दूरी पर प्रस्थान रखना चाहिए, ऐसा कहते हैं। कोई आचार्य २०० धनुष (८०० हाथ) की दूरी पर प्रस्थान रखने को कहते हैं। कुछ आचार्य १० धनुष (४० हाथ) दूरी पर प्रस्थान रखने का आदेश देते हैं। यात्रा करने वाला व्यक्ति जिस दिशा में यात्रा करना चाहता हो, उसी दिशा में प्रस्थान रखने का प्रयत्न करे ॥ ९४ ॥

अथ कृते प्रस्थानेऽधिकारिविशेषपुरस्कारेण कियद्दिवसनिषेधमुत्तरार्द्धेन मैथुननिषेधं च स्रग्धराछन्दसाऽऽह—

प्रस्थाने भूमिपालो दशदिवसमभिव्याप्य नैकत्र तिष्ठेत्
सामन्तः सप्तरात्रं तदितरमनुजः पञ्चरात्रं तथैव ।
ऊर्ध्वं गच्छेच्छुभाहेऽप्यथ गमनदिनात् सप्तरात्राणि पूर्वं
चाशक्तौ तद्दिनेऽसौ रिपुविजयमना मैथुनं नैव कुर्यात् ॥ ९५ ॥

प्रस्थाने इति । भूमिपाल एकत्र प्रस्थाने दशदिवसमभिव्याप्य दशाहोरात्राणि न वसेत् । सामन्तो माण्डलिकश्चतुर्द्वारिक एकत्र प्रस्थाने सप्तरात्रं न वसेत् । तदितरमनुजो ब्राह्मणादिः तथैव एकत्र प्रस्थाने पञ्चरात्रं न वसेत् । यदि दैवाद्वसेत्तर्हि किं कुर्यादित्यत आह—ऊर्ध्वमिति । अवधिदिवसातिक्रमानन्तरं पुनर्गृहमागत्य शुभाहे पूर्वोक्तप्रकारेण विचारितशुभदिवसे गच्छेत् । यदाह वसिष्ठः—'आरभ्य निर्गमाद्यावद् दशाहं न वसेन्नृपः' । माण्डलिकः सप्तरात्रं प्राकृतः पञ्चरात्रतः ॥ अत ऊर्ध्वं व्रजेद् भूयो भद्रेऽन्यदिवसे नृपः' ॥ इति । भद्रे कल्याणकारिणि । श्रीपतिरपि—'वसेन्न चैकत्र दश क्षितीशो दिनान्यथो सप्त च माण्डलीकः । यः प्राकृतः सोऽपि न पञ्चरात्रं भद्रेण यात्रा परतः प्रयोज्या' ॥ इति । नन्वत्र प्रस्थाने दशदिवसाद्यतिक्रमे भूयः सुमुहूर्त्तेन यात्रा कार्येत्युक्तम् । तन्न युक्तिसहं प्रतिभाति । यतो यात्रा हि शत्रुमारणादिद्रव्यार्जनार्था । शत्रुमारणादिमनोऽभीष्टवस्तुप्राप्तिर्यात्रासमाप्तिरित्युच्यते । नहि तां विना पुनर्मुहूर्त्तविचारो युक्तः । आहुश्च—'अयुक्तमेतत्प्रतिभाति नूनं होराविदां युक्तिमतां बहूनाम् । यात्रासमाप्तिः खलु वाञ्छितार्थफलस्य सिद्ध्यै नियतं प्रदिष्टा' ॥ इति । उच्यते । वसिष्ठाद्यैरपि वचःप्रामाण्यमङ्गीकुर्वद्भिः किमीदृशं युक्तिविरुद्धं वक्तुमुचितम् । यतोऽवधिकथनार्थकानां तत्तदृषिवाक्यानामप्रामाण्यप्रसङ्गाज्ज्योतिषस्मृतिलङ्घने दुरितोत्पत्तिः स्यात् । किञ्च मासगम्यमध्वानमतिक्रम्य यदि कार्यवशाद्दशाहाद्यतिक्रमे सति तत्रापि तत एव स्थानात्सुमुहूर्त्तविचारोऽस्ति किं पुनः प्रस्थाने । यदाह वराहः—'एकत्राध्युषितस्य जगुर्यात्रामत्रात्रि-

गौतमच्यवना: । पञ्चत्रिसप्तरात्राद् भूयाद् भद्रेण संयोज्यम्' ॥ इति । 'अयुक्तमेतत्प्रतिभाति नूनम्' इति तु वाक्यं निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् । नहि वचनबोधितेऽर्थे युक्तिः प्रभवेत् । यथा तस्मादवध्यतिक्रमे सति शुभमुहूर्त्तेन यात्रा विधेया । अवधिमध्ये तु निषिद्धभद्राव्यतीपातादिमहादोषपरिहारायान्या यात्रा स्यादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

दिग्विशेषेण प्रस्थानदिने नियमाः

क्वचिद्दिग्विशेषेण प्रस्थाने दिवसनियमोऽभिहितः । यदाह राजमार्त्तण्डः—'प्राच्यामहानि मुनयः प्रवदन्ति सप्त याम्यामतीव शुभदानि दिनानि पञ्च । त्रीण्येव पश्चिमदिशि क्षितिनायकानां प्रस्थानकेषु दिवसद्वयमुत्तरस्याम्' ॥ इति ।

प्रस्थातुः पुनर्गृहं प्रत्यागमने यात्राभङ्गः

यदा तु स्वयं प्रस्थाय परावृत्त्य गृहमागच्छेत्तदा पुनः सुमुहूर्त्ते यात्रा कार्या । यदाह राजमार्तण्डः—'यस्तु सम्प्रस्थितो यात्रां निवर्तेत पुनर्गृहम् । कामाद्वा यदि वाकामान्न स सिद्धिमवाप्नुयात्' ॥ इति । दुर्गादित्यः—'कार्यवशाद्यदि कथमपि निवर्त्तते प्रस्थितः स्वगृहमेव । यायात् तदा विशुद्धैः पुनरपि तिथिकरणदिवसाद्यैः ॥' इति ।

प्रस्थानकर्त्तुर्नियममाह—अथेति । असौ राजादिः रिपुविजयमनाः शत्रुजये कृतान्तःकरणः सन् यात्रादिनात्पूर्वं सप्त रात्राणि मैथुनं सम्भोगं नैव कुर्यात् । यदाह च्यवनः—'त्रिरात्रं वर्जयेत्क्षीरं पञ्चाहं क्षुरकर्म च । तदहश्चावशेषाणि सप्ताहं मैथुनं त्यजेत्' ॥ इति ।

स्त्रीसेवननिषेधदिनेषु सङ्कोचः

वा अथवा अशक्तौ सप्ताहमतिकामितया स्थातुमशक्तौ तद्दिने यात्रादिवसे मैथुनं नैव कुर्यात् । यदाह गर्गः—'यात्राकाले तु सम्प्राप्ते मैथुनं यो निषेवते । रोगार्त्तः क्षीणकोशश्च स निवर्त्तेत वा न वा' ॥ इति । अत एवानयोर्वाक्ययोर्मैथुनपीडासहिष्ण्वसहिष्णुपरा विषयव्यवस्था ।

मार्गमध्येऽपि स्त्रीसेवनविकल्पः

मार्गमध्येऽपि मैथुननिषेधे विकल्पानाह च्यवनः—'यावद् व्रजति चाध्वानं यावत्कार्यं न सिद्ध्यति । यावद्वा न निवर्त्तेत तावद्वर्ज्यं हि मैथुनम्' ॥ इति ।

ऋतुगमनयात्रयोस्समायोगे निर्णयः

यदा तु प्रयाणदिने स्त्री ऋतुस्नाता भवति गमने चावश्यकता तदा मैथुनं कार्यं न वेति सन्देहः । तत्र यदि न कार्यमिति चेद् ब्रूषे तदा धर्मशास्त्रविरोधः । यदाह स्वायम्भुवः—'ऋतुस्नातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशयः' ॥ इति । यदि कार्यमिति चेत् ज्यौतिषस्मृत्युल्लङ्घनम् । तद्वचः प्रागभिहितम् । तत्र निर्णयमाह च्यवन एव—'आत्ययिककार्यपाते पुष्पस्नातासमागमं कृत्वा । मुदितो गच्छन् लभते मनोरथानचिरकालेन' ॥ इति । यदा हि पुनर्गमनार्थं कालान्तरमप्यस्ति तदा तद्दिने मैथुनं कृत्वा कालान्तरे सुलग्ने यायादित्यर्थसिद्धम् ।

प्रस्थानदिनात् पूर्वरात्रौ स्त्रीसेवनं न कार्यम्

यदा प्रस्थानकालः श्वोदिवसस्तत्पूर्वरात्रावपि मैथुनं न कार्यमित्याह लल्लः—

'कृत्वा तु मैथुनं रात्रौ प्रभाते योऽधिगच्छति। नासौ फलमवाप्नोति कृच्छ्रेण च निवर्त्तते ॥' कृच्छ्रेण कष्टेन ॥ ९५ ॥

हिन्दी—जो राजा अपने देश का एकतंत्र शासक हो, उसे प्रस्थान में १० दिनों तक एक जगह नहीं ठहरना चाहिए। सामन्त राजा ७ दिनों तक एक जगह न रुके और अन्य साधारण जन ५ दिनों तक एक स्थान पर न ठहरें। अर्थात् अपनी-अपनी अवधि के पहले ही उस पड़ाव से यात्रा आरम्भ कर दें। यदि किसी कारणवश कहे हुए दिनों से अधिक दिनों तक रुकना पड़े तो फिर शुभ मुहूर्त देखकर वहाँ से यात्रा करें।

अपने शत्रु पर विजय प्राप्ति की इच्छा रखने वाला राजा यात्रादिन से ७ रात पहले ही से स्त्री के साथ मैथुन न करें। यदि अधिक कामुकतावश ७ रात पहले से स्त्री-सम्भोग किये बिना न रह सके तो यात्रा के दिन तो मैथुन का त्याग ही कर देना चाहिए। (यह कामुकतावश मैथुन का निषेध है। शास्त्रीय मैथुन अवधि के बीच में किया जा सकता है) ॥ ९५ ॥

अथान्यानपि प्रस्थानकर्त्तुर्नियमान् शालिन्याऽऽह—

दुग्धं त्याज्यं पूर्वमेव त्रिरात्रं क्षौरं त्याज्यं पञ्चरात्रं च पूर्वम्।
क्षौद्रं तैलं वासरेऽस्मिन् वमिश्च त्याज्यं यत्नाद् भूमिपालेन नूनम् ॥ ९६ ॥

दुग्धमिति। यात्रादिनात्पूर्वं भूमिपालेन राज्ञोपलक्षणत्वाद् गमनकर्त्रा यत्नाद् दुग्धं पेयत्वेन त्याज्यं न तु द्रष्टृत्वेन। तद्विकारः पायसं च निषिद्धम्। च पुनः पञ्चरात्रं पूर्वं क्षौरं क्षुरसम्बन्धि कृत्यं मुण्डनं श्मश्रुकर्म च त्याज्यम्। अस्मिन्वासरे यात्रादिने क्षौद्रं मधु भक्ष्यत्वेन तैलं तैललापनं त्याज्यम्। वमिश्चेद्दैवादुद्भूता शरीरशोधनार्थं बलात्कारकृता वा यात्रादिने निषिद्धा। नूनं निश्चितम्। यदाह च्यवनः—'वपनं वमनं क्षौद्रं तैलं चैव विवर्जयेत्। तदहश्चावशेषाणि सप्ताहं मैथुनं त्यजेत् ॥' इति। वपनं श्मश्रुकर्मणोऽप्युपलक्षणम्। तथा च वसिष्ठेन—यात्राहवे तूत्कटभूषिते च भुक्तोत्कटे रात्रिषु सन्ध्ययोर्वा। क्षौरं प्रकुर्यात्खलु चात्मनो हि श्रेयोऽभिलाषी न कदाचिदेव ॥' इति क्षौरपदोपादानात्। क्षौरमशुभपदार्थोपलक्षणम्। यदाह स एव—'कामं क्रोधं तथा लोभं मद्यं मांसं च रोदनम् ॥' इति ॥ ९६ ॥

हिन्दी—यात्रा के निश्चित दिन से ३ दिन-रात पहले दुग्ध-पान, ५ रात पहले क्षौर-कर्म (बाल बनवाना) त्याज्य है। यात्रा के दिन मधु, तेल का सेवन और वमन निश्चय ही त्याग देना चाहिए ॥ ९६ ॥

अथान्यानपि प्रस्थानकर्त्तुर्नियमान् गीत्याख्यच्छन्दसाऽऽह—

भुक्त्वा गच्छति यदि चेत् तैलगुडक्षारपक्वमांसानि।
विनिवर्तते स रुग्णः स्त्रीद्विजमवमान्य गच्छतो मरणम् ॥ ९७ ॥

भुक्त्वेति। तैलं तैलपक्वानि वटकादीन्यन्नानि वा गुडमिक्षुविकारं तत्पाचितमन्नं वा क्षारं सलवणं पक्वमांसानि रन्धितमांसानि यो भुक्त्वा गच्छति स राजादिः रुग्णो रोगसहितो निवर्त्तते। यदाह गर्गः—'कटुतैलगुडक्षारपक्वमांसाशनं तथा। भुक्त्वा यो यात्यसौ मोहाद्व्याधितः सन्निवर्त्तते ॥' इति। अत्र मांसदुग्धादिनिषेधस्तत्तन्नक्षत्रादि-दोहदव्यतिरिक्तविषयः। दोहदस्य विशेषविहितत्वात्।

गमनसमये स्त्रीद्विजावमानना न कार्या

स्त्रीद्विजमिति। स्त्री च द्विजश्च अनयोः समाहारः स्त्रीद्विजम्। स्त्रियं स्वीयां परकीयां वा। द्विजः ब्राह्मणः 'दन्तविप्राण्डजाः द्विजाः' इत्यभिधानात्। अवमान्य धिक्शब्दताडनादिना मानभङ्गं कृत्वा गच्छतः पुंसो मरणं स्यात्। यदाह गर्गः—'यस्तु सम्प्रस्थितो यात्रां भार्यां नैवाभिनन्दति। भार्या वा नाभिनन्देत न स प्रतिनिवर्त्तते॥ परकीयां स्वकीयां वा स्त्रियं पुरुषमेव वा। ताडयित्वा तु यो मोहात्तदन्तं तस्य जीवितम्॥ यात्रायां प्रस्थितो यश्च ब्राह्मणानवमानयेत्। नासौ प्रतिनिवर्त्तेत तदन्तं तस्य जीवितम्॥' इति। केचित्तु शुभाशुभशब्दान् यात्राकाले शुभाशुभसूचकानाहुः। यदाह लल्लः—प्रापय गच्छ विसर्जय निर्गच्छ व्रज संसर्पेति सिद्धिकराः। खल्वेतेष्वप्यधिकाः प्रमोदजयजीवशब्दाश्च॥ मागास्तिष्ठ निवर्त्त क्व गम्यते मूढ दुर्मते मोहात्। यात्रां नेच्छन्ति बुधाः क्षुतकासितभीतशब्दैश्च॥' इति। काऽसितं रोगार्तध्वनिर्हिक्कादिः॥ ९७॥

हिन्दी—जो यात्रा के दिन तेल, गुड़, क्षार (खारा पदार्थ, नमक) तथा पका हुआ मांस खाकर यात्रा करता है, वह रोगी होकर लौटता है। स्त्री और ब्राह्मण का अनादर करके यात्रा करने वाले की मृत्यु होती है॥ ९७॥

अथाकालवृष्ट्याख्यं दोषं सलक्षणं वसन्तमालिकाछन्दसाऽऽह—

यदि मास्सु चतुर्षु पौषमासादिषु वृष्टिर्हि भवेदकालवृष्टिः।
पशुमर्त्यपदाङ्किता न यावद् वसुधा स्यान्न हि तावदत्र दोषः॥ ९८॥

यदीति। पौषादिषु चतुर्षु पौषमाघफाल्गुनचैत्राख्येषु मासेषु यदि वृष्टिर्भवेत्साऽकालवृष्टिः स्यात्। पौषादयश्चत्वारो मासाः वृष्ट्यकालः। तत्र भवा वृष्टिरकालवृष्टिरुच्यते। यदाह राजमार्तण्डः—'पौषादि चतुरो मासान् प्राप्ता वृष्टिरकालजा' इति। तत्राकालवृष्ट्यां जातायां यदि वसुधा पृथिवी यावत् पशवो गवादयः मर्त्या मनुष्यास्तेषां पदैश्चरणैरङ्किता चिह्निता न भवति तावदकालवृष्टिदोषो नास्ति। यदा पशुचरणाङ्किता वसुधा स्यात्तदाऽकालवृष्टेर्दोषवत्त्वमस्त्येव। यदाह राजमार्तण्डः—'वृष्टिः करोति दोषं तावन्नाकालसम्भवा राज्ञाम्। यावन्न भवति। याने नरपशुचरणाङ्किता वसुधा॥' इति। अस्यार्थः। अकालसम्भवा वृष्टिः राज्ञां गमने तावद्दोषं न करोति। यावद्वसुधा याने गमने नरपशुचरणाङ्किता न भवति। तेनातिस्वल्पया रजोपगममात्रं भवति। तत्र पश्वादिचरणचिह्नाभावाद्दोषाभावः। यदा तु किञ्चिदधिका वृष्टिः स्यात्तदा कर्दमसद्भावात्पश्वादिचरणचिह्नानि जायन्ते तदा दोष एव। स च सप्तरात्रिक इत्युक्तं प्राक्। अत्र केचित् अल्पा वृष्टिर्दोषाय न महतीति वदन्ति। तत्रेयं युक्तिः अल्पवृष्ट्या कर्दमबाहुल्यात्पश्वादिचरणचिह्नानां वसुधायां दर्शनादत्यल्पवृष्टेर्दोषवत्त्वम्। महत्त्वात्तु वृष्ट्याः सकलकर्दमापाकरणात्पश्वादिचरणचिह्नादर्शनाद्दोषाभावः। तदेतदृषिप्रणीतसंहिताग्रन्थाभिहितविषयाणां केवलन्यायाभिनिविष्टमनसां मतम्। तथाहि। मार्गशीर्षशुक्लपक्षप्रतिपदादयः सार्द्धाः षण्मासा मेघानां गर्भग्रहणकालः। तदनन्तरं वृष्टिर्भवति। यदाह कश्यपः—'सितादौ मार्गशीर्षस्य प्रतिपद्दिवसे तथा। पूर्वाषाढागते

चन्द्रे गर्भाणां धारणं वदेत् ॥' इति । गर्गोऽपि—'शुक्लादौ मार्गशीर्षस्य पूर्वाषाढाव्यवस्थिते । निशाकरे तु गर्भाणां तदादौ लक्षणं वदेत् ॥' इति ।

मेघवृष्टयारम्भदिनसङ्ख्या आगर्भग्रहणात्

गर्भप्रसवकालज्ञानं वराहेण प्रोक्तं—'यन्नक्षत्रमुपगते गर्भं चन्द्रे भवेत्सचन्द्रवशात् । पञ्चनवतौ दिनशते १९५ तत्रैव प्रसवकालमायाति ॥' इति । माससंहितायां च—'पौषासितपक्षाद्यैः श्रावणशुक्लादयो विनिर्देश्याः । सार्द्धैः षड्भिर्मासैर्गर्भविपाकः स्वनक्षत्रे ॥' इति । विशेषमाह वराहः—'सितपक्षभवाः कृष्णे शुक्ले कृष्णा द्युसम्भवा रात्रौ । नक्तं प्रभवाश्चाहनि सन्ध्याजातास्तु सन्ध्यायाम् ॥' इति । कृष्णाः कृष्णपक्षोद्भवा गर्भाः । एवं सार्धषण्मासा गर्भनिग्रहकालः तदनन्तरं जायमाना वृष्टिः कालवृष्टिरिति ।

अकालवृष्टिपदार्थनिर्णयः

या चैतद्व्यतिरिक्ते काले वृष्टिर्गर्भनिर्गलनरूपा स्यात्साऽकालवृष्टिः । अकाले अयोग्ये काले वृष्टिरिति निर्वचनसम्भवात् । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं—'सौदामिनीवर्षणगर्जितेषु' इति पद्यव्याख्याने महादेवेन । गृहीतगर्भाणां मेघानां यो वृष्टिकाल उक्तस्तं विना यदि वृष्टिर्गर्भनिर्गलनरूपा स्यात्साऽकालवृष्टिरिति । तत्र मार्गशीर्षशुक्लादितो मेघानामवश्यं गर्भसम्भवात्तच्चिह्नभूता किञ्चिद् वृष्टिरवश्यमपेक्षितैव । यदाह वराहः—'पवनसलिलविद्युद्गर्जिताभ्रान्वितो यः स भवति बहुतोयः पञ्चभूताभ्युपेतः । विसृजति यदि तोयं गर्भकाले तु भूरि प्रसवसमयमित्वा शीकराम्भः करोति ॥' इति । तेन किञ्चिद् वृष्ट्यां गर्भसत्तानिश्चयादल्पा वृष्टिर्न दोषमावहतीति । अल्पवृष्ट्यामपि त्रैराशिकवशादत्यल्पम् । बृहद्यात्रायां वराहोक्तेर्मार्गशीर्षगर्भाणां मन्दफलत्वम् । तं च मार्गशीर्षमतिक्रम्य पौषादिवृष्टेराकालिकत्वम् । अत एवोक्तम्—'पौषादिचतुरो मासान् प्राप्ता वृष्टिरकालजा ॥' इति ।

अकालवृष्ट्यन्तरम्

मन्दफलत्वादितुल्यन्यायतया च मार्गवृष्टेरप्यकालिकत्वम् । एतदप्युक्तं राजमार्त्तण्डेन—'मार्गान्मासात्प्रभृति मुनयो व्यासवाल्मीकिगर्गाश्चैत्रं यावद् गमनसमये वृष्टिदोषं वदन्ति ॥' इति । एवं सति गर्भनिर्गलनं विकृतिः सा यथा तुल्या सती नरपशुचरणाङ्कितत्वेन किञ्चिद्दोषं जनयति । यथा उपचीयमानापि विकृतिर्महान्तं दोषमादधाति । तेन महावृष्टेर्दोषवत्त्वमेव न दोषाभावः । अत एवोक्तं वराहसंहितायाम्—'गर्भसमयेऽतिवृष्टिर्गर्भाभावाय सा निमित्तकृता । द्रोणाष्टांशेऽभ्यधिके वृष्टेर्गर्भः श्रुतो भवति ॥' निमित्तं शुक्रास्तादि । बृहद्यात्रायामपि—'भृशं क्षरन्तो रुधिरारुणाभाः सशक्रचापा खररूक्षनादाः । रणोपयोज्याकृतिचित्ररूपा रणाय दृष्टा गमनेम्बुवाहाः ॥' इति ।

सप्ताहं वृष्टिः राजहन्त्री

अन्यदपि तेनैवोक्तं—'सप्ताहं सततान्यतौ वृष्टिर्हन्यान्नराधिपम् ॥' इति । सतता निरन्तरा । मेघभेदस्तेनैवोक्तः—'सप्ताहान्तर्बलभयकरी वृष्टिरन्यर्त्तुजाता केचिद्यात्रा-

मसितजलदैः संयुतां पूजयन्ति । चित्राभ्रायां बलमतिवधो रुक्सपीताम्बुदायां शुक्लाब्दायां न भवति चिराद्व्यम्बुदायां च नात्र ॥' इति । चित्राभ्रायां वृष्टाविति शेषः । अनेनैवाशयेन क्वचित्पठ्यते—'वृत्तेऽप्यकालवर्षे तु तावद्दोषो न जायते । यावन्न यानसमये पशुपादाङ्किता मही ॥' इति । तस्मात्सिद्धमेतत्—यदत्यल्पायामकालवृष्टौ दोषाभावः, अल्पायामकालवृष्टौ दोषाभावः, महत्यामकालवृष्टौ महादोष इति । वसिष्ठोऽपि वृष्टिविशेषे फलविशेषमाह—'अकाले सततं वृष्टिः सप्ताहान्नृपतेर्वधः । रक्तवृष्टौ रणोद्योगो मांसवृष्टौ महद्रणम् ॥ मकरश्चास्थिवर्षे स्याद्वसावर्षेऽपि तत्फलम् । क्षौद्रवर्षे राष्ट्रनाशस्त्वङ्गारैः पांशुभिर्गदः । धान्याकफलपुष्पाद्यैर्लोहैश्चापि महद्भयम् । पर्णैस्तृणैः काष्ठवर्षैस्तदेव फलमादिशेत् ॥ पाषाणवृष्टिरभ्रेषु प्राणिवृष्टिरथापि वा । चित्रवृष्टिर्यदि भवेत्सा हि स्यादीतिकारणम् ॥' इति । अत्र रक्तवृष्ट्यादीनां वृष्टित्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्ग्रहणं कृतं तत्कालवृष्टावप्यासां वृष्टीनां दोषसूचनार्थम् । यत आसां वृष्टीनामुत्पातत्वमस्ति । तेषां सङ्क्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पातः इति वराहोक्तेः ॥ ९८ ॥

हिन्दी—यदि पौष से लेकर ४ महीनों (पौष, माघ, फाल्गुन और चैत्र) में वर्षा हो तो अकालवृष्टि कही जाती है। परन्तु जब तक पशुओं तथा मनुष्यों के पैर से पृथ्वी अंकित न हो जाये तब तक दोष नहीं होता। जब भूमि पर कीचड़ हो जाये तभी दोष होता है ॥ ९८ ॥

अथामुमेवार्थं स्पष्टीकुर्वन्सन्नावश्यकयात्रां तच्छान्तिकं प्रसङ्गाद् दुष्टशकुनोद्भूतारिष्टशान्तिकं चातिशक्वर्यां गाथाछन्दसाऽऽह—

अल्पायां वृष्टौ दोषोऽल्पो भूयस्यां दोषो भूयान्
जीमूतानां निर्घोषे वृष्टौ वा जातायां भूपः ।
सूर्येन्द्वोर्बिम्बे सौवर्णे कृत्वा विप्रेभ्यो दद्याद्
दुःशाकुन्ये साज्यं स्वर्णं दत्वा गच्छेत् स्वेच्छाभिः ॥ ९९ ॥

अल्पायामिति । अल्पायामकालवृष्टावल्पो दोषः स्यात् । भूयस्यामतिशयेन बह्वी भूयसी तस्यामकालवृष्टौ भूयानतिशयेन महान् दोषः । अतो यत् प्राच्याः पठन्ति—'तावत्प्रयाणादिषु भूपतीनामकालवृष्टिः प्रकरोति दोषम् । यावद्भवेत्सञ्चरतां जनानां तथा पशूनां चरणाङ्किता भूः ॥' इति । तदेतन्निर्मूलत्वाद्युक्त्यसहत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

प्रस्थानोत्तरं मार्गमध्ये न दोषो यात्रायाम्

अयं चाकालवृष्ट्याख्यो दोषः प्रयाणानन्तरं सप्तरात्रं यावद्विलोकनीयमिति महादेवेन व्याख्यातम् । न तत्र प्रमाणं पश्यामः । किन्तु जातायामकालवृष्टौ यात्रामेव न कुर्यात् । कृते तु स्वयं प्रस्थाने मार्गमध्ये नास्त्ययं दोषः । शुक्राद्यस्तादिदोषो मार्गमध्ये 'जीवः शशाङ्कः शुक्रो वा' इति वचनबलादङ्गीक्रियते । प्राच्यास्तु महत्यामकालवृष्टौ दोषाभावं वर्णयन्ति । तेषामाशयं न विद्मः ।

यात्रावश्यकत्वेऽकालवृष्टौ दानम्

सत्यप्यकालवृष्ट्यादिनिमित्ते आवश्यकयात्रायां दानमाह—जीमूतानामिति । जीमूतानां निर्घोषे शब्दे वृष्टावकालवृष्टौ जातायां वा सूर्येन्द्वोः सूर्याचन्द्रमसोर्बिम्बे स्वरूपे

सौवर्णे यथाशक्त्या सुवर्णनिर्मिते कृत्वा भूपो राजा विप्रेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् । यदाह माण्डव्यः—'दुर्दिने गर्जिते वृष्ट्यां सूर्याचन्द्रमसोर्द्वयोः । बिम्बे विधाय शान्त्यर्थं श्रोत्रियाय निवेदयेत् ॥' इति । यद्यपि 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' इति पाणिनिवचनोत् छन्दोऽध्येतृत्वेन श्रोत्रियत्वमुच्यते, तत्र वर्णत्रयसाधारणम् । तथापि प्रतिग्रहाधिकारी ब्राह्मण एव श्रोत्रियशब्देन व्याकर्तव्यः । अत एव मूले विप्रपदोपादानम् ।

वा अकालवृष्टौ यात्रावश्यकत्वे शान्तिः

अकालवृष्टौ शान्तिर्महता ग्रन्थसन्दर्भेण बृहद्यात्रायां वराहेणाभ्यधायि । सा तत एवावधार्या ।

अकालवृष्टौ यात्रानिषेधप्रतिप्रसवविधिः

क्वचिदकालवृष्टेरपवादः पठ्यते । यथा—'एकेनैकमहः प्रोक्तं द्वितीयेन त्रिरात्रकम् । तृतीयेन तु सप्ताहं दश रात्रमतः परम् । पौषे दिनत्रयं वर्षं माघे चैव दिनद्वयम् । फाल्गुने दिनमेकं तु चैत्रे तु घटिकाद्वयम् ॥' इति । तदेतदप्यात्ययिककार्यविषयं ध्येयम् ।

आवश्यकयात्रायां दुष्टशकुने दानम्

अथ प्रसङ्गाद् दुष्टेऽपि शकुने जातेऽवश्यविधेयायां यात्रायां दानमाह—दुःशाकुन्य इति । शकुन एव शाकुन्यम् । चातुर्वर्ण्यादिवाकृतिगणत्वात् ष्यञ् । दुष्टं च तच्छाकुन्यं च दुःशाकुन्यं तस्मिन् दुष्टे शकुने वक्ष्यमाणे प्रस्थानकाले सम्भूते सति साज्यं सघृतं स्वर्णं सुवर्णं श्रोत्रियाय दत्वा स्वेच्छाभिर्गच्छेत् । यदाह माण्डव्यः—'यदाऽशकुनं पश्येद्विपरीतमुपस्थितम् । सघृतं काञ्चनं दत्त्वा निर्विशङ्कस्ततो व्रजेत् ॥' इति । इति यात्रोपयोगिदोषविवरणम् ॥ ९९ ॥

हिन्दी—थोड़ी अकाल वृष्टि होने पर थोड़ा दोष, बहुत वृष्टि होने पर अधिक दोष होता है। जब मेघों का गर्जन अथवा वर्षा हो तो उस दोष की निवृत्ति के लिए राजा सुवर्ण का सूर्य और चन्द्रमा का बिम्ब बनवाकर ब्राह्मण को दान करे। यात्रा के समय अशुभ शकुन हो, तो राजा घी और सोना ब्राह्मण को देकर अपनी इच्छा के अनुसार यात्रा करे ॥ ९९ ॥

अथ शुभाशुभसूचकत्वेन द्वेधा शकुनाः सन्ति । तान् वक्तुकामस्तावच्छुभसूचकाञ्छकुनान् शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

विप्राश्वेभफलान्नदुग्धदधिगोसिद्धार्थपद्माम्बरं
वेश्यावाद्यमयूरचाषनकुला बद्धैकपश्वामिषम् ।
सद्वाक्यं कुसुमेक्षुपूर्णकलशच्छत्राणि मृत्कन्यका
रत्नोष्णीषसितोक्षमद्यससुतस्त्रीदीप्तवैश्वानराः ॥ १०० ॥
आदर्शाञ्जनधौतवस्त्ररजका मीनाज्यसिंहासनं
शावं रोदनवर्जितं ध्वजमधुच्छागास्त्रगोरोचनम् ।
भारद्वाजनृयानवेदनिनदा माङ्गल्यगीताङ्कुशा
दृष्टाः सत्फलदाः प्रयाणसमये रिक्तो घटः स्वानुगः ॥ १०१ ॥

विप्रेति । विप्रा बहवो द्वौ वा, न त्वेकः । अश्वः प्रसिद्धः, इभो हस्ती अनुन्मत्तः । फलान्नदुग्धदधीनि प्रसिद्धानि 'गो स्त्रीगवी' सिद्धार्थाः सर्षपाः 'सिरसा' इति भाषायां पद्मं कमलम्, अम्बरं वस्त्रं स्वच्छम्, वेश्या गणिका, वाद्यं मर्दलादि, मयूरचाषौ पक्षिणौ, नकुलः प्रसिद्धः, बद्धैकपशुः रज्ज्वादिबद्धो वृषः, आरक्तादि वर्णः, आमिषं मांसम्, सद्वाक्यं कार्यसिद्धिरस्त्वित्याद्विवाक्यम् । कुसुमानि पुष्पाणि, इक्षवः प्रसिद्धाः, जलपूर्णकलशः, छत्रं प्रसिद्धम्, मृत् आर्द्रमृत्तिका, कन्या कुमारी, रत्नं माणिक्यादि, उष्णीषं शिरोवेष्टनम्, सितोक्षा श्वेतो वृषः अयमबद्धोऽपि, मद्यं प्रसिद्धम्, ससुतस्त्री सपुत्रापि काचित् स्त्री, दीप्तो जाज्वल्यमानोऽग्निः शिखावानित्यर्थः, आदर्शो दर्पणः, अञ्जनं सुर्मा, धौतवस्त्रं रजको वस्त्रनिर्णेक्ता, मीनो मत्स्यः, आज्यं घृतम्, सिंहासनं देवादेः, शावं शवमेव शावं मृतकं पृष्ठगामिलोकरोदनरहितम्, ध्वजः पताका, मधु क्षौद्रम्, छागो मेषः, अस्त्रं धनुरादि, गोरोचनं प्रसिद्धम्, भारद्वाजः पक्षी, नृयानं सुखासनम्, वेदनिनदः अधीयानानां ब्राह्मणानां मुखान्निःसरन्वेदध्वनिः, माङ्गल्यं प्रसिद्धम्, गीतं गानम्, अङ्कुशो हस्तिनिवारणमस्त्रम्, एते पदार्थाः गन्तुर्भूपादेः प्रयाणसमये यात्राकाले सम्मुखं दृश्यमानाः सत्फलदाः शुभफलदाः । तथा रिक्तो जलरहितो घटः स्वानुगः स्वस्य पश्चाद्भागगामी सोऽपि शुभफलदः । जलेन भरिष्यमाणत्वात् । यदाह नारदः—'प्रज्वलाग्निश्च तुरगनृपासनपुराङ्गनाः । गन्धपुष्पाक्षतच्छत्रचामरान्दोलिकागजाः ॥ भक्ष्येक्ष्वङ्कुशमृत्सान्नमद्यराज्यदधिगोवृषाः । मत्स्यमांससुराधौतवस्त्रशङ्खरवध्वजाः ॥ पण्यस्त्रीपूर्णकलशरत्नभृङ्गारदर्पणम् । भेरीमृदङ्गपटहशङ्खवीणादिनिःस्वनाः । वेदमङ्गलघोषाः स्युर्याने वै कार्यसिद्धिदाः ॥' इति श्रीपतिरपि—'भारद्वाजो नाकुलश्चाषसंज्ञश्छागो बर्ही शोभनो वीक्षितः स्यात् ॥ भृङ्गाराञ्जनवर्द्धमानमुकुराबद्धैकपश्वामिषोष्णीषक्षीरनृयानपूर्णकलशच्छत्राणि सिद्धार्थकाः । वीणाकेतनमीनपङ्कजदधिक्षौद्राज्यगोरोचनाः कन्याशङ्खसितोक्षवस्तुसुमनोविप्राश्वरत्नानि च । प्रज्वलज्ज्वलनदन्तितुरङ्गा भद्रपीठगणिकाङ्कुशमृत्स्नाः । अक्षतेक्षुफलचामरभक्ष्याण्यायुधानि च भवन्ति शुभानि ॥ भेरीमृदङ्गमृदुमर्दलशङ्खवीणावेदध्वनिर्मधुरमङ्गलगीतघोषाः । पुत्रान्विता च युवतिः सुरभिः सवत्सा धौताम्बरश्च रजकोऽभिमुखः प्रशस्तः ॥' इति । भृङ्गारः सुवर्णकलशः 'भृङ्गारः कनकालुका' इत्यमरः । वर्द्धमानः शरावः 'शरावो वर्द्धमानकः' इत्यमरः । वसिष्ठः—'दृष्टे शवे रोदनवर्जिते च सम्पूर्णयात्रा फलमेव तत्र । हृष्टः प्रवेशे तु शवः शवत्वं करोति तद्रोदनवर्जितोऽपि ॥' इति । कश्यपोऽपि—'कार्यसिद्धिर्भवेद् दृश्ये शवे रोदनवर्जिते । प्रवेशे रोदनयुतः शवः स्यात्तु शवप्रदः ॥' इति । वसन्तराजः—'आदाय रिक्तं कलशं जलार्थी यदि व्रजेत् कोऽपि महाध्वगेन । पूर्णं समादाय निवर्त्ततेऽसौ यथा कृतार्थः पथिगस्तथैव ॥' इति । एतानि शकुनानि यदि दैवात्स्युस्तदोत्तमान्येव । यदि वा स्वयं रचितानि तदापि शुभान्येव । यदाह वराहः—'स्वयमथ रचितान्ययत्नतो वा यदि कथितानि भवन्ति मङ्गलानि । स जयति सकलां ततो धरित्रीं ग्रहणदृशां श्रुतिपाठतो यथाहः' इति ।

शकुनप्रयोजनमाह वराहः—'अन्यजन्मान्तरकृतं शुभं वा यदि वाशुभम् । यत्तस्य पाकं शकुनो निवेदयति गच्छताम् ॥' इति । लल्लोऽपि—'नक्षत्रस्य मुहूर्त्तस्य तिथेश्च करणस्य च । चतुर्णामपि चैतेषां शकुनो दण्डनायकः ॥' इति ।

लग्नबलेन शुभसूचकाः शकुना.

अत्र कैश्चिल्लग्नवशेन शुभसूचकाः शकुना उक्ताः—'लग्ने वाक्पतिशुक्राणां ब्राह्मणाः सम्मुखाः स्त्रियः। बुधशुक्रौ च केन्द्रस्थौ सवत्सा गौः प्रदृश्यते ॥ चन्द्रसूर्यौ च भवतो दशमस्थौ यदाथवा। दीपादर्शौ सुमनसौ रजका धौतवाससः ॥ सुतस्थाने यदा सौम्यो वृषो बद्धस्तु सम्मुखः। गुरुश्चेत् पञ्चनवमो दक्षिणे सद्मवायसः ॥ चन्द्रो गुरुश्च सहजे श्वानो वामाङ्गभागतः। सर्वे कर्मायनवमे भारद्वाजोऽथ नाकुलः ॥ चापस्य दर्शनं वा स्याद् वामाङ्गेऽत्यन्तदुर्लभम्। आदित्यो राहुसौरी च सहजस्थौ कुमारिका ॥ प्रौढानां सुभगानां वा दर्शनं सर्वकामदम्। षष्ठे तृतीये कर्मायि भौमश्चेत्तत् फलं भवेत् ॥ दास्यो वेश्या सुरा मांसं लाभश्चैव सुनिश्चितः। सप्ताष्टपञ्चमे यस्य जीवो ज्ञो वात्र वर्त्तते ॥ आदर्शपुष्पमांसानि सुरादर्शश्च लाभदः। राहुभौमश्च मन्दश्च लग्नाद्यदि तृतीयगः। उद्धृतं गोमयं पश्येच्छीघ्रं लाभं धनं दिशेत् ॥' इति। एवमादीनि शकुनानि लग्नबलेन शकुनग्रन्थेष्वभिहितानि। तानि तत एवावधार्याणीति विस्तरभयान्नास्माभिर्लिख्यन्ते इति ॥ १००–१०१ ॥

हिन्दी—यात्रा के समय ब्राह्मण, घोड़ा, हाथी, फल, अन्न, दूध, दही, गौ, सरसों, कमल, स्वच्छ वस्त्र, वेश्या, बाजा, मोर, चाष, नीलकण्ठ, नकुल, बँधा हुआ एक पशु, मांस, मांगलिक वचन, फूल, ईख, भरा हुआ घड़ा, छाता, गीली मिट्टी, कुँवारी कन्या, रत्न, पगड़ी, सफेद रंग का बैल, मद्य, लड़का लिये हुए स्त्री, प्रज्ज्वलित अग्नि तथा दर्पण, अंजन (सुरमा), धुला हुआ वस्त्र, धोबी, मछली, घी, सिंहासन, रोदन-रहित मुर्दा, पताका, मधु, बकरा, हथियार, गोरोचन, भारद्वाज पक्षी (भरदूल), नरयान (पालकी), वेद-ध्वनि, मांगलिक गीत और अंकुश—ये वस्तुएँ यदि आगे (सामने) दिखाई पड़ें तो शुभफलदायक हैं और अपने पीछे आता हुआ खाली घड़ा भी शुभफलप्रद होता है ॥ १००–१०१ ॥

अथाशुभसूचकान् शकुनान् शार्दूलविक्रीडिताभ्यामाह—

वन्ध्याचर्मतुषास्थिसर्पलवणाङ्गारेन्धनक्लीबविट्-
तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्रव्राट्तृणव्याधिताः ।
नग्नाभ्यक्तविमुक्तकेशपतितव्यङ्गक्षुधार्ता असृक्
स्त्रीपुष्पं सरठः स्वगेहदहनं मार्जारयुद्धं क्षुतम् ॥ १०२ ॥
काषायी गुडतक्रपङ्कविधवाकुब्जाः कुटुम्बे कलि-
र्वस्त्रादेः स्खलनं लुलायसमरं कृष्णानि धान्यानि च ।
कार्पासं वमनं च गर्दभरवो दक्षेऽतिरुङ्गर्भिणी
मुण्डार्द्राम्बरदुर्वचोऽन्धबधिरोदक्या न दृष्टाः शुभाः ॥ १०३ ॥

वन्ध्येति। वन्ध्या कदापि गर्भसम्भावनारहिता, चर्माश्वादेश्चर्म, तुषं धान्यादितुषम्, अस्थिसर्पलवणानि प्रसिद्धानि, अङ्गारो निर्धूमोऽग्निपिण्डः, इन्धनं काष्ठादि, क्लीबो नपुंसकः, विट् विष्ठा, 'अस्त्री विष्ठाविशौ समौ' इत्यमरः। तैलं प्रसिद्धम्, उन्मत्तो मद्यभूताद्यावेशवान्, वसा शरीरमांसविशेषः, वसाग्रहणादन्ये मांसविभागाः समीचीनाः, औषधं प्रसिद्धम्, अरिः शत्रुः, जटिलो जटावान्, प्रव्राट् संन्यासी, तृणं

प्रसिद्धम्, व्याधितोऽचिकित्स्यव्याधिमान्, नग्नः अपरिहितवस्त्रः कुमारव्यतिरिक्तः, अभ्यक्तः कृततैलाभ्यङ्गः, विमुक्तकेशः प्रसृतकेशः, पतितो मद्यपानाद्यभिशापवान् द्विजः, व्यङ्गः छिन्ननासिकादिः, क्षुधार्त्तः क्षुत्पीडितः, असृक् रुधिरम्, स्त्रीपुष्पं स्त्रीणामृतुः, सरठः कृकलासः, गिर्गिधम इति भाषा प्राच्यानाम्, स्वगेहदहनं स्वगृहदाहः, मार्जारयुद्धम्, क्षुतं छिक्का, काषायी कषायो रागविशेषस्तेन रक्तं वस्त्रं काषायं तद्वान् । गुडतक्रपङ्कविधवाकुब्जाः प्रसिद्धाः, कुटुम्बे कलिः स्वपुत्रमित्रादिभिः सह कलहः, वस्त्रं प्रसिद्धम्, आदिशब्देन गुडकच्छत्रादिस्खलनं स्वहस्तान्निर्निमित्तं पतनम्, लुलाया महिषास्तेषां समरं युद्धम्, कृष्णानि श्यामवर्णानि, धान्यानि माषादीनि, कार्पासं वमनं च प्रसिद्धम्, दक्षे दक्षिणभागे गर्दभस्य रवः शब्दः । अर्थाद्वामभागे गर्दभशब्दः साधीयान् । अतिरुट् क्रोधाधिक्यम्, गर्भिणी गर्भवती, मुण्डो मुण्डितशीर्षो यः कश्चित्, आर्द्राम्बरो जलार्द्रवस्त्रः दुर्वचः स्वमुखोत्थं परमुखोत्थं वा दुष्टं वाक्यम्, अन्धबधिरौ प्रसिद्धौ, उदक्या रजस्वला स्त्री, एते पदार्था गन्तुर्भूपादेर्यानसमये दृष्टाः सन्तो न शुभा न शुभफलदाः किन्तु गमने सत्यशुभफलदाः । यदाह कश्यपः—'औषधक्लीबबधिरैर्जटिलोन्मत्तपावकैः । अभ्यक्ताङ्गारकाष्ठास्थिचर्मान्धचिररोगिभिः । तैलकार्पासलवणगुडतक्रतृणोरगैः । पङ्ककुब्जैकपदकमुक्तकेशबुभुक्षितैः ॥ सनग्नमुण्डैर्दृष्टस्तु यात्रा नैव फलप्रदा ॥' इति ।

श्रीपतिः—'तृणतुषफणिचर्माङ्गारकार्पासपङ्कैर्लवणगुडवसास्थिक्लीबतैलौषधैश्च । रिपुविडसितधान्यव्याधिताभ्यक्ततक्रैः पतितजटिलमुण्डोन्मत्तवान्तैर्न सिद्धिः । विमुक्तकेशकाषाय नग्नेन्धनबुभुक्षितैः । कुब्जान्धवन्ध्याबधिरैर्दृष्टैः सिद्धिर्न जायते ॥ कुटुम्बकलहो गृहज्वलनमार्त्तवं योषितो बिडालसमरं क्षुतं स्खलनमम्बरादेस्तथा । दुरुक्तमतिकोपता महिषयोश्च युद्धं भवेत् प्रयाणसमये नृणामभिमतार्थविच्छित्तये ॥' इति ।

बृहद्यात्रायां वराहः—'कार्पासौषधकृष्णधान्यलवणक्लीबास्थितालानलं सर्पाङ्गारगराहिचर्मप्रवृताः केशारिसव्याधिताः । वान्तोन्मत्तजडान्धकास्तृणतुषक्षुत्क्षामतक्रारयो मुण्डाभ्यक्तविमुक्तकेशपतिताः काषायिणश्चाशुभाः ॥' तालो हरितालः, गरो विषम्, केशारिः क्षुरादिः, 'ध्वजातपत्रायुधसन्निपातः क्षितौ प्रयाणे यदि मानवानाम् । उत्तिष्ठतो वायुधमेति सङ्गं पतेत वा तन्नृपतेर्भयाय ॥' इति । योगयात्रायां वराहः—'न सरठो दृष्टः शुभाय क्वचित्' इति । चण्डेश्वरः—'खरोष्ट्रमहिषारूढा अमाङ्गल्यादिसंयुताः । कर्णतालादिभिर्हीना विवशाः कृष्णवाससः ॥ मुक्तकेशातिकृष्णाङ्गास्तैलाभ्यक्तरजस्वलाः । गर्भिणीविधवोन्मत्ताः क्लीबान्धबधिरा नराः ॥ एतेषां दर्शने जाते न गन्तव्यं कदाचन ॥' इति । वसन्तराजः—'सर्वं शुभं दक्षिणतः कार्यं निन्द्यं तु वामतः ॥' इति ।

क्षुते फलानि दिग्यामभेदेन

क्षुते विशेष उच्यतेऽस्माभिः । तत्र नारदः—'सर्वदिक्षु क्षुतं नष्टं गोक्षुतं मरणप्रदम् । अफलं तच्छ्रुतं वाक्यं मद्यं पीनसकैतवे ॥' इति । सर्वशाकुने—'अथ क्षुते फलं वक्ष्ये दिक्षु ग्रामक्रमेण च । लाभो वह्निर्धनं मित्रं चतुःस्थानेषु पूर्वतः ।। लाभो वह्निः सुतो वह्निः क्रमादाग्नेयतो भवेत् । यामक्रमाद्दक्षिणस्यां धनमन्नमृतिः कलिः ॥ लाभो

मित्रं सुखं वार्ता लाभो नैर्ऋत्यदेशतः। गमनोत्साहकलहवस्त्राप्तिः पश्चिमादिशि ॥ वायव्यायां जयो लाभः पुत्राप्तिर्मङ्गलं क्रमात्। शत्रुनाशो रिपुप्राप्तिर्लाभोऽन्नं चोत्तरे क्षुतम् ॥ सङ्ग्रामनाशरुग्बुद्धिरीशयामक्रमेण च। क्षुते गतघटीवारतिथियुग्वसुभिर्हृता ॥ विषमा लाभदा नित्यं समा विघ्नमृतिप्रदा। औषधे वाहनारोहे विवादे शयनेऽशने ॥ विद्यारम्भे बीजवापे क्षुतं सप्तसु शोभनम् ॥' इति।

वसन्तराजः—'निषिद्धमग्रेऽक्षिणि दक्षिणे च धनव्ययं दक्षिणकर्णदेशे। तत् पृष्ठभागे कुरुतेऽरिवृद्धिं क्षुतं प्रकामं शुभमादधाति ॥ भोगाय वामश्रवणे स्वपृष्ठे कर्णे च वामे कथितं जयाय। सर्वार्थलाभाय च वामनेत्रे जातं क्षुतं स्यात् क्रमतोऽष्टधैवम् ॥' इति ॥ १०२–१०३ ॥

हिन्दी—वन्ध्या स्त्री, चमड़ा, भूसी, हड्डी, साँप, नमक, अंगार, ईन्धन (जलाने के लिए लकड़ी, गोइठा, रहठा आदि), नंपुसक, विष्ठा, तेल, पागल, चर्बी, दवा, शत्रु, जटाधारी संन्यासी, तृण, रोगी, नंगा (बालक को छोड़कर), उबटन लगाए हुए, खुले हुए बालवाले, पतित, अंगहीन, भूख से पीड़ित मनुष्य, खून, स्त्री का ऋतु, गिरगिट, अपने घर का जलना, बिल्लियों का युद्ध, छींक, गेरुआ वस्त्रधारी यति, गुड़, मट्ठा, कीचड़, विधवा, कुबड़ा, परिवार में झगड़ा, वस्त्र का शरीर पर से गिर जाना, भैंसे का युद्ध, काला धान्य (तिल, काला उड़द आदि), कपास (रुई), वमन (उलटी), दाहिने भाग में गधे का शब्द, अधिक क्रोधी, गर्भिणी स्त्री, सिर मुँडाया मनुष्य, गीला वस्त्र, दुर्वचन (गाली वा शाप), अन्धा, बहरा और रजस्वला स्त्री—ये यात्रा के समय सामने दिखाई पड़ें तो यात्रा शुभ नहीं होती। यात्रा में कष्ट होता है या असफलता मिलती है ॥ १०२–१०३ ॥

अथान्यच्छकुनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

गोधाजाहकसूकराहिशशकानां कीर्तनं शोभनं
नो शब्दो न विलोकनं च कपिऋक्षाणामतो व्यत्ययः।
नद्युत्तारभयप्रवेशसमरे नष्टार्थसंवीक्षणे
व्यत्यस्ताः शकुना नृपेक्षणविधौ यात्रोदिताः शोभनाः ॥ १०४ ॥

गोधेति। गोधा गोह इति प्राच्याः, घोरपड इति दाक्षिणात्याः, जाहकः गात्र-सङ्कोची जन्तुविशेषः, सूकराहिशशकाः प्रसिद्धाः। यानसमये एषां गोधादीनां कीर्तनं स्वमुखेनान्यमुखेन वोच्चारणं शोभनं शुभफलदातृ स्यात्। च पुनः एषां गोधादीनां शब्दो रुतं विलोकनं दर्शनं च न शोभनं निषिद्धम्। कपिऋक्षाणामित्यत्र 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः। व्यत्ययः यथा वानराणां भल्लूकानां कीर्तनं निषिद्धम्। तेषामेव शब्दितं दर्शितं वा न निषिद्धमित्यर्थः। यदाह श्रीपतिः—'जाहकादिशशसूकरगोधाकीर्त्तनं शुभमुदाहृतमाद्यैः। मोहनं न च विलोकनमेषामन्यथा गदितमृक्षकपीनाम् ॥' इति। वसिष्ठः—'शाखामृगोलूककानां दर्शनं शब्दितं तथा। शशसूकरगोधानां यातुः कार्य-विनाशनम् ॥' इति। शाखामृगो वानरः।

अथ विशेषमाह—नद्युत्तारेति। नद्या गङ्गादेरुत्तारणे भये भयसम्बन्धिनि कार्ये पलायनादिके प्रवेशे गृहप्रवेशे समरे सङ्ग्रामे नष्टस्यार्थस्य द्रव्यस्य समीक्षणे गवेषणे

एतत्सम्बन्धिनि गमने क्रियमाणे सति प्रागुक्ताः शुभाशुभाः शकुनाः व्यत्यस्ताः ज्ञेयाः। शुभशकुना विप्राश्वेभेत्यादयोऽशुभा ज्ञेयाः, वन्ध्याचर्मेत्याद्यशुभफलदा ज्ञेया इत्यर्थः। यदाह वसन्तराजः—'नद्युत्तारे भये युद्धे प्रवेशे नष्टवीक्षणे। शकुना व्यस्तगाः शस्ता नृपालोके प्रयाणवत् ॥' इति। वराहः—'नद्युत्तरणयुद्धेषु प्रवेशे नष्टमार्गणे। यान-व्यस्तगताः शस्ताः शकुना दैवचिन्तकैः ॥' इति।

राजदर्शनार्थं गन्तॄणां शकुनानि

नृपेति। नृपस्येक्षणविधौ दर्शनार्थगमने यात्रायामुदिता विप्राश्वेभेत्यादयः शुभ-शकुनाः शोभना ज्ञेयाः 'नृपालोके प्रयाणवत्' इत्युक्तेः। श्रीपतिरपि—'नृपावलोके शकुनः प्रयाणवत्' इति राजदर्शनस्य भयस्थानत्वात्तदपवादोऽयम् ॥ १०४ ॥

हिन्दी—गोह, जाहक (अंग-संकोचक प्राणी), सूकर, साँप, खरगोश—इनका कीर्तन (अपने या किसी अन्य के मुख से नामोच्चारण) यात्रा में शुभ होता है, किन्तु इनका शब्द या दर्शन अच्छा नहीं है। बन्दरों एवं भालुओं का इसका उलटा होता है अर्थात् इनका नाम लेना या सुनना अच्छा नहीं, इनका शब्द और दर्शन उत्तम है।

नदी के पार जाने में, भयभीत होकर भागने में, गृह-प्रवेश में तथा खोई हुई वस्तु के खोजने की यात्रा में विपरीत शकुन उत्तम है (अर्थात्, यात्रा में कथित अशुभ-शकुन शुभ और शुभ-शकुन अशुभ होते हैं) और राजा के दर्शनार्थ यात्रा में यात्राप्रकरणोक्त शुभ-शकुन शुभ और अशुभ-शकुन को अशुभ ही समझना चाहिए ॥ १०४ ॥

अथ कोकिलादीनां वामाङ्गभागेन शकुनमनुष्टुभाऽऽह—

वामाङ्गे कोकिला पल्ली पोतकी सूकरी रला।
पिङ्गला छुच्छुका श्रेष्ठाः शिवाः पुरुषसञ्ज्ञिताः ॥ १०५ ॥

वामाङ्गेति। कोकिलापल्ल्यौ प्रसिद्धे, पोतकी दुर्गेति पितृचरणाः, सूकरी जात्य-चटिका, रला पक्षिविशेषः, पिङ्गला भैरवी, छुच्छुका छुच्छुन्दरी, शिवा शृगाली, पुरुषसञ्ज्ञिताः पुन्नामानः कपोतखञ्जनतित्तिरहंसादयः। एते गच्छतां राजादीनां वामाङ्गे शरीरवामभागे शस्ताः स्युः। यदाह श्रीपतिः—'छुच्छुका भवनगोधिका रला पिङ्गलारिकवधूश्च पोतकी। सूकरी पुरुषसंज्ञिता शिवा वामतः खलु यियासतां शुभाः' ॥ इति।

वराहोऽपि—शिवा श्यामा रला छुच्छुः पिङ्गला गृहगोधिकाः। सूकरी परपुष्टा च पुन्नामानश्च वामतः ॥' इति। श्यामा पोतकी। भवनगोधिका पल्ली, परपुष्टा कोकिला ॥ १०५ ॥

हिन्दी—कोयल, छिपकली, पोतकी, सूकरी, रला (कोई पक्षी), पिंगला (भैरवी), छुछुन्दरी, सियारिन और पुरुषसंज्ञक पक्षी (कबूतर, हंस, खंजन, तित्तिर आदि) यात्रा के समय यात्री के बाँये पड़ें तो उत्तम होते हैं ॥ १०५ ॥

अथ दक्षिणाङ्गभागामवस्थितं शकुनं चानुष्टुभाऽऽह—

छिक्करः पिक्ककोभासः श्रीकण्ठो वानरो रुरुः।
स्त्रीसञ्ज्ञकाः काकऋक्षश्वानः स्युर्दक्षिणाः शुभाः ॥ १०६ ॥

छिक्कर इति । छिक्करो मृगजातिः, पिक्ककः पक्षिविशेषः, भासः पक्षी, श्रीकण्ठः पक्षिविशेषः, वानरः प्रसिद्धः, रुरुर्मृगविशेषः, स्त्रीसञ्ज्ञकाः । काकः प्रसिद्धः । ऋक्षो भल्लूकः । अत्रापि 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । श्वा कुक्कुरः, एते यात्रायां गन्तुर्भूपादेः दक्षिणभागगताः शुभाः शुभफलदाः । यदाह श्रीपतिः—'ऋक्षो भासश्छिक्करो वानरश्च श्रीकण्ठः श्वा पिक्ककाख्यो रुरुश्च । ये स्त्रीसञ्ज्ञा दक्षिणास्ते प्रशस्ताः प्रोक्ताः पूर्वैः सूरिभिस्ते प्रयाणे' ॥ इति ।

वराहः—'स्त्रीसञ्ज्ञाश्चाषभषककपिश्रीकर्णछिक्कराः । शिखिश्रीकण्ठपिककरुरुश्येनाश्च दक्षिणाः ॥' इति भषकः श्वा ।

दिक्परत्वेन शकुनाः

वराहेण प्राच्यादिदिक्परत्वेन शकुना उक्ताः—'कुक्कुटेभचिरल्वाश्च शिखिवञ्जुलछिक्कराः । बलिनः सिंहनादाश्च कूटपूरी च पूर्वतः ॥ क्रोष्टुकोलूकहारीतकाककोकर्क्षपिङ्गलाः । कपोतरुदिताक्रन्दक्रूरशब्दाश्च याम्यतः ॥ गोशशक्रौञ्चलोमाशहसक्रोशकपिञ्जलाः । विलोमोत्सववादित्रगीतहासाश्च वारुणाः ॥ शतपत्रकुरङ्गाखुमृगैकशफकोकिलाः । चाषशल्यकपुण्याहघण्टाशङ्खरवा उदक् ॥' इति ॥ १०६ ॥

हिन्दी—छिक्कर (मृगजाति), पिक्कक (पक्षिविशेष), भास पक्षी, श्रीकण्ठ, वानर, रुरु मृग, स्त्री नाम वाले पक्षी, कौवा, भालू, कुत्ता—ये सब यात्री के दक्षिण भाग में पड़ें, तो शुभफलदायक हैं ॥ १०६ ॥

अथोक्तव्यतिरिक्तानां मृगपक्षिणां सामान्यतः प्रादक्षिण्येन शकुनमनुष्टुभाऽऽह—

प्रदक्षिणगताः श्रेष्ठाः यात्रायां मृगपक्षिणः ।
ओजा मृगा व्रजन्तोऽतिधन्या वामे खरस्वनः ॥ १०७ ॥

प्रदक्षिणेति । रुरुव्यतिरिक्ता मृगाः पक्षिणश्च यात्रायां प्रादक्षिण्येन गताश्चलिताः श्रेष्ठाः शुभफलदाः स्युः । परन्तु मृगा ओजा विषमसङ्ख्यास्त्रिपञ्चसप्तादयश्चेद् व्रजन्तो दृष्टाः स्युस्तदातिधन्याः । यदाह श्रीपतिः—'मृगा विहङ्गाश्च गताः प्रदक्षिणां महीभृतां काङ्क्षितकार्यसिद्धये । मृगा व्रजन्तः परमोजसङ्ख्यया' इति ।

तत्र पक्षिणां विषमसङ्ख्यया शकुनाः खरस्वनो वामे शुभः

वराहस्तु पक्षिणामपि विषमसङ्ख्याकत्वमाह । यथा—'ओजाः प्रदक्षिणं शस्ता मृगाश्चनकुलाण्डजाः' इति । अण्डजाः पक्षिणः । वामे इति । स्ववामभागे खरस्वनो गर्दभशब्दोऽतिधन्यः ।

शकुनाः क्वचिन्निष्फलाः

शकुनानां कियतां कालविशेषे नैष्फल्यमाह—'न च ग्राम्यो वने ग्राह्यो नारण्यो ग्रागसंस्थितः । दिवाचरो न शर्वर्यां न च नक्तञ्चरो दिवा ॥ द्वन्द्वरोगार्दितस्तत्र कलहामिषकाङ्क्षिणः । आपगान्तरिता मत्ता न ग्राह्याः शकुनाः क्वचित् ॥ रोहिताश्वाजवालेयकुरङ्गोष्ट्रमृगाः शशाः । निष्फलाः शिशिरे ज्ञेया वसन्ते काककोकिलौ ॥ न तु भाद्रपदे ग्राह्याः सूकराश्च वृकादयः । शरद्यृक्षादयः क्रौञ्चाः श्रावणे हस्तिचातकौ ॥

व्याघ्रर्क्षवानरद्वीपिमहिषाः सविलेशयाः । हेमन्ते निष्फला ज्ञेया वालाः सर्वे विमानुषाः ॥' इति ।

स्थानभेदेन शकुनो न शुभफलदः

स्थानविशेषे शकुनः शुभोऽपि दुष्टफलद इत्याह वराह एव—'प्रभग्नशुष्कद्रुमकण्टकेषु श्मशानभस्माग्नितुषाकुलेषु । प्राकारशून्यालयजर्जरेषु सौम्योऽपि पापः शकुनः प्रकल्प्यः ॥' इति ।

दुःशकुननिन्दा

विरुद्धशकुननिन्दाभिहिता दैवज्ञमनोहरे—'वरं शुभं दुर्जनकृष्णसर्पौ वरं क्षिपेत् सिंहमुखे स्वमङ्गम् । वरं तरेद्वारिनिधिं भुजाभ्यां नोल्लङ्घयेद् दुःशकुनं कदापि ॥' इति ॥ १०७ ॥

हिन्दी—यात्रा में मृग और पक्षी बायें से दाहिनी ओर जाते दिखाई पड़ें, तो उत्तम हैं । मृगों में भी विषमसंख्यक १।३।५।७ आदि हों, तो अतिशुभदायक होते हैं । गधे का शब्द बायें हो तो शुभफलद होता है ॥ १०७ ॥

अथावश्यककर्तव्यायां यात्रायां विरुद्धे शकुने जाते किं कर्तव्यमित्यनुष्टुभाऽऽह—

आद्येऽपशकुने स्थित्वा प्राणानेकादश व्रजेत् ।
द्वितीये षोडश प्राणांस्तृतीये न क्वचिद् व्रजेत् ॥ १०८ ॥

आद्य इति । निर्गमसमये यदापशकुने 'वन्ध्याचर्म' इत्यादिके विरुद्धे शकुने आद्ये प्रथमे सञ्जाते सति एकादशसङ्ख्याकान् प्राणान् स्थित्वा 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । एकादश प्राणपरिच्छेद्यकालं स्थित्वेत्यर्थः । ततः समीचीने शकुने व्रजेत् ।

तत्रापि द्वितीये विरुद्धे शकुने संवृत्ते षोडशसङ्ख्याकान् प्राणान् स्थित्वा शुभशकुने व्रजेत् । तत्रापि पुनस्तृतीये विरुद्धे शकुने संवृत्ते क्वचिदपि न व्रजेत् किंतु परावृत्य गृहमागच्छेत् । यदाह वसन्तराजः—'जाते विरुद्धे शकुनेऽध्वनीनो व्यावृत्य कृत्वा करपादशौचम् । आचम्य च क्षीरतरोरधस्तात्तिष्ठेत् प्रपश्येच्छकुनान्तराणि' ॥ इति ।

श्रीपतिः—'आद्ये विरुद्धे शकुने प्रतीक्ष्य प्राणान्नृपः पञ्च च षट् प्रयायात् । अष्टौ द्वितीये द्विगुणास्तृतीये व्यावृत्य नूनं गृहमभ्युपेयात् ॥' इति । प्राणशब्देन विंशतिलघ्वक्षराणि दशगुर्वक्षराणि वा यावता कालेन पूर्यन्ते तावान् काल उच्यते । यदाह शौनकः—'लघ्वक्षरैः स्फुटोक्तैः प्राणः कथितस्तु विंशतिभिः ।' इति । भास्करः—'गुर्वक्षरैः खेन्दुमितैरसुः' इति । अन्यत्रापि 'दशगुर्वक्षरैः प्राणः' इति ।

त्रयः प्राणायामा इति मतान्तरम्

कश्यपेन तु प्राणायामत्रयमेव प्रतीक्ष्यमित्युक्तम् । यथा—'यायी विरुद्धशकुनमादौ दृष्ट्वा प्रयत्नतः । प्राणायामत्रयं कुर्याद् द्वितीये द्विगुणं चरेत् ॥ तृतीये पुनरावृत्त्य शान्त्या यायाद्दिनान्तरे ॥' इति । प्राणायामस्तु वर्णत्रये प्रसिद्धः ।

अवश्ययात्रायामपशकुने शान्तिः

शान्तिरुक्ता दैवज्ञमनोहरे—'यदा हि शकुनं पश्येद् विपरीतमुपस्थितम् । सघृतं

काञ्चनं दत्त्वा निर्विशङ्कः सुखं व्रजेत् ॥' इति। एतच्च मूले स्पष्टमुक्तम्—'दुःशाकुन्ये साज्यं स्वर्णं दत्त्वा गच्छेत् स्वेच्छाभिः'। इति।

निर्दोषे यातू राज्ञः फलम्

एवं निखिलदोषशुद्धिं विचार्य शुभलग्ने गन्तुर्भूपस्य शत्रुपराजयपूर्वकस्तन्मरणपूर्वको जयो वा भवत्येव।

जिते शत्रुनगरे राज्ञा वर्ज्यानि

तत्र शत्रुनगरे जिते सति राज्ञा किं कार्यमित्याह वसिष्ठः—'विगजतुरगभीतान्पुण्यलोकाभिलाषान्विरथशिथिलवस्त्रान्मुक्तशस्त्रास्त्रकेशान्। तृणमुखगतसत्त्वान् प्राञ्जलीनुह्यमानान् क्षितिपतितनयादीन् युद्धभूमौ न हन्यात् ॥ सपत्नदेशान्नगरं प्रविश्य महीपतिर्देवगुरुद्विजार्थे। कुर्यान्न वाञ्छां न कुलाङ्गनानां प्राणाभिलाषी च कदाचिदेव ॥' इति। वराहोऽपि—'नार्ता न भीता न तृणाननाश्च विमुक्तशस्त्रा विपलायमानाः। क्षीणायुधा वाजिगणावतीर्णा ह्येते न वध्या न च पीडनीयाः ॥ कुलैकतन्तुः शरणङ्गतो वा कृताञ्जलिर्यश्च वदेत् तवास्मि। अयुध्यमानानवगम्य चान्यान्न बालकान् स्त्रीपरिरक्षितांश्च ॥' इति। ग्रन्थकर्त्रा तदर्थकं पद्यं नोपनिबद्धम्। मुहूर्तविचारेऽनुपयोगात्। यत्तु श्रीपतिनोक्तम्—'न परविषयप्राप्तो राजा द्विजामरसज्जनद्रविणहरणे चेतः कुर्यान्न वा कुलयोषिताम्। विगजतुरगानार्त्तान् हन्यान्न भीतनिरायुधान् प्रमुदितमनाः सैन्यैः शस्ते क्षणे स्वपुरं विशेत्' ॥ इति। तत् 'महतामनुरोधो न्याय्यः' इति मनस्यालोच्याभिहितम् ॥ १०८ ॥

हिन्दी—यात्रा में यदि पहली बार अपशकुन हो, तो ११ श्वास तक ठहर कर यात्रा करें। दूसरी बार फिर अपशकुन हो, तो १६ प्राण (श्वास) तक ठहर कर यात्रा करें, किन्तु तीसरी बार अपशकुन हो तो कदापि यात्रा न करें ॥ १०८ ॥

तत्र शस्ते क्षणे प्रवेशस्योक्तत्वाद् विजययात्रां विधाय परावृत्त्य गृहमागतस्य भूपस्य यात्रानिवृत्तिगृहप्रवेशोऽयमुहूर्तं जगत्यामुपजातिकाछन्दसाऽऽह—

यात्रानिवृत्तौ शुभदं प्रवेशनं मृदुध्रुवैः क्षिप्रचरैः पुनर्गमः।
द्वीशेऽनले दारुणभे तथोग्रभे स्त्रीगेहपुत्रात्मविनाशनं क्रमात् ॥ १०९ ॥

यात्रानिवृत्ताविति। चतुर्धा प्रवेशः—नववधूप्रवेशः, सुपूर्वप्रवेशः, अपूर्वप्रवेशः, द्वन्द्वाभयप्रवेशश्चेति। तत्र नववधूप्रवेशः प्रागुक्तः। अपूर्वप्रवेशद्वन्द्वाभयप्रवेशौ वक्ष्येते। इह तु सुपूर्वप्रवेश उच्यते। तत्र नववधूप्रवेशस्यान्वर्थसंज्ञाविज्ञानादेव तल्लक्षणं नोक्तं कैश्चिदपि।

त्रिविधगृहप्रवेशलक्षणानि

अपूर्वादित्रिविधगृहप्रवेशलक्षणान्याह वसिष्ठः—'अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने च सुपूर्वसंज्ञः। द्वन्द्वाभयत्वग्निभयादिजातस्त्वेवं प्रवेशस्त्रिविधः प्रदिष्टः ॥' इति। यस्तु भूपस्य समरविजययात्रां विधाय गृहमागतस्य प्रवेशः स सुपूर्वसंज्ञः। यस्तु अग्निभयेनाग्निकृतदाहेनादिशब्देन नद्यादिसमीपवर्तित्वाज्जलाप्लवनेन वा क्रुद्ध-

राजादिपातनेन वा गेहनाशस्तद् गृहं पुनर्यदा सम्पाद्यते तस्मिन् यः प्रवेशः स द्वन्द्वाभय इत्युच्यते। अन्वर्थसंज्ञा चेयम्। द्वन्द्वं शीतोष्णम्। शीतशब्देन जलमुष्ण-शब्देनाग्निरुच्यते लक्षणया। जलाप्लवनेन वा अनवरतकियद्दिवसवृष्टिपातेन वा गृहनाशस्तज्जलभयम्। अग्निकृतदाहेन यो गृहनाशस्तदग्निभयम्। तस्माच्छी-तोष्णरूपात् द्वन्द्वादपुनरुत्थापनेन यद्भयं तद् द्वन्द्वभयमित्युच्यते। द्वन्द्वाभयं विद्यते यस्मिन्निति 'अर्शआदिभ्योऽच्' इति मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः। तादृशः प्रवेशो द्वन्द्वाभय इति। अत्र गुरुशुक्रास्तादिकालशुद्धिविचारस्तु नूतनोत्थापितगृहप्रवेशे एव, न द्वन्द्वा-भयसुपूर्वसंज्ञकप्रवेशयोः। वास्तुपूजा सर्वेष्वपि प्रवेशेषु। यदाह वसिष्ठः—'नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वन्द्वसौपूर्विकयोः कदाचित्। प्रवेशपञ्चाङ्गदिनेषु लग्ने वास्त्वर्चनं पूर्ववदेव कुर्यात्॥' इति। पूर्ववत्पूर्वस्मिन्नपूर्वे गृहप्रवेशे यथा वास्त्वर्चनं तथाऽपरयो-रपि। अमुमेवाशयं मनसि निधायाग्रे ग्रन्थकृद्वक्ष्यति—'जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि मार्गोर्जयोः श्रावणिकेऽपि सत्स्यात्। वेशोऽम्बुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यकास्तादिविचार-णात्र॥' इति। अतोऽत्र यात्रानिवृत्तिप्रवेशमुहूर्त्तविचारे शुक्रास्तादिदोषविचारो नाभि-हितः। किन्तु यथाकथञ्चित् पञ्चाङ्गशुद्धिमात्रमवेक्ष्यम्। विशेषतश्च पञ्चाङ्गशुद्धिं लग्न-शुद्धिं चाग्रे वक्ष्यति। साप्यत्र यथासम्भवमूह्या। नक्षत्रशुद्धिस्त्वेवंविधे प्रवेशविशेषा-भिधानान्न ग्रन्थकृतोक्ता।

तत्र वास्त्वर्चनभूतबल्योः कालः

तत्र कालशुद्धिमाह श्रीपतिः—'अथ प्रवेशे नवमन्दिरस्य यात्रानिवृत्तावथ भूपती-नाम्। सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्त्वर्चनं भूतबलिं च सम्यक्॥' इति। नारदोऽपि—'अथ सौम्येऽयने कार्यं नववेश्मप्रवेशनम्। राज्ञां यात्रानिवृत्तौ च' इति। सौम्यायन इत्येतत्तु राज्ञां यात्रानिवृत्तौ कालविलम्बसत्त्वे बोद्धव्यम्। वसिष्ठ-स्वरसात्।

स्मृत्योर्विरोधे विषयभेदकल्पना युक्ता न विकल्पः

स्मृत्योर्विरोधविषयकल्पनोचिता न तु विकल्पः। यथोक्तम्—'स्मृतिद्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ। स्मृतिद्वैधे तु विषयः कल्पनीयः पृथक्-पृथक्॥' इत्यल-मतिप्रसङ्गेन।

यात्रातो निवृत्तौ प्रवेशे नक्षत्राणि

यात्रानिवृत्ताविति। मृदूनि चित्रानुराधामृगरेवत्यः। ध्रुवाणि रोहिणीत्र्युत्तराश्च। एभिर्नक्षत्रै राज्ञां यात्रानिवृत्तौ प्रवेशनं शुभदम्। यदि क्षिप्रैः अश्विनीपुष्यहस्ताभिजि-द्भिश्चरैः श्रवणधनिष्ठाशततारकापुनर्वसुस्वातीभिर्नक्षत्रैः प्रवेशनं स्यात्तदा पुनरपि राज्ञो गमो यात्रा स्यात्। तस्मादेतानि मध्यमानि। द्वीशादिनक्षत्रेषु प्रवेशे क्रमात् स्त्र्यादीनां नाशः। यथा विशाखाया प्रवेशे स्त्रियो राज्ञ्याः मरणं स्यात्। कृत्तिकायां प्रवेशे गृह-नाशनमग्निना गृहं दग्धं स्यात्। दारुणभे मूलज्येष्ठार्द्राश्लेषासु प्रवेशे पुत्रस्य राज-कुमारस्य मरणं स्यात्। तथोग्रभे पूर्वात्रयभरणीमघासु प्रवेशे आत्मनः स्वस्यैव राज्ञो मरणं स्यादित्यर्थः। यदाह श्रीपतिः—'शुभप्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवाख्यैः विप्रैश्चरैः स्यात्

पुनरेव यात्रा । उग्रैर्नृपो दारुणभैः कुमारो राज्ञी विशाखासु विनाशमेति । कृत्तिकासु भवनं कृशानुना दह्यते प्रविशतां न संशयः ॥' इति । कृशानुरग्निः । अथाग्रे ग्रन्थकृता प्रोक्तापि पञ्चाङ्गलग्नशुद्धिरत्रोपयोगान्मूलवाक्यान्युच्यन्ते । वसिष्ठः—'चन्द्रजार्यसितवासरेषु तु श्रीकरं सुखमहार्थलाभदम् । सूर्यसूनुदिवसैः स्थिरप्रदं किन्तु चौरभयमत्र विद्यते ॥' इति ।

श्रीपतिः—

'रिक्तातिथिर्भूसुतभानुवारौ निन्द्याश्च योगाः परिवर्जनीयाः ।
मेषः कुलीरो मकरस्तुला च त्याज्याः प्रवेशे हि तथा तदंशाः ॥' इति ।

निन्द्यलग्नानां सापवादतया फलानि

अत्र मेषादिनिन्द्यलग्नानां फलं सापवादमुक्तम् । राजमार्त्तण्डः—'भूपो यात्रा मेषलग्नप्रवेशे नाशं गच्छेत् कर्कटस्योदये च । व्याधिं तौलिन्याश्रिते लग्नवर्तिन्याकेकेरे प्राप्नुयाद्धान्यनाशम् ॥' आकेकेरो मकरः । 'लग्नेऽन्यत्रांशकेऽन्येषामेते दुष्टफलप्रदाः । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे मुनयो विदुः ॥ निन्दिता अपि शुभांशसमेतास्तौलिमेषमकराः सकुलीराः । कर्तृभोपचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफलाय भवन्ति ॥' इति ।

वसिष्ठः—'त्रिकोणकेन्द्रत्रिधनावसंस्थैः शुभैस्त्रिषष्ठायगतैः खलैश्च । लग्नान्त्यषष्ठाष्टविवर्जितेन चन्द्रेण लक्ष्म्यानिलयप्रवेशः ॥ न नैधने भेऽपि न चाष्टलग्ने पञ्चेष्टकेऽप्यष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशलग्ने शुभेक्षिते वाप्यथ संयुते वा ॥ प्रवेशलग्नान्निधनस्थितो यः क्रूरग्रहः क्रूरगृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्त्तारमथ त्रिवर्षाद्धन्त्यष्टवर्षैः शुभराशिगश्चेत् ॥' इति ।

तत्र प्रवेशप्रकारः

अन्यदप्याह वसिष्ठ एव—'कृत्वा शुक्रं पृष्ठतो वामतोऽर्कं विप्रान् पूज्यानग्रतः पूर्णकुम्भम् । हर्म्यं रम्यं तोरणस्रग्वितानैः स्त्रीभिः स्रग्वी गीतवाद्यैर्विशेत्तत् ॥' इति ।

वामसूर्यज्ञानोपायः

वामसूर्यज्ञानोपायमाह विश्वकर्मा—'लग्नात् प्रागादितो दिक्षु द्वौ द्वौ राशी नियोजयेत् । एकमेकं न्यसेत् कोणे सूर्यं वामे विचिन्तयेत् ॥'

यात्रामासान्नवमे दिने प्रवेशो न कार्यः

अत्रेदं ध्येयम् । यत्र मासे यात्रा कृता तन्मासान्नवमे मासि यात्रादिनान्नवमदिने वा प्रवेशो निषिद्धः । यदाह गुरुः—'निर्गमान्नवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः । नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेत् ॥' इति । एतत्सविशेषं नूतनगृहप्रवेशव्याख्यानावसरेऽभिधास्यते इत्यास्तां प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥ १०९ ॥

हिन्दी—यात्रा से लौटने पर मृदुसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा), ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी), इन ८ नक्षत्रों में अपने घर में प्रवेश करना उत्तम होता है ।

क्षिप्रसंज्ञक (हस्त, अश्विनी, पुष्य) एवं चरसंज्ञक (स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा) इन ८ नक्षत्रों में यदि प्रवेश करे तो उसको फिर यात्रा करनी पड़े । विशाखा में प्रवेश करे

तो स्त्री का नाश, कृत्तिका में प्रवेश करे तो घर का नाश, दारुणसंज्ञक (मूल, ज्येष्ठा, आर्द्रा, आश्लेषा) में प्रवेश करे तो पुत्र का नाश और उग्रसंज्ञक (तीनों पूर्वा, भरणी, मघा,) में प्रवेश करे तो अपना (यात्री का) विनाश होता है ॥ १०९ ॥

अथ विवाहप्रकरणोक्तदोषानतिदिशन् प्रागुक्तान् यात्राप्रकरणोक्तदोषान् शिष्याणामविस्मरणार्थं मञ्जुभाषिणीभ्यां सङ्गृह्णाति—

अयनर्क्षमासतिथिकालवासरोद्भवशूलसम्मुखसितज्ञदिक्कपाः ।
भृगुवक्रतादिपरिघाख्यदण्डको युवतीरजोऽप्यशुचितोत्सवादिकम् ॥ ११० ॥
मृतपक्षरिक्तरवितर्कसङ्ख्यकास्तिथयश्च सौरिरविभौमवासराः ।
अपि वामपृष्ठगविधुस्तथाडलो वसुपञ्चकाभिजिदथापि दक्षिणे ॥ १११ ॥

अयनर्क्षेति । एतेऽयनर्क्षादयो दोषा विवाहप्रकरणोक्ताश्च दोषा यात्रायां कर्त्तव्यायां नेष्टाः । तत्रायनशूलः—'सौम्यायने सूर्यविधू तदोत्तराम्' इत्यादिकः । मासोद्भवः शूलो द्विविधः—'वृषादित्रित्रिराशिष्वर्के प्राच्यादिदिक्षु न गन्तव्यम्' इत्येकः । कपाटकण्टकादिश्च द्वितीयो युद्धयात्रायां स्वरोदयशास्त्रे सर्वतोभद्रचक्रेऽभिहितो यथा—'यत्र त्रयो वृषाद्याश्च पूर्वाशादिबुधैः क्रमात् । राशयो द्वादशैवं तु मेषान्ताः सृष्टिमार्गगाः ॥ यत्र पूर्वादिकाष्ठायां वृषराश्यादिगो रविः । सा दिशास्तमिता ज्ञेया तिस्रः शेषाः सदोदिताः ॥' इति ।

कपाटकण्टकशूलौ

कपाटकण्टकादिर्यथा—'कपाटं पूर्वतो ज्ञेयं कार्तिकादित्रिकं तथा । नभस्यतो वास्तुमध्ये मधोरेकेन कण्टकः' ॥ इति ज्योतिषार्कवचनात् ।

नक्षत्रतिथिवारशूलसम्मुखशुक्रबुधादिदोषा यात्रायाम्

नक्षत्रवारशूलः—'न पूर्वदिशि शक्रभे न विधुसौरिवारे तथा' इत्युक्तः । तिथिशूलः—'योगिनी नवभूम्यः शिववह्नयः' इत्युक्तः । सम्मुखसितज्ञदिक्कपा इति । सम्मुखः शुक्रः सम्मुखो बुधः सम्मुखो दिक्स्वामी लालाटिकत्वेन 'यत्रोदितस्तां ककुभं न यायात्' इत्यादिनोक्तः । भृगुवक्रतादीति । आदिशब्दात् क्षीणास्तमितानां च गतपराजितत्वबाल्यादिकं 'वक्रास्तनीच' इत्युक्तम् । परिघाख्यदण्डकः—'पूर्वादिषु चतुर्दिक्षु' इत्युक्तः । युवतीरजः स्वपत्नीरजोदर्शनम् । अशुचिता अशौचं—जननाशौचं मरणाशौचं च । अशुचितेत्यत्र 'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्' इत्यनेन यो निषेधः स ह्येतस्मात् सूत्रादनन्तरं वक्ष्यमाणविषये ध्येयः । आदिशब्देन विवाहव्रतबन्धादिः ॥ ११० ॥

मृतेति । मृतपक्षः तमोभुक्ततारा इत्युक्तः । रिक्तरवितर्कसङ्ख्यकाश्चतुर्थीनवमीचतुर्दशीद्वादशीषष्ठचस्तिथयः । उपलक्षणत्वादष्टमीपूर्णिमामावास्याशुक्लप्रतिपदः । सौरिरविभौमवासराः शनिसूर्यमङ्गलवाराः । अयञ्च निषेधो दिक्शूले न सर्वत्रेति प्रागभिहितम् ।

वामपृष्ठगविधुरपि वामे पृष्ठे च निषिद्धः कैश्चित्

वामपृष्ठगविधुरपि वामभागे पृष्ठभागे च चन्द्रो निषिद्धः । उक्तञ्च—'सम्मुखेऽर्थस्य

लाभाय दक्षिणे सुखसम्पदः । पृष्ठतो मरणं चैव वामे चन्द्रे धनक्षयः ॥' इति । एतच्च निर्मूलत्वादुपेक्ष्यम् । सत्यपि मूलवत्त्वे एतत्सर्वद्वारगनक्षत्रव्यतिरेकेण ज्ञेयम् । अन्यथा सर्वत्र दिग्द्वयनिषेधे पुष्यादीनां सर्वदिग्द्वारगता भज्येत । तथाऽऽडलः—'रवेर्भतोऽब्ज-भोन्मितिः' इत्युक्तः । उपलक्षणत्वाद् भ्रमणमपि निषिद्धम् । वसुपञ्चकं—वसुशब्देन धनिष्ठोत्तरार्द्धमुच्यते तदादिकं नक्षत्रपञ्चकम् । अभिजिदभिजित्सञ्ज्ञको मुहूर्तो दिवसेऽष्टमः । एतद् द्वयमपि दक्षिणे । एते पञ्चाङ्गदोषाः ॥ १११ ॥

हिन्दी—अयनदोष (११।३९), ऋक्षदोष (११।१०), मासदोष (११।८), तिथिदोष (११।३१), कालदोष (११।११) सन्मुख शुक्र, बुध, दिशेश (११।४७-५०) शुक्र का वक्रादि दोष (११।४१), परिघदण्ड (११।३६), स्त्री का रजोदर्शन, जननाशौच, मरणाशौच, विवाह, यज्ञोपवीत आदि (११।७९), मृतपक्ष (११।३४), रिक्ता, द्वादशी, षष्ठी (११।९), शनि, रवि, भौमवार, बायें या पीछे का चन्द्रमा महाडल (११।२५), दक्षिण यात्रा के लिए धनिष्ठादि ५ नक्षत्र अभिजिन्मुहूर्त (११।५४) ये सब यात्रा में वर्जित हैं ॥ ११०–१११ ॥

अथ लग्नदोषान् स्रग्धरयाऽऽह—

लग्ने जन्मर्क्षतन्वोर्मृतिगृहमहितर्क्षाच्च षष्ठं तदीशा
वा लग्ने कुम्भमीनर्क्षनवलवतनू चापि पृष्ठोदयं च ।
पृष्ठाशासंस्थमृक्षं दशमशनिरथो सप्तमे चापि काव्यः
केन्द्रे वक्राश्च वक्रिग्रहदिवसविवाहोक्तदोषाश्च नेष्टाः ॥ ११२ ॥

इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिन्तामणौ
एकादशं यात्राप्रकरणं समाप्तम् ॥ ११ ॥

लग्न इति । लग्ने यात्रालग्ने विचारयितव्ये सति जन्मर्क्षतन्वोर्जन्मराशिर्जन्मलग्नं तत्सम्बन्धिमृतिगृहमष्टमस्थानम् । अहितर्क्षात् शत्रुराशेः शत्रुलग्नाद्वा षष्ठं स्थानं तदीशाः—स्वजन्मराशितोऽष्टमाधिपतिः स्वजन्मलग्नाद्वाष्टमाधिपतिः स्वशत्रुराशितः षष्ठस्वामी स्वशत्रुजन्मलग्नाद्वा षष्ठाधिपतिः । एते लग्ने लग्नस्थिताः स्युः । कुम्भ-मीनर्क्षनवलवतनू । कुम्भलग्नं मीनलग्नं लग्नान्तरसद्भावे वा कुम्भनवांशो मीननवांशो वा । पृष्ठोदयं च । पृष्ठोदयराशयः—'गोजाश्विकर्किमिथुनाः समृगा निशाख्या पृष्ठोदया विमिथुनाः ।' इति वराहोक्ताः । पृष्ठाशासंस्थमृक्षम् । दिग्विलोमलग्नमित्यर्थः । दशमशनिः । दशमे स्थाने शनिर्दशमशनिः । अथो इति । सप्तमे स्थाने स्थितः काव्यः शुक्रः । केन्द्रे वक्राः वक्रिणो ग्रहाः वक्रिग्रहस्य वक्रिग्रहयोर्वा वक्रिग्रहाणां वा दिवसा वाराः । एते दोषा यात्रायां नेष्टा अवश्यं वर्ज्याः । अत्रार्थे मूलवाक्यानि प्राग्लिखितानि ।

विवाहप्रकरणोक्तदोषा यात्रायां निषिद्धाः

अथ च विवाहोक्तदोषा विवाहप्रकरणेऽभिहिता ये दोषास्तेऽपि निषिद्धाः । त इमे—'उत्पातान् सहपातदग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगांस्तथा चन्द्रेज्योशनसामथास्तमयनं

तिथ्याः क्षयर्द्धी तथा । गण्डान्तं च सविष्टिसङ्क्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशा-विधूनथाष्टरिपुगान् पापस्य वर्गास्तथा ।। सेन्दुक्रूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिचण्डायुधान् खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताभिधम् । बाणोपग्रहपापकर्त्तरि तथा तिथ्यृक्ष-वारोत्थितं दुष्टं योगमथार्द्धयामकुलिकाद्यान्वारदोषानपि ।। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं यत्क्रूरगन्तव्यभं त्रेधोत्पातहतं च केतुहतभं सन्ध्योदितं भं तथा । तद्वच्च ग्रहभिन्न-युद्धगतभं सर्वानिमान् सन्त्यजेदुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतांल्लग्नस्य दोषानपि ।।' इति । यदाह वसिष्ठः—'एकविंशन्महादोषास्त्वेते ब्रह्ममुखोदिताः । कदाचिन्नैव सीदन्ति गुणानां कोटिकोटिभिः ।। तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतबन्धने ।। ग्रामनाशः प्रतिष्ठायां सीमन्ते गर्भनाशनम् । नवान्नभोजने मृत्युः कृषौ तत्फलनाशनम् । कर्त्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्तृनाशः स्याद्युद्धयाने विशेषतः ।। लभ्यते सुमहत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्मभिः ।।' इति ।

सप्तमगुरुबुधजामित्रदोषौ, धनुरर्कादिमासदोषोऽपि यात्रायां न

अत्र सप्तमशुक्रव्यतिरिक्तो जामित्रदोषो धनुरर्कादिमासदोषोऽपि नास्तीति ध्येयम् । तदुक्तं गणेशदैवज्ञैः—'सर्वमुद्वहनजं मासास्तदोषौ विना' इति । मासदोषो धनुरर्कादिः । अस्तदोषो जामित्रदोषः । तथापि शुक्राहित्यं विवक्षितम् । यतः सप्तमशुक्रस्य यात्रायां विशिष्य निषेधोऽस्ति । बुधगुरू तु प्रशस्तावेव । एवं मासदोषजामित्रदोषा विवाहोक्ता यात्रायां न निषिद्धाः । किन्तु विहिता इत्येतद्वर्ज्जमन्ये विवाहोक्ता दोषा यात्रायां निषिद्धा एवेति शिवम् ।। ११२ ।।

अथ यात्राप्रकरणं गद्योनोपसंहरति—इति श्रीदैवज्ञेति । स्पष्टार्थमेतत् ।

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचन्द्रिकायास्तथा
पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मौहूर्तचिन्तामणेः ।
गोविन्देन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
व्याख्याने खलु यात्रिकप्रकरणं सम्पूर्णतामध्यगात् ।।

इति श्रीविद्वद्वरदैवज्ञमुकुटालङ्कारश्रीमन्नीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्दज्योति-विद्विरचितायां मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां यात्राप्रकरणं समाप्तम् ।। ११ ।।

हिन्दी—अपनी जन्मराशि से और जन्मलग्न से ८वीं राशि और शत्रु के जन्मलग्न, जन्म-राशि से छठवीं राशि तथा उनके स्वामी यात्रालग्न में पड़ें तो त्याज्य हैं (११।५) । कुम्भ राशि, कुम्भ का नवांश, मीन राशि, मीन का नवांश (११।४४), पृष्ठोदय (२।१।९।४।१०) राशियाँ, पृष्ठ दिशा की राशियाँ (११।४९), दशम स्थान में शनि, सातवें शुक्र (११।५६), केन्द्र में वक्रीग्रह एवं वक्रीग्रह का दिन (११।३८) और विवाह में कहे गये समस्त दोष (६।१०७ से १०९) ये सब यात्रा में निषिद्ध हैं ।। ११२ ।।

श्री पं० धर्मदत्तद्विवेदीतनूज विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदीकृत यात्राप्रकरण पर मणिप्रदीप नामक हिन्दी टीका समाप्त ।। ११ ।।

---

(१२) अथ वास्तुप्रकरणम्

गौरीनन्दनमिष्टसिद्धिसदनं विघ्नावलीभेदनं
नत्वा ज्योतिषिकाग्र्यरामरचिते मौहूर्त्तचिन्तामणौ ।
गोविन्दो बुधनीलकण्ठविधिवित् सूनुः सतामग्रणी-
र्बह्वर्थं गृहनिर्मितिप्रकरणं व्याख्याति विद्वन्मुदे ॥

अथ वास्तुप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र त्रिविधप्रवेशे वसिष्ठाद्यभिहिते अपूर्वसञ्ज्ञः प्रथमः प्रवेश इत्युक्तम् । स च गृहनिर्माणायत्त इति वास्तुनिर्माणप्रारम्भ उच्यते । यदाह वसिष्ठः—'वास्तुज्ञानं प्रवक्ष्यामि तदुक्तं ब्रह्मणा पुरा । ग्रामसद्मपुरादीनां निर्माणं वक्ष्यतेऽधुना ॥' इति । गृहनिर्माणप्रयोजनमभिहितं भविष्यत्पुराणे—'गृहस्थस्य क्रियाः सर्वा न सिध्यन्ति गृहं विना । यतस्तस्माद् गृहारम्भप्रवेशसमयौ ब्रुवे ॥' गृहं स्वसत्ताकम् । गृहस्थस्य क्रियाः सर्वा न सिध्यन्ति निष्फला भवन्तीत्यर्थः । एतदपि स्पष्टमभिहितं तत्रैव—'परगेहे कृताः सर्वाः श्रौतस्मार्तक्रियाः शुभाः । निष्फलाः स्युर्यतस्तासां भूमीशः फलमश्नुते ॥' इति । एतत्सर्वं मनस्यालोच्य गृहारम्भप्रकरणं विवक्षुः ग्रन्थकृद्ग्रामपुरादिस्थानेषु स्वस्य शुभमशुभं वा लाभमलाभं वा द्वारनिवेशनं च शार्दूलविक्रीडितेनाह—

यद्भं द्व्यङ्कसुतेशदिङ्मितमसौ ग्रामः शुभो नामभात्
स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गाढ्यं गजैः शेषितम् ।
काकिण्यस्त्वनयोश्च तद् विवरतो यस्याधिकाः सोऽर्थदो-
ऽथ द्वारं द्विजवैश्यशूद्रनृपराशीनां हितं पूर्वतः ॥ १ ॥

यदिति । ग्रामः स्वस्य शुभोऽशुभो वेति तावच्चिन्त्यते । व्यवहारप्रसिद्धं यन्नाम नीलकण्ठ इत्यादिकं तस्यावकहडाचक्रानुसारेण यदनुराधादिकं नक्षत्रं ततो यद् वृश्चिकादिकराशिः स्यात्तन्नामभम् । एवं यस्मिन् ग्रामे नगरे वा वास्तुमिष्यते तस्य चरणाद्रिरित्यादिकं यन्नाम तस्माज्जातो यो राशिर्मीनादिस्तद्ग्रामभम्, एवं नामद्वयं ज्ञात्वा नामभात्पुरुषनामराशेः सकाशात् यद् भं ग्रामस्य भं राशिः स चेद् द्वितीयो नवमः पञ्चम एकादशसङ्ख्यो दशमश्च स्यात्तदासौ ग्रामः स्वस्य शुभः शुभफलदाता स्यादन्यथा शुभो न भवतीत्यर्थः । यथा नीलकण्ठस्य वृश्चिकराशितः पञ्चमो मीनराशि. । अतश्चरणाद्रिनीलकण्ठस्य वासयोग्यः सन् शुभफलदो न वाराणस्यादिः । उक्तञ्च मुहूर्त्तमार्तण्डे—'नामर्क्षाद् द्विसुताङ्कदिग्भवगतो ग्रामः शुभो नान्यथा ।' इति । अत्र काकिण्यादौ नामराशिरेव ग्राह्यः । उक्तञ्च—'काकिण्यां वर्गशुद्धौ च वादे द्यूते स्वरोदये । मन्त्रे पुनर्भवरणे नामराशेः प्रधानता ॥' इति । अथ ग्रामात् मनोरुत्तमर्णत्वमधमर्णत्वं चाह—स्वं वर्गमिति । वर्गास्तु—'अकचटतपयशवर्गाः खगेशमार्जारसिंहशुनाम् । सर्पाखुमृगावीनां

निजपञ्चमवैरिणामष्टौ ॥' इत्युक्ताः। तत्र यस्य पुंसः यत्सङ्ख्याको वर्गो गरुडादिः स्यात् तद्वर्गसङ्ख्यां द्विगुणां विधाय कृत्वा परस्य ग्रामस्य वर्गसङ्ख्यया आढ्यां च कृत्वा गजैरष्टभिः शेषितमवशिष्टं ताः काकिण्यो ज्ञेयाः पुंसः, एवं ग्रामस्यापि स्ववर्गसङ्ख्यां द्विगुणां कृत्वा परस्य पुंसः वर्गसङ्ख्यया युक्तां च कृत्वा गजभक्ताः अवशिष्टाः काकिण्यो ग्रामस्य भवन्ति। एवमनयोः पुरुषग्रामयोः काकिण्यः स्युः। तत्र तद्विवरतः पुरुष-काकिणीनां ग्रामकाकिणीनां विवरमन्तरं तस्मिन् क्रियमाणे यस्य ग्रामस्य दातृत्वात् पुंसः काकिण्याविशेषे पुंसो द्रव्यहानिः। ग्रामस्य प्रतिग्रहीतृत्वादित्यर्थः। यथा नील-कण्ठस्य वर्गः सर्पः। तत्सङ्ख्या ५ द्विगुणा १०, चरणार्द्रेर्वर्गः सिंहः तत्सङ्ख्यया ३ युक्ताः १३, गजभक्ता शेषं ५ नीलकण्ठस्य काकिण्यः। एवं ग्रामवर्गसङ्ख्या ३ द्विगुणा ६ नीलकण्ठवर्ग—५ सङ्ख्यया युक्ताः ११। अष्टभक्तावशेषं ३ ग्रामस्य काकिण्यः ३ अत्र द्वयोरन्तरे शेषं २ नीलकण्ठस्य दातृत्वात् स्वद्रव्यहानिरित्यर्थः। उक्तञ्च—'स्ववर्गं द्विगुणं कृत्वा परवर्गेण योजयेत्। अष्टभिस्तु हरेद् भागं योऽधिकः स ऋणी भवेत् ॥' इति। इतोऽन्यथाहुः कश्यपवसिष्ठनारदाः—'अकारादिषु वर्गेषु दिक्षु प्रागादिषु क्रमात्। गृध्रमार्जारसिंहाश्वसर्पाखुगजशाशकाः। दिग्वर्णानामियं योनिः स्ववर्गात्पञ्चमो रिपुः॥ रिपुवर्गं परित्यज्य शेषवर्गाः शुभप्रदाः। साध्यवर्गः पुरः स्थाप्य पृष्ठतः साधकं न्यसेत्॥ विभजेदष्टभिः शेषं साधकस्य धनं स्मृतम्। व्यत्ययेनागतं शेषं साधकस्य ऋणं स्मृतम्॥ धनादिकं स्वल्पमृणं सर्वसम्पत्प्रदं स्मृतम्॥' इति। गृध्रोऽत्र गरुडः। गरुडसर्पयोर्महावैर-सत्त्वात् साध्य इत्यर्थः। साध्यो वासयोग्यो ग्रामादिस्तस्य वर्गं वर्गसङ्ख्यां पुरः संस्थाप्य साधकस्य नीलकण्ठादेः वर्गसङ्ख्यां पृष्ठतो न्यसेत्। एवं विशिष्टोऽङ्कोऽष्टभि-र्भक्तः, शेषं साधकस्य ऋणं स्यात्। यथा साध्यवर्गसङ्ख्या पुरः स्थापिता साधकस्य वर्गसङ्ख्या च पृष्ठतः। सा चैवं ५३ एतास्त्रिपञ्चाशत् अष्टभक्तावशिष्टं धनं साध-कस्य ऋणं स्यात्। विपरीतं स्थापितं यथा ३५ अष्टभक्तं शेषं ३ साधकस्य ऋणं स्यात्।

द्वारनिवेशनं वर्णदिग्भेदेन

अथ द्वारनिवेशनमाह—अथेति। द्विजादिराशिमतां पुंसां क्रमेण पूर्वतः प्राच्यादिदिक्चतुष्टये द्वारं हितम्। यथा द्विजराशयः कर्कवृश्चिकमीनास्तेषां पूर्वदिशि, वैश्यराशयो वृषकन्यामकरास्तेषां दक्षिणदिशि, शूद्रराशयो मिथुनतुला-कुम्भास्तेषां पश्चिमदिशि, नृपराशयो मेषसिंहधनूंषि तेषामुत्तरदिशि द्वारनिवेश इत्यर्थः ॥ १ ॥

हिन्दी—निवास के इच्छुक पुरुष के व्यावहारिक नामराशि से जिस ग्राम (नगर, मुहल्ला पुरवा) की राशि २।९।८।११।१०वीं हो वह ग्राम उस पुरुष के निवास के लिए उत्तम होता है। अन्यथा अशुभ होता है। अपने वर्ग की संख्या को दूना करके ग्राम के वर्ग की संख्या जोड़ कर ८ से भाग देने पर जो शेष बचे वह पुरुष की काकिणी संख्या होती है। एवं ग्राम की वर्गसंख्या को दूना करके उसमें व्यक्ति की वर्गसंख्या को जोड़कर ८ का भाग देने से ग्राम की काकिणी होती है। इन दोनों काकिणियों में जिसकी काकिणी अधिक हो वह धन देने वाला होता है।

ग्राम काकिणी अधिक हो तो निवासी के लिए वह ग्राम शुभ होता है। अन्यथा अशुभ समझना चाहिए ॥ १ ॥

विशेष—किसी टीकाकार ने ग्राम की काकिणी से निवासी की काकिणी अधिक हो तो निवास शुभ कहा है। यह शास्त्रविरुद्ध विडम्बना मात्र है। यह श्रीरामदैवज्ञ और उनके भ्रातृज गोविन्द दैवज्ञ की टीका के भी विरुद्ध है।

अथ राशिपरत्वेन ग्रामनिवासनिषिद्धस्थानानि वसन्ततिलकाछन्दसाऽऽह—

गोसिंहनक्रमिथुनं निवसेन्न मध्ये ग्रामस्य पूर्वककुभोऽलिझषाङ्गनाश्च ।
कर्को धनुस्तुलभमेषघटाश्च तद्वद्वर्गाः स्वपञ्चमपरा बलिनः स्युरैन्द्रयाः॥ २ ॥

गोसिंहेति । वस्तुमिष्टस्य ग्रामस्य वस्त्रविभागवन्नवधा विभागं कृत्वा मध्ये मध्यमविभागे गोसिंहनक्रमिथुनम् । समाहारद्वन्द्वः । न निवसेत् । वृषसिंहमकरमिथुन-राशिमन्तः पुरुषा न वसेयुः । अथ पूर्वककुभः पूर्वदिशातोऽष्टदिक्षु अलिर्वृश्चिकः तदादि-राशिमन्तः पुरुषा न वसेयुः । यथा पूर्वस्यां वृश्चिकः, आग्नेय्यां झषो मीनः, दक्षिणस्यां कन्या, नैर्ऋत्यां कर्कः, पश्चिमायां धनुः, वायव्यां तुला, उत्तरस्यां मेषः, ऐशान्यां कुम्भः, न वसेयुरित्यर्थः । अथ वर्गाः अकचटतपयशवर्गाः अष्टौ ऐन्द्रयाः पूर्वदिशमारभ्य अष्टदिक्षु बलिनः । यथा अवर्गः पूर्वस्यां, कवर्गः आग्नेय्यां, चवर्गो दक्षिणस्यां, टवर्गो नैर्ऋत्यां, तवर्गः पश्चिमायां, पवर्गो वायव्यां, यवर्ग उत्तरस्यां, शवर्ग ऐशान्यां बलीत्यर्थः । कीदृशा वर्गाः स्वपञ्चमपराः स्वस्मात् पञ्चमः परः शत्रुर्येषां ते, यस्य वर्गः पूर्वस्यां बली तेन पश्चिमायां द्वारं निवासो वा न विधेयः । एवं कवर्गादीनामाग्नेयादिसप्तदिक्षु बलित्वं सप्रयोजनं ज्ञेयम् । यदुक्तं मुहूर्त्तमार्तण्डे—'नाम-क्षाद् द्विसुताङ्कदिग्भवगतो ग्रामः शुभोऽन्योऽन्यथा तत्कोणेऽन्त्यभुवां शुभं निवसतां दोषः परेषामलम् । कन्यार्ककितुलाधनुःक्रियघटाः कौर्प्यण्डजौ याम्यतो मध्येऽन्येन वसन्त्यथेन्द्र-ककुभो वर्गाः स्युरोजस्विनः' ॥ इति । ओजस्विनो बलिनः ॥ २ ॥

हिन्दी—नव भाग में विभक्त ग्राम की कल्पना करके वृष, सिंह, मकर, मिथुन राशि वाले व्यक्ति को ग्राम के मध्य भाग में निवास नहीं करना चाहिए। और पूर्वादि दिशाओं में क्रम से ८।१२।६।४।९।७।१।११ राशि वालों को अर्थात् वृश्चिक राशि वालों को पूर्व में, मीन राशि वालों को अग्निकोण में, कन्या राशि वालों को दक्षिण में, कर्क राशि वालों को नैर्ऋत्यकोण में, धनु राशि वालों को पश्चिम में, तुला राशि वालों को वायव्यकोण में, मेष राशि वालों को उत्तर में और कुम्भ राशि वाले मनुष्यों को ग्राम के ईशानकोण में निवास करना अशुभ होता है। अकारादि वर्ग पूर्वादि दिशाओं में बली होते हैं और अपने से पाँचवाँ शत्रु वाले होते हैं ॥ २ ॥

विशेष—ग्रामवासी-ग्रामनक्षत्र के लिए ६।३३ भी द्रष्टव्य है।

वर्गबोधक सारणी

दिशाएँ	मध्य	पूर्व	अग्नि	दक्षिण	नैर्ऋत्य	पश्चिम	वायव्य	उत्तर	ईशान
निषिद्धराशि	२।५।१०।३	८	१२	६	४	९	७	१	११

वर्गाः	अ	क	च	ट	त	प	य	श
वर्गस्वामी	गरुड	मार्जार	सिंह	श्वान	सर्प	मूषक	मृग	मेष
वर्गांक	८	५	६	४	७	१	३	२
बलीदिशा	पूर्व	आग्नेय	दक्षिण	नैर्ऋत्य	पश्चिम	वायव्य	उत्तर	ईशान
शत्रुदिशा	पश्चिम	वायव्य	उत्तर	ईशान	पूर्व	आग्नेय	दक्षिण	नैर्ऋत्य

इष्टनक्षत्रेष्टायाभ्यामिष्टभूम्यां विस्तारायामौ इन्द्रवज्रयेन्द्रवंशापूर्वार्धेन चाह—

एकोनितेष्टर्क्षहता द्वितिथ्यो रूपोनितेष्टायहतेन्दुनागैः ।
युक्ता घनै-१७-श्चापि युता विभक्ता भूपाश्विभिः शेषमितो हि पिण्डः ॥ ३ ॥
स्वेष्टायनक्षत्रभवोऽथ दैर्घ्यहृत् स्याद् विस्तृतिर्विस्तृतिहृच्च दीर्घता ।

एकोनित इति । यत्र गृहं कर्तुमिष्टं भवति सा भूर्नानाकारा भवति । समविषम-चतुरस्रत्र्यस्राद्यनेकभेदेन तत्र यदेव नक्षत्रं स्वव्यवहारनाम्ना—'राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तयेत्' इति वसिष्ठोक्तेः विवाहोक्तमेलापकविधिना शुभदं स्यात्तदेव स्वेष्टभं कल्प्यम् । कल्पितं यदृक्षं तेन हता गुणिता द्वितिथ्यः १५२ कार्याः । ततो रूपेणोनितो य इष्टायो ध्वजादिकः तेन हता इन्दुनागाः एकाशीतिस्तया युक्ताः कार्याः । ततो घनैः सप्तदशभिरपि युक्तास्ततो भूपाश्विभिः षोडशाधिकद्विशतया विभक्तास्ततो भक्ते सति यच्छेषं तन्मितः पिण्डः क्षेत्रफलं स्यात् । स च पिण्डः स्वेष्टायनक्षत्रभवः स्वस्य स्वगृहकर्तुरिष्टं यन्नक्षत्रं इष्ट आयश्च ताभ्यां भवतीति तादृशः स्यात् । पिण्डः दैर्घ्यहृत् कल्पितदैर्घ्यभक्तः सन् विस्तृतिर्विस्तारः स्यात् । अथ सः पिण्डो विस्तृतिहृत् कल्पितविस्तारभक्तो दीर्घता स्यात् । उक्तञ्च सारसमुच्चये—'रूपाष्टभि-८१ विनिहतो भवनस्य बन्धो नक्षत्रमिष्टमिह युग्मशरेन्दुनिघ्नम् । एकीकृतं घन-१७ युतञ्च रसेन्दु-युग्म-२१६ भक्तस्ततो भवति मध्यगृहस्य पिण्डः' ॥ इति । अत्रोदाहरणम्—नील-कण्ठस्य अनुराधानक्षत्रस्य रोहिण्या सह मेलापकः सम्भवतीति इष्टभं रोहिणीकल्पितं विषमायः सिंहस्तृतीयः ३ इष्टर्क्षम् ४ एकोनितम् ३ अनेन द्वितिथ्यो १५२ हताः ४५६ इष्टायः ३ रूपोनितः २ आभ्यामिन्दुनागा ८१ हताः १६२ एतैर्युक्ता ६१८ घनै-१७ र्युताः ६३५ भूपाश्विभिः २१६ विभक्ताः शेषमिदमेव क्षेत्रफलं गृहस्य २०३ । अथ कल्पितदैर्घ्यम् २९ अनेन भक्तो लब्धो विस्तारः ७ कल्पितविस्तृतिः ७ अनेन भक्तो लब्धं दैर्घ्यम् २९ । यदाह प्रकारान्तरेण गोपिराजः—'विष्णुं व्येकायगोभूहतिभ-युजि फलं गोपिराजो भशेषात् सायं वाहाष्टिदृग्घ्नेष्टयुतमहिहतादृक्प्रकृत्याख्य—२१ विश्वे १३ । बाणाः ५ सिद्धा—२४ ष्टि—१६ नागो—८ डु—२७ विधृति—१९ गिरिश—११ त्र्या—३ कृतीं—२२ द्र—१४ तुं—६ तत्त्वा—२५ त्यष्टर्च—१७ क—९ क्ष्मा—१ नखे २० ना—१२ र्णव ४—विकृति—२३ दिना—१५ द्रचु—७ त्कृती—२६ भेन्दु—१८ काष्ठाः १०' ॥ अस्यार्थः । गोपिराजो व्येकायगोभूहतिभयुजि सति भशेषात् विष्णुमहि-हता दृक्प्रकृत्याख्या विश्वादयः फलं स्यादित्याहेति योजना । विगत एको यस्मात् स

व्येकः स चासौ आयश्च व्येकायः ध्वजादिरिष्टायः स च गोभुवश्च १९ एषां हतिः परस्परगुणनं व्येकायगोभूहतिश्च भं च व्येकायगोभूहतिभयुक् तस्मिन् सति भशेषाद् भैः २७ भक्ते सति यच्छेषं तस्माद्विष्णुनामानं शिष्यमहिहताश्चाष्टगुणिताः दृक् द्वौ प्रकृत्याख्या एकविंशतिर्विश्वे त्रयोदशेत्यादयो गृहक्षेत्रफलं सायमिष्टायसहितं स्यात् इत्याह वदति गोपिराजः। अत्रोदाहरणं–पूर्वोक्त इष्टायः व्येकः २ गोभू १९ हतिः ३८ इष्टर्क्षं रोहिणी तत्सङ्ख्यया ४ युतं ४२ अस्मात् भैः २७ शेषं १५ एतत् सङ्ख्यया फलं २५ अहि–८ हतं २०० इष्टायसहितं २०३ इदं स्वेष्टायनक्षत्रभवं क्षेत्रफलं पूर्वसममेव।

महागृहप्रमाणे विशेषः

महागृहप्रमाणार्थमाह—वेति। वा इत्यर्थे। वा इष्टायसहितं जातं यत्फलं तत् अष्टिदृग्घ्नयुतमष्टिश्च दृशश्च अष्टिदृशः षोडशाधिकद्विशती २१६ तया हतो गुणितो य इष्ट एकद्वित्र्याद्यङ्कस्तेन युक्तं कार्यम्। तन्मनोऽभीष्टस्य क्षेत्रफलं स्यादित्यर्थः ॥३॥

हिन्दी—इष्ट नक्षत्र की संख्या में १ घटा कर शेष को १५२ से गुणा करें, इष्ट आय की संख्या में १ घटा कर ८१ से गुणा करें, दोनों गुणनफलों के योग में १७ जोड़ कर २१६ से विभाजित करें, जो शेष बचे वही इष्ट नक्षत्र और इष्टाय से उत्पन्न पिण्ड (क्षेत्रफल) होता है। पिण्ड में लम्बाई से भाग देने पर चौड़ाई और चौड़ाई से भाग देने पर लम्बाई होती है।

विशेष—भवन-निर्माण में भवन की भूमि शास्त्रोक्त दृष्टि से तथा भौतिक दृष्टि से उत्तम होनी चाहिए। तभी धन, सम्पत्ति, ऐश्वर्य, आरोग्यता, सुख, समृद्धि की वृद्धि होती है। इनकी प्राप्ति गृह के शुभाशुभत्व पर निर्भर है। गृह की चौड़ाई और लम्बाई के गुणनफल को पिण्ड या क्षेत्रफल कहते हैं। पिण्ड पर से वक्ष्यमाण विधि (१२।११-१२) से आय, वार, अंश, द्रव्य, ऋण, नक्षत्र, तिथि, योग, गृहायु, व्यय और इन्द्र, यम एवं भूप के अंश का आनयन करके भवन के शुभाशुभत्व का विवेचन किया जाता है। उस पिण्ड पर से जो नक्षत्र आता है उसके साथ गृहेश के नाम नक्षत्र से विवाह-प्रकरणोक्त (६।२१–३६) विधि से नाडी विपरीत और सब विवाहवत् देखे जाते हैं। यदि गणना उत्तम बनती है तो गृहस्वामी को सभी तरह का लाभ, अन्यथा हानि होती है।

अतएव पिण्ड, नक्षत्र और आय इन तीनों का परस्पर घनिष्ठ सम्बन्ध है। पिण्ड से नक्षत्र, नक्षत्र से गणना यदि उत्तम नहीं बनी तो दूसरा पिण्ड, उससे नक्षत्र और उस नक्षत्र से भी यदि गणना उत्तम न बनी तो तीसरे, चौथे आदि अनेक पिण्डों पर नक्षत्रों का आनयन करना महान् गौरवास्पद हो सकता है। इसी काठिन्य को दूर करने के लिए आचार्य ने इष्ट नक्षत्र और इष्टाय मानकर (कल्पना करके) पिण्डानयन किया है। इष्ट नक्षत्र की कल्पना करते समय पण्डितों को निम्नलिखित बातों पर विशेष ध्यान देना चाहिए—

१. 'त्रिभिस्त्रिभिर्वास्तुनि कृत्तिकात उद्वेगपुत्राप्तिधनाप्तिशोकः।
शत्रोर्भयं राजभयं विनाशः सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः॥'

(क) २७ नक्षत्रों में आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, आश्लेषा, मघा, पूर्वाफाल्गुनी, शतभिषा, पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा से ९ नक्षत्र उत्तम।

(ख) कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा तथा उत्तराफाल्गुनी से पूर्वाषाढा तक ९ नक्षत्र, रेवती, अश्विनी, भरणी ये १५ नक्षत्र मध्यम।

गृहार्थ शुभाशुभनक्षत्रबोधक कोष्ठक

गृह-नक्षत्र	कृत्तिका रोहिणी मृगशिरा	आर्द्रा पुनर्वसु पुष्य	आश्लेषा मघा पू. फा.	उ. फा. हस्त चित्रा	स्वाती विशाखा अनुराधा	ज्येष्ठा मूल पू. षा.	उ. षा. श्रवण धनिष्ठा	शत. पू. भा. उ. भा.	रेवती अश्विनी भरणी
फल	उद्वेग	पुत्राप्ति	धनाप्ति	शोक	शत्रुभीति	राजभय	विनाश	सुख	प्रवास

(ग) उत्तराषाढा, श्रवण, धनिष्ठा ये ३ नक्षत्र निषिद्ध हैं।

(घ) निषिद्ध नक्षत्रों को छोड़कर नक्षत्र-संख्या में ८ का भाग देने से शून्य शेष बचे तो व्यय आय की अपेक्षा अधिक हो जाता है। गृह में व्यय का अधिक होना गृहेश के दुःख-दारिद्र्य का कारण हो जाता है। अतः मुहूर्तमार्तण्ड में नारायण भट्ट ने इसे निषिद्ध कहा है—'हर्म्ये न शुभं स्वल्पायभूरिव्ययम् ।'

(ङ) नक्षत्र-संख्या में ३ का भाग देने से १. शून्य बचे तो उस नक्षत्र वश अंश द्रव्य आयु उत्तमोत्तम आते हैं। २. २ शेष बचे तो उस नक्षत्र से अंश ६ और द्रव्य ८ होते हैं। ३. १ शेष बचे तो तन्नक्षत्रोत्पन्न अंश ३, द्रव्य ४ होते हैं। ४. १ शेष वाले नक्षत्रों पर पूर्णायु ११२ से अधिक नहीं आती है। ५. २ शेष वाले नक्षत्रों पर पूर्णायु १०४ तक आती है, अतः इन बातों पर विचार करते हुए इष्ट नक्षत्र का चयन करना चाहिए।

२. इष्ट नक्षत्र और स्वामी का नक्षत्र एक नहीं होना चाहिए। नक्षत्रैक्य महान् अनिष्टकर होता है। आचार्य ने आगे कहा है—'गृहेशर्क्षं गृहमैक्यं मृतिप्रदम्' (१२।१२) इति।

३. गृह का नक्षत्र गृहेश के नक्षत्र से पूर्व होना (६।३६ के अनुसार) अशुभ होता है।

४. जिस नक्षत्र से गृहेश के नक्षत्र के साथ विवाह-प्रकरणोक्त (६।२१-३६) के अनुसार गणना उत्तम, गुण अधिकाधिक और नाड़ी एक हो। यथा—

> 'सर्वे विवाहवज्ज्ञेयं विपरीता तु नाडिका।
> एका नाडी यदाऽऽयाति ह्यन्यत्सर्वं न चिन्तयेत् ॥' इति।

इन उपर्युक्त विषयों पर विचार करते हुए पण्डितों को जो नक्षत्र उत्तम जँचे, वही अभीष्ट नक्षत्र है। इष्टाय सर्वथा विषम (१।३।५।७) होना चाहिए।

१ आय में ३ ऋण, ३ आय में १ ऋण, ५ आय में ७ ऋण और ७ आय में ५ ऋण आता है। आय से अधिक व्यय और ऋण तथा द्रव्य से भी ऋण-आय का अधिक होना दारिद्र्यकर होता है—

(१) 'स्वल्पायभूरिव्ययम्' पहले कह चुके हैं।

(२) 'धनाधिकं गृहं वृद्धौ निर्धनाय ऋणाधिकम् ।'

उक्त बातों पर ध्यान देते हुए अभीष्ट आय की कल्पना करनी चाहिए। इति दिक्।

पिण्डानयन का उदाहरण—श्री परमानन्द के नाम से आर्द्रा नक्षत्र के साथ २९ ॥ गुण बनते हैं, अतः आर्द्रा को इष्टर्क्ष ६ माना और ध्वज १ इष्टाय कल्पना करके तृतीय श्लोक के अनुसार—

$$\text{गृहपिण्ड} = \frac{(\text{नक्षत्र}-१)\,१५२ + (\text{आय}-१)\,८१ + १७}{२१६}$$

$$=\frac{(६-१)\,१५२+(१-१)\,८१+१७}{२१६}$$

$$=\frac{५\times १५२+०\times ८१+१७}{२१६}=\frac{७६०+१७}{२१६}=\frac{७७७}{२१६}=३\,\frac{१२९}{२१६}$$

यहाँ लब्धि ३ को प्रयोजनाभाव से छोड़ दिया, शेष १२९ पिण्ड हो गया। अनुपयुक्त होने के कारण इसमें ६×२१६=१२९६ जोड़ दिया तो उपयोग करने योग्य १४२५ पिण्ड हो गया। इसमें विस्तार ३५ से भाग दिया $\frac{१४२५}{३५}$=४० हाथ १९ अं ५ यव लब्धि आया, यही दैर्घ्य हुआ ॥ ३$\frac{१}{२}$ ॥

इन्द्रवंशोत्तरार्धेन ध्वजान्वदन्नायैर्वर्णपरत्वेन द्वारनिवेशनं उपजात्याऽऽह—

आया ध्वजो धूमहरिश्वगोखरेभध्वाङ्क्षकाः पिण्ड इहाष्टशेषिते ॥ ४ ॥
ध्वजादिकाः सर्वदिशि ध्वजे मुखं कार्यं हरौ पूर्वयमोत्तरे तथा ।
प्राच्यां वृषे प्राग्यमयोर्गजेऽथवा पश्चादुदक्पूर्वयमे द्विजादितः ॥ ५ ॥

आया इति । पिण्डे क्षेत्रफलेऽष्टशेषिते अष्टभक्ते सति यदवशिष्यते तत्परिमिता आया ध्वजादिकाः स्युः । ध्वजधूमौ प्रसिद्धौः हरिः सिंहः, श्वा कुक्कुरः, गौर्वृषः, खरो गर्दभः, इभो हस्ती, ध्वाङ्क्षः काकः, ध्वाङ्क्ष एव ध्वाङ्क्षकः स्वार्थे कः । यदाह विश्वकर्मा—'विस्तारेणाहतं दैर्घ्यं विभजेदष्टभिस्ततः । यच्छेषं स भवेदायो ध्वजाद्यास्ते स्युरष्टधा ॥ ध्वजो धूमो हरिः श्वा गौः खरेभो वायसोऽष्टमः । पूर्वादिदिक्षु चाष्टानां ध्वजादीनामवस्थितिः' ॥ इति ।

द्वाराणि दिक्षु

सर्वदिशि ध्वजाख्ये आये आगते सति सर्वदिशि दिक्चतुष्टयेऽपि गृहद्वाराणि कार्याणि स्युरित्यर्थः । हरौ सिंहाये पूर्वदक्षिणोत्तरदिक्षु द्वाराणि स्युः न पश्चिमदिशि, तथा नृपाख्ये आये प्राच्यां दिश्येव मुखं नान्यदिक्षु । गजाख्ये आये प्राग्यमयोः पूर्वदक्षिण-दिशोर्गृहं कार्यं स्यात् । यदाह श्रीपतिः—'गृहेषु चाया विषमाः प्रशस्ताः स्वस्थानगाः सर्वगतो ध्वजश्च । ध्वजो हरौ तौ च गजे वृषे ते वृषोज्झितान्यत्र समाश्रितं स्यात्' ॥

वसिष्ठोऽपि—'विषमायः शुभायैव समायः शोकदुःखदः । ध्वजः सिंहे तौ च गजे ह्येते गवि शुभप्रदाः ॥ वृषो न पूज्यतेऽन्यत्र ध्वजः सर्वत्र पूजितः' ॥ इति । अस्यार्थः । प्रागवस्थितया तत्र पूजित एव परन्तु हरावपि दक्षिणस्यामभिपूजितः । तौ च गजे तौ गजसिंहायौ गज उत्तरस्यामपि प्रशस्तः स्वस्थाने किमुत । एते ध्वजसिंहगजाख्या आयाः पश्चिमायामपि पूजिताः स्वस्थाने किमुत । वृष आयस्तु अन्यत्र पूर्वदक्षिणोत्तर-दिक्षु न पूजितः किन्तु स्वावस्थितया पश्चिमदिश्येव । ध्वजस्तु सर्वत्रैव पूजित इति । अन्यया रीत्यान्ये आयाः यात्रावस्थिताः स्युस्तत्सम्मुखदिक्षु द्वाराणि स्युरित्यर्थः । 'प्रत्यग्ध्वजे द्वारमथोक्षिण पूर्वं हरावपि स्याद् द्विरदे च याम्यम्' इति श्रीपत्युक्तेः । महेश्वरोऽपि—'सर्वद्वार इह ध्वजो वरुणदिग्द्वारं च हित्वा हरिः प्राग्द्वारो वृषभो गजो यमसुरेशाशामुखः स्याच्छुभः ।' इति ।

वापीकूपसरस्सु च आयानामुपयोगः

आयानां प्रयोजनान्तरमाह विश्वकर्मा—'वृषः सिंहो गजश्चैव कुण्डे कर्कटकीटयोः। द्वीपः पुनः प्रयोक्तव्यो वापीकूपसरःसु च ॥ मृगेन्द्रमासने दद्याच्छयने च गजं पुनः। वृषं भोजनपात्रेषु छत्रादिषु पुनर्ध्वजम् ॥ अग्निवेश्मसु सर्वेषु गृहे वह्न्युपजीविनाम्। धूमं नियोजयेत् केचिच्छ्वानं म्लेच्छादिजातिषु ॥ खरो वेश्यागृहे शस्तो ध्वाङ्क्षः शेषकुटीषु च। वृषसिंहौ ध्वजाश्चापि प्रसादपुरवेश्मसु' ॥ इति।

वसिष्ठः—'गजाये वा ध्वजाये वा गजानां सदनं शुभम्। अश्वालयं ध्वजाये वा खराये वृषभेऽपि वा ॥ उष्ट्राणां मन्दिरं कार्यं, गजाये वा वृषे ध्वजे। पशुसद्म वृषाये वा ध्वजाये वा शुभप्रदम् ॥ शय्यासु वृषभः शस्तः पीठे सिंहः शुभप्रदः। अमत्रच्छत्रवस्त्राणां वृषाये वा ध्वजेऽपि वा ॥ पादुकोपानहौ कार्यौ सिंहाख्येऽप्यथवा ध्वजे। उक्तानामप्यनुक्तानां मन्दिराणां ध्वजः शुभः' ॥ इति।

ब्राह्मणादिवेश्मद्वाराणि

अथ ब्राह्मणादिवर्णपरत्वेन द्वारनिवेशनमुच्यते—अथवेति। द्विजादितः ब्राह्मणादिवर्णविभागेन पश्चादित्यादिदिक्षु गृहद्वारं स्यात्। यथा ब्राह्मणस्य पश्चान्मुखं गृहद्वारं, क्षत्रियस्योदग्दिशि, वैश्यस्य पूर्वस्यां, शूद्रस्य यमे दक्षिणस्यामित्यर्थः। उक्तञ्च श्रीपतिना—'ध्वजे प्रतीच्यां मुखमग्रजानामुदङ्मुखं भूमिभृतां च सिंहे। विशो वृषे प्राग्वदनं गजे तु शूद्रस्य याम्यां न समामनन्ति' ॥ इति। टोडरानन्दे च्यवनः—'ध्वजे परास्यं विप्राणां राज्ञां सिंहेऽप्युदङ्मुखम्। गजे शूद्रस्य याम्यास्यं विशः पूर्वमुखं वृषे' ॥ इति ॥ ४–५ ॥

हिन्दी—पिण्ड में ८ का भाग देने से शेष आय का नाम—१ शेष में ध्वज, २ शेष में धूम, ३ शेष में सिंह, ४ शेष में श्वान, ५ शेष में गौ, ६ शेष में गधा, ७ शेष में हस्ती और ८ शेष में काक नामक आय होते हैं।

१ ध्वज आय में सब दिशाओं में; ३ सिंह आय में पूर्व, दक्षिण, उत्तर तीन दिशाओं में; ५ वृष आय में पश्चिम दिशा में और ७ गज आय हो तो पूर्व और दक्षिण दिशा में सदर दरवाजा बनाना उत्तम होता है।

तथा ब्राह्मण को १ ध्वज आय और पश्चिम दिशा में द्वार बनाना उत्तम होता है। क्षत्रिय को ३ सिंह आय और उत्तर का दरवाजा, वैश्य को ५ वृष आय और पूर्व दिशा में दरवाजा, शूद्र को ७ गज आय और दक्षिण दिशा में दरवाजा बनाना उत्तम होता है ॥ ४–५ ॥

आय-सम्बन्ध से द्वार

आय	ध्वज	सिंह	वृष	गज
द्वारदिशा	सर्वदिक्	पूर्व दक्षिण उत्तर	पश्चिम	पूर्व दक्षिण

वर्ण-सम्बन्ध से आय तथा द्वार

वर्ण	ब्राह्मण	क्षत्रिय	वैश्य	शूद्र
आय	ध्वज	सिंह	वृष	गज
द्वारदिशा	पश्चिम	उत्तर	पूर्व	दक्षिण

अथ गृहारम्भे विशिष्टकालनिषेधमुपजातिकयाऽऽह—

गृहेशतत्स्त्रीसुखवित्तनाशोऽर्केन्दुीज्यशुक्रे विबलेऽस्तनीचे।
कर्त्तुः स्थितिर्नो विधुवास्तुनोर्भे पुरःस्थिते पृष्ठगते खनिः स्यात्॥ ६॥

गृहेशेति। चेद् गृहस्वामिनो जन्मराशिवशात् अर्केन्दुीज्यशुक्रे विबले निर्बले अस्ते अस्तङ्गते नीचे नीचराशिगते सति क्रमाद् गृहेशतत्स्त्रीसुखवित्तनाशो भवति। यथा सूर्ये दुष्टे विबले निर्बले नीचस्थिते वा गृहेशस्य नाशः इन्दौ चन्द्रे निर्बले अस्तमिते नीचगते वा गृहेशस्त्रीनाशः, ईज्ये गुरौ तादृशे सति गृहेशसुखनाशः, शुक्रे तादृशे गृहेशस्य वित्तं द्रव्यं तस्य नाशः। यदाह श्रीपतिः—'रवौ गृहस्थो गृहिणी शशाङ्के धनं सिते देवगुरौ च सौख्यम्। विनाशमायाति बलेन हीने नीचस्थिते वास्तुमुपागते वा'॥ इति। वसिष्ठस्तु नैःस्वमेवाह—'नीचे शत्रुगते जीवे शुक्रे वा यदि वा बुधे। शशाङ्के वा कृतं गेहमतिनिःस्वत्वमाप्नुयात्'॥ इति। इदमस्तस्याप्युपलक्षणम्। अत्रास्तगतत्वं किं क्षितिजसन्निधिकृतमुत सूर्यकृतं वा विवक्षितम्। अन्यथा तद्विशेषणानर्थक्यम्। अर्थतत्त्वविशेषेणानर्थक्यम्। अनेनैवाशयेन वास्तुशास्त्रे—'अस्तदोषोऽत्र न ग्राह्यः प्रातिदैवात्मको बुधैः। नास्तदोषः सदा चन्द्रे न मैत्रेऽब्जस्य नीचता'॥ इति। अब्जस्य चन्द्रस्य।

चन्द्रर्क्षगृहर्क्षयोः सम्मुखपृष्ठस्थयोः फलानि

कर्त्तुरिति। विधुवास्तुनोर्भे यन्नक्षत्रे दिनचन्द्रस्तद्विधुभं यद्गृहं तस्य विस्तारायामवशादुत्पन्नं भं तद्गृहभं तस्मिन् पुरःस्थिते सम्मुखस्थिते सति कर्तुर्गृहनिर्मातुस्तस्मिन् गृहे स्थितिर्निवासो न स्यात्। पृष्ठगते वा विधुवास्तुनोर्भे सति खनिः खननं चौरकृतापहारं तद्वशात्सर्वस्वहानिरित्यर्थः। उक्तञ्च वास्तुशास्त्रे—'ऋक्षं चन्द्रस्य वास्तोश्च त्वग्रे पृष्ठे न शस्यते' इति। श्रीपतिना तु चन्द्रफलमुक्तम्—'क्षपाकरेणैव गृहं पुरःस्थे कुर्याद्वसेत् तत्र न जातु कर्ता। पतन्ति स्वप्नानि च पृष्ठसंस्थे यत्नेन तस्मादिदमत्र चिन्त्यम्'॥ इति। पुरःस्थितत्वं लग्नवशादिति केचिद् व्याचख्युः। यथा प्राङ्मुखे गृहे कर्त्तव्ये लग्नस्थचन्द्रः पुरःस्थितो भवति। दक्षिणमुखे तु गृहे वामगः। पश्चिममुखे तु पृष्ठगः। उत्तरमुखे तु दक्षिणगः। एवं दशमस्थश्चन्द्रो दक्षिणमुखे गृहे सम्मुखः। एवं सर्वास्वपि दिक्षु पृष्ठगत्वं सम्मुखत्वं च ध्येयम्।

चिकीर्षितद्वारदिङ्नक्षत्रे गृहारम्भो न कार्यो गृहारम्भनिर्णयश्च

तत्रापि दक्षिणवामगत्वं चन्द्रस्य समीचीनमित्यर्थः। रत्नमालाटीकाकारो महावास्तुदिग्द्वारभक्रमेण सम्मुखदिश्यवस्थिते व्याख्यत्। यथा गृहद्वारं यस्यां दिशि विवक्षितं तद्दिङ्नक्षत्रेषु गृहारम्भो न कार्यं इति।

गृहारम्भो वामदक्षिणे चन्द्रे

अर्थाद्दिङ्नक्षत्रवशेन वामदक्षिणगे चन्द्रे गृहारम्भः सुखेन कार्यः। यदाह ब्रह्मशम्भुः—'भानावपि तथैव स्यादधिकं च तदन्तरे। धनलाभो मतिर्व्याधिरविनाशो विलोमतः'॥ इति। तदन्तरे विदिक्षु। विलोमतः—

दिग्द्वारनक्षत्रवशेन चन्द्रफलं वास्तुनक्षत्रफलञ्च

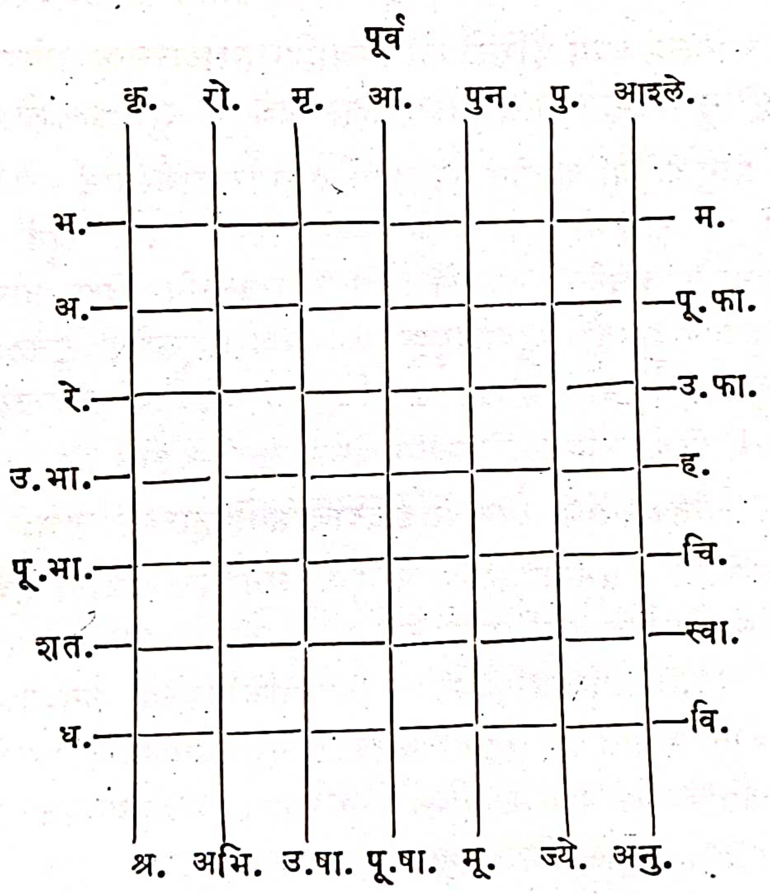
ईशानवायव्यनैर्ऋत्याग्नेयदिक्षु क्रमेण धनलाभो मरणं व्याधिरविनाशः फलं स्यादित्यर्थः। इदं दिग्द्वारनक्षत्रवशेन चन्द्रफलं तुल्यन्यायत्वाद्वास्तुनक्षत्रेऽपि ध्येयम्। तदुक्तं ब्रह्मशम्भुना—'गृहायलब्धऋक्षेषु यत्र ऋक्षे च चन्द्रमाः। शलाकासप्तके ध्येयं कृत्तिकादिक्रमेण च ॥ वामदक्षिणभागे तु प्रशस्तं शान्तिकारकम्। अग्रे पृष्ठे न दातव्यं यदीच्छेच्छ्रेय आत्मनः॥ ऋक्षे चन्द्रस्य वास्तोश्च त्वग्रे पृष्ठे न शस्यते'। इति। अयमाशयः। कृत्तिकादिसप्तनक्षत्रेषु चन्द्रेषु अनुराधादिसप्तसु वा गृहनक्षत्रे च सति पूर्वद्वारं पश्चिमद्वारं वा न कार्यम्। तत्र चन्द्रः पृष्ठस्थितोऽग्रस्थितो वा भवति। एवं मघादिसप्तसु धनिष्ठादिसप्तसु वा गृहनक्षत्रे चन्द्रनक्षत्रे वा सति दक्षिणद्वारमुत्तरद्वारं वा न कार्यमित्यर्थः॥ ६॥

हिन्दी—गृहारम्भ के समय गृहस्वामी की जन्मराशि से गोचरोक्त विचार से—(क) यदि सूर्य निर्बल हो (शत्रुराशि का हो या ४।८।१२ में हो) एवं नीचराशि (तुला) का हो तो स्वामी का नाश होता है।

(ख) चन्द्रमा निर्बल, अस्त, नीचराशि (वृश्चिक) का हो तो मालिक की पत्नी का नाश होता है (अनुराधा का चन्द्रमा नीच दोष से मुक्त माना जाता है)।

(ग) बृहस्पति निर्बल, अस्त, अपनी नीचराशि (मकर) का हो तो मालिक के पुत्र का नाश होता है।

(घ) शुक्र निर्बल, अस्त, नीचराशि (कन्या) का हो तो धन का नाश होता है। अतः गेहारम्भ में सूर्य, चन्द्रमा, बृहस्पति और शुक्र का बली होना, उदयी रहना, उच्च में या उच्चराशि के समीप में रहना आवश्यक है।

गेहारम्भकालिक चन्द्रमा और वास्तु का नक्षत्र गृहद्वार के आगे पड़े तो उस घर में घर के स्वामी की स्थिति (निवास) नहीं होती है और पीछे पड़े तो उस घर में चोरी का भय रहता है।

विशेष—पुरःस्थ और पृष्ठस्थ जानने का प्रकार यह है कि विवाह-प्रकरणोक्त (६।५७) सप्तशलाका-चक्र में कृत्तिका से ७ नक्षत्र पूर्व, मघा से ७ नक्षत्र दक्षिण, अनुराधा से अभिजित् सहित ७ नक्षत्र पश्चिम एवं धनिष्ठा से ७ नक्षत्र उत्तर के माने जाते हैं।

इसी क्रम से यदि गृहद्वार पूर्व है तो कृत्तिका से ७ नक्षत्र आश्लेषा-पर्यन्त पुरः स्थित नक्षत्र हैं और अनुराधा से श्रवण-पर्यन्त ७ नक्षत्र पृष्ठगत नक्षत्र हैं। शेष मघा से विशाखा और धनिष्ठा से भरणी तक पार्श्व नक्षत्र हैं। पूर्वद्वार वाले भवन का आरम्भ और गृहनक्षत्र दोनों पुरःस्थ, पृष्ठस्थ नक्षत्र में नहीं होना चाहिए। पार्श्वस्थ नक्षत्रों में चन्द्र और गृहनक्षत्र रहे तो उत्तम है। इसी प्रकार सब दिशाओं के लिए समझना चाहिए। यथा—

'गृहाय लब्धं यदृक्षं यत्र ऋक्षे च चन्द्रमा।
शलाकासप्तके देयं कृत्तिकादिक्रमेण च॥
वामदक्षिणभागे तत् प्रशस्तं शान्तिकारकम्।
अग्रे पृष्ठे न दातव्यं यदीच्छेच्छ्रियमात्मनः॥
ऋक्षं चन्द्रस्य वास्तोश्च ह्यग्रे पृष्ठे न शस्यते।' इति।

स्पष्टार्थ यह है कि कृत्तिका से ७ और अनुराधा से ७ नक्षत्रों में गृहनक्षत्र और गृहारम्भ नक्षत्र पड़ें तो पूर्व और पश्चिम द्वार वाले भवन के लिए अनिष्टकर होता है। एवं मघा से ७ तथा धनिष्ठा से ७ नक्षत्रों में गृहनक्षत्र और गृहारम्भनक्षत्र पड़ें तो दक्षिण और उत्तर द्वार वाले गृह के लिए अशुभफलप्रद होता है॥ ६॥

अथैवमायं सफलमभिधाय व्ययकथनपुरःसरमंशकज्ञानं सफलमुपजात्याऽऽह—

भं नागतष्टं व्यय ईरितोऽसौ ध्रुवादिनामाक्षरयुक् सपिण्डः।
तष्टो गुणैरिन्द्रकृतान्तभूपा ह्यंशा भवेयुर्न शुभोऽन्तकोऽत्र॥ ७॥

भमिति। प्रागुक्तदिशा कल्पितं यद् गृहभं तन्नागैरष्टभिस्तष्टं भक्तावशिष्टं स व्यय ईरितः। यथा भं रोहिणी ४। अयमेव व्ययः असौ व्ययः ध्रुवादिनामाक्षरयुक्। ध्रुवादीनां नामानि अधुनैव वक्ष्यति। यत्सङ्ख्याकानि दिक्षु द्वाराणि चिकीर्षितानि तदनुरोधेन यदागतं ध्रुवादिगृहनाम तदक्षरसङ्ख्यया युक्तः ततः सपिण्डः प्रागानीतपिण्डयुक्तः गुणैस्त्रिभिस्तष्टः भक्तावशिष्टः एकद्वित्रिशेषेण इन्द्रयमराजसञ्ज्ञकास्त्रयोंऽशाः स्युः।

अन्तकयमांशौ त्यक्त्वा इन्द्रराजांशयोर्गृहारम्भः शुभः

अत्र गृहारम्भेऽन्तको यमाख्योंऽशको न शुभः, अर्थादिन्द्रराजानौ शुभफलदौ। यदाह श्रीपतिः—'धिष्ण्ये विभक्ते वसुभिर्व्ययः स्याद् बह्वायमूनव्ययमालयं सत्। व्ययान्विते क्षेत्रफले गृहस्य ध्रुवादिनामाक्षरमिश्रिते च॥ त्रिभिर्विभक्ते क्रमशोंऽशकः स्यादिन्द्रो यमो भूपतिरन्तकोने'। इति। वास्तुशास्त्रेऽपि—'मूलराशौ व्यये क्षिप्ते गृहनामाक्षरैः पुनः। युते हरे त्रिभिर्भागं यच्छेषं सोंऽशको भवेत्॥ इन्द्रो यमश्च राजा स्याद्यमांशो नैव शोभनः'। इति। समूलराशिः क्षेत्रफलम्॥ ७॥

हिन्दी—गृह की कल्पित नक्षत्र की संख्या में ८ का भाग देने पर जो शेष बचता है, उसको व्यय कहते हैं। व्यय की संख्या में १२।८-१० श्लोक में लिखित ध्रुव, धान्य आदि गृह की नामाक्षर-संख्या, पिण्ड-संख्या और गृह का क्षेत्रफल जोड़कर ३ से भाग देने पर क्रम से इन्द्र, यम, भूप के अर्थात् १ शेष बचे तो इन्द्र का, २ शेष बचे तो यम का और ३ शेष बचे तो भूप का भवन में अंश होता है। यम का अंश अनिष्टकर होता है॥ ७॥

अथ विवक्षितशालाध्रुवाङ्कानयनं पथ्यावक्राख्येनानुष्टुभाऽऽह—

दिक्षु पूर्वादितः शालाध्रुवा भूद्वौं कृता गजाः।
शालध्रुवाङ्कसंयोगः सैको वेश्म ध्रुवादिकम्॥ ८॥

दिक्ष्विति। पूर्वादितो दिक्षु प्राच्यादिषु चतसृषु दिक्षु इमे शालाः स्युः। यथा प्राच्यां द्वारे चिकीर्षिते शालाध्रुवाङ्कः एकः, दक्षिणस्यां द्वौ, पश्चिमायां कृताश्चत्वारः, उत्तरस्यां गजाः अष्टौ। अथ दिक्परत्वेन यावन्ति द्वाराणि एकं, द्वे, त्रीणि, चत्वारि वा चिकीर्षितानि तावतां शालाध्रुवाङ्कानां संयोगः कार्यः। सैकः एकयुक्तः स तु ध्रुवादिकं वेश्म गृहं स्यात्।

तत्रोपपत्तिः

अत्रोपपत्तिर्नीलकण्ठगुरुचरणप्रसादत उच्यते। यथाह नारदः—'गुरोरधो लघुं न्यस्य पुरस्तात्पूर्ववन्न्यसेत्। गुरुभिः पश्चिमं पूर्वं यावत्सर्वलघुर्भवेत्'॥ एतच्च सामान्यतो यस्मिन्कस्मिश्चित्प्रस्तारे सम्भवति। तथापि गृहेऽपि विदिग्द्वारानौचित्याद् दिक्ष्वेव द्वाराणां प्राशस्त्योक्तेः दिशां चतुष्टयत्वाच्चत्वार एव गुरवः स्थाप्या इति विधिः कार्यः। तत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावादादिगुरोरेवाधो लघुः स्थाप्यः। एवमग्रेऽपि।

लघुगुरुस्वरूपे

गुरुलघुस्वरूपं वृत्तरत्नाकरे—'असौ वक्रो गुरुर्ज्ञेयो ह्यन्यो वै मातृको ऋजुः'। इति। असौ गुरुर्वक्रो लेख्यः (˘) वा (ऽ) अन्यो गुरुव्यतिरिक्तः लघुमातृकः एकमात्रः ऋजुः सरलः (।) ऊर्ध्वदण्डाकृतिर्लेख्यः।

शालाध्रुवानयनप्रस्तारः

यथा चतुर्णां प्रस्तारः—अत्र दिशां चतुःक्रमेण लघुस्थानेनालिन्दं गुरुमाश्रितं प्रदक्षिणैर्गृहद्वारालिन्दैर्दशषड्विधा इति गृहभेदाः स्युरिति शेषः। अलिन्दम् अलिन्दशब्देन शालाऽभिधीयते। ब्राह्मे यागे मणिका जालकवृत्ताङ्गणसम्मुखा क्रियते सा ज्ञेयेत्युत्पलः। प्रतिशालाख्यमिति महादेवः। 'प्रघाणप्रघणालिन्दा बहिर्द्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः। तत्र गुरुचतुष्टयं प्रथमभेदस्य लघोरभावाद् दिग्द्वाराभावादूर्ध्वमुखं गृहं कोष्ठीसदृशं स्यात्। अन्येषु पञ्चदशसु भेदेषु लघुस्थानावस्थितया तत्तद्दिक्षु द्वाराणि स्युः।

शालाध्रुवानयनं प्रस्तारमन्तरा प्रकारान्तरेण

तत्र ग्रन्थकृद्विनापि प्रस्तारोक्ति लाघवेन शालाध्रुवानानयतिस्म। यथा एकस्मिन्नेव द्वारे चिकीर्षिते शालाध्रुवाङ्कः १, एवं दक्षिणदिशि २, पश्चिमदिशि च ३, उत्तरदिशि च ४ प्रत्यक्षतो दृश्यते। तत्र द्वित्र्यादिद्वारज्ञानार्थमुपायः। यद्यद्दिक्षु द्वारेच्छा तत्त-

द्विग्भवध्रुवयोगः कार्यः । यथा पूर्वस्यां पश्चिमायां च द्वारे अभीष्टे शालाध्रुवौ १। ४ अनयोर्योगः ५ एवं पूर्वदक्षिणोत्तरद्वारेऽभीष्टे शालाध्रुवाः १।२।८ एषां योगः ११ एवं दिक्चतुष्टयेऽपि शालाध्रुवाङ्कयोगः १५ प्रस्तारलिखितक्रमेण प्रत्यक्षत उपलभ्यते । चतुर्गुरुप्रस्तारमारभ्योक्तः । तत्र चतुर्गुरोः प्रथमभेदस्य दिग्द्वाराभावेन गणनाभावात् तत् त्यागस्य प्राप्तत्वात्समारभ्योक्तवदित्येकयोगः कृतः सर्वत्र । यथा पूर्वपश्चिमयोः ६ विजयाख्यं गृहम् । अत एवोक्तं 'दिक्षु पूर्वादित' इत्यादि ॥ ८ ॥

हिन्दी—पूर्व में गृह का द्वार बनाना हो तो शालाध्रुवांक १, दक्षिण द्वारवाले गृह का शालाध्रुवांक २, पश्चिम में शालाध्रुवांक ४ और उत्तर में शालाध्रुवांक ८ होता है। जिस-जिस दिशा में द्वार बनाना हो, उस-उस दिशा के शालाध्रुवांकों के योग में एक जोड़ देने से जो अंक हो, वही ध्रुवादि नाम उस गृह का होता है ॥ ८ ॥

विशेष—जैसे किसी सिंह आय वाले मकान का पूर्व, दक्षिण एवं उत्तर तीनों दिशाओं में द्वार बनाना है तो क्रम से तीनों शालाध्रुवांकों के योग—१+२+८=११ में १ जोड़ दिया तो उस गृह का नाम १२ वित्तद हुआ।

अत्रैव विवक्षितध्रुवानयनमभिधायेदानीं ध्रुवादीनां नामाक्षरसङ्ख्यां पथ्यावक्त्रच्छन्दसाऽऽह—

तिथ्यर्काष्टाष्टिगोरुद्रशक्रे नामाक्षरं त्रयम् ।
भूद्वयब्धीष्वङ्गदिग्वह्निविश्वेषु द्वौ नगेऽब्धयः ॥ ९ ॥

तिथ्यर्केति । 'दिक्षु पूर्वादितः' इत्यादिना यद्वेश्मध्रुवादि समागतं तस्या शालाध्रुवाङ्कसंयोगः सैकः इत्युक्तदिशा सङ्ख्यामवधारयेत्, तदा गृहनामाक्षरत्रयात्मकं स्यात् । सा च सङ्ख्या पञ्चदशी, द्वादशी, अष्टमी, षोडशी, नवमी, एकादशी, चतुर्दशी वा स्यात् तदा गृहनामाक्षरात्मकं स्यात् । यथा—१५।१२।८।१६।९।११।१४ अत्र त्रीणि चाक्षराणि पुनः सैव सङ्ख्या प्रथमा, द्वितीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, दशमी, तृतीया त्रयोदशी वा स्यात् तदा गृहनाम द्वौ अक्षरद्वयात्मकं स्यात् । यथा १।२।४।५।६। १०।३।१३ अत्र द्वे अक्षरे पुनः सा सङ्ख्या सप्तमी स्यात्तदाऽब्धयश्चतुरक्षरं गृहनाम । यथा ७ चत्वार्यक्षराणि अत्र एतच्च पद्यं ध्रुवधान्याद्यक्षरगणनामूलमिति नात्र मूलवाक्यम् ॥ ९ ॥

हिन्दी—१५।१२।८।१६।९।११।१४वें घर के नाम में ३ अक्षर होते हैं। १।२।४।५।६।१०। ३।१३वें घर के नाम में २ अक्षर और सातवें घर के नाम में ४ अक्षर-संख्या है ॥ ९ ॥

अथ षोडशगृहाणां नामान्यार्यागीतिच्छन्दसाऽऽह—

ध्रुवधान्ये जयनन्दौ खरकान्तमनोरमं सुमुखदुर्मुखोऽग्रं च ।
रिपुदं वित्तदं नाशं चाक्रन्दं विपुलविजयाख्यं स्यात् ॥ १० ॥

ध्रुवधान्य इति । आर्यागीत्याख्यं छन्दः । तल्लक्षणं वृत्तरत्नाकरे—'आर्यापूर्वार्धं यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरं तद्वन्निखिलं यदीयमुदितेयमार्यागीतिः ॥' इति । यथा प्रस्तारः ।।ऽऽ।।ऽऽ।।ऽ।।ऽ।।ऽ।।।।।ऽ।ऽऽ पूर्वार्धे । उत्तरार्धे ।।ऽ।।ऽऽऽऽऽऽ।।ऽ।।ऽऽऽ

अत्रार्यासामान्यात् तल्लक्षणमप्यनुसन्धेयम् । विशेषलक्षणस्य सामान्यलक्षणाधीनत्वात् । निधने प्रान्ते । ध्रुवेत्यादि पद्यं स्पष्टार्थमेव तथापि विविच्यते । यथा—ध्रुवधान्ये जयनन्दाविति चेतरेतरयोगद्वन्द्वः । ध्रुवमूर्ध्वमुखं प्रथमं, गृहं धान्यं पूर्वं द्वितीयं, जयं दक्षिणद्वारं तृतीयं, नन्दं प्राग्दक्षिणद्वारं चतुर्थं, खरं पश्चिमद्वारं पञ्चमं, कान्तं प्राक्प्रत्यग्द्वारं षष्ठं, मनोरमं दक्षिणपश्चिमद्वारं सप्तमं, सुमुखं प्राग्दक्षिणपश्चिमद्वारमष्टमं, दुर्मखमुत्तरद्वारं नवमम्, उग्रं पूर्वोत्तरद्वारं दशमं, रिपुदं विपक्षाख्यं दक्षिणोत्तरद्वारमेकादशं, धनदं पूर्वदक्षिणोत्तरद्वारं द्वादशं, पश्चिमोत्तरद्वारं नाशसंज्ञं त्रयोदशम्. आक्रन्दं पूर्वपश्चिमोत्तरद्वारं चतुर्दशं, विपुलं दक्षिणपश्चिमोत्तरं द्वारं पञ्चदशं, विजयं पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारं षोडशमिति । ननु ध्रुवाद्यक्षरसङ्ख्याज्ञानं प्राक्पद्येनैवोक्तम् । तत्किं पुनर्ध्रुवादीनां नामग्रहणेन उच्यते । नामसदृशफलसूचनार्थं तदुपादानम् । अन्यथा द्वारानुरोधेन ध्रुवाद्यक्षरसङ्ख्यायोगे उक्ते कीदृशानां गृहाणां विधिर्निषेधो वेति निश्चयो न भवेत् । तस्माद्येषां शुभफलादीनि नामानि तेषां गृहाणां ग्रहणं येषां चाशुभं फलं तेषां त्यागो विधेय इति निष्कृष्टोऽर्थः । उक्तञ्च वसिष्ठेन—'ध्रुवसंज्ञं गृहं त्वाद्यं धनधान्यसुखप्रदम् । धान्यं धनप्रदं नृणां जयं स्याद्विजयप्रदम् ॥ नन्दं स्त्रीहानिदं नूनं खरं सम्पद्विनाशनम् । पुत्रपौत्रप्रदं कान्तं श्रीपदं स्यान्मनोरमम् ॥ सुवक्त्रं भोगदं नूनं दुर्मुखं विमुखप्रदम् । सर्वदुःखप्रदं क्रूरं विपक्षं शत्रुभीतिदम् । धनदं धनदं गेहं क्षयं सर्वक्षयप्रदम् । आक्रन्दं शोकजननं विपुलं श्रीयशःप्रदम् । विपुलं नामसदृशं धनदं विजयाभिधम् ॥' इति ॥ १० ॥

हिन्दी—१ ध्रुव, २ धान्य, ३ जय, ४ नन्द, ५ खर, ६ कान्त, ७ मनोरम, ८ सुमुख, ९ दुर्मुख, १० उग्र, ११ रिपुद, १२ वित्तद, १३ नाश, १४ आक्रन्द, १५ विपुल और १६ विजय—ये सोलह क्रम से गृहों के नाम हैं ॥ १० ॥

विशेष—इन नामों के देखने से नवम श्लोक का अर्थ स्पष्ट हो जाता है ।

अथ केषाञ्चिन्मतेन गृहस्यायादिनवकमुपजातिकापथ्यावक्त्राभ्यामाह—

पिण्डे नवाङ्काङ्गगजाग्निनागनागाब्धिनागैर्गुणिते क्रमेण ।
विभाजिते नागनगाङ्कसूर्यनागर्क्षतिथ्यृक्षखभानुभिश्च ॥ ११ ॥
आयो वारोंऽशको द्रव्यमृणमृक्षं तिथिर्युतिः ।
आयुश्चाथ गृहेशर्क्षं गृहभैक्यं मृतिप्रदम् ॥ १२ ॥

पिण्डे इति । पिण्डे क्षेत्रफले नवधा स्थापिते क्रमेण नवादिभिरङ्कैर्गुणिते क्रमेण च नागादिभिरङ्कैर्भक्ते सति यदवशिष्टं तदायादिकं स्यात् । यथा क्षेत्रफलं नवभिर्गुणितमष्टभिर्भक्तं शिष्टमायः स्यात् । तद्यथा पिण्डः २०३ नवभिर्गुणितः १८२७ अष्टभक्ते शेषं ३ सिंह आयो जातः । पुनर्नवभिर्गुणितं सप्तभिर्भक्तं शिष्टं वारः ७ । एवं सर्वेऽप्यानीताः । अंशकः ३, द्रव्यं ४, ऋणं १, नक्षत्रं ४, रोहिणी तिथिः ४, चतुर्थी योगः २, प्रीतिः आयुः ६४ । उक्तञ्च—'गोङ्कर्त्वष्टगुणाष्टनागजलधिव्यालैः—९ । ९ । ६ । ८ । ३ । ८ । ८ । ४ । ८—हतं भूफलं नागाद्र्यङ्कदिवाकराष्टभतिथीयोगैः खसूर्यैः—८ । ७ । ९ । १२ । ८ । २७ । १५ । २७ । १२०—भजेत् । आयं वारमथांशकं धनमृणं तारां

तिथिं चिन्तयेद् योगं चायुरितीहशेषकपदे भागैर्हृते तान्त्रिकैः' ।। इति । वसिष्ठादिभिस्तु षडेते निर्दिष्टाः । यदाह—'विस्तारायामगुणितं गृहस्य पदमुच्यते । तस्माद्धनाधनायर्क्षे वासराख्यनवांशकाः ।। गजरामाङ्कवस्वङ्कऋतुभि–८ । ३ । ९ । ८ । ९ । ६–र्गुणितात्पदात् । सूर्याष्टाष्टर्क्षशैलाङ्क–१२ । ८ । ८ । २७ । ७ । ९–विभक्तादवशिष्टकाः ।। सम्पूर्णाः शुभदास्त्वेते ह्यसम्पूर्णास्त्वनिष्टदाः' । इति । पदं क्षेत्रफलम् । अधनमृणम् । अत्रोपपत्तिः । गुणकानां भाजकानां च आयाः अष्टावेव, वाराः सप्तैव, अंशा नवैव, धनमृणम्, नक्षत्राणि सप्तविंशतिः, तिथयः पञ्चदश, योगाः सप्तविंशतिः, परमायुर्विंशत्यधिकशतम् ।

आयादीनां फलानि

एषामायादीनां प्रयोजनमुच्यते—आयस्य तावत्—'विषमायः शुभायैव समायः शोकदुःखदः' इति वसिष्ठोक्तेः । वाराणां च–'सूर्यारवारराश्यंशाः सदा वह्निभयप्रदाः । शेषग्रहाणां वारांशाः कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदाः' ।। इति । यथा गणितेनागतो भौमवारः सोऽपि निन्द्यः । तद्राशी मेषवृश्चिकौ निन्द्यौ । एवमन्येष्वपि वारेषु नवांशाः नव । 'गृहस्यागतभं यत्तु तद्द्विराश्यात्मकं यदि । तन्नवांशवशात् तत्र ज्ञातव्यं सर्वदा गृहम्' ।। इति । यथा कृत्तिका द्विराश्यात्मिका तत्रैकावशेषे मेषः, द्व्यावशेषे वृषः, मृगोऽपि द्व्यादिशेषे मिथुनम्, अन्यथा वृषः, पुनर्वसावप्यंशकत्रयं यावन्मिथुनम्, अन्यथा कर्कः, एवमुत्तराफाल्गुन्यादिषु द्विराश्यात्मकेषूहनीयं विद्वद्भिः, न तु निःसन्दिग्धेष्वेकराश्यात्मकेषु अश्विन्यादिषु ।

धनर्णविचारो गृहारम्भे

धनर्णयोश्च—'धनादिकं गृहं वृद्धौ निर्धनाय ऋणाधिकम्' इति नक्षत्रस्य । 'विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरा प्रतिकूलदा । निधनाख्या तारका तु सर्वथा निधनप्रदा ।। विवर्ज्यतारकास्त्वेतन्निर्माणमशुभप्रदम् । कुर्वन्नज्ञानतो मोहाद् दुःखभोग्यादिभाग्भवेत्' ।। अयमर्थः । गृहनक्षत्राद् दिनभं यत्सङ्ख्यं तन्नवभक्तावशिष्टतारकाविपत्तारादिकाः स्युश्चेत्तदानिष्टास्तद्दिने इति गृहारम्भं न कुर्यात् । अन्यस्मिन्दिने शुभतारासु गृहारम्भं कुर्यादित्यर्थः केचित् । अपरे तु गृहकर्तुर्नामनक्षत्राद् गृहभं गण्यं नवभक्तमवशिष्टं विपत्तारादिकं स्यात् । तद्गृहमनिष्टमन्यथा शुभमिति । यदाह कश्यपः—'दत्ते दुःखं तृतीयर्क्षं पञ्चमर्क्षं यशःक्षयम् । आयुःक्षयं सप्तमर्क्षं कर्त्तुर्भाद्यदि सप्तमम्' ।। इति । वास्तुशास्त्रेऽपि—'गृहभात्स्वामिभं गण्यं भक्तं च नवभिः पुनः । यच्छेषं सा भवेत्तारा सप्तपञ्चत्रिकाधमा' ।। इति ।

गृहेशगृहर्क्षयोरैक्ये शुभाशुभज्ञानोपायो गृहारम्भे

यदा तु गृहस्य चैकं नक्षत्रं चेत् स्यात् तदा तच्छुभमशुभं चेति निर्णयं स्वयमेवाह—अथेति । गृहेशो गृहस्वामी तस्यर्क्षं नक्षत्रं प्रागुक्तप्रकारेण चानीतं भं गृहभं तयोरैक्यं तयोरेकमेव भं स्यात्तदा तद्गृहकर्त्तुर्मृतिप्रदं मरणकरं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'गृहस्य तत्पतेस्त्वेकं धिष्ण्यं चेन्निधनप्रदम्' । इति । निधनं मरणम् । राश्यैक्येऽयं दोषः न तु भिन्नराशित्वे । तद्वाक्यस्य विवाहप्रकरणोक्तत्वात् । कैश्चिदन्यदपि प्रयोजनमुक्तम् ।

तदुक्तं व्यवहारसमुच्चये–'त्रिभिस्त्रिभिर्वेश्मनि कृत्तिकाद्यैरुच्छेदपुत्राप्तिधनानि शोकम् । शत्रोर्भयं राजभयं च मृत्युः सुखं प्रवासश्च नव प्रभेदाः' ॥ इति ।

गृहर्क्षवशेन राशिज्ञानफलम्

गृहभवशाद्राशिज्ञानेऽपि प्रयोजनमाह स एव—'राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तयेत् । नैःस्वं द्विर्द्वाशने नूनं त्रिकोणे त्वनपत्यता ॥ षष्ठाष्टके नैधनं स्याद्व्यत्यये मध्यमं स्मृतम् । परेषु शुभदं प्रोक्तं गेहं तत्कर्तृराशितः' ॥ इति । व्यत्यये द्वादश द्वितीय इत्यादिके ।

तत्र वर्णवश्यराशिकूटादयोऽप्यावश्यकाः

अन्ये राशिकूटप्रभेदा वर्णो वश्यमित्यादिका विवाहप्रकरणोक्ता ध्येयाः । सर्वपदोपादानात् ।

तत्र राशिनिर्णयः

राक्षसामरमर्त्या यत्र कृत्तिकादिषु द्विराशिषु भेषु राशिनिर्णयो वास्तुशास्त्रे—'अश्विन्यादि त्रयं मेषं सिंहे प्रोक्तं मघात्रयम् । मूलादित्रितयं चापे शेषेषु नव राशयः ॥' इति । शेषेषु भेषु रोहिण्यादिषु नव राशयो ज्ञेयाः । यथा रोहिणीमृगयोर्वृषः, आर्द्रापुनर्वस्वोर्मिथुनं, पुष्याश्लेषयोः कर्कः एवं हस्तादिके श्रवणादिद्विके च कन्यामकराद्याः राशयः स्युरित्यर्थः । अयञ्च पक्षो वास्तुशास्त्रे नवांशानुक्तेरुक्तः ।

राशिकूटे नाडीवेधदोषाभावः

अत्र राशिकूटे नाडीवेधो न दोषाय । उक्तञ्च ज्योतिश्चिन्तामणौ—'सेव्यसेवकयोश्चैव गृहतत्स्वामिनोरपि । परस्परं मित्रभावे एकनाडी प्रशस्यते' ॥ इति ।

तत्र तिथ्यानयनं तत्फलानि

तिथिप्रयोजनं तिथ्यानयनप्रकारान्तरं च वास्तुशास्त्रे—'शक्राहतं क्षेत्रफलं त्रिंशद्भक्तावशेषकम् । तिथिः प्रतिपदा ज्ञेया दर्शं रिक्तां च वर्जयेत्' ॥ इति । तुल्यन्यायाच्छुभाशुभप्रकरणोक्तं दुष्टयोगवर्जं च योगानां प्रयोजनं स्पष्टमेव तावत्कालं गृहस्थितिरिति ।

तत्र क्षेत्रफलसाधनक्रमः

यत्र हस्तादिगणनया क्षेत्रफले क्रियमाणे आयव्ययांशकादिषु शुद्धिर्नोपलभ्यते तत्राप्यङ्गुलादिकं निःक्षिप्य संशोध्य वा क्षेत्रफलं साध्यम् । यदाह भीमपराक्रमः—'करमानादिष्टगुणं नो चेत् तदाङ्गुलादि प्रदाय हित्वा वा । क्षेत्रफलं गणितेन प्रसाधयेदिष्टसिद्ध्यर्थम्' ॥ इति । अगुणमायव्ययादिशून्यं यदि स्यात् तदेष्टसिद्ध्यर्थमिष्टानामायांशकानां सिद्ध्यर्थं प्रक्षिपेत् । अत्र वृत्तादिक्षेत्रेषु क्षेत्रफलानयनं लीलावतीप्रभृतिषु ज्योतिर्ग्रन्थेषु द्रष्टव्यम् ॥ ११–१२ ॥

हिन्दी—गृह के पिण्ड को ९ स्थानों पर रखें। (क) पहले स्थान पर रखे हुए पिण्ड को ९ से गुणा करके ८ से भाग देने पर जो शेष बचें, वह **आय** होती है।

(ख) दूसरे स्थान पर स्थापित पिण्ड को ९ से गुणा करके ७ से भाग देने पर शेष **वार** होता है।

(ग) तृतीयस्थानस्थ पिण्ड को ६ से गुणा करके ९ से भाग देने पर शेष **अंश** होता है।

(घ) चतुर्थस्थानस्थ पिण्ड को ८ से गुणा करके १२ से विभाजित करने पर शेष **द्रव्य** होता है।

(ङ) पंचमस्थानस्थ पिण्ड को ३ से गुणा करके ७ से भाग देने पर शेष **ऋण** होता है।

(च) षष्ठस्थानस्थ पिण्ड को ८ से गुणा करके २७ का भाग देने पर शेष अश्विन्यादि **नक्षत्र** होते हैं।

(छ) सप्तमस्थानस्थ पिण्ड को ८ से गुणा करके १५ से विभक्त करने पर शेष **तिथि** होती है।

(ज) अष्टमस्थानस्थ पिण्ड को ४ से गुणा करके २७ का भाग देने पर शेष विष्कम्भादि **योग** होते हैं।

(झ) नवमस्थानस्थ पिण्ड को ८ से गुणा करके १२० से भाग देने पर शेष **गृहायु** होती है।

विशेष—आयाद्यानयन का उदाहरण—

पूर्वानीत अभीष्ट १४२५ पिण्ड को ९ स्थानों में रखकर क्रम से ९।९।६।८।३।८।८।४।८ से गुणा करके ८।७।९।१२।८।२७।१५।२७।१२० से भाग दिया तो आयादि हुए (लब्धि को प्रयोजनाऽभाव से त्याग दिया)।

(१) $\frac{१४२५\times९}{८}=\frac{१२८२५}{८}=१६०३\frac{१}{८}$ अर्थात् शेष १ ध्वज आय हुई।

(२) $\frac{१४२५\times९}{७}=\frac{१२८२५}{७}=१८३२\frac{१}{७}$ अर्थात् शेष १ रविवार हुआ।

(३) $\frac{१४२५\times६}{९}=\frac{८५५०}{९}=९५०$ अर्थात् शेष ९ अंश हुआ।

(४) $\frac{१४२५\times८}{१२}=\frac{११४००}{१२}=९५०$ अर्थात् शेष १२ द्रव्य हुआ।

(५) $\frac{१४२५\times३}{८}=\frac{४२७५}{८}=५३४\frac{३}{८}$ अर्थात् शेष ३ ऋण हुआ।

(६) $\frac{१४२५\times८}{२७}=\frac{११४००}{२७}=४२२\frac{६}{२७}$ अर्थात् शेष ६ आर्द्रा नक्षत्र हुआ।

(७) $\frac{१४२५\times८}{१५}=\frac{११४००}{१५}=७९०$ अर्थात् शेष १५ पूर्णा तिथि हुई।

(८) $\frac{१४२५\times४}{२७}=\frac{५७००}{२७}=२११\frac{३}{२९}$ अर्थात् शेष ३ आयुष्मान् योग हुआ।

(९) $\frac{१४२५\times८}{१२०}=\frac{११४००}{१२०}=९५$ अर्थात् शेष १२० पूर्णायु हुई।

एवं सर्वत्र विचार करके अधिक गुण कम दोष वाला पिण्ड उत्तम होता है—

'बहुगुणं लघुदोषसमन्वितं भवने देवगृहादिकमिष्यते।
जललवेन शिखी बहुतापवान्न शममेति गुणैरधिको यतः॥' इति॥ ११-१२॥

अथ गृहारम्भे वृषवास्तुचक्रं शालिनीभ्यामाह—

गेहाद्यारम्भेऽर्कभाद्वत्सशीर्षे रामैर्दाहो वेदभैरग्रपादे।
शून्यं वेदैः पृष्ठपादे स्थिरत्वं रामैः पृष्ठे श्रीयुगैर्दक्षकुक्षौ॥ १३॥
लाभो रामैः पुच्छगैः स्वामिनाशो वेदैर्नैःस्व्यं वामकुक्षौ मुखस्थैः।
रामैः पीडा सन्ततं चार्कधिष्ण्यादश्वै रुद्रैर्दिग्भिरुक्तं ह्यसत्सत्॥ १४॥

गेहाद्यारम्भे इति। गेहं गृहमादिशब्देन। प्रासादग्रामादि तदारम्भे सति अर्कभात् सूर्याक्रान्तनक्षत्राद् रामैस्त्रिभिर्भैर्वत्सस्य वृषस्य शीर्षे स्थितैर्दाहः फलं स्यात्। वेदभैश्चतुर्भिर्भैः अग्रपादे पुरःस्थितपादद्वये स्थितैः शून्यं जनवासशून्यं स्यात्। ततश्चतुर्भिर्भैः पृष्ठपादद्वये स्थितैः स्थिरत्वं गृहकर्त्तुः। ततो रामभैः पृष्ठे स्थितैः श्रीः स्यात्। ततो वेदैश्चतुर्भिर्भैर्दक्षिणकुक्षौ स्थितैर्लाभः। ततस्त्रिभिः पुच्छगैः स्वामिनो गृहकर्त्तुर्नाशः। ततो वेदैश्चतुर्भिर्भैर्वामकुक्षौ स्थितैः नैःस्व्यं दारिद्र्यम्। ततस्त्रिभिर्मुखस्थितैर्गृहकर्तुः पीडा सन्ततमनवरतं स्यात्। उक्तञ्च ज्योतिःप्रकाशे—'वास्तुचक्रं प्रवक्ष्यामि यच्च व्यासेन भाषितम्। यदृक्षे वर्तते भानुस्तत्रादौ त्रीणि मस्तके। चतुष्कमग्रपादे स्यात् पुनश्चत्वारि पश्चिमे। पृष्ठे च त्रीणि ऋक्षाणि कुक्षौ चत्वारि वामतः॥ चत्वारि दक्षिणे कुक्षौ पुच्छे भत्रयमेव च। मुखे भयत्रमेवं स्युरष्टाविंशतितारकाः॥ शिरस्ताराग्निदाहाय गृहावासोऽग्रपादयोः। स्थैर्यं स्यात् पश्चिमे पादे पृष्ठे चैव धनागमः॥ कुक्षौ स्याद्दक्षिणे लाभो वामकुक्षौ दरिद्रता। पुच्छे स्वामिविनाशः स्यान्मुखे पीडा निरन्तरम्'॥ इति। पितामहानन्तचरणा अपि—'त्रिवेदवेदाग्नियुगाग्निवेदत्रिकेषु ३।४।४।३।४।३।४।३ भानोः शशिभं गृहेषु। दाहो विनाशः स्थिरता धनं श्रीः शून्यं च दारिद्र्यवधौ क्रमेण'॥ इति। अथैतस्य चक्रस्य प्रकारान्तरेण निष्कृष्टमर्थमाह—वेति। अर्कधिष्ण्यादश्वैः सप्तभैरसत्फलं, रुद्रैरेकादशभिः सत्फलं ततो दिग्भिर्दशभैरसत्फलमुक्तं स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थः। उक्तञ्च—'रविभात्सप्त नेष्टानि शुभान्येकादशाष्टमात्। दश शेषाण्यनिष्टानि साभिजिद्वृषवास्तुनि'॥ इति। पूर्वं सविस्तरोक्तिस्तु मूलवाक्यानुरोधात्॥ १३–१४॥

हिन्दी—गेहादि के आरम्भ में सूर्याक्रान्त नक्षत्र से चन्द्रमा के नक्षत्र तक (गेहारम्भ के समय वर्तमान नक्षत्र तक) गिन कर प्रथम ३ नक्षत्र वृष-वास्तु के शिर में कल्पना करे, उनमें

स्पष्टज्ञानार्थ वृषवास्तुचक्र कोष्ठक

अंग	शीर्ष	अग्रपाद	पृष्ठपाद	पृष्ठ	दक्षकुक्षि	पुच्छ	वामकुक्षि	मुख
रविभात्गणना	३	४	४	३	४	३	४	३
फल	दाह	शून्य	स्थिरता	श्रीः	लाभ	स्वामिनाश	दारिद्र्य	योग
फल	७ अशुभ		११ शुभ			१० अशुभ		

गेहारम्भ करने से दाह होता है। फिर ४ नक्षत्र अगले पैर में शून्यफलप्रद होता है। उसके वाद ४ नक्षत्र पिछले पैर में स्थिरता, फिर ३ नक्षत्र पीठ में लक्ष्मीप्राप्ति, उसके अनन्तर ४ नक्षत्र दाहिने कोख में लाभप्रद, फिर ३ नक्षत्र पुच्छ में स्वामिनाश, उसके आगे ४ नक्षत्र वामकुक्षि

में निर्धनता (दरिद्रता), उसके बाद ३ नक्षत्र मुख में सदा पीड़ाप्रद होता है। अर्थात् सूर्य के नक्षत्र से ७।११।१० नक्षत्रों में गृहारम्भ करने से क्रम से अशुभ, शुभ, अशुभ फल होते हैं ॥ १३-१४ ॥

अथ सौरचान्द्रमासैक्येन प्राच्यादिदिक्षु द्वाराणि गृहनिर्माणनक्षत्राणि च सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशमुहूर्तौ स्रग्धराछन्दसाऽऽह—

कुम्भेऽर्के फाल्गुने प्रागपरमुखगृहं श्रावणे सिंहकर्क्योः
पौषे नक्रे च याम्योत्तरमुखसदनं गोऽजगेऽर्के च राधे ।
मार्गे जूकालिगे सद्ध्रुवमृदुवरुणस्वातिवस्वर्कपुष्यैः
सूतीगेहं त्वदित्यां हरिभविधिभयोस्तत्र शस्तः प्रवेशः ॥ १५ ॥

कुम्भेऽर्क इति । कुम्भे कुम्भस्थिते सूर्ये फाल्गुने च मासि प्रागपरमुखं गृहं प्राङ्मुखं पश्चिममुखं च गृहं सत् शुभफलदं स्यादित्यर्थः । श्रावणे मासि सिंहकर्कसङ्क्रान्त्योः प्रागपरमुखं च गृहं स्यात् । पौषे मासे नक्रे मकरसङ्क्रान्तौ च प्रागपरमुखं गेहं स्यात् । अथ गोऽजगे वृषमेषगे सूर्ये राधे वैशाखे मासे च तथा मार्गे मार्गशीर्षे मासि जूकालिगे तुलावृश्चिकगते सूर्ये सति याम्योत्तरमुखं सदनं दक्षिणमुखमुत्तरमुखं च सदनं स्यात् । यदाह नारदः—'गृहसंस्थापनं सूर्ये मेषस्थे शुभदं भवेत् । वृषस्थे धनवृद्धिः स्यान्मिथुने मरणं ध्रुवम् ॥ कर्कटे शुभदं प्रोक्तं सिंहे भृत्यविवर्धनम् । कन्यारोगं तुले सौख्यं वृश्चिके धनवर्धनम् ॥ कार्मुके तु महाहानिर्मकरे स्याद्धनागमः । कुम्भे तु रत्नलाभः स्यान्मीने सद्म भयावहम्' ॥ इति ।

चान्द्रमासफलानि गृहारम्भे

चान्द्रमासफलान्याह श्रीपतिः—'शोको धान्यं मृतिपशुहृतिर्द्रव्यवृद्धिर्विनाशो युद्धं भृत्यक्षतिरथ धनं श्रीश्च वह्नेर्भयं च । लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति भवनारम्भकर्तुः क्रमेण चैत्रादूचे मुनिरिति फलं वास्तुशास्त्रप्रदिष्टम्' ॥ इति ।

अन्यच्च—'आषाढचैत्राश्वयुजोर्जमाघज्येष्ठेषु सप्रौष्ठपदेषु नूनम् । निकेतनानां घटनं नृपाणां योगेश्वराचार्यमते न शस्तम्' ॥ इति । मते नेति पदच्छेदः ।

सौरचान्द्रमासोक्तफलविरोधपरिहारो गृहारम्भे

अत्र सौराणां चान्द्रमासानां महान् शुभाशुभफलभेदेन विरोधः । अत्र चिकीर्षितगृहद्वारानुकूलरविसङ्क्रमसमीचीनविहितमासेष्वेव वैशाखादिषु गृहारम्भः कार्य इति विरोधाभाव इति पितृचरणाः ।

तत्र द्वारनियमाः

तत्र द्वारनियममाह श्रीपतिः—'कर्किनक्रहरिकुम्भगतेऽर्के पूर्वपश्चिममुखानि गृहाणि । तौलिमेषवृषवृश्चिकयाते दक्षिणोत्तरमुखानि च कुर्यात् ॥ अन्यथा यदि करोति दुर्मतिर्व्याधिशोकधननाशमश्नुते । मीनचापमिथुनाङ्गनागते कारयेत्तु गृहमेव भास्करे' ॥ इति । कर्कसहिते श्रावणे मासि तादृशमेव गृहम् । उक्ताद्धेतोः । एवं मकरार्कसहिते पौषे मासे । अनेनैव हेतुना दक्षिणोत्तरमुखं गृहं मेषवृषार्कसहिते वैशाखे स्यात् । तुलावृश्चिकार्कसहिते मार्गशीर्षमासे तथैव गृहं स्यादित्यर्थः ।

तृणादिगृहे सौरचान्द्रमासनियमो न

अत्र सौराणां चान्द्राणां च मासानां निषेधस्तृणादिनिर्मेयगृहाद्यारम्भे नैव भवति। यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये—'निषिद्धेष्वपि ऋक्षेषु स्वानुकूले शुभे दिने। तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते ॥' इति। जगन्मोहनेऽपि—'पाषाणेष्टयादिगेहादि निन्द्यमासे न कारयेत्। तृणदारुगृहारम्भे मासदोषो न विद्यते' ॥ अत्र केचिदनियतदिग्गृहारम्भे सर्वदा कालदोषो न प्रवर्तत इत्याहुः। तन्न, वचनाभावात्। किञ्च 'दिङ्मूढे कुलनाशः स्यात्' इत्यनियतदिग्गृहस्य विचारकोटिसन्निवेशाभावात्।

गृहनिर्माणे

अथ गृहनिर्माणे नक्षत्राण्याह—ध्रुवेति। ध्रुवाणि मृदूनि च प्रसिद्धानि, वरुणः शतभं, स्वाती प्रसिद्धा, वसुः धनिष्ठा, अर्को हस्तः, पुष्यश्च एषु भेषु गृहनिर्माणं सत् शुभफलदम्। यदाह गर्गः—'त्र्युत्तरेऽपि च रोहिण्यां पुष्ये मैत्रे करद्वये। धनिष्ठाद्वितये पौष्णे गृहारम्भः प्रशस्यते' ॥ अत्र वाक्ये मृगानभिधानेऽपि तदुक्तिर्महेश्वरवाक्यालोचनेन—'प्रारम्भो भवनस्य वारुणमृदुस्वात्यर्कपुष्यध्रुवैर्वस्वृक्षेण युतैः' इति।

सूतिकागृहनिर्माणे विशेषः

सूतिकागृहनिर्माणे विशेषमाह—सूतीगेहमिति। अदित्यां पुनर्वसौ सूतिकागृहनिर्माणं शस्तम्। शस्त इति वक्ष्यमाणस्यात्र नपुंसकत्वेन सम्बन्धात्। तत्रेति। तत्र सूतिकागृहे हरिभविधिभयोः श्रवणाभिजितोर्नक्षत्रयोः प्रवेशः शस्तः। उक्तञ्च श्रीपतिना—'पुनर्वसौ च सूतिकागृहस्य निर्मितिः शुभा। विरिञ्चिविष्णुभान्तरे प्रवेशनं हितं भवेत्' ॥ इति। केचित्तु विरिञ्चिः रोहिणी, विष्णुभं श्रवणः, तयोरन्तरे मध्यवर्तिनि नक्षत्रसमुदाये इत्याहुः; तन्न। असन्देहार्थं विरिञ्चिभादिभूतेषु इत्येवं ब्रूयात्। तस्माद्विरिञ्चिरभिजिन्नक्षत्रमन्तरे मध्ये विरिञ्चिविष्णुतारयोरित्येव सप्तमीव्यधिकरणत्वबोधिते अन्तरपदोक्तिः स्पष्टार्था। तदेतद् ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयसाधारणम्। यदाह लल्लः—'पुनर्वसौ नृपादीनां कर्तव्यं सूतिकागृहम्। श्रवणाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं तत्र कारयेत्' ॥ इति। आवश्यकत्वे तु श्रवणाभिजितोर्मुहूर्तस्तदुदयो वा ग्राह्य इत्यर्थः। ब्राह्मणस्य तु प्रागुक्तनक्षत्रेष्वेव सूतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ।

सूतिकागृहस्थानम्

तत्र सूतिकागृहं नैर्ऋत्यां कार्यम्। यदाह वृद्धवसिष्ठः—'ऐन्द्रयां तु विक्रमस्थानमाग्नेय्यां पचनालयः। वारुण्यां भोजनगृहं नैर्ऋत्यां सूतिकागृहम् ॥ याम्यायां शयनस्थानं वायव्यां पशुमन्दिरम्। कौवेर्यां तु धनस्थानमैशान्यां देवतालयः' ॥ इति। स्मृतिभास्करे गर्गः—'वारेऽनुकूले राशौ तु दिने दोषविवर्जिते। सानुकूलदिशि प्रोक्तं सूतिकाभवनं बुधैः' ॥ इति।

कालनियमः सूतिकागृहनिर्माणे

कालनियम उक्तो रत्नकोशे—'आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः। तद्वत्प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः' ॥ इति।

तत्र नक्षत्राणि

वराहेणात्रानेकनक्षत्राभिधानं कृतम्। यथा—'हस्तादित्यशशाङ्कतिष्यपवनप्राज्येश-मित्रोत्तराश्चित्राश्विश्रवणेषु वृश्चिकघटौ हित्वा विरिक्ते तिथौ। शुक्राचार्यशनैश्चरज्ञ-शशिनां वारेऽनुकूले विधौ सद्भिर्वेश्मनि सूतिकागृहविधिः क्षेमङ्करः कीर्त्यते'॥ इति। वेश्मनि चतुर्थस्थाने। सद्भिः शुभग्रहैः।

सूतिकागृहप्रवेशे कालनियमः

सूतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह ज्योतिस्सारे वसिष्ठः—'अथातः सम्प्रवक्ष्यामि सूतिकागारवेशनम्। मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने॥ प्रसूतिसम्भवे काले सद्य एव प्रवेशयेत्'॥ इति। पूर्वपक्षे शुक्लपक्षे। नक्षत्रादीन्याह गर्गः—'रोहिण्यैन्दवपौष्णेषु स्वातीवारुणयोरपि। पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठात्र्युत्तरासु च'॥ इति। 'मैत्रत्वाष्ट्रे तथा-श्विन्यां सूतिकागारवेशनम्। सर्वे शुभग्रहाः केन्द्रे पापाश्च त्रिषडायगाः॥ शुभांशे शुभ-सन्दृष्टौ सूतिकागारवेशनम्'॥ इति॥ १५॥

हिन्दी—कुम्भ राशि का सूर्य हो तो फाल्गुन मास में, कर्क या सिंह राशि के सूर्य में श्रावण में, मकर राशि पर सूर्य हो तो पौष मास में मकान का दरवाजा पूर्व या पश्चिम दिशा में शुभ होता है। एवं मेष या वृष राशि के सूर्य में वैशाख में तथा तुला या वृश्चिक का सूर्य हो तो अगहन मास में उत्तर या दक्षिण दिशा में दरवाजा बनाना उत्तम होता है।

ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी), मृदुसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा), शतभिषा, स्वाती, धनिष्ठा, हस्त एवं पुष्य इन १३ नक्षत्रों में गेहारम्भ उत्तम होता है। पुनर्वसु में सूतिकागृह का आरम्भ और श्रवण-अभिजित् में सूतिकागार में प्रवेश करना उत्तम कहा गया है॥ १५॥

अथ प्रागभिहितानां सौराणां चान्द्राणां मासानां प्रकारान्तरेणैकवाक्यतां शार्दूल-विक्रीडितेनाह—

कैश्चिन्मेषरवौ मधौ वृषभगे ज्येष्ठे शुचौ कर्कटे
भाद्रे सिंहगते घटेऽश्वयुजि चोर्जेऽलौ मृगे पौषके।
माघे नक्रघटे शुभं निगदितं गेहं तथोर्जे न सत्
कन्यायां च तपा धनुष्यपि न सत्कृष्णादिमासाद्भवेत्॥ १६॥

कैश्चिदिति। पूर्वंदिग्द्वारवशेनैकवाक्यता उक्ता। इदानीमेतादृशमुच्यते। मेषसंस्थे रवौ मधौ चैत्रे मासि गेहप्रारम्भं शुभं स्यात्। तथा वृषस्थे सूर्ये ज्येष्ठे मासे, कर्कस्थेऽर्के शुचावाषाढे सिंहगतेऽर्के भाद्रपदे मासि घटे तुलास्थे रवौ आश्वयुजि आश्विनमासे, अलौ वृश्चिकगेऽर्के ऊर्जे कार्तिके मासे, मृगे मकरस्थेऽर्के पौषे मासे नक्रघटे मकरकुम्भस्थेऽर्के माघे मासि प्रारब्धं गृहं शुभं स्यादित्यर्थः। इति कैश्चिन्निगदितम्।

विरुद्धसौरचान्द्रमासगृहारम्भफलेषु विरोधपरिहारः

अस्यायमाशयः। 'मीनचाप' इत्यादिना द्विस्वभावराशयो निषिद्धाः 'शोको धान्यम्' इत्यादिना च कियन्तश्चान्द्रा अपि मासा निषिद्धाः, अतोऽन्ये सौराश्चान्द्रा वा विहिताः।

तेषामयमेव एकवाक्यताप्रकार:—मेषस्थे रवौ चैत्रेऽपि गृहं शुभम् । यस्तु चैत्रो निषिद्धः स मीनार्कविषयः । वृषभस्थे रवौ ज्येष्ठेऽपि शुभम् । वैशाखस्तु विहित एवास्ति, ज्येष्ठो निषिद्धः स मिथुनार्कविषयः । कर्कटस्थे सूर्ये आषाढेऽपि शुभम् । आषाढनिषेधस्तु मिथुनार्कविषयः । सिंहगते सूर्ये भाद्रपदेऽपि शुभम् । श्रावणश्चेत्तत्र स्यात् स विहितत्वादेव शुभः । यस्तु भाद्रपदनिषेधः स कन्यार्कविषयः । तुलागते सूर्ये आश्विनेऽपि शुभम् । यस्त्वस्य निषेधः स कन्यार्कपरः । वृश्चिकस्थे सूर्ये कार्तिकेऽपि शुभं स्यात् । निषेधविषयं स्वयमेव वक्ष्यति । मार्गशीर्षो विहित एव । मकरस्थे सूर्ये पौषे शुभम् । धनुरर्कस्य राहित्ये सोऽप्यशुभः । मकरकुम्भस्थे सूर्ये माघेऽपि शुभम् । निषेधस्तु धनुरर्कविषयः । अत एव—'पौषफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिकाः । मासाः स्युर्गृहनिर्माणे पुत्रारोग्यशुभप्रदाः' ।। इति नारदवाक्यम् । 'मासे तपस्ये तपसि माधवे नभसि त्विषे । ऊर्जे च गृहनिर्माणं पुत्रपौत्रधनप्रदम्' ।। इति । वसिष्ठवाक्यं च आश्विनकार्तिकमाघमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलावृश्चिकमकरकुम्भार्कराहित्यप्राशस्त्यपरम् । वचनान्तरबोधितो निषेधः प्रागुक्तविषय एव । फाल्गुनस्य शुभत्वं कुम्भार्कविषयं, मीनार्कराहित्ये तु निषिद्धम् । ननु कार्तिकमाघमासौ श्रीपतिना निषिद्धौ तयोः को विषय इत्यत्र आह—तथेति । ऊर्जः कार्तिको मासः कन्यायां कन्यागते रवौ न सत् न शुभः । च पुनः तपो माघमासो धनुषि धनुरर्के न सत् । अपिः पादपूरणे । नन्वेतदयुक्तं प्रतिभाति । यतश्चान्द्रमासेन चैत्रादिमाससञ्ज्ञाः सन्ति । तत्र कार्तिके मासि कन्यासङ्क्रान्तिः माघे मासि धनुरर्कश्च कदापि न सम्भवेदतः कार्तिकस्य माघमासस्य शुक्लप्रतिपदादित्रिंशत्तिथयः यावत्तावत् संज्ञेत्यत आह—कृष्णादिमासादिति । अस्ति द्विविधो मासः—शुक्लादिः कृष्णादिश्चेति । तत्र शुक्लप्रतिपदमारभ्यामावास्यापर्यन्तं शुक्लादिः । कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्य पूर्णिमान्तं कृष्णादिः । यथा चैत्रशुक्लपक्षे मतद्वयेऽपि स एव चैत्रपौर्णमास्यनन्तरं कृष्णपक्षे चैत्रमास एव । एवं चान्द्रमासो भवति । एवं कृष्णपक्षो यदि वैशाखकृष्णपक्षत्वेन व्यवह्रियते तदनन्तरं भाविशुक्लपक्षो वैशाखशुक्लः सर्ववादिसिद्धः तदा कृष्णादिर्मासः सम्भवति । उभयथा हि शास्त्रे व्यवहारः । 'अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने' इति । 'अष्टमी कृष्णपक्षस्य रोहिणी ऋक्षसञ्ज्ञिता । भवेत् प्रौष्ठपदे मासि जयन्ती नाम सा स्मृता' ।। इति । अत्र यदि दर्शान्तो मासो विवक्ष्यते तदा भाद्रपदकृष्णपक्षे श्रावणे मासि चेत्येवं ब्रूयात् । तदेतन्मासस्य कृष्णादित्वे प्रमाणम् । 'अत ऊर्ध्वममी युक्ता गतकालाब्दसङ्ख्यया । मासीकृता युता मासैर्मधुशुक्लादिभिर्गतैः' ।। इत्यादीनि बहुवाक्यानि शुक्लादित्वे प्रमाणम् । तत्राश्विनपूर्णिमातः कार्तिकशुक्लपौर्णिमान्तं कृष्णादित्वे कार्तिकव्यवहारात् । कन्यासङ्क्रान्तिसम्भवात् निषेध उपपन्नो भवति । एवमेव माघमासि धनुरर्कसम्भवे तन्निषेधस्य सार्थक्यमित्यलमियता ।। १६ ।।

हिन्दी—किसी आचार्य के मत से सूर्य मेष का हो तो चैत्र में, वृष राशि का सूर्य हो तो ज्येष्ठ में, कर्क का सूर्य हो तो आषाढ में, सिंह का सूर्य हो तो भाद्रपद में, तुला का सूर्य हो तो आश्विन में, वृश्चिक का सूर्य हो तो कार्तिक में, मकर का सूर्य हो तो पौष में तथा मकर या कुम्भ का सूर्य हो तो माघ मास में **गृहारम्भ शुभ** होता है ।

किन्तु कन्या का सूर्य हो तो कार्तिक में, धनु का सूर्य हो तो माघ में भवन-निर्माण शुभ नहीं है। यहाँ मास-गणना कृष्णपक्ष से होती है। अमावास्या से अमावास्या तक मास-गणना नहीं करना चाहिए ॥ १६ ॥

विशेष—सौरमास और चान्द्रमास के ग्रहण से आचार्यों के मत से महीनों में विधि-निषेध रूप वैमत्य हो जाता है, उसी के ऐकमत्य हेतु आचार्य ने यहाँ कहा है। (पीयूषधारा देखें।)

अथ तिथिपरत्वेन द्वारनिषेधमुपजातिकयाऽऽह—

पूर्णेन्दुतः प्राग्वदनं नवम्यादिषूत्तरास्यं त्वथ पश्चिमास्यम्।
दर्शादितः शुक्लदले नवम्यादौ दक्षिणास्यं न शुभं वदन्ति ॥ १७ ॥

पूर्णेन्दुत इति। पूर्णेन्दुतः पूर्णिमातः कृष्णाष्टमीपर्यन्तं प्राङ्मुखं गृहं शुभं न वदन्ति। कृष्णनवमीतश्चतुर्दशीपर्यन्तं क्रियमाणं गृहमुत्तरास्यं न शुभम्। दर्शादितः शुक्लाष्टमी-पर्यन्तं पश्चिमास्यं गृहं न शुभम्। शुक्लनवमीतश्चतुर्दशीपर्यन्तं दक्षिणास्यं गृहं न शुभं वदन्ति। तासु तिथिषु तत्तद्दिङ्मुखं गृहं न कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थः फलितः। यदुक्तं व्यवहारसमुच्चये—'पूर्णिमातोऽष्टमीं यावत्पूर्वास्यं वर्जयेद् गृहम्। उत्तरास्यं न कुर्वीत नवम्यादिचतुर्दशीम् ॥ अमावास्याष्टमीं यावत्पश्चिमास्यं विवर्जयेत्। नवम्यादौ दक्षिणास्यं यावच्छुक्लचतुर्दशीम् ॥' इति।

सफला विहितनिषिद्धतिथयः

विहिततिथयोऽपि तत्रैवोक्ताः—'द्वितीया पञ्चमी मुख्यास्तृतीया षष्ठिका तथा। सप्तमी दशमी चैव द्वादश्येकादशी तथा ॥ त्रयोदशी पञ्चदशी तिथयः स्युः शुभावहाः। दारिद्र्यं प्रतिपत्कुर्याच्चतुर्थी धनहारिणी ॥ अष्टम्युच्चाटनं चैव नवमी शस्त्रघातिनी। दर्शे राजभयं ज्ञेयं भूते दारविनाशनम् ॥' इति। पक्षफलञ्च तत्रैव—'शुक्लपक्षे भवेत् सौख्यं कृष्णे तस्करतो भयम् ॥' इति।

मार्गतरुस्तम्भभ्रमपङ्कब्रह्मादिद्वारवेधफलानि

अत्र प्रसङ्गाद् द्वारवेधफलानि लिख्यन्ते। तत्र वराहः—'मार्गतरुकोणकूपस्तम्भभ्रम-विद्धमशुभदं द्वारम्। उच्छ्रायाद् द्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा न दोषाय' ॥ इति। भ्रमो जलनिर्गमप्रदेशः प्रणालिकेत्यर्थः। विद्धं सम्मुखावस्थितम्। अत्रोच्छ्रायो द्वारस्य गृह्यते। तथा च गर्गः—'द्वारोच्छ्रायाद् द्विगुणितां भूमिं त्यक्त्वा बहिः स्थिताः। न दोषाय भवन्त्येव ॥' इति। 'रथ्याविद्धं द्वारं नाशाय कुमारदोषदं तरुणा। पङ्कद्वारे शोको व्ययोऽम्बुनिस्राविणि प्रोक्तः ॥ कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे'। 'क्रमेण स्त्रीदोषः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे भवति।' पङ्कविद्धं द्वारं पङ्कद्वारं यस्य द्वारस्याग्रतो निरन्तरं पङ्कस्तिष्ठति। देवताः सुरप्रतिमाः। नाशः स्वामिन एव। ब्रह्मवेध एकाशीतिपदचक्रस्थितब्रह्मवेधो गृह्यते। यदाह विश्वकर्मा—'गृहमध्ये कृतं द्वारं द्रव्यधान्यविनाशनम् ॥' इति।

द्वारस्थाननियमाः

विशेषमाह भरद्वाजः—'शिरामर्माणि वंशश्च नालं मध्यं न सर्वशः। विहाय

वास्तुमध्यं च द्वाराणि विनिवेशयेत् ॥' इति । वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानम् । तत्र द्वारं चेन्निधनप्रदमिति वसिष्ठोक्तेश्च ।

देवालयविहारप्रपामण्डपप्रतोल्यादौ नोक्तनियमो द्वारस्थाने

अस्यापवादमाह विश्वकर्मा—'देवागारे विहारे च प्रपायां मण्डपेषु च । प्रतोल्ये च मखे वास्तुमध्ये द्वारं निवेशयेत्' ॥ इति । वास्तुमध्यं ब्राह्मस्थानम् । देवालयादिस्थानेषु कृतस्य गृहान्तर्गतद्वारस्य ब्रह्मणो न वेध इति निष्कृष्टोऽर्थः ।

एकाशीतिपदचक्रस्यात्रानुक्तौ हेतुः

अत्रैकाशीतिपदचक्रं च सामान्यविशेषभावपुरःसरं ग्रन्थसन्दर्भेण वराहसंहिताया-मप्युक्तं नोक्तम् । एतस्मिंश्चक्रे मुहूर्तविरोधप्रसङ्गात् । केचित्तु, प्रयोजनाभावान्नोक्त-मित्याहुः, तन्न । तत्र हि वास्तुनरस्य शिरामर्मवंशादिदुष्टस्थानानामशुभफलदानां त्यागोक्त्या प्रयोजनस्य सत्त्वात् । तथा तस्यैव शुभफलदानामन्येषां बाह्वादिस्थानानां ग्राह्यत्वोक्त्या च वसिष्ठऋषिसंहितासु वास्तुशान्त्यर्थमेव तस्याभिधानमित्यतोऽत्रा-नुक्तिः ॥ १७ ॥

हिन्दी—पूर्णिमा से कृष्णपक्ष की अष्टमी तक पूर्वमुख का गृह, कृष्णपक्ष की नवमी से चतुर्दशी-पर्यन्त उत्तरमुख का गृह, अमावास्या से शुक्लाष्टमी-पर्यन्त पश्चिम दिशा में मुखवाला गृह और शुक्ल नवमी से चतुर्दशी तक दक्षिण में गृहमुख नहीं बनाना चाहिए । गृहमुख के अन्य विचार पीयूषधारा में देखें ॥ १७ ॥

पूर्वादिद्वार के लिये शुभाय-नक्षत्रादिज्ञापक सारणी

द्वारदिशा		पूर्वा			दक्षिणा		प्रतीची			उत्तरा	
आय १२।५		ध्वज सिंह गज			ध्वज, सिंह गज		ध्वज वृष			ध्वज सिंह	
जाति (१२।५)		वैश्य			शूद्र		ब्राह्मण			क्षत्रिय	
नक्षत्र (१२।६)		मघा से ७ धनिष्ठा से ७			कृत्तिका से ७ अनुराधा से ७		मघा से ७ धनिष्ठा से ७			कृत्तिका से ७ अनुराधा से ७	
राशि (१२।१)		४।८।१२			२।६।१०		३।७।११			१।५।९	
मास	सौर	कुम्भ	कर्क सिंह	मकर	मेष वृष	तुला वृश्चिक	कुम्भ	कर्क सिंह	मकर	मेष वृष	तुला वृश्चिक
१२।१५	चान्द्र	फा.	श्रावण	पौष	वैशाख	मार्ग	फा.	श्रावण	पौष	वैशाख	मार्गशीर्ष
तिथि (१२।१९)		कृष्ण ९ से शुक्ल १४ तक			अमावास्या से कृष्ण ८ तक		शुक्ल ९ से कृष्ण १४ तक			पूर्णिमा से शुक्ल ८ तक	

अथ गृहारम्भे पञ्चाङ्गशुद्धिं चानुष्टुभाऽऽह—

भौमार्करिक्तामाद्यूने चरोनेऽङ्गे विपञ्चके: ।
व्यष्टान्त्यस्थैः शुभैर्गेहारम्भस्त्र्यायारिगैः खलैः ॥ १८ ॥

भौमार्केति । भौमार्कौ वारौ रिक्ताश्च प्रसिद्धाः । अमा अमावास्या । आदिः प्रतिपत् । उपलक्षणत्वादष्टम्यपि । एतैः ऋते काले तथा पञ्चकं धनिष्ठोत्तरार्धाधिका पञ्चनक्षत्री पञ्चकमित्युच्यते । पञ्चकशब्दात् सङ्घार्थे 'सङ्ख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' इति कप्रत्ययः । विगतं पञ्चकं यस्मिन्नेवंविधे च काले सति । चरोने चरराशिभिः मेषकर्कतुलामकरैरूनेऽङ्गे लग्ने स्थिरे द्विस्वभावे च गृहारम्भः कार्यः । तदुक्तं व्यवहारसमुच्चये—'द्वितीयापञ्चम्य' इति । पूर्वमन्यास्तिथयोऽर्थान्निषिद्धाः । तदप्युक्तं तत्रैव—'दारिद्र्यं प्रतिपत्कुर्यात्' इत्यादि । वास्तुशास्त्रेऽपि—'चरलग्ने चरांशे वा रिक्तामारार्कवासरे । अङ्गाष्टान्त्यारिगे चन्द्रे रन्ध्रे पापे क्षयः प्रभोः ॥' इति । नन्वत्र धनिष्ठापञ्चकदोषोऽनुपपन्नः । नक्षत्रप्रकरणोक्तधनिष्ठादिपञ्चकनिषेधेन गतार्थत्वान्न पुनरुक्तमिति । यतो गृहगोपनमिति पूर्वमुक्तम् । तत्र गृहस्य तृणकाष्ठादिभिराच्छादनं गोपनम् । तद्धि सिद्धस्य गृहस्य सम्भवात् । गेहारम्भस्तु प्राग्भवनरूपः । स त्वसिद्धस्यैवेति । ननु—'ध्रुवमृदुचरभस्वातिवस्वर्कपुष्यैः' इति गृहारम्भे नक्षत्रेषु धनिष्ठाशततारकोत्तराभाद्रपदारेवतीनां विहितत्वेनैकस्या एव भाद्रपदाया निषेधोक्तौ कर्तव्यायां सत्यां पुनः पञ्चकनिषेधानुपपत्तिः । सत्यम् । स्तम्भोच्छ्रायविषयकोऽयं निषेधः । यदाह माण्डव्यः—'धनिष्ठापञ्चके नैव कुर्यात् स्तम्भसमुच्छ्रयम् । सूत्राधारशिलान्यासप्राकारादि समारभेत् ॥' इति । प्राकारो देवालयम् ।

गृहारम्भे गृहलग्नाद् ग्रहाणां स्थानविशेषस्थितिः शुभदा

अन्ये पुनरेवमाहुः । विवाहप्रकरणोक्तानि पञ्चकानि रोगाग्निराजचोरमृत्युसंज्ञानि तैः रहितेऽङ्गे लग्ने पञ्चकरहिते लग्ने इत्यर्थः । उक्तञ्च गणेशदैवज्ञैः—'मृत्युकेन्द्रखलगेऽङ्गे वर्जिते पञ्चकैः' इति । नात्रार्षवाक्यं प्रमाणमस्ति । व्यष्टान्त्येति । अष्टमस्थानद्वादशस्थानव्यतिरिक्तस्थानस्थैः शुभैः खलैः पापैस्तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थैश्चोपलक्षिते लग्ने सति गृहारम्भः कार्यः । उक्तञ्च श्रीपतिना—'पापैस्त्रिषष्ठायगतैस्त्रिकोणकेन्द्राश्रितैः साधुभिरालयस्य । वदन्ति निर्माणमिहाष्टमस्थः क्रूरस्तु कर्तुर्मरणं करोति ॥' इति ।

गृहारम्भे शुभलग्नादयः

अन्यदपि उक्तं तेनैव—'द्व्यङ्गे स्थिरे वा भवने विलग्ने सौम्यग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते वा । कर्मस्थितैर्वीर्ययुतैश्च सौम्यैर्निर्माणमाहुर्भवनस्य सन्तः ॥ शुद्धकेन्द्रनिधनस्थिरोदये सौम्यवर्गमनुजोद्गमेऽपि च । सन्निवेश उदितो हि वास्तुनः सूरिभिर्न तु चरोदये क्वचित्' ॥ १८ ॥

हिन्दी—मंगल एवं रविवार रिक्ता (४।९।१४), अमावास्या, प्रतिपदा (उपलक्षण से अष्टमी), इनसे रहित तिथि-वारों (२।३।५।६।७।१०।११।१२।१३।१५ और चन्द्र, बुध, गुरु, शुक्र, शनि) में, चर (१।४।७।१०) और सिंह को छोड़ शेष (२।३।६।८।९।११।१२) लग्नों में, आठवें तथा १२वें स्थान को छोड़ अन्य स्थानों में शुभग्रहों के रहने पर, ३।६।११वें स्थानों में पापग्रहों के रहने पर गेहारम्भ उत्तम होता है ॥ १८ ॥

विशेष—यहाँ पंचक शब्द का अर्थ कुछ लोग विवाह-प्रकरणोक्त (६।७३) बाण-पंचक रहित करते हैं, किन्तु गेहारम्भ में बाण-पंचक निषेध का कोई आर्ष प्रमाण नहीं मिलता । अतः

इसका अर्थ बाणपंचक रहित करना युक्तिसंगत नहीं है। यदि पंचक शब्द से धनिष्ठादि पंचक किया जाय तो गेहारम्भ (१२।१५ श्लोक) में धनिष्ठा, शतभिषा, उत्तराभाद्रपदा एवं रेवती इन ४ नक्षत्रों का ग्रहण होने से यह अर्थ भी ठीक नहीं है। कुछ टीकाकार माण्डव्य आदि का प्रमाण प्रस्तुत कर स्तम्भारोपण का निषेध करते हैं और गोविन्ददैवज्ञ ने भी पीयूषधारा में "स्तम्भोच्छ्रायकोऽयं विषयः" कहा है, यह भी अप्रासंगिक ही है, क्योंकि यहाँ स्पष्ट गेहारम्भ शब्द का उल्लेख है, आगे-पीछे होने वाले किसी कर्म का संकेतमात्र भी नहीं है। इससे स्पष्ट ज्ञात होता है कि **विपञ्चमे** के स्थान में किसी ने भ्रमवश **विपञ्चके** पाठ बदल दिया हो, विपञ्चमे पाठ होने पर इस श्लोक का अर्थ "चरलग्न और विपञ्चमे" अर्थात् चरलग्न और पाँचवाँ सिंहलग्न को छोड़ अन्य लग्नों (२।३।६।८।९।११।१२) में ऐसा अर्थ हो जाता है और इसकी पुष्टि के लिए वास्तुप्रदीप १२१ में प्रमाण भी उपलब्ध है—

'नष्टेन्दुरिक्ताकुजसूर्यवर्जे चरोनभे सिंहविहीनलग्ने।
पापैस्त्रिषष्ठायगतैः शुभैश्च व्यत्याष्टगैर्गेहविधिः शुभः स्यात् ॥'

तथा अंग शब्द के सान्निध्य से विपञ्चके या विपञ्चमे विशेष्य-विशेषण की भाँति प्रतीत होते हैं, इससे भी विपञ्चमे से पंचम लग्न का ही बोध होता है। धनिष्ठादि पञ्चक या बाणपंचक यह कदापि नहीं होता है और न स्तम्भोच्छ्रायक विषय ही है। गेहाच्छादन में अग्निबाण का निषेध मिलता है, गेहारम्भ का नहीं तथा तृण-निर्मित गृह में धनिष्ठापंचक त्याज्य है, शिलान्यास में नहीं ॥ १८ ॥

अथ देवालये गृहारम्भे जलाशये च विदिगवस्थितं राहुमुखं सफलमिन्द्रवंशाछन्दसाऽऽह—

देवालये गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विलोमतः।
मीनार्कसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिभे खाते मुखात् पृष्ठविदिक्छुभा भवेत् ॥ १९ ॥

देवालय इति। अत्र यथासङ्ख्यं सम्बन्धः। देवालयप्रारम्भे राहोर्मुखं मीनार्कतस्त्रिराश्यवस्थिते सूर्ये ऐशानीतो विलोमतो विपरीतं विदिक्षु वायव्यादिषु राहोर्मुखं स्यात्। यथा मीनमेषवृषराश्यवस्थिते सूर्ये राहोर्मुखमैशान्याम्। मिथुनकर्कसिंहराश्यवस्थिते सूर्ये वायव्यां राहुमुखम्। कन्यातुलावृश्चिकस्थे सूर्ये नैर्ऋत्यां राहुमुखम्। धनुर्मकरकुम्भराश्यवस्थिते सूर्ये आग्नेय्यां राहोर्मुखमित्यर्थः।

राहुमुखं गृहारम्भे

एवं गृहारम्भेऽपि सिंहार्कतस्त्रिराश्यवस्थितेऽर्के विलोमत ऐशान्यां राहुमुखम्, वृश्चिकादित्रये वायव्याम्, कुम्भादित्रये नैर्ऋत्याम्, वृषादित्रये आग्नेय्यां राहुमुखं स्यात्।

जलाशयारम्भेऽपि मकरार्कतस्त्रित्रिराश्यवस्थितेऽर्के विलोमत ऐशान्यां राहुमुखं स्यात्। मेषादितः त्रिभिर्वायव्याम्। कर्कादितस्त्रिभिर्नैर्ऋत्याम्। तुलादितस्त्रिभिराग्नेय्यां राहुमुखं स्यादित्यर्थः।

राहुमुखज्ञानफलानि

फलमाह—खात इति। देवालयादिविषयके खाते भूमिशोधने कर्त्तव्ये सति राहुमुखाक्रान्तदिशः सकाशात्पृष्ठवर्तिनी दिक् शुभा भवेत्। यथा देवालयविषये मीनादि-

त्रिराशिस्थितसूर्यत्वेन ऐशान्यां राहुमुखम्। तत्पृष्ठविदिगाग्नेयी। तस्यां प्रथमखातप्रारम्भः शुभफलद इत्यर्थः। इति राहुमुखचक्रम्।

खातारम्भदिङ्निर्णयः

मिथुनादिराशित्रयस्थे सूर्ये राहुमुखं वायव्याम्, तत्पृष्ठविदिगैशानी, तस्यां खातारम्भः शुभः। एवं सर्वत्र। तथैव गृहविधावपि राहुमुखं कस्यां दिश्यस्तीत्यवधार्य तत्पृष्ठविदिशि खातं शुभफलदं कार्यमित्यर्थः। यतः सर्पेण विदिग्व्याप्ता यथा ऐशान्यां मुखं, वायव्यामुदरं, नैर्ऋत्यां पुच्छम्। अतः खाते आग्नेयी सम्यक्। एवमन्यत्राप्यूहनीयम्। यदाह विश्वकर्मा—'ईशानतः सर्पति कालसर्पो विहाय सृष्टिं गणयेद्विदिक्षु। शेषस्य वास्तोर्मुखमध्यपुच्छं त्रयं परित्यज्य खनेच्चतुर्थम्'॥ इति। ज्योतिश्चिन्तामणौ—'वृषार्कादित्रिकं वेद्यां सिंहादि गणयेद् गृहे। देवालये च मीनादि तडागे मकरादिकम्'॥ इति।

वास्तुपुरुषो गृहारम्भे

वसिष्ठस्तु गृहारम्भे वास्तुनरमाह—'त्रिषु त्रिषु च मासेषु नभस्यादिषु च क्रमात्। यद्दिङ्मुखो वास्तुनरस्तन्मुखं सदनं शुभम्॥ अन्यदिङ्मुखगेहं तद्दुःखशोकभयप्रदम्।' इति। 'चतुर्दिशादिशालायामेष दोषो न विद्यते' इति। नभस्यादिसङ्ग्रहः सिंहाद्यर्कसङ्क्रमोपलक्षणेन गेहवास्तुविदिशि खननार्थः। नरवास्तुस्तु गृहस्य तत्तद्दिङ्मुखार्थः।

खातारम्भादिनक्षत्राणि

तत्र खातारम्भादिनक्षत्राण्याह माण्डव्यः—'अधोमुखैर्भैर्विदधीत खातं शिलास्तथा चोर्ध्वमुखैश्च पट्टम्। तिर्यङ्मुखैर्द्वारकपाटयानं गृहप्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवर्क्षैः॥' इति। खातं भूमिशोधनम्॥ १९॥

हिन्दी—देवालय (शिवालय, मन्दिर, मठ) के आरम्भ में मीन राशि से ३।३ राशि में सूर्य के रहने पर मनुष्यालय (कोठी, राजभवन, गृह, बंगला) के आरम्भ में सिंह से ३।३ राशियों में सूर्य के रहने पर, जलाशय (तालाब, वापी आदि के आरम्भ में मकर से ३।३ राशि में सूर्य के रहने पर क्रम से ईशानकोण से उलटे (ईशान, वायव्य, नैर्ऋत्य, अग्निकोण) में राहु का मुख होता है और उसके पीछे के कोण में राहु की पीठ होती है। अर्थात् राहु का मुख ईशानकोण में तो पीठ अग्निकोण में, वायव्य में मुख तो ईशान में पीठ, नैर्ऋत्य में मुख तो वायव्य में पीठ, अग्नि में मुख तो ईशान में पीठ होती है। पीठ के भाग में ही खात खोदना आरम्भ करना चाहिए॥ १९॥

विशेष—यहाँ खात (गड्ढा) खोदने का विधान देवालय, नरालय और जलाशय तीनों के लिए समान रूप से कहा गया है। नींव देने का विधान नहीं है, क्योंकि जलाशय में नींव देने का विधान शास्त्र में कहीं नहीं मिलता। नींव देने (शिलान्यास) का विधान देवालय और नरालय के लिए ही होता है। शिलान्यास का विधान ईशान या अग्निकोण में ही धर्मसिन्धु, निर्णयसिन्धु, ज्योतिर्निबन्ध, बृहत्संहिता आदि ग्रन्थों में मिलता है और कर्मकाण्ड के दिग्गज विद्वानों को भी यही मान्य है। अतः खात का अर्थ 'नींव डालना' कहना नितान्त अनुचित है। पीयूषधारा में 'खाते भूमिशोधने' ऐसा स्पष्ट निर्देश है। काशी हिन्दू विश्वविद्यालय के

प्रधानाध्यापक पं० रामयत्न ओझा ने भी खात का अर्थ 'भूमिशोधन' ही बतलाया है। म० म० पण्डित हृषीकेश उपाध्याय ने भी अपने पञ्चाङ्ग में अग्निकोण में ही शिलान्यास करने का स्पष्ट उल्लेख किया है—

'क्षेत्रभित्तिशिलान्यासस्तम्भस्यारोपणं सदा।
पूर्वदक्षिणयोर्मध्ये कुर्यादित्याह कश्यपः॥'

और भी (बृहत्संहिता ५२।११० में)—

'दक्षिणपूर्वे कोणे कृत्वा पूजां शिलां न्यसेत् प्रथमम्।
शेषाः प्रदक्षिणेन स्तम्भाश्चैव समुत्थाप्याः'॥ ११०॥

इसी श्लोक की टीका में गर्ग का भी वचन है—

'ततः पुण्याहघोषेण शिलान्यासं प्रकल्पयेत्।
ऐशानमादितः कृत्वा प्राग्दाक्षिण्येन विन्यसेत्॥'

ऐसे पुष्ट प्रमाणों के रहते हुए भी शास्त्र-प्रतिकूल व्यवहार उचित नहीं है।

स्पष्टज्ञान के लिए चक्र देखिये—

	ईशान	वायव्य	नैर्ऋत्य	आग्नेय
देवालयारम्भे	मीन, मेष, वृष सूर्य	मिथुन, कर्क, सिंह सूर्य	कन्या, तुला, वृश्चिक सूर्य	धन, मकर, कुम्भ सूर्य
गृहारम्भे	सिंह, कन्या, तुला सूर्य	वृश्चि., धन, मकर, सूर्य	कुम्भ, मीन, मेष, सूर्य	वृष, मिथुन, कर्क सूर्य
जलाशयारम्भे	मकर, कुम्भ, मीन, सूर्य	मेष, वृष, मिथुन सूर्य	कर्क, सिंह, कन्या सूर्य	तुला, वृश्चिक, धन सूर्य
खातदिशा	वायव्य	नैर्ऋत्य	आग्नेय	ईशान

अथ गृहकूपादिनिर्माणदिगवस्थित्या फलं शालिनीछन्दसाऽऽह—

कूपे वास्तोर्मध्यदेशेऽर्थनाशस्त्वैशान्यादौ पुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः।
सूनोर्नाशः स्त्रीविनाशो मृतिश्च सम्पत्पीडा शत्रुतः स्याच्च सौख्यम्॥ २०॥

कूपे इति। 'वेश्मभूर्वास्तुरस्त्रियाम्' इति वास्तुशब्दः पुंलिङ्गेऽपि। वास्तोर्गृहस्य मध्यदेशे मध्यभागे जलकूपे कृते सति स्वामिनोऽर्थनाशः स्यात्। अथैशान्यादिषु सृष्टि-मार्गेणाष्टसु दिक्षु पुष्टिरित्यादि फलम्। यथा ऐशान्यां कूपे पुष्टिः, पूर्वस्यां कूपे ऐश्वर्य-वृद्धिः, आग्नेय्यां कूपे पुत्रनाशः, दक्षिणस्यां कूपे स्त्रीविनाशः, नैर्ऋत्यां कूपे गृहकर्तु-र्मृतिः, पश्चिमायां कूपे सम्यक् शोभनं, वायव्यां कूपे शत्रुतः सकाशात्पीडा, उत्तरस्यां कूपे सुखं गृहस्वामिन एव। उक्तञ्च वसिष्ठेन—'ऐश्वर्यं पुत्रहानिश्च स्त्रीनाशो निधनं भवेत्। सम्पच्छत्रुभयं सौख्यं पुष्टिः प्रागादितः क्रमात्'॥ इति॥ २०॥

हिन्दी—यदि पिण्ड के भीतर मकान के मध्यभाग में कूप बनवाया जाय तो धन का नाश (उस घर में दरिद्रता का निवास रहता है), ईशानकोण में कूप हो तो पुष्टि, पूर्व में कूप हो तो ऐश्वर्य-वृद्धि, अग्निकोण में पुत्र का नाश, दक्षिण दिशा में कूप बने तो स्त्री का नाश, नैर्ऋत्य

में कूप हो तो मृत्यु, पश्चिम में कूप हो तो सम्पत्ति, वायव्य में कूप हो तो शत्रु से पीड़ा तथा ईशान में कूप बनवाया जाय तो सुख प्राप्त होता है।

निष्कर्ष यह है कि मकान के भीतर यदि कूप-निर्माण करना हो तो पिण्ड के भीतर पूर्वभाग में, ईशानकोण में, उत्तर दिशा और ठीक पश्चिम दिशा में कूप-निर्माण कराना चाहिए। एवं यदि पिण्ड के बाहर कूप बनाना हो तो भी पूर्व, ईशान, उत्तर तथा पश्चिम दिशा में ही बनवाना उत्तम होता है ॥ २० ॥

विशेष—इतना ध्यान रहे कि किसी भी ऋतु में मकान की छाया दूसरे और तीसरे प्रहर में कुएँ के अन्दर नहीं पड़नी चाहिए।

कूप-चक्र के लिए मुहुर्तचिन्तामणि २।२५ देखें।

ईशान	पूर्व	अग्नि
पुष्टि	ऐश्वर्य	पुत्रनाश
उत्तर सौख्य	धननाश	स्त्रीनाश दक्षिण
शत्रुपीड़ा	सम्पत्ति	मृत्यु
वायव्य	पश्चिम	नैर्ऋत्य

अथ कूपे कृते गृहमध्ये करिष्यमाणानामुपकरणगृहाणां दिक्परत्वेन करणं वसन्ततिलकाछन्दसाऽऽह—

स्नानाग्निपाकशयनास्त्रभुजश्च धान्यभाण्डारदैवतगृहाणि च पूर्वतः स्युः।
तन्मध्यतस्तु मथनाज्यपुरीषविद्याभ्यासाख्यरोदनरतौषधसर्वधाम ॥ २१ ॥

स्नानेति। पूर्वतः पूर्वाद्यष्टदिक्षु स्नानगृहादीनि गृहाणि स्युः। यथा पूर्वस्यां स्नानगृहम्, आग्नेय्यां पाकगृहम्, दक्षिणस्यां शयनगृहम्, नैर्ऋत्यां शस्त्रगृहम्, पश्चिमायां भोजनगृहम्, वायव्यां धान्यसङ्ग्रहगृहम्, उत्तरस्यां भाण्डारस्य द्रव्यस्य गृहम्, ऐशान्यां दैवतगृहं स्यादित्यर्थः। यदाह वसिष्ठः—'ऐन्द्रयां दिशि स्नानगृहमाग्नेय्यां पचनालयः। याम्यायां शयनं वेश्म नैर्ऋत्यां शस्त्रमन्दिरम् ॥ वारुण्यां भोजनगृहं वायव्यां धान्यमन्दिरम्। उदीच्यां हाटकं सद्म ऐशान्यां देवमन्दिरम् ॥' इति। हाटकस्य सुवर्णस्येदं हाटकम्। कश्यपोऽपि—'प्राच्यां दिशि स्नानगृहमाग्नेय्यां पचनालयः। शयनं याम्यदिग्भागे नैर्ऋत्यां शस्त्रमन्दिरम् ॥ प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागेऽन्नसङ्ग्रहम्। भाण्डारसदनं सौम्ये त्वैशान्यां देवतालयम् ॥' इति। नारदस्तु विशेषमाह—'भाण्डागारं तूत्तरे स्याद्वायव्यां पशुमन्दिरम्'। इति। विश्वकर्मा पुनराह—'उत्तरस्यां जलस्थानं पूर्वस्यां श्रीगृहं तथा'। इति।

मथनाद्यष्टगृहाणि दिग्विदिङ्मध्ये

तन्मध्यत इति। पूर्वाद्यष्टदिक्षु तन्मध्यतस्तयोर्दिग्विदिशोर्मध्ये अष्टसङ्ख्याके मथनाद्यष्टौ गृहाणि स्युः। यथा पूर्वाग्नेययोर्मध्ये मथनस्य दध्यालोडनस्य गृहम्, आग्नेयीदक्षिणयोर्मध्ये आज्यस्य घृतसङ्ग्रहस्य गृहं, दक्षिणनैर्ऋत्योर्मध्ये पुरीषस्य विष्ठात्यागस्य गृहं, नैर्ऋतिपश्चिमयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य गृहम्, पश्चिमवायव्ययोर्मध्ये रोदनस्य गृहम्, उत्तरवायव्ययोर्मध्ये रतस्य सम्भोगस्य गृहम्, उत्तरैशान्योर्मध्ये औषधस्य गृहम्, ऐशानी-

प्राच्योर्मध्ये उक्तव्यतिरिक्तसर्ववस्तूनां धाम गृहं कार्यं स्यादित्यर्थः। यदाह वसिष्ठः—'इन्द्राग्न्योर्मथनं मध्ये याम्याग्न्योर्घृतमन्दिरम्। यमराक्षसयोर्मध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम्॥ राक्षस्याम्बुपयोर्मध्ये विद्याभ्यासस्य मन्दिरम्॥ तोयेशानिलयोर्मध्ये रोदनं मन्दिरं स्मृतम्॥ वायव्योत्तरयोर्मध्ये सम्भोगस्यैव मन्दिरम्। उत्तरेशानयोर्मध्ये त्वौषधागारमुच्यते॥ पुरन्दरेशयोर्मध्ये सर्ववस्तुसुसङ्ग्रहम्। सदनं कारयेदेवं क्रमादुक्तानि षोडश'॥ इति। कश्यपोऽपि—'इन्द्राग्न्योर्मथनं गेहं यमाग्न्योर्घृतमन्दिरम्। पुरीषत्यागसदनं मध्ये राक्षसकालयोः॥ विद्या जलेशनैर्ऋत्योर्मध्ये च सदनं स्मृतम्। रोदनं सदनं नूनं जलाधीशसमीरयोः॥ नवरत्नालयं मध्ये कुबेरेश्वरयोस्तथा। इन्द्रेशयोर्धान्यगृहम्॥' इति॥ २१॥

हिन्दी—उचित स्थान पर दरवाजा निकालने के बाद वास्तुभूमि के पूर्वभाग में स्नान का, अग्निकोण में रसोई का, दक्षिण में शयनकक्ष, नैर्ऋत्य में शस्त्रागार, पश्चिम में भोजन, वायव्यकोण में अन्नागार, उत्तर में भाण्डार और ईशानकोण में देवगृह बनवाना चाहिए।

तथा इनके घरों के बीच-बीच में मन्थन आदि के ८ गृह बनवाना उत्तम होता है। यथा—पूर्व-अग्निकोण वाले गृहों के बीच में मन्थन (दूध, दही आदि का घर), अग्नि–दक्षिण के बीच घी का, दक्षिण–नैर्ऋत्य के बीच पाखाना, नैर्ऋत्य–पश्चिम के बीच विद्याभ्यास, पश्चिम–वायव्य के बीच रोदन गृह, वायव्य–उत्तर के बीच में मैथुन का स्थान, उत्तर–ईशान के बीच औषधालय और ईशान एवं पूर्व के बीच में सर्वसंग्रह का गृह बनवाना चाहिए।

यदि इतने घर बनवाने के लिए भूमि की या धन की कमी हो तो अपनी सुविधा के अनुसार घर बनवाना उत्तम कहा गया है—'अल्पे शक्तिभुवो यथारुचि गृह कुर्यात्।' इति॥ २१॥

अत्र गृहारम्भप्रसक्त्या सामान्यतः प्राग्लग्नबलमप्यभिधायेदानीमारब्धगृहाणां नियतस्थानावस्थित्या नियतायुर्दाययोगद्वयमुपजातिकयाऽऽह—

जीवार्कविच्छुक्रशनैश्चरेषु लग्नारिजामित्रसुखत्रिगेषु।
स्थितिः शतं स्याच्छरदां सितार्कारिज्ये तनुत्र्यङ्गसुते शते द्वे॥ २२॥

जीवेति। अत्र योगद्वये ग्रहस्थानयोर्यथासङ्ख्यं सम्बन्धः; यथा जीवो लग्ने, अर्कः सूर्यः षष्ठे, विद्बुधो जामित्रे सप्तमे, शुक्रश्चतुर्थे, शनैश्चरस्तृतीये, एवं नियतस्थानावस्थितग्रहसहिते लग्ने प्रारब्धस्य गृहस्य स्थितिरब्दशतं १०० वर्षशतं स्यात्। अयमेको योगः। यदाह श्रीपतिः—'उदये गुरुरस्तगृहे शशिजो बुधः सहजे तु शनिः' इति। अथ द्वितीयो योगः। सितेति। शुक्रो लग्ने, अर्कस्तृतीये, आरो भौमः षष्ठे, इज्यः पञ्चमे, एवंविधे लग्ने प्रारब्धगृहस्थितिर्द्वे शते शतद्वयं २०० स्यात्। यदाह श्रीपतिः—'लग्ने भृगुः पुत्रगतश्च जीवः षष्ठे कुजस्तिग्मकरस्तृतीयः। निवेशने यस्य गृहस्य तद्धि शतद्वयं तिष्ठति वत्सराणाम्'॥ इति॥ २२॥

हिन्दी—यदि गृहारम्भ के समय लग्न में बृहस्पति, छठे स्थान में सूर्य, सातवें स्थान में बुध, चौथे स्थान में शुक्र और तीसरे स्थान में शनि हो (शेष ग्रह कहीं भी हों) तो उस घर की स्थिति १०० वर्ष की होती है।

एवं लग्न में शुक्र, तीसरे में सूर्य, छठे में मंगल तथा पाँचवें में बृहस्पति हों तो उस घर की अवधि २०० वर्ष की होती है॥ २२॥

अथान्यन्नियतायुर्दाययोगद्वयमिन्द्रवंशाछन्दसाऽऽह—

लग्नाम्बरायेषु भृगुज्ञभानुभिः केन्द्रे गुरौ वर्षशतायुरालयः।
बन्धौ गुरुर्व्योम्नि शशी कुजार्कजौ लाभे तदाऽशीतिसमायुरालयः॥ २३ ॥

लग्नेति। अत्रापि योगद्वये स्थानग्रहयोर्यथासङ्ख्यं सम्बन्धः। लग्ने भृगुः, दशमे बुधः, एकादशे सूर्यः, लग्नव्यतिरिक्तकेन्द्रे गुरुः स्यात्, तदैवंविधे योगे प्रारब्धालयो गृहं वर्षशतमायुरवस्थानं यस्य तादृशः १०० स्यात्। यदाह श्रीपतिः—'शशाङ्कजीवौ खरसातलस्थौ' इति। आलयशब्दः पुंल्लिङ्गः 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकाय-निलयालयाः' इत्यमरः। पुंसि च सम्बध्यते रूपभेदेन वा पुंल्लिङ्गः। अतएव नैषधीये प्रयुक्तः—'निशि माणिक्यमया यदालयाः' इति। 'पङ्क्तिविंशति' इत्यादिना सूत्रेण अशीतिशतशब्दौ सङ्ख्यावाचिनौ निपातितौ। अथ द्वितीयः। बन्धाविति। बन्धौ चतुर्थे गुरुः, व्योम्नि दशमे चन्द्रः, कुजार्कजौ मङ्गलशनैश्चरावेकादशे तदा गृहमशीतिसमा वर्षाण्यायुर्यस्य तादृशं ८० स्यात्॥ २३॥

हिन्दी—यदि गेहारम्भ लग्न में शुक्र, दसवें में सूर्य और केन्द्र (१।४।७।१०) में बृहस्पति हों तो वह घर १०० वर्ष की अवधि वाला होता है।

चतुर्थ स्थान में बृहस्पति, दशम में चन्द्रमा, ग्यारहवें स्थान में मंगल और शनि दोनों हों तो उस मकान की अवधि ८० वर्ष की होती है॥ २३॥

अथ लक्ष्मीयुक्तगृहयोगत्रयमनुष्टुभाऽऽह—

स्वोच्चे शुक्रे लग्नगे वा गुरौ वेश्मगतेऽथवा।
शनौ स्वोच्चे लाभगे वा लक्ष्म्या युक्तं चिरं गृहम्॥ २४॥

स्वोच्चे इति। स्वोच्चस्थे मीनस्थे शुक्रे लग्नगते गृहं चिरं लक्ष्म्या युक्तं स्यात्। अथवा स्वोच्चस्थे कर्कस्थे गुरौ चतुर्थस्थानगते सति तादृशमेव गृहम्। अथवा स्वोच्चस्थे तुलास्थे शनावेकादशस्थानगेऽपि लक्ष्मीयुक्तं गृहं स्यात्। एतत्प्रत्येकं योगत्रयम्। यदाह श्रीपतिः—'स्वोच्चवर्तिनि गते विलग्ने देवमन्त्रिणि रसातलेऽथवा। स्वोच्चगे रविसुतेऽथवायगे स्यात् स्थितिश्च सुचिरं सह श्रिया'॥ इति॥ २४॥

हिन्दी—(क) लग्न में अपनी उच्चराशि (मीन) का शुक्र हो,

(ख) या चतुर्थ स्थान में अपनी उच्चराशि (कर्क) का बृहस्पति हो,

(ग) या लाभस्थान में अपनी उच्च राशि (तुला) का शनि हो, तो इन तीनों योगों में आरम्भ किया हुआ गृह बहुत दिनों तक लक्ष्मी से युक्त (धन-सम्पत्ति तथा ऐश्वर्य से सम्पन्न) रहता है॥ २४॥

अथ गृहस्य परहस्तगामित्वयोगमनुष्टुभाऽऽह—

द्यूनाम्बरे यदैकोऽपि परांशस्थो ग्रहो गृहम्।
अब्दान्तः परहस्तस्थं कुर्याच्चेद्वर्णपोऽबलः॥ २५॥

द्यूनाम्बरे इति। एकोऽपि ग्रहोऽत्युत्कृष्टशुभफलदाता परांशस्थः शत्रुनवांशस्थितः सन् यदि द्यूने सप्तमे स्यादथवा अम्बरे दशमे स्यात् तदा स ग्रहस्तद्गृहं प्रारब्ध-

मब्दान्तर्वर्षमध्य एव परहस्तस्थमन्यहस्तगामि कुर्याच्चेद्वर्णपो ब्राह्मणादिवर्णस्वामी 'विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ' इत्यभिहितः स चेदबलः स्यात् । उक्तञ्च वसिष्ठेन—'एको ग्रहश्चेत्परभागवर्त्ती जायागतः कर्मगतोऽथवा स्यात् । करोति गेहं परहस्तयातं करोति वर्षाद्विबलः स खेटः' ॥ इति । खेटो वर्णस्वामी । तदुक्तं श्रीपतिना—'एकोऽपि नूनं परभागवर्ती वियत्स्मरस्थः खचरोच्चमध्ये । करोति गेहं परहस्तयातं स्याद् दुर्बलश्चेदिह वर्णनाथः' ॥ इति ।

पराधीनत्वदोषो न गृहस्य

यदा तु वर्णाधीशः सबलः स्यात्तदा परहस्तगामी न स्यादित्यर्थतः सिद्धम् ॥ २५ ॥

हिन्दी—अपने शत्रुग्रह के नवमांश में पड़ा हुआ एक ग्रह भी यदि गेहारम्भ लग्न से सातवें या दसवें स्थान में बैठा हो और यदि उस (गृहपति) के वर्ण का स्वामी (५।४३) निर्बल हो तो उस स्थिति में निर्मित गृह एक वर्ष के भीतर दूसरे के हाथ में चला जाता है। अर्थात् उस गृह का मालिक दूसरा हो जाता है ॥ २५ ॥

अथ गृहारम्भे नक्षत्रविशेषेण च फलविशेषाच्छुभसूचकफलविशेषं योगद्वयं वसन्ततिलकाछन्दसाऽऽह—

पुष्यध्रुवेन्दुहरिसर्पजलैः सजीवैस्तद्वासरेण च कृतं सुतराज्यदं स्यात् ।
द्वीशाश्वितक्षिवसुपाशिशिवैः सशुक्रैर्वारे सितस्य च गृहं धनधान्यदं स्यात् ॥२६॥

पुष्येति । पुष्यो ध्रुवाणि च प्रसिद्धानि, इन्दुर्मृगः, हरिः श्रवणं, सर्प आश्लेषा, जलं पूर्वाषाढा, एतैर्नक्षत्रैः सजीवैः गुरुयुक्तैर्गुर्वधिष्ठितैः तद्वासरेण बृहस्पतिवारेण कृतं कर्तुः आरब्धं गृहं सुतान् पुत्रान् राज्यञ्च ददाति तादृशं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'इज्योत्तरात्रयाहीन्दुविष्णुधातृजलोडुषु । गुरुणा सहितेष्वेषु कृतं गेहं श्रिया युतम्' ॥ इति ।

गृहारम्भयोगबलेन तत्र जातस्वामिसुतस्य राज्यप्राप्तिः

वारेण गृहफलविशेषश्च नारदवाक्ये—'श्रवणाषाढयोश्चैव रोहिण्यां चोत्तरात्रये । गुरुवारे कृतं वेश्म राजयोग्यमिहोच्यते ॥ तद्गृहे जातपुत्रस्य राज्यं भवति निश्चयात्' । नक्षत्रभेदो वचनप्रामाण्यात् ।

धनधान्यसुवर्णदो गृहारम्भलग्नजो योगः

द्वीशेति । द्वीशं विशाखा, अश्वि अश्विनी, तक्षि त्वाष्ट्रं, वसुर्धनिष्ठा, पाशी शतभम्, शिव आर्द्रा, एतैर्नक्षत्रैः सशुक्रैः शुक्रसहितैः सितस्य शुक्रस्य वारे कृतं गेहं धनानि सुवर्णादीनि, धान्यानि तण्डुलादीनि तानि ददाति तादृशं गृहं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'द्विदैवत्वाष्ट्रवारेंऽशरुद्रादित्यवसूडुषु । शुक्रेण सहितेष्वेषु कृतं धान्यप्रदं गृहम्' ॥ इति ।

नारदोऽपि—'अश्विनीशततारासु विशाखाभाद्रचित्रके । धनिष्ठादितिसंयुक्ते तथा वै शुक्रवासरे ॥ गृहं नाटकशालाख्यं देवागारं कृतं शुभम् । तद्वेश्मनि प्रजातस्तु कुबेरसदृशो भवेत्' ॥ इति । अत्रापि नक्षत्रभेदे प्राग्वदेव समाधिः ॥ २६ ॥

हिन्दी—पुष्य, ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा; रोहिणी), मृगशिरा, श्रवण, आश्लेषा, पूर्वाषाढा—इन ९ नक्षत्रों में से किसी (विहित) नक्षत्र पर बृहस्पति हो और बृहस्पति का वार हो तो ऐसे योग में आरम्भ किया हुआ गृह सन्तान और राज्य को देने वाला होता है।

विशाखा, अश्विनी, चित्रा, धनिष्ठा, शतभिषा, आर्द्रा इन ६ नक्षत्रों में से किसी नक्षत्र पर शुक्र हो या शुक्र का का वार भी हो तो ऐसे समय में बनने वाला भवन धनधान्य को देने वाला होता है ॥ २६ ॥

अथान्ययोगद्वयमशुभदातृ इन्द्रवज्राछन्दसाऽऽह—

सारैः करेज्यान्त्यमघाम्बुमूलैः कौजेऽह्नि वेश्माग्निसुतार्तिदं स्यात् ।
सज्ञैः कदास्त्रार्यमतक्षहस्तैर्ज्ञस्यैव वारे सुखपुत्रदं स्यात् ॥ २७ ॥

सारैरिति । हस्तपुष्यरेवतीमघापूर्वाषाढामूलैः सारैर्मङ्गलयुक्तैः कौजे भौमसम्बन्धिनि अह्नि वारे च कृतं वेश्म गृहमग्निसुतार्तिदमग्निपीडा पुत्रपीडा च तां ददाति तादृशं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'पितृमूलेज्यभाग्यार्कपौष्णभेषु च यत्कृतम् । कुजेन सहितेष्वेषु गृहं सन्दह्यतेऽग्निना' ॥ इति । नारदोऽपि—'मूलं च रेवती चैव कृत्तिकाषाढमेव च । पूर्वाफाल्गुनिहस्तश्च मघा चैव तु सप्तके । एषु भौमेन युक्तेषु वारे तस्यैव वेश्म यत् । अग्निना दह्यते कृत्स्नं पुत्रनाशश्च जायते' ॥ इति । अत्र विशेषमाह वसिष्ठः—'अग्निनक्षत्रगे सूर्ये चन्द्रे वा संस्थिते यदि । निर्मितं मन्दिरं नूनमग्निना दह्यतेऽचिरात्' ॥ इति । आवश्यकत्वाद्विहितनक्षत्रानुपलब्धौ मध्यमेषु भेषु गृहारम्भः प्राप्तः स कृत्तिकायां मामूदिति निषेधः । सूर्यनक्षत्रे कृत्तिकायां माभूदिति पूर्वोऽपि । सज्ञैरिति । रोहिण्यश्विन्युत्तराफाल्गुनीचित्राहस्तैः सज्ञैर्बुधयुक्तैर्ज्ञस्यैव वारे च कृतं गेहं सुखदं पुत्रदं च स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'हस्तार्यमत्वाष्ट्रदस्रचतुरास्येन्दुभेषु च । बुधेन सहितेष्वेषु धनपुत्रसुखप्रदम्' ॥ इति ॥ २७ ॥

हिन्दी—हस्त, पुष्य, रेवती, मघा, पूर्वाषाढा, मूल इन ६ नक्षत्रों में से किसी नक्षत्र पर मंगल हो और मंगल का दिन हो तो ऐसे योग में बनने वाला गृह अग्नि-भय और पुत्रकष्ट देने वाला होता है। (भौमवार में गेहारम्भ होता ही नहीं, अतः इस योग के लिखने का प्रयास व्यर्थ है।)

रोहिणी, अश्विनी, उत्तराफाल्गुनी, चित्रा, हस्त इन ५ नक्षत्रों में से किसी नक्षत्र पर बुध हो और बुधवार हो तो उस योग में बनने वाला भवन सुख और पुत्र देने वाला होता है ॥ २७ ॥

अत्राशुभफलदमेव योगमनुष्टुभाऽऽह—

अजैकपादहिर्बुध्न्यशक्रमित्रानिलान्तकैः ।
समन्दैर्मन्दवारे स्याद् रक्षोभूतयुतं गृहम् ॥ २८ ॥

अजैकपादिति । पूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदाज्येष्ठानुराधारेवतीस्वातीभरणीनक्षत्रैः समन्दैः शनैश्चरयुक्तैर्मन्दस्यैव वारे च प्रारम्भं गृहं रक्षोभिर्भूतैश्च युतं स्यात् । यदाह वसिष्ठः—'अजपादद्वितये याम्यमित्रेन्द्रानिलभेषु च । यत्कृतं शनिसंयुक्ते दिह्यते यक्षराक्षसैः' ॥ इति । दिह्यते उपचीयते 'दिह उपचये' इति धातुः । नारदोऽपि—'ज्येष्ठानुराधके चैव भरणीस्वातिपूर्वभे । धनिष्ठास्वपि ऋक्षेषु शनिस्तिष्ठेद्दिनस्य च ॥ कृपणो नामतः प्रोक्तो धनधान्यादिके गृहे । पुत्रो जातोऽथवा तस्मिन्गृह्यते यक्षराक्षसैः' ॥ इति ।

गृहारम्भे कर्त्तव्यकृत्यसङ्ग्रहः

अयं निष्कृष्टोऽर्थः—पूर्वं गृहारम्भे नक्षत्राणि अवधार्याणि । ततो वृषवास्तुचक्रे शोध्यानि । पश्चादिदं योगपञ्चकं विचार्यम् । एवं सति गृहारम्भ उक्तफलदाता भवेत् ।

प्रासादवापीकूपादिष्वपि गृहनिर्माणायोक्तानामतिदेशः

अयं सर्वोऽपि गृहविचारः प्रासादवापीकूपादिषु ध्येयः। तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे—'प्रासादेष्वेवमेव स्याद्वापीकूपेषु चैव हि' इति। प्रासादो देवगृहम् ॥ २८ ॥

हिन्दी—पूर्वाभाद्रपदा, उत्तराभाद्रपदा, ज्येष्ठा, अनुराधा, स्वाती, भरणी इन ६ नक्षत्रों में से किसी नक्षत्र पर शनि हो और शनिवार भी हो तो ऐसे समय आरम्भ किया गृह राक्षसों, भूतों एवं पिशाचों का निवास-स्थान होता है ॥ २८ ॥

अथ केषाञ्चिन्मतेन द्वारचक्रं सफलं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

सूर्यर्क्षाद्युगभैः शिरस्यथ फलं लक्ष्मीस्ततः कोणभै-
र्नागैरुद्वसनं ततो गजमितैः शाखासु सौख्यं भवेत्।
देहल्यां गुणभैर्मृतिर्गृहपतेर्मध्यस्थितैर्वेदभैः
सौख्यं चक्रमिदं विलोक्य सुधिया द्वारं विधेयं शुभम् ॥ २९ ॥

इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्तचिन्तामणौ
द्वादशं वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

सूर्यर्क्षादिति। अत्र द्वारस्य चत्वारः पाषाणा आवश्यकाः। द्वौ ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थितौ समावल्पपरिमाणौ। भाषया उत्तरङ्ग इत्यूर्ध्वावस्थितस्य सञ्ज्ञा। अधोवस्थितस्य तु देहलीति सर्वसाधारणं नाम। द्वौ पार्श्वद्वये स्थितौ महापरिमाणौ उच्चत्वेन साह इति भाषया द्वयोरपि सञ्ज्ञा। एवं दीर्घचतुरस्रद्वारं भवति। पाषाणासम्भवे तु काष्ठादेरपि।

द्वारचक्रानुसारेण फलानि

तत्र द्वारे चिकीर्षिते सूर्याधिष्ठितनक्षत्राद्युगभैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैः शिरस्यवस्थितैः सद्भिः लक्ष्मीप्राप्तिरूपं फलं स्यात्। ततस्तदग्रिमैर्नागैः कोणभैर्द्वयोरवस्थितया चतुष्कोणेष्ववस्थितैरष्टसङ्ख्याकैर्नक्षत्रैरुद्वसनं तद् द्वारगृहं सर्वदा जनवासरहितं स्यात्। ततस्तदग्रिमैर्गजमितैरष्टभिर्भैः शाखासु भाषया साहर इति नाम, तत्रावस्थितैर्गृहस्वामिनः सौख्यरूपं फलं स्यात्। ततस्तदग्रिमैर्गुणैस्त्रिभिर्नक्षत्रैर्देहल्यामवस्थितैर्गृहपतेर्मृतिः स्यात्। ततस्तदग्रिमैर्वेदभैश्चतुर्भिर्नक्षत्रैर्मध्यस्वरूपेऽवकाशे स्थितैः सौख्यं स्यात्।

एतच्चक्रं पर्यालोच्यैव द्वाराणि कल्प्यानि

फलितार्थमाह—चक्रमिति। इदं द्वारचक्रं विलोक्य सुधिया शुभं शुभफलदातृ द्वारं विधेयं कर्तव्यम्।

सफलं द्वारचक्रं ग्रन्थान्तरे

तदुक्तं ज्योतिर्निबन्धे—'द्वारचक्रं प्रवक्ष्यामि भाषितं विश्वकर्मणा। सूर्यभाद् भचतुष्कं तु शिरस्योपरि विन्यसेत् ॥ द्वे-द्वे कोणे प्रदातव्ये शाखायुग्मे द्वयं द्वयम्। अधश्च त्रीणि देयानि वेदा मध्ये प्रतिष्ठिताः ॥ राज्यं स्यादूर्ध्वनक्षत्रे कोणेषूद्वासनं भवेत्। शाखायां लभते लक्ष्मीमधश्चैव मृतिं लभेत् ॥ मध्यमेषु लभेत्सौख्यं चिन्तनीयं सदा बुधैः'। इति द्वारचक्रम्।

द्वारस्थापने नक्षत्रतिथयः

अथ द्वारस्थापनम् । 'द्वारस्थापननक्षत्राण्युच्यन्तेऽश्विनि चोत्तराः । हस्तपुष्यश्रुति-मृगाः । स्वातौ पूष्णि च रोहिण्यां द्वारशाखावरोपणम्' ॥ इति ज्योतिर्निवन्धेऽभिहित-त्वात् । तिथयोऽपि तत्रैवाभिहिताः—'पञ्चमी धनदा चैव मुनिनन्दवसौ शुभम् । प्रतिपत्सु न कर्तव्यं कृते दुःखमवाप्नुयात् ॥ द्वितीयायां द्रव्यहानिः पशुपुत्रविनाशनम् । तृतीया रोगदा ज्ञेया चतुर्थी भङ्गकारिणी ॥ कुलक्षयं तथा षष्ठी दशमी धननाशिनी । विरोधकृदमा पूर्णा न स्याच्छाखावरोपणम्' ॥ इति । एवं सति विरुद्धतिथिं विहाय विहिततिथिषु विहितभेषु च तत्रापि चक्रशुद्धेषु भेषु द्वारं विहितं शुभफलदातृ स्यादिति निष्कृष्टोऽर्थ इति शिवम् ॥ २९ ॥

अथ गृहारम्भप्रकरणं गद्येनोपसंहरति—**इति श्रीदैवज्ञेति** । स्पष्टार्थमेतत् ।

ज्योतिर्विद्वरनीलकण्ठविदुषः श्रीचन्द्रिकायास्तथा
पुत्रेणाहिगवीप्रसारितधिया मौहूर्त्तचिन्तामणेः ।
गोविन्देन विनिर्मिते नयनिधौ पीयूषधाराभिधे
व्याख्याने गृहनिर्मितिप्रकरणं सम्पूर्णतामध्यगात् ॥

इति श्रीविद्वद्वरदैवज्ञमुकुटालङ्कारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्दज्योतिर्वि-द्विरचितायां मुहूर्त्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां वास्तुप्रकरणं समाप्तम् ॥ १२ ॥

हिन्दी—सूर्य के नक्षत्र से वर्तमान (दिन) नक्षत्र तक गिन कर ४ नक्षत्र शिर में (अर्थात् दरवाजा के शिर पर) रखें, उसमें दरवाजा लगाने से लक्ष्मी की प्राप्ति होती है। उसके बाद ८ नक्षत्र चारों कोणों में रखें, उसमें दरवाजा लगाने से गृहस्वामी को उद्वेग (उस घर से बाहर भटकना) होता है, उसके बाद ८ नक्षत्र शाखा (दोनों बाजुओं) में स्थापित करें, उसमें यदि दरवाजा लगवाया जाय तो उस घर में निवास करने वालों को सदा सुख मिलता है। उसके अनन्तर ३ नक्षत्र देहली के हैं, उनमें द्वारस्थापन करने से गृहपति का मरण होता है। तदनन्तर ४ नक्षत्र मध्य में दरवाजे का स्थापन करने से सुख मिलता है ॥ २९ ॥

द्वारस्थापन के शुभाशुभ नक्षत्र

शिर	कोण	शाखा	देहली	मध्य	स्थान
४	८	८	३	४	२७ नक्षत्र
लक्ष्मी	उद्वेग	सौख्य	मृत्यु	सुख	फल

विशेष—आचार्य ने यहाँ द्वार का स्थान और आँगन की चर्चा नहीं की है। अतः प्रसंगवश अन्यत्र से संगृहीत करके उस विषय की चर्चा यहाँ की जा रही है।

'नवभागं गृहं कृत्वा पञ्चभागं च दक्षिणे ।
त्रिभागमुत्तरे कार्यं शेषे द्वारं प्रकीर्तितम् ॥'

जिस ओर दरवाजा बनवाना हो उस ओर की लम्बाई का ९ बराबर भाग करके ५ भाग दाहिने और ३ भाग बायें छोड़कर शेष भाग में दरवाजा बनवाना चाहिए। कुछ लोग मकान में घुसते समय दाहिना और कुछ लोग मकान से निकलते समय दाहिना मानते हैं। इसका निर्णय देशाचारानुसार कर लेना चाहिए।

अङ्गणविचारः

'दीर्घविस्तारहस्तैक्यं वसुभिर्गुणितं तथा।
नवभिर्भाजिते शेषं वदेद् गेहाङ्गणं सुधीः॥
तस्करभोगिविचक्षणदाता नृपति नपुंसको धनदः।
दारिद्रो भयदाता नामसमानाः फलप्रदास्ते स्युः॥'

श्री पं० धर्मदत्तद्विवेदी-तनूज श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदीकृत वास्तु-प्रकरण पर मणिप्रदीप नामक हिन्दी टीका समाप्त ॥ १२ ॥

---

(१३) अथ गृहप्रवेशप्रकरणम्

लम्बोदरं नमस्कृत्य गोविन्देन विदां मुदे ।
गृहप्रवेशप्रकरणं सम्यग्व्याख्यायतेऽन्तिमम् ॥

अथ गृहप्रवेशप्रकरणं व्याख्यायते । तत्र चतुर्धा प्रवेश इत्युक्तं प्रागस्माभिः । तत्र नववधूप्रवेशो विवाहप्रकरणान्तेऽभिहितः । अन्यप्रवेशत्रयमुहूर्तोऽत्राभिधीयते । ननु 'यात्रानिवृत्तौ शुभदं प्रवेशनम्' इत्यादिना सुपूर्वप्रवेशस्याभिहितत्वात् प्रवेशद्वयमेव वक्तव्यं स्यान्न तु प्रवेशत्रयमिति उच्यते । यात्रां कृत्वा प्रतिनिवृत्तस्य भूपादेराशुभमुहूर्तं नगराद् बहिः स्थातुमशक्नुवतो दैवादागतवृष्टयाद्यभिभूतस्य यथाकथञ्चिच्छुभाशुभ-प्रकरणोक्तां पश्चाङ्गशुद्धिं विचार्योक्तयथा विहितनक्षत्रैरेव प्रशस्तः प्रवेशोऽभिहितः, न तु विशिष्य तादृशे प्रवेशे कालशुद्धिर्वोक्तेत्यतः सुपूर्वस्याभिधानम् । तत्रापूर्वप्रवेशसुपूर्व-प्रवेशयोः कालशुद्ध्यादिकमिन्द्रवंशाछन्दसाऽऽह—

सौम्यायने ज्येष्ठतपोऽन्त्यमाधवे यात्रानिवृत्तौ नृपतेर्नवे गृहे ।
स्याद् वेशनं द्वाःस्थमृदुध्रुवोडुभिर्जन्मर्क्षलग्नोपचयोदये स्थिरे ॥ १ ॥

सौम्यायने इति । एतेषु सौम्यायन इत्यादिकेषु पदार्थेषु सत्सु नृपतेर्यात्रानिवृत्तौ अथवा नवे नूतनोत्थापिते गृहे वेशनं 'विश प्रवेशने' स्यात् । सौम्यायन उत्तरायणे । अत्र शुक्रगुर्वस्तादिको दोषो 'वाप्यारामतडाग' इत्यादिनोक्त इति न पुनरुक्तः । एवं 'गीर्वाणाम्बुप्रतिष्ठा' इत्यादिना दक्षिणायननिषेधोऽपि । अतः परिशेषात्सौम्यायनग्रहणे सिद्धे तदुक्तिर्मन्दबुद्धीनां शीघ्रप्रतिपत्त्यर्था । उक्तञ्च वसिष्ठेन—'अथ प्रवेशो नवसद्मनश्च सौम्यायने जीवसिते बलाढ्ये' । इति । बलाढ्ये उदिते । नारदेनापि—'अथ सौम्यायने कार्यं नववेश्मप्रवेशनम् । राज्ञां यात्रानिवृत्तौ वा' । इति । केवलायां भूमौ क्रीतायां प्राप्तायां वा स्वतःसिद्धायां वोत्थापितं गृहं नूतनमित्युच्यते । ज्येष्ठेति । माघफाल्गुन-वैशाखमासेष्वेव सत्यप्युत्तरायणे प्रवेशनं शुभम् । यदाह नारदः—'माघफाल्गुनवैशाख-ज्येष्ठमासेषु शोभनः । प्रवेशो मध्यमो ज्ञेयः सौम्यकार्त्तिकमासयोः' ॥ इति । सौम्यो मार्गशीर्षः । मध्यमोक्तिरावश्यकविषया ।

चान्द्रमासफलानि गृहप्रवेशे

चान्द्रमासफलान्याह वसिष्ठः—'माघेऽर्थलाभः प्रथमप्रवेशे पुत्रार्थलाभः खलु फाल्गुने च । चैत्रेऽर्थहानिर्धनधान्यलाभो वैशाखमासे पशुपुत्रलाभः ॥ ज्येष्ठे च मासेषु परेषु नूनं हानिप्रदः शत्रुभयप्रदश्च । शुक्ले च पक्षे सुतरां विवृद्ध्यै कृष्णे च यावद्दशमी च तावत्' ॥ इत्याद्युक्तेरेव ग्रन्थकृता पक्षविशुद्धिर्नोक्ता । तिथिवारशुद्धिश्चाग्रे वक्ष्यते ।

सौरमानं गृहप्रवेशे न ग्राह्यम्

वसिष्ठेन तु गृहप्रवेशे सौरमानमनूद्य दूषितम् । यथा—'मृगादिषड्राशिषु संस्थितेऽर्के नवप्रवेशः शुभदः सदैव । कुम्भं विनान्येष्वपि केचिदूचुर्न सौरमिष्टं खलु सन्निवेशे' ॥

इति । अस्यार्थः । नूतनगृहप्रवेशो मकरादिषड्राशिसंस्थिते सूर्ये शुभफलदो भवति । तत्रापि माघादिषु विहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभः ।

कुम्भे फाल्गुनपौर्णिमोत्तरं सर्वथा प्रवेशो न कार्यः

ननु 'अथ प्रवेशो नवसद्मनश्च सौम्यायने' इति स्वयं प्राक् सौम्यायन इत्युक्तत्वात् किमित्येतत्पुनरुक्तमित्यत आह—कुम्भं विनेति । सत्यप्युत्तरायणे कुम्भसङ्क्रान्तौ नूतनगृहप्रवेशो न भवतीत्येतदर्थं पुनरुक्तमित्यर्थः । नन्विदं पूर्वापरविरुद्धम् । तथाहि—'माघेऽर्थलाभः प्रथमप्रवेश' इत्यादिना माघफाल्गुनयोश्चान्द्रमासयोः शुभफलाभिधानात् तत्रैव च कुम्भसङ्क्रान्तिसद्भावाद् द्वयोरन्यतरस्याशुभत्वं प्रतिपाद्यते । उभयमासनिर्मुक्तः कुम्भस्तु नास्त्येवेति चेत् । उच्यते । सन्ति हि द्विविधा मासाश्चान्द्रमासाः शुक्लादयः कृष्णादयश्चेति । तत्र फाल्गुनपूर्णिमोत्तरमासस्य कृष्णादिमासगणनया चैत्रत्वात्तस्य च विरुद्धफलत्वात्तद्विषयकोऽयं कुम्भसङ्क्रान्तिनिषेधः । चान्द्रमासस्य शुक्लादिकृष्णाद्यभिधायकानि वाक्यानि गृहारम्भप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि । अयमपि निषेधो मासस्य कृष्णादित्वे ज्ञापकः ।

सुपूर्वगृहप्रवेशः तृणागारप्रवेशो वा कर्कादिषड्राशिषु

कर्कादिसङ्क्रान्तिषु मतान्तरमाह—अन्येष्वपीति । केचिदाचार्या अन्येष्वपि कर्कादिषड्राशिस्थिते सूर्येऽपि नवगृहप्रवेशः कार्य इत्यूचुः । तदेतद् द्वन्द्वसौपूर्विकगृहप्रवेशविषयम् । तदुक्तं स्वयमेव—'नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वन्द्वसौपूर्विकयोः कदाचित्' । इति । नूतनतृणागारप्रवेशविषयं वा । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—'गृहारम्भोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्विशेद् गृहम् । विशेत्सौम्यायने हर्म्यं तृणागारं तु सर्वदा' ॥ इति । अत एव—'कुलीरकन्यकाकुम्भे दिनेशे न विशेद् गृहम् । ग्रामं वा नगरं वापि पत्तनं वा सुराधिप' ॥ इति गुरुवाक्यमप्येवमेव व्याख्येयम् ।

विरुद्धफलयोः सौरचान्द्रमासयोः चन्द्रमासेन नवगृहप्रवेशः कार्यः

ननु पौषचैत्रादिषु विरुद्धफलेषु चान्द्रमासेषु विहितसङ्क्रान्तिश्चेत् तदा नूतनगृहप्रवेशः कार्यो वा न वेत्यत आह—न सौरमिति । खलु निश्चयेन । सौरं मानं सन्निवेशे गृहप्रवेशे नेष्टं न शुभफलदम् । विरुद्धशुभफलयोश्चान्द्रसौरमासयोः साहित्ये विहितचान्द्रमासैरेव गृहप्रवेशः कार्य इत्यलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रवेष्टव्यद्वाराभिमुखदिङ्नक्षत्रैः गृहप्रवेशनं कार्यम्

द्वाःस्थेति । द्वारनक्षत्राणि 'भानि स्थाप्यान्यब्धिदिक्षु वा' इत्यादिनोक्तानि । मृदूनि ध्रुवाणि चोडूनि प्रसिद्धानि । द्वाःस्थानि च तानि मृदध्रुवोडूनि चेति कर्मधारयः । तादृशैर्भैः प्रवेशनं हितं स्यात् । अयमर्थः । यस्मिन् गृहे प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्य द्वारं यद्दिगभिमुखं तद्दिङ्नक्षत्रैर्विहितैः प्रवेशः कार्यः । यदाह वसिष्ठः—'यद्दिग्द्वारं मन्दिरं यद्दिगृक्षैरुक्तर्क्षैः स्यात् सम्प्रवेशो न सर्वैः' ॥ इति ।

त्रिविधप्रवेशे नक्षत्राणि विना पुष्यधनिष्ठाशततारकाः

उक्तर्क्षाण्याह स एव—'चित्रोत्तराधातृशशाङ्कमित्रवस्वन्त्यवारीश्वरभेषु नूनम् । आयुर्धनारोग्यसुपुत्रपौत्रसत्कीर्तिदः स्यात् त्रिविधः प्रवेशः' ॥ इति । नारदोऽपि—'वस्विज्यान्त्येषु वरुणत्वाष्ट्रमित्रस्थिरोडुषु । शुभः प्रवेशो देवेज्यशुक्रयोर्दृश्यमानयोः' ॥ इति ।

पुष्यधनिष्ठाशततारकाः जीर्णगृहप्रवेशे एव न नूतने

अत्र पुष्यधनिष्ठाशततारकाग्रहणं जीर्णगृहप्रवेशविषयम् । उक्तञ्च ज्योतिःप्रकाशे—'प्रवेशो नूतने हर्म्ये ध्रुवैर्मैत्रैः सुखाप्तये । पुष्यस्वातीयुतैस्तैश्च जीर्णे स्याद्वासवद्वये' ॥ इति । एतद् ग्रन्थकृदप्यग्रिमपद्ये वक्ष्यति ।

शुभाशुभफलानि प्रवेशनक्षत्रेषु

अमुमेवाशयं मनसि निधायाह श्रीपतिः—'शुभः प्रवेशो मृदुभिर्ध्रुवाख्यैः क्षिप्रैश्चरैः स्यात् पुनरेव यात्रा । उग्रैर्नृपो दारुणभैः कुमारो राज्ञी विशाखासु विनाशमेति ॥ कृत्तिकासु भवनं कृशानुना दह्यते प्रविशतां न संशयः । यन्मुखं च सदनं हि तत्ककुब्-द्वारभेषु शुभकृत् प्रवेशनम् ॥' इति । वसिष्ठोऽपि—'अर्कानिलेयादितिदस्रविष्णुऋक्षे प्रविष्टं नवमन्दिरं यत् । अब्दत्रयात्तत्परहस्तयातं शेषेषु धिष्ण्येषु च मृत्युदं स्यात् ॥' इति ।

गृहप्रवेशे लग्नानि

प्रवेशलग्नान्याह—जन्मर्क्षेति । जन्मर्क्षं जन्मराशिः जन्मलग्नं प्रसिद्धम् । ताभ्या-मुपचये तृतीयषष्ठैकादशमस्थेऽन्येषु तथा स्थिराख्यराशिषु लग्नगतेषु सत्सु नवगृह-प्रवेशनं शुभम् । यदाह वसिष्ठः—'कर्त्तुर्विलग्नादथ जन्मराशेर्लग्नस्थितो राशिरिति प्रदिष्टः । निर्व्याधिदारिद्र्यचयशस्करश्च सुहृत्सुतघ्नो रिपुनाशनश्च । कलत्रहन्ता निधन-प्रदश्च रोगप्रदः सिद्धिकरोऽर्थदश्च । क्रमाच्च वैरामयदः क्रमेण सदैव नूनं त्रिविधः प्रवेशः ॥' इति । अतो निष्कृष्टमर्थमाह गृहप्रवेशे राजमार्त्तण्डः—'कर्तृभोपचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफलाय भवन्ति' इति । नारदोऽपि—'कर्तुर्जन्मभलग्ने वा ताभ्यामुप-चयेऽपि वा । प्रवेशलग्ने स्याद् वृद्धिरन्यभे शोकनिःस्वनः ॥' इति । पुनर्वसिष्ठः—'सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लग्नेऽथवा द्व्यङ्गगृहे विलग्ने' इति । सौम्ये सौम्यगृहयुक्ते । द्व्यङ्गगृहे द्विस्वभावराशौ । अत्र विवाहप्रकरणोक्ता एकविंशतिमहादोषा वर्ज्या इत्यपि ध्येयम् । एकविंशतिदोषानुपक्रम्य वसिष्ठेनोक्तं—'कर्त्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम्' । इति ॥ १ ॥

हिन्दी—उत्तरायण सूर्य में ज्येष्ठ, माघ, फाल्गुन, वैशाख इन ४ मासों में, गृह के द्वार के सामने वाले (६।५७ में उक्त) नक्षत्रों, मृदुसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा) तथा ध्रुवसंज्ञक (तीनों उत्तरा, रोहिणी) नक्षत्रों में, कर्ता की जन्मराशि तथा जन्मलग्न से उपचय ३।६।१०।११ राशि के लग्न तथा स्थिर (२।५।८।११) राशि के लग्नों में (उपलक्षण से द्वि-स्वभाव ३।६।९।१२ लग्नों में), राजा का यात्रा से लौट कर घर में प्रवेश तथा नये बने हुए घर में सर्वप्रथम प्रवेश करना उत्तम होता है ।

शुक्लपक्ष और कृष्णपक्ष की इन २।३।५।६।७।८।१०।११।१२।१३।१५ तिथियों में, रवि तथा भौम को छोड़कर अन्य वारों (च. बु. बृ. शु. श.) में, शुभ समय में प्रवेश करना उत्तम होता है ॥ १ ॥

अथ जीर्णगृहादिविषयकप्रवेशविशेषमिन्द्रवज्राछन्दसाऽऽह—

जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि मार्गोर्जयोः श्रावणिकेऽपि सत् स्यात् ।
वेशोऽम्बुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यमस्तादिविचारणाऽत्र ॥ २ ॥

जीर्णे इति । जीर्णे पुरातनेऽन्यनिर्मिते गृहेऽथवा सिद्धे एव गृहेऽग्न्यादिभयादग्निकृतं भयं दाहः आदिशब्देन बहुवृष्टिपातभयं राजकोपो वा इत्याद्युपद्रवैः पतिते गृहे पुनरपि सम्यक् नवे कृते उत्थापिते गृहेऽपि प्राक्पद्योक्ताः सर्वेऽपि मासास्तादृशगृहप्रवेशे ध्येयाः । किञ्च मार्गोर्जयोः मार्गशीर्षकार्तिकयोश्च श्रावणिकेऽपि श्रावणे मासि प्रवेशः सत् शुभफलदः स्यात् । 'श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः' इत्यमरः । यदाह सनत्कुमारः— 'गृहारम्भोदितैर्मासैर्धिष्ण्यैर्वारैर्विशेद् गृहम् ॥' इति ।

गृहारम्भोक्ता मासाः जीर्णान्यनिर्मितगृहप्रवेशेषु

अत्र सामान्यतो गृहारम्भोदिता मासा गृहप्रवेशेऽभिहिताः । ते चेमे 'सौम्यफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिकाः । मासाः स्युर्गृहनिर्मात्रे पुत्रारोग्यधनप्रदाः' इति नारदोक्ताः मार्गशीर्षफाल्गुनवैशाखमाघश्रावणकार्तिका विहिताः । तत्र उत्तरायणे एव गृहप्रवेशस्य वाक्यान्तरेण विहितत्वात् । श्रावणकार्त्तिकमार्गशीर्षाणामुत्तरायणत्वाभावाद्विरोधेन नूतनजीर्णगृहप्रवेशाभ्यां व्यवस्था । कथम् । प्रागभिहितनारदवाक्येनोत्तरायणसाहचर्येण नूतनगृहप्रवेशसुपूर्वगृहप्रवेशयोर्विधानात् । 'गृहारम्भोदितैर्मासैः' इत्यनेन तु सामान्यतस्त्रिविधस्यापि गृहप्रवेशस्याभिधानादुत्तरायणीया मासास्त्रिविधगृहप्रवेशे शुभाः । दक्षिणायनीया मासाः श्रावणादयस्तु जीर्णगृहप्रवेशविषयाः । अत एव नारदो मार्गशीर्षकार्तिकयोर्नूतनगृहप्रवेशे मध्यमत्वमाह । अर्थादेव जीर्णगृहप्रवेशे उत्कृष्टत्वमध्यवस्यते ।

जीर्णप्रवेशे निषिद्धर्क्षाणि यानि तान्येवैतानि नवे शुभानि

अम्बुपेति । अम्बुपः शततारका, इज्यः पुष्यः, अनिलः स्वाती, वासवं धनिष्ठा, एष्वपि भेषु जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽपि गृहे प्रवेशः शुभः । प्राक्पद्योक्तेषु शुभ एवेति कैमुतिकन्यायादवगम्यते । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—'प्रवेशो नूतने हर्म्ये ध्रुवैर्मैत्रैः सुखाप्तये । पुष्ये स्वातियुतैस्तैश्च जीर्णे स्याद्वासवद्वये' ॥ इति ।

जीर्णगृहान्यतरगृहप्रवेशेऽस्तादिदोषो न

नावश्यमिति । अत्रैवंविधे जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयान्नवेऽप्यवश्यमस्तादिविचारणा शुकास्तगुर्वस्तबाल्यवार्द्धकसिंहस्थगुरुमकरस्थगुरुलुप्तसंवत्सरादीनां दोषाणां विचारणा विचारो नास्ति । अस्तादयः कालदोषाः सन्तु वा मा वा । तथापि गृहप्रवेशः कार्यः । परन्तु सोऽपि यथाकथञ्चित् पञ्चाङ्गशुद्धिमात्रमङ्गीकृत्य विहितनक्षत्रेष्वेव कार्यः ।

त्रिविधप्रवेशेऽपि वास्तुपूजा कार्यैव

वास्तुपूजा त्वेवंविधे गृहप्रवेशे भवतीत्यपि ध्येयम्। तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे—'नित्ययाने गृहे जीर्णे प्राशने परिधानके। वधूप्रवेशे माङ्गल्ये न मौढ्ये गुरुशुक्रयोः ॥' इति। वसिष्ठेनाप्युक्तम्—'नवप्रवेशे त्वथ कालशुद्धिर्न द्वन्द्वसौपूर्विकयोः कदाचित्।' इति। अस्यार्थः। नूतनगृहप्रवेशे कालशुद्धिर्विचार्या। द्वन्द्वं द्वन्द्वोभयाख्यो गृहप्रवेशः। सौपूर्विको राज्ञो यात्रासमाप्तौ गृहप्रवेशः। तादृशयोर्गृहप्रवेशयोः कालशुद्धिः कदाचिदपि नापेक्षिता। सति सम्भवे सुखेनास्तु, किन्तु प्रवेशदिनीयपञ्चाङ्गशुद्धिसहिते सुलग्ने गृहप्रवेशः कार्यः। पूर्वस्मिन्नाद्ये नूतने प्रवेशे यथा वास्तुपूजा तथा द्वन्द्वसौपूर्विकयोरपि कार्येत्यर्थः। नारदस्तु यात्रानिवृत्तिप्रवेशे कालशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह। तद्वाक्यं प्रागभिहितम्। तदेतयोर्वाक्ययोरावश्यकानावश्यकत्वेन व्यवस्था।

प्रवेशत्रयस्यापि लक्षणानि

त्रयाणां गृहप्रवेशानां लक्षणमुक्तं वसिष्ठेन—'अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने तु सुपूर्वसंज्ञः। द्वन्द्वाभयस्त्वग्निभयादिजातः प्रवेश एवं त्रिविधः प्रदिष्टः ॥' इति। एतद् व्याख्यानं यात्रानिवृत्ताविति पद्यव्याकृतावस्ति। तत एवावधार्यम्।

सर्वप्रवेशे क्रूराक्रान्तविद्धनक्षत्राणि वर्ज्यानि

अत्रेदं ध्येयम्। यत् त्रिविधेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीयनक्षत्रं क्रूराक्रान्तं क्रूरविद्धं वा तत्सर्वथा वर्ज्यमिति। उक्तञ्च वसिष्ठेन—'क्रूरग्रहाधिष्ठितविद्धभं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे' इति ॥ २ ॥

हिन्दी—पुराने (क्रीत, किराये पर लिये हुए) तथा अग्नि, जल, वायु, राजा के द्वारा नष्ट होकर नये बनवाये हुए घर में (या मरम्मत किये घर में) मार्गशीर्ष, कार्तिक, श्रावण, अपि शब्द से वैशाख, ज्येष्ठ, माघ, फाल्गुन इन ७ महीनों में शतभिषा, पुष्य, स्वाती, धनिष्ठा नक्षत्र में प्रवेश करना उत्तम है।

तथा यहाँ बृहस्पति, शुक्र का अस्त, बाल्य, वृद्धत्व, सिंह-मकर के बृहस्पति लुप्त संवत्सर आदि दोषों का विचार करना आवश्यक नहीं है ॥ २ ॥

अथ गृहप्रवेशदिनात् प्राक्कर्तव्यां वास्तुपूजां विवक्षुस्तन्नक्षत्राण्युपजातिकापूर्वार्धेनाह—

मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूलभे वास्त्वर्चनं भूतबलिं च कारयेत्।

मृद्विति। मृदूनि ध्रुवाणि क्षिप्राणि चराणि नक्षत्राणि प्रसिद्धानि मूलभं च। एषु सप्तदशसु भेषु नक्षत्रेषु वास्तोः वास्तुपुरुषस्यार्चनं भूतबलिं च कारयेत्। गृहपतिर्वास्तुपूजां कुर्यात्। पुरोहितो गृहपतिं वास्तुपूजादिकं कारयेत्। 'हृक्रोरन्यतरस्याम्' इत्यणौ कर्तुः कर्मत्वम्। यदाह श्लोकोच्चयः—'चित्रा शतभिषा स्वाती हस्तः पुष्यः पुनर्वसुः। रोहिणी रेवती मूलं श्रवणोत्तरफाल्गुनी ॥ धनिष्ठा चोत्तराषाढा तथा भाद्रोत्तरान्विता। अश्विनी मृगशीर्षं च अनुराधा तथैव च ॥ वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति यः। स प्राप्नोति नरो लक्ष्मीमिति प्राह पराशरः' ॥ इति।

अथ वास्तुपूजाप्रकारः

वास्तुपूजाप्रकारमाह वसिष्ठः—'निर्माणे मन्दिराणां च प्रवेशे त्रिविधेऽपि वा। वास्तुपूजा तु कर्त्तव्या यस्मात्तां कथयाम्यतः ॥ गृहमध्ये हस्तमात्रं समन्तात्तण्डुलोपरि। एकाशीतिपदं कार्यं तिलैस्तुल्यं सुशोभनम् ॥ एकद्वित्रिपदाः पञ्च चत्वारिंशत्सुरार्चिताः। द्वात्रिंशद् बाह्यतो वक्ष्यमाणाश्चान्तस्त्रयोदश ॥ तेषां स्थानानि नामानि वक्ष्यमीश्वर-कोणतः। तत्राग्निः शम्भुकोणस्थस्तदसौ चैकपदेश्वरः। तस्माद् द्वितीयः पर्जन्यश्चा-सावेकपदेश्वरः। जयन्तेन्द्रार्कसत्याख्या भृशश्च द्विपदेश्वराः ॥ आकाशवायू परतः क्रमा-देकपदेश्वरौ। एवं प्राच्यां नव ज्ञात्वा त्वेवमेवान्यदिक्षु च ॥ आद्याश्चान्त्यावेकपदौ द्विपदाः पञ्चमध्यगाः। पूषाद्यष्टौ यमान्ताः स्युरमरा याम्यभागगाः ॥ आद्याश्चान्त्या-वेकपदौ द्विपदाः पञ्च मध्यगाः। अष्टौ पितृगणाधीशाः पापान्ताः पश्चिमेश्वराः ॥ आद्यन्तौ द्वावेकपदौ द्विपदाः पञ्च मध्यगाः। रोगादिदित्यन्तसुराः सप्त सौम्यदिशि क्रमात् ॥ तत्राधःस्थश्चतुष्कोणेष्वीशानादिषु च क्रमात्। आपः सावित्रविजयरुद्राश्चैकपदेश्वराः ॥ मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्यैशानादिकोणगाः। आपवत्सोऽथ सविता विबुधाधिपसंज्ञकः ॥ राजयक्ष्मा च चत्वारः सुराश्चैकपदेश्वराः। ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाश्चामरा अमी ॥ अर्यमा च विवस्वांश्च मित्रः पितृधरः क्रमात्। स्वस्वस्थलेषु देवेषु स्थापितेष्वीदृशं भवेत् ॥ कोणेषु पञ्चमं चैव चतुर्थैकपदाः सुराः। प्रागादिदिक्षु द्विपदाः पञ्च पञ्च यथा-क्रमम् ॥ ब्रह्मणः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाः स्युः समीपगाः। हिरण्यरेताः पर्जन्यो जयन्तः पाकशासनः ॥ सूर्यः सत्यो भृशाकाशौ वायुः पूषा च वै तथा। गृहक्षतः पितृपति-र्गन्धर्वो भृङ्गराजकः ॥ मृगः पितृगणाधीशस्तथा दौवारिकाह्वयः। सुग्रीवः पुष्पदन्तश्च जलाधीशो निशाचरः ॥ शोषः पापश्च रोगोहिर्मुखो भल्लाट एव च। सोमसर्पौ दित्यदिती द्वात्रिंशदमराः स्मृताः ॥ आपश्चैवापवत्सश्च जयो रुन्ध्रस्तथैव च। मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्थौ तस्य समीपगः ॥ प्राच्यां ह्यन्तरिता देवाः परितो ब्रह्मणः स्मृताः। अर्यमा सविता चैव विवस्वान्विबुधाधिपः। मित्रोऽथ राजयक्ष्मा च तथा पृथ्वीधरः क्रमात्। आपवत्सोऽष्टमः पञ्चचत्वारिंशत् सुरोत्तमाः ॥ ज्ञात्वैवं स्थाननामानि ब्रह्मणा सहितान्न्यसेत्। वास्तुज्ञो वास्तुमन्त्रेण गन्धपुष्पाक्षतादिभिः ॥ प्रणवेनार्चयेद्वापि अथवा स्वस्वनामभिः। शुक्लवस्त्रयुगं दद्याद् धूपदीपफलैः सह ॥ अपूपैर्भूरि नैवेद्यैर्वाद्यैः सह समर्चयेत्। ताम्बूलं च ततो दद्याद् देवेभ्यश्च पृथक्-पृथक् ॥ दत्त्वा पुष्पाञ्जलिं कर्ता प्रार्थयेद्वास्तुपूरुषम्। वास्तुमूर्ते नमस्तेऽस्तु भूमिशय्यारत प्रभो ॥ मद्गृहं धनधान्यादि-समृद्धं कुरु सर्वदा। इति प्रार्थ्य ततो दद्याद्दक्षिणामर्चकाय च ॥ विप्रेभ्यो भोजनं दत्वा स्वयं भुञ्जीत बन्धुभिः। एवं यः कुरुते सम्यग्वास्तुपूजां प्रयत्नतः ॥ आरोग्यं पुत्र-पौत्रादि धनधान्यं लभेन्नरः। वास्तुपूजामकृत्वा यः प्रविशेन्नवमन्दिरे। रोगान्नानाविधान् क्लेशानश्नुते सर्वसङ्कटम्' ॥ इति वसिष्ठसंहितायां वास्तुपूजाप्रकारः। विशेषस्त्वन्य-संहिताभ्योऽवसेयः। एवं भूतबलिरपि। उपक्रमोपसंहाररूपो वास्तुशान्तिप्रकारः प्रयोग-रत्नादिनाम्नीषु स्व-स्वशाखाभेदेन भिन्नासु पद्धतिषु द्रष्टव्यः, ग्रन्थविस्तरभयान्नेह लिख्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन। केचित्तु पञ्चाङ्गशुद्धिमात्रयुक्ते पूर्वदिन एव वास्तुपूजामाहुः। यदाह नारदः—'विधाय पूर्वदिवसे वास्तुपूजाबलिक्रियाम्' इति। श्रीपतिरपि—'अथ

प्रवेशो नवमन्दिरस्य यात्रानिवृत्तावथ भूपतीनाम् । सौम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्त्वर्चनं भूतबलिं च सम्यक्' ।। इति ।

हिन्दी—गृहप्रवेश के पूर्व मृदुसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा), ध्रुवसंज्ञक (उ. फा., उ. षा., उ. भा., रोहिणी), क्षिप्रसंज्ञक (हस्त, अश्विनी, पुष्य), चरसंज्ञक (स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा), मूल—इन १७ नक्षत्रों में वास्तुपूजन और भूतबलि करनी चाहिए ।। २½ ।।

वास्तुपूजन में ८१ पद का कोष्ठक

पूर्व

६१ ईशान | ५४ इन्द्र | ५५ अग्नि

४६ चरक्ये, धूम्र ६२ ब्रह्मा | ५० स्कन्द रक्त | ४७ विदारकी, रक्त

५३ पिलिपिच्छ पीत ६० सोम (उत्तर)

१ रक्त जयन्त	२ पीत पर्जन्य	३ जयन्त पीत	४ इन्द्र पीत	५ सूर्य पीत	६ सत्य श्वेत	७ भृश कृष्ण	८ आकाश कृष्ण	९ वायु धूम्र
३२ दिति पीत	३३ आपः श्वेत						३४ सावित्र श्वेत	१० पू. षा. रक्त
३१ अदिति पीत		४४ श्वेत आपवत्स	३७ अर्यमा, कृष्ण			३८ रक्त सविता	११ वितथ, श्वेत	
३० सर्प कृष्ण		४३ पृथिवी धर श्वेत	४५ ब्रह्मा वास्तुपुष्प पृथिवी			३९ विवस्वान् श्वेत	१२ गृहक्षत, पीत	
२९ सोम, श्वेत							१३ यम, कृष्ण	
२८ भल्लाट, कृष्ण							१४ गन्धर्व, रक्त	
२७ मुख्य, रक्त		४२ राजयक्ष्मा, रक्त	४१ मित्र, श्वेत			४० इन्द्र रक्त	१५ भृङ्गराज, कृष्ण	
२६ अहि रक्त	३६ रुद्र रक्त	२३ शोष कृष्ण	२२ असुर पीत	२१ वरुण श्वेत	२० पुष्पदन्त रक्त	१९ सुग्रीव श्वेत	३५ जय श्वेत	१६ मृग पीत
२५ रोग रक्त	२४ पाप पीत						१८ रक्त दौवारिक	१७ पितरः रक्त

५६ अर्यमा कृष्ण ५६ यम कृष्ण (दक्षिण)

४९ पूर्व राक्षसी, धूम्र | ५२ जृम्भक, रक्त | ६३ अनन्त | ४८ पूतना, पीत

५९ वायु | ५८ वरुण, श्वेत | ५७ निर्ऋति

पश्चिम

अथ लग्नशुद्धिं तिथिशुद्धिं चोपजातिकोत्तरार्धेनेन्द्रवज्रया चाह—

त्रिकोणकेन्द्रायधनत्रिगैः शुभैर्लग्ने त्रिषष्ठायगतैश्च पापकैः ।। ३ ।।
शुद्धाम्बुरन्ध्रे विजनुर्भमृत्यौ व्यर्कारिरिक्ताचरदर्शचैत्रे ।
अग्रेऽम्बुपूर्णं कलशं द्विजांश्च कृत्वा विशेद् वेश्म भकूटशुद्धम् ।। ४ ।।

त्रिकोणेति । नवमपञ्चमचतुर्थसप्तमदशमैकादशद्वितीयतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानस्थैः शुभग्रहैरुपलक्षिते पूर्णचन्द्रबुधगुरुशुक्रैरुपलक्षिते । अत्र चन्द्रस्य लग्नराहित्ये ध्येयम् । तथा तृतीयषष्ठैकादशस्थैः पापग्रहैरुपलक्षिते तथा अम्बु चतुर्थस्थानं रन्ध्रमष्टमस्थानं शुद्धे सर्वग्रहरहिते अम्बुरन्ध्रे यस्मिंस्तादृशे लग्ने वेश्म गृहमाविशेत् । यदाह वसिष्ठः—'केन्द्रत्रिकोणायधनत्रिसंस्थैः शुभैस्त्रिषष्ठायगतैः खलैश्च । लग्नान्त्यषष्ठाष्टमवर्जितेन चन्द्रेण लक्ष्मीनिलयः प्रवेशः'।। इति । अन्यच्च—'प्रवेशलग्नान्निधनस्थितो यः क्रूरग्रहः क्रूरगृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्तारमथ त्रिवर्षाद्धन्त्यष्टवर्षैः शुभराशिगश्चेत्' ।। इति । नारदः—'स्थिरलग्ने स्थिरे राशौ नैधने शुद्धिसंयुते । त्रिकोणकेन्द्रखत्र्यायसौम्यैस्त्र्यायारिगैः परैः ।। लग्नान्त्यार्यष्टमस्थानवर्जितेन हिमांशुना ।' इति । प्रवेशः स्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः । गुरुः—'सप्तमं शुद्धमुद्वाहे यात्रायामष्टमं तथा । दशमं च गृहारम्भे चतुर्थं सन्निवेशने' ।। इति । यत्तु श्रीपतिना—'केन्द्रच्छिद्रव्ययैः शुद्धैः क्रूरैः षट्त्र्यायगैर्गुरौ । लग्ने भृगौ वा केन्द्रे वा स्थिरप्रायोदये विशेत्' ।। इति । केन्द्रस्य शुद्धत्वमुक्तं तत्पापग्रहराहित्यकृतं ध्येयम् । लग्नस्थगुरुभृग्वोरुक्तिस्त्वतिप्राशस्त्याभिधानार्था । कीदृशे लग्ने विजनुर्भमृत्यौ भं राशिर्लग्नं च । जनुषि जन्मकाले भे जनुर्भे ताभ्यां मृत्युरष्टमभवनं जनुर्भमृत्युः विगतो जनुर्भमृत्युर्यस्मिन् स्वजन्मलग्नात् स्वजन्मराशेर्वाष्टमो राशिः प्रवेशलग्नतो नापेक्षित इत्यर्थः । पुनः कीदृशः । व्यर्कारिरिक्ताचरदर्शचैत्रे । अर्कारौ प्रसिद्धौ वारौ । रिक्ताः ४ । ९ । १४ । उपलक्षणत्वाद्दग्धतिथयोऽपि । चरलग्नानि मेषकर्कतुलामकराः । उपलक्षणत्वात्तदंशा अपि । दर्शोऽमावास्या । चैत्रो मासः । उपलक्षणत्वादाषाढोऽपि । विगता अर्कादयो यस्मिन् । अर्कादयः प्रवेशदिने निषिद्धा इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः—'न नैधने भेपि न चाष्टलग्ने पञ्चेष्टकेऽप्यष्टमशुद्धियुक्ते । कार्यः प्रवेशो न चरांशलग्ने शुभेक्षिते वाप्यथ संयुते वा ।। रिक्तामामां दग्धतिथिं दिनेशभूसूनुषड्वर्गमिनेन्दुदृष्टिम् । क्रूरग्रहाधिष्ठितविद्धभं च विवर्जनीयं त्रिविधप्रवेशे ।।' इति ।।

वारफलानि गृहप्रवेशे

वारफलमप्याह स एव—'दह्यते प्रविशतां च मन्दिरं वह्निना नियतमेव वह्निभे । ब्रध्नभूमिसुतवासरे तथा शीतरश्मिदिवसे हि वृद्धिदम् ।। चन्द्रजार्यसितवासरेषु च श्रीकरं सुखमहार्थलाभदम् । सूर्यसूनुदिवसे स्थिरप्रदं किन्तु चौरभयमत्र विद्यते ।।' इति ।

प्रवेशे तिथ्यादिनिर्णयसङ्ग्रहः

एषां निष्कृष्टमर्थमाह श्रीपतिः—'रिक्तातिथिर्भूसुतभानुवारौ निन्द्याश्च योगाः परिवर्जनीयाः । मेषः कुलीरो मकरस्तुला च त्याज्याः प्रवेशे हि तथा तदंशाः' ।। इति ।

निषिद्धलग्नफलानि प्रवेशे

निषिद्धलग्नफलान्यभिहितानि राजमार्त्तण्डे—'भूपो यात्रा मेषलग्ने प्रवेशे नाशं गच्छेत् कर्कटस्योदये वा । व्याधिं तौलिन्याश्रिते लग्नवर्तिन्याकेकेरे चाप्नुयाद्धान्यनाशम् ।' ओकेकेरे मकरे ।

शुभाशुभानि लग्नानि तदंशाश्च

'लग्नेऽन्यत्रांशकेऽप्येषामेतद्दुष्टफलप्रदाः। शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे मुनयो विदुः ॥' इति। अन्यानि स्थिराणि द्विस्वभावानि च। उक्तञ्च वसिष्ठेन—'पञ्चाङ्गसंशुद्धदिने निशेशताराबले चाष्टकवर्गयुक्ते। सौम्ये स्थिरे भे शुभदृष्टियुक्ते लग्नेऽथवा द्व्यङ्गगृहे विलग्ने' ॥ इति। विशेषो राजमार्त्तण्डे—'निन्दिता अपि शुभांशसमेतास्तौलिमेषमकराः सकुलीराः। कर्तृभोपचयगाश्च विलग्ने राशयः शुभफलाय भवन्ति ॥' एतल्लग्नान्तराशुद्धौ बहुकालासहिष्णुत्वे वा द्रष्टव्यम्। शुभांशाः वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनानामंशा इत्यर्थः।

कर्के तुल... ...श प्रवेशनिषेधः

कर्के तुलांशस्थे स्वरूपतो निषिद्धत्वाद्विशेषान्तरमाह वसिष्ठः—'यः क्षीणचन्द्रोऽन्त्यषडष्टसंस्थः पापेक्षितः पापयुतोऽथवा स्यात्। कर्त्तुः स्त्रियं हन्ति स वत्सरेण त्रिवर्षतः सौम्यनिरीक्षितश्चेत् ॥' इति।

अथ राज्ञां यात्रानिवृत्तिप्रवेशे विशेषो ध्येयः। यत्र मासे यात्रा कृता तस्मान्नवमे मासि यात्रादिनान्नवमे दिने वा प्रवेशो निषिद्धोऽस्ति। यदाह गुरुः—'निर्गमान्नवमे मासि प्रवेशो नैव शोभनः। नवमे दिवसे चैव प्रवेशं नैव कारयेत् ॥' इति। वामं रविमिति। गृहप्रवेशसमये रविं सूर्यं वामं यद्दिगभिमुखान् प्रवेश्य गृहाद्वामभागस्थं कृत्वा वेश्म गृहं विशेत् तया पुरोऽग्रे स्वसम्मुखं पूर्णघटं जलपूर्णं कलशमुपलक्षणत्वात् पूगीफलादि पूर्णं घटं वा कृत्वा। चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद् ब्राह्मणांश्च सजलकलशानपि ब्राह्मणान्वाग्रे कृत्वा वेश्म विशेत्।

प्रवेशसमये शुक्रस्य पृष्ठगत्वमावश्यकम्

अत्र शुक्रः पृष्ठगः कार्य इत्यनुक्तोऽपि विशेषो ध्येयः। यदाह वसिष्ठः—'कृत्वा शुक्रं पृष्ठतो वामतोऽर्कं विप्रान् पूज्यानग्रतः पूर्णकुम्भम्। हर्म्यं रम्यं तोरणस्रग्वितानैः स्त्रीभिः स्रग्वी गीतमाल्यैर्विशेत् तत् ॥' इति।

पृष्ठतो दक्षिणगत एव वा शुक्रस्य शुभदत्वं गुरुमतेन

गुरुस्तु—वामगोऽग्रगो वा शुक्रो निषिद्धः, किन्तु पृष्ठगतो दक्षिणगतो वा शुभ इत्याह—'पृष्ठगं दक्षिणं वापि भृगुं कृत्वा विशेत् सदा। पुरोऽग्रं वामगं वापि शुक्रं कृत्वा विशेच्च न ॥' इति।

शुक्रस्य दिक्चतुष्टये स्थितिरुक्ता

अत्र शुक्रस्य दिक्चतुष्टयस्थत्वज्ञानं चन्द्रवदेव ज्ञेयम्। विशेषानुक्तेः। तच्च गृहारम्भप्रकरणेऽस्माभिरुक्तम्।

सर्ववर्णसाधारणमुक्त्वा राज्ञां प्रवेशे विशेषविधयः

अयं च सर्ववर्णानां त्रिविधेऽपि प्रवेशे विधिः। राज्ञां तु यात्रानिवृत्तौ विशेषमप्याह श्रीपतिः—'कृत्वा विप्रान् सजलकलशांश्चाग्रतो वामतोऽर्कः स्नातः स्रग्वी विमलवसनो मङ्गलैर्वेदघोषैः। व्यस्तैर्यात्राकथितशकुनैर्द्वारमार्गेण राजा हर्म्यं पुष्पप्रकररुचिरं

तोरणाढ्यं विशेच्च' ॥ इति । कीदृशं वेश्म । भकूटशुद्धं भकूटं षष्ठाष्टकादि तेन शुद्धं उपलक्षणत्वाद् विवाहप्रकरणोक्तं 'वर्णो वश्यं तथा तारा' इत्येवमादिकं च तेनापि शुद्धं ध्येयम् । यदाह वसिष्ठः—'राशिकूटादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तयेत्' । इति ॥ ३–४ ॥

हिन्दी—तत्पश्चात् जिस स्थिर या द्विस्वभाव लग्न में जिस लग्न से केन्द्र (१।४।७।१०), त्रिकोण (५।९) तथा आयधनत्रिग (११।२।३) में शुभग्रह हों, ३।६।११वें स्थान में पापग्रह हों, ४।८ स्थान शुद्ध (शुभग्रह, पापग्रह से रहित) हों, ग्रहस्वामी की जन्मराशि तथा जन्मलग्न से आठवीं राशि का प्रवेश-लग्न न हो, रविवार, भौमवार, रिक्ता ४।९।१४ तिथि, चरसंज्ञक १।४।७।१० लग्न, अमावस्या तिथि तथा चैत्र मास इनको छोड़कर अन्य शुभवार, शुभतिथि, मास, स्थिर, द्विस्वभाव (२।३।५।६।८।९।११।१२) लग्नों में, जल से पूर्ण (भरा हुआ), पञ्चपल्लव (आम, बड़, पीपर, पाकड़, गूलर) से युक्त दूर्वा, कुश, पञ्चरत्न, सर्वौषधी से युक्त मोटी बत्ती वाले घी से पूर्ण दीपक से युक्त कलश और सच्चरित्र सात्त्विक विद्वान् वेदपाठी ब्राह्मण को आगे करके, मंगल-गान करती हुई सौभाग्यवती युवतियों, घर के बाल-बच्चों और सदस्यों के साथ शंख, घटी, घण्ट के शब्दों के साथ ग्रह की एक बार परिक्रमा करके भकूट के शुद्ध रहने पर घर में प्रवेश करना उत्तम होता है ॥ ३–४ ॥

विशेष—कुछ पुरोहित पहले गृह-प्रवेश करा कर तब प्रवेश सम्बन्धी कर्मकाण्ड करवाते हैं। यह सर्वथा शास्त्र-विरुद्ध है।

अथ वामगतार्कज्ञानं तिथिपरत्वेन पूर्वाद्यभिमुखगृहप्रवेशं चेन्द्रवज्रयाऽऽह—

वामो रविर्मृत्युसुतार्थलाभतोऽर्के पञ्चभे प्राग्वदनादिमन्दिरे ।
पूर्णातिथौ प्राग्वदने गृहे शुभो नन्दादिके याम्यजलोत्तरानने ॥ ५ ॥

वाम इति । अष्टमपञ्चमद्वितीयैकादशस्थानेभ्यः पञ्चसु स्थानेषु स्थिते रवौ सति प्राग्वदनादिमन्दिरे प्रवेष्टव्ये गृहप्रवेशकर्तुर्वामो रविर्ज्ञेयः । तद्यथा यस्मिन् लग्ने प्रवेशः कर्तुमिष्यते तस्मादष्टमं यत्स्थानं तस्मात्पञ्चसु स्थानेषु अर्के स्थिते पूर्वाभिमुखगृहप्रवेश-कर्तुर्वामः सूर्यः स्यात् । तथा लग्नाद्यत् पञ्चमं स्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु अर्के स्थिते दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्यः । एवं लग्नाद्यद् द्वितीयं स्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु स्थिते सूर्ये पश्चिमाभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्यः । तथैव लग्नाद्यदेकादशं स्थानं ततः पञ्चसु स्थानेषु सूर्ये स्थिते उत्तराभिमुखगृहप्रवेशकर्तुर्वामः सूर्य इत्यर्थः ।

वामार्कस्वरूपज्ञापकं चक्रम्

यथा चक्रोद्धारः । उक्तञ्च—'रन्ध्रात् पुत्राद्धनादायात् पञ्चस्वर्के स्थिते क्रमात् । पूर्वाशादिमुखं गेहं विशेद् वामो भवेद्यतः' ॥ इति । विश्वकर्माऽपि—'लग्नात्प्रागादितो दिक्षु द्वौ-द्वौ राशी नियोजयेत् । एवमेकं न्यसेत्कोणे सूर्यं वामे विचिन्तयेत् ॥' इति । प्राच्यां लग्नात् द्वौ राशी स्थाप्यौ कोणे चैकः ।

गृहप्रवेशे गृहदिङ्मुखभेदेन भिन्नतिथयः

पूर्णातिथाविति । प्राग्वदने पूर्वाभिमुखे गृहे पूर्णातिथौ पञ्चम्यां दशम्यां पूर्णिमायां वा प्रवेशः शुभः । नन्दादिके तिथिगणे याम्यजलोत्तरानने गृहप्रवेशः शुभः । यथा दक्षिणाभिमुखे गृहे नन्दायां प्रतिपदि षष्ठ्यामेकादश्यां वा प्रवेशः शुभः । जलं पश्चिम-

दिक् तद्दिगभिमुखे भद्रायां द्वितीयायां सप्तम्यां द्वादश्यां वा प्रवेशः शुभः । उत्तराभिमुखे गृहे जयायां तृतीयायामष्टम्यां त्रयोदश्यां वा प्रवेशः शुभ इत्यर्थः । यदाह गुरुः— 'नन्दायां दक्षिणद्वारं भद्रायां पश्चिमामुखम् । जयायामुत्तरद्वारं पूर्णायां पूर्वतो मुखम्' ॥ इति । यद्यपि मूले नन्दाकिके इति पदोपादानाद्रिक्ताग्रहणमपि प्राप्नोति, तथापि विदिक्षु द्वाराणां निषेधाद् दिशां च चतुष्टयेन चतुर्णां द्वाराणां सम्भवाच्च स्वरूपतो निषेधाच्च रिक्ताग्रहणासम्भवो ध्येयः । सोऽपि सम्मतिवाक्ये स्पष्ट एव ॥ ५ ॥

हिन्दी—पूर्व दिशा के मुख वाले मकान में प्रवेश करने के लिए आठवें से ५ स्थानों (८।९।१०।११।१२) में, दक्षिणमुख वाले मकान में प्रवेशार्थ पाँचवें से ५ स्थानों (५।६।७।८।९) में, पश्चिम मुख वाले मकान में प्रवेश करने के लिए दूसरे स्थान से ५ स्थानों (२।३।४।५।६) में तथा उत्तर मुख वाले मकान में प्रवेश के लिए ग्यारहवें स्थान से ५ स्थानों (११।१२।१।२।३) में सूर्य रहे तो वाम रवि होते हैं। प्रवेश में वाम रवि का होना अत्यन्त शुभ होता है।

पूर्णातिथि (५।१०।१५) में पूर्वमुख वाले मकान में प्रवेश उत्तम होता है, नन्दातिथि (१।६।११) में दक्षिण मुख वाले मकान में, भद्रातिथि (२।७।१२) में पश्चिम मुख वाले मकान में तथा जया (३।८।१३) तिथि में उत्तर मुख वाले मकान में प्रवेश करना उत्तम होता है ॥ ५ ॥

वामरवि और प्रवेशतिथि-बोधक सारणी

	पूर्वमुखगृहे	दक्षिणमुखगृहे	पश्चिममुखगृहे	उत्तरमुखगृहे
स्थान	८।९।१०।११।१२	५।६।७।८।९	२।३।४।५।६	११।१२।१।२।३
तिथि	पूर्णा ५।१०।१५	नन्दा १।६।११	भद्रा २।७।१२	जया ३।८।१३

अथ गृहप्रवेशे कलशवास्तुचक्रं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

वक्त्रे भू रविभात् प्रवेशसमये कुम्भेऽग्निदाहः कृताः
प्राच्यामुद्वसनं कृता यमगता लाभः कृताः पश्चिमे ।
श्रीर्वेदाः कलिरुत्तरे युगमिता गर्भे विनाशो गुदे
रामाः स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनलाः कण्ठे भवेत् सर्वदा ॥ ६ ॥

वक्त्रेति । कलशस्याष्टधा विभागाः परिकल्प्याः—मुखं कण्ठो गर्भो गुदं चेति चत्वारो विभागाः, पूर्वादिदिक्परत्वेन च चत्वारो विभागाः । एवमष्टौ भागाः स्युः । तत्र विभागपरत्वेन सूर्यभान्नक्षत्रन्यासे फलमुच्यते—वक्त्र इति । गृहप्रवेशसमये इति सर्वत्रापि सम्बध्यते । कुम्भे कलशाकृतौ वास्तुनि रविभात्सूर्याक्रान्तनक्षत्रादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । रविमारभ्य नक्षत्रन्यास इत्यर्थः । तत्र कलशस्य वक्त्रे मुखे भूरेकं सूर्यनक्षत्रमेव स्थाप्यम् । तत्फलं गृहस्याग्निदाहः । ततः सूर्यभात्कृता अग्रिमाणि चत्वारि भानि प्राच्यां स्थाप्यानि । फलमुद्वसनं जनवासशून्यं गृहं स्यात् । ततः कृता यमगताः तदग्रिमाणि चत्वारि भानि दक्षिणस्यां यमदिशि स्थाप्यानि फलं गृहपतेर्लाभो द्रव्यप्राप्तिः । ततः कृता पश्चिमे तदग्रिमाणि चत्वारि भानि पश्चिमायां स्थाप्यानि,

फलं गृहपतेः श्रीप्राप्तिः। ततो वेदा उत्तरे तदग्रिमाणि चत्वारि भानि उत्तरस्यां स्थाप्यानि, फलं कलिर्लोकैः सह गृहसम्बन्धी निरर्थकः कलहः स्यात्। ततो युगमितास्ततोऽग्रिमाणि चत्वारि भानि गर्भे कलशमध्ये स्थाप्यानि। फलं विनाशः। कस्येत्याकाङ्क्षायां गर्भोपादानाद्भाविनां गर्भाणां विनाश इत्यर्थः। ततो रामास्तदग्रिमाणि त्रीणि भानि गुदे बुध्न्ये स्थाप्यानि फलं स्थैर्यं गृहपतेर्बहुकालं तत्र गृहे निवासः। ततोऽनलास्तदग्रिमाणि त्रीणि भानि कण्ठे स्थाप्यानि, फलं स्थिरत्वं सर्वदा गृहपतेर्भवेत्। एवमभिजिद्रहितानि सप्तविंशतिभानि स्युः।

कलशवास्तुचक्रे नक्षत्रसन्निवेशप्रकारस्तत्फलानि च

तदुक्तं विश्वकर्मणा—'घटाकारं लिखेच्चक्रं रविधिष्ण्यक्रमेण च। मुखैकं दिक्षु चत्वारि त्रिस्त्रीणि गुदकण्ठयोः। एवं चक्रं समालेख्यं प्रवेशार्थं सदा बुधैः' ॥ अत्र चत्वारि इति वीप्सा द्रष्टव्या, दिक्षु इत्यनेन गर्भोऽप्युपलक्ष्यते। तथा च फलनिर्देशस्तत्रैव—'अग्निनाशो मुखे प्रोक्त उद्वासः पूर्वतो भवेत्। दक्षिणे चार्थलाभाय पश्चिमे श्रीप्रदो भवेत् ॥ उत्तरे कलहश्चैव गर्भे गर्भविनाशनम्। स्थिरता च गुदे कण्ठे कलशस्य प्रकीर्तिता' ॥ इति। ज्योतिःप्रकाशेऽपि—'भूर्वेदपञ्चकं त्रिस्त्रिः १।४।४।४।४।४।३।३ प्रवेशे कलशेऽर्कभात्। मृतिर्गतिर्धनं श्रीः स्याद् वैरं शुक् स्थिरतां सुखम्' ॥ इति। वेदपञ्चकं वेदाश्चत्वारस्तेषां पञ्चकं पञ्चवारम्। चत्वारि भानि लेख्यानीत्यर्थः। मृतिरित्यादीन्यष्टौ यथासङ्ख्यं फलानि।

तत्र निष्कृष्टार्थः कलशवास्तुचक्रे

अत्र कलशचक्रे शुभफलस्थाने याते सत्येव विहितनक्षत्राणां परिग्रहो युक्तः। तत्रापि यद्दिङ्मुखे प्रवेशे विधित्सिते तद्दिङ्मुखविहितनक्षत्रपरिग्रहः। यथा पूर्वदिङ्मुखगृहप्रवेशे विधित्सिते रोहिणीमृगे ग्राह्ये, दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशे उत्तराफाल्गुनीचित्रे, एवं पश्चिमाभिमुखे अनुराधोत्तराषाढे, एवमुत्तराभिमुखे उत्तराभाद्रपदारेवत्यौ ग्राह्ये इति निष्कृष्टोऽर्थः। अत एवोक्तं वसिष्ठेन—'यद्दिग्द्वारं मन्दिरं तद्दिगर्क्षैरुक्तर्क्षैः स्यात् सन्निवेशो न सर्वैः'। इति। तद्दिगर्क्षैरिति उक्तर्क्षैरिति चानयोः सामानाधिकरण्येनान्वयः। भिन्नवाक्यत्वे तु विवक्षिते चकारः कर्त्तव्यः। 'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि दूषणम्' इति न्यायाच्च। अत एव—'अर्कानिलेज्यादितिदस्रविष्णुऋक्षे प्रविष्टं नवमन्दिरं यत्। अब्दत्रयात् तत्परहस्तयातं शेषेषु धिष्ण्येषु च मृत्युदं स्यात्' ॥ इति निषेधोऽप्युपपन्नो भवति ॥ ६ ॥

हिन्दी—सूर्य के नक्षत्र से प्रवेशकालिक नक्षत्र तक गिनकर १ नक्षत्र मुख में अग्निदाह का भय, फिर ४ नक्षत्र पूर्व में स्वामी का घर में उद्वास, फिर ४ नक्षत्र दक्षिण में लाभ, फिर ४ नक्षत्र पश्चिम में लक्ष्मीदायक, फिर ४ नक्षत्र उत्तर में कलह, फिर ४ नक्षत्र गर्भ में नाशकारक, फिर ३ नक्षत्र गुदा में स्थिरता, उसके बाद के ३ नक्षत्र कण्ठ में स्थिरता प्रदान करने वाले होते हैं ॥ ६ ॥

विशेष—इस चक्र को देखने से स्पष्ट है कि सूर्य के नक्षत्र से ५।८।८।६ क्रम से शुभ-अशुभ फल देने वाले हैं।

तत्र मदीयं पद्यम्—'बाणेभेभरसैर्ऋक्षैः प्रवेशे भानुभात् क्रमात्।
असत् सद्बिबुधैर्ज्ञेयं संहितासारविद्वरैः ॥' ६ ॥

कुम्भचक्रम्

स्थान	मुख	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर	गर्भ	गुद	कण्ठ
सूर्यभात	१	४	४	४	४	४	३	३
फल	दाह	उद्वास	लाभ	लक्ष्मी	कलह	नाश	स्थिरता	स्थिरता
नक्षत्रफल	५ अशुभ		८ शुभ		८ अशुभ		६ शुभ	

अथ गृहप्रवेशप्रकरणोपसंहारं सूचयन् प्रवेशोत्तरकालीनकर्त्तव्यविधिमुपजात्याह—

एवं सुलग्ने स्वगृहं प्रविश्य वितानपुष्पश्रुतिघोषयुक्तम् ।
शिल्पज्ञदैवज्ञविधिज्ञपौरान् राजाऽर्चयेद् भूमिहिरण्यवस्त्रैः ॥ ७ ॥

एवं सुलग्न इति । एवं प्रागुक्तप्रकारेण विचारिते सुलग्ने निर्दूषणे सकलगुणयुक्ते च शोभनलग्ने स्थिरराश्यादिके राजा वितानपुष्पश्रुतिघोषयुक्तं वितानानि वस्त्रमण्डपाः, पुष्पाणि स्वर्तुजातानि मालत्यादीनि, श्रुतिघोषो वेदध्वनिश्च तैर्युक्तमुपलक्षणत्वात्तोरणाद्यनेकमङ्गलवस्तुसहितमेतादृशं स्वगृहं स्वसत्ताकगृहं प्रविश्य शिल्पज्ञान् गृहोत्थापकान् स्थपतिवार्धक्यादीन् दैवज्ञान् ज्योतिर्विदो विधिज्ञान् वास्तुपूजाभूतबलिगृहप्रवेशनीयविधिज्ञान् पुरोहितप्रभृतीन् पौरान् नागरिकान् पण्डितान् दीनानाथान्धकृपणांश्च भूमिहिरण्यवस्त्रैर्यथाशक्त्या हिरण्येन वा वस्त्रैर्वा व्यस्तैर्वा समुचितैर्वा उपलक्षणत्वादश्वगजादिभिर्वा अर्चयेत् पूजयेत् । यदाह वसिष्ठः—'हर्म्यं रम्यं तोरणस्रग्वितानैः स्त्रीभिः स्रग्वी गीतवाद्यैर्विशेत्तत्' इति । राजमार्त्तण्डेऽपि—'भूरिपुष्पनिकरं सतोरणं तोयपूर्णकलशोपशोभितम् । गन्धपुष्पबलिपूजितामरं ब्राह्मणध्वनियुतं विशेद् गृहम्' ॥ इति ।

प्रवेशायोग्यगृहस्वरूपम्

कीदृशं गृहं प्रवेशयोग्यं न भवतीति वशिष्ठेनाभ्यधायि—'यद्वास्तुपूजारहितं त्वदत्तबलित्वनाच्छन्नगृहं विरूपम् । कपाटहीनं न विशेद्यतस्तत्सर्वापदामालयमेव तत्स्यात्' ॥ इति । नारदोऽपि—'अकपाटमनाच्छन्नमदत्तबलिभोजनम् । गृहं न प्रविशेद्धीमान् विपदामालयं हि तत्' ॥ इति । तस्मात् सकपाटमुपरिष्टादाच्छादितं कृतवास्तुपूजं दत्तबलिकमेव गृहं प्रविशेत् ।

प्रवेशान्तरकार्यविधयः

प्रवेशोत्तरकर्त्तव्यविधिमाह श्रीपतिः—'ततो नृपो विप्रसुहृद् पुरोधसः शिल्पज्ञभूगोलविदश्च लिङ्गिनः । धनैश्च रत्नैः पशुभिः समर्चयेत् सहान्धदीनान् पुरवासिनस्तथा' ॥ इति । शिवम् ॥ ७ ॥

हिन्दी—इस भाँति सुन्दर लग्न में अपने घर में वितान (चँदवा), वेदध्वनि, फूल-माला के साथ प्रवेश करके कारीगरों की, ज्यौतिषी की, विधि-विधान के जानने वालों की, आचार्य-पुरोहितों की भूमि, सुवर्ण, गौ, वस्त्र-आभूषण से पूजा करके उनसे अपनी शुभकामना की इच्छा करें ।

श्री पं० धर्मदत्तद्विवेदी-तनूज श्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी कृत गृहप्रवेश-प्रकरण पर मणिप्रदीप हिन्दी टीका समाप्त ॥ १२ ॥

ग्रन्थकृद् वंशवर्णनम्

अथ मुहूर्त्तचिन्तामणेर्ज्योतिषग्रन्थस्य समाप्तिं कर्तुकामो ग्रन्थकृत् तत्स्वकुलालङ्कार-भूतं स्वपितामहचिन्तामणिदैवज्ञवर्णनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

आसीद्धर्मपुरे षडङ्गनिगमाध्येतृद्विजैर्मण्डिते
ज्योतिर्वित्तिलकः फणीन्द्ररचिते भाष्ये कृतातिश्रमः।
तत्तज्जातकसंहितागणितकृन्मान्यो महाभूभुजां
तर्कालङ्कृतिवेदवाक्यविलसद्बुद्धिः स चिन्तामणिः ॥ १ ॥

आसीदिति। प्रसिद्धः चिन्तामणिश्चिन्तामणिनामा धर्मपुरे विदर्भदेशप्रदेशविशेषे नर्मदासमीपवर्तिनि मातृपुराख्ये आसीत्। कीदृशे धर्मपुरे षडङ्गनिगमाध्येतृद्विजैर्मण्डिते निगमो वेदः। षट् अङ्गानि यस्यासौ षडङ्गः, षडङ्गानीमानि—शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्यौतिषं चेति। षडङ्गश्चासौ निगमश्च षडङ्गनिगमस्तस्याध्येतारोऽध्ययन-कर्त्तारः, अध्येतृभिरध्यापका अप्युपलक्ष्यन्ते। नहि विनाध्यापकं वेदाध्ययनं क्वचिद् दृष्टम्। तादृशाः द्विजाः ब्राह्मणाः ब्राह्मणक्षत्रियवैश्या वा तैर्मण्डिते भूषिते। कीदृशः चिन्तामणिः। ज्योतिर्वित्तिलकः ज्योतींषि नक्षत्राणि लक्षणया तत्प्रतिपादकाः ग्रन्था ज्योतिःशब्देनो-च्यन्ते तानि विदन्ति ते ज्योतिर्विदः 'सत्सूद्विषत्' इत्यादिना क्विप्। ज्योतिर्वित्सु तिलक एव ज्योतिर्विच्छ्रेष्ठ इत्यर्थः। पुनः कीदृशः। फणीन्द्ररचिते फणीन्द्रः शेषो महानागस्तेन रचिते भाष्ये व्याकरणमहाभाष्ये कृतोऽतिश्रमोऽत्यभ्यासो येन सः महाभाष्याध्ययन-पारग इत्यर्थः। पुनः कीदृशः। तत्तज्जातकसंहितागणितकृत् तानि तानि स्वल्पबृह-दादिभेदेनानेकविधानि जातकानि जातकशास्त्राणि संहिताः संहिताशास्त्राणि गणितानि गणितशास्त्राणि करोति तादृशः होरासंहितागणितरूपस्कन्धत्रयात्मकस्य ज्योतिःशास्त्रस्य स्वपद्यैर्निर्मातेत्यर्थः। अनेन महाकविरित्यपि सूचितम्। पुनः कीदृशः। महाभूभुजां सकलजम्बूद्वीपवर्तिराजमुकुटमणीनां महतां राज्ञां पातशाहादीनां मान्यः पूज्यः महा-राजमान्य इत्यर्थः। पुनः कीदृशः। तर्कालङ्कृतिवेदवाक्यविलसद्बुद्धिः तर्को न्यायशास्त्रं अलङ्कृतिरलङ्कारशास्त्रं वेदवाक्यं वेदवाक्यविचारप्रतिपादको ग्रन्थो मीमांसाशास्त्रं वेदान्तशास्त्रं च तेषु विलसन्ती विलासयुक्ता बुद्धिर्यस्य सः। 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति न्यायात् तर्कशास्त्रज्ञः अलङ्कारशास्त्रज्ञः मीमांसाज्ञो वेदान्तज्ञ-श्चेत्यर्थः। आसीदिति—'अस् भुवि' इत्यस्माल्लङि 'आडजादीनाम्' इत्याट्। 'श्नसोर-ल्लोपः' इत्यकारस्य लोपः षडङ्गनिगमाध्येतृद्विजैरित्यसमस्तपदे। षडङ्गनिगम इत्यत्र 'तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः' इति कर्मधारयसमासः। अध्येतृशब्दे च 'इङ् अध्ययने' 'इत्यस्मादिङिकावध्युपसर्गान्न व्यभिचरत इत्युक्तेरधिपूर्वकात् 'ण्वुल्तृचौ' इति कर्तरि तृच्। 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः' इति गुणः। ततो यणादेशः। ततः षडङ्गनिग-मस्याध्येतार इति 'षष्ठी' इति षष्ठीसमासः। नन्वत्र कथं षष्ठीसमासः। यावता 'कर्तृ-

कर्मणोः कृति' इति कर्मणि शेषे षष्ठी उत 'षष्ठी शेषे' इति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी। तत्र यदि विशेषषष्ठी तदा 'कर्तरि च' इति कर्त्रर्थोत्पन्नाभ्यां तृजकाभ्यां कर्मषष्ठीसमासनिषेध-प्रसङ्गः। न च तृचमङ्गीकृत्यैतद्दूषणं त्वया दत्तम्। एवं नाङ्गीकुर्मः। किन्तु तच्छीला-धिकारविहितं तृनं विधास्यामः। तद्योगे प्राग्वदेव षष्ठीं विधाय षष्ठीसमासो भविष्य-तीति वाच्यम् 'एकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवते' इति न्यायेन 'न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थ-तृनाम्' इति तृनो योगे षष्ठ्येव नास्ति कुतस्तरां षष्ठीसमासः॥ ननु च नायं कृद्योग-निमित्तकर्मषष्ठ्या समासः, किं तर्हि। षडङ्गनिगममधीयत इति विगृह्य तृन्यानीते 'उपपदमतिङ्' इत्युपपदसमासे कृते षडङ्गनिगमाध्येतार इति भविष्यत्येव किं कल्पना-न्तरेण सदूषणेन न च सोपपदाद्धातोस्तृज्विधानं नास्तीति वाच्यम्। 'हिमवच्छ्रोता आदित्यद्रष्ट्रा' इत्यादिमहाभाष्यकारप्रयोगेषु न समाधानं स्यात्। एवं तर्हि कर्मण्युपपदे 'कर्मण्यण्' इत्यण् प्रसज्येत। ततश्च षडङ्गनिगमाध्येया इति स्यात्। तस्माच्छेष-षष्ठीमङ्गीकृत्यानुपपन्नः षडङ्गनिगमाध्येतार इति प्रयोगः। सत्यम्। ज्ञापकाद्भविष्यति समासः। किं ज्ञापकम्। 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति। अनेन 'कर्तरि च' इति षष्ठीसमास-प्रतिषेधो नित्य इति ज्ञाप्यत इत्यनित्यत्वं षष्ठीसमासप्रतिषेधस्य मनसि निधाय साधुत्वमङ्गीकृतवानस्य प्रयोगस्य ग्रन्थकृत्। अत एव 'भीष्मः कुरूणां भयशोकहन्ता' 'कालचक्रप्रयोक्तारं' 'सैव सिद्धान्तवेत्ता' इत्यादयो महाकविप्रयोगा उपपन्ना भवन्ति। एवमेव विवाहप्रकरणे 'भवति विवाहविनाशकारकोऽयम्' इति 'पापौ कर्तरिकारकौ' इति च। अत्र विवाहविनाशकारक इति 'कर्तरिकारकौ' इत्यनयोः प्रयोगयोः साधुत्व-मिदानीमुक्तम्, पक्षयोर्ज्यायस्त्वात्। 'तत्प्रयोजको हेतुश्च' इति ज्ञापकान्निषेधान्नित्य-मङ्गीकृत्य समाधिरङ्गीकार्यः। अत एव 'निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम्' इत्यादि-प्रयोगोपपत्तिः। यदि तु सम्बन्धमात्रे षष्ठीति मतं तदा कर्मषष्ठ्याभावादेव 'कर्तरि च' इति निषेधाभावात् सुखेन षष्ठीसमासः। अथवा षडङ्गनिगममध्येतुं शीलं येषां ते इति विगृह्य तच्छीलाधिकारविहितं तृनं विधाय गम्यादीनामिष्टिरिति गम्यादेराकृतिगणत्वात् तृनो योगे षष्ठ्यभावाच्च द्वितीयातत्पुरुषसमास इत्यलमतिप्रसङ्गेनेति शिवम्॥ १॥

हिन्दी—षडङ्ग (व्याकरण, ज्यौतिष, निरुक्त, कल्प, शिक्षा तथा छन्दःशास्त्र) वेदों का अध्ययन करने वाले ब्राह्मणों से सुशोभित विदर्भ-देशान्तर्गत धर्मपुर नामक ग्राम में ज्योति-र्विदों के तिलकस्वरूप श्रीशेषनाग(पतञ्जलि)प्रणीत व्याकरण में अत्यधिक परिश्रम करने वाले, छोटे-बड़े जातक-संहिताओं तथा गणित-ग्रन्थों के निर्माण करने वाले, राजा-महाराजाओं के माननीय तर्क, अलंकार, वेद, वेदान्तादि शास्त्रों से शोभित बुद्धि वाले चिन्तामणि नाम के विद्वान् हुए॥ १॥

अथ क्रमप्राप्तं तातवर्णनं शार्दूलविक्रीडितेनाह—

ज्योतिर्विद्गणवन्दिताङ्घ्रिकमलस्तत्सूनुरासीत् कृती
नाम्नाऽनन्त इति प्रथामधिगतो भूमण्डलाहस्करः।
यो रम्यां जनिपद्धतिं समकरोद् दुष्टाशयध्वंसिनीं
टीकां चोत्तमकामधेनुगणितेऽकार्षीत् सतां प्रीतये॥ २॥

ज्योतिर्विद्गणेति । तत्सूनुस्तस्य चिन्तामणिदैवज्ञस्य सूनुः पुत्रोऽनन्त इति नाम्ना प्रथां ख्यातिमधिगतः प्राप्त आसीत् । कीदृशः ? ज्योतिर्विद्गणवन्दिताङ्घ्रिकमलः, ज्योतिर्विदां ज्यौतिषिकाणां यो गणः समूहस्तेन वन्दिते अङ्घ्रिकमले चरणसरोरुहे यस्य तादृशः । सकलज्योतिर्विदां ज्यौतिःशास्त्राध्ययने एष एवाध्यापक इत्यर्थः । पुनः कीदृशः ? भूमण्डलाऽहस्करः, भूमण्डलस्य पृथ्वीमण्डलस्याहस्करः सूर्यः प्रकाशकत्वात् । यथा सूर्यः स्वकिरणैरखिलां पृथ्वीं प्रकाशयति तथा ज्योतिःशास्त्राध्यापनद्वारा पृथिव्याः प्रकाशक इति भावः । पुनः कीदृशः ? कृती कुशलः । 'कृती कुशल इत्यपि' इत्यमरः । नानाग्रन्थकरणकुशल इत्यर्थः । ग्रन्थकर्तृत्वमेवोत्तरार्धेन प्रकाशयति । यो रम्यामिति । योऽनन्तः जनपद्धतिं जनिर्जन्म । 'जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः' इत्यमरः । तस्य पद्धतिर्मार्गः भावादीनामन्तर्दशान्तगणितेन जातकशास्त्रोक्तशुभाशुभफलकालोपदेशप्रतिपादको ग्रन्थो जन्मपद्धतिस्तां समकरोत् सम्यक् चकार । सम्यक्त्वमेवाह—दुष्टेति । कीदृशीं जनिपद्धतिं दुष्टाशयध्वंसिनीं दुष्टाः जन्मपद्धतिमार्गसम्प्रदायानभिज्ञास्तेषामाशयोऽभिप्रायो युक्त्या वैपरीत्याख्यानं तं ध्वंसितुं शीलं यस्याः सा तादृशीम् । यथा—'आद्या दशा चेत्सवितुर्विधोर्वा तदा बलं संस्कृतमेव तस्य' इति श्रीपतिवाक्ये संस्कृतमिष्टकष्टबलान्तरेण गणितमिति जातकालङ्काराख्यटीकाकृता व्याकृतम् । तत्रादिकर्मपद्धतिवाक्यं सम्मतित्वेन दर्शितं—तदुभयमपि चिन्त्यम् । चिन्त्यप्रकारस्त्वनुवादपूर्वकः स्वपद्यैरेवोपनिबद्धः । यथा—'य इष्टकष्टान्तरविघ्नवीर्याद्दशाक्रमं रिष्टमनिष्टभङ्गम् । विचारयन्तीह नमोऽस्तु तेभ्यः श्रीश्रीधरोक्तं बहुसम्मतं सत् ॥ यस्येष्टकष्टे सदृशे भवेतां तदन्तरघ्नं बलमेव शून्यम् । यदा तदासौ बलवान् प्रवीर्यो वेत्थं विचिन्त्यं भुवनोचितं हि । यतः शुभं वाप्यशुभं ग्रहस्य वीर्यं सहैवास्ति न तस्य हानिः । तस्मान्न नाशो विवरेऽनयोस्तु द्वैधं फलाप्त्यै न दशाक्रमादौ' ॥ इति । एवमन्येषु स्थलेषु दुष्टाशयनिराकरणं कृतिमिति । अतः रम्यां दोषापाकरणेनातिसुन्दराम् । यथान्योऽपि राजादिः पद्धतिं मार्गं चौरादिदुष्टनिराकरणेनातिसुन्दरं करोतीति ध्वनिः । किञ्च य उत्तमकामधेनुगणिते उत्तममल्पक्लेशेन ब्रह्मार्यभट्टपक्षीयपञ्चाङ्गानयनप्रतिपादकं यत्कामधेनुनामकं गणितशास्त्रं तत्र टीकां तदभिप्रायविवृतिमकार्षीत् । किमर्थम् ? सतां गणितशास्त्राभिज्ञानां प्रीतये तुष्टयै । अनेनास्यानेकग्रन्थकरणप्रयासकर्तृत्वं न स्वार्थमत्यल्पायासेन दृढतरज्योतिःशास्त्राभिज्ञत्वात्, किन्तु सुतुष्टयर्थमेव । यावत् स्वीयशास्त्राभ्यासो ग्रन्थकरणद्वारा न प्रकाश्यते तावत् सकलसन्तुष्टिर्न भवतीत्यनेकग्रन्थकरणप्रयास इति सूचितम् । कृतीत्यत्र 'अत इनिठनौ' इतीनिः । ननु 'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्या च न तौ स्मृतौ' इत्युक्तेः कृतशब्दस्य कृदन्तत्वात्कथमत्रेनिः ? उच्यते । नायं समुच्चयः कृतो जातेश्चेति । किं तर्हि जातिर्विशेषणं कृद्ग्रहणं कृद्योगे जातिरिति । एवं च कार्यी कार्यिकः तण्डुली ताण्डुलिक इत्यपि सिद्धयति । तेन व्याघ्रवानित्यादावेवेनिठनोर्निषेधो नान्यत्रेति महाभाष्यकारेणैवं वार्तिकव्याख्यानाद्भवत्येवात्रेनिः । अहस्कर इत्यत्र 'दिवाविभानिशा' इत्यादिना कर्मण्यणो बाधकष्टप्रत्ययः । समकरोदित्यत्र 'डुकृञ् करणे'

इत्यस्मात् सम्पूर्वात् 'अनद्यतने लङ्' इति लङ् । अकार्षीदित्यत्र—तस्मादेवानिटो लुङि च्लेः सिच् 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति वृद्धिः 'उरण् रपरः' इति रपरत्वम् ॥ २ ॥

हिन्दी—उन (श्रीचिन्तामणि नामक विद्वान्) के पुत्र 'अनन्तदैवज्ञ' नाम से प्रसिद्ध, ज्यौतिष के जानने वाले विद्वानों से पूजित चरणकमल वाले, भूमण्डल में सूर्य के समान प्रतापी हमारे पिता हुए। जिन्होंने ज्यौतिषशास्त्र पर अश्रद्धा उत्पन्न करने वालों के आशय को ध्वंस करने वाली रमणीय जातक-पद्धति की रचना की और सज्जनों की प्रसन्नता के लिए ब्रह्म-आर्यभट्टीय पंचांग बनाने की विधि बतलाने वाली कामधेनु नामक ग्रन्थ पर सुन्दर टीका बनायी ॥ २ ॥

अथ स्वनामकथनपूर्वकं मङ्गलं सूचयन् मुहूर्त्तचिन्तामणिनामकज्यौतिषग्रन्थसमाप्तिं पृथ्वीछन्दसाऽऽह—

तदात्मज उदारधीर्विबुधनीलकण्ठानुजो
गणेशपदपङ्कजं हृदि निधाय रामाभिधः ।
गिरीशनगरे वरे भुजभुजेषुचन्द्रैर्मिते
शके विनिरमादिमं खलु मुहूर्त्तचिन्तामणिम् ॥ ३ ॥

इति श्रीदैवज्ञानन्तसुतदैवज्ञरामविरचिते मुहूर्त्तचिन्तामणौ
त्रयोदशं गृहप्रवेशप्रकरणं समाप्तम् ।

समाप्तोऽयं मुहूर्त्तचिन्तामणिः ।

तदात्मज इति । तदात्मजस्तस्याऽनन्तज्योतिर्विद आत्मजः पुत्रो रामाभिधो रामसंज्ञकः गिरीशनगरे वरे गिरीशो महादेवस्तस्य नगरे वाराणस्याख्ये मुहूर्तचिन्तामणि-नामकं ज्यौतिषग्रन्थमिमं प्रत्यक्षदृश्यं विनिरमात् अकार्षीत् । खलुशब्दो वाक्यालङ्कारे । कीदृशो रामाभिधः ? उदारधीः, उदारा अनेकशिष्यविद्यादिदानकारिका धीर्बुद्धिर्यस्यासौ तथा । पाठितानेकशिष्य इत्यर्थः । पुनः कीदृशः ? विबुधनीलकण्ठानुजः, विबुधः ज्यौतिषव्याकरणाद्यनेकविद्यायां पण्डितो यो नीलकण्ठस्तस्यानुजो लघुभ्राता । किं कृत्वा ? गणेशस्य स्वकुलोपास्यमहागणपतेः पदपङ्कजं चरणकमलं, जात्यभिप्रायेणैकवचनं, गणेशपदपङ्कजे इत्यर्थः । ते ह्यन्तःकरणे निधाय 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषकाण्यायुष्मत्पुरुषकाणि च' इति महाभाष्यकारोक्तेश्च । कस्मिन् गिरीशनगरे । कीदृशे वरे मोक्षदातृत्वेन श्रेष्ठे ।

काशीक्षेत्रस्यैव मोक्षदत्वम्

यद्यपि—'अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः' ॥ इति वाक्यान्मोक्षरूपफलप्रदत्वेनायोध्यादीनां नगरीणां साम्यमेव प्रतीयते । तथापि—'अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि काशीप्राप्तिकराणि वै । काशीं प्राप्य विमुच्येत नान्यथा तीर्थकोटिभिः' ॥ इति वाराणस्या विशिष्यमुक्तिप्रदत्वेनाभिधानाच्छ्रेष्ठ्यं वाराणस्याः ।

ननु—'अयोध्या मथुरा माया' इत्यादिवाक्यस्य 'अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि' इत्यस्य च व्यासप्रणीतत्वसाम्यादेकस्य साम्यापादकस्य काशीमुक्तिदप्रागवचनस्याप्रामाण्यं प्रतिभाति । उच्यते । अयोध्यादीनि तीर्थानि सम्यग्ज्ञानोत्पादनद्वारेण सालोक्यमुक्तिप्रदानि । 'अन्यानि मुक्तिक्षेत्राणि' इति मुक्तिपदोपादानात्पुनर्गर्भवासं च प्रयच्छन्ति । काशी तु सर्वथा ज्ञानादज्ञानाद्वा येनकेनाप्युपायेन वा मरणाऽनन्तरं मुक्तिमेव प्रयच्छन्ति न पुनर्गर्भवासम् । तदुक्तं पद्मपुराणे—'तीर्थान्तराणि क्षेत्राणि विष्णुभक्तिश्च नारद । अन्तःकरणसंशुद्धिं जनयन्ति न संशयः ।। वाराणस्यपि देवर्षे तादृश्येव परं तु सा । प्रकाशयति ब्रह्मैक्यं तारकस्योपदेशतः' ।। काशीखण्डे—'अविमुक्तिरहस्यज्ञा मुच्यन्ते ज्ञानिनो नराः । अज्ञानिनोऽपि तिर्यञ्चो मुच्यन्ते हि सकलमषाः' ।। इति । अत एव वाराणस्याः श्रैष्ठ्यम् । एतदप्यभिहितं पद्मपुराणे—'नैमिषे च कुरुक्षेत्रे गङ्गाद्वारे च पुष्करे । स्नानात्संसेवनाद्वापि न मोक्षः प्राप्यते नरैः । इदं सम्प्राप्यते येन तत एव विशिष्यते' ।। इह काश्याम् । किञ्च काश्यां मरणे कालकृतोऽपि विशेषो नास्ति । उक्तञ्च काशीखण्डे—'उत्तरं दक्षिणं वापि अयनं न विचारयेत् । सर्वोऽप्यस्य शुभः कालो ह्यविमुक्ते प्रिये यतः' ।। इति । देशविशेषापेक्षाप्यत्र नास्तीत्युक्तं सनत्कुमारसंहितायाम्—'रथ्यान्तरे मूत्रपुरीषमध्ये चाण्डालवेश्मन्यथ वा श्मशाने । कृतप्रयत्नोऽप्यकृतप्रयत्नो देहावसाने लभतेऽत्र मोक्षम्' ।। इति ।

काश्यामन्तरिक्षमरणादिदोषाभावः

अन्यच्च तीर्थान्तरे अन्तरिक्षादिमरणदोषोऽस्ति सोऽप्यत्र नास्ति । तदुक्तं पाद्मे—'भूमौ जलेऽन्तरिक्षे वा यत्र क्वापि मृतो द्विजः । ब्रह्मैकत्वमवाप्नोतिकाशीशक्तिरुपोहिता ।।' इति ।

काश्यां दुर्मरणदोषाभावः

नाप्यत्र दुर्मरणदोषोऽस्ति । तदुक्तं पद्मपुराणे—'सूच्यग्रमात्रमपि नास्ति भैसास्पदेऽस्मिन् स्थानं सुरैश्च विमृतस्य न यत्र मुक्तिः । भूमौ जले वियति वा भुवि मध्यतो वा सर्पाग्निदस्युपविभिर्निहतस्य जन्तोः ।।' इति । पविर्वज्रम् । 'वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः' इत्यमरकोशोक्तेः । अत एव ब्रह्मवैवर्त्ते प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां वाराणस्यां विशेषोऽभिहितः । यथा—'जितेन्द्रियाः पापविवर्जिताश्च शान्ता महान्तो मधुसूदनाश्रयाः । अन्येषु तीर्थेष्वपि मुक्तिभाजो भवन्ति काश्यामपि को विशेषः ।।' इति दीपकप्रश्ने गुरुणोत्तरितं—'विशेषं शृणु वक्ष्यामि काश्याः कथयतो मम । कृतानि साधनान्यत्र स्वल्पान्यपि महामते ।। भवन्ति काशीमाहात्म्यात् सिद्धान्येव न संशयः । अन्यत्र साधु सुकृतैः कृतैर्मुच्येत वा न वा । अत्र साधनवैकल्ये काशी पूर्णं प्रकल्पयेत् ।।' इति ।

काश्यां साधनसम्पत्त्यभावेऽपि मुक्तिः

अयं भावः । साधनसम्पत्तिमतामधिकारिणां काश्यतिरिक्तेऽपि क्षेत्रे मुक्तिः । काश्यां त्वन्येषामपीति । अत एवोक्तं काशीखण्डे—'संसारभयभीता ये ये बद्धाः कर्मबन्धनैः । येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः ।। श्रुतस्मृतिविहीना ये शौचाचार-

विवर्जिताः । येषां क्वापि गतिर्नास्ति तेषां वाराणसी गतिः' ॥ इत्याद्यनेकैः पद्यैः काश्या महत्त्वमुक्तम् ।

अर्थवादत्वमस्येति वादिपाषण्डनिन्दा

अत्रार्थे येऽर्थवादमाहुस्ते नास्तिका मन्तव्याः । तदुक्तं काशीखण्डे—'यत्र विश्वेश्वरो देवः साक्षात्स्वर्गतरङ्गिणी । मिथ्या तत्रानुसूयन्ते तार्किकाश्चानुसूयकाः । उदाहरन्ति ये मूढाः कुतर्कबलदर्पिताः । काश्यां सर्वोऽर्थवादोऽयं ते विट्कीटा युगेयुगे ॥' विट् विष्ठा । अत एव ब्रह्मवैवर्ते—'मा जानीह्यर्थवादत्वं काश्यां मुक्तिविनिर्णये' । इति । तस्मात्सर्वस्यापि काश्यां मरणान्मुक्तिरिति सिद्धम् । काशीखण्डेऽपि—'ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राः वै वर्णसङ्कराः । कृमिम्लेच्छाश्च ये चान्ये सङ्कीर्णाः पापयोनयः ॥ कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृगपक्षिणः । कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते शृणु प्रिये ॥ चन्द्रार्धमौलयः सर्वे ललाटाक्षा वृषध्वजाः ॥' इति । यथा—'अकामो वा सकामो वा तिर्यग्योनिगतोऽपि वा । अविमुक्ते त्यजन् प्राणान् मम लोके महीयते ॥' इति ।

काश्यां चतुर्विधमुक्तिप्राप्तिः कालभेदात्

अन्यच्च मरणानन्तरं सालोक्यादिचतुर्विधमुक्तिरपि क्रमेण भवति न पुनर्गर्भवासः । तदुक्तं पद्मपुराणे—'काश्यां मृतस्तु सालोक्यं साक्षात् प्राप्नोति सत्तमः । ततः सरूपतां याति ततः सान्निध्यमश्नुते ॥ ततो ब्रह्मैकतां याति न परावर्त्तते पुनः ।' इति । सालोक्यं शिवलोकवासित्वम् । सरूपतां शिवतुल्यरूपताम् । सान्निध्यं शिवसामीप्यम् । ब्रह्मैकतां शिवाभेदताम् । एतद्व्यवस्थापि तत्रैव—'सालोकतां च सारूप्यं सान्निध्यं वापि सत्तमाः । कल्पं कल्पमवाप्नोति ततो ब्रह्मात्मको भवेत् ॥' इति ।

काशीवाराणस्यविमुक्तयन्तर्गृहाख्यक्षेत्रचतुष्टयं क्रमेणेति मतान्तरम्

अन्ये तु क्षेत्रभेदन सालोक्यादिमुक्तितारतम्यम् । एतदप्युक्तं ब्रह्मपुराणे—'चतुर्विधेऽपि क्षेत्रेऽस्मिन्प्रमीतो गर्भयातनाम् । नैवाप्नोति मुनिश्रेष्ठ विशेषोऽयं ब्रवीमि वः ॥' इति । तत्र काश्यात्मके क्षेत्रे सालोक्यमुक्तिः । वाराणस्यात्मके क्षेत्रे सारूप्यमुक्तिः । अविमुक्तात्मके क्षेत्रे सान्निध्यमुक्तिः । अन्तर्गृहात्मके क्षेत्रे कैवल्यमुक्तिः । उक्तञ्च पद्मपुराणे—'चतुर्धा वितते क्षेत्रे सर्वत्र भगवाञ्छिवः । व्याचष्टे तारकं वाक्यं ब्रह्मात्मैक्यप्रबोधकम् ॥ काश्यां मृतस्तु सालोक्यं साक्षात्प्राप्नोति सत्तमः । वाराणस्यां मृतो जन्तुः साक्षात्सारूप्यमश्नुते ॥ अविमुक्ते विपन्नस्तु साक्षात्सान्निध्यमाप्नुयात् । अन्तर्गृहे विपन्नस्तु साक्षात्कैवल्यमाप्नुयात् ॥' इति । केवलस्य भावः कैवल्यं शिवतादात्म्यं प्राप्नुयात्, साक्षाच्छिवस्वरूप एव भवतीत्यर्थः ।

काश्यादिक्षेत्रपरिमाणानि

काश्यादिक्षेत्रपरिमाणानि पद्मपुराणीयपातालखण्डे—'परिमाणं च वक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः । मध्यमेश्वरमारभ्य यावद्देहलिविघ्नपम् ॥ सूत्रं संस्थाप्य तद्दिक्षु भ्रामयेन्मण्डलाकृति । तत्र या जायते रेखा तन्मध्यक्षेत्रमुत्तमम् ॥ काशीति यद्विदुर्वेदास्तत्र मुक्तिः प्रतिष्ठिता । काश्यन्तं परमं क्षेत्रं विशेषफलसाधकम् ॥ वाराणसीति

विख्यातं तन्मानं निगदामि वः। दक्षिणोत्तरयोर्नद्यौ वरणासिश्च पूर्वतः॥ जाह्नवी-पश्चिमे वापि पाशपाणिर्गणेश्वरः। तस्या अन्तःस्थितं दिव्यं विशेषफलसाधनम्॥ अवि-मुक्तमिति ख्यातं तन्मानं च ब्रवीमि वः। विश्वेश्वराच्चतुर्दिक्षु धनुःशतयुगोन्मितम्॥ अविमुक्ताभिधं क्षेत्रं मुक्तिस्तत्र न संशयः॥ गोकर्णेशः पश्चिमे पूर्वतश्च गङ्गामध्यं ह्युत्तरे भारभूतः। ब्रह्मेशानो दक्षिणे सम्प्रदिष्टस्तत्तु प्रोक्तं भवनं विश्वभर्तुः' ॥ इति। काशीपरिमाणवाक्ये मुक्तिपदं सालोक्यमुक्तिपरम्। अविमुक्तपरिमाणवाक्ये मुक्तिपदं सान्निध्यमुक्तिपरम्। पूर्वाभिहितवाक्यैकवाक्यताबलात्। अस्याः वाराणस्याः धनुश्चतु-श्चतुर्हस्तमितम्। एवं सति विश्वेश्वरस्थानाच्चतुर्दिक्ष्वष्टशतहस्तमितमित्यर्थः। विश्व-भर्तुर्भवनमन्तर्गृहम्। ततश्च यथायथा मुक्तीनां सालोक्यसारूप्यसान्निध्यकैवल्याख्यानां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्कृष्टत्वं तथातथा काशीवाराणस्यविमुक्तान्तर्गृहाख्यानां चतुःक्षेत्राणां पूर्वपूर्वान्तर्भाविपूर्वापेक्षया न्यूनं परिमाणमिति सम्पिण्डितोऽर्थः। तस्मात् सर्वथा मथुरादिमुक्तिपुर्यपेक्षया काशी श्रेष्ठेति सिद्धमित्यास्तां प्रसक्ताऽनुप्रसक्त्या।

एतद्ग्रन्थोत्पत्तिकालः शकशब्दार्थश्च

ननु कस्मिन् कालेऽयं ग्रन्थः कृत इत्यत आह—भुजेति। भुजौ द्वौ। पुनरपि भुजौ द्वौ इषवः पञ्च चन्द्र एको भुजभुजेषुचन्द्राः तैः। कोऽर्थः 'अङ्कानां वामतो गतिः' इति दैवज्ञसम्प्रदायागतवाक्याद् द्वाविंशत्यधिकपञ्चदशशती तया मिते गणिते शके। शकाः यवनास्तेषां स्वामी लक्षणया शकशब्देनोच्यते। तत्रापि लक्षणया शकशब्देनैतद्राज्य-प्राप्तिसमयाद् गतवर्षाणि प्रोच्यन्ते। एवं सति लक्षितलक्षणया लोकव्यवहारमूलभूतो-ऽयमर्थो लभ्यते। तत्र निखिलभूपालचूडामणेः श्रीशालिवाहननृपस्य राज्यप्राप्तिस्तु इदानीन्तनादष्टाविंशतिकलियुगादेकोनाशीत्यधिकैकत्रिंशच्छतीपरिमिते गते काले ३१७९ जाता। तत आरभ्य शालिवाहननृपशकप्रवृत्तिः। उक्तञ्च भास्वत्यां—'शाको नवाद्रीन्दु-कृशानु ३१७९ युक्तः कलेर्भवत्यब्दगणस्तु वृत्तः' इति। स च शालिवाहननृपशककालो ग्रन्थकरणसमये द्वाविंशत्यधिकपञ्चदशशती १५२२ मितो गतोऽभूत्। अत एतावत्-सङ्ख्याके शककाले व्यतिक्रान्ते सति रामज्योतिर्विन्मुहूर्तचिन्तामणिनामकं ज्यौतिष-ग्रन्थं व्यधादित्यर्थ इति। शिवम्॥ ३॥

ग्रन्थकृद्वंशवर्णनं गद्येनोपसंहरन्मुहूर्तचिन्तामणिनामकज्योतिर्ग्रन्थसमाप्तिं करोति—**इति श्रीदैवज्ञेति**। स्पष्टार्थम्।

पीयूषधाराटीकाकर्तुर्वंशवर्णनम्

कीर्त्या विद्योतिताशो द्रविणवितरणैरर्थिनां पूरिताशो
ज्योतिर्विद्वृन्दवन्द्यो निखिलवसुमतीमण्डलाखण्डलेज्यः।
दर्भाग्रप्रख्यबुद्धिर्द्विजकुलतिलकोऽभूद् विदर्भाख्यदेशे
ज्योतिःशास्त्रारविन्दप्रविकसनरविर्बिन्दुचिन्तामणिः सः॥ १॥

तस्यात्मजोऽभवदनन्त उमातनूजपादारविन्दमकरन्दमधुव्रताग्र्यः।
ज्योतिर्नयत्रिनयनेन हठादवाप येन त्रिकालविदुषा खलु भर्गभावः॥ २॥

तत्सूनुर्नीलकण्ठः कृतपरिकलनाऽकुण्ठितप्रौढबुद्धि-
र्ज्योतिःशास्त्रैकसिन्धोर्घटनविघटनासर्गधाता बभूव ।
यत् प्रोक्तं ग्रन्थसिन्धुच्छलदमलकणाकर्णनेनापि लोको
गर्गाचार्याद्धि यस्मिन् रचयति जगति प्रौढभावं नितान्तम् ॥ ३ ॥

रामोऽनुजस्तस्य बभूव काश्यां यत् प्रोक्तसुज्योतिषजान्निबन्धात् ।
निपीय सौहित्यमुपेत्य सद्यः सुधां मुधा विन्दति बिन्दुवृन्दम् ॥ ४ ॥

पीयूषधाराटीकोत्पत्तिकालवर्णनम्

श्रीमद्भूपतिशालिवाहनशके चन्द्रांकशक्रै-१४९१-मिते
मासीषेऽपरपक्षगे नग-७तिथौ तिग्मांशुवारेदितौ ।
धर्मज्योतिषशास्त्रपाणिनिमहाशास्त्रादिपारङ्गमात्
सम्भूतः खलु नीलकण्ठविदुषो गोविन्दनामा सुतः ॥ १ ॥

शाके तत्त्वतिथीमिते १५२५ युगगुणाब्दे ३४ नीलकण्ठात्मभू-
र्दग्धाब्धि निखिलार्थयुक्तममलं मौहूर्त्तचिन्तामणिम् ।
काश्यां वाक्यविचारमन्दरनगेनामथ्य लेखप्रियां
गोविन्दो विधिविद्वरोऽतिविमलां पीयूषधारां व्यधात् ॥ २ ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञमुकुटालङ्कारनीलकण्ठज्योतिर्वित्पुत्रगोविन्दज्योतिर्वि-द्विरचितायां मुहूर्तचिन्तामणिटीकायां पीयूषधाराभिधायां गृहप्रवेशप्रकरणं समाप्तम् ॥ १३ ॥

समाप्तश्चायं मुहूर्त्तचिन्तामणिः पीयूषधाराटीकासमेतः ॥

हिन्दी—उन श्रीअनन्तदैवज्ञ के पुत्र श्रीनीलकण्ठदैवज्ञ का छोटा भाई उदार बुद्धि वाला राम नाम का हुआ, जिस (श्रीरामदैवज्ञ ने) श्रीगणेशजी के पादपद्मों की वन्दना करके अति श्रेष्ठ काशी नगरी में १५२२ शक में इस मुहूर्तचिन्तामणि नामक ग्रन्थ की रचना की ॥ ३ ॥

श्री पं० धर्मदत्तद्विवेदि-तनूज विन्ध्येश्वरीप्रसाद द्विवेदी कृत ग्रन्थकृद्वंशवर्णन प्रकरण पर मणिप्रदीप हिन्दी टीका समाप्त ॥ १४ ॥

श्लोकानुक्रमणिका

।।श्रीः।।

मुहूर्त्तचिन्तामणिः

लघ्वतिलघूत्तरीयाणि प्रश्नोत्तराणि

लघूत्तरीयाणि प्रश्नोत्तराणि

१. प्रश्नः— कतिसंख्यकाः मासाः के च ते?

उत्तरम्— द्वादशसंख्यका मासाः; ते च वैशाखः, ज्येष्ठः, आषाढः, श्रावणः, भाद्रपदः, आश्विनः, कार्तिकः, मार्गशीर्षः, पौषः, माघः, फाल्गुनः, चैत्र इति ।

२. प्रश्नः— एकस्मिन् मासे कति पक्षाः भवन्ति के च ते?

उत्तरं— एकस्मिन् मासे द्वौ पक्षौ भवतः; तौ च पक्षौ— शुक्लपक्षौ कृष्णपक्षौ चेति।

३. प्रश्नः— एकस्मिन् पक्षे कतिसंख्याकाः तिथयो भवन्ति काश्च ताः?

उत्तरम्— एकस्मिन् पक्षे पञ्चदश तिथयो भवन्ति, ताश्च प्रतिपत् द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी, अष्टमी, नवमी, दशमी, एकादशी, द्वादशी, त्रयोदशी, चतुर्दशी, पौर्णमासी चेति ।

४. प्रश्नः— पक्षयोः ज्ञानं कथं भवति?

उत्तरम्— पौर्णमासीं पश्चात् प्रतिपत्तः आरभ्य अमावास्यां यावत् पञ्चदशतिथयः कृष्ण- पक्षः अमावास्यानन्तरं प्रतिपत्तः समारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तं पञ्चदशतिथयः शुक्लपक्षनाम्ना प्रसिद्धः ।

५. प्रश्नः— कतिसंख्याकाः वाराः, के च ते?

उत्तरम्— सप्तसंख्याकाः वाराः भवन्ति; ते च रविवारः, सोमवारः, मंगलवारः, बुधवारः, वृहस्पतिवारः (गुरुवारः), शुक्रवारः, शनिवारश्चेति ।

६. प्रश्नः— कति नक्षत्राणि कानि च तानि?

उत्तरम्— अष्टाविंशति नक्षत्राणि; तथाहि— अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी, मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, अश्लेषा, मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, हस्त, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनुराधा, ज्येष्ठा, मूल, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, अभिजित्, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वाभाद्रपद, उत्तराभाद्रपद, रेवती इति ।

७. प्रश्नः— विष्कम्भादियोगानां संख्या नामनिर्देशपुरस्सरं लिखत?

उत्तरम्— सप्तविंशतिसंख्यकाः विष्कम्भादियोगाः भवन्ति; तथाहि— विकुम्भः, प्रीतिः, आयुष्मान्, सौभाग्यः, शोभनः, अतिगण्डः, सुकर्मा, धृतिः, शूलः, गण्डः, वृद्धिः, ध्रुवः,

व्याघातः, हर्षणः, वज्रः, सिद्धिः, व्यतीपातः, वरीयान्, परिघः, शिवः, सिद्धिः, साध्यः, शुभः, शुकलः, ब्रह्म, ऐन्द्रः, वैधृति इति ।

८. प्रश्नः– सावनदिनानि कथं भवन्ति, यैः सावनमासः कथ्यते?

उत्तरम्– सूर्योदयात् सूर्योदयपर्यन्तः कालः सावनः कथ्यते ।

९. प्रश्नः– का नाम संक्रान्तिः; कति कियन्तश्च ते?

उत्तरम्– यदा सूर्यः एकस्माद्राशेः राश्यन्तरं संक्रामति तदा संक्रान्तिः कथ्यते । तस्य द्वादश भेदाः भवन्ति; यथा— मेषसंक्रान्तिः, वृषसंक्रान्तिः, मिथुनसंक्रान्तिः, कर्कसंक्रान्तिः, सिंहसंक्रान्तिः, कन्यासंक्रान्तिः, तुलासंक्रान्तिः, वृश्चिकसंक्रान्तिः, धनसंक्रान्तिः, मकरसंक्रान्तिः, कुम्भसंक्रान्तिः मीनसंक्रान्तिश्चेति ।

१०. प्रश्नः– कानि ध्रुवसंज्ञकनक्षत्राणि?

उत्तरम्– उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपद रोहिणी चेति चत्वारि ध्रुवसंज्ञकनक्षत्राणि।

११. प्रश्नः– स्थिरसंज्ञकानि कानि नक्षत्राणि?

उत्तरम्– रोहिणी, उत्तराभद्रपद, उत्तराषाढा, उत्तराफाल्गुनी चेति चत्वारि स्थिरनक्षत्राणि।

१२. प्रश्नः–कियन्ति चरसंज्ञकनक्षत्राणि, कानि च तानि?

उत्तरम्– पञ्च चरसंज्ञकानि नक्षत्राणि— स्वाति, पुनर्वसु, श्रवणः, धनिष्ठा, शततारश्चेति।

१३. प्रश्नः– दिनेषु कः स्थिरसंज्ञकः?

उत्तरम्– दिनेषु रविवासरः स्थिरः संज्ञकः ।

१४. प्रश्नः– चरसंज्ञकः वारः कोऽस्ति?

उत्तरम्– चन्द्रवासरः चरसंज्ञकोऽस्ति ।

१५. प्रश्नः– कियन्ति उग्रसंज्ञकनक्षत्राणि कानि च तानि?

उत्तरम्– पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाषाढा, पूर्वाभाद्रपदा, भरणी, मघा चेति पञ्चनक्षत्राणि उग्रसंज्ञकानि।

१६. प्रश्नः– उग्रसंज्ञकेषु नक्षत्रेषु कानि कार्याणि सिध्यन्ति?

उत्तरम्– घातकार्यम् अग्निदाहकार्यं शाठ्यकार्यं विषभक्षणादिकार्यञ्च सिध्यन्ति ।

१७. प्रश्नः– चरसंज्ञकनक्षत्रेषु विहितानि कार्याणि निर्दिशत?

उत्तरम्– गजारोहणम्, अश्वारोहणं, वाटिकाभ्रमणं यात्राकरञ्च सिध्यति ।

१८. प्रश्नः– कियन्ति मिश्रसंज्ञकनक्षत्राणि कानि च तानि?

उत्तरम्– विशाखा कृत्तिका चेति मिश्रसंज्ञके स्तः ।

१९. प्रश्नः– वारेषु मिश्रः कः कथ्यते?

उत्तरम्– वारेषु सौम्यवासरः मिश्रः कथ्यते ।

२०. प्रश्नः– लघुसंज्ञकानि कानि नक्षत्राणि?

उत्तरम्– हस्त, अश्विनी, पुष्य, अभिजित् चेति चत्वारि लघुसंज्ञकानि नक्षत्राणि ।

२१. प्रश्नः– क्षिप्रसंज्ञकनक्षत्रेषु कानि कार्याणि सिध्यन्ति?

उत्तरम्– क्षिप्रसंज्ञकनक्षत्रेषु वस्तुविक्रयं, रतिकार्यं, शास्त्रादेः ज्ञानं, भूषा, शिल्पं, चित्रकार्यं नित्यादिकञ्चेति बहूनि कार्याणि सिद्ध्यन्ति ।

२२. प्रश्नः– विवाहादिशुभकृत्ये कुत्र-कुत्र होलाष्टको निषिध्यते ?

उत्तरम्– विपाशे रेवतीतीरे शुतुद्रपाश्च त्रिपुष्करे ।
विवाहादि शुभे नेष्टं होलिकाप्राग्दिनाष्टकम् ।। इति ।

२३. प्रश्नः– सिंहराशिगते गुरौ कानि कर्माणि त्याज्यानि भवन्ति?

उत्तरम्– उद्यान-चूडा-व्रतबन्ध-दीक्षा-विवाह-यात्रादि-वधूप्रवेशः ।
तडागकूपत्रिदशप्रतिष्ठा वृहस्पतौ सिंहगते न कुर्यात् ।।

इतिवचनात् परिगणितानि सर्वाणि कार्याणि त्याज्यानि । तथाहि देवीपुराणेऽपि—

सिंहसंस्थे गुरौ यत्नात् सर्वारम्भान् विवर्जयेत् ।
प्रारब्धं न च सिद्ध्येत महाभयकरं भवेत् ।।
पुत्रभ्रातृकलत्राणि हन्याच्छीघ्रं न संशयः ।
कारको व्रजते नाशं सन्तानं म्रियतेऽचिरात् ।।
देवारामतडागाश्च प्रपोद्यानगृहाणि च ।
विवाहयज्ञोपनयचूडादि च ना सिध्यति ।।

२४. प्रश्नः– मकरस्थे गुरौ कानि वर्ज्यानि कार्याणि?

उत्तरम्– 'यथा सिंहस्थितो जीवः तथैव मकरस्थितः' इतिवचनात् सिंहस्थे गुरौ यानि कार्याणि वर्ज्यानि निगदितानि तानि सर्वाणि मकरस्थगुरावपि त्याज्यानि इति ज्ञेयम् ।

२५. प्रश्नः– गुर्वादित्ययोगो कदा भवति? कानि कार्याणि तत्र त्याज्यानि?

उत्तरम्– यदा गुरुस्थाने सूर्यः सूर्यगृहे गृहे च गुरुः स्यात् तदा गुर्वादित्ययोगो जायते। तथाहि शौनकः—

एकराशिगतौ सूर्यजीवौ स्यातां यदा पुनः ।
व्रतबन्धविवाहादिशुभकर्माखिलं त्यजेत् ।।
गुरुक्षेत्रगतो भानुः भानुक्षेत्रगतो गुरुः ।
गुर्वादित्यः स विज्ञेयो गर्हितः सर्वकर्मसु ।। इति ।

२६. प्रश्नः– सिंहराशिस्थो गुरुः केषु नक्षत्रचरणेषु सर्वत्र निन्दितः?

उत्तरम्– 'मघादिपञ्चपादेषु गुरुः सर्वत्र निन्दितः' अर्थात् मघानक्षत्रस्य प्रथमचरणमारभ्य पञ्चसु पादेषु स्थितः गुरुः सर्वत्र निन्दितोऽस्ति । तथाहि— सिंहराशौ मघायाश्चत्वारः पूर्वफाल्गुन्याश्चत्वारः उत्तरायाश्चैक इति चरणनवकान् तेषामादिमचरणपञ्चकेषु सर्वत्र निन्दितो गुरुरस्ति।

२७. प्रश्नः– चरसंज्ञकानि कानि नक्षत्राणि?

उत्तरम्– स्वाति-पुनर्वसु-श्रवण-धनिष्ठा-शतभिषा-नक्षत्राणि यदा चन्द्रवासरे भवन्ति,

तदा तानि नक्षत्राणि चर-चलसंज्ञकानि भवन्ति ।

२८. प्रश्नः– चरनक्षत्रे सम्पादनीयानि कानि कार्याणि?

उत्तरम्– चरनक्षत्रे सम्पादनीयानि कार्याणि हस्त्यश्वादिष्वारोहणं, वाटिकारोपणं यात्राकर्म च सिद्ध्यति ।

२९. प्रश्नः– पार्श्वमुखानि कानि नक्षत्राणि?

उत्तरम्– रेवती चाश्विनी चित्रा स्वाती हस्तः पुनर्वसुः ।
अनुराधा मृगो ज्येष्ठा एताः पार्श्वमुखाः स्मृताः ॥

३०. प्रश्नः– औषधिभक्षणमुहूर्त्तं प्रतिपादयत?

उत्तरम्– हस्तत्रये पुष्यपुनर्वसौ च विष्णुत्रये चाश्विनी पौष्णभेषु ।
मित्रेन्दुमूलेषु च सूर्यवारे भैषज्यमुक्तं शुभवासरे च इति ॥इति॥

श्रीपतिनापि प्रतिपादितं, यथाहि—

द्यूनशत्रुनिधनव्ययशुद्धौ सद्गृहेषु नितरां बलवत्सु ।
आयुषश्च हितकारिणियोगे कीर्तिता नियतमौषधसेवा ॥ इति ॥

३१. प्रश्नः– क्रयमुहूर्ते कानि नक्षत्राणि के च वासराः गृह्यन्ते?

उत्तरम्– रेवती-शतभिषा-अश्विनी-स्वाती-श्रवणः-चित्रा एतानि भानि क्रये शुभानि; विक्रये तु निषिद्धानि भवन्ति।

३२. प्रश्नः– अन्धनक्षत्राणि कानि?

उत्तरम्– पुनर्वसु, पुष्य, रोहिणी, पूर्वाषाढा, विशाखा, उत्तराफाल्गुनी, रेवती- एतानि हि अन्धनक्षत्राणि भवन्ति ।

३३. प्रश्नः– मध्यसंज्ञकानि कानि नक्षत्राणि?

उत्तरम्– आर्द्रा, मघा, पूर्वभाद्रपदा, चित्रा, ज्येष्ठा, अभिजित्, भरणी एतानि हि नक्षत्राणि मध्य-संज्ञकानि सन्ति ।

३४. प्रश्नः– मन्दसंज्ञकानि कानि नक्षत्राणि?

उत्तरम्– हस्त, उत्तराषाढा, अनुराधा, शतभिषा, अश्लेषा, अश्विनी, मृगशिरा एतानि नक्षत्राणि मन्दसंज्ञकानि भवन्ति ।

३५. प्रश्नः– सुलोचनसंज्ञकानि नक्षत्राणि कानि भवन्ति?

उत्तरम्– स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, कृत्तिका, उत्तराभाद्रपद, मूल, पूर्वाफाल्गुनी चेति सुलोचन-संज्ञकानि नक्षत्राणि भवन्ति ।

३६. प्रश्नः– कूपारम्भमुहूर्ते कानि नक्षत्राणि प्रशस्तानि?

उत्तरम्– हस्तः पुष्यो वासवं वारुणं च मैत्री पित्र्यं त्रीणि चैवोत्तराणि ।
प्राजापत्यं चापि नक्षत्रमाहुः कूपारम्भे श्रेष्ठमाद्या मुनीन्द्रः ॥ इति ।

३७. प्रश्नः– केषु नक्षत्रेषु हवनं शुभं भवति?

उत्तरम्– नक्षत्रे यत्र भानुः स्यात्तदाद्यं त्रितयं त्रिकम ।

सूर्यज्ञशुक्रशौरीणामिन्दुभौम- वृहस्पते: ॥
राहो: केतोश्च निर्दिष्टं वदनादौ शुभाशुभम् ।

अर्थात् सूर्याक्रान्तनक्षत्रात् चन्द्रनक्षत्रस्थत्रिक-त्रिकगणनया पापमुखे आहुतिर्निन्द्या, शुभग्रहमुखे समीचीना तत्र । प्रथमत्रिकेषु सूर्य:, द्वितीये बुध:, तृतीये शुक्र:, चतुर्थे शनि:, पञ्चमे चन्द्र:, षष्ठे भौम:, सप्तमे गुरु:, अष्टमे राहु:, नवमे च केतु: भवति । तेष्वेव मुखेषु हवनं गच्छति ।

३८. प्रश्न:– नवान्नभक्षणमुहूर्तं केषु नक्षत्रेषु भवति?

उत्तरम्– चरक्षिप्रमृदुसंज्ञकेषु नक्षत्रेषु नवान्नभक्षणं शुभम्भवति ।

३९. प्रश्न:– प्रेतदाह: केषु नक्षत्रेषु कर्तव्य:?

उत्तरम्– अश्विनी-पुष्य-हस्त-अश्लेषा-मूल-ज्येष्ठा-श्रवण-आर्द्रा-स्वातिषु प्रेतदाह: कार्य:।

४०. प्रश्न:– जातस्य शिशो: दोलारोहणं कदा भवति?

उत्तरम्– दोलारोहेऽर्कभात् पञ्चशपञ्चेषुसप्तभै: ।
नैरुज्यं मरणं कार्श्यं व्याधि: सौख्यं क्रमाच्छिशो: ॥

अर्थात् सूर्यनक्षत्रात् चन्द्रनक्षत्रं यावत् गणनायां ५-५-५-५-७ इत्थं क्रमेण प्रथमपञ्चके नैरुज्यं, द्वितीयपञ्चके मरणं, तृतीयपञ्चके कृशत्वं, चतुर्थपञ्चके व्याधिश्च भवति । चरमे सप्तके तु सौख्यं भवतीति ज्ञेयम् ।

४१. प्रश्न:– दोलारोहणमुहूर्तं प्रतिपादयत?

उत्तरम्– दोलारोहणं जन्मत: द्वात्रिंशत् द्वादश, षोडश, अष्टादश, दशदिवसेषु सोम-बुध-गुरु-शुक्रवारेषु मृदु-लघु-ध्रुवसंज्ञकेषु नक्षत्रेषु कर्तव्यम् ।

४२. प्रश्न:– शिशो: निष्क्रमणं तावत् कदा भवितव्यम्?

उत्तरम्– तत्र चतुर्थे मासि आगमोक्तसमये समीचीनतिथिवारनक्षत्रादिकाले शिशूनां निष्क्रमणं कुर्यात् 'चतुर्थे मासि कर्तव्यं शिशो: निष्क्रमणं गृहात्' इति वचनात् ।

४३. प्रश्न:– शिशो: निष्क्रमणसंस्कारविषये मतान्तरं प्रतिपादयत?

उत्तरम्– मासे तृतीयेऽपि निष्क्रमणसंस्कार: राजमार्तण्डे विहित:, यथा—
मासे तृतीये शशिवृद्धिपक्षे क्षपाकरे शोभनगोचरस्थे ।
उत्पातपापग्रहवर्जिते भे निष्क्रामणं सौख्यकरं शिशूनाम् ॥

४४. प्रश्न:– निष्क्रमणविषये यमस्मृतौ किं निर्णीतमस्ति?

उत्तरम्– तृतीये मासि कर्तव्यं शिशो: सूर्यस्य दर्शनम् ।
चतुर्थे मासि कर्तव्यमग्नेश्चन्द्रस्य दर्शनम् ॥ इति ॥

४५. प्रश्न:– जातस्य शिशो: अन्नप्राशनसंस्कार: कदा भवति?

उत्तरम्– बालानामन्नप्राशनं रिक्ता ४/९/१४, नन्दा १/६/११, अष्टमी-द्वादशी-अमावास्या ३० तिथीन् वर्जयित्वा तिथिक्षयञ्च परित्यज्य शनिभौमरविवारांश्च त्यक्त्वा,
द्वितीया च तृतीया च तृतीया च पञ्चमी सप्तमी तथा ।

त्रयोदशी च दशमी प्राशने तिथयः शुभाः ॥

इति वचनात् शुभनक्षत्रलग्ने बालानामन्नभोजनं प्रथमविहितमिति शुभम् ।

४६. प्रश्नः— जन्मतः कति मासानन्तरं अन्नप्राशनसंस्कारः कर्तव्यः?

उत्तरम्— जन्मतः षष्ठमासमारभ्य षष्ठाष्टमदशमद्वादशमसेषु बालानामन्नप्राशनं कन्यकानान्तु पञ्चममासात् विषममासेषु अन्नप्राशनं शुभमिति विशेषः । तथाहि वशिष्ठस्मृतौ—

युग्मेषु मासेषु च षष्ठमासात् संवत्सरे वा नियतं शिशूनाम् ।
अयुग्ममासेषु च कन्यकानां नवान्नसम्प्राशनमिष्टमेतत् ॥ इति ।

४७. प्रश्नः— केषु-केषु संस्कारेषु जन्मनक्षत्रं प्रशस्तं भवति?

उत्तरम्— पट्टबन्धनचौलान्नप्राशने चोपनायने ।
शुभदं जन्मनक्षत्रमशुभं त्वन्यकर्मणि ॥

एतेनान्नप्राशनकर्मणि जन्मभं प्रशस्तमिति ।

४८. प्रश्नः— बालकस्य जीविकाविषये कथं परीक्षा कर्तव्या?

उत्तरम्— मार्कण्डेयस्मृतौ यथा—

अग्रतोऽथ प्रविन्यस्य शिलाभाण्डानि सर्वशः ।
शस्त्राणि चैव वस्त्राणि ततः पश्येत्तु लक्षणम् ॥
प्रथमं यत्स्पृशेद् बालो रिङ्गमाणः स्वयं तदा ।
जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥ इति ।

४९. प्रश्नः— शिशोः ताम्बूलभक्षणमुहूर्तः निर्देष्टव्यः?

उत्तरम्— मङ्गलशनिभिन्ने वासरे श्रवण-मूल-पुनर्वसु-ज्येष्ठा-स्वाति-धनिष्ठायुक्तैः ध्रुव-मृदु-लघुनक्षत्रैः उपलक्षिते काले तथा मिथुन भृगो मकरः कन्या कुम्भः वृषः मीनः एषामन्यतमे लग्ने केन्द्रत्रिकोणगतैः सौम्यग्रहैः युक्ते समये ताम्बूलभक्षणं विधेयम् ।

५०. प्रश्नः— कर्णवेधः कदा कार्यः समेषां बालकनाम्?

उत्तरम्— सर्वग्रहरहिते रन्ध्रे संशुद्धे
वृषभे मिथुने मीने कुलीरे कन्यकासु च ।
तुलाचापे न कुर्वीत कर्णवेधं शुभमृद्वये ।
मेषश्च मकरश्चैव मध्यमौ गुरुणोदितौ ।
सिंहवृश्चिककुम्भाश्च ह्यधमत्वाद्विवर्जिताः ॥ इति ।

५१. प्रश्नः— कर्णवेधविषये गुरुः किमाह?

उत्तरम्— कर्णवेधादिकार्येषु नेष्टाः सर्वेऽष्टमस्थिताः ।
कर्णवेधो विनिर्देश्यो लग्नसंस्थे वृहस्पतौ ॥ इति ।

५२. प्रश्नः— अकृतकर्णवेधे को दोषः?

उत्तरम्— अविद्धकर्णैर्यद्भुक्तं लम्बकर्णैस्तथैव च ।
दग्धकर्णैश्च यद्भुक्तं तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥

इति वचनात् कर्णवेधसंस्कार: अनिवार्य: प्रतीयते द्विजन्मनाम् ।

५३. प्रश्नः— पुच्छल इति हिन्दीभाषायां सम्बोध्यमानस्य केतुतारकस्य परिचयो देयः?

उत्तरम्— केतोः स्वरूपं यथा गर्गसंहितायाम्—

त्रिशिखाश्च त्रिताराश्च रक्ता लोहितरश्मय: ।
प्रायशस्तूत्तरामाशां सेवन्ते नित्यमेव ते ।
लोहिताङ्गात्मजा ज्ञेया ग्रहा: षष्टिं समासत: ।
नामत: कौङ्कुमा ज्ञेया राज्ञां संग्रामकारका: ।।
कृष्णाभा: कृष्णपर्यन्ता: सङ्कुला: कृष्णरश्मय: ।
राहुपुत्रास्त्रयस्त्रिंशत् कीलकाश्चातिदारुणा: ।। इति ।

५४. प्रश्नः— केतोः धूमकेतोः वा उदये कानि कार्याणि त्याज्यानि?

उत्तरम्— धूमकेतूदये शुभकर्माणि नैव सम्पादनीयानि, यतोहि—

केतोरस्तदिनादूर्ध्वं सप्ताहं मङ्गलं त्यजेत् ।
यावत् केतूदयस्तावदशुद्ध:समयो हि स: ।।

अपरञ्च—

केतूदये सप्तदिनानि चोर्ध्वं विवाहयात्रादिषु गर्हितानि ।
दिनानि शेषाणि वदन्ति नूनं शुभानि रैभ्य प्रमुखा: मुनीन्द्रा: ।। इति ।

५५. प्रश्नः— गुरुशुक्रयोः बाल्ये वार्द्धक्ये च शुभकर्माणि कियन्ति दिनानि त्याज्यानि भवन्ति?

उत्तरम्— पुर: पश्चाद् भृगोर्बाल्यं त्रिदशाहञ्च वार्द्धकम् ।
पक्षं पञ्चदिनं ते द्वे गुरो: पक्षमुदाहृते ।।

अर्थात् शुक्रस्य पूर्वस्यां दिशि उदितस्य पश्चात् त्रिदिनं यावत् बाल्यत्वम्, पश्चिमस्यां दिशि उदये तु दशदिनानि यावत् बाल्यत्वदोष: । तथाच 'पूर्वस्यां दिशि अस्तमनकालत् पूर्वं पञ्चदशदिनानि यावत् वार्द्धक्यदोष: । पश्चिमस्यां दिशि अस्तमनकालात् पूर्वं पञ्चदिनानि यावत् वार्धक्यदोष: । तत्र शुभकृत्यानि नैवोपसम्पादनीयानि ।

५६. प्रश्नः— गुरोरस्तमनोदयकाले कियन्ति दिनानि त्याज्यानि?

उत्तरम्— गुरोस्तु उदयकाले अस्तमनकाले च पञ्चदशदिनानि बाल्यवार्धक्यदोषयुक्तानि भवन्तीति तत्र शुभकर्माणि त्याज्यानीति ।

५७. प्रश्नः— गुरुशुक्रयोः बाल्यवार्धक्यविषये मतान्तरं किमस्ति?

उत्तरम्— गर्गाचार्यस्तु देशभेदेन बाल्यवार्धक्यदोषदिनान्याह यथा—

शुक्रो गुरु: प्राक् परतश्च बालो विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।
बङ्गेषु हूणेषु च षट् च पञ्च शेषे तु देशे त्रिदिनं वदन्ति ।।

५८. प्रश्नः— चन्द्रस्यास्तोदये वाल्यत्वं वार्धक्यञ्च कियद्दिनं यावत् त्याज्यम्?

उत्तरम्— वृद्धत्वमिन्दो त्रिदिनं दिनार्द्धं बाल्यत्वमस्तत्वमहर्द्वयञ्च त्याज्यम् इति ।

५९. प्रश्नः— चन्द्रस्य बाल्यवृद्धास्तत्वे च मतान्तरं किमस्ति?

उत्तरम्— कश्यपस्मृतौ तु अस्तमनवृद्धत्वे दोषः बाल्यस्तु शुभद इति आहुः; यथा—

वृद्धश्चन्द्रः स्त्रियं हन्ति पतिं हन्त्यस्तमागतः ।
यतोऽस्यामृतरश्मित्वाद् बालोऽपि शुभदः शशी ॥ इति ।

६०. प्रश्नः— चूडासंस्कारः कदा कर्तव्यः?

उत्तरम्— गर्भाधानकालाज्जन्मकालाद्वा तृतीयाद्विषमे वर्षे चौलसंस्कारः सम्पादनीयः; तथाहि वशिष्ठस्मृतौ—

तृतीये पञ्चमेऽब्दे वा स्वकुलाचारतो हितम् ।
चौलं शिशूनां यत्नेन स्वगृह्योक्तविधानतः ॥

६१. प्रश्नः— चौलसंस्कारविषये मनुः किमाह?

उत्तरम्— स तु प्रथमे वर्षे चौलसंस्कारः कर्तव्य इति निर्दिशति; यथा—

चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
प्रथमेऽब्दे द्वितीये वा कर्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ इति ।

६२. प्रश्नः— चौलसंस्कारविषये गुरुः किमाह?

उत्तरम्— तृतीयेऽब्दे गर्भतो वा जन्मतो वा विशेषतः ।
पञ्चमे सप्तमे वापि स्त्रियाः पुंसो यथासमम् ॥ इति ।

६३. प्रश्नः— चूडासंस्कारः कस्मिन् मासे प्रशस्तः?

उत्तरम्— राजमार्तण्डानुसारं करणं उत्तरायणे सवितरीत्याह; यथा— उत्तरवर्त्मनि सवितरि चूडाकरणं जगुर्बुधाः यवनाः, चैत्रं हित्वा पापग्रहदिवसं जन्ममासञ्च ॥ इति ।

६४. प्रश्नः— चूडामुहूर्तविषये कान वारान् स्वीकरोति पराशरः?

उत्तरम्— सितेज्यसौम्यवारेषु क्षौरं पक्षद्वये हितम् ।
इन्दुवारः सिते पक्षे वाराः शेषा न शोभना ॥ इति ।

'कलौ पाराशरस्मृति' इति निर्देशात् एतन्मतमेव शोभनं प्रतीयते ।

६५. प्रश्नः— चौलकर्मणि कानि नक्षत्राणि प्रशस्तानि?

उत्तरम्— चौलकर्मणि मृगशिरा-रेवती-चित्रा-स्वाती-पुनर्वसु-श्रवण-धनिष्ठा-शतभिषा-हस्त-अश्विनी-पुष्य इमानि नक्षत्राणि प्रशस्तानि ।

६६. प्रश्नः— क्षौरकर्मणि का शुद्धि विशिष्टा?

उत्तरम्— क्षौरकर्मणि ताराशुद्धिः विशिष्टा भवति; तथाहि—

रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ ।
क्षौरं ताराशुद्धौ शेषं चन्द्राश्रितं कर्म ॥ इति ।

६७. प्रश्नः— चौलकर्मसम्पादनं किमर्थमावश्यकमस्ति ?

उत्तरम्— सर्वेषामेव वर्णानां चूडाकर्मविधिः स्मृतः ।
केशमूलं पिता ज्ञेयः केशाग्रं जननी तथा ॥

चौलेनैवायुषो वृद्धिः चौलेनैवायुषः क्षयः ।
तस्माच्चौलं प्रयत्नेन कारयेद्बुद्धिमान्नरः ॥ इति ।

६८. प्रश्नः— चौलकर्मणि शुभाशुभवाराः के?

उत्तरम्— भानुरायुः क्षपयति मासं सप्त शनैश्चरः ।
भौमो मासाष्टकं हन्ति ज्ञो यच्छेत् पञ्चमासकम् ।
सप्त मासान् ददातीन्दुः सुरेज्यो दशमासकम् ।
एकादश कविर्दद्यात् कृते तु क्षौरकर्मणि ॥

अर्थात् रविवासरे कृते क्षौरकर्मणि एकमासं आयुः ह्रसति । शनौ सप्तमासान् आयुर्हरति। भौमे कृते अष्टौ मासान् आयुर्हरति, बुधे कृते क्षौरे पञ्चमासान् आयुर्वर्धते । चन्द्रे सप्तमासान् वर्धते । गुरुः दशमासान्, शुक्रः एकादशमासान् आयुः वर्धयति इति ज्ञेयम् ।

६९. प्रश्नः— तीर्थेषु केषां क्षौरकर्मनिषेधः?

उत्तरम्— राजा योगी पुरन्ध्री च मातापित्रोरस्तु जीवतोः ।
मुण्डनं सर्वतीर्थेषु न कुर्याद् गर्भिणीपतिः ॥ इति ।

७०. प्रश्नः— गर्भिणीपतिः किं किं कार्यं न कुर्यात् कदाक्षौरं कुर्यात् कदा वा न।

उत्तरम्— नृपविप्राज्ञया यज्ञे मरणे बन्धमोक्षणे ।
उद्वाहेऽखिलवारार्क्षतिथिषु क्षौरमिष्टदम् ॥ इति।

धर्मशास्त्रे तु—

गङ्गायां भास्करक्षेत्रे मातापित्रर्मृतेऽहनि ।
आधाने सोमपाने च षट्सु क्षौरं विधीयते ॥

तथाच—

गृहनिर्माणमुदधिस्नानं चौलं सुतस्य तु ।
तीर्थयात्रां नखश्मश्रु न कुर्याद् गर्भिणीपतिः ॥ इति ।

अपरञ्च—

सिन्धुस्नानं द्रुमच्छेदं वपनं प्रेतवाहनम् ।
विदेशगमनञ्चैव न कुर्याद् गर्भिणीपतिः ॥ इति ॥

७१. प्रश्नः— अक्षरारम्भः कदा कर्तव्या बालानां बालिकानाञ्च?

उत्तरम्— गणेशविष्णुवाग्रमाः प्रपूज्य पञ्चमाब्दके
तिथौ शिवार्कदिग्द्विषट् शरत्रिके रवावुदक् ।
लघुश्रवोऽनिलान्त्यभादितीशतक्षमित्रभे
चरोनसत्तनौ शिशोर्लिपिग्रहः सतां दिने ॥ इति ।

अर्थात् जन्मतः गर्भाद्वा पञ्चमे वर्षे उत्तरायणे भास्करे मकरसंक्रान्तितः मिथुनसंक्रान्तीं यावत् चैत्रमासं वर्जयित्वा सोमबुधगुरुशुक्रदिने वृषमिथुनकन्याधनुर्मीनानामन्यतमे लग्ने शिशोर्नूतनाक्षरलेखनप्रारम्भः कार्यः इति । उक्तञ्च वशिष्ठस्मृतौ—

उदग्गते भास्वति पञ्चमेऽदे प्राप्तेऽक्षरस्वीकरणं शिशूनाम् ।

सरस्वतीं विघ्नविनायकञ्च च गुडौदनाद्यैरभिपूज्य कुर्यात् ॥ इति ।

७२. प्रश्नः– विद्यारम्भः कदा कार्यः तन्मुहूर्त्तं प्रतिपादयत?

उत्तरम्– मृगादिपञ्चस्वपि भेषु मूलहस्तादिके च त्रितयेऽश्विनीषु ।
पूर्वात्रये च श्रवणे च तद्वद् विद्यासमारम्भमुशन्ति सिद्ध्यै ॥ इति ।

७३. प्रश्नः– विद्यारम्भे के वाराः प्रशस्ताः?

उत्तरम्– विद्यारम्भे गुरुः शस्तो मध्यमौ भृगुभास्करौ ।
मरणं शनिभौमाभ्यामविद्या बुधसोमयोः ॥

७४. प्रश्नः– का तिथयो विद्यारम्भे ग्राह्याः?

उत्तरम्– षष्ठी-पञ्चमी-तृतीया-एकादशी-द्वितीयानाममन्यतमायान्तिथौ अधीतिः प्रशस्ताः।

७५. प्रश्नः– विद्यारम्भे लग्नबलं कीदृशं भवेत् ?

उत्तरम्– शुभा पापाश्च रन्ध्रस्थाः सर्वे नेष्टाः सदा ग्रहाः ।
भ्रातृषष्ठायकर्मस्थाः पापाः सर्वे शुभावहाः ॥
शुभा केन्द्रत्रिकोणस्थाः धनभ्रातृगताशुभाः ।
सर्वे लाभे प्रशस्ताः स्युरक्षरग्रहणे शिशोः ॥

इति नृसिंहवचनात् विद्यारम्भाय लग्नबलं प्रशस्तमिति ।

७६. प्रश्नः– अङ्कुरोर्पणं किं तत्र मुहूर्तञ्च कीदृशम् ?

उत्तरम्– कर्तव्यं मङ्गलस्यादौ मङ्गलायाङ्कुरार्पणम् ।
नवमे सप्तमे वापि पञ्चमे दिवसेऽपि ॥ इति ।

७७. प्रश्नः– कदा कार्यं भवति अङ्कुरोर्पणम् ?

उत्तरम्– तृतीये वीजनक्षत्रे शुभवारे शुभोदये ।
सम्यग्गृहानलङ्कृत्य वितानध्वजतोरणैः ।
आशिषो वचनं कार्यं द्विजैः पुण्याङ्गनादिभिः ।
सहवादित्रनृत्याद्यैर्गत्वा प्रागुत्तरां दिशम् ॥
तत्र मृत्सिकतं श्लक्ष्णं गृहीत्वा पुनरागतः ।
मृण्मयेष्वथवा सम्यग् वेणुपात्रेषु पूरयेत् ॥
अनेकबीजसंयुक्तं तोयपुष्पोपशोभितम् ॥

७८. प्रश्नः– मङ्गलाङ्कुरार्पणं कदा कर्तव्यं न कर्तव्यं वा?

उत्तरम्– आधानं गर्भसंस्कारं जातकर्म च नाम च ।
हित्वाऽन्यत्र विधातव्यं मङ्गलाङ्कुरवापनम् ॥
प्रदोषकाले कुर्वीत पूर्वाह्णे वा न रात्रिषु ।
वास्तुकर्मणि काले च स्याद्दिवैवाङ्कुरार्पणम् ॥ इति ॥

७९. प्रश्नः– उपनयनसंस्कारः द्विजानां कदा सम्पादनीयः?

उत्तरम्– विप्राणां व्रतबन्धनं निगदितं गर्भाज्जनेर्वाष्टम

वर्षे वाप्यथ पञ्चमे क्षितिभुजां षष्ठे तथैकादशे ।
वैश्यानां पुनरष्टमेऽप्यथ पुनः स्याद्द्वादशे वत्सरे
कालेऽथ द्विगुणे गते निगदिते गौणं तदाहुर्बुधाः ॥ इति ।

अर्थात् नित्यनियमेन विप्राणां जन्मतः गर्भाद्वा अष्टमे वर्षे व्रतबन्धनं निगदितम् । क्षत्रियाणां जन्मतः गर्भाद्वा एकादशे वर्षे वैश्यानाञ्च जन्मतः गर्भाद्वा द्वादशे वर्षे नित्यं व्रतबन्धनं निगदितम् ॥

८०. प्रश्नः— द्विजातीनां काम्ये कः व्रतबन्धनकालः?

उत्तरम्— गर्भाज्जनेर्वा विप्राणां पञ्चमे वर्षे क्षत्रियाणां षष्ठे वर्षे वैश्यानाञ्चाष्टमे वर्षे व्रतबन्धनं कार्यमिति ।

८१. प्रश्नः— काम्यकाल इत्यस्य कोऽर्थः?

उत्तरम्— ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्यार्थार्थिनोऽष्टमे ॥

इत्यत्र फलश्रवणात् काम्यता ।

८२. प्रश्नः— उपनयने गौणकालः कः?

उत्तरम्— आषोडशाद् ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
आद्वाविंशात् ब्रह्मबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ।
अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ॥

इति वचनात् अत ऊर्ध्वं व्रात्यसंज्ञा भवति; यतोहि संस्काराधिकारात् वञ्चितो भवति।

८३. प्रश्नः— कस्मिन्मासे ऋतौ वा व्रतबन्धनं विधेयमिति स्पष्टयत?

उत्तरम्— तत्र वसन्ततौं ब्राह्मणस्य, ग्रीष्मे राजन्यस्य, शरदि वैश्यस्य मुख्यकालमुपनयनं माघादि पञ्चमासेषु त्रैवर्णिकस्य साधारणकालमिति, तथाहि वशिष्ठः—

विप्राणामुपनयनं वसन्त समये धराधिनाथानाम् ।
ग्रीष्मर्तौ शरदि विशां मासाः साधारणाश्च माघाद्याः ॥ इति ।

८४. प्रश्नः— उपनयनकर्मणि कस्मिन् मासे किंफलमिति प्रतिपादयत?

उत्तरम्— स्वकुलाचारधर्मज्ञो माघमासे तु फाल्गुने ।
विधिज्ञश्चार्थवांश्चैत्रे वेदवेदाङ्गपारगः ।
वैशाखे धनवान् वेदशास्त्रविद्याविशारदः ।
उपनीतः कुलाढ्यः स्याज्ज्येष्ठे विधिविदांवरः ॥ इति ।

८५. प्रश्नः— किं आषाढमासोऽपि उपनयनसंस्कारे विहितोऽस्ति?

उत्तरम्— आषाढो हरिशयनात्प्रागेवाङ्गीकार्यो न परस्तात्तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्ये न कर्कस्थे, तस्य दक्षिणायनान्तःपातित्वादिति ।

८६. प्रश्नः— कानि नक्षत्राणि व्रतबन्धने कर्मणि प्रशस्तानि ?

उत्तरम्— हस्तत्रये च श्रवणत्रये च धातृद्वये त्र्युत्तरमैत्रभेषु ।

पौष्णद्वये चादिति भद्वये च शस्तं द्विजानां खलु मौञ्जिकर्म ।। इति ।

द्विजानामित्यत्र ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां ज्ञेयम् ।

८७. प्रश्नः— उपनयने काः तिथयः प्रशस्ताः?

उत्तरम्— द्वितीया-तृतीया-पञ्चमी-एकादशी-द्वादशी-दशमी-संज्ञितासु तिथिषु च व्रतं शोभनं भवति । अत्र विषये नारदस्मृतौ प्रतिपादितमस्ति यत्—

शुक्लपक्षे द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
त्रयोदशी च दशमी सप्तमी व्रतबन्धने ।।
श्रेष्ठास्त्वेकादशी षष्ठी द्वादश्येतास्तु मध्यमाः ।
एकां चतुर्थीं सन्त्यज्य कृष्णपक्षेऽपि मध्यमाः ।। इति।।

८८. प्रश्नः— दिनस्य कस्मिन् प्रहरे व्रतबन्धो विधातव्य इति प्रतिपादयत?

उत्तरम्— सर्वदेशेषु पूर्वाह्णे मुख्यं स्यादुपनायनम् ।
मध्याह्ने मध्यमं प्रोक्तं अपराह्णे तु गर्हितम् ।। इति ।

एवं सति पूर्वाह्णे कदाचिल्लग्नासम्भवे मध्याह्नसमयेऽपि सति सम्भवे लग्नं कार्यम्; अपराह्णे तु सर्वथा न कार्यमिति निष्कृष्टोऽर्थः ।

८९. प्रश्नः— गुरुनिषिद्धेऽपि चैत्रे व्रतबन्धनं सम्भवति किम् ?

उत्तरम्— जन्मभाद् दुष्टगे सिंहे नीचे वा शत्रुभे गुरौ ।
मौञ्जीबन्धः शुभः प्रोक्तः चैत्रे मीनगते रवौ ।।
गोचराष्टकवर्गाभ्यां यदि शुद्धिर्न जायते ।
तदोपनयनं कार्यं चैत्रे मीनगते गुरौ ।।
जीवभार्गवयोरस्ते सिंहस्थे देवता गुरौ ।
मेखलाबन्धनं कार्यं चैत्रे मीनगते रवौ ।। इति ।।

९०. प्रश्नः— उपनयने कस्मिन् लग्ने किम्फलमिति ब्रूत?

उत्तरम्— मेषे भवति वाक्कुण्ठो वित्तविद्यायुतो वृषे ।
युग्मे वेदान्तदर्शी स्यात् कुलीरे च षडङ्गवित् ।।
शिल्पकर्मकरः सिंहे षष्ठे भवति पण्डितः ।
तुलायां स्यात्तु वाणिज्यं काण्डपृष्ठश्च वृश्चिके ।।
सर्वत्र पूजितश्चापे शूद्रवृत्तिर्मृगे तथा ।
राजप्रेक्षो भवेत्कुम्भे मीने वेदान्तपारगः ।। इति ।।

९१. प्रश्नः— उपनयने उच्चस्थो लग्नस्थोऽपि चन्द्रः कथं निषिद्धः?

उत्तरम्— वर्द्धमानोऽपि वा चन्द्रः पूर्णो वा यदि तुङ्गगः ।
निःस्वं करोति व्रतिनं लग्नगः क्षयरोगिणम् ।। इति ।

तदेतयोरुच्चस्थितचन्द्रसम्बन्धिनो पक्षयोः देशाचारतो व्यवस्था । स्वगृहे चन्द्रस्तूत्तम एव द्वयोरिति ।

९२. प्रश्नः– चतुर्णां वेदानां शाखेशाः के?

उत्तरम्– तत्र ऋग्वेदस्य शाखेशः गुरुः, यजुर्वेदस्य शाखेशः शुक्रः, सामवेदस्य शाखेशः भौमः, अथर्वणस्य स्वामी बुधः, 'वेदानामधिपा जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमादि'ति नारदवचनं प्रमाणम्।

९३. प्रश्नः– नवग्रहेषु केषां वर्णानां के के स्वामिनः?

उत्तरम्– शुक्रवृहस्पती ब्राह्मणानां स्वामिनौ, भौमसूर्यौ क्षत्रियाणां, चन्द्रो वैश्यानां स्वामी, बुधः शूद्राणां स्वामी, शनिरन्त्यजानां प्रतिलोमजातीनां स्वामी । अत्र वराहस्मृतिः प्रमाणम्; तथाहि—

विप्रादितः शुक्रगुरू कुजार्कौ शनी बुधश्चेत्यसितोऽन्त्यजानाम् ।। इति ।

९४. प्रश्नः– अनयोर्वर्णशाखेशयोः किं प्रयोजनम् ?

उत्तरम्– यः स्वशाखाधिपतिस्तस्यैव वारलग्नञ्च वीर्यञ्च स्वगृहावच्छिन्नत्वेन बलत्वं च तद् व्रतेति शस्तम्; यथा— गुरु ऋग्वेदादीनामीशोऽतो गुरुवारे गुरुलग्ने धनुमीनाख्ये गुरुबले च सत्युपनयनं (मौञ्जीबन्धनं) शुभम्; तथाहि—

शाखेशवारतनुवीर्यमतीव शस्तं शाखेशसूर्यशशिजीवबले व्रतं सत् ।
जीवे भृगौ रिपुगृहे विजिते च स्याद् वेदशास्त्रविधिना रहितो व्रतेन ।। इति ।

९५. प्रश्नः– व्रतबन्धे किं त्याज्यमस्ति?

उत्तरम्– कृष्णे प्रदोषेऽनध्याये शनौ तिथ्यपराह्णके ।
प्राक्सन्ध्यागर्जिते नेष्टो व्रतबन्धो गलग्रहे ।। इति ।

९६. प्रश्नः– गलग्रहस्य का परिभाषा सम्यक् प्रतिपादयत?

उत्तरम्– गुरुराह—

त्रयोदश्यादिचत्वारि सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
चतुर्थी चैकतः प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ।। इति ।

९७. प्रश्नः– गलग्रहेषु व्रतबन्धादन्यान्यपि कार्याणि निषिद्धानि किम् ?

उत्तरम्– विद्यारम्भो व्रतोद्देशः क्षौरं चैव विशेषतः ।
गलग्रहे न कर्तव्यं यदीच्छेत् पुत्रजीवितम् ।। इति ।।

९८. प्रश्नः– चन्द्रगुरुशुक्राणां ग्रहयुतौ किं फलम् ?

उत्तरम्– शुक्रे जीवे तथा चन्द्रे सूर्यभौमार्किसंयुते ।
निर्गुणः क्रूरचेष्टः स्यात् निर्घृणः सद्युते पटुः ।। इति ।

एतद्विषये रत्नमालायामपि प्रतिपादितमस्ति; यथाहि—

सार्के जीवे निर्गुणोऽर्थैर्विहीनः क्रूरः सारे वाक्पटुः सत्समेते ।
भानोः पुत्रेणालसो निर्घृणश्च स्याच्छुक्रेन्दू जीववित् सम्प्रकल्पौ ।। इति ।

९९. प्रश्नः– अनध्यायः कदा भवति प्रतिपादयत?

उत्तरम्– ज्योतिषसारसागरानुसारं अष्टमी-चतुर्दशी-अमावस्या-प्रतिपत् एता तिथयोऽनध्याय संज्ञकाः; तथाहि फलम्—

अष्टमी हन्त्युपाध्यायं शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
अमावास्योभयं हन्ति प्रतिपत्पाठनाशिनी ।। इति ।

१००. प्रश्नः— अनध्यायविषये वृद्धमनोर्मतं प्रतिपादयत?

उत्तरम्— चातुर्मास्यद्वितीयासु मन्वादिषु युगादिषु ।
अष्टकासु च संक्रान्तौ शयने बोधने हरेः ।।
अनध्यायं प्रकुर्वीत तथा सोमपदासु च ।। इति ।

१०१. प्रश्नः— चातुर्मास्यद्वितीया का?

उत्तरम्— आषाढफाल्गुनोर्जेषु या द्वितीया विधुक्षये ।
चातुर्मास्यद्वितीयास्ताः प्रवदन्ति मनीषिणः ।। इति ।

तथाहि विधुक्षये कृष्णादिमासगणनया चैत्रश्रावणमार्गशीर्षमासकृष्णपक्षसम्बन्धिन्यो द्वितीयाश्चातुर्मास्यद्वितीया इत्यर्थः ।

१०२. प्रश्नः— अनध्याये उपनीतस्य किं फलमाह वशिष्ठः?

उत्तरम्— पापांशकगते चन्द्रे स्वाधिनीचस्थितेऽपि वा ।
अनध्याये चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति ।। इति ।

१०३. प्रश्नः— अष्टका इत्युक्तं तल्लक्षणञ्च किमिति ब्रूत?

उत्तरम्— पौषादित्रिषु मासेषु कृष्णे चैवाष्टकात्रयम् ।
एका ज्ञेयाश्विने मासि हायने चतुरष्टका ।। इति ।

तथा च—

अष्टका तु समुद्दिष्टा सप्तम्यादिदिनत्रयम् ।
नाधीयीत च शास्त्राणि व्रतबन्धञ्च वर्जयेत् ।।

१०४. प्रश्नः— अनध्यायफलं किम् ?

उत्तरम्— वेदाध्ययननिवृत्तिरेवेति ज्ञेयम् ।

१०५. प्रश्नः— ऋग्वेदाध्यायीनां नक्षत्राणि कानि मौञ्जीबन्धने?

उत्तरम्— मृगशिरा, आर्द्रा, अश्लेषा, हस्त, चित्रा, स्वाती, मूल, उत्तराफाल्गुनी, पूर्वाषाढा, पूर्वभाद्रपदा एतानि नक्षत्राणि विहितानि ।

१०६. प्रश्नः— समावर्तनसंस्कारः कदा भवति ?

उत्तरम्— अधीत्य वेदाश्च तदर्थशास्त्राण्यभ्यस्य लब्ध्वा स्वगुरोरनुज्ञाम् ।
कुर्यात् समावर्तनकर्म-पश्चात् गोदानतः पाणिनिपीडनात् प्राक् ।। इति ।

१०७. प्रश्नः— चतुर्णामपि वर्णानां कतिप्रकारकाः विवाहाः निर्दिष्टाः?

उत्तरम्— चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितम् ।
अष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ।।
ब्राह्मो दैवस्तथा चाऽऽर्षः प्राजापत्यस्तथाऽसुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ।। इति ।

१०८. प्रश्नः– अथ ब्राह्मविवाहस्य किंलक्षणम् ?

उत्तरम्– ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलंकृता ।
तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिम् ॥ इति ।

१०९. प्रश्नः– दैवविवाहस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– यज्ञशालास्थ ऋत्विजे यदि दीयते कन्या स दैवो विवाहः।

११०. प्रश्नः– विवाहः किमर्थमावश्यकः?

उत्तरम्– अनाश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः ।
आश्रमादाश्रमं गच्छेदेष धर्मः सनातनः ॥

इति वचनात् इतराश्रमोपजीव्यतया प्राधान्याच्चेति समावर्तनानन्तरं पुरुषेणावश्यं विवाहे यतितव्यम् । किञ्च अग्निहोत्रादीनां नित्यानां कर्मणां करणे पत्निं विना नाधिकारः, इति स्मृतिवचनात् नापुत्रस्य लोकोऽस्ति इति श्रुत्या पुत्राभावे परलोके दुर्गतिबोधनाच्च । यत्रानुकल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते इति त्रिवर्गधर्मार्थकामात्मकः इति ।

१११. प्रश्नः– किन्तावत् ऋणत्रयम् ?

उत्तरम्– देवऋणं पितृऋणं ऋषिऋणञ्चेति ऋणत्रयम् ।

११२. प्रश्नः– कन्यावरणमुहूर्तं सम्यक् ब्रूत?

उत्तरम्– विश्वस्वातीवैष्णवपूर्वात्रयमैत्रैर्वस्वाग्नेयैर्वा करपीडोचितऋक्षैः ।
वस्त्रालङ्कारादिसमेतैः फलपुष्पैः सन्तोष्यादौ स्यादनु कन्यावरणं हि ॥

तथाहि— उत्तराषाढा, स्वाती, श्रवण, पूर्वात्रय, अनुराधा, धनिष्ठा, कृत्तिकानक्षत्रैः उपलक्षिते काले वस्त्रालङ्कारादिभिः खाद्यमधुरवस्तुभिः समेतैः फलपुष्पैरादौ कन्यां सन्तोष्य पश्चात् कन्यावरणं कुर्यात् इति ।

११३. प्रश्नः– मेलापके तारागणना कथं स्यात् ?

उत्तरम्– कन्यार्क्षाद् वरभं यावत् कन्याभं वरभादपि ।
गणयेन्नवहृच्छेषे त्रीष्वद्रिभमसत्स्मृतम् ॥

११४. प्रश्नः– कति योनयः?

उत्तरम्– चतुर्दशयोनयः अष्टाविंशतिताराणाम्; तथाहि दैवज्ञमनोहरे निर्दिष्टमस्ति; यथा—
अष्टाविंशतिताराणां योनयस्तु चतुर्दशः ।
मैत्रं चैवातिमैत्रं च विवाहे नरयोषितोः ॥
महद्वैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमम् ।
मैत्रे चैवातिमैत्रे च खेन्दुद्वित्रिचतुर्गुणाः ॥ इति ।

११५. प्रश्नः– किन्नाम ग्रहमैत्रम् ?

उत्तरम्– ग्रहमैत्रं सप्तविधं गुणाः पञ्च प्रकीर्तिताः ।
तत्रैकाधिपतित्वे च मित्रत्वे गुणपञ्चकम् ॥
चत्वारः सममित्रत्वे द्वयोः साम्ये त्रयो गुणाः ।

मित्रवैरे गुणश्चैकः समवैरे गुणार्द्धकम् ॥
परस्परं खेटवैरे गुणशून्यं विनिर्दिशेत् ।
असद् भे सममित्रादौ द्वेका ग्राह्या यथोदिताः ॥ इति ।

११६. प्रश्नः— गणकूटे कुत्र कति गुणा इति ब्रूत?

उत्तरम्— षड्गुणा गणसादृश्ये पञ्चः स्युः सुरमानुषे ।
नार्या देवो नरः पुंसः चत्वारो वा गुणास्त्रयः ॥

११७. प्रश्नः— देवगणराक्षसगणयोः कति गुणाः?

उत्तरम्— देवराक्षसयोः शून्यं तथैव नररक्षसो ।
पुंसो रक्षोगणो यत्र नार्या देवोऽथवा नरः ।
गुणौ द्वौ क्रमतश्चैको गुणो ग्राह्योऽन्यथा न हि ॥

११८. प्रश्नः— तिथिगण्डान्तं कदा भवति?

उत्तरम्— पूर्णाः अर्थात् पञ्चमी-दशमी-पौर्णमासी-तिथीनां अन्ते एका घटिका, तथा प्रतिपत्-षष्ठी-एकादशी-तिथीनां आदौ एका घटिका तिथिगण्डान्तं नाम अशुभं भवतीत्यर्थः। तथाहि—

पूर्णा नन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं सदा ।
गण्डान्तं मृत्युदं जन्म यात्रोद्वाहव्रतादिषु ॥ इति ।

११९. प्रश्नः— मुहूर्तस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्— 'अह्ना पञ्चदशो भागो मुहूर्तोऽथ तथा निशि' इति ।

१२०. प्रश्नः— का तिथयो दग्धाः भवन्ति?

उत्तरम्— चापान्तगे गोघटके पतङ्गे कर्काजगे स्त्रीमिथुने स्थिते च ।
सिंहालिगे वक्रघटेः समाः स्युः तिथ्यो द्वितीयाप्रमुखाश्च दग्धाः ॥

१२१. प्रश्नः— सहोदरयोः सुतयोः प्रथमं कस्य कस्या वा विवाहसंस्कारो भवेत् ?

उत्तरम्— निजकुले सुतस्य परिणयात् सौरमासषट्कमध्ये सुतायाः विवाहो न स्यात् । तदुक्तं वसिष्ठेन—

पुत्रोद्वाहान्नैव पुत्र्याः कदाचिदाषण्मासात् कार्यमुद्वाहकर्म ॥ इति ।

१२२. प्रश्नः— पूर्वापरविषये नारदस्य मतं किमस्ति?

उत्तरम्— पुत्रोद्वाहात्परं पुत्रीविवाहो न ऋतुत्रये ।
कुर्यान्न व्रतमुद्वाहान् मङ्गले नाप्यमङ्गलम् ॥ इति ।

अपरञ्च—

स्त्रीविवाहः कुले निर्गमः कथ्यते पुंविवाहप्रवेशो वसिष्ठादिभिः ।
निर्गभादादितो न प्रवेशो हितः तत्र संवत्सरान्तोऽवधिः कीर्तितः ॥

तथा च— स्ववंशे पुत्रस्य कन्याया वा मुण्डनात् मुण्डनं षष्मासान्तर्न कार्यम् ।
अत्र प्रमाणञ्च— कुले ऋतुत्रयादर्वाङ् मण्डनान्न तु मुण्डनमिति अत्रिवचनमेवेति ।

१२३. प्रश्नः— पुत्रस्य कन्याया वा विवाहे कः प्रथमः निर्णेतव्यः?

उत्तरम्– कन्याविवाहादनन्तरं पुत्रस्य विवाहः कार्यः । वसिष्ठोऽपि प्राह—
'पुत्रीविवाहात्परतः सदैव शुभप्रदं पुत्रविवाहकर्म' इति ।

१२४. प्रश्नः– विवाहार्थं मेलापके किं किं विचार्यम् ?

उत्तरम्– वर्णो वश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम् ।
गणमैत्रं भकूटञ्च नाडी चैते गुणाधिकाः ।। इति ।

१२५. प्रश्नः– कस्य कति गुणा इति निर्देष्टव्या ?

उत्तरम्– वर्णमैत्र्यां एको गुणः, वश्ये द्वौ गुणौ, तारायां त्रयो गुणाः, योनिमैत्र्यां चत्वारः, ग्रहमैत्र्यां पञ्च, गणमैत्र्यां षट्, सद्भकूटे सप्त, नाडीभेदेऽष्टौ गुणाः भवन्ति ।

१२६. प्रश्नः– मेलापके वरकन्ययोः कतिसंख्यका गुणा अपेक्ष्यन्ते?

उत्तरम्– गुणैः षोशभिर्निन्द्यं मध्यमा विंशतिस्तथा ।
श्रेष्ठं त्रिंशद्गुणं यावत् परतस्तूत्तमोत्तमम् ।। इति ।

१२७. प्रश्नः– केषां राशीनां के वर्णा इति प्रतिपादयत?

उत्तरम्– द्विजा झषालिकर्कटाः ततो नृपा विशोंऽघ्रिजाः ।
वरस्य वर्णतोऽधिका वधूर्न शस्यते बुधैः ।।

अर्थात् मीनकर्कवृश्चिकाणां विप्रवर्णः, मेषसिंहधनानां क्षत्रियवर्णः, वृषकन्यामकराणां वैश्यवर्णः, मिथुनतुलाकुम्भानां शूद्रवर्ण इति ।

१२८. प्रश्नः– दग्धासु तिथिषु कृतं मङ्गलकृत्यं किं भवति ?

उत्तरम्– मासदग्धासु तिथिषु कृतं यन्मङ्गलादिकम् ।
तत्सर्वं नाशमायाति ग्रीष्मे कुसरितो यथा ।। इति ।

१२९. प्रश्नः– जामित्रदोषः किमस्ति?

उत्तरम्– लग्नाच्चन्द्राद्वा सप्तमे पापगश्चेत् जामित्रदोषो भवति; तथाहि—
चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ताः धनैः कन्यका
भौमे च प्रमदा प्रयाति विलयं सौरेण वन्ध्या सरुक् ।
जीवः शुक्रशशाङ्कजौ शुभकराः केचिद्वदन्ति क्रमाद्
भर्तृप्रेप्सितदीक्षितास्तभवने नित्यं प्रवासान्विता ।। इति ।।

१३०. प्रश्नः– कति वर्गाः, के च ते ?

उत्तरम्– अष्टौ वर्गाः— अवर्गः-कवर्गः-चवर्गः-टवर्गः-तवर्गः-पवर्गः-यवर्गः-शवर्गश्चेति।

१३१. प्रश्नः– वर्गविचारः कुत्र कर्तव्या ?

उत्तरम्– वरवध्वोः मेलापके, मैत्रीकरणे, स्वामीसेवकयोः, गृहगृहेशयोः, ग्राम-ग्रामवासिनः, नगर-नगरवासिनश्च कृते वर्गविचारः कर्तव्यः ।

१३२. प्रश्नः– राशिनायकाः के ?

उत्तरम्– सिंहस्याधिपतिर्भानुश्चन्द्रः कर्कटकेश्वरः ।
मेषवृश्चिकयोर्भौमः कन्यामिथुनयोर्बुधः ।।

धनुर्मीनयोर्देवेज्यः शुक्रो वृषतुलेश्वरः ।
शनिर्मकरकुम्भेशः इत्येता राशिनायकाः ।। इति ।

१३३. प्रश्नः— षड्वर्गाः के ?

उत्तरम्— त्रिंशद्भागात्मकं लग्नं होरा तस्यार्द्धमुच्यते ।
लग्नत्रिभागो द्रेष्काणो नवमांशो नवांशकः ।।
द्वादशांशो द्वादशांशः त्रिंशांशस्त्रिंशदंशकः ।
षड्वर्गाः कथिता ह्येते तेषामीशाः इमे स्मृताः ।। इति ।

१३४. प्रश्नः— होरालक्षणं प्रतिपादयत ?

उत्तरम्— समगृह-(राशि)-मध्ये शशिरविहोरा ।
विषमयमध्ये रविशशि होरा ।। इति ।

१३५. प्रश्नः— किं नाम वधूप्रवेशः?

उत्तरम्— नूतनपरिणीतायाः कन्यायाः प्रथमतः करिष्यमाणो भर्तृगृहप्रवेशो वधूप्रवेश-शब्दवाच्यः ।

१३६. प्रश्नः— वधूप्रवेशमुहूर्तं ब्रूत?

उत्तरम्— आरभ्योद्वाहदिवसात् षष्ठे वाऽप्यष्टमे दिने ।
वधूप्रवेशः सम्पत्त्यै दशमेऽथ समे दिने ।।

तथा च—

वधूप्रवेशनं कार्यं पञ्चमे सप्तमे दिने ।
नवमेऽथ शुभे वारे सुलग्ने शशिनो बले ।। इति ।

१३७. प्रश्नः— विवाहानन्तरं केषु मासेषु वधूः पतिगृहं परित्यजेत्?

उत्तरम्— उद्वाहात्प्रथमे शुचौ यदि वशेद् भर्तुर्गृहे कन्यका
हन्यात्तज्जनीं क्षये निजतनुं ज्येष्ठे पतिज्येष्ठकम् ।
पौषे तु श्वशुरं पतिञ्च मलिने चैत्रे स्वपित्रालये
तिष्ठन्ती पितरं निहन्ति न भयं तेषामभावे भवेत् ।। इति ।।

१३८. प्रश्नः— द्विरागमने शुक्रः कुत्र भवेत् ?

उत्तरम्— पृष्ठे भृगौ पुत्रवती प्रयाणे कान्तां कुलीनां सुभगां करोति ।
अग्रे सुखं वै विदधाति शुक्रो वैधव्यशोकः खलु नास्ति शुक्रे ।।

१३९. प्रश्नः— सन्मुखः शुक्रः कथं दुष्यति?

उत्तरम्— दैत्येज्यो ह्यभिमुखदक्षिणे यदि
स्याद्गच्छेयुर्न हि शिशुगर्भिणीनवोढाः ।
बालश्चेद् व्रजति विपद्यते नवोढा
चेद्वन्ध्या भवति च गर्भिणी त्वगर्भा ।। इति ।

१४०. प्रश्नः— अग्निहोत्रारम्भः कदा कर्तव्यः?

उत्तरम्– स्यादग्निहोत्रविधिरुत्तरगे दिनेशे मिश्रध्रुवान्त्यशशिशक्रसुरेज्यधिष्ण्ये ।
रिक्तासु नो शशिकुजेज्यभृगौ न नीचे नास्तङ्गते न विजिते न च शत्रुगेहे ॥

१४१. प्रश्नः– राज्याभिषेकमुहूर्त प्रतिपादयत?

उत्तरम्– राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विन्दुशुक्रैरुदितैर्बलान्वितैः ।
भौमार्कलग्नेशदशेशजन्मपैर्नो चैत्ररिक्तारनिशामलिम्लुचे ॥ इति ।

१४२. प्रश्नः– यात्रायां वारशूलनक्षत्रशूलञ्च ब्रूत ?

उत्तरम्– न पूर्वदिशि शक्रभे न विधुशौरिवासरे तथा
न चाजपदभे गुरौ यमदिशि न दैत्येज्ययोः ।
न पाशिदिशि धातृभे कुजबुधेऽर्यमर्क्षे तथा
न सौम्यककुभि व्रजेत्स्वजयजीवितार्थी बुधः ॥

१४३. प्रश्नः– दिक्शूलपरिहारः कथं स्यात् ?

उत्तरम्– सूर्यवारे घृतं प्राश्य सोमवारे पयस्तथा
गुरुरङ्गारके वारे बुधवारे तिलानपि ।
गुरुवारे दधिं प्राश्य शुक्रवारे यवानपि
माषान् मुक्त्वा शनेवरि गच्छन् शूले न दोषभाक् ॥ इति ।

तथा च—

ताम्बूलं चन्दनं मृच्च पुष्पं दधि घृतं तिलाः ।
वारशूलहराण्यर्काद् दानाद्धारणतोऽदनात् ॥ इति ।

१४४. प्रश्नः– कन्यायाः वरणं कथङ्कर्तव्यम् ?

उत्तरम्– पूर्वा-त्रय-श्रवण-मित्र-भ-वैश्वदेव-हौताश-वासव-समीरण-दैवतेषु ।
द्राक्षाफलेक्षुकुसुमाक्षतपूर्णपाणिरक्षान्तशान्तहृदयो वरयेत् कुमारीम् ॥

१४५. प्रश्नः– कन्यावरणविषये किमाह कश्यपः ?

उत्तरम्– पञ्चाङ्गशुद्धिदिवसे चन्द्रताराबलान्विते ।
विवाहोक्तेषु ऋक्षेषु कुजवर्जितवासरे ॥
मासाद्य दिवसं रिक्तामष्टमीं नवमीं तिथिम् ।
त्यक्त्वाऽन्यदिवसे गन्धस्रक्ताम्बूलफलान्वितैः ।
सह वृद्धद्विजगणैः वरयेत् कन्यकां सतीम् ॥ इति ।

१४६. प्रश्नः– लग्नशुद्धिः कीदृशी अपेक्ष्यते ?

उत्तरम्– अशुभैः त्रिषडायसंस्थितैः शुभखेटैः सुतधर्मकेन्द्रगैः ।
यदि वोपचये गुरौ सिते हरिजस्थे वरयेत्कुमारिकाम् ॥ इति ।

१४७. प्रश्नः– कीदृशीं कन्यां वरयेत् ?

उत्तरम्– ह्रस्वस्वरां मेघवर्णां मधुपिंगललोचनाम् ।
तादृशीं वरयेत् कन्यां गृहस्थः सुखमेधते ॥ इति ।

१४८. प्रश्नः— कस्मिन् मुहूर्ते वरवरणं कर्तव्यम् ?

उत्तरम्– धरणिदेवोऽथवा कन्यकासोदरः शुभदिने गीतवाद्यादिभि संवृतः ।
वरवृत्तिं वस्त्रयज्ञोपवीतादिना ध्रुवयुतैर्वह्निपूर्वात्रयैराचरेत् ॥

उक्तञ्च व्यवहाररचण्डेश्वरेण—

पूर्वात्रितयमाग्नेयमुत्तरात्रितयं तथा ।
रोहिणी तत्र वरणे भगणः शस्यते सदा ॥
उपवीतं फलं पुष्पं वासांसि विविधानि च ।
देयं वराय वरणे कन्याभ्रात्रा द्विजेन वा ॥ इति ।

१४९. प्रश्नः— वशिष्ठमते वरोऽपि कीदृशो भवेत् ?

उत्तरम्– कुलञ्च शीलञ्च सनाथताञ्च विद्याञ्च वित्तञ्च वपुर्वयश्च ।
वरे गुणान् सप्त परीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥

१५०. प्रश्नः— वरणीयवरविषये मनोः किम्मतम् ?

उत्तरम्– काममामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
न त्वेवैनां प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ इति ।

अत्र हीनगुणाय कन्याा न देया गुणवते तु देयैवेति तात्पर्यम् ।

१५१. प्रश्नः— कन्यकायाः विवाहकालं प्रतिपादयत ?

उत्तरम्– गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात् ।
रविशुद्धिवशाच्छुभो वराणाम् उभयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः ॥

अर्थात् पुरुषाणां विषमवर्षेषु रविशुद्धौ विवाहः शुभः ॥

१५२. प्रश्नः— कन्यकायाः विवाहकालविषये विषये नारदः किमाह ?

उत्तरम्– युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पाणिपीडनम् ।
एतत्पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्यये नाशनं तयोः ॥ इति ।

१५३. प्रश्नः— कन्यकायाः जन्मकालविषये कश्यपमतं प्रतिपाद्यताम् ?

उत्तरम्– विवाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेऽब्दे पुत्रपौत्रदः ।
अयुग्मे श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु मृत्युदः ॥ इति ।

१५४. प्रश्नः— वयसानुसारं व्यासः किं प्रतिपादयति ?

उत्तरम्– अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत् कन्या द्वादशे वृषली स्मृता ॥ इति ।

१५५. प्रश्नः— गौर्यादीनां कन्यकानां विवाहे किम् फलम् ?

उत्तरम्– गौरी विवाहिता सौख्यसम्पन्ना स्यात्पतिव्रता ।
रोहिणी धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भवेत् ।
कन्या विवाहिता सम्पत् समृद्धा स्वामिपूजिता ॥
गौरीं ददन्नाकलोकं वैकुण्ठं रोहिणीं ददत् ।
कन्यां ददद् ब्रह्मलोकमतः परमसद्गतिम् ॥ इति ।

१५६. प्रश्नः– विवाहे वरकन्ययोः किं बलं कस्येति ब्रूत ?

उत्तरम्– स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः ।
वरस्यार्कबलं ग्राह्यमैन्दवं तूभयोरपि ॥ इति ।

१५७. प्रश्नः– विवाहे के के मासाः प्रशस्ताः ?

उत्तरम्– अजगोद्वन्दकुम्भालिमृगराशिगते रवौ ।
मुख्यं करग्रहं त्वन्यराशिगे न कदाचन ॥ इति ।

वसिष्ठोऽप्याह—

दिनाधिपे मेषवृषालिकुम्भे नृयुग्मनक्राख्यघटर्क्षसंस्थे ।
माघद्वये माधवशुक्लयोश्च मुख्योऽथवा कार्तिकसौम्ययोश्च ॥ इति ।

१५८. प्रश्नः– मासः चान्द्रः सौरो वा ग्राह्यः ?

उत्तरम्– उद्वाहयज्ञोपनयप्रतिष्ठा तिथिव्रतं क्षौरमहोत्सवाद्यम् ।
पर्वक्रिया वास्तुगृहप्रवेशः सर्वं हि चन्द्रेण विगृह्यते तत् ॥ इति ।

अतिलघूत्तरीयाणि प्रश्नोत्तराणि

१. प्रश्नः– मुहूर्तचिन्तामणिग्रन्थः किंविषयकः ?

उत्तरम्– मुहूर्तचिन्तामणिः ज्योतिषशास्त्रस्य मुहूर्तविषयको ग्रन्थः ।

२. प्रश्नः– वेदानां षडङ्गे ज्योतिषं कोऽङ्गः ?

उत्तरम्– वेदानां षडङ्गेषु ज्योतिषं नेत्ररूपम् ।

३. प्रश्नः– वेदेषु सूर्यचन्द्रनक्षत्राणि किंरूपाणि प्रतिपादितानि ?

उत्तरम्– वेदेषु सूर्यः चन्द्रः कतिपयानि नक्षत्राणि च देवत्वरूपाणि स्वीकृतानि सन्ति।

४. प्रश्नः– प्रारम्भिके काले ज्योतिषशास्त्रं कतिविधं स्वीकृतमासीत् ?

उत्तरम्– प्रारम्भकाले ज्योतिषशास्त्रं गणित-फलितरूपं द्विविधमेव स्वीकृतमासीत् ।

५. प्रश्नः– कालान्तरे केन नाम्ना व्यवहृतं ज्योतिषम् ?

उत्तरम्– कालान्तरे ज्योतिषं स्कन्धत्रयनाम्ना व्यवहृतम् अस्ति ।

६. प्रश्नः– के च ते स्कन्धास्त्रयः ?

उत्तरम्– संहितास्कन्धः, सिद्धान्तस्कन्धः होरास्कन्धश्चेति त्रयः स्कन्धाः सन्ति ।

७. प्रश्नः– इदानीन्तनं ज्योतिषं कस्मिन् कस्मिन् क्षेत्रेषु विस्तृतमस्ति ?

उत्तरम्– इदानीन्तनस्य ज्योतिषस्य क्षेत्रं तु विविधं विद्यते; तथाहि— जीवविज्ञानं, पदार्थविज्ञानं, रसायनविज्ञानं, चिकित्साविज्ञानं इत्यादि अनैकः विषयैः सह सम्बन्धितमस्ति।

८. प्रश्नः– जातकनाम्ना किं ज्योतिषं प्रसिद्धम् ?

उत्तरम्– जातकनाम्ना होराज्योतिषं प्रसिद्धम् ।

९. प्रश्नः– होराशास्त्रस्य विषयः कः ?

उत्तरम्– जन्मकुण्डल्यां द्वादशभावानां शुभाशुभफलविवेचनं हि होराशास्त्रस्य विषयः।

१०. प्रश्नः– होराज्योतिषस्य प्रमुखाः आचार्याः के ?

उत्तरम्– वराहमिहिरः, नारचन्द्रः, सिद्धसेनः, ढुण्ढिराजः, केशवः, श्रीपतिः, श्रीधरादय आचार्याः होरास्कन्धस्य प्रसिद्धाः ।

११. प्रश्नः– गणितज्योतिषे के के विषयाः विविच्यन्ते ?

उत्तरम्– गणितज्योतिषे कालगणना-सौरमास-चान्द्रमासानां प्रतिपादनम्, ग्रहगतीनां निरूपणम्, प्रश्नोत्तरविवेचनम्, अक्षक्षेत्रसम्बन्धी, अक्षज्या, लम्बज्या, द्युज्या, कुज्या आदीनां निरूपणं भवति।

१२. प्रश्नः– संहिताज्योतिषान्तर्गते के के विषयाः समाविष्टाः ?

उत्तरम्– भूशोधनं, दिक्शोधनं, शल्योद्धारः, मेलापकः, आयाद्यानयनं, गृहोपकरणं, इष्टिकाद्वारः, गृहारम्भः, गृहप्रवेशः, ग्रहाणामुदयास्तादयो विषयाः समाविष्टाः सन्ति ।

१३. प्रश्नः– प्रश्नज्योतिषस्य केन सह सम्बन्धो विद्यते ?

उत्तरम्– प्रश्नज्योतिषस्य सम्बन्धः मनोविज्ञानेन सह विद्यते । अत्र प्रश्नाक्षरः प्रश्नलग्नः स्वरज्ञानस्य च विचारः प्रश्नकर्तुः हाव-भाव-आङ्गिकचेष्टानां आधारेण विधीयते । अस्यैव सहयोगी केरलज्योतिषमपि ।

१४. प्रश्नः– शकुनज्योतिषं केन नाम्ना प्रसिद्धम् ।

उत्तरम्– शकुनज्योतिषमेव निमित्तशास्त्रनाम्नापि प्रसिद्धमस्ति ।

१५. प्रश्नः– ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासे ज्योतिषशास्त्रं कतिषु कालेषु विभक्तमस्ति?

उत्तरम्– ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासे षट्सु कालेषु विभक्तमस्ति ज्योतिषशास्त्रं; तथाहि— अन्धकारयुगं, उदयकालः, आदिकालः, पूर्वमध्यकालः, उत्तरमध्यकालः, आधुनिककालश्चेति षट् ।

१६. प्रश्नः– मुहूर्तचिन्तामणिः ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासे कस्मिन् काले विरचितः?

उत्तरम्– ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासे मुहूर्तचिन्तामणिः उत्तरमध्यकाले विरचितः ।

१७. प्रश्नः– उत्तरमध्यकालः कदातः कदापर्यन्तं मन्यते ?

उत्तरम्– १००० ईशवीयवत्सरतः १६०० ईशवीयवर्षपर्यन्तः कालः उत्तरमध्यकाल मन्यते।

१८. प्रश्नः– मुहूर्तचिन्तामणिग्रन्थस्य रचयिता कोऽस्ति ?

उत्तरम्– मुहूर्तचिन्तामणिग्रन्थस्य रचयिता श्रीरामदैवज्ञः आसीत् ।

१९. प्रश्नः– रामदैवज्ञस्य पितुः किन्नाम आसीत् ?

उत्तरम्– श्रीरामदैवज्ञस्य पितुर्नाम अनन्तदैवज्ञ आसीत् ।

२०. प्रश्नः– श्रीरामदैवज्ञस्य अग्रजः क आसीत् ।

उत्तरम्– रामदैवज्ञस्याग्रजः श्रीनीलकण्ठदैवज्ञ आसीत् ।

२१. प्रश्नः– मुहूर्तचिन्तामणौ पियूषधारानाम्नी टीका केन टीकिता ?

उत्तरम्– मुहूर्तचिन्तामणौ पियूषधाराटीका नीलकण्ठस्य पुत्रेण गोविन्ददैवज्ञेन टीकिता ।

२२. प्रश्नः– ज्योतिषशास्त्रस्य प्रवर्तकाः ऋषयः कतिसंख्यकाः ?

उत्तरम्– ज्योतिषशास्त्रस्य प्रवर्तकाः ऋषयः अष्टादशसंख्यकाः ।

२३. प्रश्नः– के च तेऽष्टादशसंख्यका ज्योतिषशास्त्रस्य प्रवर्तकाः ऋषयः ?

उत्तरम्– श्रीनारदमतानुसारेण ज्योतिषशास्त्रस्याष्टादश ऋषयः सन्ति—

ब्रह्मचार्यो वशिष्ठात्रिमनु-पौलस्त्यलोमशाः ।
मरीचिरङ्गिरा व्यासो नारदः शौनको भृगुः ॥
च्यवनो यवनो गर्गः कश्यपश्च पराशरः ।
अष्टादशैते गम्भीरा ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ॥ इति ।

२४. प्रश्नः– मुहूर्तचिन्तामणिग्रन्थे कियन्ति प्रकरणानि प्रदर्शितानि सन्ति?

उत्तरम्– मुहूर्तचिन्तामणौ त्रयोदशप्रकरणानि प्रदर्शितानि सन्ति ।

२५. प्रश्नः– मुहूर्तचिन्तामणौ किन्नामकं प्रथमं प्रकरणम् ?

उत्तरम्– मुहूर्तचिन्तामणौ शुभाशुभप्रकरणं नामकं प्रथमं प्रकरणमस्ति ।

२६. प्रश्नः– हस्तार्कं पञ्चम्यान्तिथौ कस्मिन् कर्मणि वर्जयेत् ?

उत्तरम्– हस्तार्कं पञ्चम्यान्तिथौ सर्वकार्येषु वर्जयेत् ।

२७. प्रश्नः– रविवारे कथं विषयोगो भवति ?

उत्तरम्– रविवारे पञ्चमीतिथिहस्तनक्षत्रश्चेत् विषयोगो भवति ।

२८. प्रश्नः– बुधानुराधायां का तिथि चेत् विषयोगो भवति?

उत्तरम्– बुधानुराधायां अष्टमी तिथिश्चेत् विषयोगो भवति ।

२९. प्रश्नः– भृगुरेवत्यां कस्यान्तिथौ विषयोगो भवति ?

उत्तरम्– दशम्यां भृगुरेवत्यां विषयोगो भवति ।

३०. प्रश्नः– एकादश्यान्तिथौ कथं विषयोगो जायते ?

उत्तरम्– एकादस्यान्तिथौ शनीश्चरवासरः रोहिणीनक्षणं चेत् विषयोगो भवति ।

३१. प्रश्नः– वास्तुकर्मणि कानि नक्षत्राणि प्रशस्तानि ?

उत्तरम्– वास्तुकर्मणि उत्तराषाढा-उत्तराफाल्गुनी-उत्तराभाद्रपदश्चेति त्रीणि नक्षत्राणि प्रशस्तानि।

३२. प्रश्नः– गृहप्रवेशकर्मणि कानि नक्षत्राणि प्रशस्तानि ?

उत्तरम्– गृहप्रवेशे अश्विनीनक्षत्रं प्रशस्तम् ।

३३. प्रश्नः– पूर्वात्रये कानि कर्माणि सम्पाद्यन्ते ?

उत्तरम्– पूर्वात्रये विवादः विषः शस्त्रं, अग्निकर्मादीनि कर्माणि सम्पाद्यन्ते ।

३४. प्रश्नः– मैत्रभे कानि कर्माणि प्रशस्यन्ते ?

उत्तरम्– मैत्रभे प्रवेशस्थापनोद्वाहव्रतबन्धाष्टमङ्गलं वस्त्रभूषणवास्तुः सन्धिविग्रहं आदीनि कर्माणि प्रशस्यन्ते ।

३५. प्रश्नः– रविवासरे द्वादशी चेत् को योगो जायते ?

उत्तरं– रविवासरे द्वादश्यां तिथौ हुताशनयोगो भवति ।

३६. प्रश्नः– बुधवासरे कस्यान्तिथौ हुताशनयोगो भवति ?

उत्तरम्– बुधवासरे अष्टमी तिथिश्चेत् हुताशनयोगो भवति ।

३७. प्रश्नः– नवम्यां गुरुवारश्चेत् को नाम योगो जायते ?

उत्तरम्– गुरौ नवम्यां हुताशनयोगो जायते ।

३८. प्रश्नः– सप्तम्यान्तिथौ कस्मिन्वासरे हुताशनयोगो जायते ।

उत्तरम्– सप्तम्यां तिथौ भौमवासरे हुताशनयोगो जायते ।

३९. प्रश्नः– सोमवासरे षष्ठ्यान्तिथौ को योगो भवति ।

उत्तरम्– सोमे षष्ठ्यान्तिथौ हुताशनयोगो भवति ।

४०. प्रश्नः– एकादश्यां शनौ को योगो भवति ?

उत्तरम्– एकादश्यां शनौ हुताशनयोगो भवति ।

४१. प्रश्नः– रविवासरे कस्यान्तिथौ हुताशनयोगो भवति?

उत्तरम्– रविवासरे द्वादश्यान्तिथौ हुताशनयोगो जायते ।

४२. प्रश्नः– रविवारे मघानक्षत्रे को योगो भवति ?

उत्तरम्– रविवासरे मघायां यमघण्टनामको योगो भवति ।

४३. प्रश्नः– कस्मिन् वासरे विशाखायां यमघण्टयोगो जायते ?

उत्तरम्– सोमवासरे विशाखानक्षत्रे सति यमघण्टयोगो भवति ।

४४. प्रश्नः– रोहिण्यश्विन्यौ कस्मिन् मासे शून्यत्वं भजेते ?

उत्तरम्– रोहिण्यश्विन्यौ चैत्रमासे शून्यत्वमावहतः ।

४५. प्रश्नः– भद्रा मर्त्यलोके कदा भवति ?

उत्तरम्– कुम्भमीनकर्कसिंहराशिषु भद्रा मर्त्यलोके भवति ।

४६. प्रश्नः– केषु राशिषु गते चन्द्रे स्वर्गलोके भद्रा वसति ?

उत्तरम्– मेषवृषमिथुनवृश्चिकराशिषु चन्द्रे सति भद्रा स्वर्गलोके भवति ।

४७. प्रश्नः– पाताले भद्रा कदा वसति ?

उत्तरम्– कन्याधनुःतुलामकरराशिषु गते चन्द्रे भद्रा पाताले भवति ।

४८. प्रश्नः– स्वर्लोकस्था भद्रा शुभकार्येषु किं करोति ?

उत्तरम्– स्वर्लोकस्था भद्रा कार्येषु शुभफलं ददाति ।

४९. प्रश्नः– मैत्रीमुहूर्ते कानि नक्षत्राणि प्रशस्तानि ?

उत्तरम्– सुरेज्यमित्राः प्रसिद्धो पूर्वफाल्गुनिभेषु मैत्रं प्रशस्तम् ।

५०. प्रश्नः– कस्यान्तिथौ मैत्री कार्या ?

उत्तरम्– अष्टम्यां द्वादश्यां पक्षमध्यतिथौ मैत्रीकरणं प्रशस्तम् ।

५१. प्रश्नः– मूलनक्षत्राणि कियन्ति सन्ति ।

उत्तरम्– ज्येष्ठा, मूल, अश्लेषा, मघा, अश्विनी, रेवती च षट् मूलनक्षत्राणि ।

५२. प्रश्नः– अभुक्तमूलं कथं भवति ?

उत्तरम्– ज्येष्ठाया अन्त्यभवं घटिकाचतुष्टयं मूलस्यादिमं घटिकाचतुष्टयम् एवमेव अश्लेषाया अन्तिमं मघायाश्च आदिमं घटिकाचतुष्टयं अभुक्तमूलसंज्ञकम् ।

५३. प्रश्नः– मूलनक्षत्राणि कदा कुत्र निवसन्ति ?

उत्तरम्– मार्गफाल्गुनज्येष्ठवैशाखे मूलं रसातले ।
मघाश्विननभस्येषु शुचौ मूलं सुरालये ॥

५४. प्रश्नः– मूलस्य वासः भूमौ कदा भवति ?

उत्तरम्– पौषश्रावणचैत्रेषु कार्तिके भूमि संस्थितम् इति ।

५५. प्रश्नः– कुत्रत्यं मूलं दोषबाहुल्यमावहति ?

उत्तरम्– भूमिष्ठं दोषबहुलं स्वल्पमन्यत्र संश्रितम् इति ।

५६. प्रश्नः– कुत्रत्यं मूलं किंफलं ददाति ?

उत्तरम्– स्वर्गे मूले भवेद्राज्यं पाताले च धनागमः ।
मृत्युलोके यदा मूलं तदा शून्यं समादिशेत् ॥ इति ।

५७. प्रश्नः– अमावास्या कतिविधा ?

उत्तरम्– सिनी-वाली-कुहू-राकेति चतुर्विधा ।

५८. प्रश्नः– का अमावस्या सिनीवाली ?

उत्तरम्– 'सादृष्टेन्दु सिनीवाली' इत्यमरवचनात् चन्द्रवती अमावास्या सिनीवाली ।

५९. प्रश्नः– का नाम कुहू अमावास्या ?

उत्तरम्– 'सा नष्टेन्दु कला कुहू' इत्यमरकोशात् नष्टचन्द्रो कुहू भवति ।

६०. प्रश्नः– कतिविधो दर्शः ?

उत्तरम्– त्रिविधो दर्शः ।

६१. प्रश्नः– संक्रान्तेः कियन्ति नामानि ।

उत्तरम्– संक्रान्तेः वारपरत्वेन सप्त नामानि ।

६२. प्रश्नः– संक्रान्तेः नामानि निर्देष्टव्यानि ?

उत्तरम्– घोरा ध्वांक्षी महोदर्यो मन्दा मन्दाकिनी तथा ।
मिश्रा राक्षसिका सूर्यसंक्रान्तिश्चार्कवासरात् ॥ इति ।

६३. प्रश्नः– संक्रान्तिकाले स्नानाकरणे को दोषः ?

उत्तरम्– रविसंक्रमणे काले न स्नायाद्यदि मानवः ।
सप्तजन्मसु रोगी स्याद् दुःखभागी हि जायते ।। (शातातपः)

६४. प्रश्नः– रविसंक्रमणे कदा पुण्यकालो भवति ?

उत्तरम्– संक्रान्तिकालादुभयत्र नाडिकाः पुण्या मताः षोडशषोडशोष्णगे इति ।

६५. प्रश्नः– षडशीतिमुखानाम्नी संक्रान्ति कदा भवति ?

उत्तरम्– धनुर्मीनतुलाकन्यासु यदा सक्रान्तिर्भवति तदा सा षडशीतिमुखा नाम्ना प्रसिद्धा भवति ।

६६. प्रश्नः– विषुवनाम्नी संक्रान्तिः कथं जायते ?

उत्तरम्– तुलामेषयोः संक्रान्ति विषुवनाम्ना प्रसिद्धा भवति ।

६७. प्रश्नः– विष्णुपदा नाम कदा भवति संक्रान्तेः ?

उत्तरम्– सिंहवृश्चिककुम्भेषु विष्णुपदानाम्नी संक्रान्तिः ।

६८. प्रश्नः– कति संस्काराः सन्ति आर्याणाम् ?

उत्तरम्– मुख्यतया षोडशः संस्काराः सन्ति; परं मुहूर्तचिन्तामणिग्रन्थस्य पीयूषधारा-टीकानुसारं अष्टचत्वारिंशत् संस्काराः निर्दिष्टाः ।

६९. प्रश्नः– वनितानां रजोदर्शने के मासाः शुभाः भवन्ति ?

उत्तरम्– वैशाखः आश्विनः माघः फाल्गुनः मार्गशीर्षः ज्येष्ठः श्रावणः एते मासाः रजोदर्शने शुभाः भवन्ति ।

७०. प्रश्नः– रजसा कदा शुद्ध्यते नारी ?

उत्तरम्– प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति ।। इति ।

७१. प्रश्नः– रजोवती कदापर्यन्तं अस्पृश्या भवति ?

उत्तरम्– भर्तुः स्पृश्या चतुर्थेऽह्नि स्नानेन स्त्री रजस्वला ।
पञ्चमेऽहनि योग्या स्यात् दैवे पित्र्ये च कर्मणि ।। इति ।

७२. प्रश्नः– सीमन्तकर्मणि के के मासाः ?

उत्तरम्– स च सीमन्तो गर्भधारणसमयादष्टम-षष्ठमासि चतुर्थे वा 'चतुर्थे गर्भमासे स्यात् सीमन्तोन्नयनक्रिया' इति शौनकवाक्यात् ।

७३. प्रश्नः– कस्मिन् मासे दन्तोत्पत्तिः शुभा ?

उत्तरम्– बालकश्चेत् जन्मानन्तरं प्रथमे मासे चेत् सदशनं भवेत् तदा स्वयं विनश्येत्, षष्ठे अतुलं भोगं लभते । सप्तमे मासे दन्तोत्पत्तिश्चेत् 'सप्तमे पितृसौख्यदः' इति वचनात् शुभम् ।

७४. प्रश्नः– अष्टमे नवमे च किं फलम् ?

उत्तरम्– अष्टमे पुष्टतां याति नवमे ऐश्वर्यं लभते ।

७५. प्रश्नः– दशमे मासि बालकस्य दन्तोत्पत्तौ किं फलं भवति ।

उत्तरम्– दशमे एकादशे च मासि दशनजनने सौख्यं लभते ।

७६. प्रश्नः– द्वादशे मासि दन्तोत्पत्तौ किं फलं भवति ।

उत्तरम्– द्वादशे मासि दशनोत्पत्तौ धनसम्पत्तिः । प्रमाणञ्चात्र—

द्वादशे धनसम्पत्तिः दन्तानां जनने फलम् ॥ इति ।

७७. प्रश्नः– शिशोः जन्ममासे दन्तोत्पत्तौ किं फलम् ?

उत्तरम्– जन्ममासे दन्तोत्पत्तौ स्वस्य (शिशोः) नाशः ।

७८. प्रश्नः– जन्मतः द्वितीयमासे किं फलं दन्तोत्पत्तौ ?

उत्तरम्– द्वितीये मासे दन्तोत्पत्तौ अनुजस्य नाशः (अनुजः=कनिष्ठभ्राता) ।

७९. प्रश्नः– जन्मतः तृतीयमासे दन्तोत्पत्तौ किं फलम् ?

उत्तरम्– तृतीये मासे दन्तोत्पत्तौ भगिनीनाशः ।

८०. प्रश्नः– चतुर्थे मासि दशनेषु जातेषु किंफलं भवति ?

उत्तरम्– चतुर्थे मासि बालकस्य दन्तोत्पत्तौ मातृहानिः ।

८१. प्रश्नः– पञ्चममासे यदि जातकस्य दन्तोत्पत्तिः स्यात् तदा किं फलं भवति?

उत्तरम्– पञ्चममासे बालकस्य दन्तोत्पत्तौ अग्रजनाशो भवति ।

८२. प्रश्नः– षष्ठमासादूर्ध्वं दशनोत्पत्तौ किं फलम् भवति ?

उत्तरम्– षष्ठमासादूर्ध्वं दशममासपर्यन्तं दशनोत्पत्तौ क्रमशः अतुलभोगः, पितृसुखं, शरीरपुष्टिः, लक्ष्मीप्राप्तिः, सुखञ्च फलं भवति ।

८३. प्रश्नः– प्रथममूर्ध्वभागे दन्तोत्पत्तिफलं प्रतिपादयत ?

उत्तरम्– प्रथमं ऊर्ध्वपंक्तौ सदशनो जायते तदा मातृपितृभ्रातृ आत्मनश्च हानिर्जायते ।

८४. प्रश्नः– शिशोर्दोलारोहणं कदा भवति ?

उत्तरम्– दोलारोहस्तु कर्तव्यां दशमे द्वादशेऽपि वा ।

षोडशे दिवसे वापि द्वात्रिंशद्दिवसेऽपि वा ॥ इति ।

८५. प्रश्नः– कस्मिन् पक्षे निष्क्रमणं शुभं भवति ?

उत्तरम्– 'पूर्वपक्षः शुभः प्रोक्तः कृष्णश्चान्त्यत्रिकं विना' इति वचनात् शुक्ले पक्षे निष्क्रमणसंस्कारः शुभः ।

८६. प्रश्नः– निष्क्रमणं शिशोः कदा विधातव्यम् ?

उत्तरम्– गृहान्निष्क्रमणं सूनोश्चतुर्थे मासि कारयेत् ।

चतुर्थे मासिकर्तव्यं गृहान्निष्क्रमणं शिशोः ।

इति गुरु-मनुवचनात् चतुर्थे मासि निष्क्रमणं शोभनम्भवति इति ।

८७. प्रश्नः– उपवेशनसंस्कारः कदा कर्तव्यः ?

उत्तरम्– 'पञ्चमे च तथा मासि भूमौ तमुपवेशयेत्' इति वचनात् पञ्चमे मासि पृथिव्यामुपवेशनं शुभम्।

८८. प्रश्नः– बालस्य भूम्युपवेशने बालिकायाश्च को मन्त्रः पठितव्यः ।

उत्तरम्– रक्षैनं वसुधे देवि! सदा सर्वगतं शुभे ।
आयुः प्रमाणं निखिलं निःक्षिपस्व हरिप्रिये ॥ इति ।

८९. प्रश्नः– बालस्योपवेशनं भूमौ विधाय किं विधेयम् ?

उत्तरम्– बालस्योपवेशनं भूमौ विधाय ब्राह्मणभोजनं कारयेत् उत्सवञ्च पूर्ववत् कुर्यात् ।

९०. प्रश्नः– बालकस्य जीविका परीक्षा कथं कर्तव्या ?

उत्तरम्– अनेकविधानि वस्तूनि वस्त्र-शस्त्रादीनि बालकस्याग्रे संस्थाप्य परीक्षा कर्तव्या; स्वयं रिङ्गमाणः बालः यद् वस्तु संस्पृशेत् तेनैव तस्य जीविका ज्ञेया इति ।

९१. प्रश्नः– प्रदोषः कदा भवति ?

उत्तरम्– द्वादश्यामर्द्धरात्रात् प्राक् त्रयोदशीप्रवृत्तौ प्रदोषः स्यात् इति ।

९२. प्रश्नः– षष्ठ्यान्तिथौ कदा प्रदोषः ?

उत्तरम्– षष्ठ्यां सार्द्धप्रहरमध्ये सप्तमी प्रवृत्तिस्तदा प्रदोषः ।

९३. प्रश्नः– तृतीयायां कदा प्रदोषः?

उत्तरम्– तृतीयायां प्रहरमध्ये चतुर्थीप्रवेशे प्रदोषः ।

९४. प्रश्नः– सामान्यरूपेण कदा कदा प्रदोषो भवति ।

उत्तरम्– चतुर्थी प्रथमे यामे सार्धयामे च सप्तमी ।
यामद्वये त्रयोदश्यां प्रदोषः सर्वघातकः ॥ इति ।

९५. प्रश्नः– प्रदोषविषये गर्गाचार्यस्य किं मतम् ?

उत्तरम्– चतुर्थी याममेकन्तु सार्द्धयामन्तु सप्तमी ।
अर्धरात्रं त्रयोदश्यां प्रदोषो रजनीमुखम् ॥ इति ।

९६. प्रश्नः- अत्र प्रदोषकाले किं वर्जितम् ?

उत्तरम्– अत्र नाध्यापयेद्वेदं वेदाङ्गानि च सर्वदा ।
अत्राध्यनशीलस्य प्रदोषः सर्वघातकः ॥ इति ।

९७. प्रश्नः– गोभिलः प्रदोषविषये किं प्रतिपादयति ?

उत्तरम्– षष्ठी च द्वादशी चैव अर्धरात्रोन नाडिकाः ।
प्रदोषमिह कुर्वीत तृतीया नव नाडिका ॥ इति ।

९८. प्रश्नः– यजुःशाखीयानां मौञ्जीबन्धनं केषु नक्षत्रेषु भवेत् ?

उत्तरम्– पुष्ये पुनर्वसौ पौष्णे हस्ते मैत्रे शशाङ्कभे ।
ध्रुवेषु च प्रशस्तं स्याद्यजुषां मौञ्जिबन्धनम् ॥ इति ।

९९. प्रश्नः– सामगायिनां मौञ्जीबन्धननक्षत्राणि प्रतिपादयत ?

उत्तरम्– पुष्य-वासव-हस्ताश्वि-शिवकर्णोत्तरा-त्रयम् ।
प्रशस्तं मेखलाबन्धे वटूनां सामगायिनाम् ॥ इति ।

१००. प्रश्नः– अथर्वपाठिनां मौञ्जीबन्धने कानि प्रशस्तानि नक्षत्राणि ?

उत्तरम्– मृगमैत्राश्विनी हस्तरेवत्यदितिवासवम् ।
अथर्वपाठिनां शस्तो भगणोऽयं व्रतार्पणे ॥ इति ।

१०१. प्रश्नः– ऋग्वेदीयानां मौञ्जीबन्धने कानि नक्षत्राणि प्रशस्तानि ?

उत्तरम्– मूले हस्तत्रये सार्पे शैवपूर्वात्रये तथा ।
ऋग्वेदाध्यायिनां कार्यं मेखलाबन्धनं बुधैः ॥ इति ।

१०२. प्रश्नः– सामान्यतया वेदपरत्वेन कियन्ति नक्षत्राणि निर्धारितानि ?

उत्तरम्– सामान्यतया वेदपरत्वेन द्वाविंशतिनक्षत्राणि प्रतिपादितानि इति ।

१०३. प्रश्नः– समापतिते सूतके कथं कार्यं सम्पादनीयम् ?

उत्तरम्– उपवासेन शुद्ध्यन्ति नार्यः सद्यो रजस्वलाः ।
एकाकिन्यो विवाहादौ देशभङ्गेषु चापदि ॥ इति ।

१०४. प्रश्नः– केशान्तः कर्म किमस्ति?

उत्तरम्– विवाहात्प्राक् क्षत्रियाणां छुरिकाबन्धनं द्विजानां केशान्तसंस्कारो विधीयते ।

१०५. प्रश्नः– केशान्तसंस्कारस्य कालं प्रतिपादयत ?

उत्तरम्– केशान्तं षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे शुभम् ।
व्रतोक्तदिवसादौ हि समावर्तनमीष्यते ॥ इति ।

१०६. प्रश्नः– क्षत्रियाणां केशान्तसंस्कारः कदा कर्तव्यः ?

उत्तरम्– क्षत्रियाणान्तु केशान्तं द्वाविंशतिसमे भवेत् ।

१०७. प्रश्नः– वैश्यानां केशान्तसंस्कारः कदा भवेत् ?

उत्तरम्– वैश्यानान्तु केशान्तसंस्कारः चतुर्विंशतिवर्षे कथितः ।

१०८. प्रश्नः– समावर्तनसस्कारात्पूर्वं उपनयनवेदारम्भादनन्तरं के संस्काराः ?

उत्तरम्– प्रथमं स्यान् महानाम्नी द्वितीयं च महाव्रतम् ।
तृतीयं स्यादुपनिषद् गोदानञ्च ततः परम् ॥

इति आश्वलायनवचनात् चतुर्दशे वयसि महानाम्नीव्रतं पञ्चदशे महाव्रतम् षोडशे उपनिषद् व्रतं ततो गोदानमिति क्रमः ।

१०९. प्रश्नः– समावर्तनसंस्कारः कदा कर्तव्यः ?

उत्तरम्– विवाहात्पूर्वं गोदानानन्तरं समावर्तनसंस्कारो भवति ।

११०. प्रश्नः– आर्षविवाहः कीदृशो भवति ?

उत्तरम्– गोद्वयमादाय यदि कन्या दीयते, स आर्षविवाहः कथ्यते ।

१११. प्रश्नः– आसुरो विवाहस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– द्रविणादानात् अर्थात धनं दत्वा, वरपक्षात् धनं गृहीत्वा यो विवाहो विधीयते स आसुरविवाहः ।

११२. प्रश्नः– गान्धर्वविवाहस्य किं लक्षणम् ?

उत्तरम्– 'गान्धर्वः समयान्मिथः' अर्थात् परस्परं समयं विधाय यो विवाहो विधीयते स गान्धर्वसंज्ञको विवाहः ।

११३. प्रश्नः– राक्षसविवाहस्य का परिभाषा ?

उत्तरम्– युद्धं विधाय कन्यकां अपहृत्य पश्चाद् विवाहो विधीयते, स विवाहः राक्षसः ।

११४. प्रश्नः– पैशाचविवाह कीदृशः ?

उत्तरम्– कन्यां प्रतार्य कपटपूर्वकं यो विवाहः स पैशाचसंज्ञकः ।

११५. प्रश्नः– विवाहशब्दस्य कोऽर्थः ?

उत्तरं– पाणिग्रहणसंस्कारः विवाहशब्देन बोध्यते ।

११६. प्रश्नः– विवाहशब्दस्य का व्युत्पत्तिः ?

उत्तरम्– विशेषेण वाहयन्ति वधूं वरगृहं प्रापयन्ति इति विवाहः ।

११७. प्रश्नः– नारीणां यज्ञोपवीतसंस्कारो भवति न वा ?

उत्तरम्– पुराकल्पेषु नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते ।
अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीग्रहणं तथा ॥

इति हारीतवचनात् यज्ञोपवीतसंस्कारः नारीणां भवतिस्म इति ।

११८. प्रश्नः– प्राचीनकाले नारीणां गुरुकुले वासः कथमासीत् ?

उत्तरम्– पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनामध्यापयेत्परः ।
स्वगृहे चैव कन्यायाः भैक्षचर्या विधीयते ॥ इति ।

११९. प्रश्नः– पुत्रविवाहानन्तरं कन्यायाः विवाहो कदा भवेत् ?

उत्तरम्– 'पुत्रोद्वाहात्परं पुत्री विवाहो न ऋतुत्रये' इति वचनात् पुत्रविवाहस्य षण्मासानन्तरमेव कन्यायाः विवाहो विधिविहितः ?

१२०. प्रश्नः– वधूप्रवेशे एकवर्षानन्तरे के मासाः विहिताः सन्ति ?

उत्तरम्– वैशाखः मार्गशीर्षः फाल्गुनश्चोत्तमा मासाः भवन्ति ।

१२१. प्रश्नः– ऐशान्यां राहोः मुखं कदा भवति ?

उत्तरम्– मीनमेषवृषराशिषु सञ्चरणे भास्करे ऐशान्यां दिशि राहोः मुखं भवति ।

१२२. प्रश्नः– मिथुनादित्रिषु राशिषु गते रवौ कस्यान्दिशि राहोर्मुखम् ?

उत्तरम्– वायव्ये दिशि राहोर्मुखम् ।

१२३. प्रश्नः– ऐशान्यां मुखे राहोः पुच्छादिकं कस्यां दिशि भवति ?

उत्तरम्– ऐशान्यां मुखं चेत् वायव्यामुदरं, नैर्ऋत्यां अतः गृहखाते अग्निकोणे कर्तव्यम्।

१२४. प्रश्नः– कदारम्भो गृहं चिरकालपर्यन्तं धनधान्ययुक्तं भवति ?

उत्तरम्– स्वोच्चे शुक्रे लग्नगे वा गुरौ वेशमगतेऽथवा ।
शनौ स्वोच्चे लाभगे वा लक्ष्म्या युक्तं चिरं गृहम् ॥ इति ।

१२५. प्रश्नः– कीदृशं गृहं राजयोग्यं भवति ?

उत्तरम्– श्रवणाषाढयोश्चैव रोहिण्यां चोत्तरायणे ।
गुरुवारे कृतं वेश्म राजयोग्यमिहोच्यते ।
तद्गृहे जातपुत्रस्य राज्यं भवति निश्चयात् ।। इति ।

१२६. प्रश्नः– कस्मिन्वारे नक्षत्रे वा समारम्भितं गृहं शुभं भवति ?

उत्तरम्– अश्विनी शततारासु विशाखाभाद्रचित्रके ।
धनिष्ठादिति संयुक्ते तथा वै शुक्रवासरे ।।
गृहनाटकशालाख्यं देवागारं कृतं शुभम् ।
तद्वेश्मनि प्रजातस्तु कुवेरसदृशो भवेत् ।। इति ।

१२७. प्रश्नः– गृहप्रवेशे कस्मिन्मासे किं फलम् ?

उत्तरम्– माघेऽर्थलाभः प्रथमे प्रवेशे पुत्रार्थलाभः खलु फाल्गुने च ।
चैत्रेऽर्थहानिर्धनधान्यलाभो वैशाखमासे पशुपुत्रलाभः ।। इति ।

१२८. प्रश्नः– ज्येष्ठादिमासेषु गृहप्रवेशे किं फलम् ?

उत्तरम्– ज्येष्ठे च मासेषु परेषु नूनं हानिप्रदः शत्रुभयप्रदश्च ।
शुक्ले च पक्षे सुतरां विवृद्ध्यै कृष्णे च यावद्दशमी च तावत् ।। इति ।